

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1

July 289.

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՈՅ

ՀԱՏՈՐ Բ

2

ГЕОРГЬ ХАНТАРДЖАНЪ
Священникъ Армянской Церкви.

449410708300

8020402 30080080478

9 70801

TECHNICAL KATHARIS

Engineering Department

Апр. 281.6
2-66762 7-50
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

РА
70847

ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՈՑ
ՏԵԱՌՆ ԳԻՈՆԵՍԻՈՍԻ ՅՐԷՍԻՆՈՒ
ՀԵՐՄՈՊՈԼԻՏՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՑ

Հ. ԱԻՔՍԵՆՏԻՈՍ Վ. ԳՈՒՐԳԵՆԵԱՆ
Ի ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԷ

Ի կարեւորս միութիւն, յերկրայս
ազատութիւն, յամենայնի սէր.

Հատոր Բ

ԳԵՈՐԳ ԳԱԼԱՆԱՅ
ԽԱՆԹԱՐՃԵԱՆՑ
1878.

Имв. № 25199

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1866

MQA

66755-2

1-62

RECEIVED
JAN 10 1964
2581

1-2013

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ա Կ Ա Ն Կ Ր Օ Ն Ի Ց

ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ
ԿՐՕՆԻՑ

Խորհուրդ քան զամենայն խորհուրդս գեղեցկագոյն ըստ նիւթոյն, ընդարձակագոյն ըստ տարածութեանն, և հրաշագոյն ըստ յաջողութեան՝ այն է, տեաքք, զոր խորհեցաւ Քրիստոս Յիսուս յառաջ քան զութևատան դարս 'ի հաստատել 'ի միջի հեթանոսութեան զքրիստոսական կրօն, և նովաւ կերպարանափոխ առնել զաշխարհս:

Ասացի գեղեցկագոյն գոլ զսա ըստ նիւթոյն. քանզի ոչ առաջի կայ աստանօր հրահանգել զազգ մի վայրագասուն և ընկճել զնոսա ընդ օրինօք, որ սանձակոծեալ և եթ զնոցա զանկարգ բերմունս յօժարութեանց, սակայն թողուցու 'ի նոսա կանխակալոյ կարծիս անհեղեղս, և զամօթալից անկարգութիւնս. այլ վերածնանել հարկ է զմարդիկ առ հասարակ և զաստուածածանօթութեան նոցին ուղղել զկարծիս խեղաթիւրեալս, և զսիրտս բարեկարգելով՝ ընդ սկզբնապատճառս չարեացն մաքառել, և մարտնչել ընդ ամենայն ազգի ազգի մոլորութեանց և ախտից, և 'ի կռապարիշտ աշխարհիս նոր իմն աշխարհ վերականգնել: Քրիստոնէութիւն ստեղծագործութիւն իմն էր բարոյական, ելեալ 'ի վհէ ասլականութեան 'ի խորանդունդ և 'ի համատարած:

Ասացի զսա ընդարձակագոյն լինել ըստ տարածու-
թեանն. քանզի թէպէտ և յառաջին ժամանակն ե-
րևել երևեցան օրէնսդիրք և դիւցազունք և խմա-
տունք, որ ձեռն արկին 'ի հրահանգել զԺողովուրդս,
և հանապազօրգեցին 'ի նմա անվէհեր արութեամբ, և
բազմահար ճարտարութեամբ և անձնանուէր վաս-
տակովք 'ի բարօրութիւն իւրեանց նմանեաց կացին
հռչակաւորք, այլ աշխատութիւն նոցին վասն միոյ
ևեթ քաղաքի և կամ առանձին ազգի. և բազում ան-
գամ զերջանկութիւն իւրեանց հայրենեաց 'ի թշուա-
ռութիւն օտարացն հաստատէին: Իսկ Քրիստոս վասն
ամենայն աշխարհի վաստակէ. ինքնին նախ սկսանի ա-
ւետարանել 'ի Հրէաստանի, և միանգամայն ցուցանէ
եթէ 'ի ձեռն Առաքելոց լուսաւորելոց է զամենայն ա-
զինս, և խրամատել զմիջնորմն որ զնոսա 'ի միմեանց
զատանէր, և նովին կապանօք հաւատոց զօգել զՀրեայն
և զհեթանոսն, զՅոյնն և զանյոյնն, և ընդ ամենայն ազգս
մարդկան սիւսել զհոգի սիրոյ եղբայրակցութեան:

Ասացի դարձեալ հրաշալի ըստ յաջողութեանն.
քանզի ահա 'ի ձայն Առաքելոցն Քրիստոսի բանայ աշ-
խարհն հռուովոց զաչս իւր 'ի լոյս, ճանաչէ զանհեղեղ
մոլորութիւնսն և թողեալ զկռապարիշտ պաշտա-
մունսն զիմէ յաւետարանն Քրիստոսի. խաղաղական
աշխարհակալութիւնքն Քրիստոսի ձգին անդր քան
զսահմանս հռուովոցն, և յազգէ յազգ և դարուց 'ի
դարս մինչև առ մեզ մշանջենաւորեն:

Եւ այս, տեսաք, լոկ ակնարկութիւն իմն է 'ի վարս
Քրիստոսի որպէս հեղինակի քրիստոսական կրօնիցս.
որ թերևս և շատ իսկ է ցուցանել եթէ քանի 'ի վե-
րոյ իցէ նա քան զհոյակապ արս նախնի ժամանակաց.
'ի սոյն սակս ասէր և գերապանծն Աղէմէս Ալէքսան-
դրացի յերկրորդի դարուն. « Խմաստասէրքն Յունաց
առ հայրենակիցս ևեթ իւրեանց 'ի պատուի եղեն, բայց
ոչ և նոքա ամենեցուն հաճոյ գտան. Պղատոն աշակեր-
տեցաւ Սոկրատայ, Քսենոկրատ Պղատոնի, Թէո-
փրաստոս Արիստոտելի, և Աղէանթոս Չենոնի: Խմաս-
տասէրքս այսոքիկ զոմանս ևեթ յիւրեանց աղանդա-
ւորացն ձգեցին 'ի հաւանութիւն, այլ բանք Տեառն
մերոյ ոչ յանձուկ սահմանս Հրէաստանի պարփակե-
ցաւ, որպէս իմաստասիրութիւն 'ի սահմանս Ելլա-

գայ. այլ ծաւալեալ տարածեցաւ ընդ աշխարհ ամենայն, ի խուժն և ի դուժ որպէս և ի յոյնն. գարձոյց նա ի հաւանութիւն զազգս ուղղոյն և զաւանս և զքաղաքս գլխովին, և զբազումս յունկնգրացն էած ի ճրջ մարտութիւն, նա և զյոլովագոյնս յիմաստասիրաց՝» :

Այլ ինչ ոչ թողին անհաւատք առ ի աղաւաղել ըզփառս որ ի հաստատութենէ քրիստոսականս կրօնից յառաջ գայր նմին և հիմնագրի նորին, համարելով ամենայնի տալ պատճառս անպիտապաշտօնեան, դիւրահասանութեան և մոլեգին նախանշայնազանութեանն անուամբք, որոց և ի սպառ եղծան միտք և իմաստք, առ յամենայն ինչ զբառագ մերձեցուցանելոյ. և որք միակ ապաւէն են նոցա, որոց չունիցին զայլ հաստատութիւն, և պատրաստ կայցեն ի դատապարտել զհաւատացեալս առանց ինչ կարծեաց նոցին խելամուտելոյ:

Ի մէջ արդեաց որ ճգնեցան աղօտացուցանել զհրաշալիս ծաւալելոյ աւետարանին ի հեթանոսս, նշանաւոր համարիմ զոմն յազգէ անգլիացի. չէ ինձ կարեւոր ի քնին առնուլ զնա իբրեւ քաղաքագէտ որ մատենագիր, այլ չմարթեմ ոչ աշխարհաքարոզ բողոքել զնմանէ, եթէ սուտ տրամաբան որ է նա և պատմիչ անհաւատարիմ իրաց կրօնից. սա ինքն նախ յանգղիականն գոլով յեկեղեցւոյ, էանց յուղղափառութիւն, և անտի յաստուածեանն ազանդ կամ ի սկեռատականութիւն. և ի հետազօտութիւնս քրիստոսական հնութեանց նոյնօրինակ նանրախորհուրդ և անհանձար երեւցաւ, որպէս և ի կենցաղ վարուցն. սա ինքն է գրիչ մատենին անուանելոյ պատմութիւն անկման և կործանման հռովմէական պետութեան. որ այնչափ ևս նենգաւոր թշնամի է կրօնից որչափ զի պատուական պատկառանաց զատելութիւն իւր քօղարկէ, և արտաքուստ բազմահմուտ տեղեկութեամբքն կերպարանի: Ընդ բովանդակ գիրսն ճգնի յաճախել զքնական օժանդակութիւնս, զոր մարթ էր ունել քրիստոսական կրօնից ի ծաւալել ընդհանուրս. նուազէ զխափանարար խոչս որ ընդգէմ կային յառաջագիմութեան նորա. անհիմն երկմտութիւնս յարուցանէ

զմեծութենէ և զընդարձակութենէ յաջողութեանցն ,
 և ամենայնի պատճառս դնէ զսնոտի պաշտամունս ,
 զամբարտաւանութիւն , և զչարանենդ հնարս , և ճար-
 տարութեամբ իմն զսուտն ընդ ճշմարտին խառնեալ
 աւանդէ : Իսկ երեքեան նախկին դարք քրիստոնէու-
 թեան առ նովաւ պատկեր իմն է գոգցես ընդ հակա-
 ռակս լուսոյ հայեցեալ , որ զթերութիւնսն և զխրժ-
 բիծս և եթ 'ի յայտ ածէ և այլանդակէ զվսեմ և զըս-
 քանչելի դիմացն երևոյթս , որք պանծալի գործեն զնը-
 կարն : Այլ մէք յերկոսին բանախօսութիւնս հետա-
 դայս ջան զիցուք 'ի դիպան տեղոյն առաջի առնել
 ձեզ զծաւալումն աւետարանին 'ի մէջ կռապարիշտ
 ազանց : Տեսցուք նախ եթէ զիարդ արագ արագ ծա-
 ւալեցաւ նա , և ապա ' թէ և զիարդ հրաշալի եկաց և
 զարմանալի . այս լիցի ահա նիւթ առաջնոյ բանախօ-
 սութեանս զինգրոյս :

II.

Պիսրոյ արագ արագ ծաւալեցաւ .

Յիշատակարանք անստելիք 'ի յարտաբնոցն և 'ի
 սրբազան հնախօսութենէ երաշխաւորեն մեզ եթէ ա-
 րագ արագ ծաւալեցաւ քրիստոսականս կրօնք 'ի մէջ
 կռապարիշտ ազանց , մանաւանդ պետութեանն հռով-
 մայեցւոց : Այլ 'ի սկիզբն անդ քրիստոսական ընկե-
 րահաշտութեանն մատիցուք . 'ի վերջին ամս մահկա-
 նացու կենացն ընտրէ Քրիստոս Առաքեալս սակաւա-
 ւորս . որք նախ գործոց նորին լեալ ականատես , և 'ի
 նմանէ իսկ վարժեալք , քարոզք ապա լինելոց էին նո-
 րա վարդապետութեանն . որոց և աներկմիտ ասէր
 Քրիստոս . « Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յեր-
 կինս և յերկրի , որպէս առաքեաց զիս հայր , և ես ա-
 ռաքեմ զձեզ : Գնացէք այսուհետեւ աշակերտեցէք
 զամենայն հեթանոսս¹ » : Իսկ Առաքեալք հաւատա-

ըիմք բանին որ նոցա աւանդեցաւ, 'ի Հրէաստանէ ըս-
կիղքն առնուն զարմանահրաշ առաքելութեանն. և յա-
ռաջնում աւուր անդ, 'ի բանալ և եթ բերանոցն յԵ-
րուսաղէմ, արք երեք հազար ընդգրկեն զհաւատաւորիս
տոսի. և 'ի միւս ևս բանախօսութեանն Պետրոսի հինգ
հազարք միանգամայն աշակերտին: Այլ անդէն զա-
րին քահանայք և վարդապետք օրինաց, և յատեան
ժողովրդեան ձգեն զնոսա, և արգելուն մի ևս խօսել
յանուն Յիսուսի. իսկ նորա զինչ. «Եթէ արժան իցէ,
ասեն, առաջի Աստուծոյ՝ ձեզ լսել առաւել քան Աս-
տուծոյ, ընտրեցէք. այլ մեք ոչ կարեմք, զոր տեսաքն
և լուաք չխօսել¹»: Բանք արգարեւ պարզք միանգա-
մայն և հզօրք, որ հնչեացեն ընդ դարս ողջոյն, և յա-
րուսցեն հզօր նահատակս Ճմարտութեան, պատ-
րաստս 'ի գնել զամենայն ինչ վասն նորա և զկեանս
իսկ գլխովին:

Այլ Հրէիցն ընդգիմամարտութիւն զհեթանոսն
Ճոխացուցանէ, մրրիկ հալածանացն ցրուէ զառաքեալս
յազգս անհաւատից, բարձեալ բերելով 'ի նոսա ըզ-
լոյս աւետարանին. 'ի բարբառ նոցա զարթնուն հե-
թանոսք, սասանին ազնիք և խաւար նանիր պաշտա-
մանցն տօկաւ փարափ. և արագ արագ զաւետա-
րանն համբուրեն Արևելք և Արևմուտք, Ասիա և Ե-
գիպտոս, Ելլագոս և Իտալիա. և երկրպագուք հոգւով
և Ճմարտութեամբ ետ ընդ ետ բազմանան յԱնտիոք
և յԵփեսոս, յԱթէնս և 'ի Կորնթոս, 'ի Թեսաղոնի-
կէ, յԱլեքսանդրիա և 'ի Հռովմ: Եւ գոգցես տասն
ամաւ զկնի մահուն Քրիստոսըն Պետրոս գրէ զառա-
ջին Թուղթ իւր առ հաւատացեալս որ 'ի Պոնտոս, որ
'ի Գաղատիա, 'ի Կապադովկիա, որ յԱսիա և որ 'ի
Բիւթանիա: Սուրբն Յովհաննէս հիմն արկանէ և ա-
ռաջնորդէ եկեղեցեաց փոքուն Ասիոյ. և սուրբն Պաւ-
ղոս գրէ զԹուղթս իւր առ հաւատացեալս բնակեալս
'ի հռչակաւոր քաղաքս պետութեանն. նոյն ինքն Հը-
ռովմ լուիցէ յաւուր միում զձայն նորա. և Թէպէտ
արկցեն զնա անդ 'ի կապանս, այլ ոչ եթէ բանն Աս-
տուծոյ կապեալ ինչ իցէ: Անդր հասանէ և Պետրոս,

¹ Գործք առաք. Գ. 19, 20:

և անդանօր պետն առաքելական դասուն զիւր զաթոռ
հաստատեսցէ, որոյ չպակասեսցին երբէք ժառանգա-
կալք մինչև յաւիտեանս ժամանակաց. և անաի իբրև
'ի միջակիտէ քրիստոսական հաստատութեան, տիւրես-
ցին ճառագայթք աւետարանականք. և անընդհատ և
նորօրինակ աշխարհակալութեամբ, որ աննմանն է յաղ-
թանակաց Սկիպիոնի և Պաւլոսի Եմիլիոսի, և անսահ-
ման և անվախճան հոգևորական պետութեան կա-
ցեալ քաղաքամայր՝ արդարև նա ինքն հռովմ եղի-
ցի քաղաքն յաւիտեանական:

Մեռանին Առաքել ալք և աշակերտք որք ըստ Քրիս-
տոսէ, այլ ոչ մեռանին ընդ նոսա ջան նոցին և նա-
խանձաւորութիւն. յարիցեն յաճիւնոց նոցա ոչ սպա-
ռազէն վրիժառուք առ 'ի զթշնամիս ջնլեւոյ, այլ ար-
ժանաւոր ժառանգք վաստակոց նոցա և անձնանուէր
նահատակութեանց, և զորս յիշեցից ձեզ 'ի վկայից
որ զվաստակս նոցին արձանագրեցին. ամենեքեան արք
անուանիք և գիտութեամբ և հանձարով, որպիսիք
են, Յուսափնոս և Երանոս, Կղեմէս ակէքսանդրացի և
Տերտուլիանոս, Արնօրիոս և Եւսեբիոս, և այլք բա-
զումք. յոլովագոյնք 'ի սոցանէ 'ի հէթանոսութեան
անդ անեալ և մարգկային իմաստասիրութեանն վար-
դապետք՝ յառաջն այսին առնէին զկրօնս մեր, այլ
տեսեալ զհրաշալի և զարագ արագ ծաւալել նորին
ընդ տիեզերս, ինքեանք ևս յանձինս զնա բնկալան:

Յիսուս ամբ հազիւ անցեալ յետ մահուն Յովհան-
նու աւետարանչի, տես զն'նչ ասէ Ս. Յուսափնոս 'ի
արամախօսութեան իւրում ընդ Տրիփոնեայ Հրէի, որ
ամենեցուն 'ի ձեռս յածի¹. « Խոստովանիմ, ասէ, ե-
թէ չիք յաշխարհի ազգ յորս ոչ մատուցին աղօթք
յանուն Յմի Քրիստոսի առ Աստուած հայր և արա-
րիչ ամենայնի, 'ի յոյնս և 'ի բարբարոսս, յորմէ ազգէ
և իցեն և զոր անուն և բարս և ունիցին, 'ի տգիտա-
գոյնս անգամ՝ յարուեստս և յերկրագործութեան,
'ի խորանաբնակս և որք 'ի վաչկատունս յանապատի
թափառիցին »: Եւ 'ի զուր է ասել ոմանց թերահա-
ւատից, եթէ ճոռոմութիւն ինչ է այն բանից, և ճա-

¹ Տրամախօս. ընդ Տրիփ. թ. 117:

մարտակութիւն երկիւղած այլ ոչ ճշգրտաբան մատենագիրի. որ ըստ իւրոց ըզձից հաւատալոյ այնպէս լինել. քանզի որ այսպէսն խորհին ոչ 'ի հաստատութիւն ուրեք յեցեալ բարբառին այլ յիւրեանց չարութիւն: Ոչ անգէտ են հաւատացեալք, եթէ զբանս սրբոյն Յուստինոսի այնպէս իմանալ արժան է, զոր օրինակ ասեմք, եթէ խոնարհեցաւ աշխարհ համօրէն հանդէպ Ալէքսանդրի, եթէ հռովմ գշիոյ եկաց աշխարհի, և զօրութիւն ասացուածոցս ամենեցուն յայտնի է, այս ինքն եթէ Ալէքսանդր և հռովմ հասին թագաւորութեամբ 'ի վերայ մեծամեծ գաւառաց աշխարհի. արդ նոյն իմացուած է և բանից Ս. Յուստինոսի, այս է զի հարիւր ամօք զինի մահուն Գրիստոսի ծաւալեալ էր քարոզութիւն աւետարանին 'ի բազում աշխարհս եթէ 'ի հրահանգեալս և եթէ 'ի բարբարոսս. ահա այս է զոր և մէք հաստատեմք:

Ընդ հակառակն կարի անբերելի է անպատկառ լըրբութիւն անհաւատից, որով կամին ազօտացուցանել զիրդ այնպէս պնդագոյնս վկայեալ 'ի ժամանակակից մատենագրէն, որոյ վկայութեանն հաւատովք են և այլք բազումք հանգոյն նմին անստելիք. որպէս կանխեցի յիշիցի զՎիգմեայն Ալէքսանդրացոյ, որ և կաց 'ի նոյն ժամանակս. իսկ յառաջ ևս անցեալ Արնոբիոս և Եւսեբի վկայեն մեզ եթէ յերիս յառաջին դարս քրիստոնէութեան անգր ևս ծաւալեալ էր աւետարանին քարոզութիւն քան զպետութիւնն հռովմայեցոց 'ի Պարսս, 'ի Պարթևս և 'ի Սկիւթիս և յայլ աշխարհս ևս զորս ոչ յիշատակեն յանուանէ¹:

Իսկ եթէ վասն հռովմէական և եթ պետութեան իցեն բանքն, բաւականացի մեզ Տերտուլիէայն. «Երկեան գոյով մեր, ասէ, ահա ընումք զպետութիւն ձեր և զքաղաքս, զկղզիս և զաւանս, զարուարձանս և զընկերութիւնս, զանդաստանս և զտոհմս, զտանայտութիւնս և զապարանս, զծերակոյտն և զատեանս. զմէհեանս ձեր և եթ թողումք ձեզ. մինչ զի և առանց զինուց և վտարանջութեան կարողք եմք դումարել 'ի

¹ Արնոբ. ընդդէմ հեթ, գիրք Բ. գլ. ԺԲ:
Եւսեբ. ընծ. աւետար. գիրք Գ. գլ. Ե:

վերայ ձեր անջատելովս միայն 'ի ձէնջ. զի եթէ այս-
չափ անհամար բազմութիւնս 'ի կողմն ինչ աշխարհի
հատուածեալ երթիցուք, վեր 'ի վայր շրջեսցի պե-
տութիւնդ ձեր 'ի կորուսանել անդ զայսչափ քաղա-
քացիս, և լքանել եւթ նոցին 'ի պատուհաս ձեզ ե-
ղիցի. զարհուրեալ պակնուցուք յանմոռնջ լու-
թեանն յոր թողուցու զձեզ միայնութիւնդ, և աշ-
խարհ ձեր իբրեւ մեռեալ համարեսցի¹ » : Հաւա-
նիմ ասել, տեաքք, եթէ Տերտողիանոս եռան-
դուն ոք էր հոգւով և 'ի ճոռոմութիւն բանից պատ-
րաստական. և եթէ կամիցիք, զայն ևս յաւելից եթէ
և 'ի բանիս յայսմ ճարտարխօսական աւելագրու-
թիւնք ինչ երեկն լինել. այլ ոչ անհանձար ոք էր Տեր-
տողիանոս. և արդարեւ զինչ այլ առաւել խելացնոր
յիմարութիւն իցէ քան 'ի պաշտպանողական բանու-
րէք այնպիսի ինչ բարբառել վասն ընդարձակածա-
ւալ տարածութեան քրիստոսական կրօնից և նոցին
հետևողացն բազմութեան, որոյ տոութիւն ամենե-
ցուն յայտնի իցէ, մանաւանդ զի հզօրագունից և հան-
ճարեղագունից 'ի պետութեանն յանդիմանէր բանն :

Տեսէք դարձեալ, տեաքք, եթէ զիսրդ բարբառի
զինդրոյս նոյն այր յայլ դէպս ուրեք : Հարիւր ամօք
յառաջ քան զՎոստանգիանոս, 'ի հալածել անդ ըզ-
քրիստոնեայս Սկասպուլայ բղեշխին Հռովմայեցւոց
յԱփրիկէ, Տերտողիանոս առաքէ առ նա թուղթ դա-
դարեցուցանել զհալածանսն. և հարցանէ եթէ քանի՞
տապարաց և սուսերաց պէտք իցեն առ 'ի զենուլ զայն-
չափ մարդիկ յամենայն պայմանէ կենաց և յամ բարձից
պատուոյ. ցուցանէ դարձեալ զսերտ հաւատարմու-
թիւն քրիստոնէից, որք ոչ երբէք զեան ինչ գործե-
ցին պետութեանն դաւաճանութեամբ, 'ի զօրութիւն
և 'ի բազմութիւն իւրեանց յողացեալ. քանզի, ասէ,
յամենայն քաղաքս մեծագոյն մասն մեք իսկ եմք² :

Յաւելից և զլճուական զայս խելամոռութիւն զի
նախկին ջատագովք կրօնից մերոց, դարագ արագ ծա-
ւալումն նորին 'ի ձեռս առեալ, զքանելին և զքաջա-

¹ Չատագով. գլ. 16 :

² Առ Սկասպ. թ. 2 :

ճանօթն ամենեցուն, ցուցին եթէ աստուածական իմն զօրութիւն է 'ի նմա առ 'ի զմիտս գերելոյ և զսիրտս նորոգելոյ:

Եւ տակաւին երկմտիցէ ընդ այս անհաւատն անգէտ, մինչդեռ յիշատակարանք եկեղեցւոյ միաձայն ցուցանեն եթէ քանի արագ ծաւալեցաւ քրիստոնէութիւն յառաջին դարս անդ հաստատութեանն: Եթէ կամիցի բանալ զաչս 'ի լոյս ոչ չքաւորեսցուք և 'ի ստոյգ վեկայութենէ հեթանոսաց լուսաւորել զնոսա: Ահա Տակիտոս՝ որ ցուցանէ մեզ եթէ և 'ի սկզբան անդ քրիստոնէութեան առ Ներոնիւ, հիանալի իմն էր այնչափ բազմութեան քրիստոնէից գտանել 'ի քաղաքին Հռովմայ¹: Եւ Պլինիոս կրտսեր բղեաշխ Բիւթանիոյ, գրեալ է վաթսուն ամօք յետոյ քան զառաջին քարոզութիւն Աւագելոց, գրէր առ Տրայիանոս եթէ բազում յոյժ են քրիստոնեայք յամենայն հասակէ և յամենայն վիճակէ², և զի այս նորակրօն պաշտամունք ճարակեալ իմն էր ոչ միայն 'ի քաղաքս, այլ և յաւանս և 'ի գիւղս, մինչ զի ամայացեալ գտանէր զմեհեանս աստուածոցն: Կոչեցից և Ղլամպրիդիոս³, 'ի հեթանոսաց գրիչ վարուց Աղեքսանդրի Սեւերոսի. սա սիրող գորով քրիստոնէից եղ 'ի մօտ տաճար մի կանգնել Յիսուսի Քրիստոսի. այլ քահանայք սնուտեաց չըջեցին զմիտս նորա, հաւանեցուցանելով զի եթէ զայն տրածսցէ, աշխարհ ամենայն հատցի 'ի քրիստոնէութիւն, և այլ մեհեանք աստուածոց գատարկացեալ աւերեսցին. ահա այսչափ խուռն դիմէին հեթանոսք յեկեղեցին քրիստոսական, և բազմութիւն քրիստոնէից զանգիտեցուցանէր զքուրմս դիցն, մի եթէ քրիստոնէութիւն և յրնդհանուրս ծաւալեսցի: Ածից և զհրովարտակա ինչ կայսերաց: Եւսեբիոս ժամանակակից անցիցն երկուս հրովարտակա աւանդէ մեզ Մաքսիմիանոսի Բ. յորոց առաջնունն՝ զոր վասն հալածելոյ զքրիստոնեայս տուեալ էր, և զոր աջօք իւրովք ընթերցեալ ասէ Եւսեբի 'ի Տիւրոս զարձանա.

¹ Տարեգր. գիրք ԺԵ. գլ. ԽԴ:

² Պլին. գիրք Ժ. Թղթ. ԴԼ:

³ Լամպրիդ. յԱշ. Ս. գլ. ԻԳ:

գրեալն 'ի սեան ուրեք, աշխարհ բռնաւորն զվերահաս
չարիս պետութեանն 'ի մոլար աղանդոյն քրիստո-
նէից, որ ճարակեալ 'ի հոգիս բազմաց՝ գրեալ է ըզ-
տիեզերս առհասարակ ծածկէր 'ի սոուեր խաւարի ¹,
որպէս ինքն ասէ: Իսկ երկրորդն թուղթ մի է ներս-
ղութեան ըստ թելադրելոյ քաղաքական տեսութեան,
որոյ 'ի սկզբանն յիշատակէ Մաքսիմիանոս եթէ զհարգ
'ի մտի եգեալ էր կայսերացն Գիովնէաիանոսի և Մաք-
սիմիանոսի ջնջել զքրիստոնեայս, տեսանով զի գրեթէ Ե.
ամենայն մարդիկ թողուին լքանէին զպաշտամունս
աստուածոց առ 'ի լինել քրիստոնեայս ²: Արդ ոչ ա-
պաքէն այս ամենայն վկայք հնութեան 'ի հեթանո-
սաց և 'ի քրիստոնէից, որ կացին յառաջ քան զգարձ
Կոստանդիանոսի 'ի հաւատս, վկայեն եթէ բազմա-
ցեալ էին յոյժ յոյժ քրիստոնեայք յայլ և այլ աշ-
խարհս պետութեանն հռովմայեցոց, ևս և յառաջ
քան զթագաւորենն նորա: Եւ ընդէր անգլիացին այն,
զոր առանձինն գիտեմ ես հերքել, ոչ յիշատակ առ-
նիցէ և ոչ 'ի քնին առնուցու զվկայութիւնս զայսո-
սիկ: Եթէ չգիտէր զնոսա, անիմաստ դատաւոր է. իսկ
եթէ ճանաչէր և չէած 'ի մէջ, պատմագիր է անհա-
ւատարիմ: Եթէ խելամուռ ըեալ էր նա այսոցիկ, հը-
նար ինչ էր նմա ասել եթէ յառաջ քան զգարձ Կոս-
տանդիանոսի, քսաներորդ մասն և եթ բնակչաց պե-
տութեանն համարէր քրիստոնեայ: Այլ զայսմանէ
'ի յղովագոյն ևս յինքնաստեղծ և 'ի սուտ կարծիս
անկանի նա, յորոց ինչ ինչ յառաջ ածցուք:

Համարի նա եթէ յերրորդում դարու առաւել
քան զհազարս հազարաց մարդկան բնակէր 'ի քաղա-
քին հռովմայ, և 'ի նկարագրէ անտի ժառանգաւորաց
եկեղեցոյ այնր դարու, զոր է տեսանել 'ի թղթի ուրեք
սրբոյ քահանայապետին Կուռնէլիոսի, 'ի կարծիս
անկանի եթէ յիսուն հազար և եթ քրիստոնեայ հա-
զիւ ըեալ իցեն 'ի ժամանակին յայնմիկ 'ի հռովմ, որ
է քսաներորդ մասն համօրէն բնակչաց քաղաքին. այլ
եթէ ընթերցեալ էր զոջոյն իսկ զթուղթն ծայր 'ի

¹ Իւսեբ. Պատմ. եկեղ. գիրք Թ. գլ. Է:

² Անդ գլ. Թ:

ծայր, տեսանէր 'ի նմա ասացեալ եթէ քրիստոնեայք յորովագոյն յոյժ էին և գողցես անհամար 'ի բազմութենէն. զոր ըստ իւրոց բանիցն այսպէս է ընթեանուլ. immenso et pene innumerabili populo¹: Եթէ յերրորդի դարուն քսաներորդ մասն ևեթ ժողովրդեանն Հռովմայ քրիստոնեայ էր, քանի՞ ևս առաւել զինի յիսուն ամաց, սքանչելի իմն օրինակաւ ծաւալեալ իցէ 'ի նմա քարոզութիւն աւետարանին մանաւանդ յառաջ քան զգարձ Կոստանդիանոսի. քանզի և ըստ յայտնագոյն վկայութեն Եւսեբիոր ժամանակակիցն էր, բռնաւորն Մաքսենտիոս զառաջինն զքրիստոնէութիւն կերպարանեցաւ, առ 'ի հաճոյական ընծայելոյ ժողովրդեանն Հռովմայ²:

Այլ գլխաւոր հաստատութիւն անգղիացւոյն այս է. համարի նա եթէ 'ի վերջ կոյս չորրորդի դարուն 'ի հոյակապ քաղաքին Անտիոքայ հինգհարիւր հազար բնակչաց էին. և սնդէ, զի ըստ բանից ինչ սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերան հայրապետի, հարիւր հազար ևեթ քրիստոնէից էին 'ի նմա, որ է ասել հինգերորդ մասն քաղաքին: Այլ, ասէ, 'ի գլխաւոր քաղաքս անդ որք միանգամ 'ի սկզբանէ ընկալան զաւետարանն, զիւրագոյն ևս և արագ մարթ էր ծաւալել հաւատոց, քան յայլ քաղաքս աննշանս, և յաւանս և 'ի գեօղս. և ըստ հաշուիս ըստ այսմ, յաւելու նա, օրինակ Անտիոքայ այսպէս իմն թուի ցուցանել եթէ յամենայն հպատակաց պետութեանն, հազիւ մի առ քրսան զինուորեալ իցեն ընդ գրօշակաւ խաջին յառաջ քան զգարձ Կոստանդիանոսի:

Այլ 'ի քնին առցուք զհաշիւս համարուդ: Ոչ մաքառեցայց վասն թուոյ բնակչացն Անտիոքայ, շնորհեցից դարձեալ զբան սրբոյն Յովհաննու, յոր հասառառեալն է ոստին մեր, թէպէտ և ոչ քաջ 'ի վերայ հասեալ բանին. այլ յիսկն եկեսցուք. Յուլիանոս, որ ըստ յետագարձութեանն 'ի հաւատս Ուրացոյն կոչեցաւ, յառաջ էր ժամանակաւ քան զՈսկեբերան. արդ յայտ է եթէ և առ ժամանակօք կայսերս, ոչ

¹ Անդ գիրք 2. գլ. 104:

² Անդ գիրք 2. գլ. 104:

միայն հինգերիւր մասամբն էր քրիստոնեայ Անտիոք, այլ գրեթէ և քաղաքն համօրէն. որպէս վկայեն և վէպք զի 'ի լինել կայսերն յԱնտիոք՝ կամեւով վերանորոգել զգիցն պաշտամունս, սրամտէր և խռովէր 'ի տեսանել անդ ընդգիմակաց կամացն զքաղաքն ողջոյն, նա՛ զայրագնէր մանաւանդ ընդ դառնադառն եպերանսն որովք վարէին նոքա ընդդէմ՝ կայսերն վասն զիցասէր սնոտիապաշտ արորժակացն: Վասն որոյ զգայրոյթ սրտին քօղարկեալ իմաստասիրութեամբն, վրէժխնդիր լինէր նախատանացն ընկալելոյ, հենգնութեամբն որ Մօրուսպէտոն կոչի և 'ի Յունաց Միլլէտոն¹. յորում առ քաղաքացիսն բարբառի այսպէս. « Դուք ասէ, փոխան Ապոլոնի և Արամազդայ զքրիստոս պաշտեցէք... Գիտեմ զի բազմաց 'ի ձէնջ անհաճոյ դտայ, նա մանաւանդ և ամենեցուն, ծերակուտին և մեծատանց, քանզի մեծ մասն քաղաքիս, նա զի և ողջոյն իսկ ժողովուրդս՝ յետս կացեալ 'ի զիցն պաշտամանց նեղասրտեալ իմն է, տեսեալ զիս պաշտօնատար նոցին »: Արդ հարցից զձեզ, տեարք, եթէ ումք հաւատալ արժան իցէ վասն քրիստոսական կրօնից յԱնտիոք. մտացածին և յանգնէն համարոց մատենագրի միոյ յետին ժամանակաց, եթէ Յուլիանու որ ահանատես վկայն էր և քաջահմուտ իրացն զորմէ բարբառի: Եւ ահա վասն այսորիկ հանճարեղն և արդարադասն Ֆլէօրի ասաց յիւրում Պատմութեանն, եթէ « Յուլիանոս տեսեալ զքաղաքն Անտիոքայ համօրէն 'ի քրիստոնէութիւն փոխարկեալ, ատեաց զնա »:

Այլ մինչև վերջ տուեալ խնդրոյս, արժան է ինձ յիշատակել աստանօր եթէ և անհաւատք ոչ միաձոյն գտանին յայսմ: Բազումք 'ի նոցանէ առ երեսս ինչ համարեցան զգարձ Կոստանդիանու, և առ քաղաքական և եթ շահու, իբրու զի 'ի կողմն քրիստոնէութեան ելանելով, յինքն ձգեսցէ զնոսա. այլ զի՛նչ օգտի ահնկալութիւն եթէ ըստ ասելոյ անգղիացւոյն իմն.

¹ Ἀντιοχείος, ἡ Μεσοποταμίου. այսպէս անացաւ՝ զի 'ի նմա հենգնութեամբ իմն խօսի և զիւրոց կերպարանացն և զմօրուաց, որովք ընդ իմաստասէրս համարեալ զանձն, ծաղր լեալ էր յԱնտիոքացւոց:

և տասն մասովք պետութեանն հեթանոսք էին։ Ուս-
ցուք ապա ոչ վստահել 'ի ձեռներէց մատենագիրնս
որք պարծին 'ի լոյս հանձարոյ իւրեանց, և զխաւար
և եթ տարածանեն, և որ ազատութիւն իմն կարծեաց
կերպարանեալ, յանկանգնելի մոլորութիւնս գլորին։
Ըջամիտ քննաբանից յանձինս ածեն զգէմս, առ 'ի
ծաղրական յանգսնութիւնս խիզախելոյ և զստուգա-
սլատում գէսս վիպացն ստելոյ։ Փլիւքէ 'ի հանձարեղ
բանախօսութեանն զոր կարգեաց եգ 'ի սկիզբն Բա-
ռագրոցն հերձուածոց, ասէ. « Մեծագոյն մասն ժո-
ղովրդեան պետութեանն քրիստոնեայք էին »։ Այլ
մէք չունիմք այլ ինչ ճշգրտագոյնս աւանդել. այլ շա-
տասցուք ասել եթէ և առ հեթանոս կայսերօք կարի
յոյժ յաջողեալ էր քրիստոնէութեան 'ի յղովագոյն
կողմանս պետութեանն, ոչ յիշատակելով և զայլ
ազգս որք ոչ ընդ նոցա իշխանութեամբն էին, յորս
հաստատեալ էր քրիստոնէութիւն։

Տեսցուք արդ եթէ քանի՞ սքանչելիս յանդիման ա-
րասցէ ծաւալումն նորին որոց անմեծ 'ի կրից և ա-
ռանց կանխակալոյ մտաց զնոյն նկատիցեն։

Բ

Չխնոր հրաշալի և կիսց և զարմանալի։

Եթէ զվէսս և զփորձառութիւն և զտիրոտ մարդոյ
'ի խորհուրդ կոչեսցուք, մարթ է գտանել եթէ զիարդ
արք մեծամեծք յաջողեցին 'ի խորհուրդս մտաց իւ-
րեանց. քանզի են գործիք որ 'ի ճարտար ձեռաց վա-
րեալք, ազդեն մեծապէս 'ի բնութիւն մարդոյ. քան-
զի մարթ է զօրութեամբ զիս նուաճել, քաղաքագէտ
օրինօք առաջնորդել, ազատութեանն խրախուսանօք
զհետ արկանել, և հաճոյականօքն և ընչիւք զնոսս
հրապուրել, և հանձարոյ և փմաստութեանն նշուլիւք
զօշոտել, և այսոքիկ են սլատառք յաջողուածոց առ
'ի մարդկանէ։ Սորօք նախնի իմաստասէրք դարոցս
Ժողովեցին, օրէնսգիրք զհոգիս ազգաց հնազանդեցու-

ցին, և աշխարհակալքն 'ի վերայ նոցա յաղթանակեցին... Այլ ինչ մի 'ի պատճառացս ոչ օժանդակեաց քրիստոսական հաւատոցս հաստատութեան, ոչ ապա բանաւորագոյն է համարել եթէ գերբնական զօրութիւն ինչ է 'ի սմա և աստուածական:

Առ յայտնագոյն ևս լուսաբանելոյ զճմարտութիւն զայս, համարեսցուք ինչ մի որ թերևս զարմացուցէ յոյժ զձեզ, եթէ երբէք այս առաջին նուագ իցէ որ 'ի միտս ձեր նկարեսցի. համարձակեցայց բանս ինչ ընծայել Քրիստոսի, որք ոչ 'ի բերանոյ նորին ելին ընաւ. այլ գիտելով չափ եթէ քանի բարեհամբոյր էր նա 'ի վարել ընդ մարդկան, պատասխանի առնելով որոց զնա հարցանէին և գրեալ է 'ի պայքար բանից գալով զվախճանէն յոր գիտէր աստուածային նորա առաքելութիւն. և մանաւանդ եթէ կեղծիք բանիցս լաւ ևս կարասցեն յայտնաբանել զփառս նորա և զզօրութիւն, անշուշտ ներել թողութեան արժանի գրտայց: Արդ 'ի հնագոյն ժամանակս անդ դարձուցեալ զմիտս, յորում ամենայն ազնիք 'ի կռապարիշտ պաշտամունս կային, համարիմ եթէ 'ի սկսանել անդ Քսէրքսէ ընդ Հրէաստան առ 'ի քարոզել զհաւատս իւր, գիպեալ իցէ առն իմաստասիրի, որ քաջածանօթն իցէ ամենայն վարդապետութեց պատուեցելոց յաշխարհէ. և ընդ նմա յայս օրինակ բանս եկեալ: — Ձիւն իցէ խորհուրդ մտացդ, հարցանէ իմաստասէրն, զի շրջիս ընդ քաղաքս և ընդ գիւղս Հրէաստանի, նոր իմն վարդապետութիւնս աւանդելով ժողովրդեան: — Իմ խորհուրդ այս է, պատասխանէ Քրիստոս. բարեկարգել զվարս ամենայն աշխարհի, և փոխել զկրօնս ամենայն ազգաց, և եղծեալ զպաշտամունս կռոցն որոց երկիր պագանեն, ցուցանել նոցա զճմարտան Աստուած. և որչափ զարմանալի քեզ թուեսցի ձեռնարկեալս գործ, վստահ եմ ես 'ի յաջողել նորին: — Այլ իցես դու իմաստուն որ քան զՍոկրատ, ճարտարախօս քան զՊլատոն, և յաջողագոյն ևս քան զամենայն արս գերահանձարս որք պանծալիք եղեն 'ի հռովմ և յէլլադայ: — Չկամիմ ես զմարդկայինն ուսուցանել զիմաստութիւն. կամիմ ակնյայտնի ցուցանել եթէ յիմարութիւն էր իմաստութիւն գերապանծ իմաստնոցդ, և զնորոգութիւն զոր ոչ որ 'ի նոցանէ

յանդգնեցաւ մուծանել 'ի միում' եւեթ քաղաքի, կա-
միմ' ես կարգել յաշխարհ ամենայն, անձամբ և կամ'
'ի ձեռն աշակերտացս: — Այլ գոնեա այսպիսի ոք ի-
ցեն դոքա, որ իւրեանց հանձարովն և համբաւով,
փառօքն և մեծութեամբ այնպէս շքեղ փայլեսցեն՝ զի
ստուերածս ածցեն ակադեմական դահլձին և լիկէո-
նի, որովք մարթասցին զբազումս ձգել զհեա իւր-
եանց: — Ոչ այսպէս. արք անինչք և տխմարք լիցին
իմ' սրաշօնեայք, 'ի դասուէ ուսմին առեալք և 'ի
հրէական աղգէն, որ արհամարհեալն է յամենեցունց
առ հաստրակ. զի 'ի ձեռն նոցա կամիմ' ես յաղթա-
հարել զմաստունս և զհզօրս աշխարհի և զմարդկան
բազմութիւն: — Այլ գոնեա հզօրագունի ևս և ան-
պարտելի ձեռնն օգնականութեան պէտք են քեզ,
քան զլէզէոնախումբ զօրս Աղէքսանդրի և Կեսարու,
զի յառաջոյ ընթացին նոքա յահ և 'ի գողումս աշ-
խարհի, որք փութացուցեն զազոս ամենայն գալ ան-
կանել առաջի քո: — Ոչ, ոչ ինչ յայդպիսեաց ամե-
նեին. նա մանաւանդ հեղաբարոյք իցեն իմս պաշտօ-
նեայք իբրեւ զգառինս, և կամակար տացեն զանձինս
'ի զենուժս 'ի ձեռս թշնամեաց, և յեղեռն համարեսցի
նոցա սուր շողացուցանել 'ի հաստատութիւն հաւա-
տոցս իմաց: — Այլ զինչ, եթէ համարիցին զի ձեռ-
նարկելոյ գործոյդ օժանդակեսցեն և կայսերք և ծե-
րակոյան և դատաւորք և բզեաշխք և կուսակալք իւ-
րեանց զօրութեամբ: — Ոչ այդպէս, նա մանաւանդ
և ամենայն պէտք աշխարհաց հակառակ ինձ զինուո-
րեսցին. յատեանս քարշեալ ձգեսցին իմս աշակերտք,
ղզուեսցին, հալածեսցին և 'ի մահ ևս մասնեսցին, և
ընդ ամս երեքհարիւր ջան և գուն գիցէ աշխարհ 'ի
հեղեղս արեան հեղձուցանել զհաւատսն իմ' և զնո-
րին դաւանողս:

— Այլ զինչ տխորժելի կայցէ 'ի վարդապետու-
թեանդ զի աշխարհ ամենայն զնա ընդգրկեսցէ: — Վար-
դապետութիւն իմ, պատասխանի տայ Քրիստոս, յան-
հասանելի խորհուրդս հաստատեալ է: Խրատք վա-
րուց բարեաց անարատագոյն ևս իցեն, քան որ մինչև
ցայժմ. քարոզեսցեն Առաքեալքս վասն իմ', եթէ 'ի
մարի ծնոյ, յաղքատութեան և 'ի վիշտս կեցի, և 'ի
խաչի սպանայ, զի պատուհասիւս այսու պարաիմ' մե-

ուանել: Այս ամենայն բարձրաբարբառ քարոզիչներն և հաւատասցեն սոցա մարդիկ, և զիս որ խօսիմս ընդ քեզ այժմ, յաւուր միում աշխարհ ամենայն 'ի պաշտօն առնուցու:

— Ապա ուրեմն, կնքէ 'ի վախճանի իմաստասերն, արգահատելով իմն, համարիս ասէ զիմաստունան արգիտիւք լուսաւորել, զգորութիւնս ակարիւքն յաղթահարել, աշակերտել զամենեւին ընդդէմ ակառից մաքաւելով, աշակերտս ժողովէլ խոստանալով զարհամարհանս, զչարչարանս և զմահ. տապալել զգահոյս զիցն Ողիմպիայ զի ընդ նոցա դու միայն պաշտեսցիս, դու որ իբրեւ զչարագործ դք և իբրեւ զանարդ դք գերի 'ի խաչին բւեռեալ սպանցիս: Այլէ 'ի բաց տար զյիմարութեան խորհուրդդ, որում 'ի դէպ ելցէ վաղ վաղակի այսն և կատակ ժողովրդոց: Զի առ 'ի յաջողելոյ այդոցիկ պարտ է նախ զբնութիւն մարդոյ վերանորոգել, և արդարեւ դովին նպաստիւք զորս համարիս, նոյնչափ անհնարին է բարոյական աշխարհիս փոփոխութիւն, որչափ և նիւթականիս. և քան զյաջողել ձեռնարկելոյ դործոյդ, հաւատարմագոյն ևս է ինձ կարծել եթէ կարիցես դու միով ևեթ բանիւ վեր 'ի վայր սասանեցուցանել զերկիր և 'ի հաստատութենէն 'ի վայր թօթափել զարեգակն և զաստեղս »:

Ահա զայսօրինակ բարբառեալ համարիմ, տեսրք, կեղծեալ յինէն իմաստասիրիս, որում յայանեալ իցէ Քրիստոս զնորհուրդ իւր աշակերտելոյ զամենայն հեթանոսս աշխարհի 'ի քրիստոնէութիւն. և արդարեւ ըստ մարդկային մտաց, այնպէս անհնարին էր յաջողութիւն իրացդ, զի և ամենայն արք հանճարեղք անշուշտ 'ի կողմն իմաստասիրին հատանէին: Այլ ահա որ ինչ առ 'ի մարդկանէ անհնարին էր, եղև և կատարեցաւ. յամօթ եղև մարդկայինս իմաստութիւն, և ամենայն խորհուրդք յուզեալ ծփեցան. յիմարութիւն խաչին յաղթահարեաց զտիեզերս, և անեղծ արձան եկաց աստուածայինն լինելոյ քրիստոսական կրօնից: Այժմ ահա ինչամուտ լեալ 'ի միտ առնուցուք ստուգապէս զասացեալն յիմաստնոյ ումմանէ. « Տէր, եթէ յընդունելս իմ զքրիստոնէութիւն, պատրեալ ինչ իցեմ, դու ինքն ես որ զիս խաբեցեր. քանզի այն պիտի զրոշմք են 'ի նմա, զի ձեռն քո ևեթ կարէր տրապաւորել զիս »:

ՅԱՂԱԳՍ ՍՔԱՆՁԵԼԱՀՐԱՇ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐԾՆԻՑ

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՁ ԵՂԵԼՈՅ ԱՐՔԱՅԻ ՅԱՌՈՒՐ
ՊԵՆՏԷԿՈՍՏԵՒ ՅԱՄԻ 1817

« Առջիք զօրութիւն 'ի հասանել Հոգւոյն սրբոյ 'ի վերայ ձեր,
և եղիջիք ինձ վկայք յԵրուսաղէմ և յամենայն Հրէաստանի,
և 'ի Սամարիա և մինչև 'ի ծագս երկրի » :

Գործք առաք. Ա. 8 :

ՏԵՐ ԱՐՔԱՅ ,

Յորժամ Յիսուս Քրիստոս յայտնեցաւ յաշխարհի
յառաջ քան զութեւտան դարս՝ ազգք և ազինք ամե-
նայն և քաղաքականքն և խժադուժք անկեալ թաւա-
լեալ կային 'ի ստուերս դիցապաշտութեան բայց միայն
'ի միոյն 'ի Հրէից : Արդարեւ կրօնք Հեթանոսականք կոչոյ
իմն էր անհեղեգ մոլորութեց , զորս չհանգուրժէին տե-
սանել միտք արանց լուսաւորելոց . այլ սակայն այն-
պիսի հրապոյրք էին 'ի նմա , զի մարթ էր նմին պա-
տուադիր և ընծայաւոր պաշտօնասիրութեամբ ազ-
գաց յաւերժանալ մինչև 'ի սպառ : Սովորութիւն
հաստարմատ կանգաղեալ իմն էր զնա , հնութիւն ժա-
մանակաց անդրդուելի զնա կացուցանէր , և 'ի զօրու-
թիւն օրինացն կայկայեալ ամբառնայր , և մեծաշուք
տօնականօքն չքեղացեալ , և պայծառացեալ քերթո-
ղականին գրգանօք և 'ի հաճոյս աշխարհախումբ իա-
ղուցն և տեսարանաց . և մանաւանդ օգտածարաւ նա .

խանձայուղութեամբ քահանայից և քրմաց պաշտօնէից սուտ աստուածոյն պաշտպանեալ. նա՛ քանի՛ սիրելի և փարելի չէր կռապաշտութիւն տկար և ապականեալ բնութեանս, որովհետեւ գրգէր և գգուէր զախտս կրից նորա և զցանկութիւնս: Այլ ահա Քրիստոս յանդունդս անդ մնոտիապաշտ մոլորութեանցն և ախտից առաքէ զաշակերտս իւր ի լուսաւորել. և ահա այսպիսեաց ազգաց դանդաչելոցն ի մոլորաշաւիղս ստութեան և ամբարշտութեան առաջի կայ նոցա տալ վկայութիւն սրբութեան, վարդապետութեան և սքանչելեաց տեառն իւրեանց. « Եղիլիք ինձ, ասէ, վկայք մինչև ի ծագս երկրի »: Ա՛յ մեծի խորհրդոցս, փոփոխել զկրօնս, զբարս, զսովորոյթս և զկենցաղ համօրէն հեթանոսաց. և այն ի ձեռն աննշանից ոմանց արանց տգիտաց և շինականաց: Քանի՛ հզօրք են խոջք խափանարարք, և որչափ տկար դարմանք հնարիցն. այլ որչափ և յայտնի իցէ յաջողածոյն անհնարաւորութիւն, նոյնչափ ևս հրաշալի եթէ արդարև յաջողեսցի և ի գլուխ ելցէ գործն:

Անտեղի ստուգութեամբ հաւաստեալ է ի հեթանոսացն և ի քրիստոնէիցս հնախօսութեանց, եթէ զիւրդ հաստատեալ արագ արագ բարգաւաճեաց քրիստոնէութիւն ի կռապարիշտ ազննս. և թէ որչափ զարգացաւ նա և յառաջ քան զգարձն Կոստանդինու ի ծանուցեալ ազգս Ժամանակին, և մանաւանդ ի գաւառս հռովմէական պետութեանն. վասն որոյ և զայս հրաշալի ծաւալումն աւետարանին, սքանչելիս իմն համարեցան ծանուցեալ և խոստովանեալ յամենեցունց նախկին ջատագովք կրօնիցս որ յառաջին դարս անդ երևեցան, և զստէպ յաղթանակսն զորս տանէր նա ի վերայ մոաց և սրտի հեթանոսաց, աստուածային իմն զօրութեան համարէին: Եւ արդարև զհաստատութիւն քրիստոսական կրօնիցն չէ մարթնդ յեղափոխութիւնսն համարել, որովք մերթ ընդ մերթ կերպարանափոխ լինին ազնիք ի մարդկային կրից վարեալք:

Արդ այսօր յաւուր տարեկանիս վերածննդեան եկեղեցւոյն Քնի, ցուցցուք թէ Աստուծոյ միայնոյ հնարաւոր էր հիմն արկանել նմա, և դարձեալ թէ զիւրդ անզօրք են պատճառք զորս ածեն առ այս ան-

հաւատք: Մաղթեցուք նախ զՀոգին լուսոյ և ճշմարտութեան բարեխօսութեամբ այնր որ ընկալու զլիութիւն շնորհաց նորա. Ողջոյն +եղ Մարիամ:

Ս.

Աստուծոյ միայնոյ եր հիմն արկանելւ նմա .

Այո, եղբարք իմ, չեք 'ի վէպս ազգի մարդկան 'ի սկզբանէ անտի մինչև ցայժմ, տեսիլ սքանչելահրաշքան զհաստատութիւն քրիստոսական կրօնից. քան զի ահա 'ի ծննդեանն 'ի մարտ դայ ընդ մոլորութեանց և ընդ ամենայն ազգս ախարից միանգամայն. փարատելուսովն իւրով զմուսլս հեթանոսութեան, և 'ի խորարմատ ապականութեան միջի բուսուցանէ զառաքինութիւնս ազնուագոյնս, միանգամայն խաղ առնէ զնորբախօսութեամբ իմաստասիրաց և զազխտութեամբ խաժամուժ ամբոխին. համոզակեր հաւանութեան և եթ զինու մտանէ անցանէ յազգս խժադուժս, որ պէս և 'ի կարի հրահանգեալսն, և ընդ հակառակս ամենայն զիմակալութեանց որ 'ի կանխակալոյ կարծեաց և 'ի զայրացելոց կրից ընդդէմ նորա՝ նա ամենայն ուրեք զիւր պետութիւն ընդարձակէ, մինչև հուսկ ուրեմն յետ երեքդարեան պատերազմացն և յաղթութեանց, երթայ բազմի յաղթական ընդ Կոստանդիանու 'ի գահ տերանց Թշնարհի: Այլ զիմորդ յաջողեցաւ սքանչելի յեղափոխութիւնս: Առ այս զսրբոյն Ազգոսախնոսի զխելամառութիւնն յանդիմանեացուք անհաւատին: Ընտրեցէք արդ. կամիք զի հաստատութեան կրօնիցս օժանդակեալ իցեն սքանչելիքն 'ի սուրբ գիրս և 'ի նախկին յիշատակարանս մեր աւանդեալք, եթէ անպէտ ինչ թուին ձեզ սքանչելիքս 'ի նորին հաստատութիւն: Եթէ արդարև գործեցան սքանչելիքս 'ի ձեռն Քրիստոսի և Առաքելոց և յառաջին աշակերտաց նոցին, զի՞ այլ ևս ապա դանդաղեք անկանել առաջի մեծվայելութեան կրօնիցս մերոց, որ զայսպիսի դրոշմ աստուածային առեալ բերէ յին.

քեան: Համարիցիք եթէ առասպելք ինչ իցեն պքան,
 չեղիքս: Սովաւ և եթ գրգուէալ սասանեցուցանէք ըզ-
 հիմունս պատմութեան, և բուռն առնէք անձանց ձե-
 րոց մի և մի իմիք հաւատալ Հնոցն աւանդից. քան-
 զի ո՛ր ուրեք մարթիցիք գտանել անցս որք առաւել
 երաշխաւորեալք իցեն քան զգործս Քրիստոսի և ա-
 շակերտաց նորա: Այլ թողումք ընտրել ձեզ զերկ-
 րորդն եթէ հաճեսցիք. այլ եթէ առանց պքանչեւացն
 արբանեկութեան հաստատեցան կրօնքս մեր, պար-
 տիք ապա ընդունել եթէ հաստատութիւն նորա և եթ
 հրաշափառագոյն է քան զամենայն պքանչեւիս: Ընդ
 որ կողմն և հայիմ՝ կրօնիցս, տեսանեմ զի ՚ի սկզբանէ
 հետէ ամենայն ինչ հակառակ էր նմա, և ոչ ինչ ամե-
 նեին նմին ձեռնառու, եթէ յարսն որք զառաջինն զնա
 քարոզեցին, եթէ ՚ի վարդապետութիւնն զորս նայն
 ուսուցանէ, և եթէ ՚ի ժամանակն յորում՝ նա յայտ-
 նեցաւ. այնպէս զի եթէ ձեռն աստուածային չէր նմին
 հովանացեալ՝ անշուշտ անկեալ և կործանեալ էր ՚ի
 սպառ:

Ասացի նախ եթէ ինքեանք իսկ քարոզք կրօնիցս ոչ
 ձեռնառու էին նմա. Յիսուս Քրիստոս կամելով ՚ի ձեռն
 աշակերտաց իւրոց վերանորոգել զկապարիշտ աշ-
 խարհս, ուստի՝ արդեօք առնու իւր հրեշտակս առ ՚ի
 պատգամաւորութիւն առաքել զնոսա առ ժողովուրդս
 և առ թագաւորս՝ արդեօք ՚ի ծերակուտէն եթէ յԱ-
 րիսապազէն, ՚ի դահլճէ ճեմարանի՞ն եթէ ՚ի լիկէոնէն
 կամ յիշխանաց ժողովարանին: Այնպէս իմն թուի
 մեզ եթէ ՚ի յաջողութիւն նորանշան գործոյս՝ պէտք
 էին քաջածնունդ, բարեխրատ և հանճարեղ արանց,
 որք պերճախօսութեանն ձրիւք և քաջահմուտ ձեռ-
 ներիցութեամբն ՚ի գործս՝ նուաճել կարասցեն զմիտս
 ազգաց և ժողովրդոց: Արդապետութիւն զիւրրն
 կալ ևս է եթէ այր ոք գերամբարձ զնոյն քարոզեսցէ,
 և հռչակ համբաւոյ առնն բաւական է զնոյն ծաւա-
 լել, և անուն հանճարոյ և գիտութեանն ազգողագոյն
 ևս ՚ի սիրտ յորովագունից՝ ևս և իմաստնոց. այլ ագի-
 տութիւն վարդապետին և զվարդապետութիւնն դարձ-
 վելի կացուցանէ, և ամօթապարտ ինչ համարի աշա-
 կերտել վարդապետի այսպանելոյ: Այլ ահա առա-
 քեալքն ՚ի Քրիստոսէ ոչ օրէնսգէտք են Հրէից, և ոչ

հանձարեղ իմաստասէրք, ոչ ճարտարախօսք պերճաբանք և ոչ հմուտ քաղաքագէտք. այլ ամենեքեան արքանագէտք և առանց դարուծեան, անկիրթք և աննշանք, աղքատք յընչից և անգործք, և զիրկ բնաւին 'ի պարծանաց, որք հրապուրիչք և յորդորիչք են մտաց: Մէք հաւատացեալք ընդ ութւտան դարս 'ի վեր մատուցեալ տեսանեմք եթէ քանի փառք և պատիւք 'ի յիշատակս Առաքելոցն ձօնեցան առ կենդանութեամբն նոցա, և նշմարեմք զնոսա գերահրաշ իմն զօրութիւն զգեցեալս առ 'ի հաստատել զքարոզութիւն աւետարանին. այլ անհաւատք ոչ ինչ նկատեն 'ի նոսա ամենեւին ձիրս զարմանալիս. եթէ այդպէս իցէ՝ ապա պարտ է 'ի բաց մերկանալ 'ի նոցանէ զերկնայինն զայն նշոյլ և զփառս, որ ըստ մերոց կարծեաց աստուածային իմն դրոշմ՝ կնքէր 'ի պաշտամունս նոցին: Արդ եթէ զբնական և եթ ձիրս համարեցուք նոցա ունել և ոչ այլ ինչ աւելի, ոչ ապաքէն արք շինականք էին նոքա, և յոլովք 'ի նոցանէ ձկնորսք յարուեստէ և նաւակին և ուռկանին և եթ ունելով ծանօթս և ոչ այլ իմիք. արք տգէտք և գութիւք որպէս զմահկիս գետեզերաց աշխարհաց մերոց, և ոչ թերեւ որպէս զսոսա յաջողակք 'ի գործս և ճարտարամիտք 'ի հնարս. այլ ահա նոքին իսկ են որք սկիզբն առնեն նուաճել զաշխարհս և վերանորոգել զազգս հեթանոսաց, և 'ի ձեռն նոցա սքանչելահրաշ իմն օրինակաւ յաջողի յեղափոխութիւն բարուց և կրօնից, որ դարուց 'ի դարս և յազգաց յազգս հանապազորդեալ մշտնջենաւորէ մինչև ցօրս ցայս. արդ պարտ է աներկմիտ հաւատով խոստովանել եթէ գոյ 'ի սմա այլ իմն զօրութիւն հակառակ ամենեւին մարդկեղէնս խորհրդոց:

Ի զուր է սուտ և ծաղրական իմն զուգահշութիւն խաբել զանձինս. իբրու զի մարթ է կարծել եթէ արք ոմանք խռովարարք 'ի ռամիկ ժողովրդենէ յաջողեցին առ ժամանակ մի գրգռել զայլս 'ի վտարանջութի, և ընկերշակութիւնս իմն յօրինել անառակս և կամ խժականս. այլ զինչ միաբանութիւն իցէ նորանշանն այլափոխութեանս, որ 'ի բռնութենէ և 'ի ցութութենէ և յամենայն ազգի ազգի կրից ծագեալն է, ընդ դարձ հեթանոսաց ամենայն աշխարհի, այնչափ քաղութաց և ժողովրդոց որք յիրերաց զանազանեալք

են և սովորութիւնք և շահուց ակնկալութիւնք և բարբա-
ռով խօսից. և այս 'ի ձեռս այնպիսեաց որք ոչ միայն
չգոյլեն զմոլութիւնս այլ և մարանչին ընդդէմ նոցա,
որք ոչ զբռնութիւն արկանեն 'ի գործ, այլ յամենայ-
նի զնաղաղութիւն և զբարեհամբոյր քաղցրութիւն
քարոզեն: Այսպէս ահա ստապատիր Մարգարէն
միով ձեռամբ զբաժակն հեշտութեանց կալեալ և 'ի
միւսումն զսուսեր մարգասպան, պատրաստ 'ի հար-
կանել զոր ոչն հասանէ հրապուրել, կանգնէ կրօնս
իմն անկերպարանս, և անհեղեղս և հեշտալիս յայնո-
սիկ կողմանս աշխարհի ուր աղիտութեան տարածեալ
ծաւալեալ է զիւր պետութիւն. ահա այս պատահար
իմն է արդարեւ 'ի մարդկային հնարից յաջողեալ, մինչ
զի աշխարհակալութիւն Մարգարէին յայտնի ցոյց է
եթէ իմ իմիջ ձեռնհաս իցէ ճարտարութիւն մտաց օ-
ժանդակելոյ 'ի խաբէութենէ, 'ի կրից և 'ի զօրութենէ
զինուց: Այլ կարի քաջ աղեղնաբանեաց Փասգալ 'ի
պատասխանի առարկուածոյս, զոր բազում անգամ
ոչ պատկառեցին անհաւառք յանդիմանել մեզ. « Յի-
սուս Քրիստոս, ասէ, և Մարգարէն կալան շաւիղս և
սատարս այնպէս հակառակս իրերաց, մինչզի 'ի յա-
ջողել Մարգարէին յիւրան՝ որպէս և եղև իսկ, հարկ
էր Քրիստոսի հնարիցն վրիպել ամենեւին, և քրիստո-
նէութեան 'ի սպառ եղծեալ կորնչել, եթէ ոչ ա-
տուածային իմն զօրութիւն նմին պատասպարէր¹ »:
Տեսաք ահա եթէ նոքին իսկ հիմնադիրք քրիստոսա-
կան կրօնից ոչ սատարք էին հաստատութեան նորա,
գոյով նոցա արք տգէտք և դժուծք և արհամարհք ըստ
արաքնոյն, յորոց խորշեր և մերժէր աշխարհ սէգ և
արհամարհոտ:

Ասացի երկրորդ զի հակառակորդ էր նմին և ինքն
իսկ վարդապետութիւն նորա. չկարեմք մեք արդ 'ի
միտ առնուլ եթէ քանի հակառակամարտ մտաց թը-
ւէր կրօնս մեր 'ի սկզբան անդ, քանզի 'ի մանկական
տիոց և յառաջին կրթանաց և 'ի սովորութիւն ընդե-
լացեալ իմն եմք ընդ վարդապետութիւնս նորա և ընդ
խորհուրդս, ընդ խրատսն և ընդ հրահանդս. զարձեալ

¹ Խորհրդածութիւնք. գլ. Ժ. Թ. 7:

զի առաջի աչաց մերոց կան փառք մեծարանաց զոր
ձօնեցին նմա դարձ բազմալուրձ և ազգք գերահռչակք.
այլ մտօք վերաթեւեցուք 'ի ժամանակս յորում այն
առաջին նուազ քարոզեցաւ նա մարդկան: Նորօրինակ
կերպարանօք երևէր նոցա կրօնս յանհասանելի վար-
դապետութիւնս իւր, որք զայրացուցանէին զամբար-
հաւաճ և զհետագնին միտս մարդկանն. նա զի հեռի
էր յոյժ յոյժ 'ի ծանօթութեանց որ յամենեցունց ըն-
կալեալ պաշտէին, և մարտ եղեալ ոգորէր ընդ հաւա-
սոց և ընդ կանխակալոյ կարծեաց որք հաստարմատ
ամրացեալ կային յերեսս երկրի: Հրեայք ակն ունէին
Մեսիայի հզօրի և փառաւորելոյ. քանզի և պերճու-
թիւնս պատգամաւորաց թուէր իմն իրաւացուցանել
զնոցա փառասէր ակնկալութիւն. և ահա ընդ հակա-
ռակս ըզմիցն ցանկութեանց Մեսիայ ոմն քարոզի աղ-
քատ և 'ի խաչ ելեալ և սպանեալ խորհրդով աւագա-
մեծար ատենի ազգին 'ի քահանայից և յօրէնագի-
տաց. և զիմօրդ անբերելի և դժուարալուր էր նոցա
վարդապետութիւնս:

Այլ քանի ևս ընդդիմամարտ էր հեթանոսաց. զի
փոխան հաճոյական, զուարթարար և հեշտ կրօնից, և
հայրենեացն պաշտամանց որ սեպհական համարէր
երկրին, և յոր վարժեալք էին 'ի մանկութենէ և ին-
քեանք և դատաւորք իւրեանց և պետութիւնն և բո-
վանդակ իսկ աշխարհս, արք ոմանք աննշանք կամին
աւերել զպաշտամունս նոցին, կործանել զսեղանս,
զտօնս և զհանգեսս եղծանել, և քեցել քերքել զնոսա
'ի վաղեմի սովորութեանց և 'ի նախնեացն հաւատոց
որ այնչափ սիրելիք և փարելիք են նոցա. և այս ընդ-
էր, բայց առ 'ի տալ նոցա ընդունել կրօնս իմն
անհանգուրժելիս և դժնդակս, որ արկանէ զնոսա
'ի վտանգ կորուսանելոյ զազատութիւն իւրեանց և
զինչս և զկեանս իսկ գլխովին. և տալ նոցա պաշտօն
հարկանել առն միոյ սպանելոյ 'ի հրէաստան. և զինչ
քան զայս հակառակամարտ կայցէ յաչս նոցա: Եւ
զինչ աննուաճելի զօրութիւն իցէ ապա որ յաղթա-
հարեաց 'ի հեթանոսս զամենայն դիմակալ բռնութիւն
բնութեանս: Մինչդեռ հեթանոսք ըստ հաճոյս իւ-
րեանց ազատութեամբն կէին, և զնոսին իսկ զախտիցն
ցանկութիւնս իբրև աստուածս 'ի պաշտօն առեալ,

օրոց և կարի իսկ անկարգ յօժարութիւնք բնութեանս
և որ ըստ նոցանէ ախտքն են անմեղանչական զբօսանք
ինչ համարէին, և ևհա արք ոմանք և ինքնաձեռնա-
գրելի առաջնորդք դան պատուէրս 'ի վերայ նոցա
կարգել, զի մեկնեացին 'ի ցանկալի հաճոյիցն՝ բարեկար-
գել իմն կամելով զբանս նոցա և զգործս նա և զխոր-
հուրդս անգամ մասց. արդ. քանի՜ բուռն զօրութեամբ
չթօթափէր բնութիւնս զայնպիսի լուծ ծանրակշիռ և
անբերելի իւրոյ տկարութեանն:

Համեստս ընել մինչև 'ի խոնարհութիւն, մարդա-
սէրս՝ մինչև սիրել և զթշնամիս, հեղաճամբոյր՝ մինչև
ներել և անխրաւութեանց, համբերատար՝ 'ի տրր-
տունջ անգամ չհատանելով, մեկնեալ յաշխարհէ՝ մին-
չև զաղքատութիւն առաւել լաւ համարել քան զա-
նխրաւութիւն, զգաստ՝ մինչև զգարշ խորհուրդս ան-
գամ՝ դատապարտելով, օրինապահ հաւատարիմ՝ մին-
չև պատրաստ 'ի մեռանել վասն նոցին. այսոքիկ ամե-
նայն և ըստ գիտութեան սակաւ յոյժ ծանօթք էին
առ հեթանոսս, և ևս առաւել ըստ գործադրութե-
և զորս իմաստասէրք անգամ չկարէին ազդել 'ի նոսս,
զնոյնս զարգացոյց աւետարանին քարոզութիւն և դիւ-
րակատարս արար ամենեցուն նա և 'ի կարի իսկ յա-
պականեալ քաղաքս պետութեանն Հռովմայ, որպէս
'ի դաւառան անմարդս՝ նոյն և 'ի հրահանգեալսն: Ոչ
ևս 'ի նախկին ժամանակսն յայնոսիկ խնդիր արասցուք
աշակերտելոց քարոզութեան աւետարանին՝ յաղմիա-
լից և յանառակ պաշտամունս Ռիոնիսեայ, ոչ 'ի մե-
հեանս և յանտառս նուիրեալս հեշտութեան, ոչ 'ի
կրկէսս անդ ուր յորձնեռանդ խաղայ արիւն մարդոյ
'ի հաճոյս և 'ի զուարճութիւն վայրագ ազգին, և ոչ 'ի
շուրջ տեսանելիսն ուր 'ի տեսիլ յանդիմանիսեր շուայ-
տոտ և ախոք մոլեկանք. հեթանոսք հետևող լեալ
աւետարանին, փոփոխեալ իմն թուին 'ի բնութենէ
մարդիկ նորակերոք: Այլ զկարգ կարացին նոքա ըզ-
ցանկութեանց և զհաճոյից թօթափեալ զարբեցու-
թիւն, խոնարհել ընդ լծով քրիստոսաւանդ պա-
տուիրանացն: Ի դէպ գայ աստ բարբառել ընդ տիե-
ղերալլոյսն Պոսիււէի. « Խաչն յաղթեաց սրտի մարդոյ.
և առաւել գերապանծ համարիմ ես զնա այսու գե-
ղեցիկ յաղթութիւն, քան եթէ 'ի գլորդէլ անդ զկարգ

տիեզերացս, քանզի և 'ի բովանդակ արարածս ոչ այլ ինչ գտանեմ որ առաւել աննկուն իցէ և վայրագ և անասնձեւի, որպէս զսիրտ մարդոյ ¹ »: Ապա և վարդապետութիւն կրօնից հակառակ էր անձին, խոնարհեցուցիչ գոլով մտաց հանճարոյ, և անբերելի սրտի մարդոյ որով և հեբքելի յամբարհաւածութենէ և 'ի հեշտասիրութենէ:

Ասացի դարձեալ և զժամանակէն յորում յայտնեցաւ հակառակ նմին լինել: Եթէ 'ի տգիտութեան և 'ի խժադուժ ժամանակի քարոզեալ էր քրիստոնէութիւն, փութայր ճեպէր անշուշտ անհաւատն նովին մեկնաբանել զյաջողութիւն հաստատութեան նորա և արագ արագ աշխարհակալութեանն 'ի հեթանոսութեան անդ միջի. այլ յայտ է եթէ ծանուցաւ նա 'ի դարու Ազգոստեայ յորում լոյս իմաստից ճառագայթէր զԵւրոպէ և զԱսիա. և քան զայն ժամանակս չէր երբէք ծաւալեալ յընդհանուրս հանճար գիտութեանց և ասորժակ բանասիրականացն և արուեստից. յորոց յամենայն ուստեք երկիւղ էր կրօնից հաստատութեան. զի քանի՞ պատերազմս արդարեւ եհաս նմա մղել ընդ իմաստասիրաց ժամանակին, ընդ հաւտորաց, ընդ անձնապարծ իմաստնոց որք սփռեալ տարածեալ էին ընդ արեւելս և ընդ արեւմուտս: Եթէ զինի ութւտասն դարուց փառաց և յաղթանակի, որ անշուշտ պատասպարանք լինելոց էին կրօնից յամենայն անարգանաց՝ տակաւին յարեան յաւուրս մեր լեզէնոնախումբք իմաստակաց, սպառազէն վառելոց 'ի սանանել կրօնից քրիստոնէութեան, քանի՞ ապա ոչ բուռն էր մաքառումն նոցա 'ի սկզբնաւորութեան անդ հաւատոցս յերեսաց նրբահանճար և ամբարհաւած մարդկանն զակատելոցն 'ի ցանկութիւս:

Աւ 'ի ցուցանել մեզ եթէ ժամանակ յայտնութեան նորա ձեռնտու էր նմին, հնարեցին ասել եթէ գիցապաշտութիւն տակաւ 'ի կործանումն փութայր, և ժողովուրդն ծածկապէս 'ի պատրաստի կայր թողուլ զնա և լքանել, և թէ իմաստասէրք կարի իսկ նշաւակեալ էին զնա: Այլ նանրախորհուրդ է ամե-

¹ Ա. ճառ 'ի տօնի խաչվերացին. մասն Ա:

նեկն բանդ, մտացածին և ստեալ 'ի վիպաց: Եթէ տան թէ յանկանել մերձ կայր հեթանոսութիւն, ահա վկայեն մեզ վէսք եթէ յերիս յառաջին դարս քրիստոնէութեան ամենայն կայսերք հռովմայեցւոց առ հասարակ կռապարիշտք էին և նախանձաւորք այնմ իբրեւ օրէգերական կրօնից պետութեանն, վրկայեն մեզ դարձեալ եթէ ընդ երեօին դարսն յայնօսիկ հալածեալք էին քրիստոնեայք վասն հակառակ լինելոյ իւրեանց կրօնից հեթանոսութեան, և տարազրեալք որպէս զամբարիշտս և ամբաստանեալք իբրեւ անարգութս աստուածոց և կործանիչս բազնեաց և պատճառք աղետից պետութեանն: Սուտ է ասել եթէ իմաստասէրք նշաւակեալ իցեն զգիցապաշտութիւն. արդարեւ ոչ իբրեւ զաւանդին հաւատս ընծայէին իրացն, այլ այս սկիզբն էր նոցա պատուել զկարգեալ պաշտամունսն, և մի 'ի սնոտի խորանսն ռամկին ձեռն մխել՝ թէպէտ նոքիմք 'ի չարն զեղծանիցին:

Ռմանց 'ի նոցանէ խառն իմն էին հաւառք 'ի հրէութենէ, 'ի քրիստոնէութենէ և յառասպելեաց հեթանոսաց. և այլք զամենայն գիտութիւն իւրեանց և ըզհանձար հակառակ քրիստոնէութեանն զինեցին, որպիսի ոք Վելսոսն էր և Յուլիանոս և Պորփիր և Հերոկլէս: Քանի՜ ջան և փոյթ 'ի մէջ էառ Յուլիանոս զկնի ուրացութեանն ջնջել եղծանել զօրէնս Քրիստոսի, և ընդ նորա միւսանգամ՝ զսնոտի աստուածոց զպաշտամունս վերանորոգել. և ոչ ապաքէն յոլովագոյնս եգիտ յիմաստասիրաց, որք ոչ միայն ազատ չբուեցան 'ի մոլորութեանցն, այլ և ամենայնիւ ձեռնտու և սատար եղեն նմին:

Եւ զայս ինչ դարձեալ կարեւոր է յոյժ 'ի միտ առնուլ եթէ այլ ինչ է ամենեկին ճանաչել իմաստասիրաց զստութիւն աստուածոցն և սնոտի պաշտամանց ռամկին, և այլ ամենեկին ընդգրկել զքրիստոնէութիւն: Յետ Ագոստեայ արքայութեանն, այնպէս մեղկեալ էին բարք, և հոգիք ապականեալք, և 'ի դպրոցս անդ իմաստասիրաց ամբարտաւանութիւն և ամբարշտութիւն ընդ եպիկուրեան ազանգոյն լեալ դաշնակից, մինչ զի և կարի խկ օտարք էին սատար լինելոյ պարզութեան, սրբութեան և խստութեան աւետարանական օրինաց. զի հնար էր իմաստասիրին

չլինել զիցապաշտ, այլ ոչ եթէ այսու անցանէր 'ի քրիստոնէութիւն. բազում անգամ խժադուժն վայրենի ոչ այնչափ հեռի է յաւետարանին աւետեաց՝ որչափ նանրահաւատն անխտիր, և պարզութիւն տղիտին հպաւորագոյն է ճշմարտութեան քան զամբարհաւաճութիւն իմաստնոյն. և եթէ մտաց ցնորուն զարտի ապականութիւն ունիցի իւր զօրավիգն, քանի՜ ընդդէմամբարտութիւնս չյարուացէ հակառակ երկնաբերձ ճշմարտութեանցս որք գերել գերեն զսիրտս, այլ ոչ բնաւ ակն առնուն ախտից ցանկութեան: Այոսսպարէզ և անջրպետ մեծ է ընդ վեր 'ի վերոյ զիցապաշտութիւն՝ ոչ որպէս զառմկին, և ընդ քրիստոնէութիւն ընկալեալ մինչև և զմահ վասն նորա արհամարհելով. և այս անջրպետ է զոր հատեալ անցին իմաստունք և իշխանք, և մեծատունք և յօրացեալքն աչխարհի լսելով ձայնի հրէից ոմանց աննշանից և անարգելոց. այս է ահա որ հիացուցանէ զմեզ և զոր անհնար է մարդկային և եթ սատարութեամբ և պատճառովք մեկնաբանել:

Ապա յիրաւի իցէ ասել եթէ քրիստոսական կրօնից հաստատութեան ոչ ձեռնառու եղեն՝ ոչ հիմնադրացն իմաստութիւն, ոչ վարդապետութեանն հաճոյականութիւն, և ոչ հանգամանքք ժամանակի ըսկզբնաւորութեան նորա. և ոչ ինչ ոչ ունէր նա 'ի յաջողութեանցն, որովք մարդկային ձեռնարիք 'ի գլուխ ելեալ վճարին. նա մանաւանդ և հակառակ ամբառնային նմին կանխակալոյ կարծիք մտաց, ցանկութիւն սրտի, զօրութիւն սովորութեան, ազգեցութիւն օրինակաց, քաղաքական տեսչութիւն պետութեան: Ապա զհարգ յաջողեցաւ նա և ամրացեալ հաստատեցաւ. կամ հրաշից պէտք էին անդանօր կամ աներևոյթ իմն ազգեցութեան 'ի հոգիս յայնմանէ որ 'ի սուրբ գիրս մեր կոչի Հայր լուսոյ և Աստուած զօրութեանց: Յաղթեաց աւետարանն սուրբ հեթանոս աշխարհիս. և այս յաղթանակ նորա և եթ արձան յաւեժական է նորա աստուածայնութեանն:

Այլ առ 'ի քաջ ևս խելամեղ, ցուցցուք եթէ զհարգ զբաբանութիւնք են պատճառքն որովք համարին անհաւատք տալ զմեկնութիւն հաստատութեան սորա:

Բ

Չիարդ անգորի եւս պատճառք զորս ամեն առ այս
անհաշատք .

Ոչ ինչ ամենեւին ոչ մոռացան անհաւատք առ 'ի ա.
զաւաղելոյ զփառս որ 'ի սքանչելի հաստատութենէ
իւրմէ յաճախէին քրիստոսական կրօնիցս, զորս մեք
ոչ զանգաղեցաք ինչ ինչ յառաջ բերել 'ի նանիր հե-
տազօտութեանց նոցա 'ի վեր անդր. այլ սարժանք
աւետարանին սրահանջեն և առանձինն 'ի քնին առնու-
ղինքնահնար մեկնաբանութիւնս անհաւատիցն, զորս
պատճառս համարեցան հրաշալի ծաւալման նորա:
Արդ ասեն նախ իբրու խոհական խորհրդով, եթէ նոյն
ինքն նորութիւն աւետարանին բաւական էր դրդել
ղինքնասիրութիւն ամբոխին և 'ի նորին կողմն հա-
տանել զբազումս. և զի նախ անխորհուրդ իմն բեր-
մամբ 'ի նոյն յորդորեալ ոմանց խելացնորից, ապա 'ի
նոցանէ ընդ ամենեսին ծաւալեցաւ. և զի հաստա-
տեալ միանգամ քրիստոնէութեան յանկեան ուրեք
աշխարհի, 'ի ձեռն մոլեղին նախանձաւորութեան և 'ի
հոգւոյ կուսակցութեան արագ արագ զարգացեալ
բարդաւաճեաց. դարձեալ զի սպառնալիք ահարկուք
և մեծամեծ խոստմունք աւետեաց հանդերձելոց կե-
նացն, որ անբաժան էր 'ի քարոզութենէ աւետարա-
նին, մեծապէս ազդեցին անշուշտ 'ի սիրտս մարդոյ:
Ահա զայսօրինակ բարբառին անհաւատք, զրաբանու-
թիւնք արդարև որովք չէ մարթ մեկնաբանել զան-
հասանելին 'ի մարդկեղէնս հնարից. արդ առցուք զսո-
սա 'ի քնին:

Ոչ անգէտ եմ եթէ իցէ ինչ նորութեան որ յինքն
յօժարեցուցանիցէ զայլս. այլ գիտեմ ևս զի վարդա-
պետութիւն թէպէտ և նորահնար, ոչ վաղվաղակի
եկամուտս և աշակերտս իւր հայթայթէ, եթէ ոչ ա-
խորժական ընծայեսցի հաճոյից և յօժարութեանց այ-
նոցիկ առ որս քարոզին: Սիրտ մարդոյ կամակար

Տնտաղանդի այնմ զոր սիրէ, այլ խստացեալ ընդդէմ
գառնայ սկզբանց որ հակառակ են նմա. կամիս զհետ
քոյ ձգել զմարդկան բազմութիւն, գրգեսա և ակն առ
յօժարութեանց նոցա. իսկ եթէ կամիցիս 'ի բաց մեր-
ժել զնոսա, ընդ ատից նոցին մաքառեաց: Խաբէութիւն
այնչափ է ատորժական ցորչափ զմեզ շողոմէ.
են ժամք յորս զմայլումք 'ի դեղ անարատ վարդապե-
տութե. և եթէ առ 'ի միտս օիրեմք զնոսին, այլ անլսող
նոցին գտանիմք 'ի գործս, և այլոց մանաւանդ քան ան-
ձանց զնոսա կարևոր համարիմք: Մարթ է դիւրու հա-
ւատս ընծայել այնպիսեաց, որք ոչ պարտս ինչ 'ի վե-
րայ մեր կապեն. այլ սկզբունք որ դժուարակիր բեռնիս
մեզ հրամայեն, ծածուկ իմն զօրութիւն սրտի մերժէ
զնոսա: Կարի սովորական ինչ է և ընդաբոյս զի արք
նորասէրք զհետ երթիցեն այնպիսեաց որ հեշտինք և
զուարճալիք են և որ ազատութիւնս և արձակուրդս
խոստանայցեն. այլ անպատճառ և անքնին, հակա-
ռակ իսկ կանխակալոյ կարծեաց և ամենայն ատից,
և շահու ակնկալութեան, զայնպիսի կրօնից բուռն
հարկանել, որ պարտաւոր արասցէ զնոսա անարատ
առաքինութեանց, և ազգի ազգի վշտաց և վտանգաց 'ի
նեքքոյ արկանիցէ, այս այնպիսի մոլորութիւն է որոյ
չիք յաշխարհի օրինակ:

Են ևս որք զգարձ հեթանոսաց անխորհուրդ իմն
յօժարութիւն համարին. և ըստ ասելոյ անհաւա-
տիցս, իբրու եթէ 'ի ձայն հրէից ոմանց, զառանցու-
թիւն իմն աստուածային վարեալ իցէ զհեթանոսս թու-
ղուլ զհեշտունկալ կրօնս իւրեանց, որպիսի էր դիցա-
պաշտութիւնն, և ընդունել զայլ իմն հաւատս որ ա-
մենեկն հակառակ ատորժակաց նոցին. և այս զառան-
ցանք ոչ 'ի քաղաքս ինչ և եթ և 'ի գիւղս, այլ ընդ
համօրէն աշխարհս պետութեանն ծաւալի, յազգս
հրահանգեալս և 'ի խժադութս, 'ի դաւառս որոց հա-
կառակ են միմեանց և կենցաղ և բարք և սովորոյթք
և լեզու. և նոյն ցնորք ոչ զեռանդուն ինչ և եթ միտս
հարկանէ, այլ և զկարի իսկ զհեղաճամբոյրսն, զծերն
և զմանուկն, զգատաւորն և զժողովրդականն, զիմաս-
տունն և զողէտ անխտիր միանգամայն, և դարձեալ
ոչ 'ի սակաւ ինչ ամս և եթ զգօնանայ ցնորումս, այլ
քաջ իսկ ընդ երկս դարս մշտնջենաւորէ, և 'ի վախճանի

սոյն սա այս յիմարութիւն մաքրազարդէ զբարս, եղծանէ զգարչ և զգփնդակ պաշտամունս անտեսացն, իմաստունս և բարեհամբոյրս յարգարէ զմարդիկ, ամենայն ուրեք զհարս զգօնացուցեալ և զորդիս հնազանդեցուցեալ, զամուսինս հաւատարմացուցեալ, զտեարս արդարադատս արարեալ և զգատաւորսն անարատս: Յայսնի է պատուագիր վկայութիւնն զոր կրսերն Պլինիոս ետ զառաքինութեանց քրիստոնէից իւրոյ ժամանակի՝ ի համբաւատենչ թղթին զոր ուղղեալն է առ Տրայիանոս¹: Անշուշտ՝ յիմարութիւն, որ զայսքան բարեմասնութիւնս յինչն բերիցէ և որ պատճառ կայցէ վերանորոգութեան ազգի մարդկութեանն, բարձրագոյն իմաստութեան յանձին բերէ զտիպ կերպարանաց. և ահա ակն յայսնի տեսանէք եթէ ի չարախօսս անդ մանաւանդ քան ի նախնի քրիստոնէայս ի դէպ պատահէ յիմարութեանն դատատան:

Են ևս որք մոլեգին նախանձաւորութեւ ակորժեն ընծայել. այլ նախանձաւորութիւն այդպիսի ոչ անմասն է ի խիստ և յանգութ կատաղութենէ, դփնդակ և արիւնարբու. ի հուր և ի սուր յաջողին նորա աշխարհակալութիւնք. յանուն Աստուծոյ վրէժիւնդրութիւնս և դաւաճանութիւնս հնարին, և ձեռն ի գործ առնեն ի նոսին անխէթք և անկասկածք. և ահա այս է մոլեգին նախանձաւորութիւն, զոր չմարթի բանիւք մեկնաբանել: Եւ զիսորդ զայսպիսի կատաղութիւն մարթիցէ զառաջնովք հաւատացելովքն չփել, որք յամենայնի զնաղաղութիւն և զմարդասիրութիւն և զանյիշաչարութիւն քարողէին, և որք վշտանալ և եթ գիտէին և մեռանել ներուսն շնորհելով դահճաց իւրեանց: Այո, արդարև նախանձաւորք էին ծաւալելոյ կրօնիցն, և ոչ կարէին անկարեկիր հայել ընդ մոլորութիւնս և ընդ ախտս որք ի հեթանոսական ազանդոցն ծագէին. վասն որոյ և պատրաստք կային զամենայն ինչ նուիրել և զանձինս գլխովին, եթէ կարևոր էր, առ ի չահելոյ զհոգիս ի Քրիստոս Յիսուս. այլ առ ընդարձակել զտէրութիւն ոչ այլ ինչ զէնս

¹ Թուղթք. դիրք Ժ. Թղ. Ա. 5:

Ճանաչէին, բայց զմտաց յաղթահարութիւն, զհամբերութիւն և զաղօթս. 'ի պատրաստի կային զարիւն անձանց իւրեանց հեղուլ, բայց ոչ զթշնամեացն: Մի թէ իցէ՞ ինչ 'ի գործս 'նոցա յորս բարկութիւն և աւելութիւն նշմարեացի: Ո՞ւր իցեն հեթանոսքն զորս քրիստոնեայք 'ի մոլեգին նախանձաւորութենէ գրքդուեալք, կրօնից իւրեանց հանին 'ի պատարագ. ո՞ւր կայսերք զաւաճանեալք 'ի քրիստոնէից. ո՞ւր գաւառքն այնոքիկ, յորս սուր 'ի ձեռին ընթացեալ իցեն հաւատացեալք առ 'ի զարքայութիւն աւետարանին հաստատելոյ: Այս ամենայն անծանօթք են 'ի տարեգիրս երից նախկին դարուց եկեղեցւոյ, զորոց այժմ մեր բանքս են. ահա և յայսմ հետս ինչ մոլեգին նախանձաւորութեան ես ոչ նշմարեմ բայց 'ի զաչացու աւելութեան չարախօսացն և եթ:

Որովհետեւ անհնար է ոչ զարմանալ ընդ բարեմասնութիւնս նորածին եկեղեցւոյ, վասն որոյ ջանահնար լինին գոնեայ զյարգ նոցին նուազել անձնասիրութե համարելով զայնս որով ճգնէին քրիստոնեայք բարեմարդիկ առ ամենեսին երևել, առ 'ի զմեծարանս 'ի ժողովրդէնէն ընդունելոյ. և համառօտ ասել ընծայելով զնոսա կուսակից միաբանութեան, որ ամենևին անիմաստ ինչ է և անիմանալի: Առսակցութեանն փոյթ կերպարանի և եթ զառաքինութիւն և ոչ եթէ ճշմարտիւ յանձին բերէ զնոյն, առ երեսս յարգարէ զմարդ, այլ ոչ փոփոխէ զսիրտս, զամբարտաւանութիւն թողու անդէն յարամրի, և քօղարկէ և եթ զախտըս, որք և բազում անգամ առաւելաւն իսկ 'ի յայտ գան: Առսակցութեանն սէր մարթի երբեմն մեծապանծ ինչ գործս թելագրել մարդոյ և սնապարծութեան պատարագս ինչ հանել, այլ միամիտ կրօնասիրութիւն և եթ ազդէ մեզ հաւատարիմ լինել և նուաստ պարտուց և զգօնս և զգաստս լինել 'ի կենցաղ աւօրէիցս. կողմնասիրութիւն կարող է փարիսեցիս յարուցանել, այլ ոչ Վինգենտիոսս Պաւլայեցիս: Ի վերջոյ 'ի զուր ճգնի կուսակցութիւն պատրուակել զանձն, զի միշտ նոյնպէս խռովայոյզ է և զժկամակ, վրիժառու և խազմարար. և ոչ զիտիցէ եթէ ընդհակառակն քրիստոնեայք նախնի եկեղեցւոյ քան զամենայն մարդ բարեբարոյք էին և մարգասերք, ժուժ-

կալք և համբերատարք. և քաղաքացիք հպատակք և հաւատարիմք: Չճշմարիտն մանաւանդ ասասցուք եւթէ սուրբ նախանձաւորութիւն բարւոյն հանապազ խրախուսէր զնոսա, որովք ջանային բարեացն օրինակօք զմիմեանս քաջալերել և զիրեարս սրտապնդել: Եւթէ այս կուսակցութիւն իցէ համարելի, երանի տամ ես այնմ, և բիւր երանի որ լցոյց զաշխարհս նորանոր առաքինութեամբք որ յառաջն անծանօթ էին ամենեկին: Յանկալի է մեզ տեսանել և զանհաւատս ժամանակիս նովին գեղեցիկ կուսակցութեամբն օրինակ զգօնութեան լինել աշխարհի, և անշահասէրս և օրինապահս և հայրենական աւանդիցն նախանձաւորս և անձնանուէրս յօգուտ պետութեանս, և այնպիսիս ունել աշակերտս որ կուսակցութեան ոգւով 'ի հետոց շաւղաց նոցա չխոտորելով, զանբիծ և զգիւցազնական առաքինութիւնս յանձինս բերէին, որով փոխանակ ապականարար ինչ համարելոյ անհաւատութեանդ բարերարեալ իւրք պարծէր ազգի մարդկութեանս:

Ոչ ինչ երկմտեմք եւթէ 'ի խուռն ընթանալ անդհեթանոսաց 'ի ծոց եկեղեցւոյ՝ յոյս ակնկալութեան խրախուսէր զնոսա ընդունել յաւուր միում զփոխարէն այնքանեաց կամակար նուիրացն որովք յազգի ազգի վտանգս շահատակէին և նշաւակս կային ատելութեան 'ի մերձաւորաց, հալածանաց 'ի դատաւորաց, 'ի կորուստ մասնելով զստացուածս իւրեանց և զհանգիստ և զկեանս: Այլ հարցից զձեզ. ուստի՞ ուսեալ էր Առաքելոցն և նոցին աշակերտաց զայսպիսի բարձրագոյն, անբիծ և անսասան միտս ունել զհանդերձեալ կենացն, զօրմէ միշտ յերբի կային նախնի իմաստասէրք. դարձեալ ուստի՞ ընկալան երբայցիքդ աննշանք զայն զօրութիւն խորագոյնս տալաւորելոյ զվարդապետութիւնն զայն 'ի սիրտս ժողովրդոց, նա և բազմաց իսկ իմաստնոց, և հեշտասիրաց և մեծատանց 'ի դիցապաշտութեան անդ գրգացելոց. ոչ ապաքէն զարմանալի ինչ է տգիտաց գերամբաւնալ քան զարս հանձարեղս Հռովմայ և Աթենայ:

Այլ եկեսցուք 'ի կշիռ պատասխանի այնոցիկ որ ծաւալելոյ աւետարանին միակ պատճառս համարեցան զազգեցութիւնն ներգործեալ 'ի հոգիս 'ի սպառնալեացն և յաւետեաց, հաւանիմ արդարեւ ասել եւթէ

յետ միանգամ ընդունելոյ զճճմարիան գոլ քրիստո-
նէութեան, մարթի աներկմիա հաւատաւ ընծայել վար-
դապետութեան նորա որ զհանդերձեալ կենաց, և
յորդորիլ նովաւ և սարսել. այլ որք չհաւատան քրիս-
տոսական կրօնիցս ստուգութեան, նորա ծաղը առ-
նեն զսաստիւքն և զնոսամամբք. օրինակ մեզ առաջի
կան նոքին իսկ անհաւատք որք այսն առնեն զնոքօք:
Արդ նախ և յառաջնում անդ նուագի առաջի կայր
հեթանոսաց կատակել զառաքեալսն և զնոցին վար-
դապետութիւնս, և այն որ երկեցուցանելոցն էր զնո-
սա կամ յուսացուցանելոց, ոչ առաւել ինչ ազգեր
'ի նոսա քան զկարծեցեալ երջանկութիւնս Եղիւսեան
գաշտացն և քան զտանջանս Տարտարոսին: Որպէս ա-
հա և Տերաուղիանոս ծնեալ 'ի հեթանոսութեան
զինի դարձին իւրոյ ասէր « Եւ մեք երբեմն, որպէս
զձեզ այսն առնէաք զվարդապետութիւն քրիստո-
նէից. զի ոչ եթէ քրիստոնեայ դք ծնանի, այլ լինի¹ »:
Այլ թէ որպէս քրիստոնեայ լեալ իցեն հեթանոսք
իշխանութիւն է մեզ հետազօտել. որում 'ի դէպ գայ
բան սրբոյն Աթանասի. « Բազմահատոր մատեննք ի-
մաստեոց, զսակաւս ոմանս հաւանեցուցին 'ի վարդա-
պետութիւն անմահութեան հոգւոյ և 'ի բարեկրօն
քաղաքավարութիւն. իսկ Յիսուս Քրիստոս բանիւ
լոկով և 'ի ձեռն ագէտ արանց խելամուտ արար զբա-
ղում ազգս ընդ ամենայն երկիր, արհամարհել զառ-
ժամանակեայս և զմահ, և զյաւիտենականն և եթ-
մեծ համարել² »:

Ապա 'ի զուր է թշնամեաց կրօնիցս խուսափել 'ի
լուսոյ որ շուրջ պատի զնոքօք և ցուցանէ զերկնային
ծագումն սորա. ստապատիր բանք անհաւատից ոչ
միայն չաղօտացուցանեն, այլ և մեծապայծառ շքեղա-
ցուցանեն զփառս հրաշալի տարածման աւետարա-
նին յազգս հեթանոսաց: Ապա պարտ և արժան է պա-
տուել զնա իբրև զհրաշակերտ Աստուծոյ, զկրօնս զայս՝
որ 'ի չորեքստասն դարուց հետէ հայրենատուր հայ-
րենաւանդ մեզ համարի, զայն զոր գահակից իւր արար

¹ Զատագութիւն. գլ. ԺԸ:

² Յաղագս Մարգեղութեան բանին թ. 47:

Վշովիս յաթոռ Փրանքաց, որում հզօր զօրութիւն բազկին պաշտպանեաց մեծն Կարողոս, զոր մեծարեաց Լուդովիկոսն սուրբ զիւցազնական առաքինութեամբ. յորմէ բազումք ՚ի մերոց թագաւորաց զյաջողութիւնս արքայութեանն ընկալան և մսիթարութիւնս ՚ի թըշուառութեան, զոր ահա և այսօր նորաշուք փառօք բազմեալ նկատեմք յաթոռ արքայութեանս և յաստիճանս գահոյիցն: Եւ հնա՛ր ինչ իցէ զի անհետ լիցի նա ՚ի միջի մերում վասն անխտիր մերոյ անփութութեանս. ոչ վասն նորա ինչ սպառազնիւ կայ մեզ առաջի, այլ վասն մեր: Ահայէն մեզ վէպք եթէ գիտացին կրօնք մեր նորանոր աշխարհակալութեամբ ընդ կորուսելոցն փոխանակել. արեգակն իմն է սա որ ՚ի թողուլ անդ լուսաւորել զայս մասն աշխարհիս, այլ ուրեք պայծառագոյնս ծագէ. և վայ մեզ եթէ զփորձ այնր առնուցումք: Կրօնք աստուածապաշտութեան չունին ինչ պէտս Փրանկիոյ, այլ Փրանկիա մեծապէս յոյժ կարօտի այնմ: Այլ հաւատք ոչ բնաւ կորիցեն, երկինք որ բազմազան սքանչելեօք զնա զերծուցին, վերականգնեսցեն զնա դարձեալ, եթէ պէտք լինիցին, նորանոր սքանչելեօք: Աննախանձ և անզելժ են շնորհք Բարձրելոյն, որպէս գիրք ասեն: Այո, նա ինքն Աստուած ողորմութեանց, յորդեգրել անդ զմեզ սրբոյն Լուդովիկոսի, զնոյն կրօնս միշտ և հանապազ մեզ խոստացաւ. և հաւատք նոքօք հանդերձ և ՚ի ձեռն նոցա միշտ յաղթական հանդիսացի: Զինչ առաւել վսեմական հաստատութիւն կրօնից քան զարքայս, որ ոչ ՚ի զուր կրէ յինքեան զանունս բիսպոսական, որ փառս իւր համարի խոնարհեցուցանել յանդիման խաչին զվսեմ խորհուրդս մտաց, և առաջի իւրոց հպատակաց առաջին համարել ՚ի պաշտօնեայս այնորիկ որով թագաւորք թագաւորեն: Արդ որ այսչափ դերագոյն օրինակք առաջի կան մեզ հայրենաւանդ մերոյ հաւատոցս հպատակութեան, ո՞ր ապահամարեսցի երջանկութիւն անձին նմանող նոցին լինելոյ: Երանի՛ ազգի որոյ օրինակք նոքին իսկ տեսարքն են, զի ընդ հետս շաւղաց նոցին ընթացեալ, այնու միայն լիցի նմա ՚ի ճշմարիտ փառս հասանել և ՚ի ժամանակի առտ յայսմիկ և ՚ի հանդերձեալ յաւիտենին:

ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑ

Եթէ ունինդիր լինիմ առն հաւատացելոյ, որ քա-
ջածանօթն իցէ վիպաց նախկին դարուց եկեղեցւոյ, և
որ նախանձու փառաց կրօնիցս վառեալ իցէ, լսեմ զի
ասէ. Որպիսի՜ կատաղութիւն 'ի կայսերս անդ հռով-
մայեցւոյ և 'ի դատաւորս և համօրէն 'ի ժողովուրդս
հեթանոսաց յանադորոյն թշնամիս աշակերտաց աւե-
տարանին. ընդ դարս երիս ոչ դադարէ հորդահոս վը-
տակ արեան քրիստոնէից: Ներոնեանք և Դոմե-
տեանք, Դեկեանք և Դիոկղեանք, զամենայն զչա-
րահար գործիս տանջանաց 'ի փորձ մատուցանեն.
խաչք և գեղարանք, հուր բոցածաւալ և եղնգունք եր-
կաթիք և ժանիք ամեհի գազանաց ամենեքին միանգա-
մայն մատչին անդէն 'ի գործ: Եւ եթէ երբեք հրովար-
տակք բարեհամբոյրք 'ի կայսերական իշխանութեամբ,
նակս ինչ անդորրութեան 'ի վերայ ածեն, թուի թէ
հուր հալածանացն առ վայր մի զիջեալ և ևս մոլեղ-
նեալ բորբոքի քան զառաջնին. որով երեք հարիւր
ամք վիպաց եկեղեցւոյ, երեք հարիւր ամք են անդու-
հալածանաց: Այլ որպիսի անդրդուէրի արիութիւն
'ի քրիստոնեայս և սրպիսի անպարտելի քաջութիւն:
Պարտասեալ լքանին դահիճքն արիւնարբուք, և հաս-
տատութիւն մարտիրոսաց ոչ երբեք սասանի. քանի՜
անմեղ պատարադք ամենուրեք խողխողին, սպանո-
ղացն բարիս մաղթելով: Հնար է չարչարել զնոսա,
այլ յաղթահարել ոչ բնաւ. և տանջանք նոցին խայծ
իմն են առ 'ի զհեթանոսսն 'ի հաւատս ածելոյ. արիւն

մարտիրոսաց սերմն է քրիստոնէութեան, և սուր որ
հնձէ զնոսա, նորանորս ընդ այնց բուսուցանէ: Չխորդ
հիանալի իցէ տեսանել զայսքան զօրութիւն և մեծ-
անձնութիւն, ոչ վաղանցուկ և դիւրաշէջ եռան-
դեամբ բորբոքեալ, այլ քաջ խիւ ընդ պարագայս ա-
մաց երեք հարիւրոց. ոչ յանկեան ուրեք և եթ աշ-
խարհիս, այլ յամենայն դաւառս պետութեան հռով-
մայեցւոց. ոչ յառանձնաւորս ոմանս և եթ երևեալ,
զօրոց մարթիցի ասել եթէ հրահանգօք և բնատուր
ուժով քան զմարդկային տկարութիւնս գերազան-
ցեալ իցեն, այլ յանթիւս 'ի բազմութենէ, յամենայն
հասակէ և յամենայն կենաց պայմանէ, 'ի մանկանց
մինչև ցալւորս, 'ի զինուորէն մինչև ցերիչոտ սեռ կա-
նանց ազգի: Եւ ուստի իցէ այս աներկիւղ արիու-
թիւն գերադոյն քան զհրաշանշան երևեալն 'ի նախնի
վէսս հեթանոսաց: Յորժամ զայս քաջասրտութիւն
կցորդեալ տեսանեմ ես ընդ բազմազան առաքինու-
թեանց, արգարե զնոսա ճանաչեմ ես իսկապէս ի-
մաստունս, և ծափաձայն հաստատեմ զվկայութիւնն,
զոր սուրբն Վիպրիանոս տայր զքրիստոնէից, յասել
անդ. « Ոչ բանիւք եմք իմաստասէրք, այլ գործովք.
զպատմութեան իմաստութեան ոչ զանձամբ կրեմք,
այլ գործով զնոյն կատարեմք. ոչ մեծամեծս բար-
բառիմք, այլ գուն գործեմք առնել զնոսին¹ »:
Այո, խոստովանիմ զի հիացումն ունի զիս ընդ ան-
յաղթելի արիութիւնս և ընդ անբիծ առաքինութիւն
յայտսիկ. անշուշտ աստուածային իմն է 'ի սոսա, և
զօրութիւն՝ որ ոչ 'ի մարդկանէ. և եթէ կուսակիցք
անոտի պաշտամանց զօրիցեն զայսպիսի կնիք գերա-
դոյն յանձինս բերել, զինչ իցէ ապա դրոշմ այնոցիկ
որք հետևողքն իցեն ճմարիտ կրօնից. այսոքիկ ահա
բանք առն հաւատացելոյ:

Այլ լուիցուք եթ զինչ ասիցէ ընդ այս և անհա-
ւատն: Քրիստոնէայք, ասէ, մեծաձայն դրուատեն
զվկայս իւրեանց, իբրու եթէ և յայլ կրօնս չգտանի-
ցին նմանատիպ օրինակք. ահա հրեայն պատրաստ է
'ի մահ տալ զանձն վասն օրինացն Մովսիսի, և հնդկին

¹ Յաղագս բարոյք համբերութեան. յէջ 247:

անձամբ զանձն ենթագրէ յաղթական կառացն որ
 զԱստուածս նորա բարձեալ բերիցեն: Դարձեալ ա-
 մենայն ազանդք քրիստոնէից, ոչ զճշմարտութիւն
 դաւանին, որովհետեւ հակառակ իրերաց են նոցին վար-
 դապետութիւնք, և սակայն և ամենեքին՝ ի Դոնա-
 տեանց հինգերորդի դարուն մինչև ցվերանորոգեալս
 վեշտասաներորդին, մարթին մեծապանծ ճոխանալ եթէ
 դուցեն և նոցա մարտիրոսք: Զի իմ իմիք չիցեն ձեռն-
 հաս ցնորք մաաց ամբոխելոյ ի կրօնիցն ազդեցու-
 թենէ: Այլ տեսցուք թէ զինչ և որչափ ինչ իցեն ա-
 սացեալք ի ձէնջհալածանք առաջնոց դարուց: Այլ-
 պասանդք եկեղեցւոյ կարի դժնդակս զնոսա նկարե-
 ցին և դիւրահաւան միամտութիւն առեալ վեր ի վայր
 յեղեղէ գայլափոխեալն ի կանխակալոյ մաաց և ի
 կուսակցութենէ. ռնիցիք ինչ տաւ զՏրայիանոսէ,
 զԱնտոնինոսէ, զՄարկոսէ Աւրելիոսէ, զԱդրիանոսէ,
 և զԱլեքսանդրէ Սկերոսէ, և զայլոց ևս կայսերաց.
 կարծիցէք եթէ պետք նոքա աշխարհաց՝ գազանք ա-
 մեհիք իցեն արիւնքուշտք: Նոյն ինքն Դիոկլետիանոս
 կարի հանձարեղ էր ի թագաւորել, և չէ հնար կար-
 ծել եթէ նշան վայրագութեան կացեալ ինչ իցէ: Այլ
 զի անսովք տմանք էին օրինաց քրիստոնէայք և բա-
 զում անգամ բորբոքէին զվրէժիմդրութիւն նոցա
 թշնամանելովն և անարգելով զԱստուածս և զկրօնս
 պետութեանն, և ատեցեալք գոլով ժողովրդեան որք
 զարիւն նոցա խնդրէին, բազումք ի նոցանէ ի պատ-
 ճառս քաղաքական իրաց սպանան. որ ոչ պարծա-
 նաց ինչ է. և եթէ իցէ ինչ արդարեւ անսովոր յա-
 ընթեան մարտիրոսաց, զայն ամենայն մարթի ըն-
 ծայել նանրահաւատ կրօնից և մոլեգին նախանձա-
 ւորութեան: Զայս խօսեցան խմատասէրք ութե-
 տասներորդի դարուն:

Այլ ումք հաւատալ արժան է, տեաքք, հա-
 ւատացելոյն եթէ անհաւատին, յերկոցունց կողմանց
 իսկ առանց ակնառու կուսակցութեան զիրդ քննե-
 ցուք և զինի խոհական հետազոտութեան, ապա թէ
 ածցուք զվճիռ ճշմարտութեան: Զուամբ իցէ խնդիրն,
 յոր ինչ միաբանք իցեն կողմանքն երկոքին, և ուստի
 սկիզբն նոցա երկպառակութեան: Ահա և երկոքին
 միաբանին յայսոսիկ եթէ յառաջին դարս քրիստո-

նէութեան 'ի վեր երեւցան ընդդէմ նորա հալածանք-
 և թէ բազումք 'ի քրիստոնէից սպանան յայնոսիկ, և
 թէ վկայքս այսոքիկ զարմանալի իմն արիութեամբ
 յանձն առին զմահ. այլ պարտ է լուսաբանել և զեր-
 կարութիւն և զբռնութիւն հալածանացն, զթիւս հա-
 մարոյ և զանմեղութիւն քրիստոնէիցն սպանելոց և
 զփառս որ 'ի նոցին մահուանէ յաճախեն կրօնիցս :
 Արդ առաջին խնդրելն այն իցէ եթէ արդարեւ հալա-
 ծանք յառաջին երիս դարս յարուցեալք ընդդէմ ե-
 կեղեցւոյ, այնչափ յաճախ էին և դժնդակ, որպէս
 քրիստոնէայք համարին : Երկրորդ զինչ աւանդիցեն
 մեզ վէպք զթուոյ մարտիրոսաց, և զպատճառաց և
 զհանգամանաց մահուան նոցա : Եւ երրորդ որ է վեր-
 ջին եթէ զիւրդ օժանդակել մարթ իցէ ջատագովից
 կրօնիցս 'ի վկայաբանութենէ մարտիրոսաց : Ահա այս
 է սերկեան բանախօսութեանս հանգէս :

Ա.

Երբ արդարեւ հալածանք յառաջին երիս դարս՝ այս-
 չափ յաճախ էին և դժեղակ, որչափ հաւատարին
 զնոսին քրիստոնէայք .

Չեն ինձ կամք, տեսրք, պարտասեցուցանել զմիտս
 ձեր երկարապատում և մանրակրկիտ առնելով զան-
 լուր անգթութիւնս և զարիւնըռուշտ չարչարանս,
 զորս յանդիման նկարեն մեզ ամենայն էջք վիպաց
 նախկին եկեղեցւոյ. այլ այնչափ ինչ և եթ յառաջ
 ածից, որչափ ինչ շատ իցէ յանհրճելի հաստատու-
 թիւն երկարաժամանակեան և դառն հալածանացն.
 որով և յատացելոցս խելամոել բաւականաօլիք և
 զորս ընդ լուութեամբ անցանեմ : Առ 'ի հաւատարիմ
 առնել ձեզ զատացեալքս և ցուցանել ճշմարտիւ զա-
 նագորոյն տեսարանս որ 'ի թատեր հաւատացելոյ աշ-
 խարհին ածան 'ի տեսիլ, ոչ այլ իմլք պէտք էին բայց
 յուշ ածել եթէ յորպիսի ժամանակի և 'ի դէպս յայտ-
 նեցաւ քրիստոսականս կրօնք, զինչ սկզբունք էին նո-

րա վարդապետութեանն, և թէ որչափ անադորոյն բարք էին 'ի ժամանակին ժողովրդեան հոռմայեցւոց:

Մինչդեռ պետութիւնն զիւր զաստուածն ունէր և զտաճարս, զգոհսն և զպաշտամունս հասարակաց, և զիցապաշտութիւն հաստատեալ էր յօրէնս և յիրաւունս, յիշխանութեան կայսերացն և դատաւորաց և 'ի դիւրահաւանութիւն և 'ի սովորոյթս ժողովրդեանն, և ահա յանկարծ ամբօխ մի մարդկան որ քրիստոնէսոյքն կոչէին, նոր իմն կրօնս դաւանեն, պիղծ և սնուտի համարելով զկանխաւ հաստատեալն: Առաջին պարտք նոցա խուսափել 'ի մեհէնեաց կռոյն, և 'ի բանս և 'ի գործս հակառակ հեթանոսացն վարել, և մերթեւ յամենայնէ որում ամենեքին պաշտօն մեծարանաց մատուցանեն. այս և եթ շատ էր 'ի հակառակ նոցին յարդարել զամենայն ազգս հեթանոսաց: Իմաստասէրն՝ անհէգեգ և ծաղրական զնոցա քէշն համարի, իբրու աղանդաւորս Աստուծոյ 'ի խաչ ելելոյ. դատաւորն՝ նորակրօնս փնասակարս պետութեան, և ժողովուրդն՝ անբարիշտս և թշնամիս աստուածոց, իսկ պաշտօնեայք զրօշելոցն՝ ասոյեանս իրիթալիս: Վասն որոյ և ամենայն եղեւանց պարտապանս զնոսա համարին. չարախօսեն զնոցանէ որպէս թէ անաստուածք իցեն, վասն չպագանելոյ նոցա երկիր սուտ աստուածոցն. ազգապիղծս զնոսա քարոզեն, զի միաբանք և միամիտք 'ի հաւատս, եղբայրական սիրով զմիմեանս խնամեն. վասն հաղորդելոյ նոցա հացին սեղանոյ մանկասպանս զնոսա կարծեն, և թիւստեայ կոչնոցն նորոգողս: Յուստին և Աթենագորաս, Տերաուղիանոս և Որոգինէս և Մինուկիոս Փելեքս՝ լիով հերքեցին զարախօսութիւնս զայսոսիկ. այլ զխորհրդ հար էր 'ի սպառ խլել զնոսա, որ ծաւալեալ միանգամ, յամենայն աշխարհս պետութեանն հաստատեալ և արմատացեալն էր, ոչ 'ի ժողովրդականն և եթ, այլ քաջ իսկ և 'ի միտս զգօն և հանճարեղ արանց: Սուեռոնիոս դրուատէ զՆերոն վասն դատապարտելոյն 'ի խքատագոյն տանջանս զքրիստոնէայս՝ արս հատեալս 'ի նորակրօն և յեղեւնագործ սնոտիապաշտութիւնս¹: Եւ

¹ Սուեռոն. 'ի Ներոն զԼ. ԺԶ:

Տակիտոս 'ի Տարեգիրսն ¹, արս վառչուէրս և անարդեալս զնոսա ցուցանէ վասն իւրեանց յանցուածոց, և միաբանեալս առ 'ի զատելութիւն ամենեցուն յանձինս ձգելոյ: Եւ ամենեքեան համարին զնոսա անհաշտ թշնամիս աստուածոց պետութեանն. և եթէ արկած չար զաշխարհ նոցա հարկանիցէ, որպէս սով և սրածուծութիւն և գետոց ողողել, քրիստոնեայք համարին պատճառք չարեացս. ապա զորչափ ընդդէմ նոցա բոբբոքի ատելութիւն ամբոխին, և զի՛նչ զարմանք եթէ մոլեգին զայրոյթք ընդդէմ նոցա ամէհեցեն զիւրեանց կատաղութիւն:

Դարձեալ զորչափ անագորոյն էին բարք ժողովրդոց Հռովմայ, ոչ ապաքէն խաղ իմն համարէր նա տեսանել զարեան վտակս քրիստոնէից, որոյ և տօնք կոտորած իմն էին անհնարին: Իցէ՛ որ 'ի կայսերս բարեհամբոյր և մարդասէր քան զՏիտոս. այլ ահա 'ի կատարել անդ 'ի Վեսարիայ Պաղեստինոյ զտարեկան ծննդեան եղբօր իւրոյ, երկու հազար և հինգ հարիւր արք ծախին 'ի խալս անդ, ոմանք 'ի գաղանաց գիշատեալք, այլք 'ի հրոյ ճարակեալք և բազումք ևս 'ի մեհամարտս ըմբշականս անկեալք: Եւ դարձեալ 'ի Պերիթոս զհօրն իւրոյ զհանդէս կամեցեալ հռչակել զՎեսպասիանու, ոչ ինչ մարդասիրութեամբն քստմնի զհազարաւորս 'ի հրէից տալ 'ի ճարակ անասնոց ²: Արդ եթէ այսչափ հեռ և ատելութիւն իցէ ընդդէմ քրիստոնէից, և այսչափ վայրագութիւն 'ի բարս Հռովմայեցւոց, գուցէ՛ այլ ևս տեղի զարմանալոյ ընդ բանս Որոգինի, որպէս ասէ 'ի Ճառի ուրեք « Ծերակոյտն, և ժողովուրդ, և կայսերք Հռովմայ բան եղին և հաստատեցին, զի մի որ ապրեսցի 'ի քրիստոնէից ³ »:

Այլ մի ճոռումութիւն բանից 'ի ներքս սպրդեսցի, և միտք ամբոխեալք զստուգութիւն վիպացն այլագունեսցեն. հարցցուք զնախնի յիշատակարանս յօտարաց և 'ի սրբոց: Ո՞րք յեկեղեցական մատենագրաց որք 'ի հինգ դարս կացին՝ պատասխանատուք, պատմաբանք,

¹ Տարեգիրք. գիրք ԺԵ. գլ. Խթ:

² Յովսէպ. յաղագս հրէական պատերազմին. գիրք Ե. գլ. Գ:

³ Ի գիրս Յես. ճառ Թ. Թ. 10:

ճարտարախօսք և աստուածաբանք, ոչ յիշատակ արարին հալածանաց և դրուատեցին զարիւթիւն մարտիրոսաց և զյաղթութիւնս եկեղեցւոյ. ամենեքեան նոքա միաձայն դռանին յայտմ, թէպէտ յայլ և այլ ժամանակս կացին և յայլ և այլ կողմանս Ասիոյ և Աֆրիկոյ, յԻտալիա և 'ի Գաղղիա. և զինչ իցեն պատասխանատուութիւնքն Յուստինոսի, և Տերտուլիանոսի, Աթենագորայ և Որոգինի, Թէոփիլեայ անտիֆաղւոյ և Մելիտոնի սարգիսացւոյ և Մինուկիոսի Փելլքսի. ոչ ապաքէն յետ միանգամ զճմարտութիւն կրօնիցս հաստատելոյ, վրէժինդիր լինին զբարտուրեցն զոր սաաբանեն թշնամիք զբրիստոնէից, և մանաւանդ բողոք բառնան եթէ չգաղարեն երբէք 'ի հալածելոյ զարս անմեղս որոց յանցանք անուն և եթ քրիստոնէուն։ Տեսէք թէ զինչ ասիցէ սուրբն Վիպրիանոս առ Դեմետր որ փոխանակ բգեշխի կայր յԱֆրիկէ. «Յափըշտակէք, և ծանրաբեռնեալ երկաթի կապանօք 'ի բանտ արկանէք զանմեղս, և անողորմ դատեալ զնս՝ դազանաց և հրոյ և սրոյ դահճաց ճարակ արկանէք. և 'ի կեղծաւորել ձեր զգատակնիք պատուհասին յամեցուցանել, չարահար վայրագութիւն զնորանոր տանջանս մենքնայէ։ Ուստի այդ ձեր անյագ կատաղութիւն, զն խելացնորեալ իմն էք յանգութ վայրագութենէ¹»։ Իցէ որ քան զԵւսեբիոս պատմագիր եկեղեցւոյ 'ի չորրորդունն դարու, այր խմստուն և մերձաւոր ժամանակաւ անցիցն անցելոց, այլ ահա 'ի տասանց գրոց Եկեղեցական պատմութեան չիք և ոչ մի յորում ոչ ճառիցէ զհալածանաց բորբոքելոց առ այլ և այլ կայսերովք։ Լակտանտիոս գիրս իմն յորինեաց Յաղագս մահու հալածչաց. յորում վեց կայսերս թուէ անողորբելի թշնամիս եկեղեցւոյն Քրիստոսի, որոց և մահ եղերական գողցես յերկնային վրէժինդրութենէ կրնքեալ համարի. և առանձինն նկարագրէ զհալածանս Դիոկլէաւիանոսի, Մաքսիմիանոսի և Վալերոսի, իբրև երկարագոյնս և խժդժագոյնս քան զամենեան։ Արդ յորում ժամանակի եկաց Լակտանտիոս. 'ի միջի անդ մուկնութեան հալածանացն. և ո՞րք էր ինքն. այր

¹ Առ Դեմետր. յէջ 220։

դերահանձար քան զամենայն մարդիկ ժամանակին, և այնչափ հռչակեալ մտօքն և առաքինութեամբ, զի առ ինքն կոչեալ զնա Կոստանդիանոսի կայսեր, 'ի նա յանձն արար զգաստիարակութիւն որդւոյն իւրոյ: Արժան է և զայս 'ի միտ առնուլ զի դարձ Կոստանդիանոսի մեծի իբրու դար խաղաղութեան եկեղեցւոյ հռչակեցաւ յետ բախելոյ 'ի միրկաց առ առաջնովք կայսերովք: Արդ ոչ ամենայն գրիչք եկեղեցւոյ անհանձարք ոմանք էին, և ոչ դարձեալ ամենեքին միանգամայն խեղացնորեալք՝ յերազանային հալածանս զանգոյս և զանէակս:

Այլ տեսցուք թէ զինչ աւանդիցեն մեզ և 'ի հեթանոսաց մատենագիրք. լուարուք Տակիտոսի, որոյ բանք թէպէտ և քաջածանօթ են ամենեցուն, այլ ոչ դանդաղեցայց զկարեւորագոյնսն ինձ 'ի ճառիս յառաջ ածել. « Ինքն իսկ Ներոն ծանուցաւ, ասէ, լինել պատճառ հրդեհին որ ծախեաց զհռովմ, այլ առ 'ի խափանել զաղմուկս զայս, զայլովք էարկ զոճիր յանցուածոցն, և չարահնար կտտանօք պատուհասեաց զորս քրիստոնեայքն կոչէին... Նոխ պատժեցան 'իստ. քա, որք խոստովանեցանն, և ապա այլք ևս յոլովագոյնք որք 'ի խոստովանութենէ առաջնոցն 'ի յայտ եկին. այլ ամենեքին իսկ վասն ատելին լինելոյ մանաւանդ ազգի մարդկան համարէին դատապարտեալք, քան եթէ վասն ստուգատէսն լինելոյ պատճառք հրդեհին. և մահ նոցա 'ի խաղս համարեցան. զի ոմանք 'ի մորթս կենդանեաց ծածկեալք 'ի շանց գիշատեցան, և այլք 'ի ցիցս պնդեալք խանձողեցան փոխանակ լսող տերաց առ 'ի զգիշերս լուսաւորելոյ. Ներոն զպարտէզս իւր հրամայեաց 'ի խաղետղ տեսարանին, և ինքն իսկ տեսաւ անդանօր 'ի զգետտ կառավարի, և հեծեալ 'ի կառս իբրեւ 'ի կրկիսի¹ »:

Սպարափանոս 'ի վարս Սեւրոսի ասէ եթէ սա ինքն արգել ընդ խիստ պատժովք, մի ումեք 'ի հրէութիւն կամ 'ի քրիստոնէութիւն անցանեւ²:

Լամպրիդիոս 'ի Վարս Աղեքսանդրի Սեւրոսի ասէ,

¹ Տարեգ. գիրք ժԵ. գԼ. ԽԴ:

² Սպարտ. 'ի Սեւր. գԼ. ժԵ:

եթէ գուժ բերեալ քրիստոնէից թոյլ ետ նոցա կալ
յազատութեան: Ապա ոչ սովորական ինչ էր ներս
զամսութիւնս¹:

Եւ լակտանաիոս² վկայէ եթէ և առ կայսերու
թեամբ իսկ սորա որ քան զամենեւին ներդամիան
էր, Դոմեստիոս Ուլպիանոս ոմն ոստիկան հռովմայ,
գիրս ինչ յօրինեաց Յաղագս պարպոյց Բրէւիէն, յորում
'ի մի հաւաքէ զհրովարտակա կայսերաց ընդդէմ քրիս-
տոնէից. զի գիտակ արանցէ զփոխանակ բզէշխին թէ
որով տանջանօք պատուհասել արժան իցէ, որք ըզ-
նոյն կրօնս դաւանիցեն: Ի գրոյ սորին մարթ է գուշա-
կել եթէ որչափ էր ատելութիւն հռովմայեցւոց ընդ-
դէմ քրիստոնէից:

Յայտնագոյն ևս է վկայութիւն Լիպանիոսի իմաս-
տակի 'ի գրուատիա Յուլիանոսի Ուրացոյի յորում
գովէ զդիւցազնն, իբրու զի տեսեալ նորա զբարգաւա-
ճել քրիստոնէութեան մահուամբ իւրոց աղանդաւո-
րաց, ոչ ընդ շաւիղս նախորդացն իւրոց գնացեալ էր,
որք զամենայն խստագոյն տանջանս 'ի վար արկեալ
էին ընդդէմ քրիստոնէից:

Ահա ձեզ և ինքնագիծ թուղթ կայսեր Մաքսիմի-
նոսի Բ. զոր հասոյց մեզ Եւսեբի: Զառաջինն թշնամի
գողով սորա քրիստոնէից, և ապա յեղափոխեալ 'ի
պատճառս քաղաքականս, թուղթ մի գրեաց 'ի պաշտ-
պանութիւն կրօնիցս առ կուսակալս որ ընդ իւրով
իշխանութեամբ էին. յորում ցուցանէ եթէ յառաջ
քան զինքն որպէս անհնարինս հալածեալք էին. զի
սկսանի այսպէս. « Կարծեմ թէ գիտիցէք ամենեքին
և մի մի 'ի ձէնջ, եթէ որպէս հարբն մեր և նախորդք
Մաքսիմիանոս և Դիոկղետիանոս տեսեալ զի գրեա-
լթէ ամենեքին լքեալ թողութիւն զպաշտամունս դից, առ
'ի լինելոյ քրիստոնէայ, մեծասաստ հրամանօք պա-
տուիրեցին զի որոց թողեալ իցէ զօրէնս իւրեանց,
տանջանօք բռնն առնել նոցա միւսանդամ վերստին
զնոյն ընդունել³ »: Ահա տեսանէք, տեսարք, զի միա-

¹ Լամպր. յԱղեք. ՍԼ. գԼ. ԻԲ:

² Յաղագս աստուածային օրին. գիրք Է. գԼ. ԺԱ:

³ Եւսեբ. Պատմ. եկեղ. գիրք Թ. գԼ. Թ:

բանք են յայսմ վկայութիւնք մատենագրաց և հե-
թանոսաց և քրիստոնէից :

Ոչ ինչ երկմամբ եթէ ընդ երկար պարագայս ա-
մաց որք անցին 'ի 'Կերոնէ մինչև ց'Վոստանդիանոս ,
կացին 'ի պետութեանն կայսերք արժանաւորք վարե-
լոյ զմարդիկ , այլ և սղբա թէպէտ և ոչ նորանոր հրո-
վարտակս հանին արիւնաղանգս հակառակ քրիստո-
նէից , այլ թողին կատարել որ ինչ 'ի նախնեացն կրն-
քեալ էր , կամ վատութեամբ չլուելոյն առնէին ներե-
լով զանհնարին ոճիրսն գործեցեալս 'ի կուսակալաց
անխիւանութեան և ապականութեան ժամանակին որ
մօտալուա կործանուամս օսլառնայր բովանդակ պետու-
թեանն : Ի սոսա ականաւոր իշխան եկաց Տրայխանոս ,
այլ ասկայն ինքն դատաւարաեաց զսուրբն Իգնա-
տիոս հայրապետ Անտիոքայ կուր արկանել առիւ-
ծուց 'ի շուրջ տեսանելին : Պլինիոս կուսակալ Բիւ-
թանիոյ զարհուրեալ 'ի բազմութենէ անմեղաց 'ի մահ
մատնելոց , գրէր վասն նոցա առ Տրայխանոս . այլ
զինչ առ նա պատասխանէր կայսրն . « Չէ պարտ ասէ
խնդիր առնել քրիստոնէից , այլ իբրև փութսիշ ամ
բաստանութեանց զնոցանէ մատուցի , 'ի հարցիորձ
մատիցեն , և եթէ զքրիստոնէութիւն խոստովան լինի-
ցին , մատնեսցին 'ի պատուհաս տանջանաց ¹ » : Ան-
հանճար պատասխանի , որ զամբաստանս և զմարտի-
րոսս և եթ գիտէ առաւելու . որպէս և եղև իսկ ըստ
վկայելոյն Եւսեբի :

Ոչ գծնդակ հալածիչք էին Անտոնինոսն Պիոս , Մար-
կոս Աւրեղիոս և Վերոս , և ասկայն առ նոսա բոլոր
բառնայ սուրբն Յուսափնոս յիւրում պատասխանա-
տութեանն զանողորմ հալածանացն յարուցելոց
ընդդէմ քրիստոնէից : Եւ առ Մարկոս Աւրեղիոս
են ուղղեալ բանք Մելիտոսի՝ պահեալք մեզ յԵւսե-
բեայ ² . « Չէր յականջալուրս հասեալ այսպիսի ինչ ,
զի ըստ նորանոր մուրհակաց , հալածական վարի
անմեղութիւն այսօր 'ի դաւառս Ասիոյ . սառաբու-
թեամբ կայսերական հրովարտակաց , չարախօսքն բան

¹ Պլին . Թուղթք . գիրք Ժ . Թղթ . ԴԸ ,

² Եւսեբ . Պատմ . եկեղ . գիրք Դ . գլ . ԻԶ :

սարկուխն և յինչս օտարին ցանկացողք, արքին զաւ-
 և զգիշեր կողոպտել զանմեղս: Տէր արքայ, եթէ այս
 ամենայն 'ի քոյոցդ հրամանաց տնօրինի, պատրաստ
 եմք ընդունել այլ և զմահ յանձն առնուլ, այլ աղա-
 չեմք քեզէն քննել զորոց ամբաստան լինին առ քեզ
 և քոյովդ արդարութեամբ դատել 'ի մահ և կամ կե-
 նաց տրժանիս համարել: այլ եթէ մուրհակքն որով
 բռնանան 'ի մեր վերայ, զորպիսիս չէ մարթ և ընդդէմ
 խժաղժիցն հրամայել, ոչ 'ի քոյոցդ են հրամանաց,
 պնդագոյն ևս ժողովեամբ պաղատիմք մի թողուլ ըզ-
 մեզ 'ի սպանդ անօրէն ստահակութեանս»: Արդ ահա
 կարէք այժմ զլափ առնուլ զաղբաղիուն հաստա-
 տութեանն Վոլչէսի որ յիւրում յԷդհանուր պար-
 ճաւան ասէ վասն 'Երվասայ, Տրայխանոսի, Անտոնի-
 նոսի և Մարկոսի Աւրելիոսի եթէ ոչ միայն չհալա-
 ծեցին զբրիստոնեայս, այլ և զօրավիգն կացին նոցա:
 Ասելի է մեզ մանաւանդ ընդ Պոսիւէի¹. «Քրիստո-
 նեայք միշտ 'ի հալածանս եղեն ոչ միայն առ չարագործ
 կայսերովք այլ և առ բարեօք: Եւ բորբոքէին հալած-
 մունքս այսօրիկ մերթ 'ի հրամանէ կայսերաց և առ
 անձնական ոխութեան դատաւորացն, և մերթ 'ի
 պատճառս ամբօխելոյ ժողովրդեանն, և մերթ դար-
 ձեալ մուրհակօք կնքելովք իշխանութեամբ 'ի ծերա-
 կուտէն՝ հաւանութեամբ կայսերացն և 'ի գիմաց նո-
 ցին բարբառելով »:

Արդ հիմար իցէ մեզ այլ ևս յուրաստ կալ 'ի հա-
 լածանաց առաջնոց դարուց, զերկարութենէ նոցին և
 զգժնդակութենէ: Յորժամ իրացն ստուգութիւն
 բարձրաձայն բարբառի, մարթ ինչ իցէ յինքնահնար
 և յանստոյգ կարծիս ռանառել: Իմաստասէրքն մեր
 չարախօսեն զպատմագրաց եկեղեցւոյ, իբրու զի բա-
 տուարացուցեալ ինչ իցեն զսասկութիւն հալածա-
 նաց. այլ աւանդ, զի նոքին իսկ իմաստասէրք յաւուրս
 մեր՝ դիւրահաւատս ընծայեցին մեզ զխժգժագոյն տե-
 սարանս որք անցին յառաջին դարս անդ Եկեղեցւոյ.
 քանի՞ զարհուրագին անցք անցին առաջի աչաց մերոց,
 որք անուրջք թերևս թուէին. և ահա եկեացէ ժա-

¹ Խօսք 'ի վէպս աղգաց. մասն Ա. ամ տետրն 95:

մանակ զի որք զկնի մեր գալոց են ազգք յընթեռնուլ անդ զարիւնագանգ էջս մերոցս տարեգրաց , ոչ կա մեացին հաւատս ընծայել պատմելոցն . քանզի տեսցեն զի յութեւտաներորդի դարուս բարգաւաճեալ էին և հանճար և գիտութիւնք և արուեստք , և բարք ամալքեալ մանաւանդ քան թէ վայրագ . և թերևս վկայու թեան վիպացն ընդդէմ կարգեսցեն զանցս ինչ ի գրոց մերոցս մարդասիրաց , եթէ ցայնվայր ժամանեսցեն , և հարցանիցեն եթէ զիարդ միաբանիցեն այսչափ կրու թու թիւն ընդ այնչափ խժդժութեան : Արդ եթէ այսպէս խորհեսցին որդիք որդւոց մերոց , տեսանէք , տեսարք , եթէ որչափ սխալն նոքա . նոյնպէս պատրիմք ահա և մէք եթէ կարծեօք ինչ և ըստ մտիանհնարութիւն զանցելոց հալածանացն դատաստան առնել կամիցիմք : Արտաքին ինչ երևոյթք թերևս անհնարինս զնոսա երևեցուսցեն , այլ ճշմարտութիւն երաշխաւորէ մեզ զայնցանէ : Ո՛վ , քանիցս ճշմարտեալ է առածըս յորժամ զչարութենէ մարդկան բանք իցեն , եթէ բազում անգամ հնար է ճշմարտին չլինել ճշմարտանման :

Եկեսցուք արդ յերկրորդ խնդիրս եթէ զինչ արդեօք ստուգապէս աւանդիցեն մեզ վկայք զթուոյ մարտիրոսաց , և զպատճառաց և զհանգամանաց մահու նոցա :

Բ

Չինչ առանդեցին մեզ վեպք զրոշոյ մարտիրոսաց և զպատճառաց և զհանգամանաց մահուան ևոցա .

Ջհամարոյ մարտիրոսաց չէ մարթ դատաստան առնել ըստ վկայաբանութեանց և ըստ ցուցակաց նոցին . քանզի բազումք յայտցանէ ըստ փոփոխել ժամանակաց անհեա եղեն որով և բիւրաւորք ի վկայից անյիշատակ մնացին : Յորժամ հարուած մահաբեր , զոր օրինակ պատերազմի կամ սրածութե և կամ սովու զգաւառս ընդարձակածաւալ սկսութե յաղարտ

վարիցէ, մարթ է յընդհանուրս և եթ զվնասն հաշուել և կամ առանձինն ինչ վէպս մանրապատումս 'ի ձեռս բերել, այլ այնու չէ մարթ համարել եթէ ճշդիւ գրտակաւ համօրէն թուոյ անկելոցն 'ի վերայ հասեալ իցեմք: Չունիմք ինչ պէտս անստոյգ վկայաբանութեանց հերքելոց յողջամիտ քննաբանութենէ. և կարի իսկ հզօր են կրօնք առանց իսկ նոցին ձեռն առուութեան. թշնամիք կրօնիցս ստապատիր խաբէութեամբ ընդ նմա մարտնչին, իսկ մեզ ճշմարտութեանն և եթ զօրութեամբ հարկ է պատսպարան կալ նմին: Զմարտիրոսացն համարուէ համաձայն են վկայագիրք եկեղեցականք որ 'ի նախկին հինգ դարս կացին. 'ի վէպս և 'ի ներբողեանս, 'ի ջատագովութիւնս և յամենայն ազգի ազգի մատենագրութիւնս համարին եթէ 'ի դժնդակ հալածանսն անթիւք 'ի բազմութենէ վրկայական մահուամբ կատարեցան. և որով իրաւամբ հնար իցէ ապաիտ առնել զվկայութիւն այսքանեաց խոհական հանճարեղ և առաքինի արանց, յորոց բազումք վկայք լեալ նախ հալածանացն, ապա և ինքեանք 'ի նոյնս կատարեցան: Իսկ այլք ըստ սոցանէ՝ որպէս սուրբն Նեոն, և Ոսկեբերան, Հերոնիմոս, Ագոստինոս և Թէոդորետոս, ոչ ապաքէն առ ձեռս իսկ և առաջի աչաց ունէին զյայտնի յիշատակս եղերական և դառն ժամանակացն, այն ինչ աւարտելոց: Գիտեմ զի անհաւատք՝ բանիւ Որոգինի խրոխտան, իբրու զի ասաց նա եթէ սակաւք էին մարտիրոսքն. այլ Որոգինէս ոչ միայն յառաջ գրէր զայս քան զհալածանս Դեկոսի, Վալէրիանոսի և Դիոկլետիանոսի, որք քան զայլս ամենեսին արիւնրուշտ ևս էին, այլ այսու զայն և եթ ասել կամէր եթէ սակաւք յոյժ էին մարտիրոսացեալքն քան որք ոչն կատարեցան. որպէս յայտ է յասելոյն. « Ոչ կամելով Աստուծոյ զի 'ի սպառ ջնջեսցի միաբանութիւն քրիստոնէից ¹ »:

Այլ վասն հալածանացն Դիոկլետիանոսի, որ քան զամենեսին երկար է և դժնդակ, սակաւ ինչ մանրապատում առնել հարկ է. զի և իմաստասէրք ճգնին յամսս երկմտութեան զնա նսեմացուցանել: Ո՞րք

¹ Ընդդէմ կելս. գիրք Գ. թ. 8:

երբէք առաւել ծանօթ իրացն կայցէ քան զԵւսեբիոս
և զԼակտանտիոս որ 'ի նոյն ժամանակս կացին. տես-
ցուէք զինչ Եւսեբի ասիցէ ¹» . Անհնար է, ասէ, թուել
զբաղմութիւն վկայիցն որ յամենայն տեղիս նահա-
տակեցան 'ի հալածանս յայսմ» : Եւ զինչ դարձեալ
Լակտանտիոս ² : « Երկիր առհասարակ անողորմա-
դոյն տանջէր, և բաց 'ի Գաղղիացւոց աշխարհէն, Ա-
րևելք և Արևմուտք ծախէին սպառէին յերեցուն դա-
ղանացն» : Այս հալածումն Դիոկղետիանոսի և իւրոց
գահակցաց այնչափ ահագին էր, զի և ինքեանք հա-
մարեցան իբրու ջնջեալ 'ի սպառ զքրիստոնէութիւն
'ի պետութենէն : Յարուեստի ճշգրտելոյ զթուականս,
դրեալ է. « Գտանի դրամ մի Դիոկղետիանու, յո-
րում մակագրեալ է այսպէս Nomine christianorum
deleto. Յեղծումն քրիստոնէական անուան » : Ոչ մեր-
ժեմ եթէ այր պատերազմող և քաղաքագէտ լեալ իցէ
Դիոկղետիանոս, և յառաջին ամս արքայութե թողու-
թիւն արարեալ քրիստոնէից, այլ եթէ այսպէս և եթէ
այնպէս՝ սակայն ճշմարիտ է եթէ ինքն և իշխանակիցքն
նորա գոռ հալածիչ հանդիսացան կրօնիցս : Ո՞չ ասա-
քէն գետն արեան պարտ էր հոսեցուցանել, և 'ի մրրիկ
հալածանաց զամենայն ինչ վեր 'ի վայր հարեալ ցնդել
աւերել, առ 'ի կարող լինելոյ պարծել եթէ ջնջեալ
իցէ զկրօն մի որ ծայր 'ի ծայր ընոյր զսահմանս հան-
րածաւալ պետութեան :

Չիմանամ զինչ կամիցի Ալոլդէո յասել անդ. « Ընդ
ամենայն պետութիւնն Հռովմայեցւոց գրեալէ երկե-
րիւր մարտիրոսք յիշատակին նահատակեալք 'ի վեր-
ջին ամս Դիոկղետիանոսի » . Կիպպրն երկու հազա-
րիւ չափ հաշուէ զկատարեալն դատակնքով ատենի :

Սա ինքն համարի զՊաղեստին իբրու վեշտասաներորդ
մասն կայսերութեան արևելից. և ահա Եւսեբիոս յա-
ռանձին ցուցակի վկայելոցն 'ի Պաղեստին, ութսուն և
երկու քրիստոնէայս և եթ հաշուէ որ այսմ պատուոյ
արժանացան : Այլ այսոքիկ են որք դատակնքով ա-
տենի զմահ ընկալան. իսկ առ ոչինչ համարելիք իցեն,

¹ Պատմ. եկեղ. դիրք Ը. գլ. Դ :

² Յաղագս մահու հալածչաց գլ. ԺԶ :

որք 'ի շլթայս հեծէին, որք 'ի մետաղս դատապարտեցան և յաքսորս առաքեցան, և որք յայրս և յանմարդի փապարս զօղեցան, և որք 'ի բազմօրինակ տանջանս փորձեցան, և 'ի չարաչար կտտանս զըսեցան: Իցէ թէ անկեալքն 'ի ճակատու և եթ հաշուիցին մեռեալք 'ի պատերազմի:

Եւսեբիոս վկայէ եթէ 'ի Թեբայիդ¹ բազում անգամ 'ի միում և եթ աւուր 'ի տասանց մինչև ցհարիւր արս միանգամայն նահատակէին. անշուշտ մեք Գաղղիացիք ոչ մարթիմք անհնարինս զոյն համարել: Իսկ Կիսպըն անգղիացի առ 'ի նուազելոյ զգորութիւն վրկայութեանս, ցուցանէ եթէ Եւսեբի վկարի իսկ զհեռաւոր աշխարհ պետութեանն և զանջատեալն յայլոյ՝ յօրինակ ածեալ իցէ անողորմ անգթութեանն: Այլ իրաւացի իցեն արդեօք բանք անգղիացւոյ իմաստասիրին: Եւսեբիոս այնչափ ևս ստուգագոյնս 'ի վերայ հասեալ կայր իրացն, որչափ զի և ինքն անգէն 'ի տեղուջն պատահեցաւ. և ինքն իսկ ասէ եթէ մինչ անդանօր բնակէր, զբազումս 'ի քրիստոնէից ետես մատնեալ 'ի տանջանս չարչարանաց: Աստանօր միւսանգամ հայեցուցանէ մեզ Կիսպըն եթէ Եւսեբի խորհրդով եգ անդանօր զհոմանիշ բառդ, որ նշանակէ զի ինքն տեսեալ էր, և կամ յայլոյ լուեալ: Այլ նա և երկիցս զնոյն բան ասէ, և յերկրորդումս այնպէս ճշգրիտ՝ զի Պ. տը Վալուա 'ի գաղղիէրէն թարգմանութեան գրոցն եգ այսպէս. « Եւ մեք մերովքս իսկ աչօք տեսաք »: Եթէ Եւսեբիոս բազում ուրեք մթին է և խառնակ, որպէս համարի Կիսպըն, այլ ընդէր անողորմ զնա դատի 'ի կործեալ նենգութեան:

Նոյն ինքն Եւսեբիոս պատմէ եթէ քաղաք մի փոխդացւոյ յաշխարհին² ամենայն բնակչօքն, իշխանօքն հանգերձ և դատաւորօք 'ի հօւր մատնեցաւ, 'ի պատճառս մերժելոյ նոցա զհեթանոսական պաշտամունսն: Իսկ Կիսպըն յամենայնի ճեպեալ բանդագուշեալ յոգւոյ իմաստասիրութեան ցուցանէ եթէ Նախտանիոս զեկեղեցին և եթ կործանեալ և հրդեհեալ ասէ,

¹ Պատմ. եկեղ. գիրք Ը. գլ. Թ:

² Անդ գլ. ԺԱ:

Հանդերձ որ շուրջ զնովաւն էին. արդ Լակտանտիոսի բանք այսոքիկ են. Զամենայն ժողովուրդն Հանդերձ եկեղեցեաւ հրձիգ արարեալ այրեցին¹ : Ահա այս է հաւատարմութիւն իմաստասիրացդ 'ի հաւատոյս, որում վստահանայք դուք, տեարք : Այլ լուիցուք և Սուլպիկիոսի Սևերոսի² որ սակաւ ինչ զինի հաւածանացն Դիոկղետիանոսի գրէր այսպէս. « Ընդ ամս տասն ժողովուրդ Տեառն նուազելով նուազեաց . . : Չէր բնաւ երկիր այսչափ նուազեալ 'ի բնակչաց յերեսաց մեծամեծ պատերազմաց, և ոչ մէք մեծագոյն ևս յաղթանակ 'ի գլուխ տարաք, որչափ այժմուս՝ յորում տասն ամբ կոտորածի չկարացին յաղթահարել զմեզ » : Արդ չեն մեզ կամք ճշգրտոյն համարս տալ զթուոյ մարտիրոսաց, այլ ասեմք ընդ Ֆլէօրեայ. « Քրիստոնէայք զվկայութիւն ճշմարտութեան հաստատուն կալան մինչև ցմահ և 'ի դժնդակագոյն տանջանս. ոչ իմաստասէրք ոմանք ևեթ, այլ անթիւ բաղմութիւն արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց և յամենայն պայմանէ մարդկան³ » :

Այլ ընդէր 'ի տանջանս մատնին, վասն անուան ևեթ քրիստոնէութեան, եթէ վասն ոճրագործ եղեաւնց :

Իմաստասէրք չարախօսեն զքրիստոնէից իբրու զի խաղմարաքք ոմանք էին և սնոտի նախանձու մոլեղնեալք ընդդէմ դիցապաշտութե. այլ ամօթ և պատկառանք չարախօս ամբաստանութեանս զնոսին իսկ նշաւակեալ խայտառակէ : Ի վկայութիւն անմեղութեան վկայից երաշխաւորեն մեզ թուղթն Պլինիոսի առ Տրայանոս և պատասխանի սորա, և հրովարտակն Մաքսիմինոսի. յորս յամենեսին տեսանի եթէ հեթանոսք մանաւանդ հետամուտ էին քրիստոնէից՝ միայն վասն հաւատոց նոցա, որպէս թշնամեաց առաւելածոց և պաշտամանց հեթանոսաց : Երաշխաւորեն մեզ և նախնի ջատագովքն մեր, որք և ամենեքին հաւատի համարին եթէ քրիստոնէայք ոչ վասն այլ իրիք յան.

¹ Յաղագս աստուածային օրին. գիրք Ե. գլ. ԺԱ.

² Սրբազան պատմ. գիրք Դ.

³ Բ. ճառ վասն Եկեղեց. պատմ. թ. 2.

ցանաց պարտաւոր համարէին, և թէ ամենայն ոճիրք նոցա հաւատք նոցին էր. և այսու ահա ցուցանեն և թէ անիրաւ են օրէնք և ամբարիշտ դատաւորք որք դատին զնոսա: Երաշխաւորեն մեզ դարձեալ և ստուգապատու վկայաբանութիւնք մարտիրոսաց. ընթերցջիք զատենական հարցափորձս և տեսէք թէ զուամէկցեն բանքն, զինչ հարցանեն դատաւորք և զինչ ամբատանեալքն պատասխանեն, և վասն որոց իրաց զվճիռ հատանեն: Ոչ բնաւ վասն եղեռանց ինչ գործեցելոց դատապարտին. և թէ երբէք դատախազք ամբաստանիցեն զնոսա իբրու մանկասպանս և ազգապիղծս, այլ չիք ՚ի միջի հաստատութեան ընծայութիւն, և ոչ վասն այնորիկ կնքի վասն նոցա դատակնիք մահու. այլ այս է յանցուած նոցա զի քրիստոնեայք են և ոչ սղաշտեն զիւրուս: Եւ ահա վասն այսորիկ, տեաք, առ ՚ի աղատել ՚ի պատժոց՝ բաւական էր զհաւատսն ուրանալ. յաղագս որոյ և յամենայն հալածանս բազում ուրացողք լինէին. քանզի բան մի և եթ ուրացութէ, և սակաւ ինչ և եթ ինկոյ ծխելոյ դիցն հէթանոսաց փրկէր զնոսա ՚ի մահուանէ: Եւ միթէ բաւական ինչ էր չհամարելն քրիստոնեայ առ աղատելոյ յարժանահատ պատուհասէն, եթէ արդարեւ եղեռնաւորք ոմանք էին նոքա: Ոչ անգիտանամ եթէ նախանձ կրօնից յանդգնեցոյց զոմանս ՚ի քրիստոնէից անդր քան զսահմանն վազել. այլ սակաւք յոյժ օրինակք այսոցիկ, և ոչ եթէ կրօնքս մեր զայն այնպէս սուղցանեն. և արդարեւ անհանձար մտաց է պատճառ հալածանաց համարել զարհամարհել նոցին զիշխանութիւնս և զստամբակել ընդդէմ՝ դատաւորաց: Պատմէ մեզ Ղակաանաթոս եթէ ՚ի տալ Դիոկղէաթանու մածուցանել զմուրհակ հալածանացն ՚ի Նիկոմիդիայ, ոմն ՚ի ժողովրդենէն քարշեաց զայն և պատառեաց, և Ղակաանաթոս թէպէտ և քաջասրտութիւն խոստովանի զայն լինել, այլ անգէպ իմն նախանձաւորութեամբ: Առ այս ամեն մեզ օրինակ զՊողիկտոս որ կարծի կործանեալ զգրօշեալս դից. այլ համայն և հանձար Քոռնէյլի չկարէ հաւաստել զիրդ երկբայա-

1 Յաղագս մահու հալածչաց. գլ. ԺԳ:

կան. քանզի թէպէտ և ճշմարտեալ է հեղուկ նորա զարին իւր վասն հաւատոց, այլ ոչ թէ քահեալ իցէ զբազինս հեթանոսաց, որ հերքեալն է յիմաստնոց, և նոյն ինքն Վիպարն ոչ այնչափ ճշմարիտ զիրան համարի: Դարձեալ և զհարիւրապետ ոմն անուն Մարկելլոս՝ ի զէմն ածեն որ մերկացեալ և ընկեցեալ յանձնէ զկամարն զինուորական և զզէնան, ասացեալ իցէ քրիստոնեայ գոլ զինքն, և ոչ այլ ումէք պարտապան ծառայել, բայց թագաւորին յաւիտենականի. զոր Վոլգէն գործ ապստամբական համարի զիրան, որպէս և Վիպարն ոչ այլազգ ինչ քան զնա: Այլ և երկոքին սորբա մեծապէս ստգտանին առ ի զիրացն ստուգութի խարդախելոյ. քանզի ի վկայաբանութեան վարուց նորա, ընդ որոյ ճշմարտութիւն ոչ դք երկմտէ, այսպէս բարբառի Մարկելլոս. «Քանզի զինուորականս այս պատիւ բուռն առնէ ինձ ողջակէզս մատուցանել ատուածոց և կայսերաց, ի բաց թողում ես զգաւազանն իմ և զկամար, թողում զվաշտս իմ և հրաժեշտ տամ զինուց»: Ահա քրիստոնեայ դք որ յուրացութէ հրաժարէ, և հաւատարիմ ցուցանէ զանձն բանին «Լաւ ևս է հնազանդ լինել Աստուծոյ քան մարդկան»: Ահա և աստանոր որպէս և այլ բազում ուրեք կարի յոյժ հաւատարիմք երևին հակառակորդք՝ ոգւոյ խաբէութեան և չարախօսութեան, որ միշտ զրգեն զնոսա հակառակ քրիստոսական կրօնիցս:

«Աանոնք Եկեղեցւոյ, ասէ Ֆլէօրի¹, արդեւուն մի անձամբ անձին մատն լինել հեթանոսաց, և ոչ այնպիսի ինչ գործել՝ որով զայրացեալ զիցապաշտից բոլրոքեսցեն հալածանս, զոր օրինակ զգրօշեալն խորտակելով, հրձիգ ի մեհեանս նոցին լինելով, թշնամանո աստուածոցն կարգալով, և կամ առաջի բազմաց զնանրահաւատ պաշտամունս նոցին այսպանելով»: Այսոքիկ էին սկզբունք եկեղեցւոյ յամենեցունց առհասարակ ընկալեալք:

¹ Կենցաղ քրիստոնէից. թ. 19:

Գ.

Զիւնրդ օծանդակել մարր իցէ չառագովից կրօ-
նիցս 'ի վկայաբանութեան մարտիրոսաց .

Ի վարուց մարտիրոսաց և 'ի նահատակութենէ նո-
ցա վասն հաւատոց, զոր ոչ իւրիք ճօխացուցի, կրկին
հետևութիւնս արժան է մեզ քաղել 'ի պարծանս կրօ-
նից մերոց . նախ եթէ զմահնոցին և զարիութիւն չէ
հնար ընծայել անագորոյն և կամ անարգ ինչ կրից,
որք բազում անգամ քաջալերեն զմարդիկ . և երկրորդ
թէ չէ մարթ զուգակշիւ համարել զվկայս քրիստո-
նէական կրօնիցս ընդ այլոց օտարաց :

Եւ զիւնրդ հնար իցէ արս ոմանս 'ի մարդկային ինչ
կրից յուզեալս զմարտիրոսան համարել : Ապշուութեամբ
յիմարութեան ցնորեմն զնոսա կարծիցէք . և զիւնրդ,
միթէ յիմարութիւն համարիցին յաչս ձեր գերածայ-
րեալ առաքինութիւնք, սէր գորովադուծ և կարե-
կից, և արիութիւն գիւցադնական սրտի, որ բարե-
մասնութիւնք էին սեպհականք նախնի քրիստոնէից :
Եւ միթէ արք խօթամիտք էին հայրապետք նախկին
եկեղեցւոյ, իմաստասէրքն 'ի հեթանոսաց հաւատա-
ցեալք, վարդապետքն որոց մատեանք ժամանեցին
մինչև առ. մեզ, սպարապետքն պալատականք կայ-
սերաց, և դատաւորք և զօրականք, և այլ ևս արք ա-
նուանիք 'ի նախկին եկեղեցւոյ : Իցէ թէ ամենեքին սղբա
մոլէնախանձք համարիցին . արդարև յոյժ առձեռն
է բառդ, քանզի և անյայտ ըստ իմաստիցն, զոր իմաս-
տասիրացդ անկ է ահամանել : Ո՛ւր երբէք տեսաւ 'ի
վկայս մեր նախանձայոյդ մոլեղնութիւնդ . նա մանա-
ւանդ խաղաղութիւն և անգորրութիւն, և բազում
անգամ ևս բերկրութիւն փայլէր 'ի գէմն նոցա : Հնար
է ինձ 'ի միտ առնուլ զնախանձայուղութիւն որպէս
մոլեղնութիւն վաղանցուկ և տեղական, որ ժամանա-

կաւ և տեղեալ իցէ սահմանեալ. այլ որքանոյ զարմանաց իրք են զի նոյն հաստատութիւն տոկայ անէ ընդ դարս երիս 'ի մէջ այլալեզու ազգաց: Մոլենախանձ կիրք բազում անգամ 'ի բռնութիւն և 'ի ստահակութիւն փոխարկի և 'ի լուսանո ընդգէմ իշխանութեանց. իսկ նախնի քրիստոնեայք թէպէտ բազմութիւք յոյժ և արիասիրտք աննկուծք, այլ զխաղաղութիւն և եթ շնչեն 'ի միջի վայրագութեան բռնաւորաց և անհաշտ թշնամեաց իւրեանց. և 'ի տանջանարանս անդ և 'ի խարոյկս բորբոքեալս՝ վասն դաճաց իւրեանց պաղատանս յերկինս վերառաքեն. արդարեւ նորօրինակ է և անլուր բերումնս մոլենախանձ: Այլ իցէ՞ թէ առ սէր փառաց տոկայցեն նոքա: Արդարեւ պարծանք և տենչ համբաւոյ դիանն խրախուսել զսիրտս ոմանց. այլ զխնդր ցնորական իցէ կարծել եթէ արք անթիւք 'ի բազմութենէ յամենայն հասակէ և 'ի պայմանէ կենաց, մեռանիցին 'ի դառնագառն կատանս, յուսով և եթ արիացեալք առ յապայսն յաւերժանալոյ 'ի փառս. ոչ ամենայն մարդոյ առհասարակ է իղձս: Չէ և չէ 'ի սոսա վատթարութիւն և ունայնութիւն մարդկային կրից:

Ասացի թէ չէ հնար համեմատել կռադատութիւն զվկայսն մեր այնոցիկ՝ որք յօտարոտի կրօնս նահապաղեցան: Քանզի նախ դիտելի է, որպէս քաջայայտ ցուցին պատասխանատուք կրօնիցս, զի բազումք 'ի մարտիրոսաց մերոց, ոչ իբրեւ զայլոցն զմահ յանձն առին վասն ինքնաստեղծ ինչ կարծեաց յամառութեան, զոր ճմարիան կարծեին. այլ վասն յայտնի և քաջածանօթ իրաց, որպիսիք են սքանչելագործութիւնքն Քրիստոսի և Առաքելոց, որոց կամականատեպք լեալ էին և կամ ականջալուրք յայնոցիկ՝ որոց տեսեալ էր զնոսին և արեամբ իւրեանց կնքեալ զվկայութիւն. վասն որոյ և Մաթթիոս 'ի յունէն վկայ լսի առ մեզ: «Զի՞նչ վկայիցին սուրբն Ստեփանոս, երկոքին սուրբքն Յակոբոս, սուրբն Պետրոս և սուրբն Պաւլոս, սուրբն Շմաւոն և այլք որք մեռան վասն անուանն Քրիստոսի. բայց զի տեսեալ էին զսքանչելագործութիւնս նորա, և զմահն և զյարութիւն և զի հրամայեալ էր նոցա քարոզել զաւետարանն. արդ այս ինչ է խնդիրն եթէ արժանահաւատ իցէ վկայութիւն նոցա զզալեացս,

եթէ հերքելի, ունիցի՞ն ինչ ընծայութիւն եթէ ոչ¹ » :
Մի թէ այնքան խեղացնորք ոմանք էին արքղ մինչև վէպս
ինչ կարկատել և ՚ի վկայութիւն նոցին մեռանել՝ գի-
տելով չափ եթէ ստապաւորուիք են ամենեւին, այնպի-
սի յիմարութիւն է այս, որոյ օրինակ չիք ուրեք ե-
րևեալ յաշխարհի : Եթէ հնար իցէ մեռանել վասն
սուտ ինչ կարծեաց, ճշմարիտ համարելոց, այլ ամե-
նեւին անկուր է եթէ մեռեալ իցէ որ վասն իրաց ինչ
զորոյ զստութիւն գիտիցէ : Եւ յորժամ աշակերտք
Առաքելոցն, զոր օրինակ սուրբն Իգնատիոս և սուրբն
Պողիկարսոս մեռանելին ՚ի տանջանա, զիմ՝ իմեքէ տա-
յին վկայութիւն, բայց զի խոստովանելին նոքա եթէ
Առաքելոց պատմեալ էր նոցա զսքանչելիսն Քրիստո-
սի, և զմեծահրաշ յարութիւն նորա, և թէ զճշմար-
տութիւնս զայստօրիկ արեամբ իսկ կնքեալ էր նոցա :
Ապա և մարտիրոսք որք զհետ նոցա եկին՝ զնոյն վկայ-
ութիւն վկայեցին. այնպէս զի համանգամայն ամե-
նայն մարտիրոսք մշտնջենաւորեցին զանհերքելի տը-
չութիւնս զիրացն որք հիմունք էին հաւատոց նոցա.
իցէ՞ այլուր այսպիսի ինչ գտանել :

Այլ զայլ իմն առաջի կայ մեզ ցուցանել զմարտի-
րոսաց : Այս է ճշգրիտ կերպարան մարտիրոսի՝ մե-
ռանել վասն կրօնից, քան եթէ ուրանալ, թէ և հրա-
ժարելովն առաջի կայցէ նմա փրկիլ ՚ի մահուանէ :
Ահա առաջի կայ ձեզ ուրացութիւն և կամ մահ, և
յաղատութեան ձերում է ընտրել զմին ՚ի սոցանէ.
եթէ կամակար մաօք զմահ ընկալլիք՝ մարտիրոսք էք.
և ահա բազմաց ՚ի վկայիցս մերոց այս պայման առա-
ջի կայր : Զի՞նչ ինչ ՚ի նոցանէ պահանջէին, բայց ա-
սել եթէ չիցեն քրիստոնեայք, և պաշտօն ինչ մեծա-
րանաց մատուցանել աստուածոց պետութեանն.
ընարութիւն առաջի կայր նոցա՝ կամ վեր ՚ի վերոյ ու-
րացութեան կրօնից, և կամ զարհուրելի տանջանաց.
և այս յայտնի է. և եթէ նոր ինչ ընծայութիւնս կա-
միցիք այսմ, ահա յՈրոգինի² իսկ գիրսն գտանեմ ա-

1 Պերթիէ. Ճառ. Յաղագս ճշմարիտ կրօնից. մասն Գ. գլ.
Ե. յօդ. Ե. 53.

2 Ընդդէմ կեղտոսի. գիրք Բ. թ. 131

ստացեալ. « Ի մէջ այլ ամենայն ամբաստանելոց, զբրիտ
տոնեայս և եթ ազատս արձակէին դատաւորք, եթէ
կամեցեալ էր նոցա զհաւատան ուրանալ, և զոհս մա-
տուցանել և զսովորեալ երգմունս դաշնաւորել » :
Վասն որոյ զմարտիրոսս բրիտոնէութեան անձնա-
նուէր և կամակար պատարագս գիտեմ ես կրօնից իւր-
եանց. վասն որոյ չէ հնար յանդգնել համեմատել զնո-
սա ընդ հեթանոսականաց, ընդ հրէից, ընդ մահմե-
տականաց և ընդ այլոց աղանդաւորաց, որք սուր 'ի
ձեռին անկան 'ի վերայ կրօնից, և կամ սպանան 'ի կո-
տորածի ուրեք և կամ 'ի տանջանս մատնեցան ըստ
վճռոյ ատենիցն յորոց չկարէին զերծանել: Պարտ էր
'ի գէմս մեզ ածել հեթանոսս կամակար ընտրութիւն
զմահ յանձն առեալս՝ առ 'ի չնոստովանելոյ զմիու-
թիւն Աստուծոյ. և զհրեայս որոց չիցէ յանձն առեալ
փրկանաւորել զկեանս կերպարանելով զբրիտո-
նէութիւն, և մահմէտականս՝ որք չկամիցին 'ի մա-
հուանէ զանձինս պրծուցանել առ երեսս և եթ ուրա-
ցուլթեամբ Մարգարէին. և աղանդաւորս որ կամակար
'ի խարոյկ ելեալ իցեն քան թէ թողուլ զիւրեանց
վարդապետութիւն: Միով բանիւ այնպիսիս կամիմ
մարտիրոսս որք իբրեւ զմերսն խոհական խորհրդով և
ազատ ընտրութեամբ կամաց առաւել լաւ համարեալ
իցեն զգոհակ տանջանացն յանձնառութիւն քան
զուրացութիւն իւրեանց հաւատոց: Այսու և եթ խոր-
հրդածութեամբ քաջ իսկ եղծանեմք զբազմութիւն
կարծեցեալ վկայից այլոց կրօնից:

Արդ եթէ զսոսա զամենեւին 'ի բաց առնուցուս,
սակաւք ոմանք գտանիցին որք վասն սուտ ինչ կար-
ծեաց զմահ յանձն առնուցուն անյողգողդ արիու-
թեամբ: Մարթ է, տեարք, կարծել եթէ արք ոմանք
սակաւաւորք զմահ անձն առնուցուն 'ի բնական ինչ
պատճառաց բերեալք, կամ 'ի կուսակցութեանն կրից,
յամբարհաւածութենէ, 'ի փառասիրութենէ, և յա-
մօթոյ պատկառանոց յուրաստ կալոյ 'ի կարծեացն,
և կամ 'ի վաղանցուկ իմն ցնորմանէ մտաց: Այլ զի
անթիւք 'ի բազմութենէ յամենայն պայմանէ յամե-
նայն հասակէ և 'ի զանազան բարուց, ընդ դարս երիս
տոկ ունիցին, ոչ վաղահաս ինչ և զիւրատար մա-
հու, այլ ստակալ չարչարանաց 'ի չարահնար և յընդ-

երկար կտա՛նա տանջանաց, ոչ յամբոխեղց մտացն
ցնորմամբ, այլ անդորր զգաստութեամբ և անմեղկելի
արիութեամբ, ոչ միայն անվեհեր քաջասրտութեամբ,
այլ և զուարթութեամբ խի և բերկրութեամբ, և
այնպիսի սքանչելի համարձակութեամբ և անվկանդ
հաստատութեամբ, մինչև 'ի զարմանա ածել զհեթա-
նոսս և զդահիճս՝ ուժգնագոյնս ձգելով զնոսս 'ի հա-
ւատս, քան զոր երկիւղ չարչարանաց զնոսին ընկր-
կէր, զայս ամենայն նահատակութիւնս, ասեմ, յԵ-
կեղեցւոյ և եթ Յիսուսի է տեսանել. որք 'ի վեր են քան
զմարգկային զօրութի, և աստուածային իմն օժանդա-
կութիւն 'ի նոսս տեսանի: Զարմանամբ ընդ Սո-
կրատ զի ըմպէ զմոլեխինգն առ 'ի ոչ ստունկանել օ-
րինաց որ յանիրաւս և զուր տարապարտուց զնա դա-
տապարահ: Հռեգուլոս դառնայ 'ի Վարբեգոն, ուր
սլաւարաստեալ կայ նմա մահ անողորմ. և Եպիկտե-
տոս անխուով տանի հարուածոց անագորոյն տեսուն
իւրոյ. և առաւել ևս յաւելուն զարմանք եթէ 'ի
բազումս այլ նոյն անասան արիութիւն երևէր: Այլ
յորժամ ընդ դարս երիս սքանչելազօր ևս քաջութիւն
զանհամար անձինս սպառազինէ զարս և զկանայս, ըզ-
ծերս և զմանկունս յամենայն վիճակէ, որոց տկարու-
թիւն հասակին, երկջտութիւն ազգին, և դիւրըն-
տել կենացն սովորոյթ անբաւականս զնոսս առնէին
'ի տոկ, յայնժամ ապա սքանչելիքն յանհարկնս
փոխին և քան զօրէնս բնութեան անցանեն. և եթէ
բուռն իցէ մեղ այնոցիկ հաւատաւ, հարկ է սքանչե-
լիս զնոսս համարել ըստ բարոյական կարգի: Այլ
ես ցանձն իմ հարցանեմ. Եթէ Աստուած երկնի և
երկրի, որ նոյն ինքն սրբութիւնն է և իմաստութիւն
և ճմարտութիւն, ունիցի իւր երկրպագուս՝ որոց պաշ-
տօն հաճոյական իցէ նմա, իւր իւր մարթ իցէ ինձ
զնոսս ճանաչել: Անուշտ իցեն նոքա բարեպարիշտք
քան զամենայն մարգիկ, ամուսինք հաւատարիմք, որ-
դիք ծնողասերք և հնազանդք, զահս անձինն մոռա-
ցեալք և սիրողք իւրեանց նմանեաց, բարեկամք մոե-
րիմք և հաւատարիմք. քանզի Աստուած սրբութեանց

զայսպիսիս խնդրէ իւր երկրպագուս: Դարձեալ զի իցեն սոքա սիրողք կարգաց հասարակաց, հպատակք օրինաց և հնազանդք իշխանաց, սիրողք հայրենեաց, զօրաւորք 'ի պատերազմի, անկաշառք յատենի և նախանձաւորք յարտաքին պաշտամունս, զիտրժանաւոր պաշտօնեայք համարեսցին Աստուծոյ՝ որ տէր տեսչութեան է և իմաստութեան: Հուսկ ուրեմն այնպիսիք ոմանք իցեն, զի քան զպարտուցն զանցառութիւն 'ի պատրաստի կայցեն միշտ նուիրել մանաւանդ զփառս անձանց և զպատիւ և զինչս և զամենայն ինչ. և զճրչմարտութիւն և եթ համարեսցին իւրեանց օրէնս, և զնահատակել 'ի վերայ նորա յաղթանակ մեծ: Ոչ ինչ այնուհետեւ գտանեմ որ ընդ նոսա 'ի զուգակշիռս համեմատութեան եկեսցէ. այսպիսիք ոմանք էին ահա մարտիրոսք և վկայք քրիստոսական կրօնիցս, և եթէ այսու նշանովք չմարթիցի ճանաչել զերկրպագուս ճշմարտին Աստուծոյ, չգիտեմ թէ բնաւ իսկ գտանիցին նոքա յաշխարհի:

Ապա մի մոռացուք զի և մեք սերունդք եմք զիւցազանցդ այդոցիկ քրիստոնէից և համարձակագոյն ևս կարեմք բարբառել քան զնահապետն զայն նախկին օրինաց. Զաւակք եմ սրբոց, որոց հորդեալ մեզ ճանապարհ, արդ մնան յերանաւէտ կայանն. մարտիցուք որպէս նոքա, զի յաղթեսցուք որպէս զնոսա, և միսթար լիցուք հասարակաց մօր մերոյ Եկեղեցւոյ՝ հնազանդելով վարդապետութեան նոցա և օրինաց: Այժմեանս անհաւատութիւն անցեալ գնացէ և անհետ լիցին ընդ նմին սուտ իմաստութիւն և սնոտի տալատութիւն. այլ հետք հարուածոյն մեծի և կոտորածին՝ ընդերկար կացցէ մնացէ. այլ յուսամք զի և 'ի նորահար հալածանացս ոչ այլ ինչ մնայցէ, բայց որ ինչ 'ի հնոցն՝ այս է մեծապայծառ յաղթանակ Եկեղեցւոյ որ կրեացն զնոսա: Ո՛ւր իցեն Հռովմայեցիքն որ զնա հալածէին. ազգ որ տէր աիեղերաց համարէր, մատնեցաւ 'ի ձեռս բարբարոսաց, և կայսերութիւն որ մշտնջենաւոր զանձն համարէր, անկաւ կործանեցաւ: Հռովմ հանդերձ իւրովք գրօշելովք յաւերակս իւր թաղեալ կայ, ոչ այլ ինչ թողով յիշատակ, բայց զնորն Հռովմ վերաստեղծեալ յաճիւնոց առաջնոյն՝ զբազանս սուրբ և անարատ որ միջավայրն եկաց արքայութեան Յիսուսի Քրիստոսի:

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԵԱՆՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՌ ԱԶԳՍ ՄԱՐԴԿԱՆ

« ԵՍ ԵՄ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵԱՆՔ »

Աւետ . Ըստ Յովհ . ԳԼ . ԺԴ . 6 :

Որպիսի՞ բարբառ իցէ այս , տեարք , և ո՞ կարէր ազ-
դել զայսոսիկ աշխարհի առանց ամբարհաւածութե .
և ո՞ իցէ սա զի զայսպիսի պանծալի վկայութիւն տալ
զանձնէ համարձակի իբրու եթէ ինքն իցէ ճշմարտու-
թիւն և կեանք , և բարձրաբարբառ զնոյն տարփողեա-
լէ ամենայն ազգաց այսպէս իմն գողցես զանձնէն խօ-
սելով . Յառաջ քան զիս երևեցան իմաստունք որ վար-
դապետութեամբ իւրեանց և հրաշալի հանձարով
պայծառացան յաշխարհի , և ուսուցին մարդկան ճշ-
մարտութիւնս կարևորս . այլ նոցին գիտութիւն ոչ
անմերձ էր 'ի մոլորութեանց , և բազում անգամ չա-
րաչար վարելով հանձարովն՝ և ստութեան եղեն ջա-
տագովք . ես միայն ունիմ զլիութիւն ճշմարիտ գի-
տութեան . ես եմ ճշմարտութիւն : Յառաջ քան զիս
բարեկամք ազգի մարդկան և իմաստուն օրէնսդիրք
ճգնեցան 'ի հրահանգել զազգս և բարեղարգել զբարս
նոցա . այլ քանի՞ անգոր և 'ի չափու էր ճիգն նոցին ,
եւ միայն ահա եկեալ եմ զնորանոր առաքինութիւնս
արկանել 'ի սիրտս մարդկան և սերմանս կենաց , որք
ընդ ամենայն ուրեք բիւրաբեղուն և փրկաւէտ պը-
տուղս հասուսցեն . ես իսկ եմ կեանք :

Դարձեալ աղէ հարցից միւսանգամ . ո՞ է որ առանց
սնապարծութեան ասիցէ զանձնէ լոյս և վերանորո-

գալ լինել աշխարհի: Ի զուր է ձեզ խնդրել զայրն զայն 'ի սրահս ճեմարանին և 'ի Լիկեոնն, 'ի մէջ իմաստասիրաց Հռովմայ և Աթենայ. ոչ տեսին զնա երբէք նախնի հեթանոսք. քանզի առ իմաստունս գիցապաշտութեան գտանել գտանիցէք զգիտութիւն խառն ընդ զանազան մոլորութեանց, և ախոս բազմադիմիս ընդ առաքինութեանց ինչ զուգահէտս, և առ երեսս գոգցես քան ճեմարիտ նախանձաւորութիւն վերանորոգութեան ազգի մարգկան:

Եւ եթէ առ Ժողովուրդ հրէական զաչս ձեր դարձուցիք, տեսանէք ահա 'ի նմա դահագլուխ բազմեալ զՄովսէս զօրէնսդիր իւրեանց, որ արդարեւ հրաշալի օրինաց եղև հեղինակ աստուածախօս. այլ և նա ոչ ամենայն ազգաց, այլ միոյ և եթ Ժողովրդեան եկաց լոյս և առաջնորդ. և մատենք օրինացն ոչ անմասն էին 'ի Թերութեանց, և համարի մանաւանդ գործ ինչ սկսեալ քան եթէ կատարեալ. և գոգցես արշալոյս էր արեգականն արդարութեան որ յապա Ժամանակս յառնելոցն էր 'ի փարատել զնաւոր գիցապաշտութեան:

Ի սկզբանէ արարածոց մինչև ցայժմ մի և եթ այր եկաց յաշխարհի որ առանց անոտի պարծանաց համարձակապէս կարաց ասել զանձնէ գոլ ճեմարտութիւն և կեանք վասն ամենայն Ժամանակի և վասն ամենայն ազգաց. և անզուգականս այս այր 'ի վէպս ազգաց' նոյն ինքն է, զոր կանխաւ իսկ գուշակեցէք գուք, տեալք, փրկիչն որում սպասեալ մնային որդիքն Յակոբայ, նա ինքն է զոր Անկաղութիւն հեթանոսաց վերակոչեցին մարգարէքն. հաշտարարն երկնից և երկրի որ երեւցաւն 'ի Հրէաստանի առ Ագոստոս կայսերաւ, մինչդեռ փակեալ գրունք տաճարին Յանոսի, խաղաղութեան պատեալ էր զերկիր համօրէն. նա ինքն է հեղինակ աստուածընտիր մերոց կրօնիցս սըրբութեան. նա ինքն Յիսուս Քրիստոս:

Ի լուր անուանս սարսեցին դժօխք, խուժեցին հրոսակաւ ախալցն ցանկութիւնք, գումարեցան ազգք և ազլինք և ասեն. Ընկեսցուք 'ի բաց և զՕձեալն և ըզպատգամաւորս նորա և զուծ օրինացնոցա. խղեսցուք 'ի մէնջ զուծ նոցա ¹ »: Այլ անոտի էին բանք նոցա. և

որ բնական է յերկինս ծիծաղեցաւ զնորհրդովք նոյա . յաղթանակեաց Քրիստոս Յիսուս և առաջի նորա ամենայն ծունկք յերկիր կեցեցան : Յաղթանակ նորա 'ի բարօրութիւն աշխարհի համարեցաւ և ազգք որ հակառակ կացին նմա , անկան կուրացան և մերժեցին յինքեանց զՓրկիչն ճշմարիտ :

Ահա առաջի կայ ինձ այսօր , տեարք , պնդել զձեզ 'ի Քրիստոս Յիսուս և յօրէնս նորա կապանօք՝ որ քաղցր են և հզօր , որալիսիք են պարտիք երախտեաց , և ամբացուցանել զհաւատս ձեր որ 'ի նա , սիրելի զնա ընծայելով , և ցուցանելով՝ եթէ քանի արժանաւորք իցեն կրօնք նորա Աստուծոյ բարերարի , նովին իսկ բարօրութեամբք որոց նա ինքն եկաց սկիզբն և պատճառ : Ընդէր իցէ զի բազում անգամ կամակարութեամբ յառաջ մատուցանին չարիք որոց առ մարդկան ախտից կրօնք մեր պատճառ համարին , և ընդհակառակն քողարկեալ ծածկին անբաւ բարիք որ 'ի սկըզբանց նորա և 'ի հոգւոյն ստուգապէս յորդեցին : Զան դիցուք 'ի ճառիս լուսաւորել զայնոսիկ որք միանգամ կանխակալոյ կարծեօքն իցեն պաշարեալք , և զամենեցուն զսիրտս զարձուցանել 'ի Քրիստոս՝ զբարերարութիւնս նորին առաջի ընծայելով , և ցուցանելով թէ քանի դիտութիւն և առաքինութիւն 'ի նմանէ չնորհեցան մարդկութեան , և զի արդարապէս նա ինքն է ճշմարտութիւն և կեանք . ճշմարտութիւն՝ զի փարատեաց զմոլորութիւնս հեթանոսականս յամենայն աշխարհէ , և կեանք՝ զի նոր իմն շնչեալ հոգի , զամենեւին վերանորոգեաց : Այսահա բովանդակութիւն է և բաժանումն բանախօսութեանս որ յաղագս բարերարութեանցն Քրիստոսի ազգի մարդկան :

Ա.

Յիստու Քրիստոս Լոյս ձշմարտութիւն զի փարստեալս զմոյրոյրոյրիւնս Բերանուսականս ամենայն աշխարհի .

Յաւուր յայսմիկ , տեարբ , մեք վարժեալքս աւետարանին հրահանգօք , այնպիսի գերամբարձ և անարատ ծանօթութեամբ հասու եմք աստուածային էութեանն և տեսչութեան նորա և խելամուտք յընտրութիւն ախտից և առաքինութեանց , վարձուց և պատժոց հանգերձեալ կենաց , և ամենայն պարտեաց մերոց զոր ունիմք առ Արարիչն արարածոց , և առ նմանիս մեր , և առ անձինս . յաւուր յայսմիկ զի անհասանելի ձշմարտութիւն կրօնից ծանօթագոյնք են և ռամկին , որք 'ի նախկին հրահանգաց մանկաւոյն հետ ընդհեա անցեալ ծաւալին 'ի տոհմս , և որ գոգցես ժառանգութիւն ինչ համարեալն է 'ի մէնջ , հազիւ ուրեմն կարեմք 'ի միտ առնուլ եթէ քանի խաւար թանձրամած պատեալ էր զազգ մարդկութեանս յառաջ քան զերեւումն Յիստուսի Քրիստոսի յաշխարհ : Այնպէս իմն թուի մեզ եթէ միշտ և յամենայն ժամանակի՝ որպէս արդ մեքս՝ լուսաւորեալ էին ամենայն ազինք . և քրիստոնէական կրօնից բարութիւնք յորս վայելեմք , նուազեցուցանեն գոգցես զյարգ նորա յաչս մեր . և զլուսաւորութիւն մտաց որ շնորհ է յաստուածուստ , մարդկային գործ համարիմք . և զանյիշատակութիւն երախտեաց կրօնից՝ գեղեցիկս պարուակել ջանամք զօրութեան և կարողութեան հանձարոյ մտաց զնոյն համարելով : Այլ ամենայն արտաքին վէպք՝ միաբան ընդ սրբոցն՝ նախկին տգիտութեան մարդկութեանս վկայեն . և տեսչութիւնն Աստուծոյ ոչ առ այլ ինչ պահեաց գոգցես զհրաշակերտս հռովմայ և Ելլադայ 'ի միջոյ համակործան դարուց , բայց զի նոքօք յաւերժացին բազմալիւնէս մոլորութիւնք

անձնիրխան մարդոյ։ Այլ արդ պարտ է առ անգամ մի արտաքս ելանել քան զքրիստոնէութի յոր կեամբ, և 'ի վեր ելանել խորհրդով մտաց մինչև ցնախկին ժամանակս որ կանխեցին քան զերևումն քրիստոսական կրօնիցս 'ի յերկրի, և յայնժամ յայտնագոյնս ծանիցուք զքրիստոս ճշմարտութիւն յաւիտենական՝ փառատելով զմոլորութիւնս աշխարհիս։

Յառաջ քան զութեւտանս դարս մի և եթ ազգ Հրէից պաշտէր զճշմարիտն Աստուած. այլ քանզի անծանօթ և արհամարհ էր ազգն, լոյսն որ 'ի վերայ նորա նշողէր, հազիւ ուրեմն աղօտագոյն նշմարէր 'ի համատարած խաւարի. այլ ամենայն ազնիւք 'ի գիշեր ապշամղջին անկեալ կային. 'ի զիցապաշտութեան թաղեալ էր երկիր համօրէն։ Մարդ պատրեալ 'ի զգայութեցն՝ յառէր զաչս յորս միանգամ նմա ընդառաջ ելանէին, և զպաշտօն մեծարանաց՝ որ Արարչին միայն վայելէր՝ արարածոցն մատուցանէր, և 'ի շուգւոյ պատրանացն զմրեալ բանականութեանն, զեղեւալ անկանէր 'ի մոլորութեանց 'ի մոլորութիւն, և անձամբ զանձն անարգէր մինչև խոնարհել անկանել առաջի աստուածոց որք քարէին զերկրաւ և արածէին 'ի դաշտս. և եթէ լեւմբ քերթողն, և 'ի պարտէզս բանջարոցն բուսանէին։ Եւ խելայեղեալ և ևս ցնորմամբ մտացն սարսէր հանդէպ փայտին և քարի, զոր դործեօք ձեռացն 'ի յարգ և 'ի կերպարանս ածեալն էր, և համոզակեր լինէր անձին եթէ աստուածք և աստուածուհիք որ կարողք իցեն բարիս անձինն տանել կամ չարիս, բնակիցեն 'ի դրօշեալս, յանասունս և 'ի դաշարիս զորս պաշտէր. երկիր համօրէն խմբարան իմն էր յայնժամ աստուածոց. այնչափ մոռացօնք լեալ մարդոյ եթէ ինքն արարած է Աստուծոյ, մինչև կարծել եթէ հնար է նմա ստեղծուլ աստուածս։

Եւ մի համարիք եթէ հրահանգելոցն ազանց առաւելութիւն ինչ էր յայսմ քան զբարբարոսան. քանզի յամօթ և 'ի նախատինս մարդկային հանճարոյ և գիտութեանց պարախմբ խոստովանել՝ եթէ ոչ իմաստութիւն և մեծապանծ օրէնք Եգիպտոսի, ոչ հանճար և նրբութիւն մտաց Ելլագայ, ոչ քաղաքակաւութիւն Հռովմայ, ոչ կարացին զերծանել 'ի օխեղերական սրածութենէն. և գարշելի նանրահաւատ

պաշտամունք խաղ արարին զազգ մարդկան առ հասարակ, և զամենեւին ընդ խաւարարդել իշխանութիւն փակեցին: Պարսկին պաշտօն մատուցանէր արեգական, որ տապօմն զնոսին տաքնապէր. Եգիպտոս պաշտանս երնջոյն Ապիսեայ մատուցանէր, Բելիփոս զիւրն ունէր Ապօլօն, և Եփեսոս զմեծն Անահիտ, այլ և հռովմ զիւրն Արամեզդ. և ահա զշնոյն աշխարհաց անդ 'ի ժամանակս բարգաւաճանաց դեղեցիկ ախորժակաց հանձարոյ՝ ամբառնայր զիցն համօրէն զհռչակաւոր մեհեանն, որ դեռ ևս կանգուն կայ 'ի նորն հռովմ, յոր յաւուր միում կանգնեւոց էր խաչն 'ի նշան յալթութեան Օծելոյն 'ի վերայ զիցն հեթանոսաց:

Այլ գոնեա վէպք և պաշտամունք զից կարողք լինէին 'ի բարեզարդել զմարդիկ, և խորհրդակաւարութիւնք նոցին և հանգէսք զարթուցանել 'ի հոգիս զմարդասիրութիւն և զաւաքինութիւնս, և յեւանէն 'ի մեհենից սրտի մտօք պատրաստագոյնք պատնէին 'ի պարսս, և անարատագոյն ևս 'ի բարս և 'ի վարս. այլ ոչ այսպէս. զի սիրտ ապականեալ 'ի կրից ցանկութեանց՝ լցեալ էր զՈղիմպոս անառակ և անագորոյն խուժանօք աստուածոց, որոց և պաշտամունք բազում անկամ անգթութեամբ և քարուականօքն կատարէին. որպիսի՞ դիք իցեն Արամեզդն ազգապիղծ, Արէսն արիւնասխանձ, Վիոնիսոս շուայտոտ և Աստղիկն պոռնիկ. որոց և զկազան և զառփանս և զնախանձ մոլեգին՝ բերթողքն հռչակէին. դարձեալ ոչ տալքէն լիտի անառակութիւնք և անագորոյն խժդժութիւնք էին 'ի պատիւ զից կատարեալք սպանգարամետականքն անուանեալ պաշտամունք և Սատուրնականքն, գայլականքն կամ Լուպերկալք և մրցութիւնք կրկիսին և տեսիլք թատերաց. ո՞ համարձակեացի պատմել որ ինչ գործէինն 'ի մեհեանս Հերայ և Ադոնիսեայ, Պրիապոսի և Վիւբեղեայ, և 'ի աօնս ծաղկածինն Փլութեայ, զոր պատկառէին կատարել առաջի պատմիւնէն 'ի դէպ աղտեղել զեզու իմ և զձերդ լսելիս անհեղեղ մոլորութեանցն վիպօք:

Ոչ ինչ երկմտեմ եթէ ծանօթութիւն Աստուծոյ արարչի ամենայնի, և տեսչութեան նորա որով խնամէ զմարդիկ, և հանդերձեալ կենաց յոյս և ակնկալութիւն վարձուց և պատժոց, այս ամենայն ճմարտու

Թիւնք սքանչելիք գոյին ծաւալեալ և 'ի մէջ հեթանոսաց. ոչ միայն զի միշտ կենդանի են նորա 'ի սիրտ մարդոյ որ 'ի բնէ կրօնասէրն է, այլ զի և աւանդութեամբ պահեալ էին 'ի Ժողովուրդս, 'ի սրբազան տաղս և յերգս քերթողաց, 'ի գիրս իմաստնոց և յօրէնս օրէնադրաց: Այլ և այսոքիկ նսեմացեալ յոյժ միգով ազգի ազգի նանրահաւատ պաշտամանց, ազատ ևեթ նշոյլ սփռելն, և կարի յոյժ անզօր էր նոցին ազգեցութիւն 'ի սիրտ և 'ի վարս մարդկան, ոչ ինչ գիտելով սանձահարել զանկարգ կիրս, և ոչ առաքինութեան լինել նեցուկ ամբողջութեան. քանզի և ախտից իւրաքանչիւր առանձինն բազին էր, և մէն մի 'ի կրից առանձինն աստուածացեալ էր: Աքանջացեալ էր ազգ մարդկան՝ նա և 'ի կրօնականս անգամ՝ իւրոց տկարութեանց գտեալ չքմեղութիւն, և յայանապէս տեսանի եթէ ոչ առ այլ ինչ 'ի խաւար զիցապաշտութեանն անկեալ կայր, բայց առ համարձակագոյնս Թաւալելս 'ի գայլս և 'ի խոհերս ախտիցն:

Եւ ո՞րիցէ որ եկեալ փարատեսցէ զխաւարս Թանձրամաճ. ուստի՞ ծագեսցէ լոյսն, և ո՞ նշողեալ ճառագայթեսցէ յաչս ազգաց հեթանոսաց: արդեօք բաւականք իցեն առ այս իմաստունք, հանձարեղք և քաղաքագէտք: Այլ քան ընծայութեամբ զձեզ պարտասեցուցանել 'ի փորձ իրացն մատուցուք: Դարբ յոլովագոյնք անցեալ էին յառաջ քան զգալուստն Գրիստոսի և արբ անուանիք հանձարով և գիտութեամբ պայծառացեալ էին յազգս ազգս, և ընդ աշխարհս մենայն կացեալ բազում աշխարհակալք և օրէնադիրք, իմաստասէրք և քերթողք և հռչակաւոր պերճախօսք: Ունէր Ելլագայ զիւրն Հոմերոն, զՂոդոն, զՂիգուրիոս, զՊղատոն և զԴեմոսթէն. և Հռովմ զՆումա, զՍիկիպիոն, զԿատոն, զԱլարիոն, զԿիկերոն և զԱլիւրգիլ: Ժամանակն զիտաց բարգաւաճել զամենայն եղեւն և զանօրէնութիւնս որք 'ի պիղծ և յանագորոյն սնոտիապաշտութեանցն յառաջ գալոց էին. այլ նոյն Ժամանակն ոչ զարգացուցանէր բնաւ զծանօթութիւն կրօնից և վարուց բարեաց և ոչ օգտակարագոյն ինչ բարեկարգութիւնս առտնին և հասարակաց կենցաղին. միշտ 'ի կապաշտութեան կայր աշխարհս, և ոչ երբէք առաւելոյր 'ի գիտութեան և 'ի բարութեան, որով և 'ի բաղձալին երջանկութեան:

Գողցես գատակնքեալ էր մարդոյ կալ 'ի տգիտու-
թեան, 'ի նանրահաւատ կրօնս, և յամենայն ազգս
ախտիցն թաւալել, չունելով զայլ դարման չարեացս,
բայց զաւանդեալն յիմաստասիրաց և 'ի մարդկայինս
իմաստութենէ: Յայտնի է ձեզ ամենեցուն եթէ ոչ որ
'ի դպրոցաց հեթանոսաց յանձին կալաւ զամենայն
ճշմարտութիւնս միանգամայն. և զի ամենեցուն այս
սկիզբն էր՝ 'ի վերին երեսս մեծարել զպաշտամունս
ընկալեալս, և զհանրահաւատութիւնս խաժամութ ամ-
բոխին. և ո՞ յիմաստասիրաց նուիրէր զհանգիստ իւր
և զկեանս առ 'ի ձեռն արկանել 'ի ճշմարիտ բարե-
զարդութիւնս կրօնից և վարուց և կենցաղոյ ժողո-
վըրդեանն. առ այս իմաստասիրունի առն և ճարտա-
րագունի և աշալըջի պէտք էին քան զհանձարեղս Հը-
ւովմայ և Աթենայ, առն՝ որոյ զօրութիւն մեծ իցէ և
ազգեցութիւն 'ի վերայ մտաց և սրտից 'ի նուաճել
զնոսա և 'ի յաղթահարել զմոլորութիւնս և զախտս, և
առ 'ի ազգողագոյնս գործելոյ զճշմարտութիւն, և զան-
բիծ և զգօւարին օրէնս նորս գիւրատարս ընծայե-
լոյ: Արդ այր այսպիսի, զորոյ զպէտս ծանեաւ գող-
ցես գերահանձարն յիմաստասէրս Յունաց, և ուխ-
տիւք զնոյն պաղատէր, այրս այս աստուածային 'ի
բարձանց երկնից իջանելոց էր, անբաւական գոլով
երկրի զայնպիսի որ շնորհել մարդկան:

Հուսկ ուրեմն երևեցաւ Յիսուս Քրիստոս, և խա-
ւար հոգևորականս աշխարհի տակաւ փարատէր.
ինքն իսկ սկսաւ աւետարանել ժողովրդեանն Հրէաս-
տանի. ընտրեաց իւր աշակերտս, որոց տմարդութեցն
տարաւ և զտգիտութիւնն լուսաւորեաց քաղցրահամ-
բոյր հեղութեամբ. և ապաց ցնոսա « Գնացէք, ուսու-
ցէք զամենայն հեթանոսս » . և նոքա հաւատարիմք
ձայնի վարդապետին՝ լարաբաժին առնեն զաշխարհ, և
բարբառ ճշմարտութեան երթայ և զօրանայ յերու-
սողեմէ մինչև 'ի ծագս աշխարհի: Անդէն և անդ կեր-
պարանափոխ լինի ամենայն. ծանօթութիւնք գլխա-
ւոր ճշմարտութեանց, ընդ որս կցորդին և այլք յոլո-
վագոյնք և որ անշարժելի հիմունքն են բարոյից և ա-
ռաքինութեանց, ծաւալեալ սփռին յամենայն ազգս:
Վարդապետութիւն միութեանն Աստուծոյ, և տես-
չութեան նորս և հանգերձեալ կենաց, պայծառ և

անաղօտ միայլէ 'ի միջոյ ստուերացն որ զնա նսեմացուցանէր: Եւ առաւել զճմարտութիւն հանդերձելոց կենացն բացափայլէ Քրիստոս 'ի բանս իւր. ամենայն խօսք նորա 'ի նոյն առակին, և 'ի նոյն իսկ հաստատեալ են ամենայն նորա օրինադրութիւնք. և զիւր կիւղ պատժոցն և զակնկալութիւն վարձուց 'ի հանդերձելումն՝ սանձ արկանէ ախտից և խթան ընդոստուցիչ առաքինութեանց: Ուսուցանէ եթէ Աստուած քննեացէ զխիղճ մտաց մերոց, զբարիսն վարձատրեացէ, և զչարիս պատուհասեացէ, խոստացեալ առաքինութեան անսահման բարիս, և [Թշուառութեան անճառ մխիթարութիւնս. որպիսի՝ հզօր և բիւրաբեղուն վարդապետութիւն. և եթէ միանգամ դրոշմեացի 'ի սիրտս ազգաց զօրութիւն նորա և անբծութիւն, քանի՝ հզօր իցէ 'ի կերպարանափոխ առնել զաշխարհս:

Յիսուս Քրիստոս ոչ յայնոցիկ իմաստասիրացն է համարի, որ վասն սակաւուց ոմանց աշակերտելոց նորանոր ազանգս հաստատեցին, այլ վասն ամենեցուն առաքեալ է նա. ինքն միայն արժանաւոր այնմ որ ծագէ զարեգակն իւր 'ի վերայ աղքատին և մեծատան, տղիտին և իմաստնոյ, առ 'ի աւանդել աշխարհի կրօնս իմն, որ խոստովանեալն է միշտ յայնոցիկ որ մեծագոյն մասն ազգի մարդկան համարին, որպիսիք ոմանք են ադէտք, աղքատք և Թշուառացեալք: Արգարե Սոկրատ հրաժարեաց յիմաստակաց իւրոյ ժամանակին, հպաւորեցաւ 'ի ճմարիտն իմաստութիւն որ զբարեղքն կեալ ուսուցանէ. և Արիստոտէլ գրել գրեաց գեղեցիկ հրահանգս բարոյականս, և Վիկերոն վայելապէս զպատշաճիցն ճառեաց. այլ այս ամենայն ոչ միայն անկատարք են յոյժ, այլ և բազմաց 'ի մարդկանէ անհասք ամենակն: Այլ Քրիստոս իւրով գերամբարձ ընտելութեամբն զիջանի մինչև զմարդկայինս տկարութիւն անձամբ և կամ 'ի ձեռն աշակերտացն. որոց սէր համասփիւռ ոչ խորէ զյոյնն և զխուժ, զազանս և զծառայ, այլ զամենեօն եղբարս համարեալ ինքեանց՝ ճգնին լուսաւորել զնոսա. և 'ի ձեռն նոցա խորախորհուրդ իմաստութիւնք ծաւալին յամենայն պոյմանս կենաց, նա և 'ի կարի իսկ յանշուքսն և յաննշանս, և ճմարտութիւն զիւրամատոյց ժողովրդեան յարգարի: Արգարե սքանչելի իմն է, զի որ երբեմն

առանց անաղօտ լուսոյ, և հաստատուն վարդապետութեան տատանէր յամենայն հողմոց կարծեսց իմաստասիրութիւն հեթանոսաց, նա և 'ի կարի իսկ կարևոր մասունս, այժմ ահա և ռամիկն անգամ գիտակէ, որոց անգէպք էին իմաստասէրք, և յորս սոքա տառամէկն իմն 'ի պատասխանելն, նոքա արդ և հաստատութիւն տան վկայութիւն: Ընտրեա և կալ քեզ զկարի պարզամիտն 'ի գեղջկաց յաղգէ քրիստոնէից, և հարց զԱյլ, զհանգերձեալ կենաց, զպարտուց և զբարոյական օրինաց, և գտցես զնա տեղեկագոյնս 'ի նոսին քան զիմ իմաստունս Ելլադայ միանգամայն. և հովիւ առաջ նորդ որ գեղջ յոլովագոյնս յարգարէ ճշմարիտ իմաստունս իւրով անպաճոյճ բանախօսութեամբ, քան եթէ Պղատոն ճառումութեամբ բանից իւրոց. ոյր վասն աւաց ոմն յերևելի մատենագրաց, «Նպաստիւք լուսոյն զոր ծաւալեսց քրիստոսական կրօնք՝ և ռամիկն անգամ անդրդուելի և անմեղկելի ևս է 'ի յոլովագոյն կարևոր ինդիրս, քան զամենայն աղանդս նախնի իմաստասիրաց»: Այս է ահա անհասական շահաւետութիւն վարդապետութեան աւետարանին, քանզի գիւրամատոյց է և ձեռնընտել ամենեցուն, և պարզամտացն և գերհանձարից միանգամայն պատկանեալ, ոչ յապականութիւն և յեղծումն բարուց նոցա, այլ մանուաւոր 'ի լուսաբանել նոցա իւրաքանչիւր զիւր պարտս: Արեգակն է սա բանաւոր աշխարհիս, հանգոյն աեսանելի արեգականս որ կենդանացուցանէ զամենայն տիեզերս, և զնորաձորս և զբարձրաբերձ գագաթունս լերանց միանգամայն լուսաւորէ:

Խոստովանիմ, աեարք, զի 'ի տեսիլ այսքանեաց սքանչելի ճշմարտութեանց, որք աւետարանուն տիոեցան յաղգս և յազկնս, ոչնչ համարիմ զբռնամարտ բախմունս, որովք ընդհարան նմա յոլովք 'ի մատենագրաց մերոյ ժամանակիս, քանզի չմարթեմ այլ ինչ համարել զնոսա, բայց արս անիմաստս և անխորհուրդս. իսկ առ հեռուդս նոցին շաղագն հարցցուք միանգամ. Զինչ եղեալ է ձեր 'ի մտի, զի այդպէս բազմաբիրտն ճգամբք վաստակիք կործանել զքրիստոնէութիւն և զհաւատս նորա և զպաշտամունս աղաւաղել. համարիք եթէ հնար իցէ ձեզ ընկերութիւնս քաղաքաժողովս համախմբել առանց կրօնից և պաշտամանց, այլ

այնչափ ցնորական է խորհուրդդ, և 'ի վկայաց ազգաց
յանդիմանեալ նորին ստուծիւն, և առ յաջողութիւն
իրացդ այնչափ ազիտութիւն 'ի մարգկանէ պահանջի,
մինչ զի չհաւատամ երբէք թէ զայդպիսի խորհուրդս
երկնեալ իցէ ձեր: Զօրէնս բնական 'ի դէմս ածիցէք,
զորս համարիք լինել կրօնս Սոկրատայ և Մարկոսի
Աւրելիոսի. այլ ոչ ապաքէն թռչուն և ցնդական բանք
են նոքա. ցուցէք ինձ յաշխարհի ժողովուրդ մի որ
ձերովդ բնական օրինօք և եթ վարեալ իցէ. չիք որ ու
րէք՝ որ չիցէ յեցեալ 'ի ճշմարիտ և կամ 'ի սուտ
յայտնութեան. չիք որ յաղանդ աստուածեան մի
այն իցէ հաստատեալ. չիք որ ասեմ, որ ոչ կարեւոր
համարեալ իցէ զարտաքին և զաշխարհաստումբ պաշտա
մունս: Անգէտ է բարուց ժողովրդեան, որ որ կարծէ
բաւական գոլ նմա զմտաւոր և եթ տեսութիւնս կրօ
նից: Դարձեալ, զինչ առաջի նմին զնիցէք 'ի բաց
բաւնալ ձեր զքրիստոնէութիւն: Բայց յերկմտու
թիւնս զնա արկանիցէք, և 'ի ծուփս սնոտի խորհրդ
դոց, և 'ի գործնական յանձնութիւն զնա ձգիցէք,
որ եղծիչ և ապականիչ եղիցի ամենայն առաքինու
թեանց, որով և ինքնին գահավէժ անկցի յանհեղեղ
նանրահաւատութիւնս, ոչ ինչ քան զհեթանոսականն
պարկեշտագոյնս: Դարձցուք ապա դարձցուք առ այն՝
յորում է լիութիւն ճշմարիտ գիտութեան. քան զոր
յառաջ չկարէր և չյուսայր բնաւ աշխարհ զերծանել
'ի թանձրամած խաւարէն. զի ինքն Յիսուս Քրիստոս
լոյս և ճշմարտութիւն եկաց մարդուս: Յաւելից և
զայն եթէ նա ինքն և վերանորոգող եկաց աշխարհի,
զնոր ոգի կենդանութեան 'ի նմա ծաւալեալ. վասն ո
րոյ և ասէ. Ես եմ կեանք:

Եւ կեանք՝ զի նոր իմե շնչեալ ոգի, զամենեւին
վերականգնուց .

Եթէ փոխանակ հարեանցիկ տեսութեամբ անցա-
նելոյ ընդ ազգս հեթանոսաց և ընդ ազգս քրիստո-
նէից, մանրախուզիւ ևս՝ ի զուգակշռութի համեմատու-
թեան զնոսա ամէաք, առ ՚ի ճանաչելոյ թէ զինչ խը-
աիր կայցէ ՚ի նոսա, յայնժամ առաւել ևս ՚ի միտ
աւնուաք եթէ քանի՜ բարերար ազգի մարդկան լեալ
իցէ Յիսուս Քրիստոս, նոր իմն կենդանութիւն ծա-
ւալելով յընկերական աշխարհիս, փրկաւէտ ազգե-
ցութեամբն ՚ի քաղաքաժողով ընկերութեան յընդ-
հանուրս, և ՚ի անական կենցաղս առանձինն, և ՚ի
մասնաւորի ՚ի բազմութիւ դասս ամենայն ազգաց, որք
են աղքատքն և թշուառք :

Ասացից նախ զազգեցութենէ աւետարանին ՚ի քա-
ղաքաժողով ընկերութեան . քանի՜ անկարգութիւնք
և չարիք և խժգժութիւն ընդ հեթանոսութեան օրի-
նօքն ոչ ճարակէր յաշխարհի . քանի՜ անազորոյն էին
պաշտամունք կրօնից, որոյ մասն համարէր ընդ ամե-
նայն երկիր մարդազոհս լինել ՚ի պաաիւ աստուածոց,
և ՚ի խժականս յայս նանրահաւատութիւն շաղախե-
ցան ամենայն ազնիք որ շատ և որ սակաւ, որպէս վը-
կայեն վէպք առաջնոց : Դարձեալ որպիսի՜ անգթու-
թիւն էր ՚ի խաղս նոցա և յաշխարհախումբ հանգէսս .
քան զմենամարտութիւն ըմբշամարտկաց զինչ այլ
քստմունքի կայցէ, որ այնչափ յաճախեալն էր առ հռո-
մայեցիս որք բարեզարդքն համարէին քան զամենայն
ազգս աշխարհի, յորս հազարաւորք ՚ի մարդկանէ ՚ի
միմեանց ստաակէին առ ՚ի հաճոյս և ՚ի զուարճու-
թիւն տեսանելեացն : Որպիսի՜ վայրենութիւն ՚ի պա-
տերազմունս, յորս բազում այն է զի բնաջնջ կո-
րուստ հասանէր ազգաց և հիմնայատակ կործանումն

քաղաքաց, առ 'ի սպառ սատակելոյ բնակչացն և կամ առ 'ի գերութեան վարելոյ: Գարձեալ որպիսի վայրացութիւն յորէնսգրութիւնս գերեացն որ մեծ մասն ինչ էին մարդկան ազգի. քանզի իշխանութիւն էր անբանց վարել և ընդ կեանս նոցա, որպէս ընդ անարդանանոց: Գարձեալ որպիսի խժդժութիւնք ոչ դործէին 'ի ժառանգութիւնս գահակալութեանց. զի ահա վէպք ցուցանեն մեզ եթէ արքունիք թագաւորաց միշտ թափար կացին սպանութեանց և արեանհեղութեանց:

Արդ յամենայն ազգս յորս եմուտ քրիստոնէութիւն, կամ 'ի սպառ եղծան խժականութիւնքս այսոքիկ և կամ կարի յոյժ տմոքեցան: Արդարև չգտանին, աեաբք, յաւետարանի անդ բանախօսութիւնք քաղաքականք 'ի բարեգորդ յանձանձանս իրաց աշխարհի, և ոչ օրէնսգրութիւնք 'ի պէտս աեաջութեան կարևորք, և ոչ դարձեալ ճշգրիտ կանոնադրութիւն 'ի վարչութիւնս պետութեանց. այլ է ինչ 'ի նմա պատուականագոյն քան զնոսա, որ ամենայն ժամանակի, ամենայն ազգի աեաջութեան, և ամենայն ժողովրդոց համապատշաճ գտանի: Գտանին 'ի նմա ամենայն կարևոր սկզբունք որ հիմունքն են քաղաքաժողով ընկերութեան մարդկան, որ և առ անխախտ ապահովոյ զիշխանութիւնս՝ արբանուէր իմն համարի զծագումն նորա, և անդուստ 'ի վերուստ յաստուածայինն էութենէ սկզբնաւորեալ. և վասն հաւաստի ևս գործելոյ զհպատակութիւն ժողովրդոց, ցուցանէ զնա լինել ոչ գործ երկիւլի, այլ պարտք մտացն խզի. և յորժամ պատուիրէ տալ զնոյն Աստուծոյ, անգէն 'ի վերայ ածէ տալ և զկայսերն կայսեր. և զանձինս թագաւորաց այնչափ մեծարոյ ընծայէ, մինչև համարձակի Տերառնիկանոս կոչել զայն հետ աստուածայնոյն՝ պաշտն երկրորդի մեծվայելութեանն¹. և բարբառինա օտար ամենեկին 'ի օտապատիր վարդապետութեանց, որք ոչ առ այլ ինչ չողոմեն զմիտս ժողովրդեան, բայց առ 'ի մոլորեցուցանելոյ զնոսա, և հանապազ զիրաւունս իւր նմին յիշեցուցանեն առ 'ի

մոռացօնս առնելոյ նմա զպարտս իւր: Աս 'ի չափու
 ևս ունել զիշխանութիւնս և զմեծութիւնս, և զա-
 ռաջս առնուլ որ 'ի նոցանէ չարեացն, քրիստոսականս
 կրօնք խոնարհեալ ցածուցանէ զամենայն փառս և
 զպատիւ առաջի այնորիկ՝ որ միայն կոչի թագաւոր
 թագաւորաց և տէր տերանց¹. և այսու զամենայն
 մարդիկ միանդամայն ածէ 'ի վախճանն նոցին որպէս
 և 'ի սկիզբն հասարակաց, և յիշեցուցանէ նոցա եթէ
 առանց աչառութեան և խորութեան դատեսցի զնո-
 սա Աստուած: Մատենանքս մեր սուրբք զխաղաղու-
 թիւն և եթ պատուիրեն և զներել թշնամիաց, զհա-
 մեստութիւն 'ի տենչանս, և զարհամարհութիւն ա-
 մենայն մեծութեանց որ ընդ առաքինութեան չմիա-
 բանիցի, զարթուն հսկողութիւն 'ի վերայ ախից,
 որք աստուածարեալ իմն էին առ հեթանոսս, որպէս
 ամբարտաւանութիւնն և ցանկութիւն և շուայտու-
 թիւն, որք ամենայն չարեաց կացեալ սկզբնապատ-
 ճառ՝ կործանեցին զտոհմս և զպետութիւնս: Այլ
 վարդապետութիւն աւետարանին յերկուս յայսոսիկ
 կախեալ կայ, 'ի սէրն Աստուծոյ և ընկերին: Այսօրիւ
 նակահա քարոզեցաւնա 'ի կռապարիշտ ժողովուրդս,
 մեծամեծ աւետեացն խոստաբանութեամբ՝ որոց հա-
 ւատարիմ հետևողք գտանիցին, և ահաւոր սասախ-
 սպառնալեաց խոստախրտն ապստամբելոց. և որչափ
 տակաւ ազգողագոյնս տպաւորի 'ի հոգիս և 'ի սիրտս,
 այնչափ առաւել 'ի լաւագոյնն յեղափոխին բարք և
 սովորոյթք, կրօնք և օրէնք: Անհետ լինին տակաւ մար-
 դազոհիցն խոհեբք, որ 'ի նախատինս են բարերարին
 Աստուծոյ և յարհամարհութիւն բնութեան. մերկա-
 նան մարդիկ զբարս վայրենիս, իրաւանան և ամոքին
 պետութիւնք, հպատակեն ժողովուրդք և նուազեն
 խռովութիւնք. յաղթողք ազնուագութք ևս գտանին
 և մարդասէրք, և պատերազմունք համայնաջինջք լուեն
 'ի սպառ կամ նուազեն: Հեթանոսք ըստ իւրեանց օ-
 բնաց՝ ոչ մարդիկս համարէին զգերիս իւրեանց. այլ
 աւետարանն հրամայէ յեղբարս զնոսա ունել, և այ-
 սու մարդասէր օրինօք նախ ամոքէ, ապա տակաւ

Թուլացուցանէ և 'ի վերջէ 'ի սպառ խղէ զլուծն զայն անբերելի և դժնդակ որ ծանրաբեռնեալ էր 'ի վերայ միոյ մասին ազգի մարդկան:

Յորժամ բարբառողքն Հիւսիսոյ յաւերածաց պէտուածեանն Հռովմայ զմիապետութիւնս Եւրոպայ վերականգնեցին, նոյն ինքն աւետարանն ամբիւստեաց զբարսնոցս, և քաղաքական օրինօքն բարեզարդեաց: Այլ ճակ ծառայութեանն որ առ հարբքն մերովք հաստատեցաւ յայնժամ, կարի օտար էր 'ի խժական սարկութենէն Սպարտայ և Հռովմայ, որ և տակաւ նուազեցաւ, մինչ զի հուսկ ուրեմն իշխանութեամբ քահանայապետին Հռովմայ Ալէքսանդրի Գ. 'ի սպառ ազատացան ամենայն դառք մարդկան, որում վկայէ և ինքն իսկ Վոլդէս: Եւ այս պարծանք քրիստոսական կրօնիցս պահեալ էր, որ թէ և ոչ ձեռնհաս գտաւ անդէն և անդ բառնալ 'ի միջոյ զամենայն դժուարակիր չարակրութիւնս 'ի մարդկանէ, այլ շատ իսկ քաղցրացոյց զնոսս, և այսու հնարիւք գիտաց յորովագոյն ազատութիւնս միանգամայն շնորհէլ ժողովրդոց, ընդ նմին և զանվկանդ հաստատութիւն պետութեց: Զսոյն զայս ծանեաւ և մատենագիրն Ոգոյ օրինաց. ասէ. « Եթէ ակն արկցուք միանգամ 'ի հանապազօրդեան կոտորածս Թագաւորաց և իշխանաց Յունաց և Հռովմայեցոց, և 'ի բնաջինջ կործանումն ազգաց և քաղաքաց որ 'ի նոցա ձեռս գործեցան, որպէս և յաւերս զոր ամին Թիմուր և Ճինկիզխան յաշխարհս Ասիոյ, յայնժամ ակն յայտնի երևեսցի եթէ քրիստոսական կրօնից շնորհ համարելի է քաղաքականն աւուանեալ իրաւունք 'ի տեսչութեան աշխարհի, և ազգայինն իրաւունք 'ի պատերազմունս, զորս մարդոյ անհնար էր գիտել և ճանաչել զայստօրիկ ¹ »:

Իսկ եթէ Թշնամիք կրօնիցս զրպարաեսցեն և ամբաստան լիցին զնմանէ 'ի դէմս ամեւով զհերձուածս, զեղեռնագործութիւնս և զպատերազմունս որոց եկաց նա պատճառ, ոչ հարկ է մեզ 'ի պատասխանատուութիւնս զրպարտութեանցն դալ, որք յայ

¹ Մանթէսքիէօ, Ոգի օրինաց. գիրք ԽԴ. գլ. Գ.:

լում բանախօսութեան լիապէս առջին 'ի քնին. այլ խորհրդածութեամբ իւր շատացայց, որք թէպէտ յընդհանուրս իցեն, այլ ոչ սակաւ սատարք առաջիկայ բանիցս: Արդ հարցից զձեզ, տեարք, գուցէ ինչ եղեան արտօն անդատապարտ յաւետարանէն արձակեալ, կամ ոճիր չարեաց անսողիւտ 'ի նմանէ, կամ առաքինութիւն ոչ պատուիրանօք հրամայեալ, և կատարելութիւն յոր չխրաւիցէ և չյորգորիցէ. արդ զիսորդ նմա 'ի մեղս համարեսցին, որք ոչ յաւետարանական սկզբանց ունիցին զծագումն, այլ մանաւանդ և հակառակ իսկ այնց գործիցին: Քանիք քանիցս զեղծան օրինօք, իրաւամբ և զօրութեամբ առ 'ի նուաճել զժողովուրդս. և հնար ինչ իցէ ապա ասել եթէ վնասակարք և անօգուտք իցեն մեզ օրէնսդրութիւնք, աւտեանք և տեսչութիւն: Քանիցս 'ի չարն վարեցան մարդիկ գիտութեամբք և զարութիւնք, առ 'ի բանսորկելոյ վարդապետութիւնս տապալիչս կարգաց քաղաքականութեան, և մարթ ինչ իցէ ասել թէ լաւ իցէ զի չլինիցին բանասիրութիւն և գիտութիւնք: Քաղաքաժողով ընկերութիւն անհեղեղ իմն նրբութիւնս եմոյձ 'ի պառչաճան, և իցէ թէ վանն այսորիկ 'ի վայրենի պայման կենաց դառնալ ըզձանայցեմք: Թէ զինչ երբեմն լինի ժողովրդեան 'ի չարաչարն վարելոյ կրօնիւքն, զայն և եթ կրկնեն և երեքկնեն, այլ չասեն ինչ բնաւ եթէ զինչ ապա եթէ 'ի կրօնիցն զուրկ իցէ. աւաղ մեզ եթէ այսպէս փութանակի զանցեալն մոռացաք: Չէ ինչ դժուարին 'ի ցուցանել զի եթէ կրօնից ազդեցութիւն չիջանէր 'ի սրտից մերոց, բարք և օրէնք զնեցուկ ամբութեան իւրեանց ընդ նմին կորուսանէին. և հարկ էր այնուհետեւ զօրութեամբ և եթ և սաստիւ և բռնութեամբ սանձել զժողովուրդն. և եթէ Եւրոպա անկանէր 'ի քրիստոսական հաւատոց, կորուսանէր ընդ նմին և զքաղաքական բարեկարգութիւն իւր և զազատութիւն, միւսանդամ 'ի վայրենութիւն զարձ առնելով: Ապա թողցուք անխորհուրդ և յանդուգն մտաց զանոտի բաջազանս նոցին և ասասցուք ընդ մատենագրի Ոգւոյն օրինաց¹. «Ոչ քաջ

¹ Մօնթեսքիէօ. զիրք ԻԳ. զԼ. Բ.

խորհի զկրօնից , որ դք 'ի ստուար մատենի 'ի համար
ածէ զամենայն չարիս որ 'ի նմանէ ծագեցին , եթէ ոչ
առ նովիմք կարգեացէ և զհամար բարեացն որ 'ի նմա-
նէ ընծեռեցան : Եթէ և իմ կամեցեալ էր յառաջ ա-
ծել զամենայն չարիս զորս գործեցին աշխարհի օրէնք
քաղաքականք , և միապետութիւն և ընկերահաշտ
ազատութիւն , կարի սարսափելիս առաջի կայր ինձ
բարբառել » :

Եկից արդ 'ի ինզիրն երկրորդ որ վասն ազդեցու-
թեան քրիստոսական հաւատոց 'ի տնական կենցաղս ,
և արդարև քանի գոհութիւնս շնորհակալեաց դռանի-
ցեմք տալ կրօնիցս վասն 'նորանոր երախտեաց նորա ,
եթէ միանգամ ակն արկցուք 'ի տոհմայինս 'ի հայր ,
յորդիս և յամուսինս : Ի ժամանակս հեթանոսութե-
սու զարգացեալ ազննս անգամ քաղաքական օրինօք ,
այնչափ ձեռնտու էին կրօնք 'նոցա առ ախտից ցան-
կութիւնս , և այնչափ անզօրք 'ի սանձահարել զնոսա ,
զի առ պահելոյ զխաղաղութիւն և զհպատակութիւն
'ի տնական կենցաղին , ոչ չափ ինչ և սահման հայրա-
կանն իշխանութեան եզին օրէնք , այլ 'ի նորին ձեռս
աւանդեցին և զսուսերն վրէժխնդիր , որ 'ի պետակա-
նին եւթ արժան էր . իսկ քրիստոնէութիւն 'նուիրա-
կան իմն եցոյց և մեծարոյ յոյժ զհայրասիրութեանն
ազդեցութիւն , և զհաւանողականն ընդ երկիւղին փո-
խանակեաց . յայնմ հետէ և այսր հայրական իշխա-
նութիւն կալով մնալով անեղծ և արթուն եթող ըզ-
վայրագ դժնէութիւն , այնպէս զի հարբ առ մեօք ոչ են
Բրուտոսք . և քրիստոնէայ մարք , ոչ զսպարառահեացն
բերեն յանձինս զխժութիւն , այլ անողոքք՝ առանց
'ի հեղահամբոյր քաղցրութենէն մերկանալոյ , դիտեն
քաջ , որպէս զմայր սրբոյն Նուգովիկոսի , միով ձե-
ռամբ զննել զբազուկս որդւոյն առ թշնամիս , և միւսովն
խրախուսել զնոսա ասելով . « Նաւագոյն է ինձ , որ-
դեակ , մեռեալ զքեզ տեսանել , քան եթէ միով եւթ
յանցանօք աղաեղեալ » : Գարձեալ և յազգս անգամ
պանծալիս , որպէս առ Յոյնս և առ Հռովմայեցիս , ոչ
միայն թոյլ տուեալ էր յօրինաց 'ի բացի արկանել և
կամ սպանանել զնորածին մանկունս , այլ և հրամա-
յեալ իսկ 'ի դէպս ինչ որոշեալս : Իսկ քրիստոնէու-

Թիւն որպէս զմայր գթած Ժողովեաց զանմեզ տղայսն
ընդ իւրով հովանաւորութեամբ, և եցոյց խժգժու-
թիւն և յանցանք մեծ լինել, զոր օրէնագիրքն առաջինք
քաղաքական հնարս համարէին:

Նախ քան զքրիստոնէութիւն՝ բազմալիւթութիւն և
ապահարզան կարի յոյժ յաճախեալ էին յամենայն
ազգս, որք և բազում արիւնքաւոր ինքնապաշտպան
թեան պատճառք էին, և բաժանմամբ ամուսնական
սիրոյն ի բազումս՝ նուազէր սէր արանց, և կանոյք
Թշուառագոյն ևս գտանէին: Իսկ Բրիտանոս եկեալ յաշ-
խարհ յառաջին անքակ միութիւն դարձուցանէր զա-
մուսնութիւն, և ի զօդ հաւատարմութեան պնդեալ
զամուսնին՝ եղծանէր զգժնդակ բռնաւորութիւն ա-
րանց և զանարդ նուաստութիւն կանանց ազգի. և
այսու ոչ եթէ խղեաց զուծ հպատակութեանն, այլ
ամոքեաց և եթ զայն, որով զկին յընկեր կարգեաց
մարդոյ և ոչ եթէ գերի: Արդարեւ չիք այլ կրօնք,
տեսալք, որ իբրև զքրիստոսականս մեր պաշտպանեալ
իցէ ազգի կանանց, վերականգնեալ զպայման կենաց նր
և զայնչափ իշխանութիւն և զպատիւ աւանդեալ ի
ձեռս նորա. ապա քրիստոնէութիւն բարեվիճակ ևս
արար զկէս մասն ազգի մարդկան. որով չկարեմ զանց
առնել աստանօր ի յիշեցուցանելոյ, եթէ քանի ա-
պաշտօնս գտանի կին յուրանալ անդ և ի հայհոյել
զկրօնս, որ այնչափ բարերար և երախտաւոր եկաց
նմա:

Ասացի երրորդ անգամ և զառանձինն ազգեցութե-
նէ աւետարանին ի բազմապատիկ դասս աղքատաց և
Թշուառացելոց. և ահա յայտմ իսկ է ճշմարտապէս
յաղթանակ կրօնիցս: Արդարեւ Բոյնք և հունմք մե-
ծապէս բարգաւաճեալ պայծառացան ի դպրութիւնս
և յարուեստս, ի պատերազմունս և ի քաղաքակա-
նութեան և ի յանձանձանս տեսչութեան աշխար-
հաց: Եւ իմաստութիւն նոցա և նախատեսութիւն¹,
^a յայնչափ եհաս, զի բանիւք Ֆլէօրեայ վարեցայց,
մինչև տարագիր հանել յաշխարհէն զյոյլս և զաղ-

¹ Կենցաղ քրիստոնէից. Թ. 51:

քատն քաջառողջս. այլ չիք ուրեք 'ի նոսա տեսանել
կարգս օրինաց որ խնամ տարցի թշուառացեացն, որք
անկարողք էին 'ի պէտս ինչ սպասաւորութեան » :
Այլ տեսէք այժմ զի ընդ հակառակն չիք որ ցակա-
նեալ և թշուառ որ անմասն ելցէ 'ի կարեկից ձեռն-
առութենէ քրիստոսականս եկեղեցւոյ : Ակայէն մեզ
վէպք եթէ քանի վառեալ էր նա հոգւով գթասիրու-
թեան անգստին 'ի սկզբանէ, և զիարդ փայլէր նովաւ
և 'ի հալածանս անդ, և զիարդ յազգաց յազգս մշտն-
ջնհաւորեալ, մինչև 'ի սպառ ծաւալեցաւ մարգասի-
րութիւն նորա կառուցմամբ ապաւէն տեղեացն պատ-
րաստելոց ընդ ամենայն աշխարհ առ 'ի ձեռնառու օգ-
նականութիւն աղքատաց և չուառացեաց : Յաւելից
ասել և 'ի փառս կանանցն սեռի, որ այնչափ գորովա-
լիցք են և անձնանուէրք 'ի դարմանս վշառգնելոյ մարդ-
կութեանս, զի առաջին հիմնադիր ապաւինի աղքա-
տաց, կամ թէ ըստ անուանակոչութեանն՝ աղքատա-
նոցաց, որ 'ի տարեգիրս կրօնից յիշատակի, տիկին ոմն
է հռովմայեցի անուն Փաբիոլա 'ի չորրորդի դարուն :

Եւ զինչ այլ բարիս մարդկութեան առնել էր կրօ-
նիս, զոր չիցէ նա արարեալ արգեամբ. և 'ի մեր խիչ
ժամանակս քանի սքանչելիք ոչ հրաշագործեցան 'ի
նմանէ : Նա ինքն ժողովեաց զբազմութիւն մանկաւոյն
լքելոց. և զոր մարքն լքանէին խժաբար, ինքն գթալից
զնոսա յանձանձեաց. նա ինքն հաւաքեաց և զմանկ-
տին աղքատաց և ձրի ուսոյց նոցա զսկզբունս մարդ-
կային գիտութեանց և զանբիծ քաղաքավարութեան,
առանց անոտի պարծանաց. նա ինքն է որ ազգէ զմար-
դասիրութիւն և զարիութիւն 'ի սիրտս դատերացն
սիրոյ որք իբրև զհրէշտակս մխիթարութեան պատ-
րաստ կան սրանալ խոյանալ ուր ուրեք ձայն հեկե-
կանաց թշուառութեան զնոսա կոչեսցէ : Ո՞րք կանգ-
նեաց զհիւրընկալ օթեանսն 'ի յաւէժական սառնա-
պատս լերանց, յորում բազում անգամ զնշխարեալ
կենացն զօր պատասպարեաց ուղևորն, եթէ ոչ քրիս-
տոնէութիւն : Ո՞րք ազգեաց 'ի հոգիս արանց մեծաց
զնորհուրդ նաւարկելոյ 'ի հրատապ և 'ի վայրենի ա-
փունս 'ի փրկանաւորել զեղբարս իւրեանց զգերեալս,
եթէ ոչ քրիստոնէութիւն : Դարձեալ և յաւուրս

մեր զինչ հոգի իցէ անտեսանելի միաբանութեանցն որք յայց ելանեն օթեանաց թշուառացելոց. իջանեն ի բանաս, ուսուցանեն զտգէտս, և թուին դիւրապատրաստ և առձեռն ունել ամենայն ցաւոց միսթաւութիւնս և ամենայն կարօտութեանց դարմանս պիտոյից, ոչ ապաքէն քրիստոնէութիւն: Նմա միայնոյ են փառք անզուգականք, բարեզարդելոյ, լուսաւորելոյ և հրահանգելոյ վայրենեաց նորոյ աշխարհին, և կանգնելոյ ընկերահաշտ ազատութեանց որք վերստոսական կրօնս դաւանին, և այնչափ առաւել գերազանցեն քան զհասարակապետութիւն Սպարտայ՝ անմեղութեամբ բարուց, իմաստութեամբ օրինաց և յերանաւէտ կենցաղս անականս և քաղաքականս, որչափ աւետարանին վարդապետութիւն քան զհեթանոսութիւն: Արդ իոստովան լիցուք միամատութեամբ սրտի եթէ քրիստոնէութիւն զամենայն ինչ ի բարօրութիւն քաղաքաժողով ընկերութեան, անական կենցաղին և ի յանձանձանս չուսուացելոցն անօրինեաց. և եթէ չյաւելու և ևս ի բարերարել, մեղ և ոչ նմա մեղս դնել պարտ է:

Ահաւասիկ այս է, տեարք, կրօնք քրիստոնէութեան. ոչ որպէս ախորժեն յանդիման առնել զնա թշնամիքն նենգաւորք ի նկարս որոց երմիներանդք աւետելութիւնն է և կարծիք նանրախորհուրդք, այլ որպէս նկարեցաւ նա ի ձեռաց աստուածային իւրումն հիմնադրի, ճառագայթարձակ փայլմամբն որով զնա պայծառացոյց, առաքինութեամբքն որով զնա գեղազարդեաց, և յաղթանակովքն՝ զորս տարաւ ի վերայ ախտից և մոլորութեանց: Սա այս կրօն է զոր կոպտել ի մենջ կամեցան ամբարիշտք. զայն՝ որ այնպէս միացեալն է ընդ մերոյ արքայութեանս, զի ի կործանել միոյն և զմիւսն զհեա իւր առեալ ձգէ: Այլ ահա եհաս ժամ զի անբախ զօգեսցին դարձեալ ըստ առաջնոյ ուխտին սեղանն և աթոռ: Դարձցուք, տեարք, դարձցուք միւսանգամ վասն մերոյ օգախ և վասն մերոյ բարօրութեան ի կրօնն սրբութեան, որ ընդ երկար ժամանակս եկաց անծանօթ և արհամարհեալ. առ այն որ միայն կարէ պատել զվերս մեր և վախճան առնել թշուառութեանս և հաստատել զսաղաղութիւն ի

պետութեանս. և Համառօտ ասել առ այն որ միայն
կարողն է վերանորոգել զարքայութիւն մեր 'ի ծերու-
թեան նորա, որպէս և ինքն և եթ կարաց պատրաս-
տել և յօրինել 'ի մանկութեանն նորա, և որ միայն
կարողն է և ևս բարգաւաճել զնա նորանոր փառօք և
յաջողութեամբ:

ՅԱՂԱԳՍ ԳԵՐԱԶԱՆՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ
ՄԱՐԻԵՂՈՒԹԵԱՆ

Մուրք առաքեալն Պաւլոս յետ բերելոյ զաւետա-
րանն սուրբ և հաստատելոյ զեկեղեցի մի քրիստոսա-
գաւան 'ի բարդաւաճ' և 'ի յօրացեալ քաղաքի ուրեք
Ելլադայ որպիսի էր Կորնթոս, երկուս թուլթս յա-
ւելու առաքել առ նորատունկ հաւատացեալն որք և
հասին մինչև առ մեզ, որովք փութայ հաստատել
զնոսա 'ի հաւատան զոր ընկալեալ էր նոցա. և յա-
ռաջնումն նախ քան զամենայն լուսաբանէ նոցա զխոր-
հուրդս Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մարդացելոյ,
և թէ զխորդ մարդկութեամբ եկեաց, չարչարեցաւ և
մեռաւ որպէս զմեզ և վասն մեր. և առ այս այնպիսի
բանս բարբառի որք զառաջինն Հրէից գայթակղութիւն
համարեցան և հեթանոսաց յիմարութիւն, և որ ցարդ
ևս հակառակամարտ կան մտաց անհաւատին, և զը-
թուարայլուր անզօր քրիստոնէից ժամանակիս, և որք
թերևս անգոսնէիք թուեսցին ոմանց յիմոցս ունիլն-
դրաց: Քանզի չզանգիտէր ասել Առաքեալն եթէ ի-
մաստութիւն իմաստասիրաց իւրոյ ժամանակին յի-
մարութիւն իցէ, և գիտութիւն նոցա ընդունայն. և
զի առ ոչ ինչ համարի զճարտարահիւս բանս մարդ-
կային պերճախօսութեան. և զի ամենայն գիտութիւն
իւր Յիսուս Քրիստոս է, և զի պարծի ոչ յայլ ինչ
բայց 'ի ճանաչել զՔրիստոս և զնոյն 'ի խաչ ելեալ.
« Զի ոչ և թէ 'ի մօտ եզի գիտեմ ինչ 'ի ձեզ, բայց

միայն զՅիսուս Քրիստոս, և զնոյն 'ի խաչ ելեալ¹ :
 Որպիսի բարբառ իցէ այս, տեարք, և զիարդ անլուր
 և անհեղեղ համարեալ 'ի ժամուն առ կենդանութեամբ
 Առաքելոյն, յորում զարգացեալ էին և հանձար և
 դիտութիւն և ցանկութիւն : Մինչդեռ ազգ իւրա-
 քանչիւր պանծացուցանէր զահատակութիւնս իւրոց
 դիւցազանց, հռչակէր զպերճութիւնս ճարտարախո-
 սաց, հրաշանայր ընդ ասացուածս իմաստնոցն, և
 խունկս արկանէր 'ի բագինս աստուածոցն իւրոց, այր
 ոմն անձանօթ, սինլքոր և անզօր, անարգեալ և ար-
 համարհեալ ազգի շառաւիղ, հրէայ որ և բարբարոս,
 դայր հռչակել յաշխարհի և 'ի նոյն իսկ յԵլլադայ 'ի
 բարգաւաճեալն դիտութիւն և քաղաքականութեամբ,
 եթէ յիմարութիւն և պատրանք իցեն ընդ որ հրա-
 շանայր նա և որում պաշտօն տանէր, և զի փառք ան-
 կապուտ և առաջին կարեւոր 'ի դիտութիւնս այն է՝
 ճանաչել զայր որ նորանշան սպանեալ 'ի վերայ խա-
 չի, զՅիսուս Քրիստոս և զնոյն 'ի խաչ ելեալ : Եւ ար-
 դարեւ մոռացեալ և արհամարհեալ Առաքելոյն զխորհ-
 րուրդս քաղաքագէտ խորհրդականաց, և զիմաստու-
 թիւն իմաստնոց, զաշխարհաքարոզ դպրոցս հռովմայ
 և Աթենայ, և զաշխարհախումբ խաղս Ելլադայ և ըզ-
 տօնս հանդիսիցն Կորնթոսի, զգեղեցկութիւն հոյակապ
 շինուածոց նորա և զվաճառաշահ փարթամութիւն
 քաղաքին, և զբարեբաստիկ դիրս վայրացն, և միոմե-
 ւեթ առջեալ զոր սիրէրն և զոր պաշտէր, զայն եւեթ
 քարոզէր ամենայն ազգաց, և ամենայն խորհուրդք
 մտացն և սէր սրտին զՔրիստոս նկատէին : Այլ ոչ
 այնչափ անլուր ինչ լինէին բանքն եթէ Առաքեալն հե-
 թանոսաց շատանայր ցուցանել զսրբութիւն վարուց
 Քրիստոսի, և զանբծութիւն առաքինութեանց նորա,
 և զգեղեցկութիւն վարդապետութեանն, զգութ նորա
 առ վտացեալս, և զսքանչելիս հրաշիցն որ զհետ շա-
 ղաց նորա ընթանային, և զյաղթել նորա բանիւ բե-
 րանոյ զսատասիրտս և զմիտս սոնքացեալս : այլ ոչ այն-
 պէս, ոչ ինչ զանգիտէ Առաքեալն 'ի չարչարանս և 'ի

¹ Ա. Կորնթ. Բ. 2 :

մահ տեառն և վարդապետին յառեցուցանել զաչա-
տիւնդերաց. և ոչ այլ ինչ յանդիման առնէ, աղգաց հե-
թանոսաց, բայց դործիս տանջանաց, և զփայտ պա-
տուհատին, և զմարմին վիրալից. և ամբարհաւաճ և
ցանկասէր մարդկանն զայս ևեթ կամի ուսուցանել՝
զՅիսուս Քրիստոս և զնոյն 'ի խաչ ելեալ: Որպիսի
խորհուրդ և որպիսի ելք բարեյաջող, որպէս Աստուծոյ
Ճմարտի պաշտօնատար առնել զերկիր համօրէն՝ առն
միոյ սպանելոյ զօրէն չարագործի 'ի վերայ խաչին, և
այնպէս յաջողել 'ի նմին՝ մինչև զաշխարհ ամենայն
գերել 'ի հնազանդութիւն խաչեցելոյն: Զիսորդ ամօ-
թաբարտ կարկին աստանօր ամենայն խորհուրդք
մարդոյ. և զիսորդ այս ևեթ ցուցանէ մեզ յայտնա-
պէս ևեթ ոչ մարդկան ինչ հնարաւորութիւն է քրիս-
տոսական կրօնիցս հաստատութիւն, այլ է 'ի նմա
ծածուկ իմն զօրութիւն աստուածային, որ ցոյց է նո-
րա ճմարտութեանն:

Կանխու իսկ եղաք, տեարք, զընծայութիւնս ինչ
'ի հաւատարմ աստուածայինն լինելոյ կրօնից հիմնե-
լոց 'ի Յիսուսէ Քրիստոսէ, և վաղու ևս հաստատե-
ցաք ևեթ պարտ է մեծարել զՔրիստոս ոչ միայն իբրև
մարդ լոկ բարեկամ Աստուծոյ, այլ ինքն իսկ Աս-
տուած մարդացեալ. այս է հիմն և հաստատութիւն
քրիստոնէութեան, և զայսմ խորհրդոյ առաջի կայ
ինձ այսօր բանախօսել ըստ շաւղացն զոր ցուցանէ
մեզ Եկեղեցի սուրբ. կամելով 'ի յայտ ածել սովաւ
զգեղեցկութիւն և զգերազանցութիւն կրօնից, որ 'ի
վերայ այսպիսի հիման ամբարձեալն է: Արդ գորով և
մեր յայսպիսում աշխարհամուտ քաղաքի յոր համա-
հաւաքեալ կան և գիտութիւն և դպրութիւն և արուեստք,
մուսացութիւն և մէք առ վայր մի, որպէս Առաքեալն 'ի
Կորնթոս, մուսացութիւն ասեմ զհոյակապ ապարանս,
զբուրաստանս զուարճալիս, զձեմարանս իմաստնա-
ղարդո, զանթիւ և զանհամար բնականն զբաղմու-
թիւն և զչքնաղապէղ արարս որովք զարդարեալն
պարծի, զի սրբա ամենեքեան ժամանակեան իբր ևն
և մարդկայինք. այլ 'ի վեր անդր ընծայեցուցութիւն
զմիտս և զկրօնից մերոց ճգրիտս և վսեմս խորհրդա-
բանեսցութիւն, և խոյզ և խնդիր արասցութիւն գանձուցն

խմանութեան և գիտութեան, զոր 'ի Քրիստոս Յիսուս տեսանէր ծածկեալ Աւագեանն հեթանոսաց: Յայտ արասցուք եթէ ոչ միայն չէ պարտ հաւատացելոյն պատկառել ընդ արհամարհութիւն և ընդ մահ հեղինակի հաւատոցն, այլ և պարծել իսկ նոքիմք և զի չքեղութիւն և մեծութիւն յաւելուն քրիստոնէութեան և ստուերքն այնոքիկ որք աղօտացուցանել և նուաղեցուցանել զնոյն կարծէին: Արդ մեր առաջի կայ յանգիման առնել ձեզ ճշմարտապէս զխորհուրդ մարդեղութեան, այս է զվարդապետութիւն մարդանալոյն Աստուծոյ վասն մեր, և զսպաստախանատութիւն ընդգիմամարտութեանցն թշնամեաց: Կախ ցուցցուք որ ինչ մեծ և գերազանց կայցէ 'ի խորհրդեանս, և երկրորդ անգամ եթէ բանք զաղփաղփունք իցեն ընդգիմադրութիւնք անհաւատից ընդդէմ խորհրդոյս: Այս է բովանդակութիւն առաջիկայ ճառիս որ յաղագս գերազանցութեան խորհրդոյ մարդեղութեան:

Ա.

Որ ինչ մեծ և գեղեցիկ կայցէ 'ի խորհրդեանս.

Ամենեցուն ընդունելի ճշմարտութիւն է՝ յայտնեալ յուղիղ մտացն առաջնորդութենէ և լուսաբանեալ 'ի Քրիստոս հաւատոցս, եթէ Աստուած 'ի փառս իւր ստեղծ զամենայն, և զի ամենայնի ինքն է միակ վախճան, որովհետեւ ինքն է նոցին միակ սկիզբն: Քանզի յորժամ ըստ իւրոյ անձառ իմաստութեանն սահմանեաց տալ զլինելութիւն արարածոց, որոյ ինքն է աղբիւր և լիութիւն, ոչ այլ ինչ դիտէր նա, բայց տալաւորել յարարածս զպատկեր իւրոց կատարելութեանցն, և տալ նոցա ճանաչել զինքն և պաշտել և փառաւորել. քանզի և զնմանէ իսկ ասացաւ Աս եմ

առաջին և վերջին¹, և իմաստունն յառաջ քան զե-
րիս հազարս ամաց բարբառէր, ասէ. « Զամենայն
ինչ գործէ Տէր վասն իւր² »: ոչ իբրեւ զի յանձն
իւր չիցէ երանելի և կամ կարօտ ինչ իցէ ծանօթու-
թեամբ և պաշտամամբք արարածոցն, այլ պարտ
է նմա ոչ մերկանալ զիւր իշխանութիւն 'ի վերայ ա-
րարածոցն և զհպատակութեան և զսիրոյ զհարկս
պահանջել 'ի նոցանէ: Վասն որոյ և արարած, որ
զանձնէ և եթ խորհի և զայն միայն արժանի համա-
րի սիրոյն իւրոյ և գրգանաց, ոչ միայն անձնասէր ոք
համարի նա առաջի մտաւորաց, այլ և կապտիչ և ան-
ձնագրաւ աստուածայնոց իրաւանց յաջս կրօնից. ո-
րոյ վասն և 'ի սուրբ գիրս Աստուած նախանձոտ կոչի
և որ զփառս իւր այլում ոչ տայ³: Գարձեալ և 'ի
պարզ և 'ի վսեմ՝ յաղօթս անգ զոր ուսոյց Քրիստոս
աշակերտացն, առաջին իղձ մեր այն է զի փառաւորես-
ցի անուն սուրբնորա և արքայութիւն նորա ընդ ամե-
նայն տիեզերս ծանիցի և եղիցին կամք նորա որպէս
յերկինս և յերկրի: Այլ առ 'ի հասանել յուշնարատա-
կի արարչագործութեանն, և զփառս իւր ծանուցա-
նել, զինչ առնել էր արարչին. որպիսի կարգս սահ-
մանել արարչութեան աշխարհի և բանաւորացս և նիւ-
թեղինացն: Արդարեւ չէմեզ հնարցուցանել նմա զհետս
ընդ որ պարտ էր նմա գնալ, և եթէ աստուածայինն
յայտնութիւն չէր 'ի վերայ հասեալ և տակաւ վե-
րացուցեալ զառաքաստն որ ծածկէ 'ի մէնջ զնորս
խորհրդոցն Աստուծոյ, կարի յոյժ տարտամ և անո-
րիչ միտք մեր ծփէին: Այլ ես առից պատմել որպի-
սիս ուսուցանեն մեզ հաւատքս որ 'ի Քրիստոս: Որ-
պէս գիտեմ զի Աստուած 'ի ստեղծագործութեան
զտիեզերս՝ փառս իւր հայթայթել հնարէր, նոյնպէս
զնոյն խորհուրդս Աստուծոյ պանչեղապէս 'ի գլուխ
էլեալ տեսանեմ 'ի խորհուրդ մարգեղութեան, բոս
արժանեաց Աստուծոյ մեծ վայելութեանն. և որպէս.

¹ Յայտն. Ա. 10:

² Առաք. ժՁ. 4:

³ Երկրորդ օրին. 2. 15: Եսայի. ԽԸ. 11:

զի յայնժամ պաշտօն արարածոց աստուածային իմն զգենու զմեծութիւն. երկիր համօրէն պաշտելով զԱստուած 'ի ձեռն մարդոյն և մարդ 'ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի. և քանզի Յիսուս Քրիստոս Աստուած և մարդ է միանգամայն, ապա ուրեմն Աստուած յԱստուծոյ ծանուցեալ և փառաւորի: Աւ իմացուած ճշմարտութեանցս և ընծայութեանց հարկ է մեզ, տեսրբ, մտադիւրութեամբ ուշ ունել բանիցս:

Ի նուիրական դրոց ուսանիմք զի Աստուած 'ի յաւէժական գահոյիցն ելեալ՝ դայ 'ի ստեղծագործութիւն՝ տալով զգոյութիւն որոց ոչն ունէին, և յոչ ընչէ հրաշակերտէ զտիեզերս ողջոյն: Եւ ահա անգ զառաջինն նշողէն աստեղք իբրև զքարինս պատուականս ընդ երեսս երկնից, արեգակն լուսովն իւրով ծաւալանայ ընդ տիեզերս, լուսին զշնոյն աստեղաց իշխէ գիշերոյ, անդնդափակ բանգին ծովք, և երկիր արգասաւոր պճնաղարդի 'ի ծաղկունս և 'ի պտուղս, և էակք անթիւք 'ի բազմութենէ ընուն զմուրս, զօդ և զերկիր. ամենայն արարած հնազանդի արարչագիր օրինացն, և չիք ինչ որ ոչ ըստ խորհրդոյ արարչին ըստեղծեալ իցէ. որպէս և սրբագիրն վիպասան ցուցանէ մեզ զհաճութիւնն Աստուծոյ ընդ նորաստեղծ աշխարհս տեսանելի, իբրու զի ամենայն ինչ համապատշաճ է 'ի նմա և զի ամենայն մասունք մեծի նկարուս զիւրեանցն ունին զսեպհական գեղ և զշնորհ, և համանգամայն 'ի միասին կարի ճահաւոր է խորհրդոյ աստուածայնոց ընդ ամենայն ժամանակս. « Ետես Աստուած և ահա բարի են յոյժ ¹ »:

Այլ զինչ շահ 'ի նիւթեղէն արարածոցս և զինչ անտի փառք Աստուծոյ եթէ չգուցէ և էակ խոհական որ կարասցէ ճանաչել զնա և պաշտել: Անդգայ արարածք՝ զոր օրինակ արեգակն և լուսին, երկիր և ծով, ոչ զինքեանս ճանաչեն և ոչ զԱստուած, ոչ գիտակ են գոյութեան իւրեանց և ոչ էութեան զինքեանս հաստողին, և ոչ զերախաղիտութեանն գոհութիւն մարթեն վերընծայել Աստուծոյ զորս յամենազօր ձե-

¹ Երանդոց. Ա. 25.

առանկ նորա ընկալան: Այլ Աստուած ոչ այնպիսեաց
 ձեռագէտ ճարտարացն է 'ի համարի, որ անգէտք իւ-
 րեանց հանճարոյ, փորձիւ զգափ նորա կամին առնուլ
 'ի հնարագէտ գործս իւրեանց. քանզի նա չէր ինչ
 կարօտ զիւր կարողութիւնն 'ի փորձ մատուցանել ա-
 րարչագործելոյն զաշխարհս. իսկ ստեղծուլ զնա ա-
 ռանց վախճանական իրիք պատճառի անարժան և ան-
 պատէհ ինչ լինէր իւրոյ անսահման իմաստութեանն.
 մինչդէ մարթ է մեզ ասել առանց զանգիտելոյ եթէ
 ստեղծագործութիւն նիւթական և եթ արարածոց
 առանց բանաւորին, ոչ ինչ արժանի մեծվայելու-
 թեան Աստուծոյ համարելի էր: Եթէ նիւթոյ հնար
 էր կալ առանձինն, ամենայն ինչ մեռեալ կայր 'ի տիե-
 ղերիս և զհողանիւթեայ զաշխարհ պատեալ պատէր
 լուութիւն համատարած. ապարանք իմն լինէր առանց
 տեառն, և թագաւորութիւն՝ առանց արքայի, և տա-
 ճար՝ առանց քաջանայապետի: Զինչ ապա գործէր
 Արարիչն: Յետ հրաշագէտ յօրինելոյ զնիւթական
 տիեղերացս բնութիւն, անձամբ անձին 'ի խորհուրդ
 մասնէ, որպէս նկարեն մեզ մատենիք աստուածա-
 շունչք, 'ի յօրինուած ազնուագունի ևս արարածոյ,
 քան զոր մինչև ցայնժամ պանչելագործեալն էր.
 «Արասցուք, ասէ, մարդ ըստ պատկերի մերում»:
 Այսու խորհրդով ամենազօր ձեռամբն զկաւն առեալ
 կերպարանէ, և 'ի շունչ աստուածային զնա կենդա-
 նացոյց. և ահա յարեաւ եկաց մարդն, ըստ հոգւոյն
 հաղորդակից Աստուծոյ և ըստ մարմնոյն հաւասար
 ընդ հոգոյ. և աստուածատուր կատարելութիւնք 'ի
 հոգւոյ նորա տպաւորեալք, փայլ առնուն 'ի ճակա-
 տուն, որով և ըստ իւրումն արարչի մասնակից գոյ
 խոհականութեան և սիրելութեան. և զի ինքնիշխան
 արարած է, վասն որոյ և նովին ազատութեամբ հա-
 ճոյականա մատուցէ նուերս Աստուծոյ և արժանա-
 ւորս վարձուց վասն իւր: Եւ ինքն Աստուած հաղորդս
 արարեալ զնա իւրոյ գերագոյն իշխանութեանն՝ կար-

գէ դնա 'ի Թագաւոր աշխարհի և հնազանդեցուցա-
նէ նմա զամենայն որք աճեն կեան և շնչեն 'ի վերայ
երեսաց երկրի: Աստի և անդր արժանաւոր ընծայի
արարածոցս էութիւն իւրումն արարչի. անզոյ ա-
րարածք կեան վասն մարդոյ և մարդ վասն Աստուծոյ,
ոչ ճանաչեն նիւթեղէնքս զԱստուած, այլ ծանուցա-
նեն զնա և 'ի յայտ ածեն և տան իւրք նշմարել զկա-
տարելութիւնս նորա. փառք նոցա և գեղեցկութիւն և
դաշնաւորութիւն, յորդոր լինին մարդոյ գովել և փա-
ռաւորել զարարիչ նոցա: Ոչ ապաքէն արեգակն և
աստեղք ցրուեալք ընդ հաստատութիւն երկնից, ան-
թիւ հայելիք են, յորոց ցոլացեալ նշողեն յաչս մեր
ճառագայթք անութեանն: Ոչ խանդից և եթ եւանդն
է որով ձայնէ մարգարէն անշունչ արարածոց երկրի
և ծովու, հողմոց և մրրկաց, գալ և օրհնել 'ի միասին
հանապազ զԱրարիչն իւրեանց, այլ զի անութիւն
նոցա և միաբան համախմբութիւն, և սքանչելի տե-
սիւք նոցա, յորդորեն իմն զմեզ մատուցանել ընդ մե-
րոցս պաշտամանց և զիւրեանցսն յանուն նոցա՝ ստեղ-
ծողին ամենեցուն: Նա մանաւանդ ասելի, եթէ ոչ ա-
կանատես և եթ կայ մարդ և վկայ սքանչելեացս, այլ
զի և ամենայն արարածք զնմանէ կախեալ կան: Քանզի
Թէպէտ և չգիտիցեմք Թէ զինչ ինչ գուցեն և յայլ
աշխարհս, և Թէ չիցեն 'ի նմա արարածք բանաւորք
որ կարող իցեն ճանաչել զԱստուած, այլ ստուգիւ
'ի վերայ հասեալ կամք եթէ 'ի վայելա մարդոյ սահ-
մանեալ են ամենայն ձեռակերպք Աստուծոյ. զի 'ի
սէտս նորա և 'ի հաճոյս կարգեալ են և օդ և լոյս և
աստեղք և ամենայն ինչ. և Թէպէտ չմարթիցիմք ևս
սինդել եթէ վասն մարդոյ և եթ ստեղծեալ իցէ աշ-
խարհս, բայց այս ինչ աներկբայելի է եթ մարդ կեն-
դորն իմն համարի ընդարձակատարր տիեզերաց: Ասան
որոյ և իշխանութիւն է մեզ ասել եթէ նիւթեղէն ա-
րարածքս ոչ անձամբ օրհնեն և պաշտեն զարարիչն,
այլ միջնորդելով մարդոյն որ ճանաչեն զնոսա և որ 'ի
ձեռն սքանչելահրաշ արարածոցն մինչև ցարարիչն նո-
ցա ելեալ ժամանէ, և որ քահանայապետ հաշտարար
կայ 'ի կողմանէ համօրէն արարածոցս 'ի մատուցանել
զպաշտամունս մեծարանաց նոցա արարչին Աստուծոյ:

Հաճոյական էին անշուշտ Տեառն՝ պաշտամունք անշունչ արարածոց՝ ի ձեռն մարդոյն նուիրեալք, և մարդկանն՝ ի նմանէ իսկ մատուցեալք, մանաւանդ մինչդեռ տակաւին յառաջին յանախտ բնութեանն կային նախածնողքն մեր, և ճոխացեալք ազգի ազգի բարեմասնութեամբք, և յորժամ ի սիրտ շնորհասարտ և սիրալիր, դառնային առ Աստուած, որ տուեալն էր նոցա զկեանս և զայնչափ բարիս անըսպառս, անշուշտ հաճոյագոյն գտանէին դիւրազգաց սրտիցն վերընծայութիւնք։ Այլ մարդ որչափ և առաքինի իցէ և անարատ ի սրբութեան, սակայն միշտ ի չափաւորն սահմանեալ, և նուէրքն և պաշտամունք կարի խոնարհագոյնք էին և անհամեմատ ընդ անբաւելի մեծութեանն Աստուծոյ։ Եւ ո՞ր լիւր արկցէ անհուն բացարձակութեան, ուստի՞ ի ձեռս բերցէ մարդ զարժանաւորն զայն նուէր որ ընդ Աստուծոյ մեծվայելութեանն եկեացէ ի կշիռ։ Յայտնի է եթէ պատիւք պաշտամանց որ իշխանաց և արդեանց վաստակաւորաց նուիրին, այնչափ ևս փառաւոր համարին, որչափ մեծարոյ իցէ որ զայն նուիրէն. որպէս և այր ինքնակալ որչափ և յիւրոց հպատակաց մեծապատիւ մեծարեցի, այլ անհամեմատ փառք են նմա եթէ թագաւորք ընծայաբերք առ սոս գահոյիցն մատչիցին։ Այլ զիմորդ հնար իցէ մարդոյ մատչել առ անմատոյցն և անբաւելին էիցս Աստուած։ Ատեն ահա ի միտ առնուք, տեարք, եթէ քանի գեղեցիկ և հրաշալի խորհուրդ ծածկեալ կայցէ ի մարդեղութեան Բանին։ Ոչ կամիմ պնդել ի բանս եթէ անհրաժեշտ կարեւոր էր այն, և թէ պարտ էր Աստուծոյ նովին կարգօք տնօրինել, որով և կատարեցաւ իսկապէս. և զի այսօրինակ և եթ հնար էր ստեղծուլ զաշխարհս զայս զի իցէ կատարելագոյն, և թէ չկարէր այլ ազգ արարչագործել զայն։ Թողից զիարդ և է զվարդապետութիւնս զայս Լէյսնիդեայ և կամ Մալարանչի. դիւրագոյն է թերեւ այսու լուութեամբ ծաղրական ցուցանել զվարդապետութիւն ամենալաւն համարելոյ զաշխարհս, զոր հնարեցին ասել երկոքին այդոքիկ իմաստասէրք գերահանձարք, քան եթէ եղծանկէով զնոյն. սակայն միշտ երազ ինչ չքնաղ

Համարելի է այն, թէպէտ և 'ի գեղեցիկ հաւասարի
հաստատեալ իցէ: Այլ աստանօր զամենայն զիու-
սակցութիւն կարծեաց 'ի բաց թողեալ 'ի վարդապե-
տութիւն կրօնիցս եկեացուք. և զի՞նչ արդեօք ուսու-
ցանիցէ. բայց զի յաւիտենական Որդին Այլ միացաւ
ընդ մարգկայինս բնութեւ, և նովին բնութիւն խոնարհե-
ցաւ առաջի Բարձրելոյն. և 'ի նոյն զատեալ որոշեաց իւր
Ժողովուրդ սեպհական, պաշտօնակիցս իւր և հաղորդս
զնոսա արարեալ իւրոյ հոգւոյն. և այսու գլուխ և
առաջնորդ եկաց խորհրդաւոր աղգին, որոյ սեպհա-
կան անդամք եմք քրիստոնեայքս. և ահա սովին լու-
սապայծառ պարզեցաւ յաչս մեր խորհուրդ տեղծա-
դործութեան. զի նիւթեղէն արարածք 'ի ձեռն մար-
դոյ պաշտօն տանին Աստուծոյ, մարդ 'ի ձեռն Յիսու-
սի Քրիստոսի, և Յիսուս Քրիստոս Աստուած և մարդ
կատարեալ ինքնին իսկ պաշտէ զԱստուած արժանա-
ւոր երկրպագութեամբ. վասն որոյ և խորհրդով մար-
դեղութեան Բանին Աստուծոյ ամեղեքք առհասարակ
մշտամուռնչ և յաւէժական դաշնակաւորութիւն օրհ-
նութեանց յօրինեն այնմ՝ որ և ինքն յաւիտենական
Էութիւնն է:

Ոչ նորալուր ինչ աստուածաբանութիւն է այս,
տեալք, այլ քաջ իսկ վախճան խորհրդոյ մարդեղու-
թեան, որոյ հեաք երեւին և 'ի թուղթս սրբոյն Պաւ-
ղոսի, որ կանխաւ խելամուտ լեալ է խորոց խորհր-
դոյս: Քանզի հերձուած ինչ 'ի վեր երեւեալ յեկեղե-
ցւոյ կարնթացւոց որ 'ի նմանէ իսկ Հիմնեալ էր, հա-
ւատացեալք որոշէին իմն զանձինս ըստ արանցն որոց
զնոսա աշակերտեալ էր, ոմանց 'ի կողմն ելեալ Վե-
փասու և այլոց Ապոլոսի: Իսկ Առաքեալն 'ի կարծել
զանոսի խնդիրսն, յուշ առնէ նոցա եթէ մարդիկ ոչ
ինչ են, և թէ պարտ է նոցա գերազանցել զմարդ-
կային տեսութեամբք, և թէ փառք նոցին և իղձ սրտի
այն իցէ զի սեպհականեալք են 'ի Քրիստոս Յիսուս,
յորում ամենայն ինչ բովանդակեալ կայ. և առ այս
բարբառի նոցա զայսոսիկ բանս կարևորս. «Այսու-
հետև մի ոք պարծեսցի 'ի մարդկանէ. զի ամենայն ինչ
ձեր է, եթէ Պաւղոս, եթէ Ապոլոս, եթէ Վեփաս, ե-
թէ աղխարհ, եթէ կեսանք, եթէ մահ, եթէ որ կանս,

Եթէ հանդերձեալքն . ամենայն ինչ ձեր է , դուք Քրիստոսի , Քրիստոս Աստուծոյ ¹ » :

Այլ պարզաբանել արժան է զայս բանս Աւարելոյն , արժանաւորս մտադիւր քննութեան : Ուսուցանէ մեզ կրօնք եթէ ստուանդանեալ նախածնողաց մերոց արարչադիր պատուիրանին և յետանկմանն ոչ թողու զնոսա Աստուած . այլ 'ի պատուհասել անդ զնոսա վասն օրինազանցութեանն , խոստանայնոցա և զաւակի նոցա տալ Փրկիչ ազգի մարդկան . և այս աւետիք խոստաբանեալ նախահարց ազգի մարդկութեանս , անստերիւր յաւեժանայր յազգաց յազգս , մինչև ժողովուրդ մի առանձինն ազգն երբայեցւոց աւանդապահ եկաց նմին : Փրկիչս այս՝ ինքն իսկ լինելոց էր Յիսուս Քրիստոս Աստուած և մարդ միանգամայն , որ իւրով մահուամբն ջնջելոց էր զմեղանսն , և որոյ արդիւնք ծաւալեալ ընդ ամենայն դարս՝ սրբագործելոցն էր զարդարս որ 'ի սկզբանէ մինչև ջվախճան ժամանակացս կայցեն : Այս են հաւատք քրիստոնէին 'ի խոստաբանութիւն և 'ի կատարումն մարդեղութեան . տեսցուք արդ զիսուս որ 'ի նմանէ յաճախեն Աստուծոյ մեծվայելութեանն :

Եթէ պատարագքն Աբելի , Նոյի , Աբրահամու և Մեղքխեղեկի , և պաշտամունք կրօնից հնոց օրինացն , և հաւատք նախահարցն և նախանձ մարգարեից և առաքինութիւնք ամենայն արդարոց , որք կայցին յառաջ քան զաւետարանին օրէնս , ոչ հաղորդէին հանդերձելոյ պատարագին Յիսուսի Քրիստոսի , կարի անգոր և անձուկ գտանէին նոցին արժանիք . այլ կըցորդութիւն նոցա ընդ արդեանց փրկչին ակնկալելոյ յաւելոյր յոյժ յոյժ 'ի նոցին արժանապատուութիւն , որով ոչ խապառ անզուգական գտանէին Աստուծոյ մեծվայելութեանն . վասն որոյ և յառաջ քան զՔրիստոս անշունչ արարածք 'ի ձեռն արդարոց գովէին զարարիչն , և արդարք 'ի ձեռն Քրիստոսի , և Յիսուս Քրիստոս ինքնին դարձանին պատիւ մատուցանէր Աստուծոյ . « Ամենայն ինչ ձեր է , դուք Քրիստոսի , Քրիստոսի , Քրիստոսի » :

¹ Ս . Կորնթ . գ . 22 , 23 :

տոս Աստուծոյ » : Արդ եթէ այդ այդպէս է՝ քանի
փառք և պատիւ ապա չյաւելուին Աստուծոյ նա-
խանձ Առաքելոց, մրցութիւնք խոստովանողաց, ա-
րիութիւն մարտիրոսաց, աղօթք բարեպաշտից, հաւ-
տակութիւն բրիստոնէից չուառացելոց, առատաձեռ-
նութիւն ողորմածաց, և ամենայն քաղցրահամբոյր և
դերածայրեալ առաքինութիւնք, յորս քաջալերեալ
յորդորեն զմեզ կրօնք աստուածաշառութեան. քան-
զի թէպէտ և 'ի տկար արարածոյ վերընծային այսո-
քիկ, այլ 'ի հաղորդակիցն լինելոյ հաւատացելոցն ընդ
Աստուծոյ մարգացելոյ՝ կարի յոյժ գերազանցեալ գը-
տանին. զի ամենայն ինչ՝ հաւատացելոյ հոգւոյն է, և
հոգի հաւատացեալ՝ Քրիստոսի Յիսուսի, և Քրիս-
տոս՝ Աստուծոյ. « Ամենայն ինչ ձեր է, գութ Քրիստո-
սի, և Քն Աստուծոյ » : Եւ ոչ այսչափ միայն. կրօնք աս-
տուածաշառութեան թէպէտ ընդ այլ և այլ կերպա-
րանօք երևեալ, այլ սկզբնակից է աշխարհիս, և ընդ
նմա յաւէժացեալ, կայ մնայ նմա և յետ աշխարհիս
մշտնջենաւորել : Սերմն է սա առ նախահարբքն ըն-
ձիւղեալ, առ մովսիսական օրինօքն աճեցեալ, առ ա-
ւետարականաւս զարգացեալ, որ և 'ի յերկինս ջով-
սուեալ հասկաթուռ ատորբացի : Անդ ամենայն ինչ
'ի կատարն ժամանեցէ, ընտրեալքն մի իցեն ընդ Յի-
սուսի Քրիստոսի, և Յիսուս Քրիստոս՝ մի ընդ Հօրն
երկնաւորի, և փառք գլխոյն ընդ բոլոր անդամն զե-
ղուցու. 'ի ձեռն նորա գովեսցեն և փառաւոր արաս-
ցեն երանեալքն զմեծութիւն և զգթութիւնն Աստու-
ծոյ որ պսակէ զնոսա. և պաշտօն նոցա և երկրպա-
գութիւն միացեալ ընդ Քրիստոսին Աստուծոյ մարգա-
ցելոյ, անվախձան եղիցին, որպէս և նոյն ինքն Աս-
տուած յաւիտենական. և այսպէս 'ի ձեռն մարդե-
ղութեան ընկալաւ Աստուած և ընկալցի հանապազ
զանվախձան օրհներգութիւնս. զինչ այլ կրօն կայցէ
ապա արժանաւոր Աստուծոյ և փառաց նորա քան
զմերն, որ 'ի խորհուրդ մարգացելոյն Աստուծոյ հաս-
տատեալն է : Եւ թէպէտ կարծիք ինչ էր այս և ոչ
ճշմարտութիւն, այլ և յայնժամ գերազանցազոյն
համարէր 'ի ստեղծականս մարդկային մտաց. այլ այն-
չափ 'ի վեր է այս խորհուրդ քան զմտաց հասողու-

Թիւն, մինչև անմարտ է ասել եթէ մարդկեղէն մտաց ստեղծաբանեալ իցէ: Ոչ ինչ զարմանամ ապա, եթէ պատրանք նախածնողաց մերոց պատճառք լեալ իցեն մարդեղութեան Բանին. և զի սա ինքն յաճախելոց էր մեծապէս զփառս Աստուծոյ. յոյր սակս և Եկեղեցի յողբալ անդ զանկումն նախկին, սփոփեալ 'ի տեսիլ այնքանոց բարեաց զոր տեսչութիւնն աստուածային նովին հրաշագործեաց, ոչ զանգիտէ դոչել. Ո՛վ յանցուած երջանիկ որ այսպիսւոյ փրկէի արժանաշաւ:

Այլ 'ի վախճան առաջնոյ մասինս յաւելից ասել և զայս, տեարք, զի այս վարդապետութիւն զոր ցարդ ճգնեցաք լուսաբանել, այնչափ ևս սիրելի պարտ էր մեզ լինել, որչափ զի և մեզ 'ի փառս է և 'ի մխիթարութիւն: Առ վայր մի 'ի կշիռ զայն գիցուք ընդ նիւթապաշտութեան աղանդոյն որ ճարակի յաւուրս մեր. սոքա անաստուածք ճոռումութեամբ բարձրացուցանեն զարժանապատուութիւն մարդկայինս տղգի. ասեն եթէ կամին վերականգնել զմեծվայելութիւն մարդոյ անարգելոյ ընդ լծով նանրահաւատ պաշտամանց. այլ սակայն վարդապետութիւն նոցա եղծիչ է և ապականիչ մարդկայնոյ բնութեանս. քան զի զինչ ինչ ուսուցանիցեն նոքա զսկզբնաւորութենէ և զվախճանէ մարդոյ. չգիտեմ ուստի զսկիզբն դնեն նմա, և անհեղեղ այլափոխութեամբ հանքաց 'ի բոյսս, և բուսոց 'ի կենդանիս, և յանասնոց հասանեն յաղգ մարդկան, գոյզն ինչ կաւ կերպարանեալ զնա համարելով, և մահկանացու ամենեւին որպէս զմիջատս. և այս է ահա որ ընդ երկար ժամանակս և ցարդ իսկ երբեմն իմաստութիւնն կոչի: Անաստուածն առ առաքինիս զմեզ յարգարելոյ՝ նախ քան զամենայն բառնայ 'ի մէնջ զհաւատս գոյութեանն Աստուծոյ, և նովին յամենայն ախտս խարդաւանէ զմեզ անխտիր. և առ 'ի մխիթարել զմեզ 'ի վերայ չարեաց կենցաղիս, զանողոքելի իմն հարկէ առ մեզ բարբառի, ընդ որով ճընշեալ խորտակիմք. զամբարհաւաճութիւն փառս համարի, զցոյիութիւն ազատութիւն, զախտս առաքինութիւն, զգեհոյակ բանս և զանձնասպանութիւն քրտմանելի՝ 'ի մխիթարութիւն. այսոքիկ անաճութեանն

բարերարութիւնք մարդկան նուիրեալք. մինչ զի եթէ
և 'ի գործել անդ՝ անստերիւր ըստ վարդապետութեն
էին ընթացք նորա, կարէք ասել զնմանէ Ահաւասիկ
մարդ ըստ անաստուածութեան: Իսկ ընդհակառակն
մարդ 'ի պատկեր Աստուծոյ իւրոյ արարչին ստեղ-
ծեալ, և անմահական հոգւով ճոխացեալ, զատեալ
որոշեալ յանբան անասնոց և իւրով բանական մը-
տօքն թագաւոր կացեալ արարածոց, և խրախուսեալ
յուսով՝ չարակրութեանց արիատար. և միաւորու-
թեամբ Բանին ընդ մարդկայինս բնութեան՝ ազնուա-
ցեալ, կատարելագործեալ և գոգցես աստուածա-
ցեալ, և հաղորդակից լեալ արժանեաց և սրբութեան
Յիսուսի Քրիստոսի և ժառանգակից նմին հանդեր-
ձեալ յաւիտենին, ահա այս է մարդ ըստ կրօնից:
Արդ զուք ինքնին գատեցարուք եթէ որ 'ի սոցանէ
մեծ իցէ և որ նուաստագոյն:

Այլ շատ լիցին, աեարք, ցայտլայր ասացեալքս
յազազս մեծութեան և գեղեցկութեան խորհրդոյ
մարդեղութեան. արդ տեսցուք եթէ իցեն ինչ անհա-
ւասին ճշգրիտ ցուցակութիւնք հակառակ խորհրդ-
դոյս:

Բ.

Թե քանի զաղիստոյիտնք ևն դիւստորոշիւնք
անհաւատից ընդդէմ խորհրդոյս.

Եթէ ունին դիցուք բանից անհաւատին, նա առաջի
արասցէ մեզ զխորհուրդ մարդեղութեան որպէս յո-
դուածոյ իմն անհեղեղ ընդդիմամարտ վարդապետու-
թեանց՝ դժնդակ, անիրաւ, անարդ և անարժան մե-
ծութեանն Աստուծոյ. զիարդ անհանձար բանք են,
ասէ, եթէ Աստուած յանմահ և անչարչարելի և ան-
բաւելի, 'ի մահկանացու մարմնի պարագրեացի, ծնցի,
չարչարեացի և մեռանիցի, որպիսի անիրաւութիւն
իցէ Աստուծոյ դատապարտել 'ի մահ զՅիսուս Քրիս-

տոս, որ ինքն իսկ անմեղութիւնն էր, փոխանակ մարդ-
կան որ միայն մեղապարարն էին. և քանի՜ Հակառակ
մասց և անարժան մեծ վայելութեան Բարձրելոյն
նուստանալ Աստուծոյ և լինել յանարգութիւն:
Այլ մի ինչ ամենեկին 'ի սոցանէ երկեցուցեն և
զձեզ, տեարք. քանզի 'ի պատիր ծանօթութիւնս
եւթ հաստատեալ են ընդդիմագրութիւնքս, զորս և
վաղվազակի տեսանիցէք ցնդեալ և ցրուեալ, եթէ
առ վայր մի ընդ իս 'ի քննութիւն առաջիկայ իրացս
պարտաւել հաճեալիք. և նախ զեութենէ խորհրդոյս՝
ըստ այնմ զոր ուսուցանեն մեզ հաւատք. երկ-
րորդ անգամ զստուգապէս մեծութենէ նորին, ըստ
որում և բան մտացն ցուցանէ. և երրորդ անգամ
զհրաշալի և զսատուածային փառացն որ յաճախե-
ցին յարհամարհանաց անտի որովք ճգնի անհաւասն
աղօտացուցանել զփառս Յիսուսի Քրիստոսի:

Եւ նախ զխորհուրդ մարգեղութեան այնպէս իմա-
նալ արժան է, որպէս առաջի առնեն մեզ հաւատք, և
ոչ որպէս կանխակալ կարծիք և անմտութիւն զնա 'ի
զէմն ածիցեն: Արդ ուսուցանեն մեզ կրօնք եթէ 'ի
միանալ անդ Բանին ընդ մերոյ բնութեանս, ոչ ~~այլ~~ ^{բն}
կորոյս յւերմէ մեծութենէն, և ոչ ինչ յանձն ձգեաց
'ի մերմէ տկարութենէս. և թէ 'ի Յիսուս Քս յածն
մարդացեալ, միշտ անչարչարելի և անմահ մնաց անմու-
թիւնն: Արդարեւ անուր է ասել եթէ Աճ բովանդա-
կեալ իցէ 'ի մարմնի մարդոյ, որպէս ջուր յանօթի,
կամ որպէս մեք որ օթեանեալքս եմք այժմ՝ յեկեղե-
ցւոյս. այլ եթէ Աստուած իւրով անբաւութիւն յա-
մենայն տեղիս է, ոչ ինչ անհնար էր նմա առաւելութիւն
իմն և 'ի տեղւոյ ուրեք պարագրիլ. և որպէս նա ինքն է
որ տայ ամենեցուն զկեանս և զարժութիւն, մարթ էր
նմին անանջրպետ միանալ ընդ մարդկայնոյ բնութեանս,
և վարել զնա և ուղղել հպաւորագոյն ևս ազգեցու-
թեամբ: Ի Յիսուս Քրիստոս այնպէս միացեալ էր
մարդկայինս բնութիւն ընդ աստուածայնոյն, որպէս
մարմին մարդոյ միացեալ է ընդ հոգւոյն: Թեպէտ և
ոչ ճշգրիտ իցէ համեմատութիւն, այլ սովին մարթ
է լուսաբանել զխորհուրդս. վասն որոյ և վարդա-
պետք եկեղեցւոյ միշտ զնայն նմանութիւն 'ի վար աղ-

կին: Եւ յիրաւի, տեաքք, մարդ միանգամայն է հոգի
 և մարմին, և իւրաքանչիւր ոք 'ի մէջ ունի զհոգե-
 կան կարողութիւնն և զմարմնականս որիչ յիրերաց-
 այլ 'ի սովորական խօսս և երկօքին միանգամայն միոյ
 անձինն համարին. ապա ըստ մտացն զոր իմանամք զհո-
 գւոյն կամ զմարմնոյն՝ մարթի ասել զնոյն մարդոյ թէ
 իցէ անբան և բանաւոր, ապականացու և անապա-
 կան, մահկանացու և անմահ: Յայտնի է օրինակիս
 յարմարութիւն. քանզի և 'ի Քրիստոս Յիսուս, պարտ
 է զանազանել որ ինչ մարդկայնոյ բնութեանս է սեպ-
 հական՝ յորոյ բուն աստուածայինքն են. քանզի 'ի
 նմա մարդկայինս է որ չարչարի, իսկ աստուածայինն
 անախտ է, այլ վասն միաւորութեան երկուց բնու-
 թեանցն 'ի նմա, մարթ և պարտ է ասել զՅիսուսէ
 Քրիստոսէ, թէ իցէ Աստուած և մարդ, ծնեալ 'ի յա-
 ւիտենից, և ծնեալ 'ի ժամանակի, միշտ կենդանի, և
 մեռեալ 'ի խաչին: Մանկունք քրիստոնէից զնախա-
 զրուես և եթ հաւատոցս ուսեալ՝ զիտեն համարձա-
 կապէս երկրորդել եթ Յիսուս Քրիստոս մեռաւ իբ-
 րև մարդ և ոչ որպէս Աստուած: Ի Յիսուս Քրիստոս
 Բանն էր որ վարէր և առաջնորդէր մարդկայնոյ բնու-
 թեանն, և վասն այսորիկ ընծային նմա չարչարանքն
 և մահ, որոյ վասն և գինք արժանեացն յանհունս մե-
 ծանան:

Եթէ անպարան Քրիստոս յոչ կամաց դատապար-
 տէր վասն յանցանաց այլոց, և յակամայս գայր 'ի
 չարչարանս, լինէր արդեօք անիրաւութիւն առ յԱ-
 ստուծոյ. այլ դիցուք եթէ արդարապէս ցատուցեալ
 Աստուծոյ ընդ ամբարշտութիւնս մարդկան, զհատու-
 ցումն փոխարինին խնդրեսցէ անարգանաց իւրոյ մե-
 ծութեանն, և Բանն աստուածային սիրայորգոր կա-
 մօք, միջնորդ հաշտութեան 'ի մէջ անկանիցի, և կա-
 մակար զանձն տացէ 'ի պատարագ, և առ այս զմերա-
 տիպ զգենուցու բնութիւն 'ի չարչարել և 'ի մեռանել
 վասն մեր. և իցէ այս անիրաւութիւն: Կա մահաւանդ
 հիանալ արժան է թէ զխորդ 'ի պատարագել Քրիս-
 տոսի՝ արդարութիւն ընդ բարութեանն համբուրին.
 քանզի արդարութիւնն Աստուծոյ ընկալաւ զկատա-
 րեալ հատուցումն 'ի փոխարէն նմին արժանաւոր.

փայլէ 'ի սմա և գթութիւնն՝ զի հաճեցաւ ընդ վճարն ,
զոր մերժել ևս կարէր : Այլ յընթանեալս յարացոյց
լուսաբանեցէ և ևս զայս խնդիր . կտցուք եթէ թագա-
ւոր դք զայրացեալ իցէ վասն ապստամբ ստահակու-
թեան իւրոց հպատակաց , որով և իրաւունք են նմա
վրէժխնդիր սաստկապահանջ լինելոյ անարգանացն , և
չառնել երեսս փոխարինացն նուիրելոց 'ի յանցաւո-
րաց . դարձեալ զի միածին որդի նորա հաշտարար ընդ
մէջ անցցէ , և յանուն ապստամբացն զհայրն ողորես-
ցէ , և լեւի լիցի միջնորդութիւն նորա . և իցէ յայսմ
անիրաւութիւն : Այլ իրաւանց գահուն լիցի վրէժ-
խնդրութիւն , և թագաւորին գթութիւն առաւել բա-
ցափայլեցէ . քանզի և փառք հօրն՝ նորին իսկ որդւոյն
համարելի է , վասն որոյ մարթ է ասել եթէ սլառիւ՝
յորդւոյն միջնորդութենէ առ հայրն յաճախեալ , 'ի
նոյն ինքն յորդին վերագառնայ : Այլ ոչ եթէ բանիւքս
'ի սպառ փարատել համարիմք զամալս որք սլարունա-
կեալ ծածկեն վստորհուրդս . քանզի յայնժամ և չհա-
մարէր իսկ խորհուրդ : Քանի խորհրդաւորք և անհա-
սանելիք են և 'ի հոգիս մեր , և յեղանակս կերպաւո-
րելոյ մտաց , և 'ի կցորդութեան մարմնոյս ընդ հոգւոյ :
Այլ վարդապետութեամբքն որով հաւատք ուսու-
ցանեն մեզ զեութիւն խորհրդոյս՝ գոնեայ ստիպիմք
հաւանել եթէ ոչ գոն 'ի նմա անլուր և անհանձար
անպատահութիւնքն զորս տեսանեն 'ի նմա անհաւատք
բռնազբօսելով զնոյն :

Դարձեալ առ 'ի ոչ գայթակղել ընդ խոնարհու-
թիւն և ընդ արհամարհութիւն Քրիստոսի , յիշեա-
ցուք զճմարիտ ծանօթութիւնս անկապտելի մեծու-
թեան . ոչ առաջնորդեցէ մեզ 'ի բանս ամբարհաւա-
ճութիւն որ բազում անգամ գժկամակի ընդ երևոյթ-
սրն , այլ քաջ իսկ բանն՝ որ զստուգութի իրացն դատի-
լուիցուք զինչ նա ասիցէ . ճմարիտ փառք յառաքի-
նութեան և եթէ հաստատեալ է , և անարգութիւն 'ի
մոլութիւնս միայն . և մարդ ինքնին ոչ բնաւ այնպէս
մեծ համարի , բայց յորժամ յանիրաւի հալածեսցի
և անդորր ոգւով անմեղութեան զջարջարանս և զմահ
յանձն առնուցու : Առաւել փառք են Սոկրատայ մոլե-
խինզն մահադեպ զոր յանիրաւի ըմպել գատեցաւ , քան

խմաստութիւն նորա և նախանձեղի բարեմասնութիւնը։
Իցէ՞ ինչ որ անարգ համարեացի 'ի կատանա հռեգու-
լէայ, որ 'ի հաւատարմութիւն երգմանցն կռելոց զրա-
ւէր 'ի կենաց 'ի Վարբեգոն։ Կուսստ ոք համարեացի
սուրբն Լուգովիկոս 'ի կապանա երկաթիս համբերա-
տար արիութեամբն, որ արժանի էր քրիստոնէի հա-
ւատացելոյ և մեծանձն թագաւորի, քան յորժամ 'ի
դահոյսն բազմեալ ճոխանայր։ Արդ եթէ Քրիստոս 'ի
մոլեգին մախանաց հալածական վարեալ, մեծանձնու-
թեամբ և առաքինափայլ անարատութեամբն մեռա-
նի, ոչ ապաքէն և կարի յոյժ անխմաստութեան է ընդ
նուաստութիւն և ընդ չարակրութիւնս նորին զժկա-
մակել։ Զայսմանէ գողցես առաւել ևս ողջամիտք գը-
տան նախկին հեթանոսք քան այժմեանս իմաստունք։
Վկայ ձեզ Կիկերոն և կանխագոյն քան զնա Պղատոն։
Կիկերոն 'ի հաստուած բանի զոր առ Լակտանտիոսի¹
գտանեմք, յերրորդ գրոց Հասարակապետութեան նո-
րա, երկուց արանց յանդիման առնէ մեզ զնկարա-
գիր, այլակերպս 'ի միմեանց. մին 'ի սոցանէ այր չա-
րագործ որ բարեհամբաւ ոք ճանաչի, որ նենգելով
զիւր նմանիս ճոխանայ ընչիւք և փառօք, և ամենայն
շնորհիւ որ առաքինութեան սեպհականք են. իսկ
միւսն այր բարեգործ, այլ չարահամբաւեալ և 'ի քա-
ղաքակցաց իւրոց տարագրեալ, և 'ի շղթայս պնդեալ
և ամենայն ազգի ազգի կոտանօք հարեալ և տանջեալ,
մինչև թշուառագոյն համարել քան զամենայն մար-
դիկ։ «Արդ եթէ հասանէր մեզ, ասէ իմաստասէրն
Հովմայեցի, լինել մի 'ի սոցանէ, ո՞ր 'ի մէնջ այնչափ
անմիտ գտանէր ընդ ընտրութիւնն դանդաշեւ»։ Իսկ
Պղատոն յերկրորդ գիրս իւրոյ Հասարակապետութեան
'ի նկարել անդ զայր արդար կատարեալ ոչ առաջի
առնէ մեզ զնա բազմեալ 'ի դահոյս և 'ի ծիրանիս, և
ոչ 'ի պերճութիւնս աշխարհական մեծութեանց, ոչ
'ի կառս յաղթականս, և ոչ 'ի ծափածայն ցնծութիւնս
ժողովրդոց. այլ այնպէս նկարեաց Պղատոն զարդարն,
որպէս և երևեցաւ Քրիստոս յաշխարհի, արհամար-

¹ Յաղագս աստուածային օրինադր. գիրք Ե. գլ. ԺԲ։

հետև և հալածեալ, զերկինս և եթ ունեւորվ վկայս իւրոց բարեւաւութեանց, և այն որ արգարագոյնն էր քան զամենայն մարդիկ՝ դատապարեալ իբրև զարագործ: Ահա և իմաստունք հեթանոսաց ոչ այլ հանգէս աստուածային ակնարկութեանն արժանաւոր համարեցան, բայց զառաքինութեանն ընդ թշուառութեան գալոյ՝ ի վեր:

Այլ և անձանց իսկ հարցեալ զնոյն պատասխանի և ի մէջ լուցուք. քանզի իբրև բանք ի մէջ անկանիցին զգերահանձար արանց որք ոչ զանգիտեն զիջանել ի տկարութիւնս պարզամտացն և ազիտաց առ ի ուսուցանել զնոսին, և զհզօր թագաւորաց, որք մերկանան երբեմն յանձանց զարքայաշուք փառսն՝ առ ի ընտելագոյնս ժողովրդոց երևել, գորովիմք և խանդաղատիմք ընդ վեպսն, քանզի սիրելի է մեզ տեսանել զառաջինսն խոնարհեալս ի բարձրութիւն հանձարոյն, և զվերջինսն յանմատոյց գահոյնցն, և զայսօրինակ մեղմել ամոքել զնշոյլս ակնախաղաղ մտաց և զօրութե՝ գորովալից մարգասիրութեամբ: Եւ եթէ տկարութիւն ինչ և վատութիւն համարեաք զիրան, ոչ բնաւ սքանչացեալ հիանայաք. այլ քաջ իմանամք եթէ ըստուգապէս մեծութիւն է այսօրինակ խոնարհութիւն ի շահել զմարդիկ: Արդ և ի Յիսուս Քրիստոս ոչ տկարութիւն և ոչ վատութիւն հնար է մեզ սագտանել. զինա վասն մեր խոնարհի, այլ միշտ փայլին ի նմա տիպք գերածայրեալ առաքինութեանց, և ի միջոյ արհամարհանացն գիտէ նա զփառս աստուածութեանն կայծակնաճաճանչեցուցանել: Թագաւոր ոմն է որ և յարքայակերպ ընտելութեանն, գիտէ տալ ճանաչել զանձն որոց շուրջն կան՝ թէ որպիսի որ է: Աղէ հայեցարուք ընդ վարս կենաց նորա. թէ և ի մարի ուրիշ ծնանի, այլ հրեշտակք բերկրաձայն երգովքն զծնունդ նորա հռչակեն. թէպէտ և խանձարապատ գնի մանուկ տխուր և ապիկար, այլ մեծամեծք և փոքունք, հովիւք հրէաստանի և իմաստունք Արեւելից շուրջ զօրրանօքն պատեն. թէ և ի տաճարն ընծայի իբրև մանուկ անծանօթ, այլ ծերունին Սիմէոն առնկալեալ ի գիրկան գուշակէ զհանդերձեալ մեծութենէ նորա և զփառացն: Ի մէջ ժողովրդեան

հրէաստանի, անխախտ ընդ աղքատացն և ընդ վարդապետացն կենակցի, այլ ծայրալիւր խմաստութիւն նորա 'ի բանն սուսուէլ երեւի և 'ի սքանչելիս որ զհետ շաւղաց նորա ընթանան: Յառաջ քան զանձնատուրն լինել 'ի ձեռս սպառազէն թշնամեացն, միով ևեթ բանիւ իբրև շանթաճարեալս զգեանէ զնոսա. 'ի մեռանել նորա 'ի վերայ խաչին՝ համօրէն տիեզերք սասանեալ վրդովին. և ոչ առ այլ ինչ 'ի գերեզման խոնարհի, բայց առ ելանել անախ յաղթական մահու:

Այլ տիրելի է ինձ մոռանալ առ վայր մի զաստուածային զօրութեանն զցոյցս, և զարհամարհութիւնն ևեթ նկատել. քանզի վստահ եմ եթէ ոչ միայն ճշուատագուցանեն, այլ հրաշափառագոյն ևս զմեծութիւնն Քրիստոսի բացափայլեն. քանզի սքանչելիք որ 'ի նոցանէ յառաջ գան՝ միայն արժանաւորք են փառացն Աստուծոյ, որ և է այս վերջին 'ի խելամուտութիւնս:

Տերտուղիանոս որ եկաց մի 'ի հանձարեղ արանց հզօրագունից յառաջին ժամանակս քրիստոնէութեան յառաջ քան զգարս հնգետասան՝ ասէր ցհակառկորդս աստուածութեանն Քրիստոսի¹. « Անարժան Աստուծոյ թուիցին ձեզ խոնարհութիւնք նորա. այլ գիտացէք եթէ կարի կարևորք էին այնք մարդոյ, որով և յոյժ արժանաւորք լինէին Աստուծոյ. քանզի ոչ այլ ինչ այնպէս աստուածութեանն վայել է, որպէս բարերարել իւրոց արարածոց »: Անկ է մեզ աստանոր առ սակաւ մի զկայ առնուլ 'ի բանս և յայտնագոյնս զնոյն լուսաբանել: Ամ կատարելութիւնք անսահման են յԱՃ. որպէս անբաւ է յիմաստութեան և 'ի զօրութեան, նոյնպէս և 'ի բարութեան, նա մանաւանդ այնպէս սեփական է նմին վերջինն, մինչև պարզապէս վերակոչել ամենաբարի, որպէս կոչի իսկ և ամենամեծ. և յաղբերէ բարութեան նորա ծաւալին 'ի մեզ ձիրք կենաց և երանութեան. ոչ իբրև զմարդոյ իմանալ արժանիցէ և զԱստուծոյ. քանզի մեք 'ի սէր անձանց մերոց հարեալք, և 'ի բաղում պէտս մարմնոյ

¹ Ընդդէմ Մարկիոնի. գիրք Բ. գլ. ԻԲ:

զբաղեալք, ոչ ախորժեմք առատաձեւներէ ինչ այլոց, և թէ տամք ինչ՝ և այն ճշդիւ խնայելով, և 'ի շնորհէն համարիմք զբկեալ զանձինս, իբրու զիմասն ինչ յանձնէս կորուսանիցեմք: Այլ Աստուած անկարօտ է ամենայնի, և 'ի տալն ոչ ինչ չքաւորի, և այն իսկ է փառք գերազուինն՝ ինքնայօժար զնոյն պարգևել՝ քան զիզմս խնդրողացն կանխեալ զշնորհան. և քանզի նա ինքն է ին գերաբուն, վասն որոյ և համապարփակ մարգասիրութեամբն փարի զմեօք: Եւ եթէ երբեք հաճեսցի զթուլթեան իւրոյ առատաձեւներէ 'ի մեզ զշնորհս, յանհասականն 'ի մէնջ կարէ զնոյն ձկաւցուցանել, քանզի ամենասփիւռ ելով ո՞ր զնորա զանբաւ բարեգործութեան զեղմունսն նշանջել կարիցէ: Արդ ակնարկեալ միանգամ Բարձրելոյն յերկիր, զինչ արգեօք նշմարէր, բայց զխաւար մոլորութեանց և ախտից, որ ծածկէր զախեղերս. անգանօր ոճիրք եղեւունց աստուածացեալք, և առաքինութիւնք 'ի մոռացօնս անկեալք. և ազգք և ազնիւք, ըստ ասից գրոց սրբոց, իբրեւ զոչխարս մոլորեալս, որոց ոչ իցէ հովիւ և առաջնորդ. բազմագլմի ախտիւք վարակեալք, և անբժշկական վերօք խղիւսայթեալք, և միանգամայն մեղաւորք՝ որք անխողք լեալ գիտակցութեան խղճի մըտաց, զբարութիւնսն իսկ Աստուծոյ հակառակամարտս նմին կարծէին, և անօրէն անբարշտութեամբ ոչ զազարէին զնորա մեծութիւնն այպանել. հարկ էր տալ նոցա զօրինակ, զբժիշկ և զփրկիչ: Խօսեցան կանխաւ երկինք բազմագլմի յեղանակօք 'ի ձեռն մարգարէից, այլ սահմանեաց Աստուած զառաւելն հրաշագործել, համասփիւռ շնորհելով աշխարհի զպատուականագոյն և զանանցանելի բարութիւնսն արժանաւորս այնչափ առաւել իւրումն մեծութեան, որչափ առատ սէր և գթութիւն 'ի նոսա բացափայլեսցեն: Համարէին հեթանոգք եթէ աստուածք յայց մարդոյն ելանիցեն երբեմն. արդ որ 'ի նոսա յառասպելս համարեալ էր՝ ճշմարտեցաւ 'ի Քրիստոս Յիսուս: Աստուած զմերատիպ բնութիւնս զգեցեալ գայ 'ի տեսութիւն, և շրջի ընդ մարդկան, լուսաւորէ զնոսա բանիւք, արգարացուցանէ օրինակօք և փրկէ զնոսա մահուամբ իւրով: Եթէ մտաւորք

միայն էաք, շատ էր նմա լուսաւորել զմեզ ներքին
յայանութեամբք, այլ մարդիկ եմք մարմնապատք և
յօղապատք, վասն որոյ և Աստուած 'ի նմանութիւն
մեր եղեալ, շնորհէ զզգալի և զարտաքին յայանու-
թեանն զշնորհ ըստ պատշաճի բնութեանս մերոյ: Ա-
պաքէն կարէր նա 'ի փառս և 'ի մեծութեան երևել
մարդկան առ վայր մի, և անդէն աներեւոյթ և անյայտ
լինել, առանց ընդ աղքատութեան, ընդ անարգու-
թեան և ընդ չարչարանաց կիրսն անցանելոյ. այլ այս
էր շատ սիրոյն իւրոյ և 'ի մեր հրահանգս: Եւ քանզի
անբաւ սիրովն առ մարդիկ կամի զանձն ամենեցուն
օրինակ ընծայեցուցանել, և զվարս իւր իբրու պատ-
կեր բիւրապատիկ առաքինութեանց առաջի մեր նկա-
րել, և օրինակ առ խրատուն մօտ աւանդել, և վարու-
քն մանաւանդ քան բանիւք հրահանգել զմեզ և լու-
սաւորել, վասն որոյ և ընդ ամենայն պայմանս կենաց
մարդոյն անցանէ, և չարատանջ վշտաց հպատակէ, և
հնազանդի մահու չափ և մահու խաչի: Երեքն այսու-
քիկ բռունք ազգի մարդկութեանս՝ ամբարտաւանու-
թիւն, ագահութիւն և հեշտ ցանկութիւն, այնպէս
կապեալ կաշկանդեալ էին զնոսա, զի առ 'ի փրկանա-
ւորել զաշխարհս՝ և ընդ նոցա՝ զընդգիմատիպ առա-
քինութեանցն հաստատել զսեռութիւն, ոչ այլով
իւիք հնարաւոր էր, բայց ընծայել անթերի օրինակս
խոնարհութեան, արհամարհութեան աշխարհայնոց
և անարատ սրբութեան, զոր օրինակ չքեղ փայլէին
'ի Քրիստոս Յիսուս:

Ահա ձեզ օրէնադիրն նորահրաշ, որ մինչև ցլեալն
շունչ կենացն՝ ինքն նախ հպատակէ ինքնագիր օրի-
նացն՝ զորս մեզ աւանդէ. և ըստ ամենայն բանիցն և
ըստ դործոց նա միայն կարէ պատասխանել թշնա-
մեաց իւրոց. «Ո՞րք 'ի ձէնջ յանդիմանեսցէ զիս վասն
մեղաց¹»: Քանի չքնաղ միաձայնութիւն երևի ընդ
օրինակսն և ընդ վարդապետութիւնս նորա: Չիք ինչ
գործ 'ի վարս նորա որ ոչ յօրինակ կարգեալ իցէ, և
ոչ բան 'ի խօսան՝ որ չիցէ ճմարտութիւն. քանի՜ աղ-

կազմէ են և փանաքի խմաստունք աշխարհիս առաջի ար-
դարոյս . ո՞ յիմաստասիրաց գիտիցէ զայսօրինակ խօ-
սիլ և կեալ : Բազում աշակերտս զհետ ձգեցին Արիս-
տոտէլ և Պղատոն , գահագլուխ կացեալ փոխանա-
կաւ հին և նոր իմաստասիրութեան 'ի վարժարանս ,
այլ հնար իցէ 'ի սրբութեան վարուց նոցա գտանել
զվարդապետութիւնսն՝ զորս 'ի գիրս իւրեանց աւանդե-
ցին . հնար ինչ իցէ առաջի ընծայեցուցանել զնոսա
իրբութիւնն անթերի կատարելութեան : Իսկ վարք
Յիսուսի Քրիստոսի ոչ այլ ինչ է , բայց վարդապե-
թիւն նորա կենդանի . և ուր ուրեք քարոզեսցի աւե-
տարանն մարթ է առել ամենեցուն համարձակ . « Ա-
հաւանիկ նախատիպն ձեր , զնորայն վարս յանձին բե-
րել նկրտեսցիք » : Արդ աղէ տեսէք , եթէ զնարդ 'ի
խոնարհութեան անդ իւրում ճշմարտագէտ Աս-
տուած ճանաչի Յիսուս Քրիստոս . յանձին բերելով
զօրինակս ամենայն առաքինութեանց , առ 'ի արգարա-
ցուցանելոյ զմեզ , և զկեանս իւր 'ի փրկութիւն աշ-
խարհի պատարագելով : Եթէ հրաշանամք ընդ իշ-
խան մեծազօր՝ որ վասն իւրոյ ժողովրդեանն անձնա-
նուէր և զիմագրաւ ելանէ մահու , և մեծապանծ փա-
ռքս համարիմք նմա զայն , խոստովան լիցուք ապա
ընդ Պոսիւէի . « Եթէ Աստուծոյ , իլեղոյ յերկիր կե-
նակից լինել մարդկան , չէր հնար այլ ինչ մեծագոյն
և արքայապանծ և աստուածային իրս անօրինել , բայց
անձնամատոյց մահուամբն հրաշագործել զփրկու-
թիւն ազգի մարդկութեանս » :

Հուսկ ուրեմն ասացուք . Գայթակղեալ իցէք
ընդ անարգութիւնսն փրկչին . այլ տեսէք զնորդ առ-
յապա ժամանակս հրաշազարդ հանգիստացան չար-
չարանք նորա , մահ , և փայտ պատուհասին 'ի յաղ-
թանակս համարեցաւ . կանխաբանեալ էր Քրիստոս
եթէ 'ի բարձրանալն յերկրէ , զամենեւին ձգելոց էր
առ ինքն . ո՞վ անձառ գուշակութեանն , ո՞վ անպա-
տում հնարիցն . խաչն , անարգութեանն գործի փա-
ռաց առիթ գոլ և պատճառ . ոչ ինչ 'ի նախագուշակ
բանից մարդարեւիցն ուրեք երբէք այսօրինակ հրաշա-
պէս կատարումն էառ : Յեղափոխութիւն ողջոյն արե-
ղերաց մեծաբարբառ զնոյն հռչակէ . ազգ և աղինք 'ի

ժառանգութիւն տուան խաչեցելոյն Քրիստոսի . և
Հռովմ' ինքնին իշխան աշխարհի, խոնարհեալ մտանէ
ընդ լծով Փրկչին . այո Հռովմ', գոռողացեալն Հռովմ',
բազմազանձ ծախիւք կառուցանէ տաճար հոյակապ
համօրէն դից աշխարհի, այլ ամբարտաւին այն աշխար-
հակալ իշխանութեանն և սնոտիապաշտ մօլորութե ,
'ի յաղթանակ կանգնեցի խաչին Քրիստոսի . նշանն
փրկագործ 'ի կատար ամենագից մեհենին շողայցէ , և
աստուածք հեթանոսաց առ ոտս նորա չղթայակապք
'ի զարդ յաւելցին յաղթանակին Քրիստոսի . անկաւ
Արամաղդ 'ի բարձանց Վապիտոլիոյ , և հրացան բար-
կութիւնք նորա , 'ի քերթողացն հաչակեալք , ոչ կա-
րացին փրկել զնա 'ի յաւէժ կործանմանէն . կորիցէ
աշխարհակալ պետութիւնն Հռովմայ , այլ կրօնք խա-
չելոյն մինչև 'ի սպառ յաւէժացի . եկեսցեն 'ի Հիւ-
սիսոյ ազգք վայրագասունք , ելեալք յամայի վայրաց
և 'ի մթին անտառաց , և խուժեսցեն յաւար Հռով-
մէասաստ գաւառացն , և ամբարտաւն զօրութեան
կործան անկցի 'ի հարուածս բարբարոսաց , և ապա
և նոքին իսկ բարբարոսք անկցին առ ոտս խաչին . և
Հռեմիկիոսեանք՝ ասասցեն ցՎիդովեանս . « Խոնարհեցո
ղգլուխ քո սէգգ Սիկամբրոս , այրեա զոր պաշտեցերն ,
և պաշտեա զոր այրեցեր » : Խժգժագոյնքն յազինս
Եւրոպայ 'ի ձեռն աւետարանին 'ի համբոյր բարս և
'ի քաղաքաժողով հրահանգս եկեսցեն . և Եւրոպա
հաւատացեալ միանգամ , եղիցի 'ի լուսաւորութիւն
մնացուածոյ աշխարհիս :

Ահա այսոքիկ եղեն , և այսոքիկ իսկ եղիցին յաղ-
թանակք խաչեցելոյն Քրիստոսի . այնչափ է զօրու-
թիւն նշանի խաչիս , զոր մեք թերեւ ամօթ համա-
րիմք , զի զբովանդակ տիեզերս ընդ իւրև գրաւեալ է :
Ապա ծաներուք , տեալք , զխորհուրդ մարդեղութեն
որպէս ուսուցանէ մեզ եկեղեցի՝ անմերձ 'ի խօթա-
միտ և յանհեթեթ կարծեաց՝ զոր միտք կանխակալոյ
զնմանէ բանգագուշեն , և յայնժամ ապա 'ի միտ առ-
նուցուք , եթէ քանի՜ արժանաւոր աստուածայնոյ
փառացն իցէ , և որչափ կարեւոր օժանդակ փրկու-
թեան մարդկան : Յայնժամ ապա՝ ոչ հաւատով և եթ
այլ և արդեամբ քրիստոնեայք՝ զուխտս սրաւիցդ միան-

գամայն և զհպատակութիւն մտացդ հանձնք 'ի նուէր
Յիսուսի Քրիստոսի, և սաշտեսլքը զնա որպէս հաշ-
տարար և փրկիչ աշխարհի, և ձայնակից ընդ երկնա-
յին զուարթնոցն լինելով գոչեսլքը « Փառք 'ի բար-
ձունս Աստուծոյ, և յերկիր խաղաղութիւն, 'ի մար-
դիկ հաճութիւն » :

ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԵԱՆՏ

Կանխաւ խի, տեւորք, բանք եղեն մեր տաւ ձեզ ըզ-
տեսչութենէ հեբրայական ազգին, որում ետ Մովսէս
օրէնս հրաշարիս ընդերկար մշտնջենաւորութեամբն և
խոհական իմաստութեամբն. յիշեցաք անդանօր և
զանթիւ պանչելագործութիւնսն՝ որովք լի են վէպք
նորա. ջանահար եղաք ցուցանել ձեզ անդանօր՝ որ-
չափ ինչ անսովորք և սեպհականք գուցեն 'ի բարս նո-
րա և 'ի սովորոյթս՝ ըստ տեսչութեան պետութեանն,
և ըստ դրից աշխարհին բնականոյ 'ի մէջ այլոց սահմա-
նակից ազգաց: Այս օր ըստ այլ իմն տեսութեան տա-
ցուք 'ի քնին զազգն հրէական, առ 'ի գլխովին 'ի վե-
րայ հասանել, եթէ զիմօրդ հաճեցաւ Աստուած 'ի
ձեռն նորա 'ի գլուխ հանել և կատարել զիւր զյաւի-
տենական խորհուրդսն, և 'ի հեռուստ հորդել ճանա-
նապարհ նորոյ կրօնիցն, զոր սահմանեաց տալ աշ-
խարհիս: Ոչ շատացաւ բարութիւն արարչին զյիշա-
տակս անցելոցն պահել 'ի մոռացութենէ, պատուի-
րելով ծառայի իւրում Մովսիսի զսկիզբն արարածոցն
հրաշաբանել, և նովին զնախկին տուչութիւնսն պա-
հել անկորուստ յաւեժական յիշատակաւն: Դար-
ձեալ ոչ բաւականացաւ ընձեռել զառժամայն պէտս
ժողովրդեան իւրոյ սիրելոյ, և սրպէս թէ 'ի ձեռանէ
ածել զնա 'ի միջոյ նորապանչ հրաշից: Փրկագործու-
թեանն խորհուրդ զոր սահմանեաց Բարձրեալն չէր
մարթ յանկեան ուրեք աշխարհիս պարագրել, և առ-
ազգ մի և եթ սեպհականել. և խնամք առանձինն տես-

չութեան նորա յորդին Իսրայէլի, աւետիք էին և ըստուերադիր մեծի գործոյն մարդասիրութեան, զոր սահմանեալ էր Աստուծոյ 'ի վայելս համօրէն որդւոց մարդկան: Դարք բազումք անցանելոյ էին, մինչև 'ի կատարումն գործոյն. այլ կամեցեալ Աստուծոյ անստելի վկայութեամբ զնոյն յայտնաբանել, և միխթարել զաղէտս աշխարհիս յուսով փրկութեան, յարուցանէ 'ի դարս դարս արս լցեալս հոգւով գիտութեան իւրոյ, մերկանայ առաջի նոցա զքօղ հանդերձելոցն, և հրամայէնոցա երթալ և քարոզել եղբարց իւրեանց զոր տեսին և զոր լուան: Աստի ապա կարգ մարդարեութեանցն 'ի գիրս հնոց օրինաց, յորս մարթ է յառաջագոյն ընթեռնուլ զվէպս անցից հանդերձելոց:

Ոմանք 'ի մարգարէութեանցս զժողովուրդն հրէական միայն նկատեն, կամ զսահմանակից քաղաքս ինչ և զաղգս բնակեալս շուրջ զնոքօք. իսկ այլոց մի և եթէ կէտ նպատակի առաջի կայ, զոր անդադար յեղյեղեն, և բազմադիմի օրինակօք և մանրապատում վկայօք առաջի առնեն՝ որպէս կարեորագոյն ինչ և շահաբեր ամենեցուն. զայսցանէ ահա և մեր բանքս առաջի կան: Քանզի հրէայք և քրիստոնեայք միաբարբառ խոստովանին, եթէ յետինքս այսոքիկ պատգամք խոստումն իցեն ազատարարի ուրուք կամ Մեսիայի, որ դալոցն է 'ի լրման ժամանակաց, և որոյ խնամք բարեբարութեանն և թագաւորութիւն ընդ ամենայն ազնիւս յորդեալ ծաւալեսցի: Քրիստոնեայք ստուգապէս հաւատան, եթէ այրն այն նկատեալ՝ եկեալ իսկ իցէ, որ նա ինքն է Յիսուս, որդին Մարեմայ, և խաչեալ յերուսաղէմ յառաջ քան զութեառան դարս. իսկ հրէայք սնդեն 'ի հակառակէն, եթէ պարս իցէ տակաւին դայտեան նորա ակնկալել: Իսկ և ջոկք թէ բահաւատից և զերկոսին զնոսա 'ի պատիրս համարին, զի չիք ինչ տեղի հաւատոց 'ի մարգարէութիւնսն յայնոսիկ: Արդ այժմ քննել մեզ առաջի կայ եթէ ուր ուրեք իցէ Ճմարտութիւն յնդգրիմատիպ կարծիպ:

Եւ առ ըստ կարգի լուսաբանել զբանախօսութիւնս, յերկս գլխաւոր խնդիրս զբանս մեր արոհեսցուք. Առաջին՝ եթէ գուցեն Ճմարտիւ 'ի հին կտակարանս կանխաձայնութիւնք ազդարարք գալստեան Մեսիա-

յին: — Երկրորդ անգամ՝ եթէ նկարագիրը կանխա-
նկատեալք զանհամեմատ առնէս, պատկանիցին ստու-
գիւ յանձն Քրիստոսի: Երրորդ անգամ՝ եթէ իրա-
ւապէս արդեօք անհիմն իցեն և անհաստատ ընդգիմա-
բանութիւնք ՚ի խնդիրս այս: Ահա ձեզ նիւթ և բաժա-
նումն սերկեան բանախօսութեանս, յորում աստուա-
ծաւանդ ցուցանին կրօնք քրիստոսականք ընծայու-
թեամբ մարգարէութեանց:

Ա.

Գտցեն ձևարարի ՚ի հին կոսկարանս կանխա-
ձայնօրիւնք ազդարարք զայստեան Մեսիային.

Առանց երկմտութեան է, տեսրք, եթէ ՚ի հաստա-
տուն հիմանց հերբայական կրօնից յամենայն ժամա-
նակի, մի և այս էր, ակնկալութիւն Մեսիային, այս է
փրկչին հզօրի, որում սահմանեալ էր թագաւորել ՚ի
վերայ ազգաց և աշխնց. և որչաւութեանս այսորիկ
բազում հեաք գոն յայտնանիցք ՚ի դարս դարս մինչև
առ մեզ: Հերբայեցւոցն և հեթանոսաց մատենագիրք
միտբարբառ վկայեն, եթէ առ ժամանակօք յորում
յայտնեցաւ Քրիստոս յաշխարհի, այս ակնկալութիւն
Մեսիային ծաւալեալ էր յընդհանուրս¹: Այլ ար-
դեօք հաւատս այս երկցաւոյն և հաստատմամբ ստու-
գիւ հաւաստեալ իցէ և ՚ի սրբոց մատենից, գիւրին է
՚ի միտ առնուլ ամենեցուն որ ուղիղ միտս ունիցին.
բանդի և ոչ այլ ինչ այնպէս ստեալ ՚ի հնագիր մա-
տեանսն յեղեղի, որպէս աւետիք Մեսիային, զոր ա-
ռաջի առնեն իբրև զազատարար դք կարգեալ ՚ի հաս-

¹ Յոսեպոս. Յաղագս պատերազմին Հրէեց. գիրք 2. գլ. 7.
թ. 4: — Թալմուտ բաբել. Սանհ. գլ. 8: — Ղուկ. 9. 15: —
ՅՏ. 1, 19, 20. Գ. 25: — Սուեդոն. ՚ի Վիկտոր. գլ. 7: — Տա-
կիտ. Պատմագր. գիրք 6. գլ. 69.

տառեւ զուխտ նոր. ապաքէն ոչ յամենայն ժամա-
նակս և ոչ առ ամենայն մարդարէս միօրինակ յայտ-
նաբարբառ ծանուցանի խոստումնս այս. լոյս իմն է ա-
ղօտ 'ի ծագելն՝ որ տակաւ բացափայլէ, նշողելով ընդ
դարս համօրէն. զառաջինն ճառագայթ իմն է, այլ
տակաւ ծաւալեալ ճաճանչէ, և 'ի վախճան ժամա-
նակաց լուսափայլէ իբրեւ զլոյս տուրնջեան:

Այն ինչ նախահարցն մերոց ստուգանեալ պա-
տուիրանին՝ զցատումն Արարչին յանձինս ձգեցին, 'ի
բերանոյ իսկ երկնաւոր դատաւորին լսեն զխոստումն
աւետեաց ազատարարին, որ զնոսա փրկեսցէ 'ի ծա-
ռայութենէ սատանայի. քանզի ասէ Աստուած ցօճն,
« Եւ եղից թշնամութիւն 'ի մէջ քո և 'ի մէջ կնոջդ,
և 'ի մէջ զաւակի քո և 'ի մէջ զաւակի դորս. նա սպա-
սեսցէ քում գլխոյ, և դու սպասեսցես նորա դարչա-
պարի¹ »: Արդարեւ բազում դժուարութիւնս առաջի
առնէ մեզ մթին և այլաբանեալ յեղանակ մարդա-
րէութեանս. նա՝ խոստովանիմ իսկ զի եթէ չէին մեզ
առ ձեռն և այլք հպաւորք՝ որ լուսաբանէին զայն,
չէր նա բաւական զօրագոյն ինչ ընծայութիւն ընձե-
ռել մեզ զաւետեաց Փրկչին: Այլ նայել աղաչեմ,
տեարք, զի իմաստ խորհրդաւոր բանիցս յայտնաբա-
նեալ իսկ է 'ի նախկին աւանդութեանց ազգի մարդ-
կան. զի ոչ Հրէայք² եթէ, այլ և նոքին իսկ հեթա-
նոսք, որպէս հաւատեալ ծանեալ Պուլանժէ³,
պահեցին զաւանդութիւնս զայս, եթէ փրկիչ ամե-
նազօր՝ եկեսցէ 'ի փրկել զմարդիկ և հաշտեցուցանել
զնոսա ընդ Աստուծոյ. և որ առաւել հիանալին է, զի
'ի բազում զիցաբանութիւնս՝ առաքեալս այս յերկ-
նից նկարի իբրեւ զԱստուած մարդացեալ՝ Լախնախե-
լով զգլուխ օձին որ փնասապարտն էր ազգի մարդ-
կան⁴: Եւ ուստի՞ այս միաձայն աւանդութիւն այլա-

¹ Երանդոց դ. 45:

² Տես 'ի Թարկումս կամ յարասութիւնս քաղղէականին:

³ Պուլանժէ. Հնախօսութիւն քոզադերծ:

⁴ Ի դործս Ֆապերի ժամբ Մովսիսականք. յօդ. 1. գլ. 9: —
Տես ևս 'ի Քննութիւնս անխտիր հաւատոց. հտ. 9. գլ. ԻԵ.
յէջ 408, և այլն:

զան ազգաց, բայց յառաջնոյ անտի տուչութենէ, որ
իրբն զմեզ յայանաբանէր զիմաստս աւետեացն՝ որ
առ նախահարան եղեալ էր: Նա զի թէ մանրախուզիւ
քննեսցուք զիմաստս առաջիկայ բանիցս, տեսանեմք
զի յաստուածասաստ վճռի անդ պատուհասին՝ գը-
թութեանն բանք յանձանձիւք՝ զարդարութեան ըզ-
սասան քաղցրացուցանեն, և զԱստուած զայրացեալ՝
որ անիծակուռ զմարդն դատապարտէ, հայր մանա-
ւանդ քան դատաւոր մեզ ցուցանեն՝ յակամայս 'ի
պատուհասն եկեալ, և զոր պատժէ 'ի ժամուն, խոս-
տանայ զներեւ թողութեան յաւուր միում: Ապա
յայանի իսկ է եթէ կանխաձայնութեանս պատճառ
գոնեա միսիթարեւ էր զյանցուցեալսն յաղէտս նո-
ցին, և յետ անկման զյոյս նոցա ամբասնդել: Այլ
աղէ իցէ թէ միսիթարութիւն ինչ էր նոցա գիտել, ե-
թէ յայնմ հետէ եղիցի թշնամութիւն ընդ մէջ մար-
դոյ և օձի: Տուք ապա աստուածախօս բանիցն զայն
իմաստս՝ զորս ընծայեմք մէք ըստ կանխագոյն և ըստ
տիկեթերական աւանդութեանն, և ահա հասցեն բանքն
յաստուածագիր ուշ նպատակին, այն է քաջայոյս հաս-
տատել զանկեալ զմարդն, և միսիթարել զնա եթէ
յիւրոց սերնդոց ոք պայծառ յաղթութիւն տարցի 'ի
վերայ սատանայի, և զի ոչ 'ի սպառ անյոյս իցէ աղէտ
նորին, և զի զերծցի յաւուր միում՝ յաղցից չարեաց՝
զոր յանձին եբեր անաստութեամբ պատուիրանին:

Այլ այս առաջին մանեակ է շլթայօրէն մարգա-
րէութեանցն, ընդ որս անցցուք մի ըստ միով. և ըզ-
խորհուրդ մարգասիրութեանն Աստուծոյ տեսցուք
տակաւ ծաւալեալ, և օր ըստ օրէ և ևս լուսաբանեալ:
Մինչդեռ քան զամս երկու հազար յառաջ քան ըզ-
Քրիստոս, ազգք ամենայն 'ի կռապարիշտ պաշտա-
մունս թաւալէին, ընտրեաց Աստուած զԱբրահամ
և զտոհմ նորա 'ի լինել ազգ սեպհական, յառաջա-
գոյն ծանոց նմա ոչ միայն զի լիցի հայր անթիւ ազ-
գաց, այլ զի 'ի տոհմէ նորին յարիցէ այր յոր օրհնե-
ցին ամենայն ազլինք: « Եւ դու, ասէ, յերկրէ քումմէ
և յազգէ քումմէ՝ յերկիր զոր ցուցից քեզ, և արա-
րից զքեզ յազգ մեծ, և օրհնեսցին 'ի զաւակի քում՝
ամենայն ազգք երկրի ¹ »: Չնոյն աւետիս նորոգէ Աս-

1 Երեսնորդ, ԺԲ. 1. ԻԲ. 18:

տուած նովին բանիւք առ Իսահակ և առ Յակոբ, ցոր-
դիս Աբրահամու¹. և Յակոբ 'ի մահիճս անդ մահու-
նորապքանչ լուսով պայծառացեալ, 'ի միջոյ երկոտա-
սան ցեղիցն՝ մեծացուցանէ զՅուդային. իբրու զի 'ի
նմանէ ծնանելոց էր Ալինկալութիւն հեթանոսաց. «Մի
պակասեսցէ, ասէ, իշխան Յուդայ, և մի պետ յերա-
նաց նորա, մինչև եկեսցէ նա՝ որ հանգերձեալն է. և
նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց²»: Եւ ո՞ն է որ ոչ
ծանիցէ 'ի բանս յայտոսիկ զայրն խոստաբանեալ կան-
խաւ Աբրահամու, Իսահակայ և Յակոբայ, և յու-
րում օրհնելոցն էին ամենայն ազինք, զազատարարն
աւետարանեալ նախահարցն յանցուցելոց 'ի սկզբա-
նէ աշխարհի:

Ոչ ինչ անգիտանամ, տեարք, եթէ հրէայք յա-
ւուրս մեր տաղտապեալք և գժղմնեալք ընդ մարգա-
րէութիւնս ընդ այս, որ յայտնանիչ ցուցանէ մեզ
զստուգակչիւ ժամանակ գալստեան Մեսիային, ոչ
ինչ ոչ թողին առ 'ի զգորութիւն նորին եղծանելոյ,
նա մանաւանդ յայլ ինչ ամենեւին առեալ ձգեցին ըզ-
պատգամն Յակոբայ, քան զոր մէքս համարիմք: Այլ
մէք թէ և չկամիցիմք զսկզբնագիր բանիցն առնուլ 'ի
քնին ընդ բազմահմուտ իմաստնոց, քանզի և ճառս
չբերէ, այլ մի թէ չիցէ՞ մեզ հնար և 'ի կարծոյ իսկ հա-
տանել զգժուարութիւնսն ազգոյ իմս խեղամտութիւն:
Յայտնի է ամենեցուն եթէ նախկին հրէայք, որ յա-
ռաջ քան զԲրիստոս, և որ յառաջին դարս անդ քրիս-
տոնէութեան, իբրև զմեզ զՄեսիայէն ասացեալ իմա-
նային զպատգամն. և զոր ինչ մեկնութիւնս տամք
մէք այսօր հռչակաւոր մարգարէութեանս, զնոյն միա-
բարբառ ընդունէին թարգմանիչք գրոց սրբոց անուա-
նեալքն Եօթանասունք, որ երեքհարիւր ամօք յառաջ
քան զԲրիստոս, և Աւասութիւնք և մեկնութիւնք
գրեալք հէբրայեցւոց յետ գալստեանն Բրիստոսի³,
և ամենայն մատենաք բարունեաց նոցին երիցագու-
նից⁴: Արդ զի՞նչ համարել իցէ զկեղակարծ մեկնա-

¹ Երանդոց ԻԶ. 5, 4. ԻԸ. 15, 14:

² Երանդոց. ԽԹ. 20:

³ Տես 'ի բազմադեզուեան աստուածաշնչի Անդղիոյ, զԱռա-
տութիւնսն Ոսկելոսի, Յովնաթանու և Երուսաղեմի:

⁴ Թալմուտ, ճեմար. ճառ. Սանհեար. գլ. Բ:

բանութիւնն, հնարեալս յարդեաց սմանց յետ բազում դարուց 'ի վերայ անցանելոյ. ոչ ապաքէն իրաւամբ համարեսցուք զնոսա հնարաւորութիւն 'ի պաշտպանել զկարծիս անկայունս և զաղփաղփունս: Որով իրաւամբ յաւակնեսցին պարծել իմաստունք անձնահաճք յաւուրս մեր, իբրու զի լաւագոյնս 'ի վերայ հասեալ իցէ նոցա իմացուածոյ մարգարէութեանցն, քան զիմաստուն մեկնիչսն որ և երիցակիցք էին ժամանակին յորում այն ինչ լռէր բարբառ հերբայական 'ի բերան ռամկին, և որք զնախկին աւանդութիւնն անխառն 'ի ձեռն ունէին: Մի մուսացուք զխելամուտութիւնս զայս կարեւոր, որ յառաջագոյն իսկ ընդդիմադրեալ լուծանէ զյոլովագոյնս յառարկուածոցն Հրէից յաւուրս մեր:

Այլ ըստ յառաջել ժամանակաց, յաճախեն և աւետիքն պայծառք և մանրապատումք, և մանաւանդ զիրք մարգարէից լի են կանխաձայնութեամբ, որ և ըստ իրաստովանելոյ Հրէից հնոց և արդեաց, 'ի Մեսիայն և եթ յանկ ելանեն: Զիւրաբանչիւր էջս աստուածաշունչ մատենիցն դառնին աւետիք նորոյ իմն ուխտի դաշնաւորութեան, ոչ որդւոցն և եթ Զակոբայ սեպհական, այլ ամենայն ազգաց աշխարհի՝ առատացուցանելով 'ի նոսա զգիտութիւն և զպաշտօն ճրչմարտին Աստուծոյ և զամենայն ազնիւս ընդ իշխանութեամբ Մեսիային հնազանդելով:

Քանի՞ ճոխաբար երգէ Սաղմոսերգուն զգէսն հրաշալիս. զի բազում անգամ 'ի վսեմական օրհնութիւնսն զփառս Սողոմոնի որդւոյ իւրոյ պանծացուցանել կամեցեալ, և ահա յանկարծ վերառեալ 'ի հիացմանէ մտացն, և երկնային նշողիւքն լուսաւորեալ տեսանէ 'ի հեռաստանէ զայն՝ որոյ օրինակ էր Սողոմոն, և ըզփառս Մեսիային այնպէս մանրապատում նկարագրէ՝ զի անհնարին է այլում ումէք զնոյն պատկանեցուցանել: Ոչ միայն տեսանէ նա, որպէս զԱբրահամ, զամենայն ազնիւս աշխարհի օրհնեալս 'ի Թագաւորն նորապատկ, այլ և հիացմամբ նկատէ զամենայն ազգս հնազանդեալս նորա տէրութեանն, և անկեալս առ ռոս միայնոյն Աստուծոյ ճշմարտի. « Ծագեցի, ասէ, յաւուրս նորա արդարութիւն՝ բազում խաղաղութիւն մինչև կատարեսցի լուսին. տիրեսցէ նա 'ի ծովէ մինչև

'ի ծով, մինչև 'ի ծագս աշխարհի. առաջի նորա նախ
հնդիկք անկցին և թշնամիք նորա հող կերկցեն... Եր-
կիր պագցեն նմա ամենայն թագաւորք երկրի. և ամե-
նայն ազգք ծառայեսցեն նմա¹ » : Եւ այլուր գար-
ձեալ Մեսիայն ինքնին բարբառի 'ի բերանոյ մարգա-
րէին՝ որ աւետէ զյեղափոխութիւնս զայս մեծ, և ա-
ռաջի առնէ զնոյն որպէս զվարձ վաստակոց իւրոց, և
որպէս արգասիս իւրոց չարչարանաց. « Ի քէն է գովու-
թիւն իմ, ասէ, յեկեղեցիս մեծս օրհնեցից զքեզ.
զուխտս իմ կատարեցից առաջի ամենայն երկիրա-
ծաց նորա... յիշեսցեն և գարձցին առ Տէր ամենայն
ծագք երկրի. երկիր պագցեն նմա ամենայն տոհմք ա-
զանց. զի Տեառն է արքայութիւն, և նա տիրէ 'ի վե-
րայ ամենայն հեթանոսաց² » : Եւ արդ հնար ինչ էր
յայտնաբարբառ ևս քարոզել զեղծումն կռապարիշտ
պաշտամանցն, և զկոչել հեթանոսաց 'ի պաշտօն ճշ-
մարտին Աստուծոյ : Այլ մարգարեութիւնքս այստ-
քիկ և ևս լուսափայլեն, եթէ պէտք ինչ իցեն, և յա-
պագայցն գրոց :

Երեքհարիւր ամօք զինի Դաւթի, Եսայի գերածայ-
րեալն 'ի Մարգարէս, ճոխագոյն բանիւք նկարագրէ
զհանդերձեալ թագաւորութիւն Մեսիայն, և սեպ-
հական կնիք թագաւորութեան նորա ցուցանէ զգարձ
հեթանոսաց յերկրպագութիւն ճմարտին Աստու-
ծոյ³. « Զի եղիցի, ասէ, յաւուրս յեաինս յայանի
լեառն տեառն, և առն Աստուծոյ 'ի վերայ գլխոց լե-
րանց, և բարձրացի 'ի վերայ բլրոց. և եկեսցեն 'ի նա
ամենայն հեթանոսք, և երթիցեն ժողովուրդք բա-
զումք և ասասցեն. եկայք ելլուք 'ի լեառն Տեառն և
'ի տուն Աստուծոյ Յակոբայ. և պատմեսցէ մեզ զճա-
նապարհս իւր, և գնասցուք ընդ նա : Զի 'ի Սիոնէ ել-
ցեն օրէնք, և բան Տեառն յերուսաղէմէ, և դատեա-
ցի 'ի մէջ հեթանոսաց... Եւ խոնարհեսցի ամենայն
մարդ, և անկցի հպարտութիւն մարդկան. և բարձ-
րասցի Տէր միայն յաւուր յայնմիկ, և զձեռագործս

¹ Սաղմ. ՀԱ. 7, և այլն :

² Սաղմ. ԻԱ. 26, և այլն :

³ Եսայի. Բ. 4 :

իւրեանց զամենայն տարցին թաքուցեն յայրս և 'ի ծերսս վիմաց »...¹ « Եւ եղիցի՝ յաւուր յայնմիկ արմատն ցեստեայ, և որ կանգնելոցն է իշխան հեթանոսաց, և 'ի նա հեթանոսք յուսացին. և եղիցի հանգիստ նորա պատուով² »... « Ահաւաղիկ 'ի միտ առցէ մանուկ իմ, վերացի և բարձրացի և փառաւորեսցի յոյժ... Այնպէս զարմացին ազգք բազումք 'ի վերայ քո, և կարկեսցեն թաղաւորք զբերանս իւրեանց. զի որոց ոչ պատմեցաւ վասն նորա՝ տեսցեն, և որոց չիցէ լուեալ՝ 'ի միտ առցեն³ »... « Ահաւասիկ 'ի վկայութիւն հեթանոսաց ետու զնա. իշխան և հրամանատար ազգաց. ազգք որք ոչ գիտիցեն՝ կարդոսյեն առ քեզ, և ժողովուրդք որք զքեզ ոչ ճանաչէին՝ տպաստան արացեն զքեզ. վասն տեսնն Աստուծոյ քո սրբոյն Իսրայէլի, զի փառաւոր արար զքեզ »... Ապա տեսեալ մարգարէին զի և ևս յորդեն ծաւալին երկրպագութեալ ճմարաին Աստուծոյ, աղաղակէ⁴ « Ուրախ լեր ամուլ որ ոչ ծնանէիր, գոչեա և աղաղակեա որ ոչդ երկնէիր, զի բազում են որդիք սկնդկիդ՝ առաւել քան զարամբոյն: Քանզի ասաց Տէր, ընդարձակեա զտեղի խորանաց քոց և զսրահից քոց. կանգնեա և մի խնայեար. երկայնեա զապաւանդակս քո, հաստատեա զցիցս քո. յաջ և յահեակ թռուսլիր. և զաւակ քո զհեթանոսս ժառանգեսցէ, և զքաղաքս աւերեալս շինեսցես... զի Տէր է որ առնէ քեզ զայդ. Տէր սաբաւովթ անուն է նորա. և որ փրկեացն զքեզ նոյն Աստուած Իսրայէլի ամենայն երկրի կոչեսցի »...⁵ « Գամ ժողովել զամենայն աղգս և զլեզուս. եկեսցեն և տեսցեն զփառս իմ. և թողից 'ի վերայ նոցա նշան. և առաքեցից 'ի նոցանէ փրկեալս յազգս... որոց չիցէ լուեալ զանուն իմ, և ոչ տեսեալ զփառս իմ, և պատմեսցեն զփառս իմ և զանուն իմ 'ի մէջ ազգաց. և ածյեն զեղբարս իւրեանց յամենայն ազգաց պատարաք

1 Նոյն թվ. 40:

2 Նոյն թվ. 15:

3 Եսայի թվ. 4:

4 Նոյն թվ. 2:

5 Նոյն թվ. 48:

տեառն... և 'ի նոցանէ առից ինձ 'ի քահանայս և 'ի
 Վլադաշիս, ասէ Տէր »:

Քանի՞ն ոյլ կանխասացութիւնս հանգիտազօրս
 չբաւէաք ածել 'ի մէջ. այլ հարցցուք միանգամ, եթէ
 մարթ ինչ էր առաւել ևս լուսաբանել զաւետիս տը-
 ւեալս Աբրահամու և իսահարցն մերոց. հնար ինչ
 էր լուսաւորագոյն ևս ցուցանել զբանսն բազում ան-
 գամ կրկնաբանեալս նահապետացն, եթէ 'ի զաւակի
 ձերում օրհնեսցին ամենայն ազգք երկրի: Ոչ ապա-
 քէն և շարայարութիւն մարգարէութեանցս բռնն
 առնէ մեզ ճանաչել, եթէ յօրովագոյն ամօք յառաջ
 քան զՔրիստոս պայծառագոյնս կանխաձայնեալ էր,
 զի պաշտօն ճշմարտին Աստուծոյ ոչ մինչ 'ի սպառ-
 յազգի անդ ընտրելոյ պարագրեալ պահեսցի, այլ ե-
 կեսցին ժամանակք զի համբռն ազգք աշխարհի 'ի բաց
 թողեալ զնոսի պաշտամունս իւրեանց, երկիր պաղ-
 ցեն միայնոյն Աստուծոյ կենդանւոյ և ճշմարտի, յայտ-
 նելոյն քարոզութեամբ միոյ ուրուք 'ի սերնդոցն Դաւ-
 թի. և այս կանխաձայնութիւն այնչափ ևս հրաշա-
 նշան է, որչափ զի շեշտակի ընդհարկանի հրէական
 անձնապանծ վիսութեանն և կանխակալոյ կարծեաց,
 որ 'ի բնէ նախանձայոյզն է իւրոց բարեմասնութեանցն,
 և մախացող հազորգակիցս իւր ունել զազգս օտարո-
 տիս:

Այլ 'ի զուր է յամել այլ ևս 'ի ինդիրս, ընդ որս
 հաճ և հաւան են հրէայք ինքնին, մեզ հակառակա-
 մարտ թշնամիք: Տեսեալ աւասիկ զյայտնաբարբառ
 կանխաձայնութիւնս զաւետեաց Մեսիային 'ի գիրս
 հնոյ օրինացն, անսցուք արդ եթէ նկարագիր երևելոյ
 առնս պատկանիցին այնմ՝ զոր պաշտեն Քրիստոնեայք:

Բ

Նկարագիրք կանխաւ նկատուալք զանձամեմատ
առնես՝ պատկանիցին ստուգիւ յանձն Բրիտանոսի .

Ժամանակ երևելոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաշխարհս ,
պատմութիւն ծննդեան նորա և վարուց և մահուան ,
և հրաշանշան գործք սքանչելեաց առաքելութեանն ,
հաւաստեալ ցուցանեն , եթէ Յիսուս որդին Մարե-
մու , ստուգապէս Մեսիայն է կանխաձայնեալն ի մար-
գարէից :

Կանխաւ իսկ աեսաք ՚ի մարգարէութեանն Յա-
կոբու , զժամանակ գալստեան Մեսիային կրկին յե-
ղափոխութեամբ նշանակեալ , յորոց մին վասն հե-
բրայական ազգին , և միւսն վասն ազգաց հեթանոսաց :
Ըստ յայնաբարբառ կանխաձայնութեանն , յաւուրս
Մեսիային բարձցի ամենայն իշխանութիւն ՚ի տանէն
Յուդայ , որ ըստ Պոսիւէի խելամտութեանն « Կործա-
նումն է ողջոյն պետութեան միոյ ¹ : Ի նմին ժամանա-
կի յարիցէ այլ թագաւորութիւն , ոչ ՚ի միօջէ և եթ
յազգէ այլ յամենայն ազանց աշխարհի , որոյ ակնկա-
լութիւն և գլուխնոյն ինքն Մեսիայն համարեսցի : Եւ
արդ աղէ զի՛նչ է զոր տեսանեմքս մեք արդ ակներև :
Յեղն Յուդայ և ամենայն ազգն եբրայական ցանեալ և
ցրուեալ ընդ ամենայն երեսս երկրի , անմասն ՚ի քա-
ղաքաժողով պետութենէ և ազգակից կցորդութենէ ,
և ՚ի սպառ մերկացեալ յիշխանութենէ զոր Յակոբայն
նախասացութիւն չափեաց նմա մինչև ցգալուստ Մե-
սիային : Եւ երբ արդեօք կորոյսնա զիշխանութիւնսդ .
՚ի նմին իսկ դարու , յորում Յիսուս Քրիստոս երևե-
ցաւ յաշխարհի . քանզի երեսուն և վեց ամօք նախ
քան զծնունդ Քրիստոսի հերովդէս եղովմայեցի շոր-
թեաց զթագաւորութիւնն , և երեսուն և եօթն ամօք

¹ Խօսք ՚ի վէպս ազգաց . մասն Բ . գլ . Բ . ՚ի վախճ :

յետոյ քան զմահ նորա՝ 'ի սպառ կործանմամբն Երուսաղեմի ոչ միայն բարձաւ իշխանութիւն 'ի տանէն Յուդայ, այլ և ազգ նորա ջնջեցաւ ըստ քաղաքական օրինաց: Զննչ այլ գէպս 'ի Ժամանակին հրաշագործեալ տեսանեմք. բայց 'ի վերայ աւերակաց կործանելոյ պետութեանն՝ անդէն և անդ թագաւորութիւն նոր վերականգնեալ, որ և ընդ տիեզերս ծաւալեալ, զազգս և զազկնս ընդ իւրև խոնարհէ, որ Քրիստոսի երկիր պագանեն իբրև աստուածահրաման թագաւորի: Եւ ո՞րք ապա երկմտիցէ, եթէ ոչ զՔրիստոս նկատիցեն կանխաձայնութիւնքն Յակոբայ. իցէ՞ որ այլ յայնոսիկ Ժամանակս 'ի վեր երևեալ որում մարթիցի ստուերագրել զանուն Մեսիային:

Այլ լուիցուք Դանիելի որ լուսաբանէն զպատգամն Յակոբայ, 'ի վերջկոյս դերութեանն, հինգ հարիւր և աւելի ամօք յառաջ քան զՔրիստոս: — Մարգարէս այս որ 'ի կռապարիշտ թագաւորաց անգամ պատուեալ մեծարէր, վասն շնաշխարհիկ իմաստութեանն և դերահրաշ մտացն, բազում անգամ տեսանէ զյաջորդութիւն չորեցուն միահեծան պետութեց որ կանխելոցն էին քան զթագաւորութիւն Մեսիային¹, զորս և այնպէս ճշգիւ ցուցանէ սեպհական նկարագրօքն իւրաքանչիւր, զի և անագորոյնքն անգամ 'ի թշնամեաց կրօնիցս որ զհետ Պորփիրի², ոչ կարացին այլազգ ջրել զզօրութիւն նոցա բայց յերկբայս առեալ ձգելով զնոցին վաւերականութիւն: Տեսանէ նախ զպետութիւն Ասորեստանեայց կործանեալ 'ի ձեռն Մարաց և Պարսից. և վերջնոցս պետութեան փոխանակէ յունսկանն զօրութիւն, որք և ապա ամենեքին հռովմեական տիեզերակալութեամբն նուաճին: Եւ 'ի միջոյ վերջնոյ պետութեանս դերածարեալ իմն թագաւորութիւն սկիզբն աւնու բարգաւաճելոյ. զոր և կոչէ իսկ « թագաւորութիւն որդւոյ մարդոյ, և սրբոց բարձրելոյն. և թագաւորութիւն երկնից որ յաւիտեանս ոչ եղծանիցի. մօծրեսցէ և հո-

¹ Դան. Բ. Գ. Ե. Ը.

² Յառաջարան. Մեկն. Դան. 'ի Հերոնիմ:

սեսցէ զամենայն թագաւորութիւնս, և ինքն կացցէ յաւիտեանս ¹ » :

Գիտէք ապաքէն եթէ Մեսիայն նախ քան զանկա-
նիլ հռովմէական պետութեան գալոց էր յաշխարհս,
ոյլ արդ լուարուք զևս հրաշանկար և զմանրապա-
տում՝ վէպսն :

Ժամանակն սահմանեալ 'ի խորհրդոց բարձրելոյն
վասն գերութեանն Բաբելոնի մերձ 'ի վախճանն հա-
սեալ կայր. և Դանիէլ եռանգագին պաղատանս առ
Աստուած մատուցանէր վասն գերեզարձ փրկութե
եղբարց իւրոց. և ահա յանկարձ 'ի գերահրաշ խոր-
հուրդս վերհամբառնայր. նոր իմն և կարեւորագոյն
գերեզարձ նկատէ նա. զփրկութիւն ազգի մարդկան
'ի ծառայութենէ ստտանայի, և զօրհնութիւն զոր
օրհնեաց Մեսիայն զաշխարհս : Երևի նմա զուարթունն
Գաբրիէլ, և այսպէս իմն բարբառի ² : « Եօթանասուն
եօթներորդք (այս է ամբ չորեքհարիւր և իննսուն, որ-
պէս ցուցցի առ յապա) համառօտեցան 'ի վերայ Ժո-
ղովքեանքո, և 'ի վերայ քաղաքին սրբոյ 'ի վախճանէ
մեղաց, և 'ի կնքել անօրէնութեց և 'ի ջնջել անիրաւու-
թեց և 'ի քաւել ամբարշտութեց, և 'ի գալ յաւիտեանա-
կան արգարութեն և 'ի կնքել տեսլան և մարգարէի և
յօծանել սրբութեան սրբութեանցն : Եւ գիտացես և
խելամոռա լիցիս յելից բանին տալ պատասխանի : Եւ
'ի շինելն Երուսաղէմի մինչև ցՕծեալն առաջնորդ՝ եօթ-
ներորդք եօթն, և եօթներորդք վաթսուն և երկու : Եւ
գարձցին և շինեսցին հրապարակքն և պարիսպք (յա-
ռաջին եօթն եօթներորդս) և նորոգեսցին Ժամանակք :
Եւ յետ վաթսուն և երկուց եօթներորդաց բարձցի
օծութիւնն, և իրաւունք ոչ իցեն 'ի նմա : Եւ քա-
ղաքն և սրբութիւնն ապականեսցին առաջնորդան
հանգերձ որ գացէ, և ջնջեսցին հեղեղաւ, և մինչև 'ի
վախճան պատերազմին համառօտելոյ կարգեսցէ զա-
պականութիւն : Եւ զօրացուսցէ զուխտ բազմաց. եօթ-
ներորդ մի և կէս եօթներորդի զադարեցուսցէ զսե-
ղանս և զպատարագս. և մինչև 'ի ծայրս անկեանն ա-

¹ Դան. Ի. 15, 14, 27, Բ. 44 :

² Դան. Թ. 24 :

պահանութիւն։... Եթե՞նեքորդ մի և կէս եօթներորդի բարձցին զո՛հք և նուէրք, և 'ի վերայ տաճարին պղծութիւն աւերածոյն կացցէ, և մինչև 'ի վախճան ժամանակի կատարած տացի 'ի վերայ աւերածոյն»։ Զկայ առցուք առ վայր մի, տեարք, 'ի ճգրտատիպ կանխաձայնութեանս, որոյ և հետևութիւնք կարի իսկ ճրգնեալ տագնապէն զամենայն թշնամիս կրօնիցս։

Եւ նախ զայս ինչ արժան է 'ի միտ առնուլ, եթէ ստուգապէս Մեծիայն է օծեալն կանխաձայնեալ 'ի մարգարէութեանս. քանզի և զո՞ այլ համարձակէր վերաձայնել Դանիէլ Օծեալ, և Սրբութիւն սրբութեանց, յոր կնքեսցին տեսիլք և մարգարէք, և որով քաւեսցին ամբարշտութիւնք, և եկեսցէ յաւիտենականն արդարութիւն։ Վասն որոյ և ոմանք յարգեացս հեբրայեցւոց՝ որ յայլ ինչ ամենեւին հանին զիմաստ մարգարէութեանս, 'ի սմին՝ որպէս և յայլ բազում ուրէք, հակառակամարտք գտանին երիցագոյն և ամբապինգ աւանդութեանց իւրեանց ¹։

Դարձեալ արժան է խելամտել զի ըստ գրոց՝ բառս եօթնեակ մերթ զհասարակ զեօթն աւուրս նշանակէ, և մերթ դարձեալ զչափ ժամանակի եօթն ամաց ²։ Եթէ զեօթներորդս աւուրց իմանայաք աստանօր, զիսորդ հնար էր 'ի սուղ ժամանակին այնչափ մեծամեծ յեղափոխութեանց պատահել, զորս կանխաձայնէ մարգարէն. ոչ ապտքէն հակառակ է կարծիքս և բանի և վիպաց։ Իսկ ընդհակառակն, եթէ զեօթանասուն եօթներորդսն եօթնեակս ամաց իմացուք, որ է չափ ժամանակի չորեքհարիւր և իննսուն ամաց, յայնժամ ապա ամենայն ինչ պարզ և բանաւոր երևեսցի 'ի Դանիէլեան կանխաձայնութեանն, որ և ըստ հաշուի ամենայն ժամանակագրաց գալով դայ և կատարի նկատեալն ժամանակ ցերեւուն և երիս ամս թուականութեան Փրկչին. և այնչափ ճգրիտ է հաշիւ համարոյս, զի ոմանք յարգեացս հեբրայեցւոց առ 'ի խուսել 'ի հետևութեանցն, յերազեցին դանդաշել, եթէ գանիւլեան եօթանասուն եօթներորդք՝

¹ Թալմուտ ճեմ. ճառ Սանհեմ. գլ. Բ։

² Ղևտականք. ԻԵ. 8։

եօթնեակք դարուց իցեն, և թէ Մեսիայն քառասուն և ինն հազար ամօք յետոյ քան զմարգարէս այս երևելոց է յաշխարհիս: Ի զուր է մեզ ժամավաճառ լինել 'ի հերքումն մտացածին և կեդակարծ բարբառնջանացս, որոյ չիք ինչ հիմն և հաստատութիւն ոչ առ հերբայեցիս և ոչ առ այլս յազգաց:

Եթէ ներէր մեզ անձուկ սղութիւն բանիս, մարթէր մեզ զ'յանիելի պատգամն ընդ աւետարանապատում վիպացն մերձ կացուցանել, և մանրախոզիւ քննեալ զբանս մարգարէին, ցուցանել զամենեւին զնոսա կատարեալս յանձն Քրիստոսի. թէ և դուցեն դոյզն ինչ խնդիրք յիմաստունս ոչ ինչ կարեւորք, առ 'ի ճշգիւ զւրաքանչիւր զժամանակս յեղափոխութեանցն հաստատելոյ: « Այլ ընդէր իցէ մեզ երկայնաբանել, որպէս քաջիկ խելամաէ հայրապետն Մելգաց ¹, զի եթէ գոյր ևս դժուարութիւն, ինքնին Աստուած եբարձ զնոյն, վճռովն որ անպատասխանին է. դէպք աշխարհալուրք ընդունելի են մեզ քան զամենայն մանրակրկիտ հաշիւս ժամանակագրացն. և համայնաջինջ կործանումն հրէական ազգին, անդէն և անդ յետ մահուանն Քրիստոսի՝ և զաչացուաց անգամ ակներև ցուցանէ զկատարումն մարգարէութեանն »:

Միւս ևս յայտարար նշան ժամանակի գալստեան Մեսիային, գտանեմ նախաձայնեալ 'ի՝ մարգարէից, և սքանչելապէս կատարումն առեալ առ ժամանակօք Քրիստոսի: Դարձ արարեալ հերբայեցւոց 'ի վերութենէն Բաբելոնի, անդէն ձեռն 'ի գործ դնեն 'ի շինութիւն տաճարին Երուսաղէմի. այլ 'ի նանիր ջան նոցին և նախանձ, զի մեծագործութիւն տաճարիս կարի իսկ անհամեմատ էր պերճութեան առաջնոյն: Եւ իբրև տրտմէին ընդ այս ծերքն Իսրայելի, առաքին առ նոսա մարգարէք երկու միսիթարեւ զնոսա, քարոզելով ըզփառս երկրորդի տաճարիս. նա ոչ զանգիտեն իսկ վերամբառնալ զփառս նորա քան զառաջնոյն ². « Դարձեալ միւսանգամ շարժեցից զերկինս և զերկիր, և զծով և զցամաք, և միանգամայն շարժեցից զամենայն

¹ Խօսք 'ի վէպս ազգաց, մասն Բ. գլ. Թ:

² Անգեայ Բ. 7, 10:

աղգս. և եկեսցէ¹ ընտիր ընտիր ընչեց ամենայն աղգաց. և լցուցից զտունդ փառօք... Զի մեծ եղիցին փառք տանդ այգորիկ վերջինդ քան զառաջինն... Եւ 'ի տեղւոյդ յայգմիկ տաց խաղաղութիւն, ...»: «Ահա ես առաքեմ զհրեշտակ իմ, և տեսցէ զճանապարհս իմ առաջի իմ. և յանկարծակի եկեսցէ 'ի տաճար իւր Տէր՝ զոր դուք խնդրէք, և հրեշտակն ուխտի՝ զոր դուք կամիք. ահա աղիկ գայ, ասէ Տէր ամենակալ²»:

Արդ զի՞ այլ բայց եթէ զՄեսիայն անհարկեսցեն նշանական անուանքդ Տէր և հրեշտակ ուխտի. ո՞ր այլ որ որ տիրաբար մտանէ 'ի տաճարն իբրև յապարանս իւր: Ահա այս փառք են որ զանշքութիւն երկրորդի տաճարին քան զպերճութիւն առաջինի 'ի վեր ամբառնան. զի անդանօր եկաւորեսցէ Մեսիայն: Ապա ուրեմն պարտ էր գալ Մեսիային, մինչդեռ կանգուն կայր տաճարն. և գիտեմք եթէ զիմարդ յետ մահուն Քրիստոսի անդէն հիմն 'ի յատակ կործանեցաւ:

Արդ 'ի մի վայր հաւաքեալ զամենայն բանս մարգարէից՝ զորս աստ և անդ յիշատակեցաք, գտանեմք զի չէր մարթ ստուգագոյն ևս նշանակօք ցուցանել զժամանակ գալստեան Քրիստոսի: Ըստ Յակոբայ նախատեսութեանն գաւազան իշխանութեան պահելոյ էր 'ի Յուդայ մինչև 'ի գալուստ Մեսիային. ըստ կանխաձայնութեց Մաղաքիայ և Անգեայ՝ նորս այս օրէնս զիր երևելոյ էր յաշխարհի, յառաջ քան զկործանումն երկրորդի տաճարին Երուսաղէմի. 'ի վերջոյ ըստ Դանիէլեան պատգամացն հարկ էր նմին մատնիլ 'ի մահ գրեալ եթէ հինգ հարիւր ամօք յետոյ՝ քան ըզկատարումն հրամանի Թագաւորին Պարսից առ Հըրեայս՝ վերականգնելոյ զտաճարն: Արդ այս ամենայն սահմանք ժամանակաց ճշգրտապէս գան յանգին 'ի ժամանակ երևելոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաշխարհի, այսինքն է 'ի միջոց ժամանակին որ 'ի Թագաւորութենէն հերոզի, մինչև 'ի խաղալ գնալ Տիտոսի 'ի վերայ հրէաստանի:

Նա և հրէայք ժամանակին ոչ անգիտանային զայս.

¹ Մաղաք. գ. 1:

² Լատինն ունի « եկեսցէ ցանկալին աղգաց »:

յիշատակարանք պատմութեանց՝ թէ սրբոցն և թէ արտաքնոց վկայեն, և թէ յառուրս ժամանակացն այնոցիկ ամենեքեան աներկմիտք էին մօտալուռ գալըստեան Մեսիային¹, և մեծափափաք տենչմամբ մնալին նմա. և ամենեցուն նոյն հաստատութիւն առաջիկայր եթէ քահանայից և եթէ ժողովրդոց, եթէ որք ընդ հռովմէական պետութիւնն ցրուեալք էին, և եթէ որ 'ի Պաղեստին բնակէին. նա և Սամարացիք անգամ, որ յայլ ամենայն կարևոր մասունս հակառակ կարծեօք բերէին լըութեան ազգին: Եւ Հրէայք առուրցս մերոց հաւանեալ են ասել, եթէ վաղ ուրեմն անցեալ իցէ ժամանակն սահմանեալ 'ի մարգարէից վասն գալըստեան Մեսիային. և բաբունիք նոցին 'ի խոյզս և 'ի խնդիրս պարապին եթէ ընդէր արդեօք յապաղէ Աստուած զկատարումն խոստմանցն. և մերթ համարին զնոյն անհաւատարմութեան ազգին իւրեանց, և մերթ ասեն եթէ պատգամք տուեալք վասն Մեսիային՝ ընդ պայմանօք են, այսինքն է եթէ գալով գալոց էր նա յաշխարհս, այլ յայնժամ յորժամ չգուցէ ինչ խափան նորա գալստեանն. այլ իցէն յընդդիմաբանութիւնս յայսոսիկ բանաւոր մօտաց նշմարանք: Զխորոչ տեսանեն զի պատգամքն մարգարէատուրք ամենեւին իսկ ճշգրտանք են. և մեկնաբանութիւնք զորս ընծայեն ինքեանք, առ 'ի չքմեղանս յամառութեան իւրեանց, ամենեւին իսկ զստուգութիւն մարգարէութեանցն տապալեալ կործանեն: Նա՛ ինքեանք իսկ 'ի վերայ հասեալ զաղփաղփուն տկարութեան բանից իւրեանց, և առ 'ի կարճել հատանել զամենայն ընդդիմադրութիւնս, 'ի վստ ժամանակաց »Նզովս կարգացին, որոց միանգամ վասն ժամանակի գալստեան Մեսիային 'ի հաշիւս դեգերեացին²». « Զոր օրինակ, ասէ Պոսիւէ³, 'ի վարել նաւուն 'ի մրրկաց մոլորահեա 'ի շաւղացն, յուսակաւոր լեալ նաւաստին 'ի

1 Սուեա, 'ի վեպ. գլ. 7: — Տակիտ. պատմ. գիրք Ե. գլ. ԺԳ: — Յովսեպ. յաղագս պատերազ. Հր. գիրք Ե. գլ. 1Ա: — Ղուկ. Գ. 15: Յոհ. Ա. 19. Դ. 17:

² Ճեմ. ճառ Սանհետր. գլ. Բ: — Աբրավ. գլ. հաւատոց:

³ Խօսք 'ի վեպս ազգաց. մասն Բ. գլ. ԻԳ:

բաց ընկենու զչափմունս հաշուոցն, և լքանէ զնաւն զնաւ յոր կողմն և հողմք մղիցեն» :

Այլ քաջայոյս և ևս գործեսցուք զհաւատս մեր 'ի զուգակշիւս ածելով զերևելի երևելի անցս վարուց Յիսուսի Քրիստոսի ընդ նախկին կանխաձայնութիւնս որ զանձն և զառաքելութիւն Մեսիային նախապատմեցին: Քանզի ոչ շատացեալ մարգարէից ձգգրաւ բան վիպօքն զժամանակ գալստեան Մեսիային յայտնաբանել, այլ և անճառահրաշ իմն օրինակաւ մանրապատում առնեն զզանազան գէպս զճննդեան նորա և զկենաց և զմահուան, և առաւել քան զայս զհրաշալի յեղափոխութեանցն՝ զոր գործելոց էր յաշխարհի առաքելութիւն նորին: Եւ 'ի մերձեցաւ տակաւ ժամանակացն, այնչափ ևս բարբառք պատգամացն լուսաբանք և մանրապատումք լինէին, և իւրաքանչիւր ոք 'ի մարգարէից պէտ անձին առնէր նոր իմն տիպս 'ի պատկերն յայն յաւելուլ, որ յերիցագունից մարգարէից ստուերագրեալն էր, մինչ զի չև Քրիստոսի եկեալ յաշխարհս՝ պատմութիւն վարուց նորա արձանագրեալ կայր:

Լուայք ապաքէն զմարգարէութիւնսն, որ վկայեցին զՄեսիայէն լինել 'ի սերնդոցն Աբրահամու, Իսահակայ և Յակոբայ, և նոյն ինքն յազգէ Դաւթի. և ընդ այս այնպէս աներկմիտք եղեն հէբրայեցիք որ 'ի վաղ և յարգի ժամանակս, մինչ զի վերակոչել զնա « Որդի Դաւթի »¹: Կա և առ ժամանակօք Յիսուսի Քրիստոսի ոչ միայն միաբան հաւանութիւն էր նոցա եթէ 'ի սերնդոցն Դաւթի իջանելոց էր Մեսիայն, այլ և 'ի նորին իսկ 'ի հայրենի քաղաքին² ծնանելոց, այսինքն է 'ի Բեթղէհէմ. որպէս կանխաձայնեալ էր Միքիաս³: Արդ ահա այս ամենայն բան առ բան կատարէր յանձին Քրիստոսի:

Զինչ այն որում ոչ կանխատես եղև Եսայիառ. մարգարէ ոք իցէ նա, թէ մանաւանդ աւետարանիչ 'ի բանսն. քանզի ոչ ինչ ոչ թողու անյիշատակ 'ի հրա-

¹ Մատթ. ԻԱ. 19. ԻԲ. 42, և այլն:

² Կղն Բ. 5:

³ Միք. Բ. 2:

Հաճառ վէստ Մեախային, զքարոզութիւն Յովհաննու Մկրտչի¹, զանչափ քաղցրութիւն և զմարգասիրութի Մեախային², զանբաւ զնորա սքանչելիան³, զնախատինս և զչարչարանս որ 'ի փառս ածեցոյ էին զնա⁴, և զուխտ նորա նոր՝ զոր ընդ ամենայն ազգս աշխարհի հաստատեաց, զգերաճրաշ բարգաւաճանս եկեղեցւոյ⁵, զանհաւատութիւն Հրէից, և զնոցա զարգարագատն պատուհաս. այս ամենայն այնպէս ճշգրտատիպ նկարեալ են 'ի նմա, զի առանց յայտնապէս բռնազբօսելոյ զիմաստս բանից մարգարէին անհնար է այլում ումէք յարմարել բայց միայն Յիսուսի Գրիստոսի:

Ընթերցիր աղէ զկանխաձայնութիւնս զնախատանաց և զմահուան արդարոյն որ գալոցն է, ուր չեն ինչ պէտք մեկնութեանց և պարզաբանութեանց. «Տէր, ո՞ հաւատաց լոյ մերում, դո՛չ մարգարէն⁶, և բազուկ Տեառն ո՞ւմ յայտնեցաւ: Պատմեցաք առաջի նորա իբրև զմանուկ. իբրև զարմատ 'ի ծարաւուա երկրէ. ոչ գոյր նորա տեսիլ, և ոչ փառք. տեսաք մէք զնա և ոչ գոյր նորա տեսիլ և ոչ գեղեցիկութիւն. այլ տեսիլ նորա անարգ՝ նուազեալ քան զամենայն որդւոց մարդկան: Այր մի 'ի հարուածս, և գիտէ համբերել ցաւոց. զի գարձուցեալ զերեսս իւր անարգեցաւ, և ոչ ինչ համարեցաւ: Կա զմեղս մեր բառնայ և վասն մեր չարչարի. և մէք համարեցաք զնա 'ի ցաւս և 'ի հարուածս և 'ի չարչարանս՝ իբրև յԱստուծոյ: Բայց նա վիրաւորեցաւ վասն մեղաց մերոց, և պատժեցաւ վասն մերոց անօրէնութեանց. խրատս խաղաղութեան մերոյ 'ի նմա, և նորա վիրօքն բժշկեցաք: Ամենեքեան իբրև ոչխարք մոլորեալք. այր 'ի ճանապարհի իւրում մոլորեցաւ. և Տէր մասնեաց զնա առ մեղս մեր. և նա տու վշտին ոչ բանայ զբերան իւր: Իբրև ոչխար 'ի ըսպանդ վարեցաւ, և իբրև որով առաջի կտրչի անմըռունչ կայ, այնպէս ոչ բանայ զբերան իւր: Առ խո-

1 Ես. Խ. 5:

2 Խբ. 4. և այլն:

3 Լե. 5, և այլն:

4 Եգ. 5, և այլն:

5 Տես զորս 'ի վեր անդր 'ի մէջ ածաք:

6 Եսայի Եգ.

նարհուլթեան նորա՝ դատաստան նորա բարձաւ, և զազգատոհմն նորա ո՞ր պատմեցէ. զի բառնին յերկրէ կեանք նորա, յանօրէնութեանց ժողովրդեան իմոյ՝ ի մահ վարեցաւ: Եւ տայ զչարս փոխանակ գերեզմանի նորա, և զմեծամեծս փոխանակ մահու նորա. զի անօրէնութիւն ոչ գործեաց, և ոչ գտաւ նենգութիւն ի բերան նորա. և Տէր կամի սրբել զնա՝ ի վերաց անտի... կամի Տէր ի ձեռս նորա բառնալ ի ցաւոց անձին նորա... և զմեղս նոցա նա վերացուցէ: Վասն այնորիկ նա ժառանգեացէ զբազումս, և զաւար չզօրաց բաշխեցէ. փոխանակ զի ի մահ մատնեցաւ անձն նորա, և ընդ անօրէնս համարեցաւ. և նա զմեղս բազմաց վերացոյց, և վասն անօրէնութեանց նոցա մատնեցաւ »:

Ընդ վայր է մեզ երկարագոյն բանիւք դեգերել աստանօր, առ ի ցուցանել եթէ վասն Մեսիային իցէ վսեմական կանխաձայնութիւնս. իբրու զի ոչ միայն հինաւանդ տուչութիւնք հրէից ի նոյն միաձայնին¹, այլ զի և ո՞ր այլ կարէր բառնալ զմեղս աշխարհի, և հատուցանել Աստուծոյ ընդ պարտապանացս փոխանակ, բայց եթէ ինքն Մեսիայն. ո՞րք այլ ժառանգեաց զհօրս և զմեծամեծս, և իւրով անարդուլթեամբն անհամեմատ փառացն ժամանեաց: Իցէ որ դարձեալ որ յայտոսիկ յայտնանիշ ցուցակութիւնս Մեսիային ոչ տեսանիցէ զօրէնսդիր քրիստոսական կրօնիցս, որ անարգական մահուամբն ի փառս ժամանեաց, և որոյ փայտ պատուհասին երկրպագեալ մեծարի ընդ տիեզերս համօրէն:

Իցէ ինչ արգեօք կարեւոր ի կանխապատում վէպս չարչարանաց և մահուն Քրիստոսի, յաւելուլ և որ յայլս ի մարգարէից մանրավէպք գտանիցին, առ ի զնկար պատկերիս բովանդակելոյ: Զաքարիաս ի շնորհօրն որովք ճոխացոյց Աստուած զԽարայէլ, համարի և զանշուկ և միանգամայն զչքնաղ յազթանակ թաղաւորին, « Որ դայ արդար և փրկիչ՝ նոյն հեզ, և հեծեալ ի վերայ իւրոյ և յաւանակի նորոյ »²: Կա ինքն ետես ըզտէրն վաճառեալ ընդ երեսուն արծաթոյ, և զգինս

¹ Ճեմ. ճառ Սանհեմ. գլ. ԺԱ.

² Զաքարիաս Թ. 9.

մասնութեանն տուեալ 'ի գնեւ զադարակն բրտի¹.
 զնայել ժողովրդեանն ուրացողի յԱստուածն յոր խո-
 ցեցին արտասուեալին աչօք, և զաշտարեւն իբրեւ 'ի վե-
 րայ անգրանկան²: Զի'նչ ասացից և վասն երկնա-
 շունչ օրհնութեանն, յորում Գաւթի ձգօրագոյնս
 և ճգրտագոյնս առաջի առնէ միանգամայն զբարչա-
 րանս և զփառս Մեսիային.. Զխաչն համարի աթոռ
 նորասպակ թագաւորիս³. տեսանէ զձեռս նորա և
 զոտս ծակեալս, և զթուել անգամաթուի ոսկերացն,
 զհանգերծից նորա բաժանել, և 'ի վերայ պատմուծա-
 նին վիճակս արկանել, զլեղին 'ի կերակուր, և զքա-
 ցախ յարբումն ծարաւոյ, զվնամիս նորա մանչոյս
 շուրջ պատեալս զնովաւ իբրեւ գազանս կատաղիս և
 արեան նորա ծարաւիս: Այլ անգէն տեսանէ և որ
 զկնի չարչարանացն և անարգութեան՝ զփառս և զմե-
 ծութիւն. զյիշել և զգառնալ ամենայն ծագաց երկ-
 րի առ Տէր, զոր 'ի մոռացօնս դարձուցեալ էին 'ի
 բազում դարուց հետէ՝ նախ տնանկաց, ապա մեծա-
 տանց, և յետոյ « Ապա ամենայն տոհմբազանց, ասէ,
 եկեացեն և երկիր պաղգեն նմա, զի Տեառն է արքայու-
 թիւն, և նա տիրէ 'ի վերայ ամենայն հեթանոսաց »:

Ի թիւս անճառաւորաչ մարգարէութեանցս չէ ար-
 ժան մոռանալ, տեսարբ, և զայնոսիկ որ կանխաձայնեն
 զյեղափոխութիւնն մեծ որ եղիցի գալստեամբ Մե-
 սիային: Գիտէք ապաքէն զի 'ի գալստեան նորա նոր
 իմն ուխտ հաստատեսցի, ոչ ըստ ուխտին առաջնոյ առ
 ազգ մի ևեթ սեպհական, այլ որ յամենայն ազնես
 սփռեսցէ զգլխութիւն և զպաշտօն ճմարտին Աստու-
 ծոյ. և ահա այս եղիցին արդիւնք և փոխարէն անար-
 ցութեան Մեսիային: Յետ այսր ամենայնի զի'նչ ևս
 այլ կայ մեզ ասել, և ոչ մանաւանդ խոնարհեալ եր-
 կիր պապանել Յիսուսի Քրիստոսի, որպէս Փրկչի խոս-
 տացելոյ 'ի յաւիտենից և յայտնելոյ 'ի լրման ժամա-
 նակաց՝ առ զերկնաւանդն կատարելոյ զառաքելու-
 թիւն: Ոչ ապաքէն չարչարանք և անարգութիւն խա-

1 Զաքարիա . ԺԱ . 12, 13 :

2 Զաքար . ԺԲ . 10 :

3 Սաղմ . ԻԱ :

չին, աղբիւր յորդառատ փառաց նմա համարեցան. ոչ ապաքէն 'ի բարբառ պատգամաց նորա և նորին աշակերտաց, կործանեալ անկան բազինք գրօշէլոցն, և պաշտօն Ճշմարտին Աստուծոյ, մինչև ցծագա երկրի տարածեցաւ. ոչ ապաքէն նա իցէ՝ որ նախ անարգեալ յազգէն իւրմէ, արդ յաւուր յայսմիկ թագաւորէ 'ի վերայ ամենայն ազանց երկրի իւրով կրօնիւքն:

Այլ ոչ այսչափ միայն. ի նախապատմել մարդարէից զերջանիկ դարձ հեթանոսաց, կարգեն առ նովաւ և զանհաւատ խստասրտութիւն հրէից, և զնոցին զարգարագատ պատուհաս: Դանիէլ ասէ ¹. « Եւ յետ վաթսուն և երկուց եօթներորդաց՝ բարձցի Օծութիւնն. և իրաւունք ոչ իցեն 'ի նմա, և քաղաքն և սրբութիւնն ապականեսցին՝ առաջնորդուն հանդերձ որ գայցէ »: Եւ Ովսէէ ², « Աւուրս բազումս նստցին որդիքն Իսրայելի առանց թագաւորի և առանց իշխանի և առանց պատարագաց և առանց սեղանոյ, և առանց քահանայութեան և առանց յայանութեանց: Եւ յետ այնորիկ դարձցին որդիքն Իսրայելի, և ինդրեսցեն զտէր Աստուած իւրեանց . . և զօրացին 'ի Տէր և 'ի բարութիւնս նորա յաւուրս կատարածի »: Եւ ըստ Մաղաքիայ, այս պայման արտասուելի՝ շնորհազարդ ազգին, այնչափ ևս յայանագոյն ցուցի դօրծ լինել ձեռինն Աստուծոյ, որչափ զի 'ի հակառակէն աղգք կռապարիշտք գունդագունդ դարձցին առ Աստուած, և յամենայն կողմանս մատուցեն անբիծ պատարագս տեանն Աստուծոյ: Զի յանուն Տեանն այսպէս բարբառի առ Ժողովուրդն ³. « Զպատարագս ոչ ընկալայց 'ի ձեռաց ձերոց. զի յարեւելից մինչև 'ի մուսս արեւու փառաւորեալ է անուն իմ 'ի մէջ ազգաց, և յամենայն տեղիս մատչին խոնկբ առ նուան իմոյ, և պատարագ սուրբ. զի մեծ է անուն իմ 'ի հեթանոսս, ասէ Տէր ամենակալ »:

Զինչ այլ պատգամ՝ մարգարէական, որ զայսօրի

¹ Դան. Թ. 26:

² Ովսէէ. Գ. 4, 5:

³ Մաղաքիա. Ա. 11:

նակ յայտնագոյնս զկատարումն առեալ իցէ: Թէպէտ
առանձինն կանխաձայնութեանց հանգէպք՝ զոր կան-
խեցաք ցուցանել, լուսաւորք էին և յայնաբարբառք,
այլ քանզի ՚ի մասնաւոր ինչ գործոց ունին իւրեանց
հաւաստիս, ոչ ամենեցուն է խելամտել և հասանել ըս-
տուգութեան իրացն ՚ի վերայ. այլ ՚ի կնիք ճշմարտու-
թեան մարգարէութեանցն, և առ ամենեցուն զնո-
սին զգալիս գործելոյ, բարեհաճեցաւ Աստուած ընա-
րել գէպս ինչ աշխարհաբարոզս, յայնիս և ստուգա-
պատումս, զորս չիցէ հնար ումեք անգիտել և ՚ի տա-
րակոյս ինչ մտաբերել: Այս գէպք նորապանէք, ո-
րոց և տինդերք ողջոյն վկայեն, գարձն է հեթանո-
սաց, և անկաժութիւն հեբրայական ազգին: Ըստ ա-
մենայն կանխագուշակ մարգարէից այս գէպք մեծա-
մեծք առ ժամանակօք Մեսիային կատարելոց էին. և
տհա չիք ինչ ստուգագոյն ՚ի վէպս քան զայս, զի գարձ
հեթանոսաց և վերջին աղէտք հրէից, ճշգիւ ՚ի ժամա-
նակս Քրիստոսի և քարոզութեան աւետարանի նորա
պատահեցին: Ի ժամանակս յայնոսիկ ընդ աշխարհ
ամենայն ընդոտնեցաւ կռապաշտութիւն, և ազգք և
ազգիք որ ՚ի բազում գարուց հետէ ՚ի մոռացոնս գար-
ձուցեալ էին զարարիչ իւրեանց, զարթեան ՚ի ծանր
թմրութենէն: Ի նմին ժամանակի և հինաւանդ պաշ-
տամունք կործան անկան յերուսաղէմացւոց քաղա-
քին, և մինչև ցայսօր թաղեալ կան ընդ փլատակօք տա-
ճարին: Եւ ազգն սիրեցեալ երբեմն ՚ի Տեառնէ, մեր-
կացաւ յաւետեացն առ հարսն եղելոց. տարագիր ՚ի
հայրենի աշխարհէն, գերի վարեալ ամենուրեք, ան-
պատիւ և անխառնակ և անազգի, զիրկ յազատու-
թենէն, և լուծ երկաթի ՚ի գլուխ նորա, ընդ որով
ընկձեր արգեօք և նուաձեր, եթէ չէր Տեառն պա-
հեալ զնա, տալ զնոսա՝ ըստ խոստմանն՝ յաւուր
միում ՚ի ծառայութիւն Մեսիային՝ որում հետե-
ցին: Արդ ՚ի տես աստուածահրաշ կանխաձայնու-
թեանցս, առանց երկմտութեան կատարելոց, ոչ ա-
պաքէն անօգուտ է այլ ևս պարզաբանել զճշմարտու-
թիւնս, որ ինքնին ամենուրեք ճառագայթարձակ բա-
ցափայլէ. նա ոչ մանաւանդ ողբալ զամօթապարտ
կուրուծիւն հեբրայեցւոց, և ընդ մեծին Պոսիւէի՝
զորոյ ցայսփայր զիմաստս և զբանս իսկ նորա ածեմք

ի մէջ, աղաղակել առ նոսա¹. « Չի՛նչ արարեր, ժողովուրդ ապաշնորհ, զիարդ որ ընտրեացն զքեզ Աստուած՝ մոռացաւ զքեզ. ո՞ր են ողորմութիւնք նորա առաջինք: Ո՞ր յանցանք, որ եղեուն մեծ քան զկռապաշտութիւն, կապէ ՚ի վերայ քո զայդ պատիժ պատուհասի, զորս չածին ՚ի վերայ քո և կռամով պաշտամունքդ: Լռես, չտաս ինչ պատասխանի. ոչ կարես կալ ՚ի վերայ եթէ առինչ այսպէս անողբելի է ընդ քեզ Աստուած: Յուշ ամ միանգամ զբանս հարց քոց « Արիւն գորա ՚ի վերայ մեր և ՚ի վերայ որդւոց մերոց » և զայն ևս թէ « Չիք մեր թագաւոր բաց ՚ի կայսերէ »: Ոչ թագաւորեսցէ ՚ի վերայ քո Մեսիայն, կալ քեզ զոր ընտրեցեր, կացցես գերի կայսեր և թագաւորաց, մինչև « լրումն հեթանոսաց մլտցէ, և ապա ամենայն Իսրայէլ կեցցէ² »:

Այլ զի՛նչ, միթէ աւաղելիս այս կուրութիւն զաստուածաստան զաղգն ևեթ չլացոյց. ո՞չ արդեօք նու վիմբ հարեալ զնիցին և ոմանք յունկնդրացդ իմոց. ո՞չ արդեօք ախտից և կանուխ կարծեաց թանձր մաւախութեք՝ աղօտացուցանիցեն ՚ի նոսա զլոյս ճաճանչալոյս՝ որ նշողեն յաստուածախօս պատգամացս: Այլ, ալէ միանգամ ո՞ւմ՝ այլ ումք, բայց յԱստուծոյ հնար էր զայնչափ զարմանահրաշ կանխաձայնուիս այլ և այլ մարգարէից յայլ և այլ ժամանակս լինել թելադիր՝ որք միահամուռ գան զուգաւորին ՚ի մի սքանչելապէս: Ո՞րք ընդ անջրպետայնչափ միջոցաց հնարեցաւ զայդ հրաշալի միաբանութի կանխաձայնուէց ընդ իրացն պատահելոց: Համառօտ ասացից, ո՞րք վաղնջուց դարուց կարէր անվեհեր ձեռք իբրեւ ՚ի պատկերի նկարագրել կանխապատում զվէպս անցից, որ յետ բազում ժամանակաց կատարելոց էին: Արդարեւ շատ իսկ անդէպ է կարծել, եթէ և երկուք ոմանք ՚ի մարգարէութեանցս ըստ զիպացն բերելոյ կատարեալք իցեն. իսկ նորին զիսպաց համարել արդասիս և զկատարումն այբանեաց մարգարէութեանց որք ընդ դարս բազումս բարբառեցան, ո՞չ ապաքէն հակառակ է մը-

¹ Խօսք ՚ի վէպս ազգաց, մասն Բ. գլ. ԻԴ:

² Հռովմ. ԺԱ. 25, 26:

տաց և ուղիղ բանի վարկածդ այդ անձա՛հ և ծաղրա-
կան: « Եթէ և մի միայն այր, ասէ Փառազալ¹, կանխա-
ձայնեալ էր զՔրիստոսէ և զժամանակէ գալստեան
նորա, և ըստ նորին նախազգեցութեանն եկեալ էր
Քրիստոսի, մեծ էր յոյժ զօրութիւն նորա. ապա ո՞ր-
չափ ևս առաւել, զի ընդ պարագայս ամաց չորից հա-
զարաց զնոյն դէպս կանխաձայնեն բազումք զհետ մի-
մեանց անսխալօք և անայլայլ: Եւ ազգ մի ողջոյն զնոյն
աւետեն. և ընդ ամս չորեք հազար միանգամայն վը-
կայեն զսառգութենէ իրացն, և սաստ պատուհասից
և հալածանք ոչ կարեն չընել զնոսա 'ի հաւատոցն»:

Այլ և այնմ ոչ անգէտ ինչ եմք, զի և զայս ցոյցս
հաւատաց՝ որպէս և զայլսն ամենայն, բազմազիմի բա-
նիւք պարսաբարեն անհաւատք. այլ ասացից անվե-
հեր, զի ինքնին իսկ ընդգլխաբանութեանցդ տկարու-
թիւն յաւելլու զգօրութիւն նորին, որպէս տեսցի
յերրորդում մասին ասենաբանութեանս:

Գ.

Արդեօր անհիմն իցին և անհաստատ բնոյյիմարս-
նորիւք 'ի խնդիրս յայս.

Առ ճշդիւ գտահաւ 'ի վերայ հասանել զօրութեան
ընդգլխաբանութեանցն, շատ իսկ է հայել միանգամ
'ի նոցին ակներև ներհակաբանութիւնսն. քանզի կեսք
անհաւատից մերժեն զմարդարէական պատգամսն՝
համարեալ զնոսին մթինս և երկբայականո². և այլք
դարձեալ զի գտանեն զնոսին այնպէս բացայայտ,
մինչև անհնարին համարել եթէ գրեալ իցեն յառաջ
քան զդէպս անցիցն³: Արդ ո՞չ ապաքէն անհէթեթս

¹ Խորհրդածութիւնք. ԺԵ. Թ: 2:

² Պայլ, Բողէն, թէնտալ. Վոլգէռ. յիմաստասիրական
բառարանին, ճառ ազատութեան կրօնից:

³ Պորփիր, Յառաջարան Դանիէլի 'ի Ս. Հերոնիմ. Սփինո-
զա, Վոլնէյ, և այլն:

այս դիմախօսութիւն բանից հակառակորդացն մերոց ,
յայտնի վկայութիւն է ճշմարտութեան 'ի նոցին իսկ
յիւրոց թշնամեաց : Ո՞չ ապա արժան էր մեզ արհա-
մարհել 'ի սպառ զայսոսիկ գթուարութիւնս թշնա-
մեաց ընդգդիմամարտս իրերաց , և թողուլ անհաւա-
տից զի միաբանեցին նոխս յինքեանս , և ապա թէ
ստիպիցիմք հերքել զնոսին :

Այլ յընդհանուր տեսութենէ ասալ՝ որ բազմօք
զմեր կողմն օժանդակէ , իջցուք և 'ի մանրախոյզ քննու-
թիւնս գթուարութեանցն մեզ գիմագրելոց :

Առաջինն 'ի սոցանէ ճգնել թուի և զստուգութիւնն
իսկ մերոց մարգարէութեանցս . քանզի գոն , ասեն ,
այնպիսի պատգամք յայտնապատումք , զորոց ան-
մարթ է հաւատալ էթէ յառաջ քան զգէպսն գրեալ
իցեն . և զայս ընդգդիմաբանութիւն առանձինն իմն ըզ-
մարգարէութեանց Գանիելի ամեն 'ի մէջ , յորում
այնպէս որոշակի նկարագրի շարայարութիւն աշխար-
հակալ պետութեանց : Իսկ Վոլգէն ոչ շատացեալ
զմիոյ և էթ մարգարէի զպատգամն աղարտել , յան-
դուզն ձեռներկցութեամբ կամի իմն սասանեցուցա-
նել համայն իսկ զերայական ազգին զստուածա-
տուր մատենիցն զստուգութիւն . բազում ուրեք կե-
ղակարծ բանիւք ցուցանելով , էթէ հերբայեցուցն աղգ
'ի Բաբելոն ուսաւ զգպութիւն՝ մանաւանդ թէ յԱ
ղեքսանգրիս :

Աւ 'ի հերքումն գթուարութեն շատ իցէ մեզ գիտել ,
էթէ 'ի նոցունց իսկ յանհաշտ թշնամեաց մերոց ու-
նիմք մեք զմարգարէութիւնսս , այս ինքն 'ի Հրէից , ու-
րոց շահաւորագոյն էր յոյժ ուրանալ զստուգութիւն
նոցին . և սակայն համարին զնոսս հիմն հաւատոց իւ-
րեանց : Քանզի զխորդ մարթ էր Հրէից զստուգու-
թիւն գրոցս ընդունել , որք այնպիսի զէնս անվանելիս
ընձեռեն մեզ ընդգէմ՝ նոցա , էթէ ոչ յայանութիւն
իրացն ստիպէր զնոսս : Իցէ՞ որ յուղլախո՞ճ մտաց , որ
ոչ ընկալցի վնասական զայս տեսութիւն Փաստալայ ¹ .
« Զգիրան զայն , որ ըստ բազում գլխոց անարգ ցու-
ցանէ զազգն հրէական , նոքին իսկ են որք կենօք չափ

իւրեանց պահէն խնամով. և է այս միամտութիւն անօրինակ յաշխարհիս, և ըստ ոչ բնութեան » : Ապա Աստուածային զօրութեան է, և նորին առանձինն տեսչութեան, որ սահմանեաց զժողովուրդս զայս լինել վկայ Մեսիային՝ զոր ատեսայ : Ասան որոյ և 'ի յետին դարս ոմն իմաստասէր յաղթահարեալ 'ի զօրութենէ ընծայութեանս այսորիկ, թէպէտ և կարի յոյժ պաշարեալ էր կանխամուտ կարծեօք հակառակ քրիստոսական կրօնիցս, բայց վկայեաց նմին ասելով¹. « Այս առաւելութիւն է քրիստոսական կրօնից, որով ոչ կարեն պարծել այլք 'ի կրօնից, զի մինչ չև իւր երևեալ յաշխարհի, յոլովագոյն գարուք յառաջ պատմեցաւ 'ի կրօնի ուրեք, որ դեռ ևս աւանգապահ կայ վկայութեանցն այնոցիկ, թէպէտ և թշնամի հակառակամարտ իցէ նմին » :

Որչափ և խելամուտ ոք եղիցի խորհրդածութեանս, այնչափ ևս 'ի վերայ հասցէ համոզիչ զօրութեանն, զոր ազգէնս 'ի սիրտս ամենեցուն՝ որք ոչ կամաւ կուրացեալք իցեն անիրաւ կանխակալութեամբ : Քանզի յետ այսպիսի վկայութեանց, զինչ բազայս հնարիցեն առ 'ի զստուգութիւն մարգարէութեանցն յերկբայս արկանելոյ : Ասիցեն թերևս, թէ 'ի սկզբան անդ քրիստոնէութեան յօդեցան նոքա և կամ խանդարեցան. այլ կարի անդէպ է զայս կարծել. զի յայնժամ հերբայեցիք ոչ բնաւ միաբանէին ընդ մեզ ընդունել զմարգարէութիւնսն նորահնարս. և քրիստոնէից անմարթ էր զանխուլ 'ի հրէից 'ի նոյն դաւաճանութիւն ձեռնամուխ լինել, և նոցա չբողոքել աշխարհագոյժ : Այլ իցէ թէ յառաջ քան զՔրիստոս կարկատեալ իցեն մարգարէութիւնքն. որպէս համարեցաւ Պորփիւր զմարգարէութիւնսն Վանիելի, զոր առ Մակաբայեցւոյքն ասէ յօրինեալ երկերիւր և յիսուն ամօք յառաջ քան զթուականութիւն փրկչին : Այլ սրչափ զազիազիտուն է դրութիւնդ՝ թէպէտ նոյնչափ ստոյգ լինէր, զինչ օգտէր այն թշնամեաց կրօնիցս. ոչ ապաքէն և յայնժամ կանխաձայնեալ համարէր գալուստ Քրիստոսի՝ մանրապատում հանգա-

1 Մօփէրթիւի, իմաստասիրութիւն բարոյական. գլ. Ը :

մանօքն հանգերձ՝ որպէս տեսաք՝ ի վերոյ, յառաջ քան զամս բազումս, յորս անհնար էր մարդկեղէն բանին նախատես լինել: Ոչ ապաքէն և յայնժամ հարկ էր մեզ իբրև աստուածայինս ընդունել զմարգարէութիւնն, որք գրեալ թէ երկերիւր ամօք յառաջ քան զեղեալսն կանխաձայնեցին զայլ և այլ հանգամանս զծննդեան Քրիստոսի և զկենացն և զմահուն, և զյեղափոխութիւնն մեծ՝ որ գալստեամբն նորա լինելոց էր յաշխարհի:

Իարձեալ որ ցոյց և զինչ ընծայութիւն գուցէ մեզ, տեսաք, կեղակարծս և ստայօգս համարելոյ զպատգամս մարգարէականս, ի ժամանակաց անտի Մակաբայեցւոց, և կամ ի դարս ուրեք յետ գերութեանն Բաբելոնի: Քանզի գիտել արժան է, զի յայնմհետէ ոչ ի Պաղեստին համախմբեալ բնակեցան հրէայք, որպէս յառաջն, այլ ընդ ամենայն աշխարհս արևելից սփռեալ տարածեցան, ի Բաբելոն և յԱլեքսանդրիա, և յամենայն շրջակայս նոցին գաւառաց: Երկրորդ անգամ զի աստուածաշունչ մատենիք՝ իբրու երկերիւր ամօք նախ քան զՔրիստոս՝ յեղան ի յոյն բարբառ, և յայնմհետէ ոչ առ հերթայեցիս ևեթ, այլ և յազգս հեթանոսաց տարածեցաւ ի բարբառ քաջածանօթ ամենեցուն և ի գիտնոց և ի հրահանգելոց արանց աշխարհի ուսեալ և վարեալ ի խօսս: Յետ այնորիկ տպաչէր մարթ կարկառեալ և կամ նենգել զգիրսն զայնոսիկ մուծանելով ի նոսա զմարգարէութիւնն զորոց մեր բանքս են, առանց խորգախելոյ ոչ միայն զհերայական բնագիրն, այլ և զեթանասնիցն թարգմանութիւն. առ այս հարկ էր դաւակիցս ունել և զհերթայեցիսն ցրուեալ, և զհեթանոսս՝ առ որս գոյր օրինակ ինչ բնագիրն կամ թարգմանութեանն. հարկ էր զի բազմութիւն մարդկան հեռաւորաց, որոց չէր մարթ խորհրդակից գոլ և միաբանել յիւրեանս, հաղորդ լեալ իցեն գաւառաւորութեանն, և հաւատարիմք

1 Թէպէտ և ոչ միաձայնիցին իմաստունք առ ի զճիշդ ժամանակն կարգելոյ՝ յորում թարգմանեցան և այլ ևս գիրք որ զինի գան Հնգամատենին, այլ առ հասարակ ընդունելի ամենեցուն է ասել, եթէ գոյր թարգմանութիւն ողջոյն իսկ Մատենին գրեա 200 ամօք նախ քան զՔրիստոս:

'ի պահպանութիւն գաղանեացն այնպէս՝ մինչև ոչ ու մէք կասկած անգամ տարակուսի 'ի միտս արկանել զեղելոցն: Արդ իցէ՞ որ այր մտացի որ հաւանեացի ընդ ինքնահնար գրութիւնս այսոսիկ. իցէ՞ մարթ յանձն առնուլ զայդ ամենայն, առանց 'ի սպառ եղծանելոյ զգորութիւն պատմական ստուգութեան: Հառ իսկ են ցայս վայր ստացեալքս, առ 'ի հաստատել զըստուգութիւն մարգարէական պատգամաց՝ անստնանելի յամենայն զիմաստութեանց: Իսկ կակաղէլ Վօրդէ-սի, իբրու զի հերբայեցիք 'ի Բաբելոն ուսեալ իցեն զգորութիւն նա մանաւանդ յԱղէքսանգրիա, չարժէ իսկ և աշխատութիւն յանձն առնուլ 'ի հերբումն նորին. զի ամենեւին ինքնահնար առասպելք են, որոց ստութիւն նշաւակեալ է 'ի պատմութենէ և յուղա-խոհ մտաց:

Այլ, ասեն, ոչ Հրէից ևեթ և քրիստոնէից են այդ պարծանք՝ մարգարէութիւնս ունելոյ. ահա և Յու-նաց և եգիպտացոց, և բազմաց այլ ևս ազգաց էին պատգամք և տեսանօլք: Եւ քանզի ամենայն կրօնից հասարակ է ընծայութիւնս, զիմրգ ապա հնար իցէ, զոմանս ճշմարիտ համարել և զայլն սուտ¹:

Իցէ՞ արդեօք, տեսրք, եթէ ստուգութեամբ առաջի առնիցեն մեզ զայս գծուարութիւն: Ո՛ր ուրեք լուեալ իցէ բնաւ կրօնք այլ, յեցեալ 'ի գեղեցիկ շարայարութիւնս մարգարէութեանց իբրև զմերն: Ահաւասիկ կարգեցաք եգաք առաջի ձեր զնկարագիր մարգարէութեանց, որոց կէտ նպատակի էին ցուցանել զվէպս և զանցս ժողովրդեանն Հրէից, զյաջորդութիւն աշխարհակալ պետութեանց՝ որ կանխելոց էին քան զգալուստ Մեսիային, զպատմութիւն նորին իսկ Մեսիային, և զմանրապատում՝ վէպս անցիցն որ անցանելոցն էին յառաջ քան զնա, առ նովաւ և զկնի գալստեան նորա: Եւ իցէ՞ թէ 'ի կշիռ համեմատութեան գայցեն պատգամք ինչ ինքնուրոյնք, տուեալք 'ի շնորհուկս վայրապար և ծաղրական կրօնից, ընդ վեմական շարայարութեան մերոց մարգարէութեցս:

¹ Վօրդէս. իմաստասիրական բառարան. Ազատութիւն կրօնից. իմաստասիրութիւն պատմութեան:

Ոչ, ոչ բնաւ յայդ սահման եհաս աներասանակ լըբու-
թիւն, ժպրհէլոյ և այլոց կրօնից 'ի թիկունս կոչել
զմերակերպ շարս պատգամաց. ապա յիրաւի է ու-
րեմն եթէ քրիստոսական կրօնիցս և եթ սեպհական է
այս վճռական ընծայութիւն:

Այլ 'ի խորս անդ իջցուք առարկուածոյդ, և 'ի կը-
շիւ ածցուք միանգամ զմեր աստուածատուր պատ-
գամն, ընդ այնոսիկ՝ զորս յօժանդակութիւն այլագէն
կրօնից կոչիցեն նոքա:

Յոլովագոյնք 'ի կրօնից, ասեն, պարծին ունել մար-
գարէութիւնս: Եւ կարի իսկ քաջ, տեալք, քան զի
են իսկ յաշխարհի մարգարէութիւնք սուտք, որպէս
և վէպք ստապատիրք. զի խաբէութեան սեպհական
է յանձին բերել զկերպարանս ճշմարտութեան: Այլ
իցէ ինչ մարթ յուրաստ կալ կամ կեղակարծս հա-
մարել զամենայն պատմական ճշմարտութիւնս, իրբու
զի գուցեն և վէպք ստապատումք. և ըստ սուտ ի-
մասանոցն բանից, արժանի իցէ երկմտել զամենայնէ-
տգիտութեան կամ խելագարութեան միայն է յան-
ձին ունել զհետևութիւնս զայսոսիկ. իսկ ուղղախոհ
միտք գիւրաւ իմանան, զի որպէս 'ի պատմականս՝
նոյնպէս և 'ի մարգարէականս առ հասարակ յիմա-
րութիւն է զամենայն ինչ անխաիր ընդունել, և կամ
առանց քննութեան զամենայն ինչ մերժել: Արդ ոչ
այն է խնդրելին մեր, եթէ իցէն լեալ և այլոց կրօնից
մարգարէութիւնք, այլ գիտել միայն, եթէ մարգա-
րէութիւնքն մեր զորոց բանքս են, ունիցին յինքեանս
զկնիք ստուգատիպ աստուածագրոյմ ընծայութեանն:
Արդ իցէ որ որ ոչ ակներև տեսանիցէ զաստուածա-
գրոյմ՝ նշանն, որ զմարգարէութիւնս մեր յայլոցն
տարորոշեն. իցէ որ որ առ սակաւ մի հայեցեալ 'ի
վախճան նոցին յոր բերին և 'ի հանգամանս, ոչ 'ի միտ
առնուցու եթէ բարբառ պատգամացս, են նոյն ինքն
Աստուծոյ: Միտք ստեղծական որչափ և կատարեալ
իցէ, խորհուրդ նորա և տեսութիւն ոչ անդրագոյնս
ձգին քան 'ի դէպմն՝ որոց բնականք են պատճառք և
կարևոր պատահարքն. որպէս բնագէտ ուշիմ կան-
խաձայնէ երևոյթս ինչ բնականս, և աստեղագէտ զհո-
լովմունս աստեղաց, և բժիշկ ճարտարապետ զախ-
տիցն շրջանս: Այլ յորժամ այնպիսեաց անցից բանք

իցեն, որ առ յապայտ անցանելոց են՝ ըստ ազատ կա մաց մարդկանն՝ որ տակաւին չիցեն յաշխարհի, յայն ժամ անբաւական համարի ամենայն ստեղծական գիտութիւն, վազն որոյ և կանխաձայնութիւնք նոցա կեղակարծ ինչ են և բանք նանրապատումք: Եւ ահա, ըստ ասելոյն իսկ Արիւստին¹, այսպիսի էր խորամանկ հնարաւորութիւն մարգարէիցն հեթանոսաց, որ այնպէս երկխօս բանիւք և ընդհանուր ասացումովք ըզպատգամն տային, մինչ յամենայն դէպս մարթ էր յարմարել զնոսին:

Արդ որչափ խախրք կայցեն ընդ սուտանուէն պատգամն այնոսիկ, և ընդ մերսն, որ ՚ի սուրբ գիրս. քան զի սոքա յառաջ քան զգարս յոլովս՝ նախապատմեն զհանգերձեալ լինելութիւնս, որոց չգոն պատճառք ինչ բնականք, և որք յազատ կամաց և եթ Աստուծոյ և բանաւոր արարածոց ունելոց են սկիզբն. և միանգամայն կանխաձայնեն զլինելոցսն ոչ միայն առանց երկխօսութեան, այլ և այնպէս մանրապատում վիպօք անցիցն, մինչ զի անհնար է չափսանել ՚ի նոսին զգործ այնորիկ որոյ առաջի մերկապարանոց կան հանգերձեալք: Եւ քանզի առեալ եմք աստ խօսել մանաւանդ զմարգարէութեանց և զնախագուշակութեանց որ վասն Մեսիային, ո՞րք այլ բայց միայն Աստուած կարէր կանխաւ նկատել յոլովագոյն դարուք յառաջ քան զՔրիստոս, եթէ ՚ի ցեղին Յուդայ պահելոց էր իշխանութիւն, մինչև ՚ի գալուստ նորահրաշ առնն՝ որ ակնկալութիւնն էր հեթանոսաց: Ո՞րք բայց յԱստուծոյ կարէր յայտնել Դանիէլի զյաջորդութիւն չորից մեծամեծ ինքնակալութեանց, այնպիսի լուսաւոր բանիւք, մինչ զի իմաստասէրն Պորփիր չկարացեալ այլով իւրք զգորութիւն մարգարէութեանցս եղծանել, ձեռնամուխ յաւելուածս համարեցաւ զնոսա՝ յետ անցիցն անցելոց կցկցեալ և յօրինեալ: Ո՞ւմ այլ, եթէ ոչ Աստուծոյ և եթ հնարաւոր էր յառաջագոյն քան զգարս յոլովս մանրապատում նկարագրել զգանազան դէպս զծննդեանն Քրիստոսի, և զկենացն և զմահուն, զքարոզութեանն և զմեծի յեղափոխու-

1 Յաղագս Աստուծոյ և աստուածայնոց. գիրք Բ. Թ. 38:

Թեան որ լինելոց էր յաշխարհիս գալատեամբ նորա։
Մարթինչ իցէ ասել, եթէ այս ամենայն կանխաձայ-
նութիւնք բնական խորագիտութեան ծնունդք իցեն։
Այլ որով բնական սրտաճառք հնար իցէ նկատել
յառաջագոյն զանցս այնպիսիս՝ որ 'ի միութենէ բա-
զում ազատ գործոց ունիցին զծագումն. և զոր օրի-
նակ փորձ իրացն ցուցանէ մեզ, եթէ ըստ բնական
կարգի ոչ կարէ մարդ տուն մի ողջոյն 'ի վերայ ուսոցն
բառնալ, ոչ ըստ այնմ և ողջ միտք ցուցանեն մեզ, ե-
թէ ըստ բարոյական կարգի՝ այսօրինակ կանխաձայ-
նութիւնք 'ի վեր են քան զբնատուր խորագիտութիւն
ամենայն ստեղծական մօտց։ Ասացէ որ [Թերևս՝ ե-
թէ զիսպաց ընծայելիք են եթէ ուրեք երբեք պատա-
հարք ընդ կանխաձայնութեանցն միաբանեսցին։ Քաջ
խսկ այնպէս օրէն էր համարել, եթէ զերկուց ոմանց
կամ զերկից նախաձայնութեանց էին բանք, այլ ո՞ր
ոչ ակներև տեսանիցէ զանտեղութիւն կարծեացս,
յորժամ զբազում մարգարէութեանց իցեն բանք,
և յայլ և այլ մարգարէից 'ի վաղուց բարբառեալք, և
որք զմանրազնին դէպս անցիցն ազատ և ըստ մօր
գործոց հանգերձելոց՝ յառաջ բերիցեն։ Եւ զայսոսիկ
արգասիս ասել զիսպաց, ոչ ապաքէն նմանօրինակ յի-
մարութիւն իցէ, որպէս թէ որ յամառեալ սնդեացէ,
եթէ հրաշանկար պատկերք Ռափայէլի և Ռուպէնի
հնար է թէ ոչ այլ ինչ իցեն, բայց արգասիք ներկե-
րանդ գեղոց ըստ զիսպաց 'ի վերայ պատտառի արձա-
կելոց, առանց զծագութեան։

Այլ ոչ միայն նիւթք մարգարէութեանցս անհաղք
են 'ի ստեղծական մօտց, այլ և ևս սքանչելահաշիւք
թուին նորա յաջս մեր, և զմիտս մեր առաւել ևս ա-
ծեն 'ի հաւանութիւն, եթէ և զառանձինն դէմս նոցա
քննեսցուք, զշարայարութիւն նոցին ասեմ և զերկա-
րառեւ մշտնջենաւորութիւն, զվախճան և զկէտ նպա-
տակին յոր բերէին մարգարէք 'ի տալ անդ զպատ-
գամսն։ Քանզի զինչ առաւել զարմանաց կայցէ քան
զշղթայաշար պատգամս, որոյ առաջինն յօղակաց ընդ
սկզբան աշխարհիս կցեալ է, և անտի ընդ երկարու-
թիւն դարուց ձգեալ, միաւորէ 'ի միասին զՀին և զնոր
պատգամս։ « Հայեաց միանգամ, ասէ Փատգալ¹, եթէ

¹ Խորհրդածութիւնք. զԼ. ԺԾ. Թ. 12։

ի սկզբանէ աշխարհի ակնկալութիւնն և պաշտօն Մե-
սիային անընդհատ պահէցաւ. զի անդէն յետ անկման
նախամարդոյն եղև առ նա խոստումնն, և զի յետ այնու-
րիկ կացին բազումք որ ասացին յայտնութիւն առ յԱս-
տուծոյ դիտացեալ զծնանել ազատչի որ փրկելոցն էր
զժողովուրդ իւր. եկն Աբրահամ և վկայեաց յայտ-
նութիւն լեալ առ նա թէ ի զաւակէ նորա ծնանելոց
էր, և Յակովբ ի միջոյ երկոտասան որդւոց եցոյց ըզ-
Յուդայ իբրու որ ի նմանէ ելանելոց էր. ապա Մով-
սէս և Մարգարէք յայտնեալ զժամանակ և զեղանակ
գալտեանն, ասացին եթէ օրէնքն զոր պաշտէին՝ պատ-
րաստութիւն իմն է օրինաց Մեսիային և տեւելոց մինչև
ցգալուստ նորա, իսկ Մեսիային՝ մինչև ց յաւիտեան.
և այսպէս օրէնք նոցա, կամ լու ևս ասել Մեսիային,
որոյ նախանկար և եթ էր առաջինն, միշտ մնալոց էր յաշ-
խարհիս, և արգարե եկաց մնաց անսասան. և ի վախ-
ճան ժամանակաց եկն Քրիստոս ըստ ամենայն կան-
խաձայնեալ գուշակութեանցն, արգարե յոյժ զար-
մանաց է բանս: Եւ Պոսիւէ յաւելլու ասել¹, « Եթէ
ոչ տեսանիցէ յայտոսիկ՝ խորհուրդս իմն մշտակայս
և մշտնջենաւորս, և ոչ նշմարիցէ ի նոսին զխորհրդ-
ոցն Աստուծոյ զանբակ շարամանութիւն, որ ի սկըզ-
բանէ անտի աշխարհի սահմանեալ և կատարելոցն է ի
վախճանի աւուրց. որ ի գէմս դէմս՝ այլ անանջըպետ
մշտնջենաւորութեամբ յաւերժացուցանէ յաշս Թիե-
զերաց՝ զազգն սրբանուէր յորում պաշտեսցի, այն-
պիսին անարժան է զայլ ինչ տեսանելոյ, այլ զի լը-
քեալ թողցի արգարապէս յիւրում խստասրտու-
թեանն՝ որ խստագոյն և զժնգակագոյն քան զայլ ա-
մենայն պատիժս պատուհասի է »:

Զինչ ասացից և յաղագս վախճանի մարգարէու-
թեանցս. քանզի հեթանոսացն պատգամբ ոչ այլ ինչ
դիտէին բայց յագեցուցանել զիշխս հարցասիրացն և
կամ զամբարտաւան արանց զբաղձանս, և կամ առ
առաւելն՝ առանձնականաց ոմանց և կամ գաւառաց
ինչ շահուցն նպաստել. իսկ ընդհակառակն մարգա-
րէութիւնք հերբայական ազգին յայն ճգնէին՝ պահել

¹ Խօսք ի վէպս ազգաց. մասն Բ. գլ. 1:

յազգի անդ զՀիմունս վարդապետութեանց աստուածաւանդ կրօնիցն, զհաւատս ասեմ միութեանն Աստուծոյ, և խնամող տեսչութե նորա, և զկատարելութեանցն. և ՚ի ժամանակին յորում մեծահրաշ ճրշմարտութիւնքս այսոքիկ ամենեկին աղօտացեալ էին առ այլ ամենայն ազնիւս, և յորում նոքին իսկ հեքրայեցիք այնչափ յօժարեալք բերէին ՚ի կռապաշտութիւն, երեւին մարգարէք իբրեւ պատնէք և պատուարք անվանելիք սրբութեան կրօնիցն: Առ այս հայէին ամենայն յորդորք նոցա և աւետիք և սպանալեացն սաստք, զի անտասան պահել մարթացին զՀիմնական ճմարտութիւնս զայսոսիկ. և զամենեւին ՚ի նոցին հաւատս զօրացուցեն. իցէ այլ վախճան վսեմագոյն քան զայս, և աստուածայնոյ մեծվայելչութեանն արժանաւոր: Վասն որոյ և ծանօթութիւն ճմարտին Աստուծոյ միշտ պահեցաւ առ հերբայեցիս, թէպէտ և միշտ զհետ կռապաշտութեան մոլեալք էին, և վատթար օրինակ ազգաց օտարաց ՚ի գայթակղութիւն էր նոցա, մինչև ասպ ՚ի ձեռն նոցա ընդ հանուր աշխարհս սպռեցաւ ճմարտին աստուածապաշտութիւն: Եւ արդարեւ սոցին սրբաւատու մատենից շնորհապարտ են ազնիւք, զի զմեղրութիւն նոցին լուսաւորեաց, և հրաժարեցոյց զնոսա ՚ի հեթանոսական սնոտիապաշտութեանց. այլ և այս յայանի է ամենեցուն զի չիք ժողովուրդ որ ՚ի ծանօթութիւն ճմարտին Աստուծոյ հասեալ իցէ, առանց զիտակ լինելոյ կանխաւ մարգարէութեանց ազգին հերբայեցւոյ:

Խոստովան լիցուք տպա, տեարք, զի ընդ սր կողմն և ոք նկատեսցէ, տեսցէ ՚ի նոսին զինիք աստուածադրոյմ, և զյայանի նշանս աստուածաշունչ պատգամաւորութեան. և որչափ ճմարտութիւն տարանջատ է ՚ի ստութենէ, նոյնչափ ևս խտիրք դոն ընդ մարգարէութիւնս և ընդ պատգամս հեթանոսաց՝ ընդ որոց ՚ի զուգակշիռս ածել համարին:

Այլ գոհեա զայն չաւնուցուք յանձն խոստովանել, ասեն հակառակորդքն մեր, զի մարգարէութիւնք հնոյ կտակին կարի միջինք են, և վասն բազմաց ՚ի նոցանէ խմաստից ՚ի զանազան կարծիս բաժանեալք են խմաստագոյնքն ՚ի մեկնաբանից: Արդ զինչ օժանդակու-

Թիւն կայցէ կրօնից յայնպիսի ընծայութենէ՝ որ ընդ բանականութեամբ անկեալն է :

Կարի օտար է 'ի մտացս՝ պայծառս և գիւրիմացս հա մարեւ զամենայն մարգարէութիւնս որ 'ի հին կաա կարանս աւանդին : Մարգարէութիւնք ոչ պատմութիւնք են ըստ ժամանակագիր կարգի ճշգիւ յօրինեալք . այլ նկարք իմն են եռանդուն հոգւոյ , որ 'ի նմին տախտակի զմերձաւորս և զհեռաւորս միանգամայն ածեն 'ի տեսիլ . և առ 'ի մեկնաբանել զնոսին և լիովին 'ի վերայ հասանել գրեւոյն , հարկ է ճշգիւ 'ի համեմատութիւն ածել զնոսա ընդ անցիցն անցեւոյ . իսկ առ այս զուգակշռութիւն՝ հանապազորդեան քննութեան պէտք են , և հմտագոյն ծանօթութեան պատմութեան ազգաց և հնագունից սովորութեանց : Վասն որոյ աներկբայ խոստովանիմ , եթէ հնութիւն աստուածաշունչ գրոց մերոց , քերթողական և այլաբանական յեղանակ մարգարէութեանց , ագիտութիւս մեր ըստ բազում գլխոց հնոց պատմութեանց և աշխարհագրութեան , ըստ հոլովել ժամանակաց յաւելին զխրթնութիւն իմացուածոյ մարգարէութեանց որ միմեք են 'ի բնէ . և ահա սակս այսորիկ նոքին իսկ գրիչք աստուածաշունչք նմանեցուցանեն զտառս մարգարէականս « Զրաքի՝ որ տայցէ զլոյս 'ի խաւարչտին տեղւոյ , մինչև տիւն լուսաւորեսցէ , և արուսեակն ծագեսցէ ¹ :

Եթէ հարկ է ճանաչել զգթուարիմացն լինել մարգարէական տառից , հարկ է և ևս խոստովանել եթէ այն միմեք ասացուածք ոչ ինչ ամենեւին նուազեցուցանեն զգորութիւն ընծայութեանց զորս ընձեռեն նոքա մեզ : Քանզի եթէ գոն մարգարէութիւնք գթուարիմացք և անկեալք ընդ բանականութեամբ պատճառախնդրաց , են դարձեալ և այլք որոց իմաստք յայտնի են , և ոչ ինչ իւրի աղօտանան , բայց եթէ սնտոի բանիւք կամակորել զնոսա նկրտեսցին անուամունքն և յողզողք 'ի հաւատս : Ի սոցա համարի են մարգարէութիւնքն Դանիելի , որոց միաձայնութիւն ընդ անցիցն անցեւոյ յայտնի ակներև կայ ամենեցուն , նա և

1 Պետրոսի . երկրորդ . Ս . 19 :

նոցին իսկ անհաշտ թշնամեաց հաւատոցս, որպէս
ցուցաք 'ի վեր անդր: Ի սոցանէ են և յոլովագոյնք 'ի
մարգարեութեանց զորս գումարեցաք յերկոսին յա-
ռալին մասունս ատենախօսութեան մերոյ, և որոց ի-
մաստ բացայայտեալ է, ոչ միայն ըստ կանոնաց քննա-
բանութեան, այլ և յերկցագոյն ընձեռութեանց ազ-
գին հերբայեցւոց: Ապա արժանապէս առ ոչինչ հա-
մարիմք զընդդիմադրութիւնս արդի հրէից, 'ի ձեռին
ունելով երաշխաւորս այնպիսիս յորոց չկարեն յու-
րաստ կալ և նոքա, այսինքն զհնագոյն թարգմանու-
թիւնս գրոցն, զՅարասականն և զՄեկնաբանութիւն
'ի նոցին իսկ հերբայեցւոց յորինեալս, յայն ժամա-
նակն՝ յորս գոյր առ նոսա ծանօթութիւն կատա-
րեալ ազգայնոց ընձեռութեանց, և ազատք էին 'ի
ընակարծեաց 'ի խնդիրս, որոց վասն խտիրք են ընդ
մեզ և ընդ նոսա յաւուր յայսմիկ:

Այլ ահա միւս այլ կնճխուն՝ որ գժուարալոյծ ևս
թուի 'ի վերին երեսս: Զի ասեն հակառակորդքն մեր-
յիրաւի է ապաքէն, զի բանք մարգարեիցն զորս ամեր
'ի մէջ, ուրոյն հաւաքեալք 'ի միտսին, և ճարտարու-
թեամբ դասաւորեալք, թուին բերել զնկարագիր իմն
Յիսուսի Քրիստոսի. և մեր իսկ եթէ բացեալ զգիրս՝
ուստի հաներդ, դտանէաք զնոսին նովին կարգովք
զուգայարմարեալս, և մէք իսկ պաշտօնակից ձեզ լի-
նէաք, և չնդձէաք խոստովանել զՔրիստոս առաքեալ
յերկնից. նա և Աստուած գլխովին 'ի փրկել զմարգիկ
եկաւորեալ յաշխարհս: Այլ չէ այս այսպէս. նկար
պատկերիդ որով սքանչացուցանես զմեզ, քո գործ է
և ոչ մարգարեից: Ոչ առձեռն ունիս դու զնոսա, այլ
դու ինքնին աստ և անդ խնդրես որոնես զներկերանդս
դեզորէից՝ որ պատկան են պատկերիդ: Թօթալիւս
զնախընթաց և զհետևորդ բաննս, և 'ի նմին պատգա-
մաց առնուս որ ինչ 'ի ճահ է քեզ, և թողուս որ ոչ
գան 'ի դէպ, և 'ի մարգարէէ առ մարգարէ ընթանաս
մուրանալ զնկարս որ պիտոյն է քեզ. և զինչ սքան-
չելիք իցեն այսոքիկ: Այսու օրինակաւ, մարթ է տալ
բարբառել մարգարեից՝ որ ինչ որ և կամեցի. իսկ 'ի
դարձուցանել քո զիւրաքանչիւրն 'ի տեղիս իւրեանց,
և 'ի մերձ գնել նոցա զմեկնողական մասունս, յայն-
ժամ զայլ ինչ ամենեկին միտս յանդիման արասցեն,
քան զոր համարիս դու:

Յուսամ՝ ոչ ընդ մեղադրութեամբ անկանել, զի կարի պարզաբանեցի զճուռոմ՝ ընդդիմաբանութիւնս. և ներեացի ինձ, մինչ չե՛լ լուծումն բանից եկեալ, խեղամբութիւնս ինչ կարևորս կարգել աստանօր, որք ապաւ զնոյն իսկ զընդդիմադրութիւնս լուսաբանեսցեն:

Նախ յուշ լիցի ձեզ, տեարք, զի մարգարէք չեն պատմաբանք անդորրամիտք, որ միշտ հպատակեն կարգաց ժամանակացն և անցից, այլ մանաւանդ բազում անգամ՝ ի միոյ յայլ ինչ այնպէս արագագոյնս անցանեն, զի դժուարին է զհետ նոցին հասանել: Առհեթանոս քերթողսն ոչ ինչ զարմանաց թուին նոցա մտացաթիւ թռիչք խանդից, զի է ապա զի անսովոր համարին զսոյն մարգարէից: Ընդ Պինդարի եռանգըն խանդից սքանչանամք, և հանճարոյ նորին և ներշնչման համարիմք զայն արգասիս. և ընդէր իցէ ապա եպերել զնոյն յԵսայի և ՚ի Դանիէլ իբրև ցնորական մտաց աւիւնս և չկամել իսկ հարցաքննել զիմաստս նոցին իբրու յիմարական առասպելեաց բարբանջ մունս: Հապա դատաստան ուղիղ դատեսցուք, և եթէ պարտ համարիմք մեծարել և զխրթնածածուկ մթու թիւն քերթողական տուայուածոց, ապա գէթ անձ նապահ լիցուք յանօրէն և ՚ի պիղծ արհամարհանաց առ սրբանուէր մթութիւն պատգամացն՝ որով բարեհաճեցաւ Աստուած յայտնել մեզ զհանդերձեալսն:

Դարձեալ եթէ ինձ անկ իցէ խոստովանել, եթէ բնական և զգալի վախճան մարգարէութեանց յառժամանակեայ պէտս հերբայական ազգին սահմանեալ է, ապա և ձեզ հարկ ՚ի վերայ կայ ընդունել եթէ այս միայն վախճան չէ բաւական առ ՚ի մեկնաբանել զամենայն գրեալսն ՚ի մարգարէից: Քանզի են ՚ի նոսա այնպիսի վսեմական ասացուածք, նկարագիրք չքնաղք և մեծավայելուչք, զի ծաղրական ինչ է համարել զնոսա կանխաձայնութիւնս և եթէ հանդերձելոց անցից ազգի միոյ որ անշուքն էր և անծանօթ, և յայլ ամենայն ազանց դարովեալ, և ամօթապարտ ՚ի մեջ նոցա ընդ դարս բազումս: Հարկ է ապա ընդունել եթէ բաց ՚ի բնական և ՚ի սեղհական վախճանէն մասնաւորելոյ առ ազգ մի և եթէ, է և այլ իմն կէտ նպատակի երկնատուր պատգամացն՝ կարևորագոյն քան զառաջինն, որչափ զի ճոխագոյն ևս կամեցան

նկարագրել զնոսին Տեսանողքն: Եւ ո՞ր այն իցէ: Ան-
երկիւղ 'ի հակառակորդացն արտաճառութեանց ա-
տեմբ, եթէ սքանչելահրաշս այս և կարևորագոյն վախ-
ճան՝ գալուստն է Մեսիային խոստացելոյ Հրէից, և
վէպք վարուց նորա և մահուն, և յազմութեանն զոր
տանելոց էր 'ի վերայ թշնամեաց իւրոց. սրպէս տե-
սաւ յընթացս ճառիս՝ ըստ համաձայն վկայութեան
գրոց սրբոց, և երիցագոյն և օտուգագոյն ընձեռու-
թեանց: Որ ոք զգիրս մարգարէից ընթեռնուլ կամի-
ցի, ակներև տեսցէ անգանօր, եթէ վախճան նոցա ա-
ռաքելութեանն այս ինչ էր գլխաւորապէս, դարուց 'ի
դարս կանխաձայնել զգալուստ փրկողին: Տեսէք եթէ
'ի նախաձայնել անդ պատահարս ինչ բնականս, յոր-
ժամ աղօտ ինչ օտուեր Մեսիային յանդիման լինիցի,
կամ օրինակ նմանութեան զնա 'ի յուշ բերիցէ, ան-
դէն և անդ խոյանան դէպ առ նա եռանդեամբ ըզ-
ձիցն տենչանաց. զնա ինքն տեսանեն, և զնա ինքն 'ի
բացուստ ողջունեն զառիթ սիրոյն իւրեանց և զցան-
կալի ակնկալեաց. և զնա ինքն հանեն անվեհեր ձե-
ռօք 'ի նկար 'ի գունագեղ յերգներանդս, մինչև աա-
կաւ զիջեալ խանդիցն որ զնոսին 'ի հիացումն դրա-
ւեալ ունի, միւսանգամ առնուն պատմել զանցս պա-
տահարացն:

Այլ առ աներկմիտ լինել, և ոչ ընդ միմեանս խառ-
նակել զիրկին զայսոսիկ գիտաւորութիւնս մարգա-
րէութեանց, և որոշել որ ինչ միումն կամ միւսում
պատկանիցին, զայս մեզ կանոն հրամայեցաք. մի ա-
մենեւին 'ի Մեսիայն հանել զբանս ինչ մարգարէից,
բայց զոր չիցէ մարթ պատշաճապէս և ուղղութեամբ
յարմարել յառաջիկայ նիւթ բանին. և զոր 'ի հակա-
ռակէն՝ ըստ գերբնական վախճանին առեալ՝ յարմարա-
գոյն և յայանագոյն բերիցէ զիմաստսն: Իսկ զայն բանս
մարգարէականս որք թէպէտ ծանօթք իցեն և բազում
անգամ յաստուածաբանից առակեալք, այլ զի բնա-
կան նիւթոյ մարգարէութեն յայանապէս ոչ պատշա-
ճին, 'ի նոցանէ իսկ կամակար հրաժարեցաք, իբրու զի
մեկնութիւն նորին գծուարահաս էր մտաց. և ոչ կո-
չեցաք զնոսա 'ի մեր օժանդակութիւն, որոց անկա-
րօտ է ճշմարտութիւն. զգուշացեալ 'ի տալոյ յատե-
նական բեմասացութեանս և զաղօտ ինչ նշմարանս՝ ո-

րովք թուեցայց թերևս յանդգունց ոմանց բռնազբօսել և խորամանկել զգրեալն:

Արդ 'ի միտ առեալ միանգամ զխեղամուռ թիւնս զայտոսիկ, զինչ կարծել իցէ զընդդիմաբանութենէն, զոր առաջի կայր մեզ լուծանել. ոչ ապաքէն զայս ինչ պարզաբար յանգիման առնեն մեզ հակառակորդք, զի յանիրաւի համարիմք մեք զպատգամն նախայիշատակեալս, իբրու աւետիս գալտեան փրկչի ուրուք կամ Մեսիայի, որ դալոցն իցէ փրկել զաշխարհս: Յայս եւթ յանգի ահա դժուարութիւնն զոր արտաճառեն մեզ անհաւատք. քանզի և ինքեանք իսկ խոստովանին, զի թէ միանգամ սաուգեսցի թէ վասն գալտեան Մեսիային իցեն ասացեալ պատգամքն, Մեսիայն այն անշուշտ նոյն ինքն իցէ Քրիստոս, յոր յանգելեալ կատարեցան ամենայն տառք մարգարէականք: Ապա յապօք 'ի քնին մի առ մի զամենայն բանս ընդդիմախօսութեանն, և զարդարակշիռ գինս շնորհեցուք նոցա:

Ըստգտանիմք 'ի նոցանէ, իբրու զի այլափոխեալ զբնական և զառաջագիրնիւթ մարգարէութեանց, ըստ կամի հանեմք զնոսա 'ի նիւթ գերբնական և խորհրդաւոր՝ յանուանեալն Մեսիայ: Այլ եթէ զնոյն իմաստս ընծայեմք մեք պատգամացն՝ զոր յառաջ իսկ քան ըզմեզ ընծայեցին և հնագոյն ընձեռութեք հրէական ազգին, և ամենայն պարզաբանողք և մեկնաբանք, և ամենայն թարգմանութիւնք գրոց սրբոց, և ամենայն հին և արդի վարդապետք, (բաց յոմանց որ առ շահուեթ անձանց զհակառակն ջատագովեալ՝ չգորեն ինչ նոցայն վկայութեք), և եթէ զմիայն պատշաճականն իմացուած զոր պահանջեն բանքն՝ ընծայեմք նոցա, ձայն տալով միանգամայն հակառակորդաց մերոց, եթէ կարեն, զայլ իմն բանաւորագոյն իմացուած 'ի մեջ մատուցանել, զիարդ կարիցեն հնարաւորութիւն զմերն համարել, և ճիգն անպառշաճ շացուցանելոյ և պատրելոյ զայլս:

Ստգտանիմք դարձեալ զի վեր 'ի վայր առնեմք զկարգ մարգարէութեանց, զվերջն 'ի սկիզբն փոխադրելով և զսկիզբն 'ի վախճան՝ պատգամաց 'ի պատգամս և տեղեաց 'ի տեղիս ոստոստելով, փոխանակ թողլոյ զայնս յիւրաքանչիւր տեղիս, որպէս և ուր

գրեցանն՝ հանդերձ նախընթաց և հետևորդ բանիւ-
քըն։ Այլ որպէս կանխաւ խակ ցուցաք, երկու նիւթք
տարորիշք առաջի կան մարգարէից, մինն հասարակ և
բնական, և միւսն գերաբուն և տարօրինակ. և մերթ
զայս և մերթ զայն առաջի կայ նոցա մարգարէանաւ-
վասն որոյ և ըստ հոգւոյն շնչելոյ որ վասէ զնոսա երա-
գագոյնս 'ի միովէն 'ի միւսն անցանէն։ Արդ ո՞րք սա-
պեսցէ զմեզ ընդ հետս շաւղաց նոցին շտապել, որ ա-
րագագոյնս խոյանան և բազում անգամ զկայ առնուն՝
և իբրև զնոսա միախառն յանդիման առնել մերթ ըզ-
վէպս հասարակ և բնական անցից՝ որ անցանելոց ի-
ցեն ընդ ժողովուրդն հրէից յապա ժամանակս, ան-
կարևորս յայժմու ժամանակիս, և մերթ դարձեալ
զաւետիս հանդերձելոց կարևորագունից խորհրդոց,
որոց առաջինքն նախանկար օրինակք միայն էին։ Բայց
այս աշխատութիւն ոչ միայն 'ի տաղտուկ իցէ ունկըն-
դրացդ իմաց և արտաքոյ առենախօս առենական բե-
մասացութեանս, այլ և անօգուտ վաստակ ամենեւին։
Քանզի զի՞նչ 'ի մէնջ պահանջեն առ աներկևան գոր-
ծելոյ զառաջագրեալն ինդիր, բայց զի կանոն իմն ան-
ձանց սահմանել՝ մի բնաւ չիտթել ընդ միմեանս գեր-
կոսին նիւթս մարգարէութեանց, և մի երբէք որ միումն
պատկանիցի՝ առ միւսն վերաբերել։ Արդ ահա զայս
ինչ արարաք և մէք. և ասպարէզ կարդամք հակառա-
կորդաց մերոց դասնել ինչ մի 'ի մարգարէութեանցն՝
որք այնպէս քաջագէտ յանդեցան 'ի Մեսիայն, զոր
մարթ իցէ յարմարել խոհականութեամբ 'ի նիւթ ինչ
հասարակ և բնական։ Ո՞ւր իցէ ապա հրապոյրս մեր
և պատրողական հնարաւորութիւն։

Յանդիմանիմք 'ի նոցանէ, իբրու զի զհատակոտորս
բանից աստի և անտի ճաբաղ արարեալ, հիւսեմք
զնոսա ճարտարութեամբ 'ի մի բան բովանդակեալ, և
իբրև ճշգրիտ պատկեր Մեսիային յանդիման առնեմք
զայն։ Այլ քանի՞ անմտագոյն է մեղադրութիւնս. ա-
ռացաք միանգամ 'ի վերագոյնսդ զի յորժամ 'ի մար-
գարէութեան ուրէք՝ որ զբնական նիւթոց ճառիցէ,
անակնկալ ասացուածս ինչ գտանեմք, որ ընդ այլոց
բանից պատգամացն չմիտբանիցին և զթել վիպասա-
նական բանիցն յայտնապէս հատանիցեն, և բանաւոր
միտս ինչ ոչ ընծայեսցեն, բայց եթէ 'ի յարմարել

զայն Մեսիային, ո՞րպէսզէն զմեզ կարիցէ եթէ պէտ
անձին առնիցեմք 'ի մի վայր հաւաքել զնոսա իբրեւ
յայտարար նշանս Մեսիային, աստ և անգ ցրուեալս
'ի հոգւոյն Աստուծոյ, մեզ թողլով զհոգս ժողովելոյ
զնոսա և կազմելոյ զպատկեր նորին: Եթէ անդրիա-
գործ որ գերահամբաւ հնոցն ժամանակաց, յետ ո-
րիչ որիչ դրօշելոյ ճարտարութեամբ արուեստին զայլ
և այլ մասունս պատկերին Ալեքսանդրի կամ Վեսա-
րու, ծածկէր զնոսա ընդ հողով 'ի հեռաւոր վայրս 'ի
միմեանց, առ 'ի սքանչացուցանելոյ զառ Քապա ե-
կեալն ընդ անակնկալ գիւտն չքնաղագեղ. և 'ի դա-
նել ապա ըստ զիպաց միոյ 'ի մասանցն, և 'ի սքանչե-
լարուեստ ճարտարութենէն 'ի խոյզ և 'ի խնդիր յոր-
գորեալ մարդկանն, հասանէր նոցա և զայլ ամենայն
մասունսն գտանել, առացէք ինձ՝ պնդէիք տակաւին
ընդ մի համարել զանդամն ցրուեալս՝ այլ բարեյար-
մարս ընդ միմեանս, ընդ անարդ հողակուտին որ ծած-
կէն զնոսա՝ 'ի պեղել անգ այլոց զերկիրն առ 'ի բո-
վանդակելոյ զպատկերն զայն. և եթէ ձեռն ճարտարի
ժողովեալ զնոսա, յանդիման աչացդ կացուցանէր
զոլոյն իսկ զանդրին չքնաղ և բարեյոգ և ամենայն
մասամբն անթերի, յամառէիք դեռ ևս յուրաստ կալ՝
հակառակ ակներև ընծայութեանն, ասելով եթէ
չնորհէր երբէք ճարտարագործն 'ի կիճ անդր տալա-
ւորել զկերպարանս յաղթողին Գալիլիացւոց կամ
տիեզերակալն Ասիոյ:

Այլ ոչ կցկառուր և եթ և մուրացածոյ բանք են,
զորս հաւաքեցաքն և 'ի մի բան զօգեցաք. այլ բազում
այն է զի անթերի նկարագիրք են և պատկերք ճշգր-
տաւիպք իրերաց, թէ և յանհամար կերպարանս նը-
կարեալք: Սալմոսք բովանդակ թագաւորամարգա-
րէին, և ամբողջ գլուխ մի բանից Եսայեայ կամ Դա-
նիէլ՝ այսոքիկ են զոր ածեմք 'ի վկայութիւն որպէս
և գրեալ են՝ առանց փոփոխութիւնս ինչ գործելոյ 'ի
նոսին. և որ այնպէս բացայայտք են և ճշգրտաւիպք,
մինչ զի ընթերցանելացն վեպս զնոսա համարել քան
մարգարէութիւնս:

Արդ ահա տեսանէք, տեսըք, զի բազումք յայն-
ցանէ զորս կոչեցաք 'ի վկայութիւն, և 'ի թողուլ անդ
զիւրաբանչիւրն 'ի տեղիս իւրեանց և 'ի մերձ գնել

զնոցին զնախընթաց և զհետագայ բանն, ոչ ինչ այլ միտս ընծայեն այնոքիկ՝ բայց զոր մեքս ցուցաք: Տեսանէք, զի այնու որով զիմաստ խորհրդական բանից նոցին բացայայտեմք, ոչ զայլ ինչ տամք բարբառել մարգարեից, բայց զոր ինքեանք ասացին, և ոչ զորս մեքն կամիմք, որպէս ամբաստան լինին զմէնջ: Ի վերջ բանիս՝ տեսանէք, զի հակառակ անհաւատիցն նրբահիւս իմաստակութեանց, հրաշալիք մարգարէութեանցն անվկանդ և անսասանելի կան և մնան տակաւին. ոչ ահա և դուք փոխանակ կցորդս լինելոյ ամբարիշտ երկմտութեան ամբարտաւան հոգւոցն, որոց շուրջ պատեալ 'ի լուսոյ՝ տակաւին 'ի խաւարի յամառին չլլել, ձայնակիցք մարգարէին ստիպիք գոչել. « Ի Տեառնէ եղև այս, և է պանչելի յաչս մեր ¹:

Այլ ասիցէք տակաւին. եթէ ոչ հրեայք եւեթ և անհաւատք զիմաստից մարգարէութեանցն արտաձուռեն. այլ և նոքին իսկ քրիստոնեայք ոչ միաբանին 'ի մեկնութեան իմացուածոյ կարեւորագունից 'ի մարգարէութեանց:

Այո, են և 'ի քրիստոնեայս հակաձառութիւնք զոմանց 'ի մարգարէութեանց. այլ ո՞ ոչ գիտիցէ եթէ յամենայն ժամանակի և առ ամենայն ազգս գտանին հոգիք անձնահաճք, որք կրճիմն յարուցանեն և զանհեբքելի ճմարտութեանց: Իցէ՞ թէ ոչ ըստ բաւականին հաստատեալ համարեսցի առաջարկութիւն ինչ բանից, եթէ օտարախոհից ոմանց և յանդուգն հոգւոց ոչ բաւական համարեսցին ընծայութիւնքն յառաջ բերեալք: Զոր օրինակ անհեղեղ կարծիք հօրն հարտուէնի՝ կարասցեն ինչ յերկբայս զմեզ արկանել ըզհարազատութենէ և զստոյգ իմաստից գործոցն, որ յերկնագունից անտի ժամանակաց ընծային Վիկերոնի և Վիրգիլեայ և Վեսարու, և այլոց համբաւտենչ մատենագրաց Աւգոստեայ դարուն: Վասն որոյ ոչ իմաստութեամբ խորհին, որք հակառակին աստուածաշունչ մարգարէութեանց, 'ի գէմս ածեալ զասկառուց ոմանց իմաստնոց զսեպհական կարծիս:

Այլ տեսցուք զինչ այն նիւթք իցեն բանակոիւ հա-

¹ Սաղմոս ճԺԷ. 23:

կաճառութեան իմաստանոց որք հաւատարիմք են կրօնիցս, զորս վեր'ի վայր յեղյեղեն մեզ հակառակորդք իցեն նոքա զհիմանց և զիսկութենէ մարգարէութեցն: Իցէ այս ճշմարիտ, այլ զոմանց և եթ' ի նոցանէ. իսկ նիւթ արտաճառութեանցն բազում անգամ զթաթմատար խնդրոց են, որովք ոչ ինչ նուազի զօրութիւն ընձեռութեանն, զորս ի պաշտպանութիւն կրօնիցս ածաք ըստ մարգարէական գլխոց: Ըստ այսմ միաձայնին ամենեքին ասել, եթէ պառգամքն զրոց խօսեցաք՝ զՄեսիայն նկատեն, որք և բովանդակ յանգ ելեալ կատարեցան ի Քրիստոս, և թէ ցուցանեն նոքա զաստուածաճրաման առաքելութիւն նորոս. իսկ բանակառութիւնք նոցին զքննաբանական ինչ իրաց են, որք ամենեւին օտար են ի սկզբնական խնդրոյն: Զոր օրինակ հաւանին ասել եթէ կանխասացութիւնքն Յակոբայ և Դանիէլի կատարեցան յանձն Քրիստոսի. այլ վէճ է տա նոսա վասն ստուգադիր ժամանակին, յորում գաւազան իշխանութեն դադարեաց ի Յուդայ, և թէ երբ արդեօք ճշգիւ սկիզբն առնուցուն եօթանասուն եօթներորդքն Դանիէլի: Այլ ասացէք, առ ինչ պիտոյ իցեն միջանկեալ խնդիրքս այսոքիկ: Միթէ նուազեացի՞ ինչ ստուգուիս թէ ի բազմաց հետէ անցեալ է ժամանակ գալստեան Մեսիային, զոր սահմանեցին Յակոբ և Դանիէլ, ի զնել անդ միով կամ երկու դարուք յառաջագոյն զբարձունս իշխանութեանն ի Յուդայէ, կամ՝ քսան ամօք յառաջ կամ յետոյ զսկզբնաւորութիւն դանիէլեան եօթանասուն եօթներորդացն: Ապա ուրեմն անհիմն է ամենեւին առարկուածն, զոր ի դէմս մեզ ածեն վասն բանակառութեանց նոցին իսկ իմաստանոց քրիստոնէից զիմացուածոյ Մարգարէութեանց:

Գիտեմ՝ քաջ, զի է ջուկ իմս իմաստանոց՝ որք թէ և քրիստոնէայք անուանիցին, այլ ի սրտէ ճշմարտիւ աստուածեանք են, որ զամենայն քրիստոնէութիւն պարզ իմաստասիրութիւն համարին, և զամենայն անձառահրաշ սքանչելիս գրոց սրբոց՝ դէպս բնականս, և զամենայն կանխասաց մարգարէութիւնսն՝ կարծիս մտաց երկբայականս: Եւ խոստովանել արժան է զի ի յիմնից ամաց հետէ բազումք կացին ջատագովք այսօրինակ խորհրդոյ՝ յաշխարհի ուրեք որ դրակից և

ստՀմանակից է մեզ¹։ Չէ մեզ աստանօր զՀմաութենէ
 իմաստնոցդ հակաճառել՝ զորս հանդէպ մեր կացու-
 ցանեն. այլ առանց երկմտութե ասելի է, զի թէ ակն
 ածել պարտ իցէ վկայութե, ոչ ապաքէն իմաստութի
 արդեաց անհետ լինի 'ի սպառ առաջի խոհականու-
 թեան անչափ իմաստնոց, որք յամենայն դարս կա-
 ցին, և խոստովան եղեն և վկայեցին զաստուածա-
 տուրն լինել մերոց մարգարէութեանց։ Դարձեալ
 համարձակութեամբ ասեմ, զինորուսումն քննաբա-
 նիցս կարծիք՝ յայլ իմն անհաստատ դրութենէ յա-
 ռաջ գայ, զորոյ զստութիւն այլուր նշաւակեցոք, ա-
 սեմ յանմիտ բնապաշտութենէ, որոյ վախճան ոչ այլ
 ինչ է՝ բայց եղծանել զգոյութիւն և զհնարաւորու-
 թիւն աստուածային յայտնութեան։ Դարձեալ չիք որ
 այր մտացի և ողջամիտ՝ որ սոցա յանդուգն քննաբա-
 նութեանցն հաւատա ընծայեցէ. գիտելով չափ զի
 մատենագիրք որք զամենայն հրաշաճառ պրանչելիս
 գրոց սրբոց, և զնոյն ինքն զյարութիւնն Քրիստոսի
 պարզապէս բնական իմն օրինակաւ ճգնին մեկնաբա-
 նել, մատենագիրք՝ որոց յանդգնութիւն յայն սահ-
 ման եհաս, մինչև զմարգարէս հնոյ կտակին մոլենա-
 խանձս և զորաբանողս համարել, և զնոյն ինքն զՔրիս-
 տոս Խաբէբայ որ և լաւաք², մատենագիրք այնպիսիք
 յայտուէ մոլորութեան և ինքնաստեղծ դրութեանց
 բախեալ տարուբերին։

Ապա յայս կնիքեսցուք զբանս մեր, աեարք, զի դիմա-
 խօսութիւնքս՝ որք հակառակ մարգարէութեց մերոց
 գումարին, ոչ ինչ ոչ կարեն ազգել 'ի սիրտ ուղիւ և
 հլու։ Են արդարև և ընծայութեանս այսօրիկ դժուա-
 րութիւնք, որպէս և այլոց ամենեցուն. և 'ի սմա իսկ
 տեսանի խառնուրդ իմն լուսոյ ընդ ստուերի, որպէս
 և 'ի կրօնիս մերում. այլ մի բնաւ մոռասցուք եթէ
 այս բնական իմն է՝ 'ի տկարութենէ մտաց մերոց յա-
 ռաջ եկեալ, և տեսչութեանն Աստուծոյ զնոյն սահ-

¹ Սաբհորն, Բողեն-Միւլէր, և յլով իմաստուն քննա-
 բանք Գերմանիոյ։

² Տես 'ի Պարոն Սթարք, Զրուցատրութիւնք իմաստասիրա-
 կանք վասն զանազան ժողովոց հաւատացելոց, յէջ 118, և այլն։

մանեղով՝ ի յայտնութիւն իւրոց յաւիտենական խորհրդոց։ Երկիցուք մի մերովքս անիրաւ բնակարժեօք և ծածկեալ չարութեամբ ակառից յաւելուլ զմթութիւնն, յոր ի բնէ շաղին միտք մեր ի քննութիւն կրօնից։ Բացցուք զաչս մեր ի լոյս մշտնջենասպայծառ որ նշողէն մեզ ի պատգամացն սրբոց։ Զի յայս յերկուս բանս բովանդակի կրօնս մեր՝ յոր վայելեմք։ Յիսուս Քրիստոս խոստացեալ և ակնկալեալ ի հնումն կտակին, և ծանուցեալ և պաշտեցեալ ի նորումն։ Քանի՜ գեղեցիկ է, տեարք, քանի՜ վսեմական և մեծարանաց արժանի կրօնս մեր իւրով հնութեամբն և եթ, որ անտի ի սկզբանէ աշխարհի ծագումն առեալ, ոչ բնաւ դադարէ զօգն անխղճի երկրպագուաց ճշմարտին Աստուծոյ. կրօնս այս սուրբ, որ թէպէտ ընդ յոլով դարս անցեալ, և տակաւ ի զարգացումն եկեալ, այլ հիմն նորա նոյն է ամենևին։ Մանուկ էր հերթայեցին և սկզբնական տարերց հաւատոցն և եթ գիտակ. իսկ քրիստոնեայն այր կատարեալ ամենայն խորհրդոց հաւատոցն լիովին խելամուտ։ Վասն որոյ միւսանդամ արժան է մեզ բարբառել զբանս հրաշալի առնն, որոյ միտք ի խորհուրդս աստուածութեանն լեալ խորամուխ, և ի տես մեծամեծ գործոց սքանչելահրաշ տեսչութեան նորա աղաղակեաց՝ « Եկն՝ որում՝ մնայինն, և պաշտեսցի նա յաղգաց յազգս մինչև ի կատարած աշխարհի. այս նկարագիր է Մեսիա յին՝ որում՝ հաւատամքն. « Յիսուս Քրիստոս երէկ և այսօր, նոյն և յաւիտենա »² :

¹ Խօսք ի վէպս աղգաց. մասն Բ. գլ. 1Ա։

² Առ. հերբ. ԺԳ։

ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ՀԱՒԱՏՈՅ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ
ԿՐԾՆԻՑ

Քրիստոսականս կրօն յանձին բերէ զլուսաւոր
տիպս ճշմարտութեան, որ գիտեն ազգել 'ի բանա-
ւոր և 'ի հլու միտս մարդկան: Չիք նմին երկիւղ
'ի խորազնին հակաճառութեանց. և միայն անհան-
դուրժելի են նմա կանխակալոյ կարծիք և կրից ցան-
կութիւնք. վստահ է նա 'ի յաղթութիւն իւր, եթէ
ոք ուղղութեամբ մտաց և առանց երկմտութեան 'ի
քննութիւն նորա մտաչիցի: Եւ վասն այսորիկ միշտ
պատրաստ է անյողդողդ մտօք առաջի առնել անհա-
ւատին զքաջածանօթ վկայութիւնս իւրոյ երկնային
ծագմանն: Եւ քանզի անխորի վասն ամենայն մարդ-
կան է հաստատեալ ռամկին և իմաստնոյն, վասն որոյ
և դրութիւնք հաստատութեան նորա ոչ այնպիսիք
ինչ են անհասք 'ի մտաց սոսկականաց, այլ հաստա-
տեալք յականաւոր դէպս պատմականս, աւանդեալս
յանեղծանելի արձանագիրս, և քաջ ևս վկայեալս
քան զՍոկրատայն անցս, ընդ որս ոչ ոք երկուա-
նայ. և որ անանջատ կցորդեալ է ընդ այնպիսի գերա-
հրաշ յեղափոխութիւնս աշխարհի, որք ոչ ուրեք
երբեք երևեցան, զջնջել ասեմ՝ կռապարիշտ մոլորու-
թեանն, և զգարձ տիեզերաց 'ի հաւատս աւետարա-
նին:

Բայց և առ նմին՝ անպատրուակ խոստովանի նա ըզ-
խորհրդական ստուերսն որովք պարփակեալն է, և
ինքն իսկ ազդէ մեզ եթէ տակաւին 'ի ստուերական

ժամանակսն կամք, և թէ քողաձիգ է ճշմարտութիւնն որ 'ի նմա, և թէ խորհուրդք աստուածայինք վարդապետութեան նորա, զոր օրինակ և գաղանիք երևելի աշխարհիս, ոչ 'ի սպառ մեզ մերկապարանոց երևեսցին բայց յօթեանս անդ մշանջենաւոր և անստուեր լուսոյն: Իսկ անհաւատն կամակոր իսկ կափուցանէ զաչա իւր առ լուսաւոր դէմս քրիստոնէութեանն, և բանայ միայն յայն կողմն և եթ որ 'ի ստուերի են տակաւն, և անգոսնեալ արհամարհէ զակնյայտնի ցոյցս կրօնից, և խիզախմամբ յարձակի 'ի վերայ խորհրդոց հաւատոցս, զորս հաւատք ինքնին խոստովանին անհաս գոլ մտաց: Նմանող գոլով յայտմ առն՝ որ տականառես լեալ նորօրինակ երևութի երկնատեղաց քարանցն, որ ստուգագոյն վկայութեամբ հաստատեալ են յաւուրս մեր, ոչ ճշմարտանմանս զնոսին համարեսցի, և անհնարինս զնոսա ճգնեսցի ցուցանել, ոչ ինչ փոյթ առնելով քննել զվկայութիւնս այնոցիկ որ զնոցա գոյութիւն աներկմիտ հաստատիցեն:

Բայց որ զինչ և իցէ, ոչ ինչ երկնչիմք մեք զհետ անդէլ անհաւատին յամենայն մաքառմունս նորա ընդ դէմ խորհրդոցն աստուածայնոց, և զստուերակողմն կրօնից 'ի յայտ տծել. որպէս զի յորմէ յաւակնեալ անպարտելի իմն համարէին զանձինս թշնամիք հաւատոցս, յայնմ իսկ մարգէ յաղթահարեսցուք զնոսա: Ապաքէն ասիցէ անհաւատն եթէ Աստուած լոյս գոլով և ճշմարտութիւն՝ 'ի կամելն խօսել ընդ մարդկան, զյայտնագոյն իրս միայն պարտէր յայտնել նոցա. այլ մեք ցուցցուք եթէ զիւրդ պատշաճական են զի 'ի ճշմարիտ յաստուածային կրօնս իցեն և ինչ ինչ անհասանելիք մտաց: Յաւելցէ անհաւատն ասել, եթէ խորհուրդք քրիստոսական կրօնից՝ հայեցողականք և եթ են և անպէտք ուղղութեան վարուց, զորս մարթէ անգիտանալ անպատուհաս. այլ ցուցցուք մեք թէ խորհուրդք քրիստոսականք քանի օգտակարք իցեն և բարոյից: Եւ համառօտ ասել՝ նիւթ և բաժանու մն բանախօսութեանս իցէ՝ պատշաճաւորութիւն խորհրդոց յաստուածային կրօնս, և օգտակարութիւն քրիստոսական խորհրդոց 'ի բարս և յուղղութիւն վարուց:

Ա.

Պատշաճաշորոշիւն խորհրդոց յԱստուածային
կրօնս .

Խորհուրդք են վարդապետութիւն ինչ հաւատոյ
անհաս 'ի մարդկեղէն մտաց , զորս բանիւ լոկով չմար-
թէ յայտնաբանել , և որոց հաւատամբ աստուա-
ծայնով և եթ վկայութեամբ որ զնոսին յայտնաբա-
նեաց , առանց կարող լինելոյ խելամուել խօսութեան
նոցա . այսպիսի իմն է վարդապետութիւն Մարդեղու-
թեան վասն փրկութեան աշխարհի : Արդ ոչ միայն
այսօրինակ խորհուրդք յաստուածային ուրեք կրօնի
չեն հակառակամարտ մտաց , այլ մանաւանդ յայն-
ժամ առաւել անհեղեղ ինձ թուեսցին կրօնք յոր-
ժամ նուազեալ իցեն յայսպիսեաց :

Քանզի արդարեւ յորժամ յածութիւն անգր ամ
բաւնամ զմիտս իմ , և խորհիմ՝ զերկրպագելի կատա-
րելութիւնս այնորիկ որովք կան և շնչեն զկենդանու-
թիւն համայն էակք անեղերացս , զգորութիւն որ ես
տեղծ զնոսա , և զիմաստութիւն որ զնոսա ղեկավարէ ,
զբարութիւնն որ հաղորդի և ծաւալի 'ի նոսա , և զսրբ-
բութիւնն որ զստուեր անգամ չարի 'ի բաց տանի հա-
լածական , և զարդարութիւն որ որչափ ահարկու է
ախտից նոյնչափ ևս սփոփիչ առաքինութեան , 'ի խոր-
հելն ասեմ զայս ամենայն՝ որչափ և տկար իցէ զօրու-
թիւն մտացս , ճանաչեմ՝ քաջ զաստուածային զայստ-
սիկ ստորոգելիս , և ազգունն իմն բուն առնէ ինձ խո-
նարհել և երկիր սլազանել առաջի անբաւելի մեծ-
վայելութեանն , և մատուցանել նմին զերախայրիս
պաշտաման և սիրոյ , և 'ի ծանօթութեանցս յայսցա-
նէ՝ որչափ և թերիք իցեն , կանոնս իմն ուղղութեան
առնուլ առ ուղղելոյ զիլձս սրտիս և զընթացս կենաց
'ի ներկայումս : Բայց և առ նմին իմանամ զի թէ կա-
միցիմ և ևս խորամուխ լինել 'ի քննութիւն կատարե-
լութեանց անբաւելոյ Էական , ընկղմեցայց յանդունդս

խորոյ անհասանելեաց, ուր հանգոյն իմն յանեզր և անյատակ ովկիանու մոլորին միտք մարդոյ և անհետ կորնչին: Արդարեւ անհաս և անխմանալի մտաց է Աստուած զոր պաշտեմքս. և այս ևեթ անուանակոչու թիւն յայտարար է էութեան նորա: Չէ շատ ասել զնմանէ եթէ էակ իմն է գերագոյն բարի և իմաստուն և խոհական, այլ յաւելուլ արժան է, որպէս քաջ ազգէ Պուրտալու¹, ասել ևս եթէ բարի է Աժ, այլ բարութիւն անհաս առ 'ի մէնջ. իմաստուն, բայց և իմաստութիւն անհասանելի. խոհական, բայց խոհականութիւն անըմբռնելի: Ո՛չ ապաքէն և հաւատք որ հրաշակերտն է Աստուծոյ, զնորին իսկ արարչին պարտի յանձին բերել զնկարագիր: Ձեռագործք որդւոց մարդկան սաՀմանաւորք են որպէս զառնելիան իւրեանց, իսկ աստուածայինքն՝ որ էակն է անհուն՝ պարտին հաղորդակից լինել նորա անբաւութեանն: Եթէ կրօնքս յոր հաւատամ, անմասն էր 'ի խորհրդոց, կեղակարծ ինձ ընծայէր, և մարդկեղէն իմն հնարս զնա համարէի, և գրոշմն ճարտար նենգագործի որ չիցէ կամեցեալ վրդովել և ահաբեկել զմիտս իւրոց նրմանեաց՝ վարդապետութեամբ խորհրդոց. իսկ յաստուածաւանդ կրօնս՝ հարկ է թէ իցեն և կէտք անհասանելիք մտաց. զի թէ ամենայն արարք նորա գիւրահապ էին, ապա չլինէր նա Աստուած. այսպէս ահա խորհուրդք՝ ոչ միայն անարժան Աստուծոյ չառգնեն զբրիսառնէութիւն, այլ և աստուածային իմն կնիք տպաւորեն 'ի նմա:

Այլ պարզաբանեցուք և ևս զմիտս մեր. խորհուրդք, ասեն, անհասանելիք են մտաց. — ո՛չ ապաքէն և վասն այնորիկ իսկ արժանաւորք են գերագոյն իմացականութեանն Աստուծոյ: Ո՛չ ահա և իմաստնոց բաղում՝ ծանօթութիւնք են օտարք և անհապք 'ի հասարակաց մտաց, և որ նոյն ինքն գիտութիւնն է և լուսաւորութիւն՝ չունիցի՝ ինչ ծանօթութիւնս այնպիսի ճմարտութեանց որ անհասանելիք իցեն և կարի իսկ իմաստնագունից և կորովատես հանճարոյ: Աղէ,

¹ Ճառ. յաղագս խորհրդոյ Ամենասուրբ Երրորդութեան. մասն Ա:

ասացէք առ այր որ տգէտ և տխմար ամենեւին, եթէ արեգակն զորոյ տեսանէ զծագելն, և զբարձրանալն 'ի կէտ միջակին, և զդառնալն 'ի մութս և խոնարհել և անհետ լինել, անշարժ ինչ իցէ կացեալ անդրդուելի 'ի միջակէտ աշխարհիս, և երկիրս յորում կայ և բնակէ նա հաստատութեամբ, շրջեալ հօլովիցի զիւրև քան զմրրիկ արագագոյն. և ահա ծիծաղեսցի նա և ժմափոյցէ, և համարիցի թէ զծաղու գայցէք դուք զնորա անգիտութեամբն և տխմարութեամբ՝ և եթէ ոչ յաջողեալիք միջնորդական ծանօթութեամբք զիւրիմաց ընծայել նմին զձերդ հաստատութիւն, ոչ ինչ այլ համարեսցի նա զայն բայց բանգագուշանս ինչ և կարծիս սնտախ՝ զոր դուք անպատիր ստուգութիւն համարիք: Ապաքէն զի՛նչ ասէիք առ այր գեղջուկ և շինական, որ այսպէս իմն առնէր պատասխանի իմաստնոցս մերոց. չիմանամ ինչ զպատճառող որ վասն անշարժ կայիցն արևու՝ զորոյ զշարժումն աչօք բացօք տեսանեմ, և ոչ զկարծիադ զհօլովմանէ երկրիս, որոյ գիտակ իսկ եմ անշարժութեանն. ամենայն այսոքիկ անիմանալիք են, և ես տեսանելեացս և եթ հաւատամ: Ո՛չ ապաքէն արգահատանօք իմն հայէիք 'ի շինականն տխմար: Արդ ներեցէք ինձ ասել. ձերդ պատճառաբանութիւնք հակառակ խորհրդոցն աստուածայնոց՝ զազիազփուռք ևս են քան զնորայն: Քանզի եթէ ոչ այլ ինչ, բայց ընդ ձեզ և ընդ նա է ինչ զուգութիւն և հանգիտութիւն, զի և դուք հանգոյն նմին մարդիկ էք տկարք և սահմանաւորք, և խտիր որ ընդ մէջ ձեր և նորա որչափ և մեծ իցէ, այլ չէ ինչ անհուն և անսահման: Այլ ընդ ձեզ և ընդ Աստուած՝ թէ և իմաստնագոյնք իցէք 'ի մարդիկ, անսահման է անջատումն, և բանն որով պարծիք՝ նշոյլ իմն է աղօտ և դոյզն կաթիլ յանդնդոց անտի անեզր Ովկիանու գիտութեան և լուսոյ որ է Աստուած. և երկինք ոչ այնչափ հեռի են յերկրէ, որչափ ստեղծական միտք յանստեղծն իմացականութենէ: Ոչ այնչափ առատատես են միտքս մեր և լուսաւոր՝ առ ըմբռնելոյ զիսկութիւն եղականաց և բովանդակելոյ 'ի միտս մեր զնոսա ըստ բոլորին և ըստ մասանցն լինելով խելամուտ. բազում անգամ և կարի իսկ ստուգագոյն հանգիտութիւն են նիւթոց ընդ միմեանս, այլ անծանօթք առ 'ի մէնջ. և ահա

վասն այսորիկ է երբէք զի ճշմարտութիւն ամենեկին իսկ աննման ճշմարտին յանդիմանի. իսկ Աստուած որ զնորս էիցս նկատէ՝ տեսանէ 'ի նոսին զուգաձայնութիւնս իմն հրաշալիս, զոր մէք ընդդիմակս ինչ համարիմք տեսանել: Քանզի կարի փանաքի են չափք մըտացս առ 'ի չափելոյ զանբաւութիւն իմաստութեանն Աստուծոյ, զոր օրինակ թէ յափ մի ձեռաց կամէաք ամփոփել զանբաւութիւն ջուրցն Ովկիանու:

Անհաս են մտաց խորհուրդք հաւատոցս, և կարի իսկ քաջ. քանզի և այսու իսկ արժանաւորք են ամենիմաստ մտաց արարչին: Յիսուս Քրիստոս եկն յաշխարհս առ 'ի բժշկել զմարդն ողջոյն, և առ 'ի բուժել զվէրս մտացն որ յամբարտաւանութենէ, և զվէրս սրտին որ 'ի ցանկութենէ: Ամբարհաւած իմն հետաքննութիւն խարդաւանէր զնա 'ի վիհս անհեղեղ մոլորութեանց, որպէս և զգալեացս ցանկութիւն ընկրդմեալ էր զնա յանամանական և յամօթապարտ հեշտութիւնս. հարկ էր սրբանուէր օրինօք զսիրտ նորա մաքրազարդել, և զմիտան խոնարհեցուցանել անհասանելի ճշմարտութեամբք: Ի հօրէն լուսոյ ունիմք մէք զբանն լուսաւորիչ մտաց մերոց, բայց յորժամ անարժան ապերասանութեամբ ընդդէմ պարգևատուին կքրեցաւ նա միանգամ 'ի մարտ, որով իւրիք հնար է նմա զապաստամբութեան զմեղանան քաւել, եթէ ոչ կամակար իսկ նուիրելով զինքն գերագոյն բանին, և ընդ լծով հպատակել անհասանելոյ և միանգամայն անվրէպ ճշմարտութեանն Աստուծոյ:

Արդարեւ անհասանելի են խորհուրդք, և սակս այսորիկ իսկ առաւել ևս պատկանաւորք տեսչութեանն Աստուծոյ 'ի վարչութեան աշխարհիս: Եւ արդարեւ Աստուած մեր Աստուած նախանձոտ և վրէժխնդիր փառաց իւրոց ընդունելոյ զբանաւոր և զարգիւնաւոր պաշտօնս, կամեցաւ զի 'ի լուսոյ և 'ի ստուերաց պարսփակեալ իցեն հաւատք նորա. եթէ մթին ևս էր, հնար էր մեզ 'ի չքմեղս լինել 'ի չհաւատալն այնմ, իսկ եթէ պայծառագոյն՝ ոչ եթէ հաւատալաք, այլ ակններև իսկ տեսանէաք: Եւ արդարեւ որպէս 'ի բնութեան արարածոց, նոյնպէս և 'ի հաւատս միանգամայն տեսանելի է Աստուած և անտես. տեսանելի 'ի լոյսն երկնային որով բացափայլեաց զօրդւովն իւրով Յիսու-

սիւ Քրիստոսիւ և զնորին առաքելութիւն յառաքելն զնոսա 'ի քարոզութիւն տիեզերաց. քանզի 'ի սոսին իսկ գտանէ բանն զպատճառս հաւատալիութեանն, և նոքօք իսկ բանաւոր են հաւատքս մեր. իսկ և ծածկեալ է՝ յաղազս անհասանելի գոլոյ վարդապետութեանն զոր մեզ քարոզէ, և այս իսկ արդիւնաւորս գործէ զհաւատս մեր: Զի՞նչ նորո՜հ իցէ մեզ հաւատալ 'ի գոյութիւն արեգական զոր աչօք իսկ մերովք տեսանեմք: Որ 'ի խոյզ ճշմարտութեանն չըջիցի՝ շատ իսկ գտցէ ցուցակութիւնս 'ի հաւատալ. իսկ որ ատեայ զնոյն, ոչ պակասեցին նմա պատճառանք առ 'ի լինել անհաւատ: Ի գուպարս անդ ամպոց հաստատեալ է նա զաթոռ իւր՝ յորոց ցայտեն շողք մեղմիկք և լուսաւորք, որք ուրախ առնեն զմիտս զիւրամէտս 'ի հաւանութիւն, և հատանին կայծակունք շանթից ակնախըտիղք որք կուրացուցանեն դամբարտաւանս:

Եւ զի՛նչ ասիցէ անհաւատն առ այստսիկ խեղամտու
Թիւնս զորս Թեւադրէ մեզ բանն ողջամիտ. Աստուած
ասէ, չէ Աստուած խաւարի. ապա ընդէր իցէ յայտնել
մարդկան վարդապետութիւնս անխմանալիս: Մի ինչ
հոգայք, ասէ Ռուսոյ, զվարդապետութեանց խոր-
հրդոց, որք ոչ այլ ինչ են վասն մեր բայց սին բառք
անխմաստք. այլ ալինչափ ինչ անմիտ է ասացուածն որ-
չափ զի սուտ յանգիմանէն զնա հանապազօրեայ փորձք
հանդիսից:

Ապագէն չեմք բնական և ամենայնիւ խելամուտ խորհրդոցն հաւատոց, և ոչ իսկ զխակութիւն նոցա բովանդակ իմանամք, և չտեսանեմք իսկ զնոսա անմեայ և անաղօտ հայեցիւք. բայց շատ իսկ է մերս ծանօթութիւն խօսել զնոցանէ անշիօթ իմաստութեամբ, առանց խառնակելոյ զնոսա ընդ միմեանս, և որոշելոյ զողջամիտ վարդապետութիւնս 'ի մոլորական կարծեաց, նա և խրատս իսկ ուղղութեան վարուց շահեկանս քաղելոյ 'ի նոցանէ: Մի թէ անծանօթ ինչ խօսս բարբառէր մեծ իմաստն Պուրտալու՝ յորժամ յաւետարանական բեմոց մեծի քաղաքիս զխորհրդոցս ճառէր. մի թէ անիմաստ բանք ինչ էին տեսցեալքն, և ոչ ինչ միտս և ազգումն յոգիս ունենդրացն տպաւորէր. նա մանաւանդ ոչ գիտիցեմք թէ ճառքն այնոքիկ գերազանցք՝ հրաշակերտ իմն էին քրիստոնէական

պերճախօսութեան: Բազում նիւթք են յաշխարհիս՝
զորոց խօսին ամենեքեան և ռամիկն և իմաստուն, և
սակայն ոչ առաւել բացայայտ են և մեկին քան ըզ-
խորհուրդս հաւատոց. օրինակ իմն՝ աշխարհ ամենայն
խօսի զժամանակէ, զմիջոցէ կամ զտեղւոյ, զանսա-
մանութիւն և զյաւիտենականութենէ. և սակայն եթէ
մտադիր զիրան քննեսցուք՝ տեսանէմք զի ծածկեալ է
'ի մէնջ իսկութիւն նոցին, և կարի անկատար միտս
մեզ ընծայեն, և այնպիսի մթաբք պատեալ ունին
զնոսա զորս չէ մարթ հատանել անցանել: Քանզի ո՞
ոք համարիցի խելամուտ լինել եթէ զինչ միջոցն իցէ,
և յաւակնեսցի զամենայն խնդիրս նրբին բնազանցիցն
լուծանել. արդեօք միջոցդ այդ համապարփակ ընդու-
նարան ինչ իցէ, որիչ յաշխարհէս, և ուր աշխարհս
ինքնին զետեղեալ իցէ. արդեօք իսկական ինչ իցէ մի-
ջոցն և էակ իմն ճշմարիտ, եթէ ցնորական ինչ և ոչ
ինչ ամենակն: Եւ կամ զի միջոցն չիցէ այլ ինչ բայց
եղանակ և կերպաւորութիւն էակաց համեմատու-
թեամբ առ միմեանս. ապա զիարդ իցէ նիւթքէն էա-
կաց գոյութիւն, առանց ունելոյ վայր և տեղի զատ և
որիչ յիսկութենէ նոցին: Ապա պարտ է խոստովա-
նել եթէ աստանօր յայնպիսի սահմանս հասանեն
միտք մարդոյ՝ ընդ որս չէ հնար նմա զանցանել: Եւ
սուրբն Ազոսափնոս որ մի էր 'ի գերածայրեալ հան-
ճարեղ մտաց՝ որ կացին յաշխարհի, այնպէս իմն
տագնապէր զուղիղ իմացուած ժամանակին ըմբռնել,
զի ասէ ուրեք 'ի գիրս իւր¹. « Եթէ որ հարցանէ ինձ
թէ զինչ չիցէ ժամանակն, գիտեմ զայն. բայց թէ
զինչ իցէ՝ անգիտանամ »: Եւ արդարեւ, տեսքք, հարկ
իսկ է ամենակն անճաշակ լինել բնազանցականին՝ որ
հիմն է ամենայն մակացութեանց, առ անգիտանա-
լոյ եթէ յոլովք 'ի գիտութեանց մերոց ընդ այնպի-
սեաց ունին զուգորդութիւն զորոց թերակատար և
մառախլապատ և եթ ունիմք ծանօթս: Ապա ուրեմն
անդէպ ինչ է պահանջել յԱստուծոյ զի զանթերիս
և եթ և զանաղօտս յայանեսցէ մեզ իրս:

Բայց յաւելու ասել անհաւատն. յառաջ քան ըզ-

¹ Խոստով. գիրք ԺԱ, գլ. ԺԳ:

լինել քրիստոնեայ՝ հարկ է ինձ գուցէ այր բանաւոր, ապա ընդէր ստիպիցես զիս կուրօրէն հպատակել այնմ՝ զոր չըմբռնեմ։ Ժի թէ հաւատք զբանս մտաց հեղձուցանիցէն։ Չէ այդպէս, տեալք։ յորժամ քաջ ՚ի միտ առնուցուք զասացեալս՝ տեսանէք յայտնապէս զի բանն ինքնին առաջնորդէ մեզ առ հաւատս։ Ինչ ինքն բանայ մեզ զգրուեն աստուածաբնակ տաճարին, և ՚ի ծոց անդր կրօնից աւանդէ զմեզ, և դնէ ըզմեզ ընդ նորա իշխանութեամբն։ Առաջնորդութեամբ բանին տեսանեմ զերևել յաշխարհիս Յիսուսի Քրիստոսի և առաքելոց նորա, և զառնոցին ցոյցս ակն յայտնիս աստուածութեանն յաստուածակոյս կողմանէ։ Քանզի նոյնօրինակ վկայս աստուածութեան ունիմ զիրացս, զոր ինչ զգոյութենէ Կեսարու և զաշխարհակալութեանց նորա ՚ի Կեղտաց աշխարհիս։ Եւ բանն ՚ի քնին առնու զանցս զայսոսիկ և որոնէ զնոսա՝ ահա այսօրիկ են և քննելիք առն քրիստոնէի։ Ապա հրաւեր կարգամ առ ձեզ յանուն կրօնիցս, եկայք ՚ի քնին ստուգագիր վկայութեանց նորա, զորս առաջի ձեր դնէ, քանզի ոչ ինչ ստանանցին նոցա ժամանակաց երկայնութիւն, և քննադատութիւնք և դաւանք կրից։ Վստահ եմ թէ ոչ իսկ ցոյցք ինչ պատճառաց յաւուրս մեր կարասցեն փլուզանել զայն, զոր ընդդիմադրութիւնք ութնութեան դարուց և ևս կանգաղեալ ամրացուցին։ Բայց յորժամ միանգամ հաւանեցոյց զմեզ բանն և հաւատարիմ եցոյց զաստուածատուր իշխանութիւն Յիսուսի Քրիստոսի և առաքելոց նորա, նոյն ինքն բանն պատուէր հրամանի ՚ի վերայ դնէ մեզ հնազանդել նոցին հրահանգացն, և խոնարհել զտկարութիւն մտաց մերոց առաջի ապենիազի մացականութեանն։ Յորժամ Աստուած խօսիցի, հարկ է մարդոյ դադարել ՚ի լռութիւն։ Ապա ուրեմն ընդ վայր է ձեզ կրկնել զնոյն բանս եթէ աղօտ իցեն հաւատք ՚ի հաւատալեացն մասունս։ զի ոչ ապաքէն կարի իսկ լուսաւոր են պատճառքն հաւատալոյ այնոցիկ։ Եթէ չիցէ բանին կարողութիւն խմանալիս առնելոյ ըզխորհուրդս հաւատոց, այլ կարի յոյժ հաւատալիս դործէ զնոսին։

Այլ թախանձէ և ևս զմեզ անհաւատն ասելով, եթէ ոչ միայն անհասանելիք են խորհուրդք քրիստո-

տակա՛նք, այլ ընդդիմակէ իսկ և հակառակամարտք 'ի խոստովանութեանն. այսպիսի իմն է ըստ նոցա, խորհուրդ միասնական Երրորդութեան. մի Աստուած յերիս անձինս բաժանեալ, զինչ քան զայս հակառակութեան կայցէ: Այլ պարզեցուք զբանագ, զի մի յանելս մոլորիցիմք: Եթէ զայս ինչ համարիցիք ասել բանիւքդ, եթէ խորհուրդք մեր ըստ ինքեան անհամեմատ թուին ճշմարտութե, և 'ի վեր են քան զհասողութիւն մտաց մարդոյ, և հակադրութիւնք ինչ 'ի վերին երեսս նշմարին 'ի նոսա, և թէ այնպիսի դժուարութիւնք 'ի նոսա ընդ առաջ ելանեն, զորոց զլուծումն չէ մարթ անդէի և անդ պարզագոյնս նկատել, յայս ամենայն բանս միաբանիմք և մէք ընդ ձեզ. զի առանց այսոցիկ խորհուրդք ոչ ևս խորհուրդք լինէին: Այլ հարկ է ինձ յուշ առնել ձեզ, զի բազում այն է զի և կարի իսկ իսկական կցորդութիւնք ճշմարտութեանց անհաս են մտաց մերոց, և վասն այնորիկ և զկարծեցեալ և եթ դիմադրութիւնս՝ ստոյգ համարիմք լինել. դարձեալ չէ պարտ զսահմանաւոր էակի զորական անսահմանին վերագրել. և մոլորութիւն մեծ է զճանթութութիւնս անձնաւորութեան մարդոյ՝ անձայնոյ անձնաւորութեանն յարմարել ճշգիւ. և հուսկ ուրեմն չէ պարտ մեզ ամօթ համարել 'ի խոստովանել ընդ Վարդեսիոսի եթէ անմարթ է ժխտել զճշմարտութիւնս զմիանգամ հաստատեալս՝ սակս դժուարութեանց ինչ զոր չկարէ լուծանել տկարութիւն բանիս մերոյ: Եւ բազում են օրինակք յայտարարք ասացելոցս. ահաւասիկ 'ի բնական մակացութիւնս, նա և 'ի ստուգագոյնն անուանեալ գիտութեան, մարթ է 'ի բազում՝ ձեռնարկութեանց ընդ միմեանս անբակ զօդելոց, յայնպիսի հետեանս հասանել անդէպս և յանկարծելիս՝ զորս անհնար է կցորդել ընդ միմեանս և կամ ընդ ուղիղ բանի: Դարձեալ ցուցեալ է զի մարթ է երկուց գծից մերձենալ տակաւ առ միմեանս՝ առանց խառնելոյ 'ի մի, թէ և յանբաւս երկայնեացին, որ արդարև հակառակ թուի մտաց: Այլ ահա ձեզ օրինակ իմն ընտանի. տուր շոյափիւր կուրի 'ի ծնէ՝ պաստառ մի նկարու, յորում ըստ տեսաբանական օրինաց նկարեալ իցեն խորութիւնք և բարձրութիւնք, և ասա նմա զի 'ի հարթ երեսս տախտակին տեսանես դու զեւ

Լէջն • զիմորդ հնար իցէ նմա ըմբռնել զի մակաւասարն այն տախտակ զոր շջափէն՝ խորտափորտ իմն երևեսցի յաչս քոյ • զիմորդ մարթիցի, ասացէ նա, և հարթ լինել իմիք և անհարթ • անգէպ և անհնարին են ասացեալքդ • այնչափ ինչ հակառակ են մտաց կուրին աւսացեալքդ և ընդգիմամարտ, կամ թէ ասել խոր հուրդ իմն անհասանելի։ Եւ իմ իմիք կարօտիցի նա առ ՚ի զիսին իմանալո՞ր բայց աչաց ևեթ, յորմէ զուրկ գոլով նորա՝ անհաս է երևուծից լուսոյ բեկբեկելոյ և ընդօրինակութեան։ Նոյնօրինակ և մեք, տեարք, կոյրք եմք ՚ի տեսութիւն խորհրդոց, և այժմուս պակասէ մեզ աստիճանն այն խնացողութեան՝ զոր ստացուք յաւուր միում։ Եւ զոր օրինակ հարկ է կուրի ըստ վկայութեան այլոց հաւատաւ ընծայել հրաշալեաց տեսութեան թէ և չկարացէ ՚ի միտ աւնուլ զնոսին, սոյնպէս և ես, հաստատեալ ՚ի վկայութիւն Յիսուսի Քրիստոսի և առաքելոց, հաւատամ ուղղադատ մտօք խորհրդոց քրիստոսական կրօնից, թէ և չկարիցեմ խելամուտ լինել նոցին։

Արդեօք իցէ ինչ և զայս զմտաւ ածեալ երբէք նորա թէք անհաւատիցդ որք զծաղու գայցեն զխորհրդովքս մերովք, և համարիցին զնոսա հակառակութիւնս բանից, եթէ գծուարութիւնք խոչընդոտք նոցին, ոչ բնաւ ընկրկեցին յետս զկարի իակ հանձարեղս արանց աշխարհի • և թէ զընդգիմաբանութիւնս զայսոսիկ՝ զորս հնարեաց Եւրոպէ, քննեցին և եղծին ահանաւորքն յիմաստասերս որք կացին յերիս դարս վերջինս, որ պիտիք են Պաքօն և Վարդեսիոս, Բասգալ և Լէյպսնից։ Եւ զիմորդ յանդգնեցին անձահա ասել զխորհուրդս մեր, որոց հազիւ ուրեմն կոխեալ իցէ զսեամս գազանեաց բնազանցականին գիտութեան, ուր արք այնպիսիք, զորս իբրև իշխանս և պետոս մեծարեմք արդի գիտութեանց՝ պատկառ կացին այնոցիկ։

Այլ ներեսցի մեզ յայսմ վայրի և բացայայտութիւնս ինչ յաւելուլ ՚ի բանս մեր, առ ՚ի ցուցանելոյ եթէ մաքառումն անհաւատից յոլովակի ոչ ընդ այնոսիկ է զոր ուսուցանեն հաւատք սակս խորհրդոց, այլ ընդ այնս՝ զորս ցնորք մտաց կեղծեն ՚ի նոսա առանց ինչ հաստատութեան։

Ի հաւատոց հրամայիմք պաշտել զմի Աստուած յե

րիս անձինս միասնականս և հանգիստապատիւս. ապա ուրեմն յաստուածութեան անդ միանգամայն է միութիւն և երրորդութիւն, բայց ոչ մի և նոյն հայեցողութեամբ. քանզի չասեմք երբեք եթէ երեք անձինք՝ մի անձն իցեն, և երեք Աստուածք մի Աստուած, զի յայանի իսկ հակասութիւն լինէր ասացեալս, այլ հաստատեմք զմիութիւն աստուածային բնութեանն, և զերրորդութիւն անձանց: Ապա ուրեմն ըստ այլեայլ մտաց ասի միութիւն և երրորդութիւն, որով յայտնի իսկ երևի թէ չէ ինչ հակասութիւն ՚ի խոստովանութեան անդ խորհրդոյն. և որ առ անգոսնելոյ զհաւատս մեր համարի զմեզ ասել եթէ երեք թիւք զմի գործեն, այնպիսին և ոչ իսկ իմացեալ է թէ յինչ միտս դաւանիմք մէք զայդ: Եւ հարք և վարդապետք եկեղեցւոյ առ ՚ի լուսաւորելոյ զխորին խորհուրդս, օրինակ իմն համեմատութեան ածեն կարի ճահաւոր: Հոգի որ ՚ի մարդումս, ասեն, գոյ՝ ճանաչէ և սիրէ զինքն, արգ գոլ ճանաչել և սիրել, երեք ինչ են որիչք ՚ի միմեանց, և սակայն միացեալ կան ՚ի մի և ՚ի նոյն հոգւոջ. և այս՝ օրինակ իմն է անթերի նախատպին որ առ Աստուած: Աստուած որ ՚ի յաւիտենից է՝ ունի յինքեան զծանօթութիւն և զսէր անչափ՝ իւրոց անբաւ կատարելութեանցն. արգ ո՞րք գիտակ իցէ և խելամուտ ներգործութեանց անսահման էակին ՚ի ներքս անդ յանձին իւրում, և որոց մարթիցին յառաջ գալ ՚ի ծանօթութենէ աստի և յանբաւ սիրոյ՝ առ ՚ի համարձակելոյ ասել եթէ չիցէ մարթ այնպիսեաց յառաջ գալ և ծագել զորս ուսուցանէ մեզ յայտնութիւնն աստուածային:

Առ ՚ի վերջ առաւելոյ մասին բանիս՝ յաւելից և զայլ իմն խելամուտութիւն, զոր թերեւս բազմաց ՚ի ձէնջ չէ բնաւ ածեալ ընդ միտս, ասելով ցանարդուս քրիստոսական հաւատոց. Աղէ հնարեցէք, եթէ կարէք, դրութիւնս իմն իմաստասիրականս յորում չիցեն այսպիսի իրք ներհականք մտաց, և ընդդիմաբանութիւնք առերևոյթք՝ որպէս զխորհուրդս մեր, և յայնժամ ներեալ լիցի ձեզ դարովել զմերսն: Զինչ իցեն, սղէ ասացէք, կարծիք ձեր. ընտրեցէք զոր կամիք, թէպէտ անաստուածք իցէք թէ նիւթապաշտք, բաշխականք թէ սկեպտականք թէ

աստղածեանք, ոչ ինչ կամիմ առ այժմ 'ի պայքար մտանել ընդ ձեզ և զստութիւն դրութեցդ յանդիմանել. և ոչ իսկ ասել ընդ Պոսիւէի¹ թէ 'ի մերժել ձեր զանհաս ճամարտութիւնս՝ յանհասանելի մոլորութիւս գահալէժ անկանիք. այլ ներդրամութեամբ ընդ ձեզ բերեալ, զայն և եթ սասցից, զի և ըստ ձերոց դրութեանց հարկ է ձեզ յանձին ունել դժուարութիւնս այսպիսիս պատերազմողս մտաց, զորս անհանգուրժեւ լիս համարիք 'ի խորհուրդս հաւատոց մերոց:

Դու անաստուածդ՝ առ անգրգուելի կալ 'ի քում վարդապետութեանդ հարկ է քեզ հաւատալ թէ յարազպործութիւն տիեզերացս, ուր նշոյլք իմն անբաւ իմաստութեան ցոլանան, չիցեն ինչ պէտք ամենի մաստ պատճառի. հարկ է քեզ անյստղ լինել ձայնի ուղղադատ մտաց և փորձառութեան, որ՝ զոր օրինակ 'ի շինուած իրիք տաճարի զճարտարապետն հարկաւ իմանայ, նոյնպէս և 'ի շինուած աշխարհիս կարեւոր գոլ ասէ զԱստուած. հարկ է քեզ զսնտոի և զունայն բառս ինչ բաւական համարել՝ որպիսի են Դեպի և Բնութիւն և Հարի, առ 'ի ղգեղեցիկ զուգաձայնութիւն և զհրաշալիս բնութեան մեկնաբանելոյ. արդ այսոքիկ չիցեն բնաւ վարդապետութիւնք զաղփաղփոնք և անկցորդելիք և խազմարարք մտաց և բանի: — Եւ դու նիւթապաշտդ՝ համարիս զի որ խորհին 'ի քեզ նիւթ ինչ իցէ, և զի հոգւոյդ նոյն որակք իցեն որ ինչ մարմնոց, որով և հարկ է զի իցէ տարածական, և գունաւոր և բաժանելի. և սակայն խորհուրդք հոգւոյ անտարած են և անգոյն և անբաժանելի. հաւատաս ուրեմն եթէ 'ի նիւթական և 'ի տարրական և յանբան մասանց բաղկացութենէ 'ի վեր երևեալ իցէ էակ իմն խոհական և բանաւոր որպէս զմարդ. և չիցէ՞ այս ամենայն ընդդիմամարտութիւն խօսից և հակասութիւն: — Իսկ դու բաշխականդ որ համարիս եթէ 'ի խօսելն իմ զայտասիկ յանընդդիմակաց իմն բռնութենէ վարեալ իցեմ 'ի խօսել, և սակայն ես յիս այնպէս մեկին իմանամ զգորութիւն դադարելոյ 'ի խօսից երբ և կամիցիմ, որպէս զգոյութիւն անձինս. ապա զիսրդ միա-

¹ Դամբանական ճառ յիշխանութին պալատինեան:

բանել կարիցէք զհարկն անտեղիտալի ընդ ներքին դիտակցութեանս ազատութեան: Համարիցիք եթէ ոչ առաւել ազատ իցէ եղեւնագործն այն որ մարդախոշոշ ձեռքն հարկանէ զայր ապիկար, քան զվագրն սովալլուկ որ զորս իւր յօշոտիցէ. ապա ընդէր յանցանս նմին գրիցէք զոճիրն և եղեւնաւոր զնա կոչիցէք. ոչ ապաքէն անմիաբանք են և դիմամարտ բանդդ: — Եւ դու սկեպտականդ որ երկմտես զամենայնէ, և ընդ գոյութիւն իսկ անձինդ չես աներկեւան, և սակայն է ինչ որ ազդէ 'ի քեզ և ձգէ զքեզ 'ի հաւանութիւն ընդ գոյութիւն քոյ. զօգեա՛ թէ կարես զերկմտութիւնդ զայդ ընդ ազգեցութեան քում՝ դիտակցութեանդ: Եւ մի յապահովի զանձնդ համարիր յաստուածեանն ազանդ ազաստան անկանելով՝ որ խոստովանի զԱստուած, և զՏեսչութիւն և զկեանս հանգերձեալս. քանզի յաւելից քեզ ասել, եթէ դու որ խոստովանիս զմի Աստուած արարիչ տիեզերացս ոգի անմահ, որ յօճէ կոչէ զչգոյն իբրև զգոյ, այն իսկ խորհուրդ իմն է անհասական և դիմամարտ մասց մարդոյ որպէս զայլս 'ի խորհրդոց քրիստոսական կրօնիցս: Եւ ոչ այսչափ միայն, խոստովանիս դու զԱստուած Իսկ գերագոյն և ամենակատար, ապա ուրեմն և պարզ և անսահման, ազատ և անփոփոխելի, տէր և իշխան կամաց մերոց առանց իւրք ստնանելոյ ազատութեանս մերոյ: Արդ եթէ փորձ փորձիցես միաբանել զայս ամենայն 'ի միասին, այժմէն իսկ ասացից քեզ եթէ այնպիսի դժուարութիւնք քեզ ընդ առաջ ելանիցեն՝ զորս անհունս և անանցս համարեսցիս: — Հուսկ ուրեմն ասացից միանգամայն. Որովհետև է ինչ այսօր գոյութիւն յաշխարհիս, ապա էր ինչ որ գոյր միշտ, ապա գոյ Իսկ իմն յաւիտենական. Թէ Աստուած իցէ, եթէ նիւթ՝ չէ ինչ կարևոր այժմ՝ 'ի քննութիւն. և զոր ինչ և իցէ՝ հարկ է խոստովանել յաւիտենականութիւն իմն և կամ ժամանակ որոյ չիցէ լեալ սկիզբն. արդեօք միջոցս այս ժամանակի 'ի մասանց ինչ զօգեալ իցէ որք զմիմեանս յաջորդեն, եթէ ներկայն միայն, և չիցէ 'ի նմա անցեալ և ապագայ: Բայց զիսրդ յաջորդութիւն մասանց իցէ յայնմ որոյ չիցէ մասն առաջին 'ի սկզբանն, և դարձեալ՝ զիսրդ շարայարութիւն ժամանակի իցէ անդանօր ուր

չեն միջոցք անցելոյ և ապագայի: Ապաքէն տեսանէք և դուք զի ամենուստեք պարփակեն զմեզ անդունդք խորոց: Ապա ուրեմն մի ևս յանհասութեան սակս մարանչիք ընդ խորհուրդս մեր, հայեցեալք ընդ կրն- ճիւս հակասութեանց որք գտանին յայլ ամենայն դրութիւնս կարծեաց: Այր իմաստուն շատ համա- րեսցի քննել և հաստատել զանցս յայտնութեան խոր- հրդոցս առ 'ի յԱտուծոյ: Զի հաւատալ ամենայ- նի առանց ընծայութեան, դիւրահաւանութիւն իմն է մանկական, իսկ ամենայնի ցանկալ խելամուտէ՝ ոչ զօրութիւն, այլ տկարութիւն է մտաց: «Աւերջին քայ- լափոխ բանին, ասէ Բասգալ, այս է՝ ճանաչել զի բա- զում ինչ է 'ի վեր քան զնա. և տկար է՝ որ չլինիցի այսմ խելամուտ ¹»: Անցցուք տրդ տեսանել զօգտա- կարութիւն խորհրդոց քրիստոսական կրօնիցս 'ի բարս և 'ի բարոյս:

Բ.

Օգտակարութիւն քրիստոսական խորհրդոց 'ի բարս և յոշդութիւն վարուց .

Այն ամենայն որ զմիտս մարդոյ յաստուածութիւն անդր ամբառնան, և յարդարութիւնն անաչառ՝ որոյ երկիւղ զպարտուց պաշանջէ զկատարումն, և 'ի բա- րութիւնն՝ որոյ յիշատակ սփոխէ և խրախուսէ զտը- կարութիւն բնութեանս. այն ամենայն որ ուսուցանէ մարդոյ զծագումն իւր և զվախճան, որ խոնարհեցու- ցանէ զնա առանց վհատեցուցանելոյ, և բարձրացու- ցանէ առանց գոռոզացուցանելոյ. այն ամենայն որ հզօր է 'ի բժշկել զխտա նորա, և 'ի խրախուսել զնա 'ի դժուարին իրաց ձեռնարկութիւն, այն ամենայն նպաստէ անշուշտ մարդոյ առաւելլուլ 'ի բարութեան և յառաքինութեան, որով և օժանդակէ բարոյից:

¹ Բասգալ խորհուրդք. գլ. Թ. 1:

որ առաւել'ի գործադրութիւն բարւոյն հաստատեալն է, քան յազազուն և յանպտուղ տեսութիւնս մըտաց. արդ ոչ ոք կարացէ յուրաստ լինել եթէ չունիցին զօգտաւէտութիւնս զայսոսիկ խորհուրդք քրիստոսական կրօնիցս: Շատ իցէ յիշատակել զոմանս 'ի նոցանէ, առ ակներև ցուցանելոյ զփրկաւէտ ազդեցութիւնս նոցին:

Ապաքէն խորհուրդ մեծ է սկզբնականն այն յանցուած 'ի հարց անտի փոխանցեալ առ որդիս, որ ապականեաց զսերունդ մարդոյն անդէն իսկ յառաջն աւուրնա, և մերկեաց զնա 'ի սկզբնատիպն ազնուակա նութենէն: Չէ տեղւոյս մեկնաբանել զսպառնառս և զնմանութիւնս զորս ընձեռէ մեզ աստուածաբանութիւն՝ առ 'ի դիւրահաս և հաւատարիմ՝ առնելոյ մեզ զիրան, և ոչ եթէ 'ի սպառ փարատելոյ 'ի նմանէ զան թափանցանց ստուերսն՝ որովք պարփակեալ է խորհուրդս: Այլ տեսէք թէ զիարդ դրական յայտնութիւն խորհրդոյս բացայայտէ զվախճան մարդոյն և պարզաբանէ զհակակրութիւնսն որք տեսանին 'ի բնութեան անդ նորա: Քրթմնլէ բանն և գայթակղի 'ի տեսանել անդ 'ի մարդուսն խառն ընդ երկնազդեցիկ ըզձիցն՝ զերկրաբարչ ցանկութիւնս. ընդ սիրոյ առաքնութեան, և զբուն բերումն յախտս. զգերութիւն բանին ընդ իրխանութեամբ զգայութեանց, և զանկարգութիւնս և զչարիս որ 'ի նոցանէ յառաջ գան անհրաժեշտ. մարդն ինքնին անխմանալի իմն առեղծուած է յաչս անձին, և ո'րք մեկնեսցէ մեզ զայն: Զի ոչ մեկնութիւն ինչ է՝ այլ յիմարութիւն՝ ասել թէ ոչ դոյ Աստուած, և զի ամենայն ինչ յաշկարհի դիպաց են արդասիք. և քան յանկանել յանդունդս յայս ահաւոր, լաւ ևս իցէ հաւատալ եթէ է ինչ յայսմ թաքուն ճմարտութիւն որ սակս անհնարին խորութեն անհաս է և անտես տկար իմացականութեանս մերոյ: Այլ ահա կրօնք ժամանեն յօգնականութիւն մտացս և բանին զարտադելոյ: Քանզի զոր երկմաութեամբ իմն ուսուցեալ էր իմաստնոցն հեթանոսաց 'ի հին ժամանական, և զոր աւանդութիւնք ամենայն ազգաց ազօա իմն ակնարկէին յառասպելս անդ Պրոմէթէոսի որ յերկնից զհուր գողացեալ՝ և տաճարակապուտ եղեռամբն ամենալ թափեալ յերկիր զազգի ազգի աղէտս:

չարեաց, և զոր քերթողք ոսկեդար և դար երկաթի մակագրովքն երգեցին, զայն ամենայն յայսնեալ ծանուցին ստուգագիր վէպք կրօնից: Քանզի ուսուցանեն մեզ նոքա եթէ ոչ ըստ այժմու պայմանացս արարչագործեաց Աստուած զմարդ, այլ ըստ այժմեան վիճակիս էակ իմն է նա նուաստացեալ յառաջին փառացն, և թագաւոր անկեալ 'ի գահոյից. սակայն և 'ի թշուառ աղէտն իսկ պահելով զնախատակն գեղեցկութիւն և զմեծութիւն: Ապա ուրեմն չէ պարտ մեծ և բարի համարել զմարդ, որ գիտակ իսկ է տկարութեան իւրոյ և ապականութեան. քանզի այսու 'ի յիմարական իմն ամբարտաւանութիւն և յանձնասիրութիւն զնա խարդաւանեմք, որով ոչ այլ ինչ լինիցի նա բայց ստոյիկեան ոք և իմաստուն ինքնահաճ: Բայց զգուշալի է դարձեալ մի բնաւ իսկ երկրաբարչ և անարգ զնա առգնել, հակառակ գիտակցութեան ազնուականութեան իւրոյ. զի և այս կարծիք նուաստացուցանէ զնա և յեպիկուրեայցն աղանդոյ յանարգ հեշտութիւնս զնա խարդաւանէ:

Այլ վարդապետութիւն քրիստոսական կրօնիցս և յերկոցունց իսկ ծայրայեղ խոտորմանցս հեռի կայ՝ զմիջինն ընտրեալ իւր շաւիղ. քանզի ցուցանէ 'ի մարդումս զկերպարանս աստուածութեանն աղաւաղեալ, այլ ոչ ջնջեալ. և խրատէ զնա չվտահել յանձն, առանց զգեղեցիկ բարեմասնութիւնս անձինն անտեսելոյ: Այսպէս ահա 'ի խորոց անտի խորհրդական ըստուերացն՝ ճառագայթեն նշոյլք լուսոյ 'ի բնութիւն մարդոյն և յայժմեան կարգս աշխարհայնոց իրաց:

Դարձեալ մի 'ի մեծաց խորհրդոց է և այն՝ որով հաճի Աստուած միանալ ընդ մերոյ բնութեանս, յորում սքանչելապէս արտափայլէ զիւր աստուածահրաշ ստորոգելիսն զոյգ ընդ ազնուականութեան հոգւոյս մերոյ: Քանի ահրնկէց է արգարութիւնն այն որ ոչ այլով իւրիք խոնարհեցաւ 'ի հաշտութիւն բայց պաղատանօք և աղերսիւք Աստուծոյ մարդացելոյ. և որչափ մեծ է չարութիւն մեղաց, որում այսպիսեալ և եթ պատարագաւ եղև թողութիւն. բայց և քանիցս մեծ բարեգթութիւն այնորիկ որ այսպէս խոնարհեցաւ 'ի մեր տկարութիւնս, և որչափ մեծ արժանապատուութիւն հոգւոյս մերոյ որ այսպիսեաց արժա-

նաւորեցաւ փրկանաց: Ո՛հ, որչափ ազգու են խորհուրդքս բորբոքել 'ի հոգիս մեր զերախտագիտութիւն յաստուածութիւն անդր, և գարշեցուցանել զմեզ 'ի չարէն, որ յանարգելն զնա՝ նուաստացուցանէ և զմեզ:

Մեծ է և խորհուրդն ամենասուրբ Հաղորդութե, զոր և յառաջ քան զվեշտասաներորդ գար խոստովանէր աշխարհ ամենայն, և զոր ցարգ իսկ դաւանին մեծաւ մասամբ քրիստոնեայք ընդ ոլորտս երկրի. ալէ տեսէք թէ որպիսի աղբիւր անսպառ բղետէ ջրոց կենդանութեան 'ի ծոց եկեղեցւոյ, կեանս և արդասաւորութիւն շնորհելով յամենայնի: Տեսէք եթէ զխորդ գարագլուխ իմն երջանիկ համարի հաւատացելոյն առաջին այն նուագ հաղորդելոյ աստուածային խորհրդոյն, որոյ աղնկալութիւն և յիշատակ գոգցես ընդ լիապատար զբովանդակ կեանս նորա: Եւ արդարեւ 'ի մանկութեան ախոց անտի քան զամենայն շնորհս գերազանց և խանդակաթ առաջի ընծային բազմակիւնքն հոգեւորական սեղանոյն: Ո՛րչափ հզօր է սա պահպանելոյ զանմեղութիւն և կամ վերանորոգելոյ զնոյն, և ևս հլու և հնազանդ առնելոյ զմարդ, և առաւել ցածուն և պարկեշտ և հեռի 'ի հաղբից որ թակարդեն զառաքինութիւն: Քանզի ոչ այլով իւր արժանի լինիմք աստուածային ընթրեացն, բայց անարատ վարուք և անպարսաւ զնացիւք, և յաղթանակելով անձամբ անձին: Մի թէ սակաւք իցեն 'ի միջի մերում հաւատացեալք որ 'ի սրբոյ խորհրդոյն զօրացեալք, զգերածայրեալս պարտուց կրօնիցս կատարել քաջացանքանիք զցանկութիւնս յաղթահարեցին, քանիք անիրաւութեց ներեցին, որքանիք զառիթս մեղաց ընգադրեցին, և աղքատաց ձեռնկալու եղեն, և զփութիմ աւելութիւնս անգէն և անդ շիջուցին, և համառօտ աւել 'որչափ 'ի գթուարին առաքինութիւնս առաքինացան, այսու եւեթ խորհրդով զօրացեալք՝ մի 'ի սպառանարժան լինել հաղորդելոյ խորհրդոյն զոր սուրբ և ահաւոր առձայնէ եկեղեցին:

Ոչ ինչ հանգիստութիւն է խորհրդոցս մերոց և հեթանոսականացն, որք վարդապետութիւնք իմն էին անյարիրք, և արարողութիւնք պիղծք, 'ի շիջուցանել առաւել զառաքինութիւն պատկանաւորք քան 'ի զարթուցանել: Քանզի 'ի քրիստոսական կրօնիս մի-

ջախէա յոր համահաւաքին ամենայն ինչ՝ Քրիստոս է, որ վարդապետութեամբն լոյս է աշխարհի, և մահուամբն փրկիչ մարդկութեանս, և առաքինութեամբն օրինակ հաւատացելոց. և խորհուրդք ծննդեան նորա և կենացն և չարչարանաց և մահուան ոչ այլ ինչ՝ բայց գործադրութիւն վարդապետութեանց նորա և խրատուց, և դոգմէս շարայարութիւն իմն են գերազանց և միանգամայն ընտանի նկարուց առաքինութեանց. որպիսիք են համեստութիւն մինչև ցածմանս խոնարհութեան, քաղցրութիւն մինչև ներել անգամ՝ նախատանաց, գթութիւն մինչև սիրել իսկ զԹշնամիս, համբերատար ժուժկալութիւն վշտաց կենցաղիս առանց իսկ տրանջելոյ, սրբութիւն՝ և զխորհուրդս անգամ՝ կամաւորս յանձնէ՝ ի բաց մերժելով, և հաւատարմութիւն առ Աստուած՝ մինչև զմահ յանձն առնուլ սակս նորին օրինաց. այսոքիկ են ահա քրիստոսական առաքինութիւնք: Եւ ո՞ր ոչ գիտացէ թէ քանի՞ հզօր իցէ աղգեցութիւն օրինակին Քրիստոսի, որ զայն ինչ հրամայէ զոր և գործով իսկ արարեալն էր, խոնարհ, հեղ և բարեգութ, վասն մեր չարչարելով, և ի մեռանելն իսկ վասն սպանողացն աղօթելով:

Զսոյն ուսուցանէ մեզ և փորձ իրացն անհերքելի վկայութեամբ. եթէ ընդ եկեղեցւոյն Քրիստոսի ընդ վէպսն անցանիցեմք, գտանել գտանեմք ախտս և անկարգութիւնս, այլ առ նմին գտանեմք և յամենայն ժամանակի, և առ ամենայն ազգս և յամենայն պայմանս կենաց արս՝ որ պանծալի զհաւատսն գործեցին անարատ և դիւցադնական առաքինութեամբք, որք և մեծապէս օգտակարք գտան իւրեանց նմանեաց: Արդ ո՞չ ապաքէն ի խորհրդոց աստի իբր ի յաղբերէ բղխէին առաքինութիւնք նոցա, զորս այժմ՝ անարդ ինչ համարիմք: Եւ արդարեւ եթէ հնար լինէր մեզ հարցանել զայնչտփ բազմութիւն հովուացն սրբոց և զայնչտփ մշակս առաքելականս որ կենօք չտփ վաստակեցին առ աւետարանել ազգաց և ազանց և քեցել զնոսա յախտից և ի ազխտութենէ, լսէաք անշուշտ զպատասխանի եթէ ոչ այլ ուստեք խրախուսեալ է նոցա բայց յօրինակէ և ի խոստացեալ աւետեաց Յիսուսի Քրիստոսի որ ետ զանձն վասն փրկութեան աշխարհի: Աղէ գուք ինքնին հարցէք ցգասերս Վ ինգենիտիւ-

սի Պաւլայեցւոյ, և այլոց կուսանաց որ նմանօրինակ զթուլթեամբ վառեալ են, եթէ ո՞րից որ ազգէն ՚ի նոսա զայնչափ դուլ առ աղքատս և սգաւորս և առ տառապեալս աշխարհի. և գտանիցէք եթէ ՚ի սիրոյն Քրիստոսի վառի զթուլթիւն նոցա, և զի միշտ առաջի աչաց նկարեալ ունին զՔրիստոս զբարեկամս և զհայր աղքատաց և տառապելոց, և զի համարին նմին ինքեան սպասաւորել յանձինս աղքատաց որ որդեգրեալք են նմին: Սիրել զԱստուած և զմարդիկ՝ այս են օրէնք միանգամայն, և յայս բովանդակի բարոյական աւետարանին: Եւ զի՞նչ առաւել ազգեսցէ մեզ և արծարծեսցէ ՚ի մեզ զսէրս զայս կրկնակի, բայց հաւատք Աստուծոյ՝ որ այնչափ սիրեաց զմեզ մինչև ըզմարմին խոնարհութեան մերոյ զգենուլ յանձին. «Այնպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ ¹», աղաղակէր սիրելի աշակերան Քրիստոսի: Այսոքիկ բանք հնչեցեալ ընդ աշխարհս համօրէն, բուսուցին և աճեցուցին առաքինութիւնս այնչափ, որչափ զի չկարացին ներգործել բարձրայօն տեսողութիւնք իմաստասիրաց զգերագոյն Իսկէն:

Ապա ուրեմն ոչ ինչ զարմանամ, տեսրք, եթէ եկեղեցին Քրիստոսի այնչափ նախանձաւոր իցէ յանթերի պահպանութիւն վարդապետութեանն որ նմա աւանդեցաւ, և մերժեսցէ զամենայն օտարաձայն ուսմունս որ՝ թէ և թեթեակի՝ նմին ստանանիցեն: Ամենայն ինչ զօգեալ և շարայարեալ է ՚ի նմա, եթէ զմի և եթքար ՚ի շինուածոյս ՚ի բաց բարձցես՝ երկիւղ առաջի կայ փլուզանելոյ զբովանդակ շինուածն: Զի ահա խորհուրդ ներմարդութեան Բանին յառաջ կոչէ ըզխորհուրդ Երրորդութեան, և խորհուրդ փրկագործութեան՝ զսկզբնական մեղսն հաստատէ. և դարձեալ խորհուրդք շնորհաց անանջրպետ կցորդին ընդ խորհրդոյ փրկագործութեան: Յանցանք անհնարին չարութեան, և Փրկիչ անբաւ արժանեօք ճօխացեալ՝ վարձահատոյց անսահման բարեաց և վրէժխնդիր ահաչառ արդարութեան. սղքա ամենեքեան զմիմեանս յաջորդեն և միմեանց են նեցուկ ամբուլութեան. և ուր

¹ Յովհ. 9. 16:

ամենայն ինչ յայտնեալ է՝ զամենեւին արժան է մեծարել: Զգոյշ կացէք անձանց. եթէ միանգամ միտք մարդոյ 'ի քննութիւն խորհրդոցն սրբոց յաւակնեսցի, անդէն և 'ի պատուէրս օրինաց յանգուզն խախուսեսցէ, և այնուհետև ոչինչ աւելի քան զվարդապետութեանց հաւատոյ՝ բարոյականին ակն ածիցէ. ամբարհաւաճութիւն մտաց կարճեսցէ յաւետարանաց զխորհուրդս որ խոնարհեցուցանեն զնա, և սիրտ շաղեալ 'ի հեշտութիւնս՝ կամիցի թօթափել զպատուէրս որ ահաբեկեն զակարութիւն նորա: Ոչ ապաքէն և նրբին հակաճառութեան վարդապետութեանց զհետ եկն հիմնայատակ կործանումն բարոյականին: Զի սոկինեանն յուրաստ եկաց յԵրրորդութենէ, աստուածեանն 'ի Յիսուսէ Քրիստոսէ, յարեաւ անաստուածն և ուրացաւ զԱստուած ինքնին, եղեն և սուտ իմաստունք որք զախտս և զառաքինութիւնս ցնորս համարեցան, և զհեթանոսական զանհեթեթ և զպիղծ քարուականութիւնսն ճգնեցան արդարացուցանել: Զի վաղեալ միանգամ մարդոյ ըստ աստուածադիր սահմանն, չգիտէ զկայ առնուլ, այլ վարդէ յոր գէպքն տանիցին և յանգիւտ կորուստն յուղարկի ախտից և մոլորութեանց:

Հեռի լիցի 'ի մէնջ մոլարականն վարդապետութիւն՝ որ ծաւալեալ ճարակի ընդ ամենայն տեղիս՝ եթէ բարոյականն և եթ իցէ կարևոր, և վարդապետութիւն հաւատոց առ ոչ ինչ իցէ գրելի. և թէ զառաջնոյն միայն հոգալ պարտ է, և անտես առնել զվերջինս. անշուր աղամողութիւն որով կամին շինուած իմն կանգնել՝ առանց յառաջագոյն զհիմունսն արկանելոյ: Եւ որ այն իցեն մասունք հաւատալեաց, զորս կամին անտես առնել. գէութիւնն Աստուծոյ, և զտեսչութիւն նորա, եթէ զկեանս հանգերձեալս. զի յայտոսիկ հանգանակս հաւատոց և 'ի վարդապետութիւնս անանջրպետ կցորդին ամենայն սկզբունք կարգաց և արգարութե 'ի յերկրի, և վաղ ուրեմն յաւանձին բանախօսութեան ուրեք ցուցաք եթէ սրբանուէր ճմարտութիւնքս այսօրիկ հիմունք են բարոյականին և քաղաքաժողով ընկերութեան: Նաև ևս իցէ 'ի սպառ. հրաժարել 'ի քրիստոսական կրօնից, և 'ի դպրոցէն Քրիստոսի անցանել 'ի դպրոց Պղատոնի, քան թէ ասել

եթէ պարտ իցէ բարձի թողի առնել զուսումն վարդապետութեանց կրօնիցս: Եւ զինչ, մի թէ խափանել կամիցին զմեզ 'ի խօսելոյ ընդ ժողովրդեան հաւատացելոյ՝ զՅիսուսէ Քրիստոսէ, որ աստուածառաք հիմնադիրն է հաւատոց նոցին. ո՞րք ոչ տեսանիցէ եթէ խորհուրդ ներմարդութեանն Քրիստոսի անանջատ կցորդեալ է ընդ այլ ամենայն խորհրդոց: Ապա ուրեմն չէ մարթ ասել եթէ խորհուրդքս այսոքիկ օտարք իցեն 'ի կարգաց բարուց, քանզի ցուցաք թէ քանի զօրութիւն և հաստատութիւն յաւելուն նոքին 'ի հրահանգս բարոյից:

Այլ հարցանեն և ևս, եթէ արգեօք արժան իցէ ուսուցանել և վարդապետել մանկանց զխորհրդոց: Ընդէր իցէ ասեն բեռնաւորել զմիտս նոցա անօգուտ և տաժանակիր բեռամբք, որ պարտասեցուցանեն ըզմիտս նոցա, և խափանեն զաճումն կարողութեանց հոգւոյն: Այլ ոչ ճշմարիտ գթութեան է բարբառդ, այլ կեղծուպատիր տագնապք սրտի: Ապաքէն մանկունք աղօտ իմն առնուցուն ծանօթս զխորհրդոց, և առաւել 'ի յուշ նոցին աւանդեսցին նոքին քան դատողութեան մտացն. բայց սակայն յաճել հասակին աճեսցեն և ծանօթութիւնքն, և 'ի մատաղ տիոց անտի տըպաւորեալ 'ի հոգիս նոցա՝ ոչ ևս ջնջեսցին: Այսպէս սնան և աճեսցին հարբ մեր 'ի ժամանակսն անցեալս, այսօրինակ զարգացան և կարգեսիրոս և Փասգալ և Պոսիւէ. և արգարև արքս այսոքիկ մեծարոյք՝ 'ի հրահանգաց անտի քրիստոնէական վարդապետութեան, եթէ այսպէս ներեսցի ինձ ասել, առին սկիզբն ուսանելոյ, և սակայն ոչ ինչ արգել զնոսա 'ի ծայրն ժամանել հանձարոյ յազգս ազգս գիտութեանց, և լոյս լինել աշխարհի. այսպէս սնան և բազումք 'ի մէնջ՝ և չտեսանեմ ինչ թէ եղծումն ինչ հասեալ իցէ առողջութեան մարմնոց մերոց և կամ մտաց: Յայսմ առաւել արժան է հաւատս ընծայել այնոցիկ որոց անձամբ զփորձ առեալ՝ ոչ անծանօթ են քրիստոնէական դատաւարակութեան տխեղձ հասակին, քան թէ թարմատար բանից այնոցիկ որոց հայեցողական և եթէ ծանօթութիւն: Նա և համարձակիմք խակ ասել եթէ գոյզն իմն ճարտարութեամբ և երկայնմտութեամբ մարթ է սիրելի նմին ընծայել և ախորժական զուսումն բար-

ձրագունիցն ճշմարտութեանց: Վանդի յաւետարանսն՝ խորհրդական մասն խառն ընդ հրաշականս աւանդիանցս, և ընդ առակս գեղեցիկս, և ընդ գործս մարգասիրականս՝ և խրատս բարուց անարատս, և օրինակս խանդակածս և ահարկուս, որ պատկանաւորք են ամենայն հասակի: Ոչ ապաքէն անդատին 'ի ծնունդենէ ախորժ իմն հաճոյիւք բերիմք յիրս անսովորս, գաղտնիս և խորհրդականս, և այնչափ առսուել 'ի հարցասիրութիւն գրգեն զմեզ՝ որչափ զի քողաձիկ իցեն և միգապատ: Աղէ ցուցէք մանկանց զծնունդ Քրիստոսի 'ի մարի, 'ի հրեշտակաց աւետաւորեալ, և 'ի հովուաց մերձակայ լերանց սպասաւորեալ, զաճել նորա և զգարգանալ առաջի աչաց ծնողացն անդիմադարձ հլուութեամբ, զթողուլ նորա զմիայնութեան կեանսն առ 'ի քարոզել ժողովրդոց և 'ի մխիթարել զվշտացեալս, զօրհնել նորա զմանկունս, և զլալ 'ի գերեզմանն Ղազարու և 'ի վերայ ապաշնորհ քաղաքին, զելանելն 'ի Գողգոթա բարձեալ զխաչն յոր ունէր պատարագել, զգնելն զկեանսն 'ի վերայ թշնամեացն, ըզհրաշափառ յարութիւնն 'ի գերեզմանէն և զյալթանակաւ համբարձումն 'ի յերկինս: Ոչ ապաքէն սիրալի իմն է այս ամենայն մտաց և սրտի, և որ զիւրագոյնս տպաւորին 'ի յուշի մանկանց: Բայց առ ձեզ իսկ յանձնն առնեմ զգառս. յորժամ 'ի տղայութեան անդձերում՝ պարտք 'ի վերայ եղեալ էր ձեզ ուսումն լեզուացն Ալեքիլեայ և Հոմերի, և 'ի խելամտութիւն կանոնաց բնախօսութեան բարբառոյն՝ կրկնել և երեքկնել զգառս կարևորս ուսումնական և մերթ խուժադուժ բառիւք բացայայտեալս, միթէ իմանայի՞ք ինչ զմիտս բանին այնպէս սոյնծառագոյնս և մեկինս և ընդարձակս, որպէս իմանայքդ այժմ՝ յաճել հասակիդ: Արգարեւ և ոչ բնաւ, և սակայն 'ի միտ առնուի՞ր դուք զնոսին և այնչափ ինչ և եթ իմանայի՞ք զի երկմտութիւնն բերելիք 'ի գործադրութիւն նոցին, և ապա աներկմիտ հաստատութեամբ, և հուսկ ուրեմն և կարի իսկ յաջողութեամբ: Արդ զնոյն է ասել և սակս տարրական սկզբանց քրիստոնէական կրօնիցս՝ զորս ուսուցանեմք մանկուոյն:

Արդ 'ի մէջ պարսաւագիտացս և անգոսնողաց զօրէնս մեր, են որք բնաւ իսկ չկամին թէ բանք լինիցին

զնորհրդոց հաւատոյ, և այլք հրահանգս իմն բարոյից
յերազեցին անմասն 'ի կրօնից, և յետ այսորիկ յարի-
ցէ և այլ ոք, թերևս և եկեալ իսկ է, որ ուսուսցէ մեզ
եթէ չէ պարտ երիտասարդի լսել զանուն աստուա-
ծութեանն յուսեքէ, մինչև բանին մտաց զարգացեալ
ամենևին. և ահա 'ի յետին ժամանակս մոլեռանգն
համարէր ոք եթէ ոչ գերահանձարս կարծէր զդանդա-
չողսն 'ի ցնորս յայսոսիկ յօտարաձայնս:

Այլ թողուք, տեարք, ստապատիր իմաստութեն
զայս ամենայն ցնորական տեսութիւնս և զլուսաւո-
րութիւնն խաբուսիկ, և համարձակագոյնս և անմո-
լար երթիցուք ընդ ուղին զոր լուսաւորեն զամպարք
փորձառութեան դարուց բազմաց: Զի հիմն քրիս-
տոնէական դաստիարակութեան լիցի անվթար ու-
սումն քրիստոսական հաւատոց, խորհրդովքն և պա-
տուիրանօք. և մանաւանդ 'ի խորհուրդս կենաց և
մահուանն Քրիստոսի խնդրելի են խանդաղատելի հրա-
հանգք առաքինութեան. մնորն և Գողգոթա քան
զամենայն գեղեցիկ բանախօսութիւնս ճարտարախօսք
ևս եղիցին և հաւանեցուսցեն զմիտս մանաւանդ ժո-
ղովրդականաց. և լաւ ևս յաջողեսցի պաշտօնեայ
աւետարանին՝ զնշան խաչին 'ի ձեռն առեալ՝ մխիթա-
րել զվշտացեալս, հաշտեցուցանել զատելիս, խաղա-
ղել զգերգաստանս, ուսուցանել մեծատանց զգթու-
թիւն, և 'ի սիրտ մեղուցեալ ածել զլիլծ և կամ ըզ-
յոյս, քան առն իմաստասիրի ճոռոմ՝ ճոխաբանու-
թեամբ իւրոց առածից: Դուք իմաստունքդ աշխարհի
մոլեռանգն նախանձայուզութիւն համարիք զասա-
ցեալս, և զանձինս և եթ համարիք ունողս դանձուց
իմաստութեան. աղէ թողէք մեզ զնախանձայուզու-
թիւնդ որ մխիթարեն զմարդիկ և բարեգոյնս զնոսա
յարգարէ, և դուք կալարուք յանձինս ձեր զիմաս-
տութիւնդ որ հօր է 'ի քակել և անզօր 'ի շինել, որ-
չափ անկարող 'ի բարին նոյնչափ ևս հնարաւոր 'ի
չարն. պահէցէք յանձինս ձեր զապականարար վար-
դապետութիւնսդ, և թողէք մեզ 'ի խաղաղութեան
վաստակել առ 'ի միւսանդամ՝ ծաղկեցուցանելոյ 'ի
ծոց հայրենեաց մերոց զհաւատս հարց մերոց առաջ-
նոց և զառաքինութիւնս զորս նա թելադրէ: Այո ա-
պաքէն սիրեմք մեք զնախանձայուզութիւնդ զոր ա-

սէք, և զվարդապետութիւնն սուրբ որով հրահան-
գեալք 'ի վեր ելին այնչափ հարբ առաքելիք, ամու-
սինք հաւատարիմք, որդիք հնազանդք, դատաւորք
արդարք, իմաստունք ցածունք, մեծատունք աննա-
խանձք, աղքատք համբերատարք, մարտիկք քաջք
միանգամայն և մարդասէրք, և զերդաստանք հաւանք
և հաւասարք և երջանկաւէտք: Այո, ապաքէն բացան
աչք մեր և ծանեաք զիմաստութիւնդ ձեր ինքնահնար,
և զստապատիր վարդապետութիւնդ, որ զերկիւզն
Աստուծոյ և զսէր 'ի բաց բարձեալ 'ի մարդկանէ, ա-
ծեն 'ի վերայ նոցա զամենայն ախտս և զամենայն սա-
տիժս պատուհասի: Մի թէ ոչ կարեւոր իցէ խոցն
տուեալ 'ի ձէնջ բարեզարդութեան վարուց հասա-
րակաց. զի՞նչ՝ կամիցիք առաւել ևս պատառել զնա
և անբժշկական սունել 'ի հնարից դեղոց: Թախանձա-
նօք իսկ աղերսեմ՝ զձեզ թէ ոչ կամիցիք օգնական լի-
նել մերոցս ջանից, այլ գոնեա 'ի սնտոի բարբանջա-
նաց խնայեցէք զլեզուս, և յանձինս ձեր և եթ լերուք
ամբարիշտք. և թոյլ տուք մեզ առ 'ի շահ անձանց
ձերոց և որդւոցդ, և 'ի պաշտպանութիւն ընչիցդ և
կենաց, արծարծել զկրակն սրբանուէր զհաւատոց և
զառաքելութեանց զորս նա հրամայէ: Եւ դուք,
տեարք, դուք մանաւանդ երիտասարդք փրանկիացիք,
յոյս և ակնկալութիւն հայրենեաց, ընկալարուք ըզ-
խրատ՝ մի այնչափ նանրաբանս լինել զխորհրդոց հա-
ւատոյ զորս թերևս թերակատարս ճանաչէք, սակա
աղաւաղելոյ դարուս մերոյ. երկերուք մի գուցէ հայ-
հոյիցէք զոր պարտ էր մեծարել, և մի ամօթ համա-
րիցիք առնուլ 'ի բերան զանուն այնորիկ՝ որում կրկ-
նի ծունր ամենայն, և իմաստութիւն բանիցդ յայ-
տարար լիցի իմաստութեան գործոց ձերոց: Ի ձե-
ռքս ձեր և հասակակցացդ է ճակատագիր Փրան-
կիոյ. եթէ յամբարշտութիւն հատանիցիք՝ մահա-
բեր լինիցի ձերդ աղղեցութիւն 'ի վերայ աղգիս, և
ընդ ամենայն տեղիս սփռիցէք զսերմն ապականութե-
ւ մահու. իսկ եթէ քրիստոնեայք ուղղամիտք՝ բանք
ձեր և օրինակք ձգեսցեն զժողովուրդն մոլորեալ 'ի
հաւատս աւետարանին որ միայն կարողն է երջանկա-
յուշանել զնոսա: Իցեն որ կօչեսցեն զձեզ 'ի հրա-
հանգս դպրութեանց և արուեստից, և 'ի հմտութիւն

գաղտնեաց բնութեան և քաղաքական կարգաց, 'ի
սուրեւատս վաճառուց և 'ի փառս զնոց. իմ կամք
ոչ այն են ընկրկել զձեզ 'ի շաւղացդ այգոցիկ որ բա-
նին առաջի ձեր, այլ կամիմ հրաւիրել զձեզ միան-
գամայն 'ի լրումն բարձրագունիցն պարտուց, այս է
ողջամիտ սկզբամբք կրօնից նորոգողս լինել բարուց
հասարակաց և փրկողս հայրենեաց:

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱՅ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐԾՆԻՑ

Ի զուր է ձեզ խնդրել առ նախնի Հեթանոսս մա-
տեանս իմն օրինաց բարոյականին որ ընդ պարզու-
թեան և անարատութեան և ընդ ծայրալիւր լուսա-
ւոր սկզբանցն՝ անմասն իցէ ամենեւին 'ի բազմավտանգ
մոլորութեց, որ զիւրաքանչիւրոց 'ի մարդկանէ զպար-
տուցն ցուցեալ զուղի, արահետ բանայցէ ճանապարհ
անսահման կատարելութեան առաջի մեծանձն և վսե-
մախոհ սրաից. օրէնս իմն՝ որ ամենայն բաժնից երկրի
անխախտ 'ի դէպ գայցեն և ամենայն ազգի ազգի տես-
չութեանց պատկանիցին, և որոյ պատուէրք հանրա-
ծաւալ սփռեացին ընդ ազգս մարդկան 'ի խորանաբնակ
Թափառելոցն ընդ անապատս՝ մինչև ցծայրացեալսն 'ի
քաղաքական կարգս, 'ի ստորնագոռնից անտի պայ-
մանաց կենաց՝ մինչև ցամբարձեալսն 'ի գեր 'ի վե-
րոյ բարձս և իշխանութիւնս. օրէնք՝ որ բարգա-
ւաճ և նուիրական յարդարեացեն զազգի ազգի ա-
ռաքինութիւնս՝ զառտնինն և զքաղաքային, 'ի սրբել
և 'ի կատարելագործել զսիրելութիւնս օրինաւորս,
և 'ի ծայրայեղիցն զգուշացուցանել. որ ոչ ներեսցէ
բարեկամութեան շրջել 'ի մարդահաճ շողմութիւն,
և զօրութեան 'ի վայրագութիւն, և սիրոյ հայրենեաց
'ի խժդժութիւն օտարատեսուչ. օրէնք՝ որ յանյեղլի
վարդապետութիւնս հաւատոյ կանգաղեալք իցեն, որ

առ արտուիրանս հրամանաց՝ մերձ ունիցին և զհզոր պատճառս կատարելոյ զնոսին, և փոխանակ սաստկապահանջ առաքինութեանցն խոստանայլեն վարձս մեծամեծս գործելեացն, և զհետևողս իւրեանց կարգեսցեն ընդ ամենահայեաց աչօք արարչի տիեզերացս, յորոյ 'ի մի ձեռս է որունայն անմահութեան 'ի քաջալերս բարեգործին, և 'ի միւսումն կայծակունիք վրէժխնդիրք առ ահաբեկել զյանցաւորս. և համառօտ ասել՝ մատեանս իմն օրինաց բարոյից որում չպակասիցէ և ոչ ինչ, ոչ 'ի գեղեցկութեան պատուիրանացն, և ոչ 'ի զօրութեան փաստիցն պատճառաց. արդ մատեան իմն այսօրինակ 'ի զուր է ձեզ խնդրել այլուր. զի ոչ գտանիցէք զնոյն ոչ 'ի դպրոցս Սոկրատայ և ոչ 'ի յաղանգս Զենոնի. մատեանս այս օրինաց Աւետարանն է միայն:

Արդորև գտանել գտանին առ իմաստունս նախնի ազանց նշխարք ողջամիտք բարոյական օրինաց, այլ սկզբունքդ այդպիկ ցան և ցիրք և գոգցես ընկուղեալ իմն են 'ի յորձանս զբահեղեղ մոլորութեանց և սնուխաղասիր պաշտամանց: Ոչ ապաքէն Պլատոն համարեալ է գերագոյնն յիմաստասէրս նախնեաց, և ճառն որ սակս ընկերոհաչա ազատութեան՝ այն ինքն է անուանեալն Հասարակապետութիւն, գերահրաշ գործ համարի հանձարոյ նորին. այլ աղէ անց միանգամ ընդ հինգերորդ գիրան, և տեսցես զի և մեծահանձար իմաստութեամբն ոչ զերծ գտաւ 'ի կարի իսկ յամօթապարտ մոլորութեանց: Քանզի չէ և չէ իսկ հնար գտանել այլուր անթերի, որ միանգամայն այնպէս անտխեղծ իցէ 'ի պատուէրան և հզոր 'ի պատճառս փաստիցն, որպէս զօրէնս աւետարանին:

Էր երբեմն զինոջին իսկ ռխերինքն բրիտոստական կրօնից՝ որ զխորհուրդս նորին և զպաշտամունս առ ոսն հարկանէին, հիանային ընդ գեղեցկութիւն բարոյական օրինաց նորս. մինչև վեհագոյնն 'ի ճարտարախօսս մեր համարձակէր ասել 'ի ճառի ուրեք որ յաղագս աստուածայինն լինելոյ կրօնից, այսպէս. «Աստուածային բարեգթութեանն շնորհք են՝ զի որք զօրհանապաղ յանդգնին 'ի պայքար գալ ընդ հաստատութեան հաւատոցս՝ չկարեն յուրաստ կալ և անտեսելոյն առնել զկանոնս ուղղութեան վարուց. և

միաձայն մեզ գտանին ընդ անարատ և անթերի կատարելութիւնս բարոյականիս մերոյ ¹» :

Եւ սակայն յանցելումն դարու 'ի ճարակել անուպայ վարդապետութեանց 'ի միտս ամենեցուն , և միտահաճ ամբարտաւանութեան զօրինաց ունել զտեղի , և 'ի ցրտանալ հովանալ սրտից յանաստուածութեանն հրապուրից՝ այնուհետեւ անաղքէ և անզգայք եղեն բարութեան և գեղեցկութեան և միսթարութեանց որ 'ի սուրբ դիրս . քանզի զիմօր հնար էր շնչաւոր և հեշտալից վարդապետութեան նիւթապաշտից ճաշակել զքաղցրութիւն աստուածային օրինացն , որք վերբերեն զմեզ 'ի զգալեացս և 'ի նիւթականաց . և պատուէր հրամանի 'ի վերայ գնեն զքնութեանն հեշտալիս առ ոտն հարեալ՝ գիմել 'ի կայտարումն պարտուց : Յայնմհետէ բարոյական պատուէրք աւետարանին ներքոյ անկան հակառակամարտ պատերազմաց սուտանուն իմաստնոց . քանզի չարախօսք եղեն զքրիստոսական կրօնիցս իբրու զի պատուիրելով զհրաժարումն յունայնութեցաշխարհիս՝ դատապարտէր զփառսն ըզպատիւ և զմեծութիւն , և զի այնպիսի իմն ազգէր մարդոյ արհամարհութիւն աշխարհայնոց որով չէր հնար յոտին կալ տուրևառիկ վաճառաշահութեան և արուեստից ճարտարութեան , և քաղաքաժողով ընկերութեանն վտանգ 'ի վերայ կայր կործան անկանելոյ : Եւ սակախոնարհութեան պատուիրանին՝ բամբասեցին իբրու զի այնպիսի իմն առաքինութեան լինէր վարդապետ՝ որ արհամարհ կացուցանէ զմարդ յաչս անձին 'ի գրւխովին . և որ առ ոչինչ գրէ զպատիւ և զքաջանունութիւն քաղաքացեաց , և անարգս և վատախորհուրդս գործէ զնոսին : Իսկ զի քրիստոնէութիւն մարտնչի ընդ ախտս ցանկութեանց և մինչև 'ի խորս անդ սրտից հետամուտ լինի նոցին , և ոչ բնաւ ալկն առնու և ներէ մոլութեանց , և խստիւ պատուիրէ պատկառ կալ առաքինութեանց , չարախօս կացին զնմանէ իբրու զի սաստկապահանջ էր խստութիւն նորա , և անբերելի լուծն եղեալ 'ի նմանէ 'ի վերայ մարդկան տկարութեամբ զգածելոց : Այսպէս ուրեմն յաչս հակառա-

1 Պոսիւէ ճառ Բ. սակա երկրորդ կիւր . Գալտեան , մասն Բ :

կորդաց իւրոց՝ բարոյական օրէնք քրիստոսականք
թշնամի համարին քաղաքաժողով ընկերութեան սակս
հրաժարմանն զոր պահանջէ, անարգ՝ սակս խոնար-
հութեանն զոր քարոզէ, և անբերելի՝ սակս խստու-
թեան պատուիրանացն զորս սահմանէ։ Արդ՝ ի պաշտ-
պանել կրօնիցս յերրակի չարախօսութեանցս կար-
գեմք զատենախօսութիւնս։

ՊԱՏԱՍԻԱՆԻՔ ԸՆԴԴԵՄ ԶԱՐԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆՑ

Ա. Բարոյական օրէնք քրիստոսականք բշխմի հա-
մարին քաղաքաժողով ընկերութեան սակս հրա-
ժարմանն զոր պահանջէ։

Զիք ինչ ախտ աղիտաբեր և արգասեօք չարեաց բիւ-
րաբեղուն յազգի ազգի անիրաւութիւնս՝ քան զար-
ծաթսիրութիւն, զցանկութիւնն ասեմ՝ անյագ մեծու-
թեանց և ընչից աշխարհիս, որ ՚ի սպառ շիջուցեալ ՚ի
սիրտ մարդոյ զգեղեցիկ ազգմունս պատուոյ և արգա-
րութեան՝ առեալ ածէ կագս և երկպառակութիւնս
ի ծոց տանց և ընտանեաց։ Զի ուստի իցեն, աղէ ասա,
նենգութիւնք ստապատիրք առ ՚ի վաղվաղէլ ՚ի մե-
ծութիւնս ընչից, յոր որչափ ոք ընդ կարճոյ ճանա-
պարհ ժամանէ՝ նոյնչափ ևս ցոյցք են անիրաւութեան-
ուստի յառաջ գայցեն անկարեկիր շահախնդրութիւնք
ի վաշխառութիւնս ՚ի կարօտութեան այլոց՝ որոց զօ-
ժանդակութիւն առ ժամանակեայ ծանրագնի յոյժ
վաճառեմք, ածեալ զնոսա ՚ի կործանումն անհրա-
ժեշտ՝ թէ և անագան հասեալ ՚ի վերայ. ընդէր զա-
նայցեմք անկարեկիր սրտիւ հատուցանել ծառայից և
գործաւորաց զգինս քրտանց նոցա և վաստակոյ. ուս-
տի երգմնազանցութիւնք և կռիւք և ատելութիւնք
անհաշտք այր ընդ եղբօր իւրում, կնոջ ընդ ամուսնի, և
մերթ ևս որդւոյ ընդդէմ հօրն։ Ուստի իցեն ձեռն-
երէց և յանգուգն շահաստացութիւնք օգտածարաւք՝
առ հասանելոյ վաղվաղակի ՚ի կատար մեծութեան

բախտի, որք բազում այն է զի առեալ ձգեն զհետ
իւրեանց գահավէժ անկումն ամօթահար, և արձա-
գանք տղետիցն ազգին մինչև 'ի հեռաւորս, և որ բիւ-
րաւոր գերդաստանաց պատճառք լինին վտանգելոյ՝
թերեւս և 'ի սպառ կործանելոյ: Ուստի՞ աղէ այս ամե-
նայն անկարգութիւնք, և ո՞րքէ սկիզբն և արմատ այ-
սոցիկ. ոչ ապաքէն արծաթսիրութիւն անյագ. զի 'ի
ճարակել միանգամ 'ի միտս մարդոյ անսանձս այս սէր
ընչից, որով յոչ այլ ինչ յայնմ հետէ կեան և շնչեն,
բայց 'ի կուտակել ճոխութիւնս, և վայելել 'ի բարու-
թիւնսն որ նորօք պատրաստին, յանձինս ձգելով ըզ-
ղըստովանս քերթողի նախնոյն հռովմայ՝ որովք եպե-
րէր նա զմարդիկ ժամանակին յառեղն եթէ¹ Աւարի-
նութիւն յետագաս գտաւ քան զընչից ճոխութիւն,
ո՞ւր յայնմհետէ գտանիցի յազգի անդ արգարութիւն
և պատիւ, և վսեմական խորհուրդք և մեծանձն ազգ-
մունք 'ի հոգեով. ո՞ւր այնուհետև անային և քաղա-
քայինն առաքինութիւնք. ոչ ապաքէն այսոցիկ ամ գե-
ղեցիկ բարեմասնութիւնք նկուն լինին և խոսպանան
ամենեւին, և պետութիւնն ինքնին և գերգաստանք առ-
հասարակ գահավէժ անկանին յանդունդս անդ ընչա-
քաղց արծաթսիրութեան: Գրեալ իսկ է 'ի գիրս մեր
եթէ « Արմատ ամենայն չարեաց արծաթսիրութիւնն
է² ». և եթէ արգարև այս այսպէս իցէ, ապա չէր
հնար Աւետարանի կարեւորագոյն ևս սպաս հարկա-
նել ազգի մարդկան, որպէս սանձակոծել զգիրս զայս
ազահութեան: Ապա ուրեմն և յայնմ իսկ, որպէս
և յայլս ամենայն, յայննապէս տեսանի իմաստու-
թիւն ուսառածառաք օրէնսգրին. և առ 'ի բերել
մարտ ընդդէմ օրինաց նորա՝ հարկ է նախ խաթարել
զվարդապետութիւնս նորին: Քանզի ոչ եթէ զօրինա-
ւորն և զըստ սահմանին մեծութիւն գտաապարտէ
Աւետարանն, այլ զանկարգ ցանկութիւն ընչից, որ
առեալ ձգէ զմարդ 'ի ծայրայեղ և յաղիտաբեր վրի-
պանս: Յաչս կրօնից ոչ եթէ աղքատութիւն ինքնին,
և փախուստ 'ի փառաց և 'ի տնային և 'ի քաղաքային

¹ Որատ 'ի Նամակ. գիրք Ա. Թուղթ Ա. Բ. 54:

² Տիմոթ. առաջին. 2. 19:

պաշտամանց, համարի առաքինութիւն. զի մարթ է և 'ի մեծութեան անդ անընչասէր լինել, և 'ի փառս պատուոյ՝ խոնարհ. որպէս և մարթ է ընչաքաղց լինել յաղքատութեան, և հոգարտ և ամբարհաւաճ՝ 'ի սոսկական պայմանի կենաց: Ըստ կարգի նախախնամական տեսչութեանն Աստուծոյ և կրօնից՝ հարկ իսկ է զի իցեն և մեծատունք և աղքատք, մեծամեծք և փոքունք: Վասն որոյ ազխտութեան և կամ անխորհուրդ մտաց է պարսաւել զսկզբունս քրիստոսական կրօնից յայտ խնդիր:

Զի արգարև ո՛ւր ուրեք գտանիցին 'ի սուրբ գիրս մեր էթէ մեծութիւնք գատապարտելիք իցեն, և եղեռն յանցանաց՝ տէր լինել ընչից: Ապաքէն չլինին ինչ 'ի նոսա բանք զճոխութեանց աղգաց, այլ ուսուցանեն մեզ վարել կենցաղականօքս բարեօք՝ առանց յարելոյ 'ի նոսա ըղձիւք. մեծասաստ սպառնան մեծատան որ անտես առնիցէ զտնանին, և զմեծութիւն խափան առնեն յաւիտենից երջանկութեան. ոչ ապաքէն և փորձ իրացն զնոյն ցո՛ցանէ էթէ տածիչք են նոքին ախաից՝ առձեռնպարտաստ ունելով որ ինչ 'ի բուծանել զնոսին կարևորք իցեն: Այլ էթէ 'ի սփոխանս յորովագունից 'ի մարդկանէ՝ Յիսուս Քրիստոս յանձին կալաւ ծնանել 'ի կարօտութեան և յանշուք պայմանի, այլ ոչ ինչ անարժան համարեցաւ ընդ աշակերտս իւր համարել և զճոխագոյնս 'ի մարդկանէ որպիսիք ոմանք էին Զաքէոս և Յովսէփ Արեմաթացի, և առ մարովքն յոր եղաւ խանձարրապատ՝ կային անխտիր հովիւք ընդ մոգուց: Եւ առաքեալն յանուն նորա պատուիրէ մեծատանց ոչ յընչիցն մերկանալ՝ այլ չմեծամտել ընդ այնոսիկ և չյուսալ 'ի նոսա¹: Ոչ ապաքէն յամենայն դարս կացին մեծատունք որ զճոխութիւն ընչիցն 'ի գործ արկին 'ի շահատակել յառաքինութիւնս, և որոց անուանք գրուեալ պահին 'ի յիշատակարանս քրիստոսական եկեղեցւոյ:

Ո՛ւր ուրեք 'ի գիրս մեր գատապարտիցին պատիւք պաշտամանց, ապաքէն և ոչ ուրեք. զի թէ և ասիցեն էթէ երկիւղալի իմն են այնոքիկ և ծանունս պա-

¹ Տիմոթէոս առաջին . 2. 17:

հանջեսցին որք կրենն զնոսին յանձինս, այլ սակայն
Քրիստոս ինքնին ուսոյց տալ Զկայսերն կայսեր¹, և
ոմն յաշակերտաց նորա ծանոյց զի Իշխանութիւն յԱս-
տուծոյ է² յանդորրութիւն մարդափողով ընկերու-
թեանն սահմանեալ:

Հուսկ ուրեմն ո՛ւր ուրեք 'ի սուրբ գիրս մեր դա-
տապարտիցին հոգբ խնամոց ժամանակէիցս բարեաց 'ի
չափուն պայմանի, և խնայտուն և արգար ղեկավա-
րութիւն 'ի պահել զնոսին և յաճեցուցանել: Աղէ ու-
րոշեսցուք զպատուիրանն 'ի խրատունէն. զի առաջ-
նոմն հրամայիմք ունել զեղականքս՝ առանց 'ի խնդիր
լինելոյ այնց ընչաքաղց յօժարութեամբ, և վայելել 'ի
նոսին ըստ չափու, և 'ի կորուսանելն՝ չքրթմնջել ընդ-
դէմ՝ անսչութեանն Աստուծոյ, որ որպէս և կամի
տայ զնոսս և 'ի բաց բառնայ առ 'ի մէնջ՝ իսկ 'ի խրա-
տունէն յորդորիմք այնչափ անշահասէրս լինել՝ մինչև
մերկանալ 'ի մէնջ կամակար մտօք զմեծութիւնս ըն-
չից՝ ոչ միայն յօժարութեամբ, այլ և իսկապէս հրա-
ժարել յերկրաւորացս: Պատուիրանք վասն ամենե-
ցուն եղեալ են, իսկ խրատ ոմանց ևեթ: Արդ այն-
պէս իմն սահմանեալ են իրք աշխարհիս զի չեք ինչ
երկիւղ անապատանալոց ընկերութեան մարդկան՝ յե-
րեսաց կարի իմն անշահասիրութեան ոմանց:

Անդէն 'ի սկզբանէ անտի քրիստոսական կրօնից յա-
մենայն դասուէ քաղաքացեաց մօլին ընդ լծով նորա-
զի ոչ եթէ վրդովեն ինչ հաւատք զպայմանս կենաց,
այլ մանաւանդ և հաստատեն իսկ զնոսին, և հաւա-
տարիմ՝ և ևս գործեն զնոսս 'ի կատարումն պարտուցն
և հաստատագոյն: Ոչ հրամայեն դատաւորին իջանել
յարդարութեան աթոռոյն, և զժամանակն որ 'ի հրա-
պարակական սաշտամունսն սահմանեալն էր՝ ծախել
յեկեղեցիս առ ոտս սեղանոց, և ոչ զինաւորին՝ խնա-
յել 'ի թշնամին յաւուր պատերազմի, և ոչ կնոջ
զանական խնաման թողուլ և ապախտ առնել զսպա-
սահարկութեամբն զոր պարտի առ այր իւր և առ որ-
դիս: Այլ մանաւանդ և սքանչելի իմն իմաստութեամբ

1 Մատթ. ԽԳ. 21:

2 Հաովմ. ԺԳ. 1:

ի գլուխ պարտուց գրէ զպարտս անցնիւր պայմանի։
 զոր օրինակ ոչ ինչ համարի յաչս նորա դատաւոր ի
 մաստուն՝ եթէ չիցէ և արդար, և քահանայ անբամ-
 բաս՝ եթէ չիցէ և եռանդուն և նախանձաւոր, և զմար-
 տիկ բարեմոյն՝ թէ չիցէ և առաքինի, և զհարս և ըզ-
 տեարս ընտանեաց որդեսէրս՝ թէ չիցեն և արթունք՝ ի
 հսկողութեան, և չհամարի բաւական ծառայից տի-
 բասէրս լինել՝ թէ չիցեն և հաւատարիմք։ Ոչ եթէ
 զինայութիւն ընչից անդոսնեն աւետարանք՝ այլ զագա-
 հութիւն, ոչ զաուրեւոյս վաճառուց՝ այլ զնենգու-
 թիւնսն որ այսպնենն զնոսա, ոչ զարուեստս ճարտա-
 րութե՝ այլ զկիրառութիւն նոցին չարաչար ի գեղերե-
 սել զախաս, ոչ զօրինաւորն պաշտպանութի անձնիւր
 իրաւանց՝ այլ զքէն և զվրէժինդրութի որ խառնի ընդ
 նմա. և այսպէս՝ ըստ ասելոյ առաքելոյն՝¹ իւրաքանչիւր
 որ կայ ի վիճակին յոր եգ զնա տեսչուն աստուածային։
 Որ ինչ չար է՝ զնոյն դատապարտեն հաւաթք. իսկ
 զբարին ոչ միայն մեծագրեն, այլ և նորանոր և հզօր
 փաստիւք ի նոցին կատարումն յորդորեն զմարդ։
 Այսպիսի են քաջածանօթ կրօնիցն արգասիք բարեաց,
 և զորս ասացի՝ զնոյնս հաստատեն և բարոյախօսք ա-
 մենայն. և ընդէր իցէ ընծայել հաւատոց սկզբունս՝
 զորս բացէ ի բաց մերժէ նա յանձնէ։

Դարձեալ ոչ նորահնար ինչ են չարախօսութիւնքն
 թշնամեաց հաւատոցս, զի յառաջ քան զչորեքտա-
 սան դարս զնոյնօրինակ զամբաստանութիւնս հերբէր
 Ագոստինոս զորս անուամունքն հեթանոսք կամակո-
 րէին զկրօնիցս ասել եթէ հեղահամբոյր սկզբամբքն և
 անշահասիրութեամբն և անյիշաչար ներդրամութե-
 թեամբն փաստաբեր իցէ քաղաքաժողով ընկերութե-
 զի « Ո՞րք, ասէին, զյափշտակութիւն ընչից իւրոց ի
 թշնամեաց անկարեկիր աչօք նկատիցէ, ո՞րք ոչ զչար
 ընդ չարի հատուցանիցէ խժաղժիցն ազգաց որք յար-
 ձակին և արշաւեն յապաղանութիւն կարգել զգա-
 ւաւս հռովմէական պետութեանն»։ Առ որս գեղեցիկս
 պատասխանէ Ագոստինոս ի թղթին որ առ Մարկեղի-
 նոս¹ այլ քաջածանօթ բարեմասնութեամբ և պա-

¹ Առաջին կորնթ. Ի. 20։

² Թուղթ ճԼԸ, թ. 9, և որ զկնի։

տուռովք. ցուցանէ անդանօր հայրապետն սուրբ եթէ նոքին խկ հեթանոսագիր գրիչք պանծալի ցուցին զան-
ոխակալ մարգարիտութիւն՝ վերառեալ զնոյն 'ի դասս
գերապանծ առաքինութեանց. և զի Կեսարու պար-
ծանք մեծ այս էին ոչ ինչ այլ մոռանալ բայց զթշնա-
մանս. և զի առաւել քան զօրէնագորութիւնս Հռոմու-
լոսի և Կուսմոյ՝ հզօրագոյնք էին պատգամք աւետա-
րանին 'ի համբոյր միութեան ածել զմիտս և զսիրտս
մարդկան, եթէ ոք սրտի մտօք զնոսին պինդ ունիցի.
և զի գթութիւն՝ որ արգելու մեզ չար ընդ չարի հա-
տուցանել, ոչ ինչ խափանէ պատուհասակոծ առնել
զչարս սաստկապահանջ և օգտակար խստութեամբ.
դարձեալ զի չէ պարտ բարգաւաճանս ընկերութեան
համարել զշինութիւն հոյակապ տանց և ապարանից
և թատերաց, զմեծածախս շուշյութութիւնս մեծա-
տանց, եթէ առ նմին ոչ նեցուկ ամբութեան գնիցի
խաթարելոյ առաքինութեանն՝ որ ստոյգ գեղեցկու-
թիւնն է հոգւոց. յուշ լիցին մեզ զի մեծութիւն Հը-
ռովմայ 'ի խստամբերութեան վարուց և խրատուց
հաստատեալ էր, և զի 'ի ճարակել ընչաքաղց զօշաքա-
ղութեան 'ի քաղաքացին և 'ի զօրականն, կործան ան-
կաւ և հասարակաց պետութիւն, և ըստ քերթողին
« Ախաբ ցանկութեանց զյաղթողն ըմբռնեցին՝ զյաղ-
թահարեալ աշխարհաց 'ի նմանէ ինդրելով զվրէժ¹ » :
Աստ թոյլ տացի մեզ ասել ընդ Աւգոստինոսի առ
թշնամիս հաւատոցս. Որք զկրօնիցս բամբասեն իբրու-
միասաբերս պետութեանց՝ թող ճգնեսցին այնպէս
յարգարել զարս և զկանայս, զծնողս և զմանկունս, ըզ-
տեարս և զծառայս՝ որպէս և աւետարանական օրէնք
պահանջեն, և տեսցի յայնժամ եթէ հաւատարիմ
պահպանութիւն նոցին որչափ ինչ օժանդակեսցէ առ
անվկանդ կացուցանելոյ զպետութիւնս և 'ի բարե-
զարգել զնոսին : Այսոքիկ են իմաստք պատասխանա-
տուութեանն Ս. Աւգոստինոսի յորս ակներև տեսանի
զօրութիւն նոցին :

Իսկ 'ի վերջին ժամանակս խաբեպատիր իմաստունն
Պայլ և ցնորարանն Ռուսոյ յանդգնեցան արել եթէ

¹ Յովնալ կամ Յօրնալ երգիծ, 2 :

Ճշմարիտ քրիստոնէական ընկերութիւն չմարթի կալ
յակաստանի. 'ի մոռացոնս արկեալ նոցա զի քրիստո-
սականս կրօնք իբրեւ զպատուէր հրամանի 'ի վերայ դը-
նեն մարդոյ զկատարումն իմ առաքինութեանց քաղա-
քականացն և ընկերականաց, և զի չիք ինչ 'ի զանա-
զան պայմանս կենաց զոր դարովիցէ նա և դատապարտ
առնիցէ՝ բայց զյարակից աստս մոլութեանց որ ան-
գոսնեիս զնոսա ցուցանեն: Եւ Մոնթէսքիէօ ողջամտա-
գոյն քան զնոսա և առաւել ուղղախոհ զկրօնից՝ զայս-
օրինակ պատասխանէ պարսաւադէտ չարախօսացն.
« Յետ միանգամ զամենայն կրօնս ազգաց անարդէլոյ՝
դարովէ Պայլ և զքրիստոնէութիւն, և յաւակնի ա-
ռել զի ճշմարտիւ քրիստոնէայք չմարթին պետու-
թիւնս իմն յարդարել՝ որ ընդ երկար կայցէ անվկանդ:
Եւ առ իմէ՛ այդ. ոչ ապաքէն և քան զամենայն քա-
ղաքացիս հրահանգեալ և ևս իցեն նոքա 'ի պարտս
իւրաքանչիւր և նախանձաւորք 'ի նոցին կատարումն.
հզօրագոյնս ազդեսցեն 'ի նոսա իրաւունք պաշտպա-
նութեան անձանց, և որչափ առաւել պարտապանս
համարեսցին զանձինս կրօնից՝ նոյնչափ ևս և հոյ-
րենեաց ¹ »: . . . Հիանալի իմն է զի քրիստոսական
կրօնք որ զերանուծիւն հանդերձեւոցն ունի իւր կէտ
նպատակի, նոյն ինքն նիւթէ զերջանկութիւն մեր և
յաստիս ² »:

Եղեն դարձեալ ոմանք որք ցնորեցին բնականից
առնել զքրիստոնէայս ընդ սպարտացւոց և յերազա-
յոյդ յանուրջն՝ համարեցան կանգնել յաղթանակս.
զի ասէին եթէ քրիստոնէից հարկ էր կամ բարձի
թողի առնել զօրէնս իւրեանց և կամ սպառնալու
ջնջել 'ի միջոյ, այլ 'ի հարցանելն զպատճառ վարկա-
ծիդ՝ չկարեն յառաջ ածել բանաւորս ինչ և համո-
զիչս մտաց. այլ 'ի քնին առցուք սակաւ մի զիկեղծու-
պատիր վարկածսդ. համարիցիք զի յանկղիտանալ
սպարտացւոցդ յազգի ազգի խժդժութիւնս՝ օրինա-
ւորս ինքեանց համարելով զայնս, պատուէր հրամա-
նի 'ի վերայ դիցի քրիստոնէից՝ դրացեաց նոցին՝ ոչ ինչ

¹ Ողի օրինաց. գիրք Գ. գլ. 2:

² Անդ գլ. Գ:

ընդդէմ դառնալ 'ի կոտորել նոցա զսոսա 'ի սուր
սուսերի. և այս իցէ նորահաստատն իրաւունք ազ-
գաց՝ վերանորոգեալ յորոց չարահամբաւ առնեն ըզ-
կրօնս մեր. և մի թէ տեսեալ իցէ նոցա ուրեք զարգել
հրամանի եղեալ 'ի վերայ քրիստոնէից չնառնել եր-
բէք զանձինս 'ի մարտ պատերազմի. ոչ ապաքէն և
Աստուած զոր պաշտեն նոքա՝ կոչի մերթ Աստուած
խաղաղութեան և մերթ Աստուած զօրութեանց. և
զի՞նչ այլ արդարագոյն պատճառ կայցէ պատերազմի՝
քան զպահպանութիւն անձինն և աշխարհին և օրի-
նաց: Մի թէ քաղաքաժողով ընկերութիւն քրիստո-
նէից՝ ուխտ իմն իցէ միայնակեցաց՝ որ 'ի լուծեան
թաղեալք, մոռացեալք զաշխարհ ոչ ինչ փոյթ իցէ
նոցա զաշխարհայնոց: Նա մանաւանդ առաջինն 'ի
պարտս՝ որոյ գլուխ և առաջնորդն իցէ այնպիսւոյ ըն-
կերութեանն, այն է՝ հսկել 'ի պահպանութիւն նո-
րին և զինուորել 'ի նորին պաշտպանութիւն. և թէ ոք
ընդ պատրուակաւ անշահասէր առաքինութեան վեր-
ջացի 'ի պարտուցս՝ առ վաստ և առ օրինազանցս ու-
նին կրօնք. ո՞րք քան զսուրբն Նուդովիկոս թագաւոր
քրիստոսասէր, և սակայն ո՞ առաւել քան զնա գի-
տակ էր իրաւանց դահուն, և հզօր պաշտպան այնմ՝
սրով խրով: Ահա և 'ի վերջին ժամանակս մի 'ի յա-
ւագ որերոյ պետութեան եկաց Քսիմենէս՝ որ 'ի յա-
լուց միայնարանին անց 'ի գլուխ միահեծան պետու-
թեան, և զպարզունակ և զնստամբեր կեանս մեծաս-
տանին յանձին բերեալ: սակայն ոչ թերացաւ 'ի ճա-
կատ հանել զզօրութիւն ազգին ընդդէմ թշնամեաց
պետութեանն: Ընթերցյիք ազէ, զոր ինչ գրեն զազգաց
Բարակուայի 'ի տարեգիրս խրեանց Հարլովուա և
Մուրաթորի, որոց 'ի բաց մերկացեալ զսժաղութ
բարսն 'ի ձեռն հրահանգաց կրօնից և ընդ քաղաքա-
կան օրինօքն նուաճեալ՝ յանմեղութեան կենցաղս
կէին՝ գոգչես զառասպելայօդ զոսկեղէն զարուն ըզ-
վէսսն ստուգելով. և սակայն տեսէք եթէ զեմբրդ 'ի
զէն վառին 'ի պաշտպանութիւն անձանց, և որպիսի
սասակութիւն յարձակին 'ի թշնամիս անդ պաշտօնա-
սէր քրիստոնեայքս այսօրիկ, որք որչափ հեղք էին
իբրև զգաւինս առաջի սուրբ օրէնագրացն որոց վնաս
հրահանգեալն էր, նոյնչափ ևս որպէս զտախժ ահա-
ւորք էին 'ի մարտի:

Զարիական շահատակութիւնս մարտամբոխ որե-
րոյն Ելլազայ և Հաովմայ հռչակեցին ընդ աշխարհ վի-
պասանք նոցին և քերթողք՝ արուծիւնք՝ յորս բա-
զում այն է զի ոչ յաջողեցին քաջընտիր զօրականք
վերջնոց ժամանակաց. այլ ազգ մի որ գիտէ 'ի համար
արկանել զքաջազէն գիւցազունս՝ որպիսիք կացին
Մեծն Կարոյոս և Փիլիպպոս Ազոստոս և սուրբն
Լուդովիկոս և Տիւկէսքէն և Պէյար և Հենրիկոս Դ,
և Թիւրէն և Քոնտէ, և այլք յուրմբ զորոց լռեմ զա-
նուանն, չգիտեմ իմ իմիք այլ նախանձաբեկ լիցի
քաջութեան նոխնի ազանց: Յընտիր մատենագիրսն
մեր մեծահամբաւ հռչակին Լեոնիդոս և երեքհարիւր-
քրն սպարապետք 'ի լերանցամէջս Թերմոպիլեայ սակս
անձնանուէր հայրենասիրութեան, և արգարե նա-
խանձելի իմն է. բայց աղէ ասա, որ վաշտ 'ի քաջամար-
տիկ զօրականէս մերմէ առանց իսկ այրընտիր լինելոյ
իսկ և իսկ 'ի տալ նշանին 'ի նմանօրինակ շահատակու-
թիւն անպատրաստ գտանիցի: Զի՛նչ այլ առաջի տո-
նեն մեզ վէպք ասպետաց՝ կարգաց ասեմ միաբանա-
կեցաց և զնուորականաց արդի ազգաց Եւրոպայ,
բայց շարայարութիւնս իմն անլուր արուծեանց՝ ընդ-
դէմ թշնամեաց քրիստոնէից:

Ապաքէն ոչ մեկին բանիւք պատուիրեն գիրք աւե-
տարանաց սիրել զհայրենիս՝ որպէս ասեն Սիրեսցես
զընկեր քոյ. սակայն պատուիրելով պատուիրեն զազ-
գի ազգի հանդէսս առաքինութեանց յորս սէր հայրե-
նեացն բովանդակի, զմարդասիրութիւն ասեմ և զանշա-
հասիրութիւն և զանձնանուէր հպատակութիւն. ոչ ապաքէն
անպարսաւ քաղաքացւոյ է և ճշմարիտ հայրենասիրի՝
յորժամ սրտի մտօք հպատակեսցի ոք օրինաց և մեծա-
րեսցէ զգառաւորս, և հատուցէ զհարկս կամ ըզ-
հասն, և զանցնիւր պայմանին ընուցու զպարտս յոն-
նենդ մտաց: Քանզի և հայրենասիրութեանն անուամբ
չկամիմ պատուասիրել զսերն զայն վայրագ՝ որ զողցես
անձնասիրութիւն իմն է ազգային՝ որ տաւելութեամբ
այլոց ազանց պարարի. այր քրիստոնէայ անխտիր
սիրէ զամենեւին, բայց և առանձինն իմն սիրելութիւն
է նորա առ քաղաքակիցսն: Նոյն ինքն Յիսուս Քրիս-
տոս նուիրական եզ զհայրենասիրութիւն, և ելաց 'ի
վերայ Երուսաղէմի սակս չարեացն 'ի վերայ հասե-

լոյ. և Պոսիւէ յիւրում՝ Սբբաւան քաղաքագիտութեանն 1
ասէ եթէ « Ի հեղուլ անդ զարիւն իւր՝ առանձինն իմն
օրինակաւ առ սէր ազգին 'ի նոյն յօժարէր, և 'ի մա-
տուցանել անդ զպատարադն մեծ 'ի քաւութիւն հա-
մայն տիեզերաց՝ կամեցաւ զսէր հայրենեաց հաղորդս
առնել այնոմն »:

Ահա 'ի քնին առեալ տեսաք եթէ յորպիսի սրտա-
յօգ ծանօթութիւնս հաստատեալ իցէ չարախօսու-
թիւնն 'ի դէմս ածեալ քրիստոսական կրօնիցս՝ իբրու-
ղի թշնամի իմն իցէ նա քաղաքաժողով ընկերութեան,
սակա պատուիրանին զոր դնէ մեզ հրաժարել յունայ-
նութեանց կենցաղիս: Անցցուք արդ և յերկրորդն՝
որով արհամարհ իմն գնոյն համարին սակա խոնարհու-
թեանն զոր սլահանլէ և յոր հաստատեալ ամրացու-
ցանէ զհիմունս առաքինութեան:

Բ. Սևարգ՝ սակա խոնարհութեան զոր քարոզէ.

Թուի իմն ինձ այնպէս եթէ ոսոխն մեր անհաւատ՝
անդէն 'ի սկզբան բանիս զքրիստոնէական խոնարհու-
թենէ՝ կարծիցէ 'ի բռին ունել զյաղթութիւն, իբրու զի
անխուսափելի իմն խուժք ժայռից իցէ խնդիրս՝ յոր
նաւակոծել և կորնչել առաջի կայցէ ամենայն ջատա-
գովաց կրօնիցս: Զի իցէ ինչ այլ անարդաբոյն, ասեն,
քան զառաքինութիւնդ՝ որ արհամարհ դնէ զմարդ և
յաչս իսկ անձինն՝ սպառուէր 'ի վերայ եղեալ առ ոչ
ինչ համարել զինքն, որով և 'ի վհատութիւն արկանէ
գնա, և անպէտս իւրոյ նմանեացն գործէ, և արգելու
նմա խնդրել զանուճ բարի յարաբնօցն: Արդարեւ,
տեալք, յաղաւադեալ նկարագրիդ՝ զոր տան թշնա-
միք քրիստոնէից՝ նկատեմ զխոնարհութիւն, բայց ոչ
զքրիստոսականն. յայտ որպէս և յամենայնի 'ի յաղ-
թական հանգիսացուցանել զհաւատս մեր՝ շատ իսկ
է զճմարիտ կերպարանս իրացն յանդիման կացու-

1 Գիրք Ա. յօգ. Զ. երկրորդ առաջարկ:

ցանկէ։ Արդ տեսցուք զինչ իցէ խոնարհութիւնն զոր քարոզեմք, բայց առաքինութիւն որով ծանուցեալ մարդոյ զի զամենայն ինչ ընկալեալ է յԱստուծոյ՝ առ նա ինքն վերբերէ զամենայն. զի այլ քրիստոնեայ ճշմարտապէս խոնարհ՝ աստուածութեանն գրէ զինչս և զփառս, զառողջութիւն և զհանձար, զգիտութիւն և զյաջողուածս բաղդի. և սուրբն Պաւլոս զծանօթութիւն և զպատճառս խոնարհութեանն ուսուցանէ յասեղն. « Զինչ ունիս դու զոր չիցէ առեալ, և եթէ առեր՝ զի պարծիս » : Եւ իցէ ինչ յայանագոյն և արդարագոյն քան զայս. եթէ որպանծասցի ընդ ընչիցն ճոխութիւն, ընդ գեղեցկակերտ ապարանսն, ընդ չքեղութիւն հանդերձիցն և զարդուց, ապաքէն յուշածեմք նմին եթէ ոչ իւր ինչ սեպհական գոյութիւնք են այնոքիկ՝ այլ օտարք՝ ի նմանէ, և զի բաղում անգամ և անարժանք իսկ՝ այնոքիւք ճոխանան, և զի իւր ճշմարիտ արժանիք՝ բարեմասնութիւնք անձին նորա են և ոչ այլ ինչ։ Բայց սակայն և յիսկն իսկ հայեցեալ մի թէ և բարեմասնութիւնքս այնոքիկ՝ հանձարոյ ասեմ և սրտի և մտաց և առաքինութեանց և այլոց ազգի ազգի կատարելութեանց՝ ի մարդոյ արդեօք ունիցին զծագումն. մի թէ յանձնէ ինչ առեալ իցէ նորա զգոյութիւն, կամ կարողութեանց իւրոյնն բնութեանն ինքն լեալ սկզբնապատճառ. ոչ ապաքէն ամենայն ինչ որ բարի և գովանի է ի նմա, ածումն իմն է նախա, սկիզբն ձրիցն զորս ընդ կենացն ընկալու, ձեռնտու օժանդակութեամբ գերաստիճան շնորհացն որոց վասն պարսապան եմք Տեառն և Փրկչին բոլորեցուն, և որոյ սկիզբն և վախճան Աստուած է։ Դարձեալ և զայս ինչ նկատելի է. մի զխրատս աւետարանականս ընդ պատուիրանացն ընդ մի համարել. զի խրատք են հաճել ընդ անարգութիւն և ընդ արհամարհութիւն անձինն, և ընդունել զնոսա ոչ միայն կամակար յանձնառութեամբ այլ և խնդալ իսկ ընդ այնս. իսկ պատուէր՝ առաջ զԱստուծոյն Աստուծոյ, խնդրել զփառս նորա քան հետամուտ լինել փառաց անձինն. ոչ ապաքէն համաձայն իցէ յաւիտենական օրինաց համագոյիցս՝ արարածական էութեանս հպատակել իւրումն աւարտի։

Եթէ հաւատարիմ լեալ էր մարգկան ի պահպա-

նութիւն պատուիրանիս՝ քանի՞ վրդովմունք կարգաց
բառնային 'ի միջոյ. զի մարդ ամբարհաւաճու թեամբն
մեծամոեալ՝ քան զարժանն իսկ պահանջէ, և զոր
պարտինն զլանայ. խստութեամբ բարուցն և բանից՝
ընկճեալ նուաճէ զակարն և անասաւէ օրինաւորա-
գունին անգամ իշխանութեան. գարձեալ ամբարտա-
ւանութեամբն զխտոս իւր մոլեկանս առաքինութիւն
համարի, իսկ զբարեմասնութիւնս այլոց՝ 'ի մոլու-
թիւնս առգնէ և զթեթև թերութիւնս նոցին՝ անար-
գութիւնս անձինն անհանգուրժեղիս, թշնամիս իւր
զրէ՝ որք ոչն սշուցեալ հային ընդ նա, և լլեշխնդիր
լինի փառացն՝ ուր նմա իսկ անկ էր թերևս հայցել
գնեբուսն, և սակս չնչենոց անձնատուր լինի յատե-
լութիւն և 'ի զայրոյթ քինախնդիր: Առ անձնահաճ
վիտութեան նախամեծար առնէ զանձն քան զայլս, և
զքաջ անուռն այլոց նախատինս անձինն համարի, ցան-
կայ բարձի իշխանութեան, և կամի իմն զհամբաւ քա-
ջութեան ինքեան և եթ գրաւել, և յաջս իւրոց նմա-
նեացն դիցանման իմն զանձն առգնէ և պահանջէ ըզ-
պաշտօն մեծարանաց. և համառօտ ասել՝ այր ամբար-
հաւաճ՝ ոչ զոր այլ տեսնէ և սիրէ և պաշտէ 'ի տիե-
զերիս՝ բայց զանձն և եթ, և ինքն ինքեան է աս-
տուած: Իսկ խոնարհութեամբ ամենայն ինչ հպա-
տակէ կարգաց և օրինաց, ցածնու մարդ յամբարհա-
ւաճ ցանկութենէն և 'ի միտ առնու զպայման հպա-
տակութեանն և զամենայն ինչ վերաբերէ յաղբիւր
անդր որ է Աստուած, որ և հիմունք իսկ են ամենայն
հաստահիմն առաքինութեց: Առ հեթանոսս բաղում
անգամ զխտոս ախալու հնարէին եղծանել, և զցան-
կութիւն այլով իմն ցանկութե. կարի հեռի էին խոր-
հուրդք մտաց նոցա 'ի սրբութենէ, և իմաստնագու-
նիցն անգամ ճիգն յառաքինութիւնս ոչ այլ ինչ էր
բայց յաղթանակք երկնաբերձք ամբարհաւաճ ցան-
կութեան: Յասել Ղիողիմեայ եթէ « Առ ոսն կօխեմ
զամբարտաւանութիւն Պղատոնի », պատասխանի ետ
Պղատոն. « Բայց այլով իմն ամբարտաւանութեամբ »:
« Խոնարհութիւն փորձ հանդիսից է բրիստոնէական
առաքինութեանց, ասէ գրիչ Սկզբանցն, առանց նո-
րա 'ի մեզ իսկ են ամենայն թերութիւնք մեր, և ամ-
բարտաւանութեամբ և եթ քօղարկեալք՝ որ ծածկէն

զնոսին յաչաց օտարաց և բազում տնգամ և 'ի մե-
րոցն իսկ ¹ » :

Ապա քրիստոնեայն հրահանդեալ 'ի դպրոց Քրիս-
տոսի Յիսուսի ոչ կռապարիշտ ստաշօն հարկանէ ան-
ձինն, և ոչ ընդ բարեմասնութիւնս իւր մեծամտեալ
սքանչանայ. քանզի և չկարէ իսկ յաչս անձին մեծամը-
տել 'ի տեսանել անդ զտկարութիւն և զմոլորութիւնս
մտացն, և զանարգ և զամօթապարտ ցանկութիւնս
սրաին, և զաղէտս և զախտս մարմնոյն: Բայց և առ-
նմին լուսաւորեալ 'ի հաւատոց' 'ի միտ առնու զար-
ժանապատուութիւն անձինն և զյարգ, և 'ի հայել
անդ յերկիր իբրև ունայն ինչ և թափուր՝ վերամ-
բառնայ մաօքն 'ի վեր քան զհամագոյս առհասարակ,
և 'ի խորս անդ սրտին վերբերէ զլիուլի ակնկալու-
թիւն անմահութեան: Չհաստատէ այո՝ զերջանկու-
թիւն իւր վերջին 'ի վարկածս և 'ի վկայութիւնս մարդ-
կան, զորոց և հեթանոսք անգամ զփորձ առեալ եպե-
րեցին զանհաստատութիւն և զանիրաւութիւն, ոյլ
գիտէ քաջ ունչս առնել զսնտաի կարծեօք ամբոխին՝
յորժամ պարտք պաշտամանն պաշանջիցեն. բայց
հնա՞ր ինչ իցէ նմա ապախտ առնել զանուն բարի և
զքաջանունութիւն 'ի Ժողովրդեան՝ յորժամ պարտք
'ի վերայ կան նորա խնամ՝ ունել համբաւոյ անձինն և
մի ինչ առնել որ անգոսնելին իցէ և եպերելի: « Հոգ
տար վասն անուան ² » :

Եւ մի համարեացուք ասել եթէ խոնարհութիւն
հակառակ իցէ ճշմարտութեան, իբրու զի՝ օրինակ
իմն՝ պատուէր 'ի վերայ դնիցի իմաստնոյն՝ տգէտ զանձն
համարել, կամ քաջամարտիկ զօրականի՝ 'ի դաս վատ-
թարաց գրել զինքն: Արժան իսկ է իմաստնոց՝ գե-
տութեան իւրեանց ունել ծանօթս, և զինաւորի՝ զքա-
ջութեանն և զառօքինի վաստակոյ. միայն հրամայի
նոցա առ այն զփառսն վերբերել՝ յորմէ ընկալան ըզ-
բարեմասնութիւնսդ: Զի ամբարհաւածութիւն՝ անձ-
նասէր գործէ զմարդ և մտահաճ. իսկ խոնարհութիւն

¹ Լա Ռաշֆուբու. Սկզբ. 363:

² Եկեղեցի. Իսկ. 15:

մեծանձն և աստուածամերձ: Այլ բազում այն է զի արտաքին կերպարանք իրաց պատրեն զմեզ, զի մարթիակ է խոնարհ լինել յոսկեհոռն հանդերձս մետաքսեայս և կամ՝ դերահրաշ հանձարով և գերապանծ գործովք, և գոլ ամբարտաւան՝ ի խաւարի անդ արիտութեան և ընդ աղքատին գրգռելաւ. հնար իսկ էր ճշմարտապէս խոնարհս լինել Ս. Լուսովիկոսի ընդ արքայական պերճասպակ թագիւն, և Գիւրենեայ ի յաղթանակա արութեանցն, և Պոսիւէի ի փառս անդ սքանչելեաց գերահրաշ պերճախօսութեանն. զի որեւորն այն աւագ թէպէտ և ոչ անգէտք էին մեծամեծ և չքնաղ գործոց որ ի ձեռս նոցա գործէր, սակայն զփառս և զպարծանս այնոցիկ նուիրէին այնմ որ աղբիւրն է լուսոյ և բարութեան, և որոյ ինքեանք գործիք և եթէ էին ի ձեռին նորա:

Սի դարձեալ զխոնարհութիւն հակառակ ինչ կարծեսցուք մեծանձնութեան. զի յայնժամ եթ ստուգապէս հօր է մարդ՝ յորժամ մոռացութեամբ անձին յԱստուած զյոյս իւր խաւսիսէ. սովմբ ահա յուրովք ի սրբոց խոնարհք և անծանօթք ի մարդկանէ, որպէս Ալեքեանախոս պաւլայեցի, այնչափ հրաշալիս ներգործեցին յօգուտ կրօնից և մարդկան աղբի: Ո՞րք անգէտ իշէ արխաիրոտ և անվէհեր քաջութեան Ս. Ամբրոսիոսի, որ առ խոնարհութեանն խոյս տայր ի մեծութեանց և ի փառաց և զամենայն հնարս հնարէր առ ի հրաժարել յեպիսկոպոսական աթոռոյ մեղիովանացոց քաղաքին. այլ յանգիման տիեզերական իշխանաց ոչ ինչ զանգիտեաց. և յորժամ թէոգոս թաթաւեալ յարիւն թեսաղոնիկեցոց ի տաճար անդր մատչէր աղերսել զԱստուած խաղաղութեան, նորն այն Գաւթի նորոյն հանդիպէր Նաթանայ, և արիւն անմեղացն ի խոնարհագոյնն ի քահանայապետս դասներ զիւր վրէժխնդիր: Ապա խոստովան լիցուք զի ճշմարիտ մեծութիւն ի խոնարհութեանդ է, որ ի կորանսուն յանգիման Տեառն՝ դեր ի վերոյ բարձրանայ քան զմարդկայինս. խոստովան լիցուք դարձեալ զի վատութիւն յամբարտաւանութեանն է՝ որում հարկ իսկ է երկրաքարչ գնալ և զնախաալինս յանձն առնուլ առ ի բարձրանալ, որ և յաչս իւր այնչափ անարդ է՝ զի չկամի երեւել որ ինչ էն, և այն.

պէս գիտակ և ամօթահար ընդ տգեղութիւն իւր՝ զի
ընդ քօղով համեստութեան ծածկիլ հնարի:

Այլ արդ եկեսցուք 'ի սագտանան զոր զաւետարա-
նական օրինացն բարութեցին ասել՝ իբրու եթէ անբե-
րելի իմն իցէ սակս սաստկապահանջ խստութեանն:

Գ. Անբերելի՛ սակս խստութեան պատռիրանացն
գորս անհմանէ:

Այնպէս իմն խիստ են, ասեն, օրէնքս՝ զի ոչ միայն
սանձ գնեն գործոց և բանից, այլ և ըզից և խորհր-
դոց, և մեռելութեամբն զոր սպառուիրեն՝ երիկամանց
սրաի և մտաց՝ 'ի մարտ անվախճան կարգեն զմարդ
ընդ անձին, և ընդ այնպիսի ծանրաբեռն լծով ընգու-
նեն զնա՝ զոր չկարէ տանել անկարութիւն նորին բնա-
տուր: Աւ բողոքարկուս քրիստոսական օրինացս այս
իցէ մեր նախաբարբառ պատասխանի. Աւ ո՞րք ար-
դեօք հաւատալ արժան իցէ՝ այնմ որոյ ոչ ինչ ճիգն
եղեալ 'ի կատարումն նոցին՝ շատ համարի անհնարին
զնոսա քարոզել, եթէ այնոցիկ որոց հաւատարիմ
իցեն 'ի նոցին պահպանութիւն. և եթէ յամենայն դարս
և 'ի ժամանակս կացին օրինապահք անսոգիւտք՝
զնորք ապա յաւակնեսցի ոք անհնարինս զնոսա ա-
սել. արդ յակն արկանել իմ 'ի տարեգիրս եկեղե-
ցւոյ՝ տեսանեմ զի աւետարանն բիւրաբեղուն արգա-
սեօք բարեաց ընձիւղեաց և աճեցոյց և պաղաբերեաց
զնոսա յիմ բաժինս երկրի և առ իմ ազգս նոս 'ի կարի
իսկ յանկղիտացեալս 'ի չարիս: Միշտ և հանապազ ե-
ղեն նորա նախանձայոյդ օրինապահք յիմ կարգաց և
յիմ վիճակէ՝ յաղմկալից աշխարհի, և յանդորր միայ-
նութեան, 'ի սանձարձակ շուայտութեան գնդի զօրա-
կանաց՝ որպէս և յապաստանարանս անմեղութե, 'ի
չիութս քաղաքական կենաց՝ և յանքոյթ խաղաղու-
թեան անփառունակ միայնութեան, ընդ ծիրանաշուք
պսակաւ՝ որպէս և ընդ անպաճոյճ զգեստութե սոսկա-
կանի: Եւ չէ սարս 'ի թիւ համարոյ ճմարիտ հաւա-
տացելոց զնոսա և եթ համարել զորոց զվշատակ դը-

բողմեալ գաւանեմք 'ի վէսսս. քանզի յորովագոյն այնո-
քիկ են որոց յիշատակ չեհաս առ մեզ և սակա առա-
քինութեանցն ոչ այնքան հրաշափառս փայլելոյ և
սակա անուանցն ոչ այնչափ աշխարհալուր լինելոյ:
Եթէ զմանս պահեալ 'ի մոռացութենէ՝ յայանեցին
երկինք զփառս նոցա, բայց քանիք այնոքիկ են որ 'ի
քաղաքս և 'ի գիւղս հրաշացուցին զաշխարհս 'ի հան-
դէսս մտքրափայլ առաքինութեանցն, որոց անուանք
անծանօթք են այժմ՝ առ 'ի մէնջ:

Եւ մի լիցի մեզ ասելէ թէ փոխեալ իցեն այժմ՝ հան-
գամանք ժամանակին, զի միշտ նոյն Աժ է և նոյն աւե-
տարան, նոյնօրինակք և փորձութիւնք և պատերազմք.
ոչ Յս գազարեաց երբեք 'ի հանդէս ածելոյ աչաց մահ-
կանացուաց զցնծութի և զուրախութի, ոչ ցոփութի
զհէշտ ցանկութիւնս, և ամբարտաւանութիւն զմեծու-
թիւնս անտիս, ոչ ընչեղութիւն զվայելս հեշտութեց,
և ոչ պերճութիւն զանէակ փառաց զփայլ. յամե-
նայն դարս ժամանակաց հասակ մանկութեան անկա-
յուն էր խելօք և դիւրախաբ, երիտասարդութիւն
անասնձ և անլոող, հասակն այրական հոգած և բազ-
մածուփ 'ի նսեմ խորհուրդս, և ծերութիւն թաղձա-
գին և ախտալից: Ապա ուրեմն զմերատիսդ կարիս բը-
նութեան առեալ բերէին և հաւատացեալքն առա-
քինագործք որ յերբեմն ժամանակի. և եթէ ջանայ-
ցեմք՝ ոչ ինչ անհնարին իցէ մեզ հաւասարել նոցին:

Այլ ընդէր իցէ մեզ մինչ յառաջին դարս անդ կրօ-
նիցս 'ի վեր ելանել առ 'ի գտանելոյ զճմարիտ առա-
քինութիւնս քրիստոսականս. զի յորմէ հետէ բացաւ
աին աղբերս 'ի Քրիստոսէ Յիսուսէ՝ ոչ գազարեաց
վտակն անհատահոս 'ի բխելոյ և 'ի կարի իսկ պիղծ և
յամբարիշտ դարս, որսլիսի է մերս առաջիկայ: Ո՛չ
ապաբէն և մէք ինքնին ճանաչեմք զայնպիսիս քրիս-
տոսագիր անուանն արժանաւորս յազգատոհմի անդ
մերում և 'ի կարեւոր բարեկամս, առ որս հարկիմք
զմեծարանաց պաշտօն հարկանել՝ թէ և չհանդուր-
ժիցեմք նմանողս լինել նոցա. և օրինակք բարեաց որ
'ի նոցանէ՝ ամօթահար առնեն զբաղայս մեր և զբա-
րուրս, և շատ իսկ են 'ի ցուցանել զպերազանցութիւն
աւետարանական օրինաց:

Ապա զգոյշ լիցուք 'ի ծայրայեղն յանդգնութենէ 'ի

դատել անդ և 'ի քննել զխստութիւն նոցին. զգոյշ
կացցուք մի զպատուէրսն ընդ խրատուց ընդ մի հա-
մար դատել, և զպարտս ընդ կատարելութեան. և մի
դարձեալ զթերութիւնս օրինապահացն ընդ ախաից,
և զգթել նոցին՝ որ անկապից է մարդկայնոյ բնութեա,
մեղանաչարեաց համարել կամակարս, և զթեթև յան-
ցուածսն ընդ անթողիս առդնել: Զի ոչ միայն փախ-
չել արժան է 'ի մեղկադէան արգահատութենէ՝ որ
անպայման զիջողութեամբ ոչ յիմլք մեղս նշմարէ,
այլ և 'ի կարի իսկ սաստկապահանջ խստութենէ որ
զամենայն ինչ յոճիր համարի. զի անձնախաբ պատ-
րանք են զառաքինասէր վարս քրիստոնէի ընդ ահա-
ւոր կերպարանօք նկատել և համարել զնա շուրջ պա-
տեալ յարինազանդ գործեաց ապաշխարութեան և
կամ 'ի փապարս անձաւաց վայրենեաց բնակելով. զի
արտուղի ճանապարհք վտան սակաւուց և եթ են, իսկ
նախաախսն ամենայն կատարելութեանց Յիսուս Քրիս-
տոս ընդ ամս երեսուն զանպաճոյճ կեանս հասարա-
կաց յանձին երեւր. զի ոչ 'ի միայնութիւնս և եթ ան-
սպասի բնակէ բարեպաշտութիւն, և ոչ յամոյու-
թեան և եթ Թեբայիգոյ և Ասորեաց, այլ մարթ է լինել
ճշմարաւ քրիստոնեայ առանց լինելոյ Պախոմիոս և
Հիլարիոն. ուրանօր կոչէ զոք տեսչութիւնն անձային՝
լիովին դտանի անդէն և քրիստոսական առաքինու-
թիւն, շատ է զի անթերի ոք գոցի 'ի կատարումն
պարտուցն որ նմա հրամայեցաւ. առաքինութիւն ա-
թուակից էր սրբոյն Նուգովիկոսի 'ի գահոյս արբու-
նի, և հովուակից Գինեվիւկայ յարածել նորա զհօտս
ոչխարացն:

Հաւանեալ եմ ասել զի օրէնք քրիստոսադիր մինչև 'ի
խորս իսկ հօգոյ լինին խորամուխ առ 'ի բարեկարգել
զիզմս նորա և զխորհուրդս. բայց ոչ ապաքէն սովաւ
իսկ յանգիմանի եթէ յաստուածակոյս կողմանէ է ըս-
կիզբն նոցին, և արժանի գործ այնորիկ՝ որ ըստ իս-
կութեան իրացն դատաստան առնէ և ոչ ըստ երեու-
թին, և զնեբբին յօժարութիւնս մարդոյն 'ի համար
արկանէ, և 'ի ցանկութիւնս անդ սրաին տեսանէ հաս-
տատեալ զառաքինութիւնս և զմոլութիւնս. սրպէս
անվրէպ էր սրտագէտ ծանօթութիւն այնորիկ որ առ
'ի կարճել զշար՝ անդէն 'ի յաղբերակնն՝ մինչև 'ի կա-

մաւոր և 'ի զգաստ խորհուրդս անդ հաստատեաց զար-
գել հրամանին՝ յասել անդ. « Մի ցանկանայցես¹ » :
'Կա զի և 'ի պարծանս իսկ ճշմարտութեան ասելի է ե-
թէ կամք մեր և եթ բարիս կամ չարս առնեն զմեզ առ
Աստուծոյ, և որպէս ոչ բնաւ անմեղ եմք յաչս նորա
'ի լինել սրտից մերոց յանցաւոր, այսպէս ևս ոչ բնաւ
յանցաւոր եմք՝ յորժամ սիրտ մեր անմեղ իցէ և
անստգիւտ: Վարձեալ հաւանիմ² ասել եթէ հեղու-
թիւն և քաղցրութիւն և անյիշութիւն չարեաց և ան-
արատութիւն վարուց և այլ ամենայն հանդէպ քրիս-
տոսաւանդ առաքինութեանց՝ պահանջել պահանջեն
'ի մէնջ արթուն և զգաստս լինել և ճգնել և մարտնչ-
չել. ապաքէն աներկմիտ խոստովանիմ³ եթէ օրէնք ա-
ւետարանին հարկս ծանունս 'ի վերայ կապեն մար-
դոյ, բայց յաւելում ասել թէ չմարթէր լինել այլօրի-
նակ: Զի եթէ աստուածային իմն է՝ հարկ է նմա պա-
տուիրել որ ինչ գեղեցիկն է, որ ինչ մեծ, որ ինչ գո-
վութեամբ. արդ ուր այլ ուրեք գտանիցին բարո-
յական գեղեցիկութիւն և արժանիք և մեծութիւն
գործոց մարդոյ՝ եթէ ոչ 'ի յաղթութեանն զոր տանի
նա 'ի վերայ ակտաբեր յօժարութեանցն: Ահա և
բան մտաց զուգաձայն գտանի յայսմիկ ընդ աւետա-
րանական օրինաց. զի ո՞ր այն գործք իցեն մարդոյ ար-
ժանիք գովութեան՝ ընդ որս հիացեալ սքանչանամք,
եթէ ոչ այնոքիկ յորս տեսանեմք զնա մարտ եղեալ
ընդ անձին և յաղթող ելեալ 'ի դժուարութեւր ճը-
գանցն. և հեթանոսք անգամ վկայեցին եթէ գեղեց-
կագոյն ևս է յաղթական լինել անձին քան 'ի մարտմ
պատերազմաց: Միթէ զարմանայցէք ընդ երիտասարդ
ցովիակեաց՝ որ ցանկ 'ի հեշտութիւնս կայցէ, և ընդ
որդի անառակ որ զճայրենի ժառանգութիւն ընդ վայր
վաանիցէ, ընդ այր քինախնդիր՝ որ վատ ոխակալու-
թեամբն զառելուութիւն իւր յագեցուցանէ, և ընդ
մարդ գործատեաց որ յամօթալից յուլութեան ան-
ցուցանէ զաւուրս իւր. ոչ բնաւ զարմանա ինչ աղ-
դեն ձեզ ասացեալքս. քանզի ոչ ինչ ճիգն և վաստակ
և մարտ պատերազմի նշմարէք 'ի նոսա, այլ մեղկա-

¹ Եւրեց. Ի. 17: Հռովմ. Է. 7:

զէա իմն հեշտութիւն զհէա գնալոյ հաճոյից ապակա-
նեալ բնութեանս։ Զի առաքինութիւն ոչ այլ ինչ
լի՝ բայց արութիւն քաջութեան, վասն որոյ իրա-
ւամբ ասէ Յ. Յ. Ռուսսոյ եթէ չիք առաքինութիւն
առանց ճգանց, և շաւիղ ախաից՝ վատութիւնն է։

Զայս այսպէս իմացան ազգ մարդկան և ՚ի բացա-
յայտ հաստատութիւն նորին բազում օրինակք ՚ի
ձեռս կան յանցս վիպաց յաշխարհաբարոզս. զի ահա
հիանամբ առ հելլենս ընդ Սոկրատ որ ՚ի մահիձս մա-
հուանկեալ և յանդողդոջ ձեռսն կալեալ զբաժակն
թուռնալից՝ անվրդով հոգւոյն մխիթարէր և սփոփէր
զկարևոր բարեկամսն որ շուրջ գնովաւ կացեալ ար-
տասուէին. և առ հռովմայեցիս՝ ընդ Փաբիոս՝ որ առ
ոչինչ գրելով զչարախօսութիւնսն որովք մեղադիր լի-
նէին նմա իբրև դանդաղ ՚ի գործ և փոքրոգի, և գե-
րազանց ամբարձեալ քան զընդունայն աղաղակս խա-
ժամուժ ամբոխին՝ խմաստուն խոհականութեամբն
տապաստ արկանէ զթշնամին՝ զոր չէր հնար զօրու-
թեամբ ուժոյ յաղթահարել։ Արդ յորո՞ւմ իցէ գե-
ղեցկութիւն արարուածոցս. ոչ ապաքէն ոչ ինչ ար-
ժանի գովութեան և վարձուց գտանելիք ՚ի նոսին՝ եթէ
ոչ ակներև անսանկելի զճգունսն և զվշտս կամակա-
րութեամբ յանձն առեալս. զի ահա Սոկրատ ՚ի միոյ
կողմանէ ՚ի սէր պահպանութեան կենացն ձգեալ՝ որ
բնատուր իմն է ՚ի մարգն, և ՚ի միւսմէն՝ ՚ի հնազանդու-
թիւն օրինացն հայրենեաց՝ որ յանիրաւի դատապար-
տեն զնա, յանձն առնու զմահ առ ՚ի հպատակել օ-
րինացն. ահաւասիկ նուիրումս անձին գերահրաշ. իսկ
և Փաբիոս զվատութեան և զտկարութեան յանձն ա-
ռեալ զգարովանս՝ զփառս անձինն նուիրէ ՚ի փրկու-
թիւն հայրենեացն. ահա քեզ և միւս ևս նահատա-
կութիւն սխրալի։ Ոչ վարկապարազի ինչ մտօք ընտ-
րեալ կալոյ գերկոսին զայսոսիկ օրինակս՝ որ հռչա-
կեալ իսկ էին և առ հեթանոսս, առ ՚ի քաջայայտ և
ևս ցուցանել զի ազգ և ազնիք ամենայն նաև կարի իսկ
վառչուէրք՝ անանջըպէս համարեցան զառաքինութի
յանձնանուէր կամակարութենէ։ Յանախական հա-
սակի անդ Լուգովիկոսի ժ՝ ՚ի մինչդեռ բանակուիք
յուզէին յաշխարհիս սակս կրսերութեան պայազա-
սին, մի ոմն ՚ի մեծանձն ատենակալաց՝ հաւասարէր

սրաին մեծին Քոնստէի, և այնպէս անվրդով էր առաջի խռովացն որք սպառնային նմա, որպէս յորժամ նըստէր յատենի արգարութեան. և որոց ահարկանէին նմա երկնչել 'ի սրոյ սրիկայից՝ առնէր նոցա պատասխանի. « Կարի հեռի է գաշալն անօրինի 'ի սրտէ առն բարերարի »: Եւ ընդէր ահաբեկեալ իմն հիանամբ ընդ այնպիսի անցս. ոչ ապաքէն զի յանդիման կացուցանեն նոքա մեզ զմարդ որպէս զհսկայ սպառազէն ընդգէմ՝ ախալից և ընդգէմ՝ անձին տկարութեան, որ միշտ 'ի պատրաստի կայ նուիրել զամենայն ինչ բաց 'ի պարտուցն: Եթէ ներեալ էր ինձ 'ի վարժոցս անգամ՝ ախալից 'ի խնդիր ելանէլ իմաստութեան հրահանգաց, բաբէ, որ այն է որ 'ի խաղս թատերականս զմայլեալ գորովէ զհանդիսատեսսն և վտակիցս առնէ զնոսա. զի թէ և չիցէմ տեսեալ, բայց աներկմիտ եմ՝ զի ոչ հաճոյանան նոցա ոչ երջանկութիւն անվրդով, ոչ վատ դաւաճանութիւն, ոչ անջան առաքինութիւն և ոչ շահախնդիր բարեմարդութիւն. այլ մանաւանդ անմեղիկ իմն արութիւն հակառակամարտ վտանգաց, ներողամտութիւն գերազանց քան զամենայն թշնամանս, և առաքինութիւն յաղթական յամենայն դժուարաճիգն մրցանս. ապա անաղարտել իմն ճմարտութիւն է եթէ զոր ինչ ճգամբ և վատակովք 'ի ձեռս բերեմք և որոց վասն զրկիմք 'ի հեշտալեաց՝ այն է և գեղեցիկն և գովելի և վսեմ: Եւ եթէ նոքին անջինջ զրոյմք իցեն աւետարանին, նոքին դարձեալ և փառք նորա:

Ապաքէն քրթմնչեմբ ընդ դժուարութիւնս որ յարակից են առաքինութեանց, և սակայն ընեմք զայնոցիկ որ անմեղիկ են յախալից. ոչ ապաքէն սոքա վերջինքս զրօշեալք իմն են ժանտաժուտք՝ որոց երկրպագուաց հարկ է զոհել նոցա զերջանկութիւն իւրեանց և զհանգիստ և զկեանս իսկ գլխովին: Զինչ ոչ գործէ զօրական վասն սնոտի փառաց որ իբրեւ զծուխ ցնդեալ և ոչ իջանէ ընդ նմա 'ի գերեզման. տեսանէք և զվաճառականդ զիմարդ զիմագրաւ ընթանայ վտանգաց, և 'ի մրրկալից անգունդս ծովուց ընդ խուծս և ընդ ժայռս 'ի խնդիր շրջի ճոխութեանց նորոյ աշխարհին որք որպէս զմերոց աշխարհացն եղծանելիք են. որպիսի տքնութեանց և վաստակոց տանի իմաստունն առ ըզ-

Համբաւ փառաց ժառանգելոյ որ և չէ իսկ աներկեան։ Ոչ ապաքէն և հեշտութեանց իսկ վիշտք էն և տաղա-
կութիւն. և մեծահանգէս տօնք ուրախութեան ոչ ա-
պաքէն բազում անգամ լի են անսպառ դառնութիւն
և տրամութեամբ. նա և նորահնար իսկ պաշտօնաւոր
հանգերձից բռնաւոր իմն է անձնահաճ՝ որում ըստ-
րուկք նոցին և արծաթագինք նուիրեն զքաջողութիւն
անձանց և զառաքինութիւն իսկ ինքնին զլիովին։

Ապա կարճեսցուք զքրթմնջիւնս սակս սաստկապա-
հանջ հրամանաց բարոյական օրինաց քրիստոսական
կրօնիցս, որում և պաշտպանեցաք յընդգիմամար-
տութեանց թերահաւատից. տալա ոչ այլ ինչ մնայ
մեզ առնել բայց ընդ լծով սրբութեան օրինաց նորա
խոնարհել։ Քանզի և անթողլի է մերս ստունգանու-
թիւն ընդդէմ նորա. զի եթէ զբուռն զօրութիւն կրից
պատճառս նմին ածիցեմք, սակայն են մեզ մեծագոյն
ևս պատճառք և զէնք զօրաւորագոյն 'ի յաղթել նո-
ցա. զի զքրիստոնէութիւն յանթերի բովանդակու-
թեանն նկատելի է, ընդ պատուիրանացն և զօժան-
դակութիւնսն ստուգածայինս, ընդ սաստկութեանն
և զմխիթարութիւնսն, ընդ պատերազմացն և զակըն-
կալութիւնսն։ Զքրիստոնէայն ոչ յագոնին և եթ նը-
կատեսցուք 'ի մրցմունս, այլ և 'ի ծայր իսկ հասեալ
ասպարիզին՝ ընդունելով զբրաբիոն յաղթութեանն։
Եպիկուրեանն իմաստասէր զէնընկէջ լինի առանց
մարանչելոյ, և 'ի ցաւոց որպէս 'ի թշնամոյ ահաբե-
կեալ սասանի. իսկ ստոյիկեանն յանձին և եթ զօրու-
թիւն յողացեալ, և իւրով ճգամբն և եթ յաւակնի
ընդունել յերկնից զքաջողութիւն և զիմաստութիւն.
'ի միումն ծայրայեղ է տկարութիւն և 'ի միւսումն
ստապաաիր զօրութիւն։ Իսկ քրիստոնէին կրել պարտ
է՝ ոչ ժխտէ զայն. մարտ առաջի կայ նմա, այլ զմար-
տակիցն առնելէր ունի. զգայ անձին տկարութեանն՝
այլ յենու 'ի զօրութիւնն Աստուծոյ, և 'ի համբառ-
նալ անդ զաչս իւր յերկինս՝ խրախուսեալ զօրանայ
'ի տեսիլ անթառամ պսակացն որ կան մնան նմա ան-
դանօր։

Բուռն են կիրքք՝ ասիցէք. և սակայն մեծի արութե-
ն ոգորել ընդդէմ բուռն թշնամեաց. իբրև զաւիւժ գո-
չեն մանչեն այնք զձեօք, և սակայն 'ի լուել նոցա թե-

րեւս 'ի քոռն մահառիթ անկանիցիք տարադէպ վատս,
հուլթեամբ: Թերեւս ոչ այնչափ մեծահնչուն իցե՛ կոր-
ծանուամն 'ի վերայ հասեալ 'ի մեղմագոյն կրից, բայց
թերեւս փնասակարագոյն. զի է և անդորրութիւն իմն
բազմավտանդ. քան զմըրիկ: Բուռն են, այո, կիրքդ, ոչ
ժխտեմ; այլ իշխեմ՝ ասել զնոսա օգտակարագոյնս՝
զի մեծաց ևս առաքինութեանց են առիթ: Սաւուղ
որ վրէժխնդիր հալածիչն էր՝ վառեցաւ հոգւով ա-
ռաքելական նսիսնձու. Ագոստինոս որ 'ի սէր օտա-
րոտի բորբոքէր՝ բոցակէզ և ևս վառեցաւ 'ի սէր Աս-
տուծոյ. և Քսաւերիոս որ յանձին բերէր զընծիւզս
մեծի ամբարհաւաճութեան՝ յառաքելութիւն Հընդ-
կաց կոչեցաւ: Կիրքդ այգոքիկ երիվարք են խստերախ՝
զորս եթէ սանձարձակս թողուցուք՝ անկուշեն և ա-
ռեալ ձգեն զձեզ դահավէժ 'ի խորխորաս. այլ զօրա-
ցարուք անդորր սրաիւ, առէք 'ի ձեռս զսանձակալն,
և ուղղեցէք զնոսա և նուաճեցէք զգազանօդ ամէհիս,
և բուռն արարէք նոցա տանել հասուցանել զձեզ
յաղթանակաւ յօթեանս անմահուլթեան:

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՇՏԱՄԱՆՑ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐԹՆԻՑ

Որ ոք անխտիր բառնալ և ջնջել կամիցի զամենայն պաշտամունս կրօնից զարտաքինն և զհասարակաց, և վերածել զնոսա բովանդակ յերկրպագութիւն ինչ և եթ ներքին՝ հոգւոյ և սրտի՝ անտես և անիմանալի, ապաքէն այնպիսին անգէտ է ամենեւին և բնութեան մարդոյ և վկայութեան դարուց անցելոց և նախնական պիտոյից մարգաժողով ընկերութեան: Արդարեւ ճշմարիտ արժանապատուութիւն մարդոյ 'ի խորհուրդս մտացն և 'ի զգայութիւնս սրտին հաստատեալ է, և նոքին իսկ արժանաւորս տանեն զպաշտօնն՝ զոր մատուցանէ նա աստուածութեանն. բայց սակայն մարդոյ՝ ոչ գորով հոգի և եթ մտաւոր, այլ ընկալեալ յարարէն և զգայարանս և գործարանս մարմնոյ նիւթեղէնս 'ի ձեռն որոց և զհոգեկան կարողութիւնն կատարէ, արժան է զի բովանդակ իսկութեամբն և մարմնովն իսկ՝ որպէս և հոգւով՝ պաշտօնատար լիցի Արարչին: Զի զխորդ համարեացի նա լցեալ 'ի սէր և 'ի մեծարանս աստուածութեանն՝ եթ ոչ արտաքս զեզուցուն զգացմունք սրտին, և եթ ոչ անձին օրինակաւ յորդորեացէ զնմանիս իւր 'ի փառատրութիւն մեծութեան և բարութեանն Աստուծոյ՝ զոր պաշտէն և զոր սիրէ: Ատան որոյ և ոչ ուրեք երևեցաւ յաշխարհի ժողովուրդ բարգաւաձեալ 'ի քաղաքական կրթանս, որ զպաշտօն և եթ մտաց բաւական համարեալ՝ ոչ և արտաքուստ 'ի յայանի նշանակս ցուցեալ իցէ զկրօնս իւր՝ որպէս 'ի կառուցումն սեղանոյ և յաղօթս, յարա-

բողութիւնս և յերգս սրբաբանս: Քանզի և չէ իսկ
գտանել զայլ իմն հնարս հզօրագոյնս 'ի մի կցորդելոյ
զմարդիկ և հրահանգելոյ զնոսա, և ընդ մշտնջենաւոր
կարգօք նուաճելոյ զնոսա, բայց 'ի կրօնիցն օրինաց,
որովք շարկասեալ զօգին միաք նոցա և սիրաք, և ու
րովք 'ի մի միութիւն սկզբանց և խորհրդոց յարմա-
րեալք՝ հաստատի 'ի նոսա միաձայնութիւն և հպա-
տակութիւն և անքակութիւն 'ի քաղաքաժողով ըն-
կերութեանն: Դարձեալ և ուր ուրեք գտանիցի օ-
րէնագիր ոք որոյ 'ի մօտ եղեալ իցէ առանց կրօնից
հրահանգել և զեկտլարել զազլնս: Եւ սակայն ցնու-
րելոց ոմանց մտօք և յանդգնելոց 'ի վերջնում դարու
պահեալ էր նոր իմն կարգս օրինաց սահմանել մարդ-
կան ազգի, և զամենայն պաշտամունս առհասարակ 'ի
սնոտիս համարել անօգուտս և ծաղրականս: Անց և
անհետ եղև արդարև անհանգուրժելիք այդ վարկած՝
բայց իբրև հարուած իմն երկրաստասան բազում աւե-
րակս զհետ իւր թողեալ: Թուի իմն եթէ և կարի ցո-
փակեացքն 'ի մարդկանէ և ամբարիշտք զգան ունել
պէտս կրօնից, այլ անարժան համարեալ անձանց՝ զոր
պաշտեցին Պոսիւէ և Ֆենելոն, սինլքոր ռամկին թո-
ղուն զայն. ծիծաղին և գարովեն զբաղկացուցիչ մա-
սամբ նորա, և արգահատեն ընդ վրիպանս ժողովրդ-
դեանն զորս և սարուկս սնոտիապաշտութեանց հա-
մարին, և պարծին գեր 'ի վերոյ գոլ վսեմ մտօք քան
զկանխակալոյ կարծիս ամբոխին: Արդ 'ի պաշտպանու-
թիւն պաշտամանց եկեղեցւոյ և մասանց նորա կար-
գեմք զբանախօսութիւնս: Երանելի զանձն իմ համա-
րիմ եթէ 'ի ճգնել անդ լուսաւորել զմիտս ձեր և բը-
ժըշկել զձեզ 'ի կանխամուտ կարծեաց յոր գանդա-
չէք թերևս, վառեցից զնախանձ ձեր 'ի կատարումն
պաշտամանցն՝ զոր պաշտեցին հարբն մեր, և որ չգա-
գարեն երբէք 'ի վեր համբառնալոյ զհոգիս մեր առ-
բարին գերագոյն, զի փախուցեալ 'ի կրից չարեաց՝
ընդելացին 'ի գործս առաքինութեան:

Ի պաշտամունս հրահանգելոցն աղգաց առհասա-
րակ գտանին տաճարք և ժողովք հաւատացելոց և ա-
րարողութիւնք սրբանուէրք: Մարթ է սոցա ըստ տե-
ղեաց և սովորութեանց փոփոխումն առնուլ, և ըստ
զանազանութեան հաւատոցն և զեղանակ պաշտա-

մանցն փոփոխել, որպէս և ըստ սովորութեան ազգին և մտացն զարգացման. բայց սակայն ամենեքեան առհասարակ 'ի միոյ ևեթ յազգմանէ բերեալք՝ որ 'ի բնութենէ անտի նոցա յառաջ գայ, պաշտօն միօրինակ սահմանեալ ունին մեծահանգէս փառօք երկրպագել Աստուածութեանն. ամենեցուն նոցա տաճարք էին նուիրականք 'ի պաշտօն, և ժողովք համախումբք առ 'ի պաշտելոյ զնա 'ի միասին, և ծէսք սրբազանք՝ որ զգալի նշանակէն էին վարդապետութեան նոցա և հաւատոց: Արդ և ինձ, տեարք, առաջի կայ զամենայն մասունս պաշտաման քրիստոսականս եկեղեցւոյ յանդիման առնել՝ որով ցուցցի գերազանցութիւնն ոյն և մեծ վայելչութիւն. և յրնթացս բանիցս հերքեսցուք զգործմանս և զընդդիմամարտութիւնս և ըզպարսաւանս թշնամեաց նորա, սկիզբն արարեալ բանիս 'ի սրբազան տաճարաց:

ԶԻՆՁ ԽՈՐՀԵԼ ԱՐԺԱՆ ԻՑԻ ԶՊԱՇՏԱՄԱՆՑ ԵՒ ԶՄԱՍԱՆՑ

ՆՈՐԱ

Ա. Զտաձարաց.

Եթէ յիմաստասիրաց ոք եկեալ առ մեզ ցուցանէր հաստատութեամբ, եթէ չեն մեզ պէտք այլոյ տաճարի բաց 'ի տիեզերացս՝ ուր արարիչն այնպէս հզօրագոյնս բացափայլէ զփառս մեծ վայելչութեան իւրոյ, և զի տէրութիւն բարձրելոյն ոչ պարփակի 'ի յարկս հոգեղէնս, և թէ ամենայն ուրեք առաջի նորա կամք, և յամենայն տեղիս լսէ նա զուխտս մեր և զագոթս, ոչ պատրէաք արդեօք 'ի ճոռոմ բանից նորա, այլ 'ի լուր այնոցիկ զիւրագոյնս 'ի միտ առնուաք զի խորիմաստն այն ոչ կամեցեալ խորհել որպէս զայլս 'ի մարդկանէ՝ խաղալիկ լեալ իցէ իւրոյ ինքնահաճ ամբարտաւանութեանն: Զի ո՞րք ոչ գիտիցէ եթէ Աստուածութիւն ոչ վասն իւր ինչ ունի պէտս տաճարի, որպէս թագաւոր որ կարօտի արքունեաց առ 'ի զմեծութիւն իւր և զզօրութիւն անգէն 'ի հանգէս ածելոյ. դար-

ձեալ և այն յայտնի է զի ոչ տաճարքն այնոքիկ սուրբս
գործեն զմարդիկ և հաճոյս յաչս արարչին. և զի ա.
ռաւել հեշտալուր է Աստուած այնմ՝ որ ընդ յարգա.
ծածուկ տաղաւարաւ՝ սրտիւ բեկեւոյլ աղօթէ, քան
այնմ՝ որ 'ի ցոյցս մարդկան մտեալ 'ի տաճար աղօ.
թեացէ ցնդեալ մտօք և անձնահաճութեամբ: Այլ
մեք ինքնին պէտս ունինք սրբանուէր տեղեացն ձօնե.
լոց 'ի պաշտօն աստուածութեանն առ 'ի օժանդակե.
լոյ տկարութեան բնութեանս վերանալ բարձրանալ
յաղբիւր անդր բարութեանն, և առ 'ի դիւրեւոյ մեզ
զուղերձ եռանդազին և արժանաւոր պաղատանացս
առ նա, և առ 'ի մատուցանելոյ նմին միաբանութեամբ
զմեծաշանդէս պաշտօն, և երևելոյ յաչս հասարակաց
հօրս մերոյ իբրև միոյ հօր որդիք և միոյ արգանդի ծը.
նունդք:

Հակիրճ այս իմաստք շատ խսկ են 'ի նշախակել զան.
ճահութիւն բանից մատենագրի ուրումն վերջնոյ դա.
րու, որ ճոռումս ապարթանեալ սակս տաճարացս մե.
րոց այսպէս իմն բարբառէր ծաղու արժանիս՝ որ յաչս
մարդկան ժամանակին վսեմ՝ թուեցան: « Մարդիկ,
ասէր, տարագիր արարեալ զԱստուած 'ի միջոյ իւր.
եանց՝ արգելին զնա 'ի յարկի սրբութեան. որմունք
տաճարին սահմանք իցեն տեսուէ աչաց նորա, և անդր
քան զնոսա ոչ ևս է նա: Ո՛վ յիմարք, քակեցէք ըզ.
պատուարսդ որ զտեսութիւն մօաց ձերոց պարա.
գրեն, տուք արձակուրդ և Աստուծոյն ձերոյ »: Որ.
պիտի շոգմոգութիւն, որպիտի աղամող խորհուրդք,
որպէս թէ յաւակնիցին կրօնք 'ի պատուարս արաս.
տոյս պարփակել զանսահման մեծվայեցութիւնն Աս.
տուծոյ. ոչ ահաւանիկ և 'ի նախակրթական հրա.
հանգսն ուսուցանեն հաւատք եթէ ամենուրեք է Աս.
տուած, թէ և յառանձինն վայրս ուրեք զգալի ևս է
նորին յանդիմանութիւն. ոչ ապաքէն և 'ի գեղեցկա.
գոյն յեղանակ տարւոյ առեալ ածէ եկեղեցի զորդիս
իւր 'ի դաշտօրայս 'ի մաղթողական երգս անգաստա.
նաց պաղատել զարարիչ համագոյիցս սակս արգաստ.
ւորութեան երկրի և պտղոց առատութեան: Ահա
Պաւլոս յառաջ քան զութեաման դարս 'ի խօսելն ա.
ռաջի արիօսպագին ազգ առնէր ամենացւոց եթէ որ
արարն զերկիր և զերկինս՝ ոչ 'ի ձեռագործ տաճարս

բնակէ. զոր և մէք խել կանխեցաք ասել յառաջագոյն
եթէ տաճարք ոչ 'ի բնակութիւն Յաւիտենականին
են, այլ վասն մեր տկարացս. և գրիչ Ոգւոյ օրինացն
ասէր¹. « Զիք ինչ տիտիական մարդկան քան զվայրս
նուիրեալս ուր էութիւն աստուածութեանն հպաւո-
րագոյն ևս է, ուրանօր 'ի մի վայր խմբեալ ամենեցուն՝
առաջի առնեն նմա զաղէտս իւրեանց և զթշուառու-
թիւնս » :

Հայեցարուք, տեարք, 'ի քաղաքս մեր և 'ի գիւղո-
րէս զսրբանուէր տաճարն. տեսիլ նոցին հոյակապ
և հինաւանդ որոշէն զնոսա յայլոց շինուածոց որք յար-
տաքին պէտս կարգեալ են. ոչ հեշտութեան է օթեան
և ոչ ապարանք ճոխութեան. տեսիլ նորա 'ի հեռա-
տանէ զարթուցանէ յիս խորհուրդս աստուածօրու-
թեան, և 'ի միտ առնում զի որ աչացս յանդիմանի՝
տուն է աղօթից և համբաւնալոյ զմիտս 'ի վեր. սրբ-
բազան իմն երկիւղ պատկառանաց ունի զիս, և հա-
սեալ առ սեամս դրանն շուրջ ածեմ՝ զաչս իմ ընդ
բովանդակ տարածութիւն սրբավայր տաճարին, և
զամենայն ինչ տեսանեմ անգանօր օտարս յարտա-
քին սովորութեանց, և թուի ինձ անցեալ անդր քան
զսահմանս աշխարհի և հասեալ 'ի տեղի ուրեք ուս-
տի մերթեալ իցեն հոգք կենցաղիս և վերդովք մարդ-
կային կենաց: Զգայութիւնք իմ և ևս խորամուխ, և
հոգիս խաղաղագոյն և կիրք հանգարտեալ, գոգցես
յակամայս յանձն իմ խելամտեմ՝ և խորհիմ զհոգւոյ
իմնէ և զԱստուծոյ որ ստեղծն զիս, և զպայմանէ ճա-
կատագրիս 'ի հանգերձեալ կեանս: Եւ իցեն քան
զայտօսիկ խորհուրդք հզօրագոյնք յերջանիկ տպա-
ւորութիւնս առաքինութեան՝ եթէ ոչ 'ի սոգառ կորու-
սեալ իցեն յիս սկզբունք և ազդմունք ուղիղ հաւա-
տոց, կամ յարմարագոյնք 'ի վերակոչել զիս յայնս՝
եթէ թշուառաբար մոռացեալ է իմ զայնոսիկ:

Անգանօր կանգնեալ կայ աւազանն փրկական յո-
րում՝ սրբի մանուկն նորածին. որ և ազգ առնէ ինձ
զի այն ինչ 'ի նախադրունս կենաց՝ նուիրեցայ Աստու-
ծոյ տեառն երկնից և երկրի, 'ի սպասաւորութիւն

¹ Գիրք Ին. ԳԼ. Գ:

Հօրն ամենակալի որ ետ ինձ գոյութիւն և զոր տա-
կաւին ոչն ճանաչէի: Անդ է և բեմ ճշմարտութեան
յորմէ իջանեն բանք լուսաւորիչք մտաց և շարժիչք
սրտից, որ զարթուցանեն զխայթս խղճի և զակնկա-
լութիւն թողութեան, որ զբարիսն ամրապնդեն, ըզ-
լքեալն քաջաւերեն և զմոլորեալն դարձուցանեն:
Եւ անդր քան զնա՝ սեղանն սուրբ յոր տանուտէրն
հրաւիրէ զորդիս իւր առ ի կերակրել զնոսա երկնա-
ճաշակ հացիւն որ մեռուցանէ զմեղս և տայ բողբօջէլ
առաքինութեանց: Զինչ այլ ևս տեսանեմ ՚ի տաճարի
անդ, բայց զխաչն փրկչական զանսուտ գրաւականն
անբաւ սիրոյն Յիսուսի Քրիստոսի առ մարդն, զսոր-
հուրդ բովանդակութեան սքանչելեաց կրօնիցս, և
զարձան յիշատակի որոց պարտիմքն հաւատալ յու-
սալ և սիրել: Եր երբեմն զի որոց պաշտօն մատուցա-
նէաք՝ պղծեցին զնոսա անօրէնք և խորտակեալ առ-
ոան կոխեցին զնոսա անարգանօք. նշան փրկագործու-
թեանն և յուսոյ բարձաւ ՚ի բաց ՚ի գաղաթանց եկե-
ղեցեացս մերոց, և ՚ի փողոցս և ՚ի հրապարակս քա-
ղաքին անկեալ թաւալէին բեկորք նոցա, և հազիւ ու-
րեմն յանշուք գիւղօրէս ՚ի թաւուտս անտառաց նըշ-
մարէր անցաւորն զխաչ մի փայտեայ: Եւ ուստի շն-
չեաց ՚ի մեզ վայրագս այս տառելութիւն ընդդէմ՝ սըր-
բոյ նշանին որոյ տեսիլ զթշուառսն սիրովէ, և ազգէ
՚ի սիրտ մեծաաանն զգթութիւն և զողորմութիւն:
Թոյլ տուք ինձ աղէ բարբառել որպէս զպաշտպանն
հօր պաշտաման հասարակաց. « Աղէ կանգնեցէք
զնշանդ ՚ի գլուխս ապարանից, առ ՚ի կոչել յառաքի-
նութիւն զմեծառունս և զաւագանին. կանգնեցէք ՚ի
կատար խոնարհ տողաւարի աղքատին, առ ՚ի հրա-
հանգել զնա ՚ի վշտակրութիւն և ՚ի համբերութիւն.
տուք զնա ՚ի ձեռս ամենեցուն, քանզի ամենեքին իսկ
ունին զամբարտաւանութիւն զոր հարկ է խոնարհել,
կիրս՝ առ ընկձել. քանզի չեք այլ վարժապետ վեհա-
գոյն և օրինակ գերակատար՝ առ ՚ի լուսաւորել զնո-
սա և զսիրտսն ՚ի գորով ամեկ, քան զՔրիստոս մա-
հացեալ ՚ի վերայ խաչին:

Բայց որ առաւել ևս յորդորէ զմեզ յեռանդն ՚ի տա-
ճարս մեր՝ գեղազարդ յօրինուածքն են. քանզի արդար
իսկ է ամենայն արուեստից ձեռն տալ ՚ի գեղեցկացու-

ցանկել զնա. կրօնք ինքնին վառեցին զհանձար Միքէլ-
Անճէլոյի, Ռափայէի, Բուսէնի, և Ռուպէնսի, և ե-
տուն նոցա զհրաշակերտան զարմանադործս և պան-
ծալիս յարդիւնս ածել, և մեծագոյն մասն փառաց
արուեստից 'ի կրօնից ունին զսկիզբն, և արուեստա-
գէտքն և ճարտարք զպարտս երախտեաց հառուցա-
նէն նմա 'ի ձօնել զհանձար իւրեանց 'ի սպաս նորա,
որով պատահան և կիճ ոգի զգենուն առ 'ի յանդիման
կացուցանել մեզ զվէպ կրօնիցս, և մանաւանդ զվարս
Յիսուսի Քրիստոսի և զիրկադործ անօրէնութիւնն,
որով և տեսանեմք իսկ զՓրկիչն փոքունց և աւագաց՝
երկրպագեալ 'ի հովուաց և 'ի մոգուց, և զՄագդա-
ղէնացին լալագին առ ռոս այնորիկ որ եկն 'ի կոչել
զմոլորեալս, և զՅիսուս որ առատազեղ զթուծեամբն
զմանկունս գգուէ օրհնելով զնոսա. և կամ բազկա-
տարած մեռանի 'ի վերայ խաչին որպէս եթէ 'ի բա-
զուկս սիրոյն ընդգրկեալ բովանդակ զազգ մարդկան.
քանի՜ խանդաղակաթք իցեն սրտից անսկիւքս այսոքիկ:
Գեղեցիկ է ինձ տեսանել 'ի տաճարս մեր նկարեալ
և զվէպս հոյակապ արանց և դիւցազանց քրիստոնէու-
թեան, որոց առաքինութիւն և արութիւն քաջութե-
պաւկեցին զեկեղեցի. որք նախահարք են հաւատոցս՝
և որոց անսկի խրատուսէ զմեզ ընթանալ ընդ հետս
շաւղաց նոցա անստերիւր: Դարձեալ զինչ արդարա-
գոյն քան զայս զի և ոսկի և արծաթ և ակունք պա-
տուականք 'ի ճարտարաց հարթեալք և յղկեալք՝ 'ի
վար արկցին 'ի շինութիւն և 'ի կերտուած սեղանոց
մերոց և սրբութեանց. զի թէ և մարդ չունիցի ինչ
արժանաւորս յընծայել մեծ վայելութեանն Աստու-
ծոյ, բայց սակայն ոչ պատշաճական իցէ նմա զամե-
նայն հնարս հնարել 'ի ցուցանել զնորհապարտ ե-
րախտիս, և ընդ սիրոյ սրաին մատուցանել Աստուծոյ
որ ինչ պատուականագոյն համարի յաշխարհի:

Այսօրինակ խորհէին հարք մեր 'ի կառուցանել անդ
'ի փառս աստուածութեանն զտաճարսն հրաշակա-
ւոյցս՝ 'ի յիշատակ մշտնջենաւոր աննախանձ առա-
տութեան սրաից նոցա և բարեպաշտութեան: Եւ
մէք համարձակիմք երբեմն մեղադիր լինել նոցա սակա-
տդիտութեանն և անկիրթ բարուց. ապաքէն չէ պարտ
անտես առնել զյանցանս նոցա և զախտս. բայց զգու-

շասցուք մի յանխորհուրդս և յանգգնութեամբ բերիլ 'ի դատաստան: Ապաքէն 'ի ժամանակսն յորս կանգնեցան փառահեղ տաճարքս՝ որով պարծին ցարգքաղաքք մեր, ոչ իբրև դմեզ խորամուխ էին մարդիկն 'ի գաղանիս բնական անուանեալ մակացութեանց, և ոչ 'ի ծանօթումն եկեալ մարդոյ չքնադագիւտ հընարք ճարտարութեան զորս առաւել ժամանակի քան հանձարոյ արժան է համարել ծնունդս. և ոչ այնչափ նուրբ և բարգաւաճ՝ ճաշակ արուեստիցն՝ յոր ժամանեցին նոքա յապտ ժամանակս. նա՛ հաւանիմ ասել եթէ գիւրահաւանութիւն, և քննադատութեաննուազութիւն մուծեալ էին ծայրայեղս իմն սնոտիս 'ի պաշտամունս ժողովրդեանն. բայց էին նոցա բարք ողջամիտք, յայտարարք այլոց առաքինութեանց, և անծանօթ իսկ էր նոցա նրբամտութիւն հանձարոյ անչափ և անպայման՝ որ պարսաւագոյն է քան զխժդժութիւն և որ յանաստուածութիւն անգր առեալ ածէ զմարդ՝ այն է 'ի շիջեւափառ և 'ի բնաջինջ բարձումն ամենայնի որ ինչ բարին է և գեղեցիկ 'ի մարդումս. մեծարեալ պատուէին առ նոսա ողջամիտ սկզբունք պահպանիչք բարոյից և քաղաքական կարգաց, և ոգիք նոցա տակաւին ոչ զանձանց և եթ խորհէին անձնահաճ սիրով: Եւ զիարդ մարթ իցէ յուրստ լինել 'ի զօրութենէ և 'ի լսեմութենէ խորհրդոց նոցա և մտաց. եթէ արուեստք յիւրտքանչիւր դարս պատմութեան յայտարարք են բարգաւաճութեան մտաց մարդոյ՝ առ ուղիղ դատաստան առնելոյ զգարուց յորս կառուցան գոթական տաճարքս, զնոյն իսկ զտաճարսն յառաջ կոչել արժան է, և հարցանել թէ ոչ ապաքէն հաստահիմն ամբութիւն նոցին և ընդարձակածաւալ մեծութիւն և հրաշակաւոյց չինուած՝ անաղարտելի ցոյցք են զօրութեան մտաց չինողացն և անասան երկայնմտութեան 'ի մեծամեծ ձեռնարկս բաւականք, և որոց խորհուրդք ընդարձակեալ ձգէին 'ի բացարձակ դարս հանգերձեղոց: Ապա թողցուք սուտանուն և անկարեկիր իմաստնոյ գարովել զառաջինսն, և մի անիրաւեսցուք առ նոսա նկատելով և եթ զախտս նոցին և զանգոսնելիս 'ի զնացս նոցա, և անաես առնելով զառաքինութիւնս նոցին և զգեղեցիկ բարեմասնութիւնսն. մի նմանեսցուք նորա-

Թեք արքունականացն որ ծաղր աւնէին զխմսոտունն
և զմեծարոյն Սիւլի սակս պարզունակ զգեստունցն
'ի տարազ հնոց ժամանակաց. զի մեծարանք նախնեաց
որպէս և պատիւ գերեզմանաց՝ հօրամոյն առաքինութե
է 'ի համարի յազգի՝ որ չիցէ իջեալ յանարգութիւն
սպականութեամբ բարուց։ Խնդամ զի 'ի պատճառս
տաճարաց դէպ տուաւ ինձ ընծայել հրապարակաւ
զպաշտօն մեծարանաց յիշատակի հարց մերոց՝ զորս
դարովն բազումք յաւուրս մեր, և հայրենասէր սիրոք
ներեսցեն անշուշտ զարտայայտութիւն սրտիս գորո
վոյ։ Այսպէս ահա 'ի նուիրական տաճարս մեր չիք
ինչ որ ոչ յաստուածութիւն անդր ածցէ զմարդ.
զի՞նչ այլ ասացուք և զկրօնական համախմբութեանց
որ 'ի նոսա։

Բ. Զծոդովոց հաւատացելոց .

Յայսմիկ տեսանի գերազանցութիւն պաշտամանս
մերոյ քան զայլ ամենայն դէնս աշխարհի. ունել ու
նէին և հեթանոսք տօնս և հանգեսս համախմբութե
ժողովրդոց, այլ բազում այն էր զի պղծութեամբ և
անգթութեամբ լի էին այնոքիկ՝ որպէս և աստուածքն
սակս որոց խմբէին, և անմեղքն յայնցանէ այնպիսիս
և եթ ածէին 'ի տեսիլ՝ որով կարացեն զընդվայրա
խոյզ միտս ժողովրդեանն յագեցուցանել, և կարի
խիկ վսեմագոյնքն 'ի պաշտամունս նոցա և 'ի վերին ե
րեսս սրբազանք՝ յոյժ թեթեւագոյնս տալաւորէին 'ի
միտս նոցա զբարեպաշտութիւն։ Եւ առ Եբրայեցիս
անգամ՝ թէպէտ և ամենայն ինչ պապականաւոր յար
դարեալ էր 'ի համբաւնալ զմիտս 'ի վեր, և փրկաւէտ
ագգեցութիւնս ներդործել 'ի հոգիս, որպիսի էր մեծ
վայելութիւն տաճարին՝ որ չքնաղակերտն էր քան
զամենայն տաճարս որ ընդ տիեզերս, կարգ և շքեղու
թիւն արարողութեանցն, փառազարդ վեհութիւն
մեծի քահանայապետին և զլատացունց դասակարգու
թեց, քաղցրանուագ երգք օրհնութեանց որով հոգա
կէին զփառս Աստուծոյ ճշմարտի և զսբանչելիս զօրու

Թեան նորա և զբարութե, սակայն քնական կրօնիցս
և եթ պահեալ էր զհամախմբութիւնս եկեղեցւոյ կար-
գել 'ի հրահանգս առաքինութեանց ամ հասակի և ամե-
նայն պայմանի կենաց: Քանզի իցէ ինչ այլ օրէնս-
դրութիւն վսեմագոյն քան զայս՝ համախմբել 'ի մի
վայր զմարդիկ առ 'ի ուսուցանել նոցա զպարտս իւ-
րաքանչիւր և սխոփել զվնշտս տառապելոց: Ընդ ամս
ողջոյն՝ իւրաքանչիւր եօթնեկաց օր մի է հանգստեան
որ տիրապէս տիրականն կոչի զոր և կիւրակէ առձայ-
նեմք, յորում աւուր թողու ճարտարագէտն զարուես-
տանոցն և հերկագործ զմաճակալն և այր գրագէտ
զընտելական ուսմունան, և ընդ բովանդակ երեսս ընդ-
արձակ դաւառին՝ 'ի գիւղօրէս և 'ի քաղաքս առ հա-
սարակ խլրալին ամենեքեան, ալւորն և մանուկ, ճօխն
և աղքատ, ընթանան 'ի միասին համախմբել 'ի տուն
Տեառն: Անդանօր տեսանեն հաւատացեալք զմիմեանս
և ծանօթանան. վաղեմի բարեկամութիւնք զօգին պըն-
դապէս և յաւելուն նորանօրք. ամբին բարք, և խըսք^{ւոր}
բարոյքն անգամ լինին բարեմարդիկք և քաղաքա-
կիրթք. և օրն այն նուիրեալ 'ի հասարակաց պաշտա-
մունս կրօնից՝ քան զայլ ամենայն աւուրս օգտակա-
րագոյն յարդարի հայրենեաց:

Այլ հայեցարուք ընդ ժողովք որ շուրջ կան զբե-
մովքն ճշմարտութեան, որպիսի իշխանութիւն ոչ ու-
նիցի անդէն հօտապես նոցին և հովիւ՝ ամացն թուովք
և վարուքն և առաքինութեամբք և խնամածութեամբ
ընդ թշուառացեալս, եթէ իցէ արդարեւ հովիւ արժա-
նի գեղեցիկ անուանն և իւրոյ սպասաւորութեանն.
զի թերեւ զբազմաց 'ի նոցանէ որ ունկնդիրքն են բա-
նիցն՝ տեսեալ իցէ զծնունդ. հայր է նա 'ի մէջ որդւոց՝
որք և զամենայն բանս բերանոյ նորա ընդունին մեծա-
րանօք. մանուկն գտանէ 'ի նմա զկաթն ողջամիտ վար-
դապետութեան և այր կատարեալ զկերակուր հաս-
տատուն: Անդանօր դատապարտին ամենայն ախարք,
և ուսուցանին առաքինութիւնք ամենայն. ուսանի աղ-
քստան համբերատար լինել վշտացն, և մեծատունն
ողորմած. խրատի ծերունին զմնացուածս փախստա-
կան աւուրցն սրբութեամբ անցուցանել, և պատա-
նին զգոյշ լինել 'ի պատրանաց հասակին. ոչ այլ ինչ
գովի անդանօր բայց որ բարին է և արդար, և գիտէ

յարդարել զմարդիկ հարս և որդիս և եղբարս կատարեալս, և որ զառանին խաղաղութիւնն պահպանէ և բարեբարոյս յարդարէ զազգատոհմս: Խրատք հովուին ապաւորին՝ ի հոգիս, և հարք երկրորդէն զնոսա որդւոց իւրեանց. և այսու օրինակաւ գերագոյնն ի մաստուծիւն զիջանի դիւրամատոյց մինչև ցհիւղ աղքատին, և հովիւ գեղջն իւրով անպաճոյճ բանիւքն առաւել իմաստունս յարդարէ՝ քան զիմաստասերսն Եւ շաղայ իւրեանց նրբախօս վարդապետութեամբն:

Չեմ ինչ անգէտ զի ոչ ամենեցուն շահաբեր լինին խրատք հովուին, այլ ամենեքեան գողցես յակամոյս իսկ ընդունին յայնց ազգեցութիւնս շահեկանս, որք թէ և ոչ առաքինիս զնոսա յարդարենայլ գէթ նուազ ախտաւորս. և սերմն ճմարտութեան անկեալ ի սիրտըս նոցա՝ պաղաբերեսցէ յաւուր միում. որով տանուէրն զգուշագոյն ևս լինի, և որդին առաւել ևս բարեխրատ, ծառայն և ևս հաւատարիմ, և տէրն արդարագոյն և ոչ չարեաց օրինակ. քանզի երբեմն շատ իսկ է օրինակ մի ևեթ բարեյորդոր առ ամօթաշար առնելոյ զախտս, և բան մի միայն՝ առ ի զհնացեալ ատելութիւն ի միջոյ ի բաց բառնալոյ և զգէմ ունելոյ անիրաւութեան, և զերծուցանելոյ զառաքինութիւն ի վերահաս նաւակոծութենէ: Դարձեալ ոչ անգիտանամ եթէ նուիրական աւուրքն այնոքիկ բաղում անգամ սղծին ի կագս և ի կուխս, ի գայթակղութիւնս և յանդիտութիւնս ազգի ազգիս, որ արդարեւ աշխարանաց արժանի են. բայց սակայն ոչ միայն հսկողութիւն արթուն հովուաց և դատաւորաց կարող է արգելել զնոսա և զառաջն առնուլ չարեացն որ ի նոցանէ յառաջ դան, այլ զի և զոյգն զեղծմունքդ այգոքիկ, որք և յոմ օրէնսդրութեց են անբաժանք, զինչ իցեն առ մեծամեծ բարեօքն որ յորդեն յայնցանէ: Եթէ արտաքին պաշտամունք պատճառք են հզօր առ ի զօգել զմարդիկ ի սէր և ի միութեւ, և ի համբոյր ածել զգէնդակ բարս, յարծարծել զմարդասիրութիւն առ միմեանս, և չափ դնել կրից, պատկառ կալ իւրաքանչիւր պարտուց և պատշաճից, աստ և ի հակառակէն յապախտ առնելոյ զպաշտօնդ յառաջ գայցեն խռովք և ժխտք և ի սպառ քանդուին վարուց բարեաց. և ժողովուրդ զիրկ ի կրօնից՝ յետս ընդգէմ անկցի ի զբժ-

նեայ խժգժուծիւն: Ապա մի պանծայք թշնամիք կրօ-
նիս ընդ զարգացումն ձեր լուսաշաւիլ 'ի գիտութիւնս
և յարուեստս. զի թէ և ոչ կամիցիմ՝ բանակուիւ լի-
նել և մտանել ընդ ձեզ 'ի պայքար, բայց սակայն ա-
սացից զի անմոռաց ուսեալ է մեր՝ զի կենցաղագիտու-
թիւն անմասն 'ի զգօն վարուց, և անձնահաճ՝ իմաս-
տութիւն զերկ 'ի կրօնից՝ ոչ եթէ հարստեն զպետու-
թիւնս, այլ մանաւանդ 'ի կործանումն նորին արբա-
նեկեն, և քան զխօթամիտ ագիտութիւն աղիտաբերք
լինին նմա: Զի զի՞նչ շահ ժողովրդեան 'ի ճարտարու-
թեանցդ և 'ի գիտութեանց զորս անգիտանան և ան-
գիտացեն մինչ 'ի սպառ. համարիցիք եթէ աթոռ հա-
մարողականին կարացէ ունել զտեղի աւետարանա-
կան բեմոցս, և չափաբերականին առածք հանդար-
տել կարացեն զկիրս մարդոյ, կամ թէ ճոռոմ՝ բանք
հռետորի կարացեն 'ի խաղաղութեան ունել զտունս,
և զբարս 'ի հնազանդութիւն օրինաց խոնարհեցուցա-
նել, մեծարոյ զատենական իացուցանել, և անձեռնա-
մերձ զստացուածս օտարին, և համայն տակ՝ պաշտ-
պան կալ յամենայնի անդորրութեան քաղաքաժողով
ընկերութեան, առանց որոյ ոչ այլ ինչ է ընկերու-
թիւն, բայց ժողով աւազակաց: Զի՞նչ լինէր դար-
ձեալ եթէ զադարէր հասարակաց պաշտօն կրօնից,
բայց զի անոտիապաշտութիւնք և անհեղեղ մոլորու-
թիւնք զմիտս ժողովրդեանն գրաւէին: Այլ զգոյշ լի-
ցուք 'ի պատրանաց, զի հաստարմատ կանգաղեալ են
'ի սիրտ մարդոյ ազգմունք կրօնից և ոչ ինչ ոչ կարա-
ցէ խլել զնոսա կարճնովին: Առանց կրօնից և պաշտա-
մանց նորա որոց առաջնորդեն հովիւք իշխանութեամբ
իւրեանց, անկանէր ազգ մարդկան 'ի ագիտութիւն ա-
մօթապարտ, բայց ոչ յաստուածանգիտութիւն. և
եթէ գթէր ևս 'ի նոյն՝ զի՞նչ լինէր յայնժամ ընկերու-
թիւն, և զի՞նչ առնէր յայնժամ ժողովուրդն, բայց
անհեղեղ իմն սակզուլ կրօնս՝ կարկատելով քէշս
ինչ 'ի չհամազգեաց՝ առանց կարգաց և առաջնորդու-
թեան, և զիւրապատրաստ հաւատս ընծայել խաբե-
պատիր առն որ նորին զիւրահաւանութեամբն զեղ-
ծանել կամիցի. անտի յառաջ գայցեն հակառակա-
մարտ դէնք և խռովք, և ժողովակք գաղանածածուկք՝
որոց վախճան յանգի միշտ 'ի վայրագ խժգժութիւն և

ՅԵ

կամ յանառակ անկղիտութիւնս: Քանի ապա անմիտք են՝ որ 'ի բանս իւրեանց և 'ի գիրս դարովէն զպաշտամունս հասարակաց, և զնոյն տտելութիւն շնչեն և 'ի ժողովուրդս. և ընդ հակառակն որչափ օգտամատուց են և հայրենեաց և բարոյից մարդկանն տօնական աւուրքս մեր, և զխորդ և յայսմ իսկ, որպէս և յամենայնի, ճշմարտիւ սիրող հանդիսանան կրօնք ազգի մարդկան:

Տնտեսագէտք խորախորհուրդք վերջնոյ դարուն որք 'ի յլիութեան և 'ի հեշտալիս պարապէին և ոչ դատապարտեալք էին զժանրութիւն աւուրն բառնալ և ըզտօթ, յիմաստալից հաշիւս համարոյ աւելազանց ցուցին զհանգիստ միոյ աւուր յեօթնեկի, և յոգւոց հանէին ընդ կորուսան որ 'ի վերայ հասանէր արուեստից, տուրեառ վաճառուց և ճարտարութեան և մշակութեան երկրի՝ յաղագս յաճախ շաբաթանալոյ բիւրիցս բիւրուց բազկաց դատապարտելոց յանգործ դատարկութիւն. մինչև յետ բազմակնձիւն հաշուոց տարագիր արարին 'ի սպառ զօրն զայն եօթնեկին որ նուիրեալն էր կրօնից: Այսպէս կենցաղագէտքդ համարակալք առ ոչ ինչ համարէին զպաշտօն աստուածութեանն որում պարտապան էին սակս ամենայն պարգևաց նորա, ևս և վասն հանձարոյն զոր չարաչար 'ի վար արկանէին ուժացուցանելով 'ի նմանէ զպաշտօնասէր երկրպագուս նորա. դարձեալ չտեսանէին նոքա կամ չկամէին տեսանել եթէ առանց պաշտամանցս այսոցիկ, որ յուշարարք կրօնից են առ ժողովուրդն և յորս իբրև 'ի հայելւոյ նկատէ զնա, 'ի սպառ 'ի մոռացօնս լիցի նմա այն, որով և բարոյական հրահանգք անզօրք իցեն՝ զի 'ի դրական կրօնից առնուն այնոքիկ զհաստատութիւնն աստուածային. և 'ի խօլական անուրջս իւրեանց գողցես զայրացեալ նախանձէին ընդ հանգիստ վաստակաբեկ ժողովուրդեան՝ որ 'ի հնոց անտի ժամանակաց և 'ի սովորութենէ նախնեաց հասեալն էր, և զոր պահանջէին աստուագոյնս պէտք նոցա և սովորոյթք: Եւ թէպէտ ոչ եկաց յակաստանի նորաձեւութիւն նոցա, վասն որոյ և անպէտ յիշատակ առնել զնմանէ, սակայն զխորդ հնար է անկարեկիր աչօք հայել ընդ մոլորութիւնս մտաց մարդկան և ընդ զաղփաղփուն տկարութիւն, զի լիցի մեզ գէթ յան-

ցելոյն առնուլ Հրահանդս օգտակարս վասն հանդեր-
ձելոյ: Որակիսի ամօթ պատկառանաց բարգաւաճելոյ
դարուն, զի ազգ մի ողջոյն 'ի բաց կացցէ 'ի խանդա-
կաթ և 'ի սիրելագոյն հաւատոցն՝ փոխանակելով ընդ
այնր խառնածին իմն պաշտօն մնտաւաց 'ի հելլենա-
կանէն և 'ի հռոմէականէն պատուաւտեալ, օտար ա-
մենեւին 'ի Փրանկացս սովորութեանց. բաղդ բարեպա-
սեհ զի զերծաք յայլադէն ազանցդ յունաց և հռո-
մոց, և ժամանակն զարգար զլճիւ ետ ծաղրական հան-
դիսիդ, և միւսանդամ դարձաք և եղեաք Փրանկք և
քրիստոնեայք, և տասնօրեայ պաշտօնդ վաղ ուրեմն
բարձաւ 'ի միջոյ ընդ անդէպ օրացուցին, որ փոխա-
նակ անուանց սրբոց, զբոյսս և զբովածոյս ամէր 'ի
համար յաւուրց աւուրս. անկան հործանեցան մի ըզ-
միոյ կնի դրօշեալք նորահնար մնտախապաշտութեանդ,
և թաղեցան 'ի խաւարն անլոյս յորմէ չէր պարտ նո-
ցա ելանել երբէք. և եղևի աշխարհի եթէ միւսան-
դամ ելանիցեն: Բայց արդ անցցուք 'ի քննութիւն
այնոցիկ զորս արարողութիւնս ձայնեցաք:

Գ. Զարբազան արարողութեանց.

Եթէ պարզապէս իմացական և եթէ էակք էին մար-
դիկ և օտարք և անազգականք 'ի զգացութեանց՝ պարտ
էր ապաքէն յայնժամ մերժել 'ի բաց զամենայն
արտաքնայարդար զարգս քրիստոսական պաշտա-
մանց՝ որպէս անօգուտս ինչ, ընդ նոսին և զյոքնաթիւ-
ծէսս արտաքինս զոր արարողութիւնս կոչեմք սրբա-
նուէրս. այլ աստանօր հիացեալ զարմանամ ընդ իմաս-
տութիւն Եկեղեցւոյն Քրիստոսի որ յերկոցունց ծայ-
բայեզ խոտորմանցն անշառեալ կայ 'ի միջակին. քան
զի 'ի միոյ կողմանէ գիտէ նա եթէ քանի հզօր ազդե-
ցութիւն է զգալեաց 'ի սիրտ մարդոյ, և որչափ ինչ
զօրեն գործարանք մարմնոյ զարթուցանել 'ի հոգիս
ազգմունս խնդութեան և ցաւոյ, երկիւղի և գթու-
թեան, յուսոյ և սպառնալեաց, և քանի կապանաց
պէտք են առ 'ի կալ և կապ ունեւոյ զմիտս մարդոյ որ

'ի բնէ զիւրաթռիչն է և անկայուն, և վասն այնորիկ իսկ 'ի հանդէս ածեն կրօնք առաջի մեր զշարայարու-
թիւն արարողութեանց 'ի սնունդ աստուածաշնորհութեան. հնարք անմեղանշականք, սակա որոյ անիրաւ է մեղադիր լինել նմա, զի կարի իսկ յանկաւորք են այնորիկ սխտոյից և տկարութեան բնութեանս: Բայց և առ նմին ոչ դադարէ ազդ առնել որդւոց իւրոց եթէ հոգւով և ճշմարտութեամբ պարտ է պաշտել զԱստուած, և զի նուէրք օտարոտիք անմասն 'ի սրտէ ոչ ինչ են, և զի չէ պարտ մարդոյ զբովանդակ զյոյս իւր հաստատել 'ի նիւթս ինչ օրհնեալս, յառանձինն ինչ սեղանս, 'ի մոմեղէնս վառեալս, 'ի պատկերս և 'ի տարազ ինչ աղօթից. զի սղբա ամենեւին պատ-
ճառք են աստուածաշնորհութեան, բայց ոչ աստուած-
պաշտութիւն. և զի ունայն պատկերք իցեն արտաքին նշանք պաշտամանց՝ եթէ ոչ արբանեկեսցեն 'ի պահ-
պանել զսէր, և զի ամենայն պաշտամունք յայն ու-
նին յանգել զի ծագեսցէ և կամ՝ անանիցի 'ի նոցանէ կրկնակի սէր առ Աստուած և առ մարդիկ: Այսպէս ամենայն ինչ դայ 'ի համբոյր միութեան, արտաքին երևոյթք պաշտամանն պահին, և ճշմարտ ոգին կրօ-
նից պահպանի ընդ նոսա: Իսկ եթէ յետ այսր ամե-
նայնի զգուշութեանց և կարգաց ուղղութեան սահմա-
նելոց յեկեղեցւոյ և 'ի հրահանգաց հովուաց, տակա-
ւին երևեսցի ուրեք սնտոխապաշտութիւն, չէ արժան մեղադիր լինել կրօնից այլ տկարութեան և տգիտու-
թեան ոմանց 'ի մարդկանէ:

Այլ մի անձնահաճ լիցուք, տեսրք, պատիր իմն իմաստութեամբ, և բաւականս համարեսցուք զան-
ձինս առկատարելութի իմն ցնորական. եթէ ընդ պատ-
րուակաւ պարզելոյ զպաշտօն և առաւել իմացական զնոյն գործելոյ 'ի բաց բարձրիք 'ի նմանէ զամենայն որ ընդ զգայութեամբ անկանիցի, և չկամիցիք շար-
ժել իւրք զմիտս մարդկան, և տկարութեան ոգւոյն յօգն ժամանել արտաքնոցն օժանդակութեամբ, պաշ-
տօնդ ձեր այդ ցուրա և ազազուն և տիրապետիլ ինչ ոչ ազգեսցէ 'ի սիրտ. և առ իմացական զնոյն յարգա-
րելոյ՝ զմիտս մարդկան պարտասեցուալիք և կամ՝ յան-
հպելիսն ձկտեցուալիք, և բնազանցականդ այդ պաշ-
տօն՝ յոմանս յանխարութիւն անհեղեղ աւարտեսցի:

և 'ի բորբոքեալ գլուխս՝ յանգեսցի 'ի նախանձայու-
ղութիւն խժադուծ: Զի որ անխոյթ արասցէ զնը-
պաստոս արտաքինս որովք մարթի մտադիր ևս յար-
դարել զմարդ և յեռանդն բարեպաշտութեան յոր-
դորել, յայտ արար և թէ անծանօթ է բնութեան մար-
դոյն և շաւղաց սրտից: Հեռի 'ի մէնջ դարձեալ և այն
վարկած իբրու զի այս ամենայն յանկաւոր և կարեւոր
իցեն ռամկին. քանզի 'ի խնդիրս յայս հաւասար են
ամենայն մարդիկ աշխարհի, և յանձնահաճ իմաստնոյն
մինչև ցլսթամիտն, ամենեցուն նոյն ազգեցութիւն է
յարտաքին նշանացդ և 'ի նշանակաց որք ազգեն 'ի ըզ-
գայարանս: Առ այս ոչ չքաւորեսցուք ածել յօրի-
նակ զարս ոչ կեղակարծս՝ սակա արտաքոյ լինելոյ նո-
ցին 'ի կաթողիկէ դաւանութենէ, որք և բազում ան-
գամ յապուշ կրթեալ դորովէին 'ի տեսանել անդ
զարարողութիւնս և զկարգս պաշտաման մերոյ. որ-
պէս Միլորան Պոլինպրոք որ յարքունիս Փրանկիոյ ա-
ռաջիկայ գտեալ 'ի ժամ կատարման աստուածային
խորհրդոցն, և տեսեալ զլուզովիկոս ԺԴ և զգրա-
նիկան բովանդակ 'ի ծունր իջեալս հանդէպ նուիրա-
գործելոյ հացին անմուռնջ լուութեամբ, յակամայ
կամս զգողանի հարեալ զարհուրէր. և Միսոն որ յու-
ղեորութեան իւրում յիտալիա տեսեալ զքահանա-
յապետն հռովմայ օրհնելով զԺողովուրդն խոնեալ 'ի
հրապարակի անդ սրբոյն Պետրոսի՝ պատկառանօք
խռովէր. նոյնպէս և Պրայարն 'ի Ճանապարհորդու-
թիւնս իւր 'ի Սիկիլիա և 'ի Մելիտէ ականատես լինէր
մեծաշուք հանդիսի՝ որով քաղաքացիքն Պանորմոնի
պատուէին զսրբուհի պաշտպան քաղաքին. և Յովհա-
նէս Յակոբ Ռուսոյ որ 'ի տաճարս մեր երբէք երբէք
խանդավառեալ մինչև ցարտասուս՝ մոռանայր առ-
ոտս սուրբ սեղանոյն զցրտասառոյց վիճմունան ընդդէմ
աղօթից, ինքն իսկ աղօթելով անդէն խանդակաթ ե-
ռանդեամբ: Նա և մէք իսկ, տեսաք, 'ի նանրահաւա-
տութեանն կանխակալոյ կարծիս շարեալք թերևս,
ոչ յաճախ զնոյնօրինակ իլձս եռանդեան 'ի հոգւոյս
իմացաք: Այլ էկայք 'ի տաճարս յաւուր մեծահան-
դէս տօնի՝ յորում առաջի առնէ եկեղեցի զզարդս
փառաց իւրոց, և զսրբութիւնն սրբոց դնէ 'ի բազմո-
ցի յերկրպագութիւն հաւատացելոց. 'ի տեսանել

անդ ձեր զսեղանն ջահալոյս լուցեալ բորբոքեալ, և զանթիւ բազմութիւն մարդկանն անկեալ առ ոտս սեղանոց՝ ի ձայն քաղցրանուագ երգոց զկամարն սրբանուէրս հնչեցուցանելով, և ի համաշունչ դաշնաւորութեան անդ ձայնից և սրտից մինչ յաթոռ Յաւիտենականին զիղձս և զերկրպագութիւն առ բերելով, յայնժամ թերեւ և դուք ինքնին ոչ կարասիք արգելուլ զպաղատանս սրտիցդ, և մեկնեալ հեռասջիք ի մոլորանուն իմաստասիրութենէն որ ընդ պատրուակաւ ի կատարումն ածելոյ զբան մտաց՝ խեղդամահ առնէ զգեղեցիկ զգացմունս սրտից:

Եւ ոչ իսկ կարէաք յամբոյ ճառիս ժամանել եթէ կամեցեալ էր իմ մանրախոյզ քննութեամբ անցանել ընդ ամենայն կարգս պաշտաման մերոյ, և զխորհրդական իմաստսն քողախնդրել. բայց չկարեմ ընդ լուծութեամբ թողուլ զայս հանգամանս նոյնն հանրականս որ յաւելուն փառս կրօնիցս. այս է զի կարգք պաշտամանց մերոց ոչ տեսիլ ինչ միայն է աչաց, այլ և իւրաքանչիւր ի մասանցն սահմանեալ է ի կատարելութիւն առն քրիստոնէի, և առ ի յուշ ածել նմա հասագ զհաւատս իւր և զպարտս. քանզի իցէ՞ ինչ վարդապետութիւն հաւատոյ և կամ պատուիրան որ ոչ ի մասն ուրեք պաշտամանց նկարագրեալ իցէ և զգալի յօրինեալ. օրինակօք պարզաբանեցուք զմիտս. նշանն այն որով բազում անգամ դրոշմէ քրիստոնեայն զճակատ իւր՝ զգերածայրեալն ի խորհրդոց հաւատոյ յիշեցուցանէ նմա զմիասնական Երրորդութեանն. մկրտութիւն և յարակից արարողութիւնք՝ զսկզբնական անկումն մարդոյն ի յայտ ածեն. սրբոցն պաշտօն՝ ընդ վարդապետութեան անմահութեհոգւոյ ունի զկցորդութիւն. և մաղթանք վասն ննջեցելոց որ կարի հինաւանդ է յԵկեղեցւոյ՝ աններկացանէ զսեղի քաւչարար պատժոցն՝ որոց չիցէ բովանդակապէս վճարեալ արգարութեանն Աստուծոյ. և աղօթք՝ զարթուն և զանքուն տեսչութիւնն ապտուածային յայտ առնեն՝ որ հսկէն ի վերայ մեր, և զպէտս կարօտութեան զոր ունիմք օժանդակութեանն աստուածայնում: Դարձեալ չիք ինչ առաւել հրահանգիւ և խանդաղատելի քան զխրատս և զօրինակս Յիսուսի Քրիստոսի տեսուն մերոյ, և Եկեղեցի նկարէ

զնոսա յաչս մեր 'ի հանդիսացուցանել անդ ղխոր-
հուրդս ծննդեան նորա և տնօրէնութեանցն, և չար-
չարանաց և մահուն և փառաւոր յարութեն: Զլինչ
այլ ճահաւորագոյն 'ի խրախուսել զմեզ քան զյիշա-
տակ սրբոց որ յանցեալ ժամանակսն պանծալի կա-
ցուցին զքրիստոսական կրօնս առաքինափայլ վարուք,
և ահա սակս այսորիկ այսօրինակ տօնք տարեկանաց
հաստատեցան 'ի յիշատակս նոցա: Այսպէս ահա
հիանալի իմն զուգաձայնութիւն է յամենայն մասունս
կրօնիցս, և քրիստոնէութիւն գիւրդնդեւ ընծայի ժո-
ղովրդեան, և գոգցես ընդ ամենայն զգայարանն ընդ-
մտանէ առ անջինջ տպաւորելոյ զայն 'ի հոգիս: Զի
ռամիկն չէ ինչ հասու նրբաբան քննութեանց, այլ են
նորա աչք 'ի տեսանել, ահանջք 'ի լսել, և սիրտ առ 'ի
զգալ: և պաշտամունք մեր գոգցես շարայարութիւն
իմն են նկարուց՝ յորս անաշխատ տեսանէ նա զոր ինչ
պարտ է նմա հաւատալ և գործել: Որպէս զի իմաս-
տուն էր և ամենազօր հեղինակ կրօնիցս որ զայսօրի-
նակ 'ի մի զօդեաց զամենայն մասունս անքակտելի շի-
նուածոյ քրիստոսականս Եկեղեցւոյ. ով, քանի՛ սրբ-
տագէտ էր նա և աղետից մարգոյն և պիտոյիցն ծա-
նօթ:

Ընդունայն է դարձեալ և ճիգն թշնամեաց եկեղե-
ցւոյ որ զպաշտամունս նորա հանգէտս ցուցանել կա-
մին հեթանոսականացն, և համարին 'ի Յունաց և 'ի
Հռոմոց և 'ի Հնդկաց առեալ զարարողութիւնս իւր և
զծէսս. և այս ամ հանգիտութիւնք հոլանեալ խայտա-
ռակեն զանզօր մախանս նոցա և զաչացու ատելու-
թիւն: Ի պաշտամունս են ինչ ինչ աստուածագիր օ-
րինօք սահմանեալք՝ զորս չէ հնար փոփոխել: Յիսուս
Քրիստոս իբր տէր ամենայնի՝ ազատ էր ընտրութեամբ
առնուլ 'ի տարրեղէն նիւթոց զորս կամէր՝ իբրու գոր-
ծիս շնորհաց իւրոց և գթութեան, և 'ի չարաչարն
վարել նոքօք արարածոց՝ ոչ չքաւորէր արարիչն ըստ
պէտս ածել զնոսա 'ի կիր: Են դարձեալ 'ի պաշտա-
մունս մեր բազում ինչ ծէպք՝ ըստ տեղեաց և ըստ ժա-
մանակաց զանազանեալք. բայց 'ի հաստատել նոցա
միանգամ 'ի սովորութենէ և յիշխանութենէ, հարկ է
զհետ երթալ նոցին առ 'ի պահելոյ ըստ կարի զուղ-
ղութիւն և զմիաձայնութիւն 'ի պաշտամունս եկեղե-

ցւոյ • և սակայն ըստ էութեանն անխտիր ինչ են նո-
քին և նշանակի վասն հաստատեալք • որոց զօրութիւն
ըստ մտաց նովխմբ վարելոցն է՝ և ոչ աւելի ինչ։ Ասան
որոյ զինչ պէտք իցեն մեզ քննելոյ եթէ և յայլս ազ-
գաց որ չիցեն քրիստոնեայք՝ դաանիցի՞ն թէ ոչնոյն սո-
վորոյթք ՚ի պաշտամունս, որպիսի են բուրմունք խըն-
կոց, և ջահք լուցեալք, և ծնրագրութիւնք և երկրոր-
պագութիւնք, սպասք սրբազան անթոյց և զդես-
տուց, արձանք և պատկերք և սրսկումն ջրոյ օրհնելոյ,
և այլք։ Եթէ անոտիապաշտ մոլորութիւնն չարաչար
վարեցաւ նոքիմբ ՚ի պատուել զդիս առասպելականս,
մարթ է և ճշմարիտ կրօնից վարիլ նոքօք ՚ի պաշտել
զԱստուած կենդանի • որպէս ահա նմին նուիրեալ
սրբեցան տաճարք՝ որոց յառաջագոյն ձօնեալ էր դիցն
գրօշելոց։ Մի թէ ՚ի մեզմնս համարեսցի քրիստոնէից
ունել զբահանայս, զսեղանս և զտաճարս վասն այսո-
րիկ՝ զի նոքին և առ նախնի հեթանոսս գտանէին։

Ի զուր է դարձեալ չարատանջ հոգւոց մոլորելոց
՚ի ստապատիր նախանձայուղութենէ՝ մեղադիր լինել
Եկեղեցւոյ և զիկզտ անուն կռապարիշտ և անոտիա-
պատուաստ պաշտաման շփել զնովաւ, սակս ՚ի պա-
տուի ունելոյ նորա զպատկերս և մեծարելոյ զսուրբս
որք թագաւորեն այժմ՝ ՚ի յերկինս։ Զի եթէ ՚ի բաց
բարձցուք զպատիպատ բանս, և զվարդապետութիւնս
եկեղեցւոյ այնպէս յառաջ բերցուք՝ որպէս և ենն,
զի՞նչ քան զսովորութիւն նորա զայս կայցէ բանաւոր
և պարզագոյն։ Զի ոչ այնչափ խօթամիտք եմք իբրու-
ղի համարել աստուածային իմն զօրութիւն գաղանա-
ծածուկ բնակեալ ՚ի պատկերսն, որով և արժանիս
պատուոյ և մեծարանաց • քանզի և տղայք անդամ
զօրհանապաղ վկայեն զի մեծարանքդ այդոքիկ առնո-
սա վերբերին՝ զորս յանդիման առնեն մեզ պատկերքդ։
Եւ զի՞նչ անտեղութիւն իցէ կարգել յեկեղեցիս մեր
զնկարս այնոցիկ որք տիպարք կացին մեզ յառաքի-
նութիւնս, և հարք հաւատոց • որպէս և ՚ի տունս ակ-
ներև զնին կենդանագիրք նախահարց, որոց և մեծա-
րանս իմն ընծային։ Մէք ինքնին դաւանիմք եթէ Աս-
տուծոյ միայնոյ վայելեն սէր և երկրպագութիւն • եթէ
Աստուած ևեթ է իշխան կենաց մերոց, և մի միայն
միջնորդ Յիսուս Քրիստոս • և զի սուրբք արդեամբք

նորա են որ ինչ ենն և զոր կարեն. և զի յարարածոց
դուով կարգի՝ անբաւութեամբ հեռի են յԱրարչէն.
և եթէ կարդամք զԱստուած յօգնականութիւն իբրև
Տէր մեր, և զսուրբան իբրև զբարեխօսս և եթ վասն
մեր առ Աստուծոյ:

Նանրահաւառք մերոցս ժամանակաց ծաղր արա-
րեալ անգոսնեն զսուրբան և զսրբուհիս՝ զորոց յիշա-
տակ առնեմք մեք մեծարանօք, և սակայն Եկեղեցի
զգերածայրեալսն և եթ առաքինութեամբք առաջի առ-
նէ մեզ ՚ի պատուել, զորոց նոքա ՚ի զուր չարախօսեն:
Եւ սակայն զի՛նչ ինչ արարեալ է թերահաւատից բո-
վանդակ իսկ լուսով իմաստութեան իւրեանց. բայց
զղջանալ իմն ընդ բարձումն նախնի բաղմաստուածու-
թեանն՝ որ գեղազուարճ ևս թուի ինքեանց և պայծա-
ռագոյն քան զքրիստոսական կրօնս մեր, և ցանկալ
գոգցես նորոգել անդրէն զհանգէսս հերայ և Դիոնի-
սեայ: Ո՛չ ապաքէն և սուտանուն իմաստասիրութեան
էին աստուածք և զիցուհիք մերթ գգնեայք և մերթ
հեշտալիցք որպէս ՚ի հեթանոսութեան անդ. ո՛չ աչօք
իսկ մերովք տեսաք զփոխել տաճարաց մերոց ՚ի տե-
ղիս շուայտութեան, և ՚ի միջի խենէշ երգոց բուրվառ
՚ի ձեռին երկրպագութեամբս և կնոջ պոռնիկի: Եւ փոխա-
նակ զի իմաստասիրութիւն նոցա անտախապաշտ մո-
լորութիւնս համարէր զմեծարանն ձօնեալս աճիւնոց
և շիրմաց քրիստոնէից՝ զորոց զառաքինութիւնս հըռ-
չակեալ էր Եկեղեցի, ահա ինքն իսկ խարդաւանեալ
անկաւ ՚ի ծայրայեղ մոլորութիւն անհեգեգ. զի մերթ
նիւթապաշտութեամբն հաւասարեալ անասնոց ան-
բանից՝ զմարմինս մարգոյ մեռելոյ գիշաքարչ արարեալ
իբրև զաղիւր մեռելոտի անասնոց ՚ի բաց ընկենոյր. և
մերթ ամբարտաւանութեամբ և ցոփութեամբ խե-
լացնորեալ՝ ՚ի յաղթողական կառս շքեղս շրջեցուցա-
նէր զգիտիունս արանց անառակելոց ՚ի գնացս և ՚ի
գիրս զազրութեան: Եւ ահա զայսօրինակ քինահան
եղեն կրօնք աստուածայինք անիրաւ զրախօսութեանց
հակառակորդաց իւրոց՝ արդար և արժանաւոր եպե-
րանօք զոր անձամբ յանձինս ձգեցին:

Ուրեմն արդարացան պաշտամունք քրիստոսականք
ըստ ամենայն մասանց ՚ի տաճարսն, ՚ի ժողովս կրօնա-
կանս, և ՚ի սրբանուէր արարողութիւնս: Ձեզ արդ

մնայ, տեարք, զօրաւորագոյն քան զբանս մեր յա-
ռաջ ածել զպաշտպանութիւն նորին՝ եթէ կամիցիք,
'ի ձերոց գնացիցդ և յօրինակէ՝ որդէս և ակն խոկ ու-
նիմք: Եթէ նախընթաց բանախօսութիւնք ազգեցին
ինչ ձեզ, թերևս մերկացայք յանձանց զկանխակալոյ
կարծիսդ զոր ունէիք ընդդէմ մասանց հաւատոյ և
բարոյից քրիստոսական կրօնիցս. թերևս դիւրապատ-
րաստս դռանէք զանձինս 'ի դաւանել զպաշտօնդ՝ զո-
րոյ զօգտակարութիւնսն և զբարութիւն յայտ յան-
դիման նկատէք. բայց առ 'ի յանձին բերել զնոյն՝ պա-
կասէ ձեզ արիութիւն. յայն սակս խոկ տակաւին
չտեսանեմք զձեզ յեկեղեցիս մեր և 'ի տաճարս 'ի կա-
տարել անդ աստուածային խորհրդոցն՝ խառնեալս 'ի
հօտս հաւատացեւոց: Եւ սակայն հարկ է ինձ ասել,
եթէ զինչ լինիցին կրօնք, և ըստ նմանէ՝ զինչ լինիցին
վարք բարիք, և ընկերութիւն առհասարակ, եթէ տա-
ճարք մեր թափուրք իցեն յայնցանէ՝ որոց բարձ և
պայման կենաց և դաստիարակութիւն և խմաստութի
ազգէ մեծապէս 'ի միտս ժողովրդոց: Հասարակաց
պաշտամամբ և եթ մարթ է կրօնից կալ յակաստանի
և մշտնջենաւորել. խոկ եթէ պաշտօնդ այդ իբրու սնո-
տիք ունայն ռամկին և եթ արժանաւոր ցուցցի, ոչ ա-
պաքէն և յաչս նորա անարգեալ նուաստացի: Եւ
ընդէր շիկնիցիք, տեարք, երևել 'ի տաճարս, մեր տալ
և առնուլ անդանօր զօրինակ բարեաց 'ի շինութիւն
հաւատացեւոց՝ որ այնչտի օգտակարն է: Բազում ան-
գամ 'ի շուրջ տեսանելեաց և 'ի ցայգանուագ հանդի-
սից գայք 'ի դուրս խոնջեալ մարմնով, խռովեալ մտօք
և սիրտք բորբոքեալ 'ի հուր ախտից ցանկութեան.
զուարճութիւնքդ այգոքիկ գոգցես արբեցութիւն ինչ
են քան եթէ հաճոյք. բաժակ իմն է դա խաբեպա-
տիր որ զառաջինն թուի քաղցրաճաշակ՝ սլլ լի է լե-
ղեաւ և դառնութեամբ: Օն եկայք 'ի ժողովս մեր կրօ-
նականս, և յեւանելդ ձեր անախ՝ անգորրագոյն ևս ի-
ցեն ոգիքդ և առաւել իշխեցող անձին, և խաղաղու-
թիւն իմն ներքին զոր ոչն ճանաչէիք՝ ազգեցի 'ի ձեզ:
Եւ առ ձեզ՝ որ զնախաթու բարձն ունիք 'ի քաղա-
քաժողով ընկերութեան՝ ասացից. ամենայն մարդիկ
առհասարակ յանձինս բերեն զազգեցութիւն իմն՝ չգի-
տեմ՝ որպիսի՝ զնախկի հաւասարութեանն պայմանի

ընուծեանս, որ ընկեցս առնէ զնոսա և անլսողս իշխանուծեան և թշնամիս միմեանց. զի որ անինչն է՝ մախանօք իմն հայի ընդ մեծատունն որ ՚ի լիուծեան իցէ, և ընդ հզօրն՝ որ գոգցես առաթուր կոխէ զնա պերճուծեամբն. և մերթ հարցանէ իսկ լռելեայն եւ թէ ուստի իցէ անհաւասար բաժին պայմանաց կենաց՝ որով անժառանգեալ իմն նկատէ զանձն. աստի ահա ծագէ յօժարուծիւն խղելոյ զշղթայս հնազանդուծեան, զոր և վերանորոգութիւն անուանեալք յօգուտ անձանց ՚ի կիր արկին յամենայն դարս ժամանակաց։ Արդ եթէ կամիցիք, տեսարք, զանբերելի խտուծիւն կենաց ռամկին քաղցրացուցանել, և սփոփել զնա սակս վշտաց պայմանին յոր կայ նա, եկայք հաւասարել ընդ նմա ՚ի տաճարս մեր. զի անդ բառնին բարձք և պատիւ, և ամենայն ինչ հաւասարի և անհետանայ առաջի անբաւելի մեծուծեանն. անդանօր ՚ի միտ առնու ժողովուրդն եթէ Աստուած միայն է ամենայն, և մարդ ոչինչ ամենեւին. և զի յաջս Աստուծոյ ընտիր է՝ ոչ որ մեծատունն է, և ոչ որ հզօր և իմաստուն, այլ առաքինին և եթ. և զի նոյն տէր է և դատաւոր հզօրին և մեծատանն՝ որ և ինքեան իսկ։ Եկայք աղէ ՚ի տաճարս մեր, և ժողովուրդն վկայ և ականատես աստուածապաշտուծեան այնոցիկ որ ՚ի վեր են քան զինքն, յելանելն յակրմբէս մերմէ միսիթարեալ սփոփեսցի ընդ հպատակուծիւն իւր, և ևս խորամուխ լիցի ՚ի միտս նորա ոգի հնազանդուծեան և խաղաղուծեան որով բարգաւաճեալ զարդանան և պետուծիւնք և գերդաստանք։

ՀԵՐԹՈՒՄՆ ՅԱԶԱՂԱՆԱՑ ՄՈՒԼԵՆԱԽԱՆՁ
ՎՐԷԺԻՆԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿՐԾՆԻՑ

Ազիտեմ որոց չարագէտ արկածից գրեւ արժանիցէ, ասէ մի ոմն 'ի գաղղիացի մատենագրաց, զի զորոց կարի յոյժ յաճախակի բանք լինին 'ի մարդիկ, յոյժ սակաւ խելամուտ լինիմք զայնցանէ: Որչափ և անտեղի թուիցին բանքս, սակայն առանձինն իմն օրինակաւ ճմարտին 'ի խնդիրս այս առաջիկայ որ յազագս մոլենախանձ վրէժխնդրութեան կրօնից: Զի յաւուրս մեր ոչ յանկիւնս ինչ գրոց ևեթ տարագրեալ կայ ձայնս որպէս երբեմն, այլ յամենայն չըրթունս յածի և յամենայն դասս մարդաժողով ընկերութեանն գեգերի, նա և լեզու ուսմիկն զնոյն հնչէ. և սակայն յաճախութիւնն իսկ յայտ առնէ ևթէ բերան զողանջէ զնոյն առանց ճշգիւ և մեկին միտս ընծայելոյ բանին: Եւ սակայն քանիք 'ի սուր մատնեցան տարապարտուց անկեալք ընդ զըպարտութեամբ մալենախանձ վրէժխնդրութեան 'ի խռովայոյզ ժամանակսն՝ յորս վերանորոգողք կրօնից վեր 'ի վայր հարկանէին ոչ միայն զբարբառ լեզուաց այլ և զմտաց իմացուածս: Զի վայ էր անձանց նոցա որոց ճգնէին պահել յանձինս կայծ մի ևեթ 'ի նուիրական հրոյն, և ապրեցուցանել նկրտէին զկրօնս և զբարոյս 'ի համայնալինջ կործանմանէն. զի անդէն զկեղտ անուռ վրիժադործ նախանձայուզից յանձինս ձգէին. և համա-

րէր յայնժամ զամենայն ազգ չարախօսութեան կուտել 'ի գլուխ ուրուք՝ յասելն եթէ 'ի նախանձ յուզէ զժողովուրդն, որ այլ ընդ այլոյ միտս ընծայէր բանն 'ի բերանս նոցա: Անցին ապաքէն ժամանակք ցնորական մոլեգնութեանն, բայց և յաւուրս մեր քանկիք ոչ ուղղապէս իմանան և 'ի վար արկանեն զբառզայդ մոլենախանձ վրէժխնդրութեան: Զի ահա և ես ինքն մոլենախանձ համարիմ՝ յաչս անաստուածին զի հաւատամ գոյութեանն Աստուծոյ. նոյնպէս նախանձամոլ անդոմնիմ և յաստուածեան աղանդաւորէն՝ զի հաւատամ 'ի Յիսուս Քրիստոս. նոյն և յանձնահաճ միաս ցոփակեցից ռմանց դարովիմ իբր մոլենախանձ ոք՝ զի աղօթս 'ի վեր մատուցանեմ՝ առ այն որ լուսաւորէն զիս լուսովն և կերակրէ հացիւ: Այսպէս և կարի իսկ մեծարոյ իրք կեղտ անուամբս պարսաւելի համարին, և սրբանուէր իրաց ատելութիւն և արհամարհութիւն յաղգաց յաղգս ճարակ գտանէ: Այլ որչափ յողջամիտ խորհուրդս մատչիցիմք՝ այնչափ առաւել ճշգրտաբանս բարբառեսցուք, և ճշգութիւն խորհրդոց ասուգագոյն ևս գործեսցէ զիսօսս, և ուր ուրեմն գիտասցուք խորհել և խօսել: Եւ առ 'ի ձեռս տալ և օժանդակել փրկաւէտ նորոգութեանս՝ հաստատեսցուք ապա զխմացուած բառիս մոլենախանձ վրէժխնդրութեան. ձայն ահաւոր՝ որ այնչափ ճապարհաց արեան և արտասուաց եկաց պատճառ: Որոշեսցուք զցնորսն 'ի ստուգութենէ և անպատրուակ ցուցցուք եթէ անիրաւ են յաչաղանքդ զբրիստոսական կրօնիցս. առ նմին ցուցցուք յայտ յանդիման և զանօրէնութիւնս եղեւնականս որ արժանի իսկ են անուանդ մոլեգին նախանձայուզութեան, և ահա այս իսկ է նիւթ քանախօսութեանս:

Ա.

ի գործս և ՚ի վարդապետութիւնս Քրիստոսի իցեն
իւնչ մոյնեախաւսն՝ վրէժխնդրութեան հետք .

Նախանձայուզութեանդ անուն , որ ընդարձակագոյն
միտս ընծայէ յաւուրս մեր քան որ երբեմն , ցուցանէ
անպայման և ծայրայեղ սէր կարծեաց ինչ և վարկածից
եթէ ճշմարիտ իցեն և եթէ սուտ . վասն որոյ և գիտու-
թեանց և դպրութեց և արուեստից և աղատութեան և
հաւասարութե գոն նախանձայոյդք , զի և միոյ միոյ ՚ի
նոցանէ են պաշտպանք և ջատագովք՝ որոց կարի յոյժ
՚ի սէր նոցին զակատեալք՝ անտես արարին զչափ և ըզ-
սահման : Վասն որոյ նախանձայուզութեան բնական
գիտելեաց գրելի է՝ զանտեսութիւն արժանագուշին
յուամուկս մարգոյ՝ զծանօթութիւն ասեմ՝ անձինն և
պարտուց . նախանձայուզութեան հաւասարութեան
ընծայել արժան է զճիգն այնոցիկ որ ջնջեն կամին և
զկարի իսկ զաննշմարելի հետս անհաւասարութեան
՚ի պայմանս կենաց . նախանձայոյդ մոլեգնութեան սի-
րոյ Յունացն և հռոմոց պարս է համարել զարհամար-
հութի նախահարց մերոց և զմոռացութիւն մեծամեծ
գործոց նոցին , և զատելութիւն օրէնսդրութեանց նո-
ցա և հայրենաւանդ կենցաղին : Բայց կամեցեալ մեր
՚ի կրօնականն ամփոփել զբանս՝ տեսցուք զինչ իցէ ա-
նուանեալդ այդ նախանձայոյդ մոլեգնութիւն :

Ոչ այլ ինչ ապաքէն բայց բանաւոր իմն հաւատար-
մութիւն առ կրօնս , և նախանձ իմաստուն և չափո-
ւորեալ յօգուտ նորին՝ զորս կրից և եթէ յարհա-
մարհ գնել , իսկ միտս ունողաց պատկառելի , նա և
նոցին իսկ որ մարդկային իմն հնարս համարին զկրօնս :
Այլ զի որ ասէն նախանձայոյդ մոլեգնութիւն՝ իմա-
նայ վայրագ կատաղութիւն և բուռն սաստկութիւն ,
զոր թէ ստուգագոյն ևս ոք ճշգեղ կամիցի՝ կոչեսցէ ըզ-
նոյն մոլենախանձ վրէժխնդրութիւն կատաղի և արիւն-

արբու, ասին կարի անիրաւ է զայնպիսի բարութիւն չիւն զկրօնիցս:

Զի առ ՚ի ծանակելոյ նովաւ զքրիստոնէութիւն, հարկ էր դտանել զհետս նորին ՚ի գործս և ՚ի վարդապետութիւնս Քրիստոսի հիմնադրի օրինացս, կամ յընթացս և ՚ի հրահանգս Եկեղեցւոյ որ աւանդապահն է յայտնելոյ ճմարտութեանց, և կամ յայնպիսի մոլեգին և ՚ի խժդժական անցս վիպաց՝ զորոց մարթիցէ աներկմիտ լինել թէ ՚ի կրօնից առնուցուն զծագումն. զի ոչ ապաքէն անօրէնութիւն մեծ է զեղեուն յանցանաց ոմանց ՚ի քրիստոնէից՝ արկանել ըզքրիստոնէութեամբ, որ դատապարտ առնէ զնոսին:

Եւ յառաջ քան զամենայն ՚ի վարս Յիսուսի Քրիստոսի և յԱւետարանի նորին արժան է նկատել զողի կրօնիցս զորդաւանեմբ. և իցէն անգանօր նշանք յայտարարք մոլենախանձ և անգութ վայրագութեանդ. ոչ ապաքէն Յիսուս Քրիստոս հեղաճամբոյր դտաւ քան զամենայն որդիս մարդկան որ ՚ի վերայ երկրի. զի և ըստ գրոց սրբոց՝ չէր նմա բեկանել զեղէգն ջախջախեալ և զպատրոյկն առկայծեալ շիջուցանել. ինքն բարեկամ ազբատաց, մխիթար տրամեցելոյ, և պահապան տկարաց և փոքրկանց՝ չըջէր բարի առնել ամենեցուն, և սքանչելիք նորա սքանչելիք են գթութիւն: Ի կամել Պետրոսի պաշտպանել նմին՝ արգելու զեռանդրն նորա, համբուրէ զաշակերան՝ որ մատնէրն զնա, յանձն առնու զչարչարանս առանց քրթմնջանաց, վասն հալածչաց իւրոց ազօթէ, և ՚ի մեռանելն ներէ իւրոց թշնամեաց. և ո՞ր այն իցէ հայհոյիչ անխմատ որ ոչ սխրասցի ընդ վսեմ՝ պարզութիւն այնքանոյ առաքինութեան: Եւ զի նչ այլ յԱւետարանի անդ իւրում նշմարիցի. զի ինքնին ուսուցանէ մեզ թէ ՚ի պաշտել եկեալ է և ոչ եթէ առնուլ զպաշտօն. և առաքէ զաշակերտս իւր ՚ի ժողովուրդս՝ որպէս զգառինս ՚ի մեջ գայլոց. յառաջագոյն գուշակէ նոցա զհալածանսն զորս հեռ և նախանձ յարուցանելոյ էին ընդդէմ նոցա, և ոչ թոյլ տայ նոցա այլով իւրի գրէմ ունել կատաղութեան թշնամեացն՝ բայց երկայնամիտ համբերութեամբ: Եւ յասել անդ թէ ոչ եկի արկանել խաղաղութիւն այլ սուր, ոչ զծախիչ սուսերն ասէ արիւնարբու, այլ զսուսերն փրկարար որ զախտս ցան.

կուլթեանց 'ի բաց հատանէ, և որ զոստս մահաբերս
 թիւնաբեր արմատոյն չորացուցանէ: Աներկեւան ճըշ-
 մարտութիւն է զի հաւատք 'ի հալածանս անդ՝ որոց
 տարան՝ պայծառացան, և ոչ ինքն էր որ արծար-
 ծեաց զնոսին. վասն որոյ և ոմն 'ի հնոց ասաց եթէ
 կրօնք քրիստոնէից ոչ ներեն սպանանել, այլ կամա-
 կար 'ի սպանգ երթալ վասն ճշմարտութեան: Եւ յա-
 սել Քրիստոսի եթէ հուր եկեալ է արկանել յերկիր,
 և կամի զի բորբոքեալ ծաւալեսցի, ոչ է հուրն այն
 ծախիչ որ զքաղաքս և զգիւղս յաճիւն գարձուցանէ,
 այլ հուրն այն աստուածային որ զախտս խամրէ, և
 զառաքինութիւնս աճեցուցանէ, և զսիրտս բորբոքէ
 սիրովն առ մարդիկ, որ տայ նմա սիրել զթշնամիս ան-
 գամ: Ապաքէն որ ասացն «Ես եմ՝ ճշմարտութիւն¹,»
 կամեցաւ զի Աւետարան իւր քարոզեսցի ամենայն
 ազգաց և ընկալեալ լիցի 'ի նոցանէ. և յառաջագոյն
 իսկ դատապարտեաց զապերասան միտս այնոցիկ որ
 անաստիցեն ծագելոյ լուսոյն ըստ չափուն բաւակա-
 նի՝ յասելն. «Որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի²».
 և այս իսկ է աննեղողութիւնն որ և է մոլորութեան,
 որ և կնիք հաստատութեան է ճշմարտութեան կրօնից:
 Բայց և առ նմին՝ յորժամ երկուք յաշակերտաց իւ-
 րոց խնդրեն 'ի նմանէ հրատեղաց սատակել զքաղաքն
 օտարաանուգ, առնէ նոցա պատասխանի. «Ոչ գի-
 տէք որոյ ոգւոյ էք գուք, զի ոչ եկի կորուսանել՝ այլ
 կեցուցանել³».
 ահա քեզ ներողութիւնն քրիստո-
 նէական առ յանցաւորս, որ ոչ այլ ինչ է բայց սէր
 և գթութիւն: Ապա յանձն Քրիստոսի չիք ինչ որ ոչ
 յայտարար իցէ հեղութեան և քաղցրութեան և հա-
 մոզակեր հաւանութեան, որով և 'ի սպառ հեռի 'ի
 մոլեգին նախանձայուզութենէ:

1 Յովհ. ԺԴ. 6:

2 Մարկ. ԺԶ. 16:

3 Ղուկ. Թ. 55, 56:

Բ

Հնար իցէ 'ի հրահանգս և յընթացս ևկեղեցոյ գրտանել ինչ աշարանելի սակս մոյկնախանձ վրիժահանոքրեան . և առ այս զի՛նչ խոր՛նել արժան իցէ զդատապարտութիւն և րիցուն վիրգիլիտսի , զդատակերոյ Գալիկոսի , զդատապարտութիւն Յովհաննու Հոս , և զատենեկ Սրբաբնեւորեան .

Անցցուք ապա 'ի հրահանգս և յընթացս ևկեղեցւոյ : Զէ արժան յոմանս ևեթ 'ի քրիստոնէից , կամ յառանձինն ուրեք եկեղեցիս , և կամ 'ի բանս հայրապետաց ոմանց որոնել զեկեղեցին ուսուցիչ և աւանդապահ աստուածային յայտնութեան , առաքեալ 'ի Քրիստոսէ Յիսուսէ առ 'ի ուսուցանել մեզ զամենայն ճշմարտութիւն . զի եկեղեցիս այս ուսուցիչ ոչ այլ ինչ է բայց համախմբութիւն նախակարգ հովուաց միացելոց ընդ հովուապետին , այսինքն է եպիսկոպոսունք տիեզերաց և գլուխ նոցին հայրապետն հռովմայ որ է հօտապետ տիեզերական . հապա ուրեմն յառաջ մատուցէք դաւանութիւն ինչ հաւատոյ և կամ զհանգանակ , վճիռ և կամ օրէնսդրութիւն յընդհանրական եկեղեցւոյ տուեալ , որ պատուէր 'ի վերայ դիցէ և կամ հաւանեացի ընդ նախանձայուզութիւն մուկին և կատարի՝ որ կնիք յայտարարք են մոլենախանձ վայրագութեանդ : Զի՛նչ ինչ դասնիցէք յանցանել ձեր ընդ վէպս առաջնոց դարուց քրիստոնէութեան , եթէ ոչ ջատագովս և վարդապետս՝ որպիսի գր Տերտուլիանոսն էր և Վիպրիանոս , սուրբն Ոսկեբերան և Ամբրոսիոս , որ յայնապէս ուսուցանեն ևեթ հաստատութիւն հաւատոյ 'ի հաւանութենէ է և ոչ 'ի բռնութենէ¹ : Կա և յառա-

¹ Տես 'ի Տիւփուազէն 'ի Ճառն Յաղագս ներելութեան կրօնից . յօդ . Բ :

ջին երին դարս 'ի ծաւալել աշակերտաց զաւետարանն
'ի մէջ հեթանոսաց 'ի թշնամեաց իսկ իւրեանց չգիտեն
առնուլ զվրէժ, թող թէ զհուր և զսուր առնուլ 'ի
թիկունս օգնականութեան. և զհետ շաւղաց նոցա ըն-
թացեալ ամենայն առաքելագործ արանց, ոչ այլով
իւրք մուտ գտին առ կռապարիշտ ազնիս բայց վա-
ռեալք զինու համբերութեան և գթութեան: Իսկ ե-
թէ յետ այնորիկ յաջորդք Կոստանդիանոսի կայսերք
և իշխանք ուղղափառք սաշտպան կացին եկեղեցւոյ
ընդդէմ հերձուածողաց, և օրինաց նորա եղեն ջա-
տագովք, և զինու զօրութեամբ ընդդէմ կացին թըշ-
նամեաց նորա, սակայն և այնք զգուշութիւնք էին
քաղաքականք, և ոչ բռնաբարութիւն 'ի բռնադատել
զնիզ՝ մտաց. և բազում անգամ հարկ լինէր և զօ-
րու ծանու մաքառել ընդդէմ հերձուածողաց որ ոչ
կրօնից և եթ այլ և պետութեան իսկ թշնամիք էին, և
զվարդապետութիւնս իւրեանց ծաւալէին աւարա-
ռութեամբ և հրայրեցութեամբ: Ոչ անդէտ ինչ եմ
եթէ եղեն և իշխանք և հովիւք որ 'ի սուտ նախանձուէ
մոլորեալք՝ զանցին քան զսահմանս արդարութեան.
բայց ծայրայեղ իմն մոլորութիւնք առանձնականք են
և ոչ ինչ սանանեն հանրական ոգւոյ կրօնից, որ միշտ
ծափաձայն գովեսցէ զբանս սրբոյ քահանայապետին
Գրիգորի մեծի՝ առ եպիսկոպոս ոք Տերակինայ՝ որ
կարի անողորելի էր առ հրեայս. զի ասէ. « Քաղցր և
ամօք բանիւք հարկ է կոչել զանհաւատս 'ի քրիստո-
նէութիւն, և ոչ չրտուցանել զնոսա ահեղասատ ըս-
պառնալեօք ¹ »:

Իսկ անհաւատք զամենայն ճիգն 'ի գործ արկեալ՝
յառաջ ածեն խրոխտապանձ հաճութեամբ որ ինչ 'ի
տարեգիրս եկեղեցւոյ մարթ իցէ նշմարել նախանձա-
յուզութիւնս հալածչաց մոլեգինս:

Օրինակ իմն՝ առաջի առնեն զՎ իրգիլիոս ոմն անուն
երէց՝ որ փոխանակ զի զհակոտնեայց զգոյութիւն ու-
սուցանէր՝ հալածական վարեցաւ 'ի Զաքարիայ քա-
հանայապետէ յութերորդ դարու. այսպէս վարիու-
ցեալ զանցսն տ' Ալամպէր, և անաստուած գրիչ մա-

¹ Թուղթք. գիրք Ա. նամակ ԼԱ:

տենին որ մահադրի Համաօպոսթիան պապական նկարագրի
զարգացման հարց հարդոյ ¹: Եւ սակայն գիտել հարկ է,
տեւաբք, զի Աիրգիլս այս ամբաստանեցաւ՝ ոչ զի հաս-
տատեր զբոլորակն լինել երկրի, որ անխափր կարծիք
էին, այլ սակս վարդապետութեանն որով ճգնէր ցու-
ցանել եթէ իցէ ընդ երկրաւ այլ իմն ազգ մարդկան օ-
տար 'ի մերմէս, և հանուրց մարդկութեանս նախածնո-
ղէ. վարկած ստիսարակելի արդարեւ. և սակայն այն-
չափ ինչ թեթեւ էր հակաճառութիւնդ, և Աիրգիլդ
այնչափ սակաւ հաւածեալ, զի կարգեցաւ ևս եսլիսկո-
պոս Սալսպուրկայ ²:

Յիշատակի և Գալիլէոս իբրու դատաւարտեալ և
հաւածեալ 'ի Սրբոյ Ժողովոյն սակա ուսուցանելոյ ըզ-
թաւալումն երկրի զիւրեւ. այլ ըստ բաղդի յայտնա-
գոյնս ցուցեալ է յաւուրս մեր խաբէութիւն պատ-
րանացն՝ յոր կամեցան անհաւառք խարդաւանել ըզ-
մարդիկ 'ի հարիւրոց ամաց հետէ, և այս յայտնի է 'ի
Թղթոց Վուխչարալինեայ և Մարկիսին Նիքոլինի դես-
պանին Փլորենաիոյ, որք և երկոքին իսկ բարեկամք,
աշակերտք և պաշտպանք էին Գալիլէոսի. նա ևս յինք-
նագիր նամականւոյ և յայլոց գրուածոց նորին ին-
քեան Գալիլէոսի: Յորոց յայտ է թէ ոչ իբրու քաջ
աստեղաբաշխ հաւածեցաւ իմաստասէրդ, այլ իբր ան-
հմուտ աստուածաբան՝ կամեցեալ մեկնաբանել զաս-
տուածաշունչ գիրս: Բազումք թշնամիք նախանձընդ-
դէմք կացին նմա վասն հրաշալի գիւտիցն, այլ յա-
ւակնութիւն նորա 'ի կամելն համաձայն ցուցանել
զգիրս սուրբս ընդ գրութեանն Վոսկերնիկեայ, յարու-
ցին դատաւորս հակառակ նորա, և լեզուագարու-
թիւն նորին եղև սրտաճառ զգուանացն. ոչ 'ի բանա-
քննչաց կրօնից արդելաւ նա, այլ 'ի գիտահոյ 'ի տան
համարակալին, ազատ ամենեւին հաղորդելոյ ընդ ար-
տաքնոց. և 'ի ջատագովութիւնս նորա ոչ բնաւ բանք
եղին սակա գրութեանն, այլ սակա աղիկամի համա-
ձայնութեանն ընդ Գրոց. և յետ վճռոյն և յետս կո-

¹ Քրիստոսէ էջ 288:

² Տես զլուսաբանութիւն իրացս 'ի գիրսն Քրիստոսէի-
փր. Պատմի. հտ. Բ: էջ 315:

էլոյն զօնարալուր վարդապետութիւնսն՝ ազատութիւն տուաւ նմա դառնալ 'ի Փլորենտիա: Մալէ-Տիւփան ոմն բողոքական զծանօթութիւնս զայսոսիկ եհան 'ի լոյս, և 'ի նախագիծ պատճէնս զնոսին հաստատեալ պաշտպան եկաց ատենին հռովմայ ¹:

Եւ արդարեւ ոչ արժանի իմաստասիրի է 'ի մոռացօնս արկանել որչափ ինչ 'ի զարգացումն դպրութեանց, գիտութեանց և արուեստից աշխատ եղև դաշն հռովմայ, և մնորիապատուաստ սեթևեթել զվէպոգ ստայօգ: Այլ սակայն նոյն ինքն Գալիլէոս՝ սակս նորօրինակ վարդապետութեն զանկմանէ ծանր մարմնոց, 'ի նոցունց իսկ յընկերակցաց իւրոց դարձվեցաւ՝ որք վարժապետք վեհագոյնք էին 'ի ժամանակին, և ապա ամբաստանեալ 'ի նոցանէ առ դատաւորս՝ հարկեցաւ թողուլ լքանել զքաղաքն Փիզացոց իբրեւ օտարաձայն ոք և խեղաթիւր, որով և 'ի հրատարակել անդ զգիւտս արքանեկաց լուսնթագին՝ համարեցան զնա մոլորամիտ և երազայոյզ. և մի թէ վասն այսպիսեաց արժան իցէ ընդդէմ իմաստնոց ժամանակին յաչաղել և բարբանջել:

Նոյնպէս և Պետրոս Ռամիւս ամբաստանեալ եղև առ Փրանկիսկոսի Ա. որպէս յանցաւոր յարքունի իրս, զի զվարդապետութիւն Արիստոտելի եղծանել համարէր, և համալսարան Բարիզացոց էարկ զնա յաթոռոյ վարժապետութեանն և վտարեաց 'ի քաղաքէն. և մի թէ սակս այսորիկ արժան իցէ պախարակել զփառս Ժողովոյ համալսարանին այնորիկ որ մայր և դայեակ եկաց գիտութեանց և արուեստից: — Եւ իցէ թէ ապախտ առնիցեմք զմեծամեծար հարկս ծառայութեանց զոր հարին Փրանկիոյ ատենակալքն նախկին ժամանակաց՝ սակս այսորիկ՝ զի խորհրդարան Բարիզու առ նախանձու փառաց Արիստոտելի հրաման եհան անվկանդ ունել և ուսուցանել զիմաստասիրութի նորին, և զի 'ի վերջին ժամանակս հակառակ հանդիսացաւ սովորութեանն պատուաստելոյ զտղայս: Նա

¹ Տես յՕրագրին Հերմէս Փրանկիոյ յ7 յուլ. 1784. թ. 29. և կամ յԱստուածաբանական բարաբիւր Պերփիէի 'ի բառոց Աշխարհ և Գիտութիւն:

և Պայի խոհականագոյն ևս դատաստան բերէ զՍրբոյ
Ժողովոյն յասել անդ 'ի Պատմութեան արգի աստե-
ղաբաշխութեան¹ զի « Չէ արժան , ասէ , լուսով
մերոյ դարուս դատաստան առնել զպատրանացն . Կո-
ստենիկեայ դրութիւն 'ի Գերմանիա ևեթ ընդունելի
էր յայնժամ . . . իսկ յոլովք յաստեղաբաշխից հակա-
ռակ էին այնմ » : — Զհոսին ասացից՝ զի անիրաւ և
ծաղրական է տիեզերական եկեղեցւոյ համարել ըզ-
յանցուածդ կարի դուզնաքեայ , որ առաւաւելն՝ ա-
տենին հռովմայ համարելոց էին յանցանք , որպէս ա-
սացի և զնախընթաց խնդրոյդ :

Յիշատակի դարձեալ հերեսիովտապետ ոք անուա-
նեալ Յովհանէս հոս՝ որ դատապարտեալ յընդհան-
րական Ժողովոյն Կոստանդեայ 'ի հնգետասաներորդ դա-
րու , թէ և զիր ապահովութեան կենաց ընկալեալ
էր , սակայն ըմբռնեալ մատնեցաւ կենդանւոյն 'ի հուր ,
բայց ոչ գժուարին ինչ է արդարացուցանել զԺողովք
յայդմ . զի նա իրաւամբ իսկ դատապարտեաց զհոս
իրբ հերետիկոս . իսկ մատնել զնա տանջանաց՝ Սիկիս-
մոնտի կայսեր գործք եղեն ոչ որպէս հերեսիովտա-
պետ դատեալ , այլ իբրև խռովեցուցիչ միասակար :
Եւ զգիրն ապահովութեան ոչ եթէ Ժողովոյն՝ այլ կայ-
սեր տուեալ էր նմա վասն ճանապարհին առ անբոյթ
հասանելոյ նորա 'ի Կոստանդիա՝ ուր երթայր պաշտ-
պանել զանձն² . որով և յայա է զի և կայսրն ոչ դր-
ժեաց ինչ ուխտին և հասարակաց օրինաց դաշանց :

Այլ որ քան զամենայն ինչ առաւել պատճառս
այս հակառակորդաց չարահամբաւել առանձինն իմն
օրինակաւ զկաթողիկէ հաւատս , և 'ի վերին երեսս
հաւաստիս ածել մոլենախանձ գնացից նորա , է ա-
տեանն այն արեան՝ որ այնչափ մահուանց եղև պատ-
ճառ , որ ոչ զգործս ևեթ դատէր այլ և զխիղճ մտաց ,
և պարզաբար ասել՝ ատեանն սրբաբնութեան : Մի
համարիք , տեսարք , եթէ պաշտպան հանդիսանալ ա-
ռաջի կայցէ ինձ սպանիացւոց ատենին , որ առանձինն
իմն տեղոյ սեպհական օրէնսդրութիւնն էր , ատելի

¹ Գրք բ . § 52 . հա . բ . էջ 151 :

² Բառգիրք հերձուածոց . հա . բ . էջ 150 . և զկնի 'ի ծանօթ :

Փրանկացս, և օտար յօրինաց մերոց և 'ի սովորութեանց, և անծանօթ յողովագունից յայլոց եկեղեցեաց. զորոյ ոճիրսն յոր շաղախեցաւ՝ չէ արժան ընդհանրական եկեղեցւոյ համարել, և զորմէ շատ խակ են առացեալքս. այլ հարկ է ստուգագոյն ևս տալ ծանօթս զքննութեան ատենէդ:

Եւ նախ քան զամ արժան է խելամուտ լինել զի չկարեմք ժխտել զիրաւունս զոր ունին եկեղեցական և քաղաքական իշխանութիւնք միաձայն խորհրդով կարգել օրէնս ինչ առ 'ի զգէմ՝ ունեւոյ նորաձայն սկըզբանց՝ որք ապականարարք իցեն ընկերութեան, որ 'ի վրդովել անդ զխաղաղութիւն եկեղեցւոյ՝ աղմկեն և զանդորրութիւն պետութեան, և զի 'ի կարի խկ քաղցրահամբոյր ընկերութիւնս քաղաքականս՝ գոն ատեննք դատաստանի ոչ միայն արդարութեան առ 'ի պատուհասելոյ զյանցանս, այլ և նախահոգ զգութեան առ 'ի զառաջս առնլոյ եղեռանց և 'ի բաց փարատելոյ զժողովակս չարագործաց, որք մարթին վրդովել զխաղաղութիւն հասարակաց. և զի ուղղապէս խորհին ատենակալք և քահանայապետք եթէ չար վարդապետութիւնք 'ի չարագործութիւն ածեն ըզմարդ, և զի ոչ ումէք ներեալ է ընդ պատրուակաւ ազատութեան կարծեաց՝ խռովս յարուցանել 'ի ժողովրդեան. և զի առհասարակ բռնութիւն բռնութիւն վանելի է՝ որպէս ասաց Աիկերոն¹. և եթէ սանձահարութիւն ստահակութեան որ ոչ զանցանիցէ քան զարդար սահմանս, կարեոր է 'ի պահպանութիւն բարեաց, և չարաց միայն ատելի:

Եւ երկրորդ անգամ և զայն աղղել արժան է, զի առ ողջամիտ դատաստան բերել զիրաց՝ հարկ է 'ի վեր ելանել 'ի ժամանակսն յորս ատենասացս կարգեցաւ. ժամանակք ահարկուք յորս խռովայոյղ ազանգք ահարկ առնելին զիշխանութիւնս և զէն 'ի ձեռին քարոզէին զիւրեանց վարդապետութիւնս. և զի ահաւորագոյն օրէնք ատենիս 'ի քաղաքական տեսչութենէ իշխանաց առին սկիզբն. օրինակ իմն յերեքտա-

¹ Թուղթք առ ընտ. գիրք ԺԲ. նամակ Գ:

սաներորդ¹ դարու կայսրն Փրեդերիկոս Բ հրատարակեաց 'ի Պատաւիոն զհրովարտական ահեղասատոյս յայս խնդիր. և 'ի վերջ կոյս հնգետասաներորդին² հաստատեցաւ 'ի Սպանիա ատեանդ քննութեան 'ի Սիքստոսէ Գէ, այլ 'ի Թախանձանաց Փերտինանտոսի արքայի. և 'ի վեշտասաներորդումն³ 'ի Լուսիտանիա 'ի Պաւլոսէ Գէ, այլ 'ի Ժաեղոյ Յովհաննու Գի: Յայտնի է դարձեալ զի և 'ի Վենետիկ հաստատեցաւ ատեանդ առանձինն հրամանագրով ծերակուտին, յորոյ և երեք կաճառորդք էին այնմ: Վասն որոյ և գրիչ մատենին անուանելոյ Բարեկամ մարդկան, որ ոչ սիրող որ է ատենիս, ասէ⁴. « Քննադատութիւնդ որ ահարկու իմն ատեան էր երբեմն 'ի քաղաքական կարգս... յիշխանաց անտի էառ զհաստատութիւն »: Ապա ընդէր իցէ եկեղեցւոյ և եթ համարել զայն 'ի մեղանս՝ որ պէս առնեն իսկ հակառակորդք նորին:

Եւ երրորդ անգամ և զայն ևս պարտ է ինձ 'ի յուշածել որ կարևորագոյն է 'ի խնդիրս և գովութիւն մեծ եկեղեցւոյն հռովմայ, զի քան այլ ուրեք մեղմագոյն էին առ նմա օրէնք ատենիս, և անծանօթք էին նմա արիւնդուշտ դատակնիք և պատուհասք՝ որով չարահամբաւեայն է ատեան Սպանիոյ. և Ֆլէօրի որ հակառակ էր քննադատութեանդ՝ ցուցանէ յեօթներորդում ճառին եթէ քահանայապետք հռովմայ բաղում օրէնսդրութիւնս սահմանեցին առ ամօքելոյ զնստութիւն նորին⁵. վասն որոյ և 'ի Ներշնչանական⁶ յորում այնչափ պախարակին դատաւտանք և տանջանք Սպանիացւոյ, բայց և առ նմին զարմանալի թուի զի նոքա այնչափ խստագոյնս վարին 'ի դատոսն՝ ուր Խաւաքիք հնարողք նորին՝ այնչափ քաղցրութիւն 'ի վար արկանեն »:

Գիտեմ ասպքէն զի ջատագովք սպանիական ատե-

1 Ի 21 փետր. 1224:

2 Ի 1483:

3 Ի 1515:

4 Ի հտ. Բ. էջ 191:

5 Ճառք զեկեղ. պատմ. Է. Թ. 43:

6 Տես զյօդուածդ քննադատութիւն inquisition. հատ. Ը. էջ 774. տպագր. միածալ:

նին առ անմեղադիր առնելոյ զնա՝ ցուցանեն եթէ
առ ահի քննադատութեանն յանդորրու եկաց Սպա-
նիա, մինչդեռ այլք յաշխարհաց՝ Փրանկիա և Գերմա-
նիա, Անգլիա և Ստորին նահանգք և Հելլուեաիա՝
մատնեալք 'ի քաղաքական ժխորս աղմկէին. և Վոլ-
դէռ 'ի ճաշակն յընդհանուր պատմութեան ազգաց
ցուցանէ եթէ 'ի վեշտասաներորդ և յեօթնեւտասնե-
րորդ դարու ոչ բնաւ երևեցան 'ի Սպանիա յեղափո-
խութիւնք արիւնուռչոյք և դաւաճանութիւնք և պա-
տուհասք դժնդակագոյնք՝ որպէս յարբունիս այլոց
պետութեանց Եւրոպայ, և զի « Ոչ իւրք մեղապարտ
էր յայնժամ Սպանիա՝ բաց յարհաւրաց ատենին
քննադատութեան » : Այլ մատենագիր որ յաւուրս
մեր ասէ առ այս. » Չգիտեմ զինչ ինչ պատասխանի
արասցէ անողորելին անպամթշնամի քննադատութեց՝
առ սպանիացի որ որ այսօրինակ բանիւք անմեղադիր
նմին հանգիստացի : « Աչացուք և կարծաւորք էք ա-
մենեւին և զմի և եթ կէտ նշմարէք 'ի խնդիրդ. իսկ օ-
րէնսդիրք մեր 'ի բարձանց դիտաւորեալք՝ միահամուռ
զամենայն ինչ նկատէին. զի 'ի սկզբան անդ վեշտա-
սաներորդի դարուն տեսեալ զբովանդակ Եւրոպա
այրեցաւեր, առ 'ի համաճարակ հրդեհէն զաշխարհ
իւրեանց ճողոպրելոյ՝ 'ի վար արկին զքննադատութի,
որ քաղաքական ինչ հնարք են որով վարեցան 'ի պահ-
պանել զմիութիւն կրօնից և զսուաջն առնուլ կրօնա-
կան պատերազմաց. իսկ դուք ոչ այսպիսի ինչ ածէք
զմտաւ և հնարեցէք : Այլ 'ի քնին առցուք զարգասիս
նորին. և բաց 'ի փորձոյ իրացն՝ այլն ամենայն դատա-
ւոր կեղակարծ է ինձ 'ի խնդիրս : Տեսէք ալէ զի 'ի
սկզբանց Լուտերի բորբոքի մարտն երեսուն ամաց, և
անլուր անկղիտութիւնք կրկնակնքոց և շինականաց,
քաղաքական մարտք Փրանկիոյ և Անգլիոյ և Փիան-
տրայ, մարդախոշոշ ոճիրք սրբոյն Բարթոլիմայ, և
կոտորած Մերինտուէայ և հարուածք Սէվենայ, ըս-
պանումն Մարիամու Սթուարտայ, Հենրիկոսի Գի և
Դի և Կարոլոսի Անոյ և իշխանին Օրանժի և այլոց. մին-
չև 'ի ճապաղիս անդ արեան զոր հեղին 'ի ձեզ վարդա-
պետք նորաձայն աղանդոց՝ մարթ էր նաւարկել. և
սակայն ատեանդ քննադատութեան զնոցուն և եթ
զնորաձայնիցն արդեօք հեղեալ էր զարիւն՝ և դուք

տխմարեղ և ամբարհաւածք, որ առ չգոյէ դոյզն ինչ նախահոգակ տեսութեան՝ ի նախճիրս արեան ոլողեցիք զԵւրոպա, զուք յաւակնիցիք դարովել զթագաւորս մեր որ յամենայնի զգուշացան յառաջագոյն: Ապա մի ևս յաւելուցուք ասել եթէ զայս ինչ և զայն եղեւն գործեաց քննադատութիւն յերբեմն ժամանակի. զի ոչ զայսմանէ են բանքս, այլ զայն արժան է մեզ գիտել եթէ ընդ երկս դարս յետինս ի խաղաղութեան և ի բարութեան վայելէր Սպանիա քան զայլ ամենայն աշխարհս Եւրոպայ ի պատճառս քննադատութեան ատենիդ: Զերջանկութիւն այժմեան ազգի առ ոտն կոխել՝ սակս մտացածին բարեոյ ազգաց հանդերձելոց՝ հաշիւք համարոյ իցեն թերեւս իմաստասիրի, այլ օրէնագրաց այլ օրէնք են¹»: Թուղում զպաշտպանութիւնդ որպէս և էն, և գովութիւն նորին և դարովանք ինչ ոչ սանանեն առաջագործելոյ խնդրոյս զոր ջատագովել առեալ եմ. և զկաթողիկէ եկեղեցւոյ և եթ զվրէժինգրութիւն յանձին կալեալ, զոր օրինակ մի և եթ առանձինն ատեան ոչ զբովանդակութիւն ատենակալացն Փրանկիոյ յանդիման կացուցանէ, նոյնպէս և Սպանիա միայն ինքնուրոյն՝ ոչ է եկեղեցի բովանդակ:

Որպէս երբեմն, նոյն և այժմ հաստատապէս հաւատարի, և յետ այսորիկ ևս հաւատատեսցի և իբր աներկբայելի ինչ առաջի գիցի՝ իբրու թէ սուրբն Գոմինիկոս առաջին դատաքննիչ լեալ իցէ ի Նարբոնա Ալիտաց. և սակայն կեղակարծ յոյժ է բանդ հաստատութեամբ յառաջ բերեալ. զի դրիւք վարուց սրբոյն և իմաստուն քննաբանք ժամանակիս ի հաւատարմութիւն ժամանակակից մատենագրաց հաստատեալք՝ համարին եթէ սուրբն Գոմինիկոս ոչ զայլ ուղի ճանաչէր ընդդէմ հերետիկոսաց, բայց հրահանգել զնոսին և երկայնամտել. և չէր ինչ նմա այնչափ դաւանագոյն ի քարոզութեանն՝ որչափ դնել սպաշ-

¹ Թուղթք առ ռուս որ ազնուազգի սակս Քննադատութեան Սպանիոյ. Թուղթ. Դ. էջ 89 և զկնի:

խարանս ինչ պահոց և աղօթից առ դարձեալսն 'ի հեր-
ձուածոց ¹:

Ասէին դարձեալ՝ զոր և Մոնթէսքիէօ ճմարիտ հա-
մարեցաւ, եթէ հրեայք վասն կրօնից իւրեանց եւթ
պատուհասակո՞ծ լինէին. այլ չէ ճմարիտ. զի քննա-
դատութիւնն որոնէր զայնոսիկ եւթ 'ի հրէից՝ որ յետ
միանգամ՝ դաւանելոյ զքրիստոնէութիւն՝ դառնային
յուդացութիւն հրապարակաւ ընկալեալ միւսանգամ
զհրէութիւն:

Եթէ որ հաւատս ընծայեսցէ նանրահաւատ գրչաց
վերջնոյ դարուն՝ Սպանիա աշխարհ մարդածախ էր
իւրոց բնակչաց՝ յերեսաց քննադատութեան ատե-
նին, և սակայն անհերքելի է ճմարտութիւնս եթէ
յորմէ հետէ թագաւորեաց 'ի Սպանիա այժմեան
սոհմն արքունի՝ տակաւ խստութիւն քննադատու-
թեանն թուլացաւ. և յամին 1680 առ Կարողոսիւ Բ
վերջին եկաց թափօր դատապարտելոցն: Մտենա-
ղիւր որ փրանկ որոյ վկայութիւն չէ ինչ կեղակարծ,
զի թշնամի քննադատութե է այրն և գեսպան Փրան-
կիոյ կացեալ 'ի Սպանիա, ասէ 'ի մտենին իւրում
որ անուանեալ կոչի պատկեր արգիլ Սպանիոյ ²: Զդա-
տաքննութեանդ ատեան մարթ էր մեզ յօրինակ
արգարութեան ածել յաւուրս մեր՝ առաւել քան
զիննամեայ բնակութիւնն իմ յաշխարհի անդ, և խնա-
մատ դիտողութիւնք ցուցին ինձ 'ի փորձոյ եթէ 'ի զգու-
շանալ ուրուք 'ի բանս իւր և 'ի դնացս՝ յորս կրօնիցն
պատկանիցին, հնար է նմա դիւրաւ ճողոպրել զան-
ձրն յատենէն, և այնպէս յանդորրու կեալ 'ի Սպա-
նիա որպէս և յայլ աշխարհս Եւրոպայ:

Հուսկ ուրեմն, տեարք, կամակար իսկ և անղեղջ
մաօք թողումք բանադատութեան բողոքականաց և
անհաւատից զինդիրդ սակս ատենիցն Սպանիոյ և
Լուսիտանիոյ. և զի միւսանգամ ասացից, օրէնսդրու-
թիւն ինչ տեղական էր այն առժամանակեայ և ա-

¹ Տես յԱստուածաբանական բառարանին Պերժիէի 'ի բառն
Դամիսիկեան. և զվարս հարց և զվկայից՝ թարգմանեալ յանդ-
շիականէ՝ 'ի հատորն Է. էջ 85 'ի ծանօթ. տպագրութի 1844:

² Պուրկուէն որ եկաց գեսպան 'ի ժամանակս վարչութեան.
հաա. Ա. էջ 388:

ռանձինն, քաղաքական մանաւանդ քան եթէ եկեղեցական. մինչ զի ոչ խոհական խմաստութեան է սակս նորա մոլենախանձ գնացիցն բարուրս չիել զկաթողիկէ կրօնից առհասարակ, որպէս և ոչ աստուածանդէտ համարել զկաճառ մի իմաստնոց սակս անաստուածից ոմանց լինելոյ նմին կաճառակից: Այլ կամէի իմն գիտել եթէ որ այն աղանդ իցէ հերձուածողաց որ իրաւունս ունել յաւակնիցի զառաջինն քարոնկէց լինելոյ յատեանն յայն. զի որպիսի արիւննուշտ հրովարտակք ոչ հրատարակեցան 'ի հերձուածողաց ընդդէմ կաթողիկէայց, և կամ 'ի միոյ յաղանդոյ հակառակ միւսոյն՝ յաղգան յայնոսիկ որ յանձին կալան զնորաձեռութիւնդ: Մի թէ ներողամիտ ևս գտաւ Վալվինոս ընդդէմ Աերվետոսի և այլոց բազմաց՝ որ նորաձայնս քարոզէին որպէս և նա ինքն. որպիսի անողութիւն խտուածի ոչ ցուցանէին Տանիմարդա և Սուետք հակառակ կաթողիկէայց. և 'ի հոլանտա որպիսի բուռն կատաղութեամբ հալածական վարէին Արմինեանք, Պարնվէլտ գլխատեալ և Կրոտիոս գատապարտեալ 'ի բանտ մշտնջենաւոր: Եւ մանաւանդ առ անգլիականն ասելի է. կարի 'ի Ճա՛հ է ձեզ մեղադիր լինել հռովմէական եկեղեցւոյ սակս քննադատութեդ. ձեզ՝ որոց օրէնսդրութիւնք ընդդէմ կաթողիկէայց լի և հոծ գտանին խժգժագոյն կարգովք՝ որովք ոչ բնաւ պղծեցան մատեանք օրինաց և ոչ միոյ ուրուք յաղգաց բարգաւաճելոց քաղաքական հրահանգօք: Իսկ առաղանդ անհաւատից վերջնոյ դարուս ասեմք. Եւ յանդրգնիցիք դուք զնարոյկսն նախկինս 'ի դէմս ածել Սպանիոյ, մինչդեռ վարդապետութիւնք ձեր և գնացք 'ի վերայ ածին կացուցին զահաւորագոյնն 'ի քննադատութիւնս՝ որ յերիս ամս միտյն առաւելագոյն ևս արեանց գտաւ պարտաւոր, քան յերիս դարս բովանդակատեանք ընդ ամենայն պետութիւնն սպանիացւոց: Հարկ է մեզ խոստովանել զի կորուսաք մեք զիրաւունս իրատելոյ զմերձաւորս մեր, ապա գլխակորեալք 'ի շառագունանս ճակատուց՝ հայցեսցուք զներուսմն, յոգւոց հանցուք ընդ մոլորութիւն մարդոյ վարելոյ 'ի կրից և մանաւանդ յամբարտաւանութենէ, և յանցելոց յանցանացն իրատեալք՝ լաւագոյնս լինել ճշդնեսցուք. և փոխանակ դառնութեամբ յարձակելոյ 'ի

վերայ յանցանաց մերոցս նմանեաց՝ զմիմեանց մեղանս քօղարկեացուք, որպէս և կամին խկ կրօնքս մեր. և որչափ օտարք էաք՝ ի միմեանց՝ այնչափ առաւել ճշգնեացուք դալ՝ ի մի միաբանութիւն, և թողցուք նոցա՝ զի և մեզ լիցի թողութիւն¹:

Այսպէս տեսաւ ահա զի ի հեղինակ անդ հաւատոցս Յիսուս Քրիստոս՝ չեք ինչ որ ոչ յանձին բերիցէ զանխառն սէր և զգթութիւն անապակ. և չեք ինչ սրբագոյն քան զվարդապետութիւն եկեղեցւոյ նորին. և զի անհնարին անիրաւութիւն է դատաստան բերել զնմանէ ըստ կարծեաց և ըստ գնացից և ըստ մտաց ոմանց և եթ յանդամոց նորա մոլորելոց երբեմն ստապատիր նախանձու: Այլ արդեօք չիցեն գոնեայ անցք ինչ ի վէպս՝ յորս յայանագոյն երևիցին հեռ և մոլեգնութիւն, որոց և սկիզբն ի կրօնից իցէ առեալ:

Գ

Չիցեն գոնեայ անցք ինչ յորս յայտնագոյն երևիցի հեռ և մոլեգնութիւն որոց սկիզբն համարին կրօնք, որպիսի են պատերազմուք սակս կրօնից, խաչակրաց արշաւանք, կոտորած Հնդկաց ի գիւտս Նորոյ աշխարհի, սպանդ սրբոյն Բարբոզիմեայ, և կոչուումն յետս հրովարտակին Նանքի:

Այսպիսի իմն է, տեսաք, անհաւատիցդ ընթացք, զի անտես արարեալ զմեծամեծ բարութիւնս որ ի Քրիստոսական կրօնից յորդեցին աշխարհի, կամաւար յօժարութեամբ առաջի առնեն զծայրայեղ չա-

¹ Տես զգիրսն անուանեալ Աւելագանցութիւնք բանից հետաքննականք: — Պատասխանի առ թուղթ հայրենակցի ուրաք զաններելութենէ տղանդոց. էջ 417: — Ուղեւորութիւն նոր ի Սպանիա. ի յօդ. Դատաքննութիւն, էջ 68:

րիան յորս վարեցին զայն մարդկայնոց ակառից ցանկութիւնք։ Իբրեւ զգործ կրօնից յանդիման կացուցանեն զհերձուածս և զհերեսիտութիւնս որք մերթ ընդ մերթ վրդովեցին զպետութիւնս, և զարեւնահեղ կագս և զպատերազմունս որ յառաջ եկին 'ի պառակտութեանց յայնցանէ։ զխաչակրացն արշաւանս զոր ստասպատիր եռանդեան կրօնից համարին արգասիս, զկոտորած հնդկացն 'ի գիւտս անդ նորոյ աշխարհին, զմարդախոշոշ եղեռն սրբոյն Բարթոլմէայ, զխափանուամ հրովարտակին Նանթի։ որովք գիշերադէմ և թխատեսիլ նկարեալ զքրիստոնէութիւն՝ յանդիման առնեն զնա մտաց իբրու ժանտաժուտ թշնամի ազգի մարդկութեանս։

Այլ յառաջ քան զամենայն մարթ էր ինձ ընդդէմ ամենայն բաջաղանաց որ յառելութենէ և 'ի կանխա կարց կարծեաց, տալ պատասխանի բանիւք Ոգւոյ օրինացն որ ասէ՝¹ «Ոչ օրինաւորապէս որ վարի ընդդէմ կրօնից, որ 'ի մի վայր առեալ կուտէ զամենայն չարիս որ 'ի նմանէ յառաջ գան, եթէ ոչ առ նմին գիցէ և զբարիս 'ի նմանէ գործեցեալս։ Եթէ կամեցեալ էր պատմել զամենայն չարիս զոր արարին օրէնք քաղաքականք, միապետութիւն և ընկերահաշտ ազատութիւն, բազում ինչ ահագինս առաջի կայր ինձ ասել»։ Գիտիցէք յինչ առեալ ածէ զմեզ այսօրինակ բարբառնջել զկրօնից։ յորժամ մոլեղնութեամբ զնա ինքն պարտաւոր առնեմք չարեացն յոր վարին նովաւ մարդիկ, և յորժամ 'ի մոռացօնս արկեալ զբարիս որք հօսեն 'ի նմանէ աղբերաբար՝ յիշեմք միայն զչարիս որոց ինքն համարի պատճառ, վեր 'ի վայր հարեալ վրդովեմք զկարգ քաղաքաժողով ընկերութեան, և 'ի վայրագութիւն կենաց հատանիմք։ Քանզի և ինձ հնար է թուել մի առ մի զչարիսն որ 'ի մարդաժողով ընկերուէ՝ և ասել։ Ալէ անցէք միանգամ ընդ տարեգիրս աղգաց և ազանց հնոց և արդեաց՝ Եգիպտացւոցն ասեմ և Պարսից և Յունաց և Հռոմոց և խժաղժից որ աւերեալ կործանեցին զհռովմէականն պետուն, և որոց

¹ Գիրք ԻԴ. գլ. Բ։

ի նորա աւերակացն ելեալ կանգնեցան ազգք, ընթեր-
ջիք և զվէպս չորից կողմանց աշխարհի, ապաքէն զինչ
ի նոսին գտանիցէք, բայց եթէ ախաս որ ի քաղաքա-
կան բարդաւաճանաց յառաջ գան, ոճիրս անթիւս և
զարհուրելիս, հերձիս և պատերազմունս գողցես մըշ-
տընջենաւորս՝ որք ոչ դադարեցին բնաւ արեամբ ոռո-
գել զերկիր։ Ի քսանեւորս ժամս յորս բաժանի օր՝
հազիւ ուրեմն գտանի մի ժամ և եթ յորում ի մասն
ինչ հողագնացոյս ոչ հեղցի արիւն մարդոյ ի սուսեր
մարտի. այսչափ տհա յաճախ են աղէտք դժնդակք՝
արգասիք ընկերութեան, մինչ զի լաւ ևս իցէ ազգի
մարդկան իբրև զանասունս թափառել յանտառս։
Արդ զոր ինչ ասիցէք դուք ինձ ընդդէմ ճառատանացս
զկարգաց ընկերութեան, նոյն լիցի և իմ պատասխանի
որոց զկրօնիցս նոյնօրինակ ճամարտակիցեն։ Քանզի
չէ արժան, տեսաք, յընկերութեան մարդոյ յայն նը-
կատել եթէ յինչ յանգիցի իշխանութիւն ի ձեռս այ-
նոցիկ որ նովիմք զեղծանիցին, այլ յայն՝ եթէ զինչ
լինէր ընկերութիւն առանց իշխանութեանն որ առաջ-
նորդէր նմա. այսպէս և ի քրիստոսական կրօնս մի զայն
և եթ խնդրէք եթէ զիարդ եղծանի մարդ նովիմք և ի
չարն վարի նովաւ, այլ և զայն՝ եթէ զինչ լինէին ա-
ռանց քրիստոնէութեան ազգքն այնոքիկ որ դաւանին
զնա այժմ։

Այլ առ անհաւատան ասելի է. յիշատակէք դուք
միայն զմարտս և զպատերազմունս կրօնից, բայց լռէք
զայն՝ զի ամբարհաւաճ և խռովայոյզ քաղաքագիտուն
ի ծածուկ նիւթէր զդաւանան և ապա յանուն կրօնից
ամբոխէր զժողովուրդն և յարուցանէր զնսսա ի կը-
ռիւ. յայսմ ձայնակից է մեզ և Ռուսոյ։ Ի հաշիւ
համարոյ գտէք դուք գողցես զթիւ սպանելոյն ընդ
դարս ութնութեանն ի պատերազմունս կրօնականս, վեց
հազարս ամ ըստ ամէ կարգելով ըստ ազգս ազգս քրիս-
տոնէից, և սակայն չյիշէք զայն եթէ սկզբունք կրօնից
ամոքեցին զդժնդակութիւն պատերազմաց, և նոքօք
խռովայոյզ յեղափոխութիւնք կարճեալ նուազեցան.
նոքօք մեծան ի ժողովուրդս իրաւունք ազգաց և
կարգ արդարութեան, որով արդելաւ ընդվայր հեղումն
արեան մարդոյ, և որոց չեմք բաւական ըստ արժան-
ւոյն լինել երախտագէտս։ Մի ոմն ի պաշտպանողաց

կրօնիցս որ եկաց յաւուրս մեր՝ ասէ՝¹. « Չէ մեզ հարկ արաաքոյ քան զաշտարհս մեր դեգերել. զի ահա՛ ՚ի Փրանկիա հաստատութիւն անկեղանոցաց և եթ ընկեցիկ մանկանց, և դուծ խնամոց որ աղգի ՚ի հոգիս ծնողաց ՚ի խորհրդոյ մկրտութեան, ամ ըստ ամէ զվեց հազար Փրանկս փրկէ ՚ի մահուանէ, ... ուր անգթութեամբ Սինէացւոց կորնչին ամի ամի առաւել քան զերկա բիւրս երախայից ճիշդ համարով. և սակայն ի մաստասերքդ այդոքիկ պանծալի իմն հռչակեն զմարդասիրութիւն աղգին: Նոյնպէս և խժգժութիւն հրեովմայեցւոց թողոյր կորնչել ամ ըստ ամէ ՚ի սովոյ և յախտից հիւանդութեանց զբիւրաւորս ՚ի գերեաց, և սակայն ոչ ինչ խօսին զնոցանէ իմաստասերքդ կարեկիցք »: Դուք հնարիք ցուցանել եթէ ՚ի քրիստոսական կրօնս և եթ եղեն արիւնահեղ պատերազմունք սակս հաւատոց, և մոլենախանձ հալածանք. այլ վէպք նախնոյն Ելլադայ յանդիման առնեն մեզ պատերազմ իմն նուիրական որ արիւնոռուշտ մոլեգնութեամբ ձեցաւ ընդ ամս տասն, պատճառս առեալ ՚ի կրօնից². և զի Քսերքսէս երկրպագու կրակի՝ յաւեր և յապականութիւն եդ զՅունաստան և զմեհեանս աստուածոց նորա. և զի յԵգիպտոս մինչ ազգ մի սեղանս կանգնէր անասնոց ոմանց անբանից, այլք ՚ի մերձակայ ազգաց առ պիղծս զնոսա ունէին. և անտի յառաջ գային կապք և կռիւք անվախձանք ՚ի մեջ քաղաքի և քաղաքի³. և զի դարձեալ մոլեգին նախանձ հեթանոսաց ընդ դարս երկս հեղեղս արեանց հոսեցոյց զքրիստոնէից ընդ բովանդակ մարզս հռովմէական պետութեն. և զի ՚ի չորսորդում դարու ազգն հայոց որ խաղաղութեամբ պինդ ունէր զքրիստոնէութիւն, հարկեցաւ արիւնոռուշտ պատերազմաւ զգէմ ունել Մաքսիմիոսի, որոյ ինքնին ՚ի գլուխ կացեալ բանակին երթայր հարկանել զնոսա ՚ի պահակս լերանց ուր ապաստան անկեալ էին, և միւսանդամ կանգնէր զգրօշեալսն զորս

¹ Պէրժիէ ճառ. յաղագս ճշմարիտ կրօնից. մասն Գ. գլ. Է 519. հատ. Ժ. էջ 457. տպագր. յ12:

² Ռուէնի Հնախօս. գիրք ԺԴ. 52:

³ Նոյն. գիրք Ա. գլ. Բ. 51:

նոցա կործանեալ էր. և զի Յուլիանոս իմաստասէր անագորոյն քան զՆերոն հալածեաց զեկեղեցի. և խալիֆայն Օմար կործանեալ աւերեաց առաւել քան զչորեք հազար մեհեանս գիցապաշտից և եկեղեցիս քրիստոնէից, և զօրութեամբ զինուց տարածեաց ընդ աշխարհ զաղանդ կարծեցեալ Մարգարէին. և զի կրօնական բանակաւորութիւնք զՂուրանէն՝ արիւնահեղ պատերազմունս յարուցին ընդ մէջ Պարսից և Թրքաց. և զի առ մեօք անհաւատութիւն ընդ կեղծուպատիր անուամբ իմաստասիրութեան յետ միանգամ վարելոյ զինուանոտի իմաստունէ՝ վառեցաւ և ՚ի սուսեր մարգախոշոշ ընդգէմ՝ աշակերտաց աւետարանին: Եւ ահա յետ այսքանեաց՝ յաւակնեալ յանդգնին ասել եթէ քրիստոնէութիւն և եթ պղծեալ տեսանի յարիւնուշտ պատերազմաց: Յաւեսցէ մեզ, տեարք, զի կարող է մարդ ՚ի չարն վարել զայն ինչ որ սրբագոյն և նուիրական է յաշխարհի. բայց սակս չարեացն որոց յանիրաւի պատճառ համարի քրիստոնէութիւն՝ մի ՚ի մուացօնս դարձուցուք զբարիսն որոց վասն պարտապան եմք նմին, և ոչ դարձեալ զառաքինութիւնս զորս նա տայ գործել մարդկան: Մի թէ արժան ինչ իցէ յետ միանգամ տեսանելոյ զըւսապայծառ և զկենդանարար շող արեգական՝ յորոյ ՚ի լոյս և ՚ի ջերմութիւն վերածնանին էակք համագոյիցս, անգոսնել զնա վասն այնորիկ՝ զի ՚ի տոչորմանէ ճառագայթիցն ելանեն բարձրանան յերկրէ շամանգաղք գոլոշեաց որոտընդոստք¹:

Իսկ զինչ ասել իցէ զխաչակրացն արշաւանաց. այլ մի վաղվաղեսցուք, տեարք, անգոսնել զհարս մեր և դատապարտ առնել զանսովոր գէպսն՝ որոց այնչափ մեծ էր ազդեցութիւն ՚ի յեղափոխութեան Եւրոպայ. թերևս ՚ի քննել անդ մտադիր զիրան՝ տեսցուք զի հարքն մեր զգուշաւորագոյն ևս առաջնորդեցան կրօնասէր եռանդեամբն, քան մեք յանգագ և ՚ի ցուրտ բանէ մտաց. և զի պատերազմքն այնոքիկ նուիրականք այնչափ առաւել ցուցանեն զնախատեսութիւն նոցին՝ որ.

¹ Տես ՚ի գիրսն Աւետարանցութիւնք բանից կարեւորք. յէջան 375 և 466:

չափ և զարիւթիւն: Հաւանեալ եմ և ես ասել եթէ նախկին պատճառ հեռաւոր արշաւանացն էր իղձ նոցին ազատելոյ զԳերեզմանն սուրբ և զտեղիս սրբանուէրս պատուեալս բարեպաշտութեամբ ի բովանդակ ազգաց քրիստոնէից. և զի այս իսկ էր վախճան ամբօխին զինուորելոյ, որպէս և է իսկ ըստ մտաց քերթողաց որք զհրաշալին զայն և զանհնարին անցսն երգեցին, և սակայն յեռանդագին յաշխուժին որ ամ ձրգեաց զարեմուտս ողջոյն՝ չիցէ մարթ նկատել և տեսութիւն իմն քաղաքական օրինաւոր և խորախորհուրդ: Ոչ կամիմ քօղարկել զցոփութիւն և զանկարգութիւն բազմաց ի խաչակիր զօրականէն, և ոչ զանխորհուրդ առաջնորդութիւնս պատերազմացն ի բազում տեղիս, և ոչ զյիմարութիւն ի զօրածողովի անդ խաժամուժ գումարտակացն՝ որք առանց կարգաց և օրինաց մեկնէին յափանց Եւրոպայ: Եւ սակայն, տեսալք, քանի անկարգութիւնս չմարթիցի ի թիւ արկանել՝ յօրինաւորագոյն մարտս իսկ իմաստութեամբ առաջնորդեալս, որք անփառունակ կացուցանեն զնոսին. քանզի որդի մարդոյ ամենուրեք ընդ իւր կրէ զմոլորութիւնս մտացն և զսրտին: Այլ հարկ է զարշաւանս խաչակրացդ միահաղոյն նկատել և դէտ ունել վախճանի նոցին. որք և կարգեցան իսկ ըստ հասարակ օրինաց պատերազմի ի ժԱ դարու ընդ Փիլիպպոսիւ Ա. յԺԲՆ՝ ընդ կրսերն Լուգովիկեաւ, և յԺԳՆ՝ առ սրբոյն Լուգովիկոսիւ: Եթէ ի պատճառսն հայիցիմք, տեսանեմք զի բաւականք իսկ էին ոտնակոխ պղծութիւն սրբոյ երկրին յանհաւատից, հարըստահարութիւն քրիստոնէից ի պաղեստինացւոց աշխարհին, և դժնդակ անարգութիւնք ուխտաւորացն յազգաց քրիստոնէից, ի զարթուցանել զեռանդրն զօրականին. այլ իցէ հնար քօղարկել զայն եթէ վախճան գաշնակցելոցն պետութեանց ոչ այլ ինչ էր՝ բայց փրկել զաշխարհ իւրեանց ի վերահաս սպառնալեաց արշաւանացն թշնամեաց: Քանզի կարի իսկ ահաւոր էր յայնժամ սարակինոսացն իշխանութիւն որ երթալով երթայր և ծաւալէր, և գողցես ոչ յայլ ինչ յանգէր աշխարհակալութիւն նոցին՝ բայց ի ջրնջէլ զքաղաքական կարգս և զօրէնս քրիստոսականս: Եւ արժան ինչ էր Եւրոպայ կալ մնալ անվրդով ա-

մօթահար գերութեանն կապանաց, և իւրաքանչիւր
աղգաց քրիստոնէից թողուլ ընկձել ընդ լծովն, քան
եթէ դաշնակցել ընդ միմեանս ընդդէմ թշնամեոյն
հասարակաց: Ապաքէն հիանամբ ընդ Աննիբալ որ ան-
ցեալ ընդ լերինս՝ յԽաւական աշխարհի անդ մարտ
յարդարէր և զՀոովմ՝ ի քաղաքամիջի անդ Հոովմայ
յաղթահարէր, և առ նմին կամիմբ զի ազգք և ազնիք
Եւրոպայ ի մեղկ հանգիստ թմբերալ խորդայցեն, և
ոչ մանաւանդ զէն ի ձեռս տուեալ յարձակեսցին
յերկիր անդր պետութեան թշնամեաց իւրեանց: Այն
զի և աներկբայ իմն է եթէ նախանձ՝ ատինաց գրգռեալ
վառեցաւ ի նուիրակաց յղեղոց Ալէքսի կայսեր՝ որ
ի Ժողովս Պլակենտայ և Վլերմոնի զնոցին օգնականու-
թիւն պաղատէին: Չգիտեմ եթէ ի դասս նախանձա-
մու արանց համարիցին և զիշխան իմաստասիրաց վերջ-
նոյ դարուս զգերահամբաւեալն Պաքոն, որոյ ի վաս-
տակն գտանի և տրամախօսութիւն մի զՆուիրական
պատերազմէ, յորում ճգնի արդարացուցանել ըզ-
մարտս ընդդէմ ստրակինոսաց. նոյնպէս և արդարա-
խոհն Ֆլէօրի ոչ ցնորաբան որ էր յուղեալ ի կրից, և
սակայն ի Ճառին՝ յաղագս խաչակրաց թէ և ցուցա-
նել ցուցանէ զանպատեհութիւնս ինչ արշաւանին,
այլ աներկմիտ հաստատէ եթէ ի քաղաքական տե-
սութեանց յորդորեցան յայն՝ առաջնորդք զօրակա-
նին. և ի Կենցաղս քրիստոնէից այսպիսի իմն բարբա-
ռի արժանի նկատելոյ ²: « Անհրաժեշտ կարևորք էին
ասէ, ձեռնարկք իրացս. քանզի ոչ որ ի թագաւորաց
քրիստոնէից բաւական էր զդէմ ունել առանձինն ար-
շաւանաց սարակինոսաց, որք անհաշտ թշնամիք էին
այնոցիկ որ ոչ կամէին խոնարհել ընդ լծով կրօնից
նոցա. և յերկերիւր ամաց հետէ աներկիւղ և անպա-
տուհաս աւար հարկանէին զԽաւիա, գրաւեալ ու-
նէին զՍիկիլիա և գողցես զբովանդակ իսկ զԱպանիա.
խաչակրաց զօրութիւն հալածական վանեցին զնոսս
ի սահմանաց Եւրոպայոյ, այլ և յԵգիպտոս և յԱս-
րիս բեկին խորտակեցին զկար բազկի նոցա »: Ոչ ան-

¹ Ճառ Է. զկեկեցական պատմութենէ. [Թ. 1]:

² Կենցաղ քրիստոնէից 564:

գէտ որ էր դարձեալ և խմաստուն այրն ար Վիներ յաւուրս մեր որ զայսօրինակ խօսի՝ ի ճառի ուրեք որ ըզխաչակրաց, որ և տպագրեալ կայ ի Յիշատակարանս ճեմարանին արձանագրութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց¹, զի ասէ. « Քանզի չեմք խելամուտ անցիցն՝ վասն որոյ և դսրովեմք զձեռնարկ արշաւանիդ. այլ գիտել արժան է զի սարակինոսք յետ նուաճելոյ զԱսորիս և տիրելոյ Աիրիկոյ, և ապա Սպանիոյ և բովանդակ կղզեաց Միջերկրականին, բազում անգամ ասպատակ սփռէին և ի ծովեզերս Իտալիոյ. և անցեալ ընդ Սպանիա և ընդ Կորսիկայ՝ մտանէին ի հարաւային կողմանս աշխարհիս և յաւեր դնէին զերկիրն. և յելուզակք ի ծովու յաւարի առնուին զնաւս մեր: Կոստանդնուպօլիս միայն պատուար հզօր էր ընդդէմ նոցա, զոր եթէ հնարէին խրամատել միանգամ, զորոյ և բազում անգամ փորձ փորձեցին, ապա վտանգ վերահաս մնայր Եւրոպայ անկանելոյ ընդ նոցա իշխանութն: Ապա ակնկալութիւն մեծ էր վառթարելոյ զզօրութիւն նոցին ի յարձակելն ի միջնաշխարհ պետութեանոց, զոր և արգիւնք իրացն հաւաստեցին. զի յետ կարեւէր հարուածոյն չկարացին միւսանգամ կանգնիլ յոտն կալ »:

Այսպէս մարաքս այսոքիկ ամբարտակ կանգնեցան ընդդէմ խուժանի բարբարոսացն, և զքաղաքականութիւն և զքրիստոնէութիւն փրկեցին ի կործանմանէ. յաւելից ասել զի նոքին դարձեալ զերծուցին զազգս Եւրոպայ ի վայրագ կատաղութենէ իրերաց, որով տեղի ետ հարստահարութիւն բռնաւորաց՝ ի նուաճել անդ զօրութեան աւագորերոյն և ի զօրանալ արքայական իշխանութեանն: Այսմ խելամուտ եղև և առենակալն Հենոյ յասել անդ զխաչակրաց². « Ոչ սակաւ սատարք եղեն արշաւանքդ և թագաւորաց մերոց առ ի զերծանելոյ միանգամ ի ձեռաց ծանրատաղտուկ բռնաւորացն՝ որք յաշխարհս հեռաւորս առեալ տարան զխռովասէր և զանխաղաղասէր բարս իւրեանց՝ թողեալ զպետութիւնն յանդորրու »:

¹ Հատոր Ա. քառածալ. էջ 497:

² Պատմութիւն Փրանկիոյ. հատ. Գ. էջ 976:

Հոսակ ուրեմն աներկբայ ինչ է եթէ արշաւանքն այն խաչակիրաց զարգացուցին և ևս զեռանդն տուրեալ ուիկ վաճառոց և զգիտութեանց և զգալութեանց և զարուեստից, և ռաշահորդ եղեն մեծի յեղափոխութեանն որ ածելոց էր զգարս Ղևոնի ժի և Ղուգովիկոսի ժի: Առ այս դարձեալ ոչ չքաւորեցայց կոչել 'ի վկայութիւն արս ոչ կեղակարծս. զի ահա յընդհանրական պատմութեան¹ Թարգմանելոյ յանգլիական բարբառոյ գրեալ կայ. « խաչակիրք մեծապէս խափան եղեն զօրանալոյ սարակինոսաց, և ցուցին Թագաւորաց Եւրոպայ թէ քանի կարեւոր իցէ ծովակալ զօրութիւն, և ճանապարհ հորդեցին 'ի մեծապէս գիւտս հանձարոյ »: Ապա մի զարմանցուք ընդ բանս մատենագրի ուրուք յազգէս մերմէ, որոյ բարձրահայեաց ևս են միտք քան զւամկին. զի ասէ². « Աչք բըլլալինեալ 'ի նախանձու ատելութենէ չկարեն բովանդակապէս տեսանել զյօրինուած լայնածաւալ նկարուս, և յառանձինն մասունս և եթ նորին յառեալ կառչին. զի փոքրօգութիւն՝ այս ինքն է փոքրկանց և եթ տեսութիւն՝ անլինջ կնիք են արդի իմաստասիրութե... Վայ ազգաց և ժամանակաց յորս հռետորք՝ անպատուհաս ճամարտակութեամբ դարովն զպատճառս որ զխաչակիրսն 'ի զէն վառեցին, և յորս իմաստակք նրբաբանութեամբ այլայլեն զվէպս նոցին »: Շատ իսկ են, տեարք, ասացեալքս առ 'ի զգուշաւորս աննելոյ զնորաթէք միտս համբակաց 'ի կռել զբանս իւրեանց 'ի խօսել անդ զխաչակրաց, և մի պատճառս անուղղնոսա անարժան համարձակութեամբ լեզուագարելոյ զկրօնիցս:

Անցցուք արդ 'ի կոտորած Հնդկաց նորոյ աշխարհին 'ի Սպանիացւոց. ոյր վասն ասացաւ յաւուրս մեր զի հազար երկերիւր բիւրք 'ի բնակաց երկրին 'ի զոհ մատուցան Քրիստոսի: Յընթեռնուլ անդ և 'ի լսել զայսօրինակ դժոխմբեր չարախօսութիւն՝ զարմանք ահա.

¹ Հտ. ԻԱ. քառածալ էջ 2: Տես և զմատենն յորջորջեալ Ազդեցութիւն խաչակրաց 'ի վերայ ազգաց Եւրոպայ 'ի Հոսալէզլ-տ' Այլբուրայ որ և տարաւ զմրցանակ ճամարանին 'ի 1808:

² Տը Պոնալ օրէնսդրութիւն նախկին. հատ. Գ. ճառք քաղաքականք 58:

բեկեալ ընդարմացուցանեն զընթերցանելիսն : Համարեսցուք եթէ արդարեւ սպանիացեալ այդոքիկ քահանայք և ժողովուրդք ցայգլայր անկղիտացեալ իցեն՝ մոլորեալք 'ի նախանձայոյդ մարդախոշոշ կրից . և սակայն արգա՛ր ինչ իցէ զեկեղեցեաւ արկանել զվնասն յոր ծայրայեղ յանդգնեցան ոմանք յորդուց նորա , մինչդեռ ինքն քստմնեալ մերժէ զայն յանձնէ : Այլ ո՞րք անգէտ իցէ եթէ աղէտիցդ Հնդկաց պատճառք կացին անգուլթ զօշաքաղուծիւն և անյաղ ցանկուծիւն նախկին աշխարհակալացն , և զի հաւատք մտին անդր 'ի մեղմել և յողորբել զդժնեայ անագորունութիւն նոցա : Աստանօր ոչ զկեղակարծ որ այր վկայ կոչեմ բանիցս , այլ երիցական որ աղանդաւոր պաշտպանեսցէ հռովմէական եկեղեցւոյ ¹ , որ յետ ցուցանելոյ եթէ ոչ քաղաքագիտութեան սպանիացւոց գրելի է զանմարդանալն Ամերիկոյ 'ի բնակչաց , յաւելլու ասել . « Այլ առաւել ևս անիրաւ է զի բազումք 'ի մատենագրաց աններողութեան հռովմէական կրօնից գրեցին զբնալինջ բարձումն ամերիկացւոց և չարախօս եղեն զժառանգաւորաց սպանիացւոց՝ իբր զի գրգռեալ իցեն զճայրենակիցս իւրեանց 'ի կոտորել զազգան անյանցս որպէս զգիցապաշտս և թշնամիս Աստուծոյ : . . Այլ մանաւանդ պաշտօնեայք խաղաղութեան եղեն նորա թշուառացելոցն , և ճգնեցան գունեղին թափել զգաւազանսն երկաթիս 'ի ձեռաց այնոցիկ որ նեղէինն զնոսա . և հօր պաշտպանութեան նոցա գրելի են այն ամենայն օրէնք և սահմանք որք ամոքէին զխառամբեր կեանս նոցա » : Ոչ անծանօթ է և այն զի մի ոմն 'ի վիճակաւորաց անտի Բարթոլոմէոս-տը-լաս-Բազաս կարի զճամբաւի հարաւ սակս եռանդագին նախանձուն և անխոնջ վաստակոցն 'ի պաշտպանութիւն վայրենեացն :

Այլ արդ զինչ ասասցուք սակս կոտորածի սրբոյն Բարթոլոմէոսայ . բայց եթէ զի օրն այն ահաւոր 'ի նախատինս յաւիտենականս եղիցի տարեգրաց մերոց , և չեք որ յազգէս որ ոչ իղձ լիցի պատառել զարիւնս .

¹ Ուսպերթսրն Պատմ. Ամերիկոյ. գիրք Ը. և ծանօթ . 74. հտ. Դ. էջ 142 և 328 յերկոտասանածալ :

գիծ էլս վիպացն որ զտղեապի անցսդ աւանդէն : Այլ
կարի անհանդուրժելի է մեղադիր լինել կրօնից սակա
այնորիկ , և զեղեռն անօրէնութեան աւուրն՝ նմա հա
մարել , որպէս եթէ նա ինքն հրամայեալ էր զայն և
հաւանեալ , և որպէս եթէ ընդ կոտորածն այն արիւ
նահել հաճիցին ոգի և սկզբունք քրիստոսական կրօ
նիցս : Զի ահա ստուգութեամբ հասեալ է 'ի վերայ
զի 'ի ժողովի անգ՝ յորում՝ եղեռնաւորն այն կոտորած
սահմանեցաւ , չէր ոք 'ի քահանայից և յեպիսկոպո
սաց . դիւրին իմն է ճամարտակաց տեսլ եթէ նա
խանձ մոլեգին զինեաց զկարողս թ 'ի սուրն մարդա
խոշոշ , այլ 'ի փառս ճշմարտութեան տեսլի է մանա
ւանդ զի անցքդ այդ յառաջ եկին 'ի սրտմտեալ քա
ղաքականութենէ , և 'ի քինահան ոխութէ վրդովմանցն՝
որոց զանգորրութիւն թագաւորութե նորա սասանե
ցուցեալ էր , և ոչ այլ ինչ էր կոտորածդ բայց արիւնա
հեղ իմն վրէժխնդրութիւն անցելոց : Եւ արգարե մո
լենախանձ բռնաւորութիւն թագուհւոյն Նաւարրայ՝
որ նորանոր կարծեօք ևս քան զեւ բարձրամտեալ էր ,
'ի զայրոյթ բորբոքեցին զնահանգս Բէարնի , որոց բնա
կիւքն տեսեալ զի անտես լինին բողոք նոցին և թա
խանձանք , առ յուսահատութեան 'ի զէն վառեցան ,
և երկիր նոցա ապականեալ տեսիլ եղաւ մախանաց
և գժտութեան . և մարտ սաստիկ յարգարեցաւ առ
պարսպօք 'ի նաւարրացւոց , և 'ի յՕրթէզ եղև կոտո
րած մեծ մանաւանդ միանձանց և քահանայից , մինչև
արեան յորդել խաղալ ընդ տունս , ընդ հրապարակս
և ընդ փողոցս . և գետն կալ արիւնազանդ այեօքն մին
չև ցծովս մերձակայս առեալ տարաւ զհամբաւ սոս
կալի աղետիցն . զկնի եղեռանցս 'ի վերայ եհաս և կո
տորած ազնուատոհմ՝ որերոյ . և զի գողցես չարագու
շակ իմն համարեալ էր քսաներորդ և չորրորդ օր ամ
սեանն օգոստոսի 'ի դարուն յայնմիկ՝ սակս բազում
խժաղուժ սպանութեանցն գործելոց յայնմ՝ աւուր ,
'ի նմին խի աւուր և բազում արք աւագք սուսերա
հար սպանան 'ի Բոյ հակառակ ուխտի դաշանց զօր
կուեալ էին նենգժոտ դաւաճանութեամբ կալլինա
կանաց . վասն որոյ և կարողոս թ երգուաւ վրէժխն
դիր լինել ապիրատութեանն , որպէս աւանդէն վէպք
ժամանակացն . որպէս ահա դտանեմք զայսոսիկ բանս

արձանագրեալ 'ի Պապականեան Նաւարայ, ուր ասի. « Ընդհաշակ կոտորածին որ 'ի Բոյ՝ զայրացաւ յոյժ արքայն Վարդուս, և անդէն եդ 'ի մօտի յերկրորդ իմն կոտորած սրբոյն Բարթողիմեայ՝ վրիժաճան լինել և քաւել զառաջինն » : Վասն որոյ 'ի զեղեւել ասա 'ի խորհրդոյ մօտցն 'ի կատարումն եղեռանն զոր երկնեալն էր, [Թագուհին արքայամայր առ 'ի զօրացուցանել զասանեալ միտս նորա ոչ ասէր ցնա եթէ « Յիշեա զոր ինչ պարախս կրօնից », այլ թէ « Ընդէր և ուսաթի իցէ քեզ երկիւղդ զերծանել առ վայր մի յարանցդ յայդցանէ որ ասախտ արարին զիշխանութիւն և անձինդ իսկ քոյ եղեն դարանակաւ ¹ » :

Ասի դարձեալ եթէ քահանայապետն Գրիգոր ԺԳ. տուեալ իցէ տօնս ցնծութեան կատարել 'ի Հռովմ սակս անցիցս այսոցիկ. բայց [Թանգուղեն ասել զի Վարդուս առ 'ի զեղեւն յանցանացն քողարկելոյ և պատրելոյ զպետութիւնս Եւրոպայ՝ պնդագետականս առաքէր ամենայն ուրեք առ 'ի ծանուցանել եթէ նենդագործ իմն դաւաճանութիւն ընդդէմ՝ անձինն և իշխանութեան բուռն արարեալ էին նմա խստագոյնս պատուհասել զանկղիտացեալն 'ի չարիս, որով և զերծեալ 'ի վերահաս վտանգէն : Համարեսցուք առ վայր մի զի և ոմանք 'ի Ժառանգաւորաց անմտագոյնք՝ հաճեալք իցեն ընդ կոտորածդ, այլ սակայն իցէ ինչ անկեղծաւոր մտաց զղառանցանս անարժան պաշտօնէին արկանել զկրօնիւքն սրբութեան. մի թէ արժան ինչ իցէ չարախօսել միշտ զդատաւորաց առ հասարակ վաղեմի Ժամանակաց Փրանկիոյ՝ սակս այնորիկ զի եղեն 'ի նոցանէ ոմանք որ զարգարութիւն ընդ արծաթոյ վաճառեցին. կամ ընդդէմ կքրել դպրութեանց և արպագրութեան արուեստին՝ ընդ պատրուակաւս զի ոմն 'ի մատենագրաց վերջնոյ դարուն չարաչար զեղծանովիմբ ընդ ամս ութսուն զցոփութիւն և զամբարըտութիւն քարոզելով :

Եթէ հեռ առեւութեան ոչ շտացուցեալ էր զհակառակորդան՝ ապաքէն տեսանել տեսանէին նոքա զի և

¹ Պոսիւէ. Համառօտ պատմ. Փրանկիոյ. [Թագաւորութիւն Վարդուսի Թ :

բաղումք 'ի կաթողիկեայց կորեան 'ի կոտորածի անդ մոլեգլին նախանձու վրէժխնդրութեւն ոմանց վարեալք 'ի մահ. և զի 'ի քաղաքսն Լիոն, Թուլուզ և Պորտոյ բաղմաց 'ի տարագրելոց պաշտպան կացին կենաց ժառանգաւորք եկեղեցւոյ: Ոչ անգէտ ինչ էք և աւանդութեանն զի Յովհաննէս Հանիւյէր հայրապետ Լիւզիէօ ընդդէմ եկաց անօրէն կոտորածին, և ընդ արիական գթութիւն նորա այնպէս մորմոքեցան սիրտք կալլինականացն՝ մինչև հրաժեշտ ալ և հերքել զաղանդ իւրեանց առաջի նորա: Եւ իցէ՞ որ յեկեղեցական մատենագրաց որ ոչ նշովս զհետ արձակեսցէ չաբաշուք աւուրն: Բէրէֆիքս պատմագիր Հենրիկոսի Դի, «եղեռնաւոր զգործն համարի. որոյ նման ոչ լեալ երբէք և ոչ իսկ լինիցի» եթէ Տէր կամեսցի». և Պոսիւէ նշովիւք եպերէ զօրն սոսկալի:

Ոչ անգէտ ինչ եմ և զոր ասեն եթէ Քառէյրաք ոմն անուռ քահանայ յօրինեալ իցէ զճատագովութիւն կոտորածի սրբոյն Բարթոլոմէայ. զսմանէ նախ զառաջինն խօսեցան տ' Աշմապէր և Վոլգէո, որպէս յայտնի է 'ի նամականւոյ նոցին, և ըստ նոցանէ և այլք ըզնոյն կրկնեցին մինչև ցաւուրս մեր: Այլ գուք ինքնին տեսանէք, տեսաք, զի գատ և խնդիր մատենագրիս օտար է ամենեւին 'ի կրօնից, և զառանցելոյ ուրուք պաշտպան կալ զառանցանաց՝ ինչ ոչ ստնանէ քրիստոսական կրօնից. իցէ՞ արժան ասել եթէ չգուցէ ուրեք իմաստասիրութիւն ոյջամիտ՝ որովհետև իմաստասէրն Սենեկայ պաշտպան եկաց մեծեղեռն յանցաւորի որոյ զմայր իւր սպանեալ էր: Այլ սակայն աստանօր զիրկ են իմաստակքդ այդոքիկ և յանարգալից պարծանացն գտակս լինելոյ այնպիսի սղծալից հնարից. և չարախօսութիւն նոցա սուր է ամենեւին. քանզի 'ի սկզբան անդ բանիցն ասէ գրիչդ չարահամբաւեալ. «Մարթ է 'ի լոյս ածել զպարտճառս և զարգասիս եղերական անցիլդ՝ առանց հաւանելոյ լուութեամբ ընդ գործս ոմանց և կամ անկարեկիր հանդիսատես լինելոյ այլոցն. և [թէպէտ] 'ի բաց բարձրուք զերիս չորրորդս 'ի գծնդակ չարեացն որ անցին յաւուր անդ սրբոյն Բարթոլոմէայ, այլ սակայն շատ իսկ են մնացեալ անկղիտութիւնքն առ յանձինս ձգելոյ զգսրովանս այնոցիկ որոց 'ի սիրտ ոչ 'ի սպառ շիջեալ իցէ

գորով մարդասիրութեան: Յայս վստահացեալ հա-
մարձակիմ, ասէ, ցուցանել:

Ա. Նախ զի կրօնք անմասն և անհաղորդ են յայդմ:

Բ. Երկրորդ անգամ զի տարագրութիւն իմն էր
իրն:

Գ. Երրորդ զի վասն փարիզացւոց քաղաքին մի-
այն էր վճիռն:

Դ. Եւ չորրորդ զի նուազունք յոյժ էին թիւ կո-
տորելոցն քան զգրեալն »:

Չէ տեղւոյս քննել եթէ որչափ ինչ իցէ հաստա-
տութիւն խնդրոցդ՝ այլ այս ինչ յայտնագոյնս տե-
սանի զի ոչ պաշտպանութիւն իմն է ճառդ կոտորա-
ծին. և զերկոսին զայգոսիկ ընդ մի համարել՝ նենդա-
ւոր մտաց է գործ, որ չկամի դալ ՚ի հաւանութիւն
ճմարտութեանն թէ և ակներև առաջի կայցեն հաս-
տատութիւնք այնմ:

Մնայ ինձ արդ, տեալք, խօսել զխափանմանէ հրո-
վարտակին Նանթեայ յորում անհամբեր մնայք տե-
սանել եթէ զիմրդ առաջի արարից ձեզ զանցսն՝ զմեր-
ձաւորն մեզ ժամանակաւ, և որոյ յիշատակ զայրա-
ցոյց բազում անգամ զատենախօսութիւնս քաղաքա-
դէտ արանց: Որպէս ցարդ յամենայնի անակնստու-
ւ և յառաջիկայ խնդիրս պարզեցից զնոյն որպէս և նը-
կատեմ, և առանց դարձուածոց բանից անաչառու-
թեամբ խօսեցայց զնմանէ: Թէ և մոլար քաղաքագի-
տութե և սուտանուէն նախանձու համարիցիմք արդա-
սիս զիրսդ և դատապարտ առնիցեմք, սակայն և այնպէս
չտեսանեմք եթէ զիմրդ յաղթանակս անձանց համա-
րիցին զայն թշնամիք Գահու և Սեղանոյ: Շատ իսկ են
քաջագործութիւնք Լուդովիկոսի ԺԴի առ անմեղագիր
առնել զնա յայսմ, և սրբութիւն և անարատութիւն
պատուիրանաց կրօնից՝ որովք սրբէ նա զսիրտս՝ չառ իսկ
են անմերձ և անկցորդ առնել զնա չարեաց ոմանց յիւ-
րոցն հեռեւորաց: Այլ արդ ընդ մէջ աւելազանց բա-
նից ստութեանց ճգնեսցուք ՚ի վերայ հասանել ճմար-
տութեան անցիցն: Եւ նախ քան զամենայն զգոյշ լի-
ցուք հարեանցի քննութեամբ զգհեայ բռնաւորու-
թեան բարուրս շփել զմեծէ արքայէն, և մի ՚ի մե-
ղանս նմա համարեսցուք զհանգամանս ժամանակի

յորում՝ Թագաւորեաց. և զաղգեցութիւն կարծեաց
այնր ժամու մարդկան՝ որք կարի տարօրինակք էին 'ի
մերոցս :

Զի տակաւին 'ի միտս ամենեցուն անջնջ կային
տակաւորեալ ընդերկար և արիւնահեղ մարտք սակա
կրօնից, և յիշատակ անցելոց չարեացն ազգ առնէր
նոցա անձնապահ լինել և զգուշանալ զի մի կրկին վե
րագարձցին. և Թագաւորացն աշակերտ Ֆենելոնի
դուքսն Պուրկոնեի ասէր¹. « Զեն ինչ ինձ կամք առա
ջի առնել ձեզ զաղէտսն որք գործեցան 'ի հերեսիով
սուլթեց 'ի Գերմանիա, յԱնգլիա, 'ի Սկովաիա և յԻր
լանաա և 'ի Գաւառսն միացեալս և յայլուր. այլ ըզ
Թագաւորութենէս և եթ են բանքս : Ոչ յիշատակե
ցից դարձեալ մի առ մի զշարս ապառդւմ խռովու
թեանց՝ որք յարժանահաւատ արձանադիրս աւան
դեալ կան, զժողովական գաղանածածուկս, զերգմնա
կուռ գաշնադրութիւնս, զբանագնացութիւնսն առ
օտարս, զանասասել բաղմաց 'ի հատուցումն բաժից
և սակից, զաւարառութիւնս գանձուց հասարակաց,
զսպառնալից գաւաճանութիւնս, զյայտնի երգմնա
հարութիւնս, զանհաշտ մարտս պատերազմաց, զա
ւարառութիւն քաղաքաց և զհրդեհեցութիւնս, զկոտո
րածս չարանենդս, զգաւադրութիւնս ընդդէմ Թագա
ւորաց և զյաճախել սեղանազերծ պղծութեան խո
հերաց՝ որ ցայնվայր անլուր էր 'ի մարդկանէ. այլ
շատ լիցի ինձ ասել զի յաւուրց անտի Փրանկիսկո
սի Ա մինչև ցաւուրս մեր, այսինքն է ընդ եօթն Թա
գաւորօք, այս ամենայն աղէտք և այլք յուովք վեր 'ի
վայր վրդովեցին և յեղծումն կարգեցին զԹագաւո
րութիւնս առաւել քան զառաւել վայրագութեամբ :
Եւ այսօրիկ ստուգագիր անցք են վիպաց՝ յորս մարթ
է յաւելուլ հանգամանս նորանորս, այլ չէ մարթ 'ի
սուտ հանել զէութիւն իրացն և կամ յերկբայս ար
կանել. և 'ի քաղաքական քննութեան անցիցս հարկ
է միշտ առաջի աչաց ունել զայս ինչ » :

Անդաճմունիք այսօրինակք մինչդեռ գրաւեալ ու

¹ Յիշատակարան խափանելոյ հրովարտակին Նանթեայ գը
րեալ 'ի դքսէն Պուրկոնեի :

նէին զմիտս ամենեցուն՝ 'ի վաղուց պատրաստէր պե-
տութիւնն ական հատանել և խարդաւանել յան-
ղգաստից զընկերչակութիւնն զայն ահաւոր, որոյ յան-
դուզն յաւակնութիւն յայն պայման ժամանեալ էր
մինչև 'ի մօտի դնել կանգնել հասարակաց իմն տետու-
թիւն յաշխարհիս Փրանկիոյ¹։ Հրամանագիրք և հրո-
վարտակք կուռ զմիմեանս յաջորդէին, ասէ ականաւոր
այրն որ զրեաց զվարս Պոսիւէի, և այնպէս իմն հա-
մարեալ էր յայնժամ զի հրովարտակք 'ի վաղուց տը-
եալք սակս ներողամտութեան 'ի խնդիրս կրօնից և
առ 'ի խաղաղել զժողովուրդն՝ ոչ դաշնագիրք ինչ էին
անաղարատելք, այլ հրամանք տուեալք 'ի թագաւո-
րաց սակս օգտի ժողովրդոց, զորս և մարթ էր խա-
փանել յորժամ պէտք պետութեանն պահանջիցեն։
Յայս կարծիս էր օրինացն վարդապետ Արնոլ, և որ ա-
ռաւել զարմանալին է՝ Արովտիոս ինքնին։ « Պետու-
թիւն փրանկաց համարէր զհետ երթալ քաղաքական
դրութեանն՝ զոր 'ի վաղուց 'ի վար արկանէին բողոքա-
կան պետութիւնք ընդդէմ՝ հպատակաց իւրեանց կա-
թոլիկեայց, նա մանաւանդ 'ի համեմատել անդ զպատ-
ժական օրէնս նոցին ընդ Փրանկականին՝ դիւրաւ 'ի
միտ դք առնու եթէ սա քան զնոցայն արգահատա-
դոյն ևս է և ներողամիտ² »։

Այսպէս մինչդեռ ոտն առ ոտն յառաջ խաղայր ընդ
ամս հնգետասան 'ի կատարումն խորհրդոցն, և ոչ ինչ
ամենեկն գուշակ լինէր 'ի սպառ խափանելոյ հրովար-
տակին Նանթեայ, և ահա շփոթք խռովայոյղք որ ծա-
գեցան յամին 1683 ստիպեցին փութալ 'ի կատա-
րումն այնորիկ. քանզի բողոքականք որ 'ի Բուաթու,
'ի Սէնթօնս, 'ի Վիան, 'ի Նանկըտոք, 'ի Սեան, 'ի Վի-
վարէ և 'ի Տոֆինէ³, 'ի մի միաբանեցան՝ բանս եղին
կանգնել վերստին զտաճարսն կործանեալս և միւսան-

1 Տես յօրագր. Հերմէս Փրանկիոյ. հտ. Թ. ամ 1621. էջ 541։
— Տես ևս 'ի գիրսն անուանեալ Հայնրի Փրանկաց 'ի Նիկող-
տը Մոնթոյ. տպագրեալ 'ի 1582. զոր համառօտեաց տը Պու-
լոնեք 'ի Տարեգիրսն բանասիրականս և քարոյականս։

2 Պատմ. Պոսիւէի. գիրք ԺԱ. Թ. 15. հտ. Դ։

3 Պատմ. լուգ. ԺԴ. 'ի Ուրպուէէ ամ 1685։

գամ զբռամբ ածել զառանձնաշնորհ ազատութիւնսն յորոց զրկեալ էին: Կա և 'ի դաւառս ինչ պարզեցան դրօշք խռովութեան, և հարկ եղև զինու զօրութեամբ նուաձնել զնոսա: Ապա յետ այնորիկ թագաւորն և խորհրդականք յոչ այլ ինչ պարտալէին, բայց հնարս գտանել զառաջս առնուլ խռովութեանն. ոյր վտան ուր ուրեմն խափանեցաւ և յետս կոչեցաւ հրովարտակն այն ¹:

« Այնչափ հաճոյ գտաւ իմաստուն անտեսութիւնս այս արքայի յաջս ամենեցուն՝ զի ամենայն դասք քաղաքացեաց համօրէն պետութե խնդակիցք եղեն Լուգովիկոսի ԺԴ. և ամենայն ատենք և խորհրդարանք փութացան արձանագրել զհրովարտակն նոր 'ի մատենս օրինաց. զի խափանուան նախնոյն՝ հաստատութիւն իմն էր հանրական՝ առանձինն վճռոցն զորս ինքեանք տուեալ էին 'ի բազմապատիկ դէպս յառաջ քան զհրատարակիլ վերջնոյն. նոքին իսկ արձանագիրք՝ զորս յառաջ քան զամս քսանեհինգ ընթեռնուաք առ ոտս առնապատկերին Լուգովիկոսի ԺԴ 'ի հրապարակին Վանտոմի, և 'ի մեծի խորհրդարանի քաղաքին ժարիզացւոց, յայտարարք էին անկեղծ մտաց և խորհրդոց ժողովրդեանն և ամենեկն հանգէտք ժամանակակից յիշատակարանաց որք հասին մինչև առ մեզ ² »: Ասան որոյ ոչ օտարոտի իմն բարբառէր ոմն յանկեղակարծ մատենագրաց յամին 1789 յտեւանդ եթէ « Լուգովիկոս ԺԴ հաւանեցաւ զիջանել հայցուածոյ լրութեան աղգին ³ »:

Զի ցայնվայր այնպէս իմն թուէր բազմաց եթէ մարթ էր զոմանս սաստիւ երկիւղի և զայլս սրտի մըտօք ունել 'ի չափու պայմանի. այլ 'ի զինել բողոքականաց և յընդդիմանալ տեսաւ զի պատիր էր յոյս նոցա. վտան որոյ հարկ համարեցաւ խստութիւն արկանել 'ի կիր՝ յոր ձգեցաւ Լուգուա առ խիստ բարուցն. և արգարև աղետալի իմն էր եղեւն յոր շաղկեցան և երկոքին իսկ կողմանք:

¹ Յամի 1685 'ի 22 հոկտ:

² Պատմ. Պոսիւէի. հատ. Գ. էջ 65:

³ Անն Լամպեր 'ի գիրսն որ մակագրի իղձք արտայայտեալ առ հանրական ժողով գաւառաց:

« Ուր ուրեմն հաշտութեամբն Ռիսովիբայ խաղաղացաւ Փրանկիա, և պետութիւնն ժամ էառ քննել զինդիր բողոքականաց. և քանզի վաղու իսկ վաղձանեալ էր մարկիան տը Լուվուա որ առաջին լեալ էր 'ի գործադրութիւն խիստ օրինացն, և Լուդովիկոս որ միշտ պատրաստ էր զքաղցրութիւն և զիմաստութիւն 'ի վար արկանել, զի յայն իսկ առաջնորդէին նմա բարեմոյն քաղցրութիւն և ընդաբոյս արգարութիւն, հեշտալուր գտաւ հեկեկանաց այնքանեաց արանց որ անյանց և որ յանցաւոր՝ մատնեալք էին 'ի տառապանս, և գորովեցաւ ոգի նորա վեհազն և զիւրազգած: Եւ պաշտօնասէր սիրտ նորա սրամտեալ իմն էր՝ զի հակառակ իսկ ուղղութեան մտաց իւրոց, որ քաջածանօթ էր ամենեցուն և զոր բազում անգամ արտայայտեալն էր, արք ապիրատք 'ի լրումն եղեռնական ցանկութեանց իւրեանց վարեցին զանուն իւր և զիշխանութիւն: Ի սոյն ձեռնառու եղեն արքայի և ծիրանաւորն տը Նոայլ որ քաղցրութեամբ բարուցն և սկզբանց հակառակ կացեալ էր միշտ ամենայնի որ ինչ թուէր գոլ բռնութիւն և սաստ իշխանութեան, և Պոսիւէ՝ որ ոչ զայլ զէնս կամէր 'ի վար արկանել բայց զգիտութեան և զհրահանգաց. և այնպէս տակաւ ազգեցին 'ի սիրտ թագաւորին զսորհուրդ քաղցրութեան և մարդասիրութեան: Օթանդակ գտաւ ջանից նոցա և Տիկինն տը Մէնթընոն համոզակեր քաղցրութեամբն որոյ բնատուր բարեպաշտութիւն, բնութիւն կանոցի և հեղահամբոյր միտք զիւրամատոյց յարդարէին զարքայ խրատուց ազգելոց 'ի կրօնից և 'ի մարդասիրութենէ ¹ »:

Արքայն Լուդովիկոս 'ի տարագրել անդ զպաշտօնեայս բողոքականաց՝ արգել 'ի վերայ եղեալ էր ազանդաւորաց նոցին չլքանել զՓրանկիա. այլ յարտասահման լննել հովուացն, և մասն մի 'ի հօտէն ընդ նոսա պանդխտեցաւ. « Պասնաթ՝ որ 'ի բողոքականացն է, համարի զթիւ պանդխտելոցն ցերեսուն կամ ցքառասուն բիւրս. այլ թուահամարդ այդ կարի տարան-

¹ Պատմ. Պոսիւէի. գիրք ԺԱ. Թ. 17. հատ. Դ. էջ 97 :

Զատ՝ չկարէ կալ յակաստանի յատենի արդար քննադատութեան: — Լամարթինիէր որ նոյնպէս բողոքական է՝ զիջուցանէ զԹիւղ յերեքհարիւր հազար: — Լարրէ նոյնպէս բողոքական՝ ածէ յերկերիւր հազար. յոր զկայ առնու և բողոքական պատմագիրն՝ խափանածոյ հրովարտակին Նանթի՝ Պընուա: — Յայանի իսկ է զի մարթ է կեղակարծս համարել զհաշիւագ համարոյ այնչափ տարանջատս յիրերաց, ՚ի տեսնել անդ զի մատենագիրք ՚ի նոյն աղանդոյ և ժամանակակիցք անցիցն՝ կիսով չափ յիրերաց զանազանին ՚ի Թուահամարագ՝ ոմանց քառասուն բիւրս հաշուելով և այլոց քսան, և զի չածեն ինչ ՚ի հաստատութիւն որով ուղղութիւն Թուահամարոյն ստուգեսցի ¹ »:

Այլ լուիցուք դքսին Պուրկոնեի որ մանրախուզիւ զիրան քննեաց. « Կարի տարապայման է Թուահամար հիւկընոթիցն որ լքին զաշխարհն հայրենի ընդ ժամանակսն յայնոսիկ. և չեն ինչ զարմանք, քանզի այնոցիկ ևեթ է բողոքդ և աղաղակ որոց կցորդքն էին աղիտից չարեացն. վասն որոյ որ ինչ հաճոյ է ինքեանց՝ հաստատեն. հովուին տեսեալ զհօտ իւր ցրուեալ՝ հռչակ հարկանէր եթէ վտարանդի գնացեալ իցեն յօտար աշխարհ. և առաջնորդ ոք արուեստագիտաց ՚ի կորուսանել անդ զերկուս ՚ի ձեռագիտաց արուեստին՝ համարէր եթէ և ամենայն գործատանց ՚ի պետութեանն նոյն կորուստ հասեալ իցէ. և տասն արք մեկնեալք ՚ի քաղաքէ բնակութեան իւրեանց՝ ՚ի հռչակ համբաւոյ փախստեան նոցա ծանօթք նոցին և բարեկամք այնպէս իմն տային կարծեցուցանել եթէ դատարկացեալ իցէ քաղաքն ՚ի գործաւորաց: Եւ որ առաւել զարմանալին է, նոքին իսկ համարակալք ՚ի նոյն պատիրս ուսմիկն անկեալ ըմբռնեցան ՚ի համարատուութիւնս իւրեանց զոր յղեցին առ իս, որով և յայանի ցուցաւ եթէ քանի անդէաք էին յիւրեանց պաշտամանն. և զտեղեկութիւնս նոցա սուտ հանին ծանօթութիւնք առեալք յայլոց, և ճշգրիտ քննութիւնքն եղեալք ՚ի զանազան վայրս. և Թէպէտ ըստ աւելազանց իսկ հաշուոյ համարեսցուք զԹիւ հիւկընոթից նժդեհացելոց

¹ Պատմ. Պոսիւէ. գիրք ԺԱ. հատ. Դ. էջ 67:

ի ժամանակին ցվածսուն և եօթնհազար եօթն հարիւր երեսուն և երկու անձինս, սակայն և այնպէս ՚ի հաշուել ընդ նոսա զկանայս, զծերս և զմանկտի, չմնան ՚ի թուահամարիդ այնչափ արք մինչև ՚ի գատարկել զէնս և զգործատունս և մեծ իմն փոփոխութիւն ՚ի պետութեանն գործել: Դարձեալ և այն յայտնի է՝ զի նուազութիւն նոցա ՚ի սկզբան անդ յայտնելոց էր. և սակայն ոչ ոք յայնժամ ՚ի միտ առեալ զիրսդ, այսօր միայն հեծեծեն ընդ այն և տրտնջեն: Ապա ուրեմն այլ իմն պատճառս արժան է խնդրել նուազելոյ բնակչոց աշխարհիս, որ և է իսկ ստուգիւ. այն ինքն են մարտք պատերազմաց. զի ՚ի միում ևեթ ամի քաղաքական պատերազմաց՝ յառաւելագոյն ևս արանց օգտակարաց զըկեցաւ պետութիւնն, քան ՚ի պանդխտել անդ հիւկրնութաց ¹ »:

Եթէ ոք հաւատս ընծայեսցէ բանից ճամարտակաց ոմանց՝ այնպէս իմն թուի եթէ ՚ի գաղթել բողոքականաց յաշխարհէս, ընդ նոսին ՚ի փախուստ աճապարեցին և ճոխութիւն և բարգաւաճութիւն արուեստից. այլ սակայն հարցից ցնոսա եթէ նուազելոյն ինչ վաճառաշահութեանն տուրեալ և արուեստից ճարտարութիւն, և ոչ բնաւ. զի ո՞չ ահա յութեամբներորդի դարու անդ յորդեցին յոյժ յամենայն կողմանց և կերպար և բեհեղք նրբանիւթք, և ճոխապանծ կահուց շքեղութիւն, և երևելի նկարչաց պատառք գեղեցիկք, և տանց և օթեանաց մեծազարդ պաճուճանք:

Ի ժամանակս խափանելոյ հրովարտակին՝ տուրեալ իկ շահավաճառութիւն աշխարհիս տակաւին ՚ի խան ձարուրս էր՝ այն ինչ ելեալ ՚ի ձեռաց Քոլպէրի որ նմին եկաց ստեղծիւ. և զի՞նչ ինչ մարթ էր գաղթելոցն ՚ի մէնջ ուսուցանել օտարաց նախանձորդացն մերոց՝ յորոց զամենայն ինչ ուսեալ էաք մեք ինքնին. զի յառաջնութաց էին քան զմեզ և Անգլիա և Հոլանդա և Իտալիա. և ձեռակերտք լուսիկի և Սետանայ ՚ի գրացեաց մերոց առին զօրինակս, և անուանք իսկ բազմաց ՚ի ձեռագործաց մերոց յայտ առնեն եթէ յօ:

¹ Վարդ Ղաթն Պուրկոնեի. հատ. Բ. էջ 408:

տարաց առեալ են զծագումն և զանուանակոչութիւն
Լոնտոնի և Փորթսմոյի և Նէապօլտոյ և Գորլինոյ:

Ի տէրութեան և եթ իրութիոյ հաստատեցին պան-
դրխտեալքն առնա լաճառուց անուսնիս. իսկ Պրեմ,
համբուրկ և Լիւպէք, և այլք 'ի քաղաքաց և յառաջ
քան զնժգեհուութիւնն ճոխք էին և զօրաւորք. յորմէ
և յայտնի իսկ ցուցանի եթէ քանի՞ անխորհուրդ են
բանք վոլգէնի և հետևողաց նորա որք ասեն եթէ
ցայնժամ հիւսիսակողմն Գերմանիոյ անշէն էր և ա-
մայի:

Ոչ ինչ երկմտիմ՝ զի և ժառանգաւորք եկեղեցւոյ
խնդացին ընդ համօրէն Փրանկիոյ սակս իմաստուն
անտեսութեանն որ խոհական քաղաքագիտութեան
թելադրութիւն համարէր. բայց համարձակիմ առեւ
զի եթէ 'ի խռան անդ արիւնահեղ շփոթիցն, որ եր-
կուստէք զգործագրութիւն նորոյ հրամանագրին պղղ-
ծեցին, դասն և 'ի ժառանգաւորաց ոմանք. ոչ յայլ
ինչ յանգէր նոցին միջամտութիւն՝ բայց յողբել և
ամոքել զաստակութիւն հարուածոցն, և կամ սրոյ լի-
նել ճարակ:

Այլ արդ զիւրին իցէ մեզ Նշիւ 'ի վերայ հասա-
նել չարախօսութեանդ՝ որով մոլենախանձ զբարբառու-
թեամբ բամբասին կրօնք: Զգուշացուք արդ յայտմ-
հեաէ 'ի մատենագրացդ որք զպատմութիւն ազգիս՝ 'ի
քնին առին ոչ իբր իմաստասէրս այլ իբրև զիմաստա-
կրս. որոց ատելութիւն ընդդէմ՝ քրիստոսական կրօ-
նից ցանկալի իմն ցուցանէ զհեթանոսացն առաքինու-
թիւնս, և անդր քան զպայման ախտալիցս ցուցեալ
զնախահարս մեր՝ անսեպ առնեն զբարեմասնութիւնս
նոցին մեծամեծս. և իբրև զմանկածուս դառնացեալս՝
հոլանի մերկացեալ զազիտութեան և զնժգեհուութեան
անցս ինչ որ զվէպս նոցին արատաւորեն, քօղարկեն
և ընդ մնայլ մթութեան արկանեն որ ինչ 'ի նոսա գո-
վելիք իցեն և գերապանծք: Եթէ երբէք Կոռնթրուս
և Դոմէնիկ, կամ 'ի նախնեաց ոք զիւցազանց՝ որ լի
էին հաւատովք և հաւատարիմք առ Աստուած իւ-
րեանց և առ հայրենիս, յառնէր 'ի միջի մերօւմ և ա-
կանատես լինէր հեղգասրտութեանս մերոյ և ապա-
կանութեան մտաց որ առ ոչինչ գրել տայ մեզ ըզ-
կրօնս՝ յորմէ բխեն ամենայն որ ինչ գեղեցիկն է և

վսեմ՝ յարգի ազգս, ոչ ապաքէն իրաւամբ բարեա-
ռէր առ մեզ ասելով, « Ով ազգդ Փրանկիոյ, և զինչ ա-
րարեր զհայրենատուր կրօնագ և զինչ լինիցիս առանց
նորա. կարծիցես եթէ անպատուհաս արձակիցիս 'ի
հետեւ քո երկնից և յարհամարհել զբարկութի նո-
րա. մեղադիր լինիս դու հարցդ վասն օգիտութեան
նոցա, այլ իցէ թէ քոյդ գիտութիւն ամբարհաւած
լաւագոյն իցէ քան զնոցա պարզութիւն. զի ահա ա-
մենայն իմաստութիւնդ քոյ չկարաց զերծուցանել
զքեզ յանհեղեղ անձանդիտութենէ. ընդ գիտութիւնս
և ընդ արուեստս քո պարծիս՝ նման մանկաւոյ որ
պշուցեալ հայիցին ընդ գեղեցիկ զարդս որ զտունս
պճնիցեն, և ոչ ինչ միտ գնիցեն եթէ հաստատուն
իցեն եթէ խարխուլ հիմունք նորա: Իշին առ մեօք
ծաղրական վարկածք սնտիք, իսկ առ ձեզ այնպիսի
ինչ դրութիւնք են՝ որ զմարդ հաւասար դնեն անաս-
նոց անբանից. էին և մեր ախտք ցանկութեանց, բայց
իմաստասէրք մեր ոչ ուսուցանէին յանուն առաքի-
նութեանց վերակոչել զնոսա: Թատերքս մեր անարդք
են և անցք սրբազանք 'ի հանգեպատճեալք անդանօր 'ի
բարեպաշտից՝ 'ի ծաղը շարժեն զձեզ և յայպանումս,
իսկ դուք առ ամբարշտութեան 'ի տեսիլ անէք ըզ-
կրօնս 'ի թատեր, և առ 'ի զուարթացուցանել զյօրա-
ցեալսդ 'ի չարիս՝ հարկ եղև հայհոյութեան ընդ պագ-
շտութեան գալ 'ի հանդէս: Չարախօս կայք զմէնջ
սակս եռանդեանս մերոյ 'ի պատերազմունս նուիրա-
կանս, և սակայն առանց այնոցիկ և աշխարհդ յոր
բնակէք՝ յաւեր և յապականութիւն դարձեալ էր որ-
պէս զգեղեցիկ գաւառս Ելլադայ և Ասիոյ: Որդիք ա-
պերախտք, 'ի վայելել ձեր խաղաղութեամբ զգեղեցիկ
ժառանգութիւնն զոր արութիւն նախահարցն ձերոց
պահեաց ձեզ, և տակաւին զյիշատակս նոցա անգոս-
նէք: Արդար էր զոր ասացիս եթէ քաջութեան նոցա
գրեւի է ժառանգութիւնդ. այլ կրօնից միայն է ան-
վկանդ պահել 'ի բարգաւաճութեան զպետութիւնս
որպէս և զառհմս: Այլ երկերուք, մի գուցէ հեղգա-
սրբաութեամբդ յանձնես ձգիցէք զպատիժ պատու-
հասի տեսանելոյ զկրօնիցն սրբութիւն 'ի սպառ խա-
թարեալ և անհեա լեալ 'ի միջոյ ձերմէ. երկերուք
գուցէ քրիստոնէութիւն փախստական լեալ յաշխար.

հէգ Լքեալ Թողուցու զձեզ յանլոյս գիշեր խժդժու-
թեան, որպէս զբազում այլ աշխարհս յորս Թերա-
կատար իմն է նորին ծանօթութիւն, որով խժդժագոյն
և վայրագագոյն քան զնախահարս ձեր գտանիցիք՝ ան-
մասն ելով 'ի դիւցազնական արիութենէ նոցին և յա-
ռաքինութեանց » :

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
ՍԱԿՍ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

Երեք գլխաւոր մասունք են վարդապետութեանն զոր դաւանի եկեղեցի զփրկութենէ մարդոյ, որ և պատճառս տան հակառակորդաց իւրոց բարձրագոյ բողոք հարկանել զնմանէ և համարել յաղթանակել ընդդէմ նորա. որք և զտկարագոյնսն 'ի քրիստոնէից և որոց չիցեն լիովն հրահանգեալ 'ի վարդապետութիւնս հաւատոյ՝ զրդուեցուցանեն և գայթակղեցուցանեն: Եւ սակայն եկեղեցի ոչ միայն զարկէ զնոսա և պատրուակէ, այլ և յայտնաբարձառ իսկ խոստովանի զնոսին նաև 'ի նախատարերս իսկ հրահանգացն. որք և այնպէս հաստատունք են և անշարժելիք՝ զի 'ի բերանս ամենեցուն յաճին՝ մանկանց աղայոց և արանց 'ի չափ հասելոց. որք և համառօտին պարզապէս յայսոսիկ բանս: «Ոչ որ մշտցէ յարքայութիւն երկնից առանց մկրտութեան. արտաքոյ Եկեղեցւոյ չիք բնաւ փրկութիւն. առանց հաւատոց անհնար է հաճոյ լինել Աստուծոյ»: Ի լուր բանիցս խռովն միտք, և բան արդարացուցանէ իմն զվրդովումն մտաց: Եւ զիմրդ, առանց մկրտութեան չիցէ փրկութիւն. և զինչ լինիցին անթիւ երախայք մեռեալք անկնուք. մասնիցէք ուրեմն 'ի հուր յաւիտենական զայնչափ աղածրի մանկտին անմեղ և անյանց. որպիսի խժդժութեան չիցէ վարդապետութիւնդ: Դարձեալ ասէք արտաքոյ եկեղեցւոյ չլինել փրկութեան, և զինչ լինիցին դասք դասք քրիստոնէից.

որք անջատեալ են 'ի միութենէ կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ զորս և հերձուածողս անուանէք, և կամ դաւանին վարդապետութիւնս հակառակս նորայոցն, ոյր վասն հերետիկոսք 'ի ձէնջ յորջորջին: Գիտիցէք արդեօք թէ գուցէ անվրէպ ճշմարտութիւնս համարին նոքա զայն ինչ՝ զորս դուք 'ի համարի մոլորութեանց գրէք. և թերևս անկեղծութիւն հաւատոց նոցա արդարացուցանէ զնոսա յաչս Աստուծոյ. որպիսի աններող խստութիւն: Դարձեալ առանց հաւատոց անհնարին ասէք զփրկութիւն, և զինչ լինիցի ազգաց և ազանց որք անծանօթ եղեն 'ի յայանութենէ. մի թէ 'ի յանցանս համարեսցի խափշիկ կուխնէացւոյն և վայրագասուն բնակչաց Աննազայ՝ զի լոյս աւետարանին ոչ ծագեցաւ 'ի նոսա. զինչ մեղանք իցեն մարդոյ 'ի ծնանել յայսմ վայրի և կամ յայլում, որով սա երթիցէ յերկինս՝ ծնեալ գոլով 'ի Հռովմ, և նա 'ի դժոխս՝ զի ծնեալ է 'ի Կ.Պօլիս: « Եթէ էին յաշխարհի այնպիսի կրօնք, ասէ Յ. Յ. Ռուսոյ ¹, և արտաքոյ նորա տանջանք յաւիտենականք, և գտանէր յանկեան ուրեք աշխարհի այր ոք անգէտ նորին ճշմարտութեանն, բայց անկեղծ 'ի հաւատս իւր, անագորոյն քան զամենայն բանաւորս լինէր Աստուած կրօնիցն այնոցիկ, եթէ գատէր զնա սակա անգիտութեանն »: Արդ ոչ ապաքէն իբրև զթշնամիս և զգահիճս ազգի մարդկան հարկ է հալածել զքահանայս որ զայսպիսի դարչ և շաղիւր վարդապետութիւնս ուսուցանեն: Այսպիսի են հակառակորդացն բանք, զորս թերևս դուք ինքնին լուեալ իցէք: Եւ սակայն չկարիցեն ասել եթէ հնարիցիմք քօղարկել և անտեսելոյն առնել զդժուարութիւնս ինգրոյս՝ որ 'ի կարևորագունիցն է և 'ի նրբագունից. վասն որոյ և պարզապէս յանգիման արարաք զնոյն. զի մարթ է յաչադկոտաց ճառատողաց 'ի չքել հանդերձանս պաճուճել զնոյն և առաւել կարեկցութեան սրտի և գթութեան առնել ցոյց, բայց ոչ ինչ առաւել ցուցանիցեն քան զճշմարտութիւնս զոր եզաք մերկապարանոց յանգիմանութեամբ:

Բայց զինչ ունիցիք ասել, տեսրք, եթէ ցուցից

¹ Եմիլ. դիրք Գ. հտ. Գ:

ձեզ եթէ զրախօս ստուծիւնք են բանքդ յառաջ եկեալք 'ի պատիր իմացուածոյ կաթողիկէ վարդապետութեանս. և առ 'ի փարատել զդժուարութիւնսդ 'ի միջոյ՝ ոչ այլ ինչ պէտք են, բայց յանդիման կարգել զստոյգ ծանօթութիւն իրացս, և առաջի առնել զվարդապետութիւնդ որպէս և էն, և ոչ որպէս յօժարին կամակորել զնոյն թշնամիք: Եւ աներկմիտ եմ, տեարք, բանախօսութեամբս այսու ակներև ցուցանել ձեզ զի սիրող հրաշապատում վիպացդ Ռուսոյ՝ և յառաջիկայս խնդիր, որպէս և յայլս բազումս, ունկընդիր լեալ է ցնորից մտացն քան բանին. և Դասանովիան հոստոյ ստուգոյի երէցուն շեղջակոյտ իմն է պարողական վարկածից և սնոտիապատուաստ պաճուճանաց բանից: Եւ ոչ դարձեալ աղիկամի մեկնութիւն հանգերձեալ է իմ տալ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, այլ զամենայն ասացեալս հաստատեցից բանիւք արանց վեհագունից, օժանդակ ինձ առեալ զլուսաւոր միտս այնոցիկ որ յառաջ եղեն քան զիս յասդարիկս, թերևս յաջողեցայց զգալի ևս ցուցանել ձեզ զլոյս ճմարտութեան: Ապա տեսցուք եթէ զինչ խորհել արժան իցէ զաղայոց մեռելոց առանց մկրտութեան. զինչ դարձեալ զպայմանէ քրիստոնէից ննջեցելոց արտաքոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, և զինչ զանհաւասարից վախճանելոց որոց անծանօթ էր յայանութիւն: Ահաւասարիկ խնդիրք երբեակ զոր հանգերձեալ եմք լուսաբանել:

II.

Զինչ խորհել արժան իցէ զաղայոց մեռելոց առանց մկրտութեան.

Նախ քան զամենայն հարկ է ինձ ցուցանել եթէ չէ պարտ ընդ մի համարել զհաւատաս եկեղեցւոյ ընդ կարծեաց ոմանց 'ի վարդապետաց, և զի անիրաւ է պարտապան ցուցանել զեկեղեցի սակս անձնական կարծեաց աստուածաբանից ոմանց. և 'ի կամեն յաղթա-

հարել զնա իւրովք վարդապետութեամբքն, հարկ է զայնոսիկ եւեթ յառաջ ածել զորս ընդունի նա և զորս մարթ է դռանել 'ի հանգանակին և 'ի դաւանութիւնս հաւատոյ և 'ի հրահանգան զորս տայ հաւատացելոց, և ոչ զայնոսիկ՝ որք յառանձինն ուրեք մատեանս գըտանիցին, զորս և չհամարի 'ի թիւս իւրոց առաքելոց: Ի գիտութեան կրօնից են ինչ ինչ հանգէտք մարդկայնոցն մակացութեանց. ահաւասիկ յօրէնսգիտութեան՝ են սկզբունք ընկալեալք առհասարակ յամենեցուն, բայց և առ նմին՝ որչափ խնդիրք են նրբինք և դժուարակնձիւն՝ յորս տարանջատ են կարծիք՝ մինչև դերագոյն իշխանութեան վճռեալ զնոյն վեհագոյն դատաստանաւ. 'ի բնական մակացութիւնս իսկ քանի խնդիրք են որք երկրիեղիեն զմաստունս, մինչև ապանվկանդ քննութիւն երևութիցն և փորձ և զգալի իմն դէպք՝ հաստատութիւն տան և կանգալեն զմիտս ամենեցուն: Այսպէս և կրօնից են մասունք անյեղլիք՝ հաստատեալք իշխանութեամբ այնոցիկ որք աւանդապահք են նոցին. բայց են և այլք ներքոյ անկեալք վիճից և բանակուութեանց, զորս տեսչութիւնն Աստուծոյ չկամեցաւ յայանաբանել, և ոչ եկեղեցի տալ զվճիւ, և զորոց ազատութիւն տուեալ է վիճել 'ի դպրոցս, մինչև դատաստան անդարձ յայտնի արասցէ զերացն ստուգութիւն. աստի ահա յառաջ դայ խտիր վարդապետութեան և կարծեաց: Ժամ է արդ յիշատակել զհամբաւեալն զայն առած՝ զոր արժան է ամենայն աստուածաբանից կանոն ուղղութեան առնուլ անձանց, եթէ արժանիք իցեն անուանն. զի յայնս զորս առաջի առնէ մեզ ընդհանրական եկեղեցի 'ի հաւատալ, չէ մարթ պառակտել 'ի նոսին՝ այլ միաբանել 'ի հաւատս. 'ի կարևորսն Բռնիւն. իսկ յայնս՝ զորոց չև ևս վճռեալ եկեղեցւոյ՝ 'ի ներքոյ կան օրինաւոր քննադատութեան, ազատութիւն է կարծեաց. Երեմիայս աղաբռնիւն. իսկ 'ի պաշտպանել անդ և զերկոսին կողմանս՝ հեռի կալ յամբոխելոյ կրից և 'ի դաւանութենէ, և թէպէտ վարդապետութիւն զմիտս անջատիցէ՝ սակայն սէր զսիրտսն զուգակցեսցէ, և յամենայն գէպս պատկառ կալ սիրոյ. յամենայնի սէր:

Այսու ողւով առաջի արասցուք և լուծցուք զառաջին հարցուածդ եթէ զինչ խորհել արժան իցէ

զվիճակէ երախայից անկնիք վախճանեւոց. և նախ դի-
ցուք զոր ինչ հրամայեն կաթողիկէ հաւատք 'ի հաւա-
տալ, և ապա տեսցուք թէ զինչ թեւադրեն մեզ կար-
ծիք: Ապա ասասցուք անպատրուակ և առանց պատ
'ի պատ բանից եթէ վարդապետութիւն եկեղեցւոյ և
բանք այս են՝ եթէ երախայք գնան 'ի դժոխս և դա-
տապարտեալք են, և թէ չեն վասն նոցա կայանք ինչ
միջասահման ընդ մէջ երկնից և դժոխոց, և զի զերկ
են ամենեւին 'ի տեսոյ փառացն՝ Աստուծոյ՝ որով եր-
ջանկանան ընտրեալքն յարքայութեան երկնից. բայց
ցայսվայր են սահմանք հրահանգաց նորա առ մեզ, և
աստի և անդր՝ ամենայն ինչ կարծիք և վարկածք: Եւ
ստեայն, ասիցէք, այս իցեն ամբիջ բանքդ զոր խոս-
տացար ածել առ թեթևացուցանել զխտութիւն կա-
թողիկէ վարդապետութեանն: Այլ հարկ է բացատ-
րել և իմանալ զմիտս բանիցս և տեսանել՝ եթէ զինչ
իցեն երկինք, բայց տեղի վարձուց և երջանկութեան.
և զինչ դժոխք, եթէ ոչ վայր վշտաց և տառապանաց:
Բայց և 'ի դժոխս օթևանք բազում են որպէս 'ի յեր-
կինս. և 'ի միումն պատուհասք զանազանք ըստ յան-
ցանաց, որպէս և 'ի միւսումն վարձք ըստ չափու վա-
տակոց և առաքինութեանց: Որպէս երախայք միւր-
տեալք և յանմեղութեան անդ վախճանեալք զմշտն-
ջենաւորն ունին զերջանկութիւն 'ի յերկինս, այսպէս
և մանկունք անկնիք զերկ են յերանութենէդ և դա-
տապարտութիւն անմեկին է 'ի զրկմանէդ. և երկոքին
իսկ մասունք են կաթողիկէ հաւատոց: Այլ անծա-
նօթ է մեզ եթէ ցոր վայր Աստուած տացէ նոցա 'ի
միտ առնուլ զմեծութիւն բարեացն՝ յորոց զրկեցան,
և ցոր վայր հասանիցէ զիւջնոցին և ցաւ ընդ զրկանսդ.
և չէ ինչ որ բուռն արասցէ մեզ հաւատալ եթէ և ա-
ղածրի մանկտին նովին ցաւով վարակեսցին ընդ կո-
րուսադ, որով և հասեալքն 'ի չափ՝ որ իւրեանց յան-
ցանօքն զրկեցան յայնպիսւոյ բարեաց: Դարձեալ չէ
ինչ վճռեալ յեկեղեցւոյ եթէ արդեօք բաց 'ի զերկն
դուոյ յերջանկութենէ՝ կրիցեն ինչ երախայքդ պա-
տիժ դրական՝ զոր օրինակ փոքր 'ի շատե զայրեցումն
հրոյ. զի ամենեցուն ներեալ է ունել զկարծիս որ յան-
կաւոր ինքեան թուիցի: Միտ գնել աղաչեմ, տեաքք
և այսմ եթէ երջանկութիւն տեսանելոյ և ժառան-

գէլոյ զԱստուած 'ի յերկինս, և նկատելոյ զանթերի կատարելութիւնս նորա երկրպագելիս, և զգեղ երեսաց նորա, որ միշտ նոյն է և միշտ նոր, ըստ ասից սրբոյն Ազգոսափնոսի¹, շնորհք են ձրխատուր և պարգևք ամենագութ ողորմութեանն Աստուծոյ, զոր ոչ ումէք պարտի նա. և այնպէս գերագոյն է կոչն և վսեմական և աստուածային, զի ոչ ումէք 'ի մարդկանէ իրաւունք են յայն յաւակնել և թւակոխել. ապա 'ի զրկել մանկանց 'ի շնորհացդ, գիտեմ՝ քաջ զի կորուստ մեծ է նոցա գերագոյն երջանկութիւնդ, քայց ասուեր անգամ՝ անիրաւութեան շնչմարեմ 'ի դատաւորն գերագոյն՝ որ ոչ ումէք պարտական է շնորհել զնոյն:

Պարզաբանեսցուք և ևս զննդիրդ. անցելոցն ընդ նախադրուիս և եթ աստուածաբանական գիտութեանց յայտնի է եթէ սուրբն Փռւղգենափոս 'ի Հինգերորդ դարու, և Մեծն Գրիգոր 'ի վեցերորդումն և զհետ նոցա բազումք յաստուածաբանից յայն կարծիս էին եթէ երախայք անկնուք ոչ միայն զրկեալ էին յերկնային փառաց, այլ և սակա արատոյ սկզբնական մեղաց ունէին տանջանս իմն զգալիս հրոյ՝ որ թէթև և որ սաստկագոյն. քայց և այնմ չեմք ինչ անգէտք եթէ զհակառակն կարծեացդ ընկալան սուրբն Գրիգոր Նազիանզու, սուրբն Թովմաս և սուրբն Բեռնարդոս և բազումք 'ի վարդապետաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ. և ոչ որ որոյ յանձն էր աւանդ հաւատոցն՝ զԺողովոյ ասեմ հարց և հովուաց, և զքահանայապետէն՝ որ զուխ էր նոցին, բողոք կալաւ զվարդապետութենէ նոցին. արդ լռութիւնս այս և եթ չատ է 'ի համոզել զմիտս իմաստնոց և ողջամտաց՝ եթէ զանազանութիւն կարծեաց էր և ազատութիւն շնորհեալ և երկոցուն կողմանց ունել զայն որպէս և Խորթեն: Եւ սուրբն Ազգոսափնոս որ զամպարափայլ լուսաւորեաց զեկեղեցին Քրիստոսի, և որ յառաջն պինդ ունէր զսաստկագոյն կողմն կարծեաց՝ խոստովան լինի 'ի թղթի ուրեք առ սուրբն Հերոնիմոս² եթէ 'ի քննել անդ զնրն դիրս սակա տանջանաց զոր կրեն տղայքս՝ ոչ այլ ինչ

¹ Խոստովան. գիրք Ժ. Գլ. Իկ:

² Թուղթք. ճկգ. Թ. 16:

գտանէ բայց տարակոյս և երկբայուծիւնս և յոյզս մտաց : Եւ ոչ այսչափ միայն այլ և 'ի վերջին երկաւ սիրութեան իւրում ընդդէմ պեղագեանց՝ յորում հերքէ զմի յաղանդաւորացս Յուլիանոս անուն, ընթեռնութեամբ այսպէս¹. « Չկամիմ ասել եթէ երախայք անկնուք յետ մահուան իւրեանց այնպիսի պատիւ ժըս կրիցեն ծանունս, մինչև լաւ համարել եթէ բնաւ իսկ ծնեալ չէին... Եւ թէպէտ չկարիցեմ ասել ինչ որոշակի եթէ զինչ և որպիսի և որքան մեծ իցէ դատապարտութիւն նոցին, և սակայն համարձակիմ ասել եթէ լաւագոյն ևս էր տղայոցս չգոյ բնաւ, քան եթէ լինել 'ի վիճակին յորում են » : Ապա ուրեմն սուրբն Ագոստինոս ներէ մեզ կարծել եթէ դատապարտութիւն մանկանցս այնպիսի է զի առաւել լաւ համարին զգոյ իւրեանց քան զչգոյ :

Ոչ կարեմ պարզաբար երջանիկս կոչել զնոսս, և զի վայելիցեն զանխառն և զանապակ ուրախութիւն բնական. չեն ինձ կամք ժամանել ցայնվայր, այլ համարեցայց զնոսս պայազատս զրկեալս յիշխանութէ գաճոյիցն, և անկեալս 'ի Թագաւորութենէ որում հետամուտք էին. և իբրև զտարագրեալս որ զհետ հայրենեաց անձուկ բերիցեն, զոր ոչ բնաւ հասցէ նոցա ժառանգել. և կարծեմ եթէ սահմանեալն նոցա վիճակ ընտրեւագոյն իցէ քան զոչեութիւն : Ահա և աշխարհս չէ օթեան հանգստեան և անթերի երջանկութեան, և սակայն նուազունք են յոյժ որ զմահ քան զկեանս նախամեծար համարիցին : Ապա այնպիսի ինչ է վիճակ մանկանցս՝ զի թէ և անկատար՝ այլ սիրելի է նոցա քան զոչեութիւն և ցանկալի է նոցա ունել զայն :

Տեսցուք դարձեալ զինչ կարծիք էին զննգրոյս եւ պիսկոպոսին Մելգաց որ 'ի կենդանութեան իւրում պատգամ համարեալ էր գաղղիական եկեղեցւոյ, և որ խորիմաստն էր յաստուածաբանս ազգին և հզօրագոյնն 'ի պերճախօսս իւրոյ դարուն. է նորա գրուած մի ընտիր զվիճակէ մանկանցս, որոյ պատճառ կացին յօրինուածոյն այսպիսի իմն դէպք : Ծիրանաւորն

¹ Ընդդէմ Յուլիան. գիրք ե. գլ. ԺԱ. Թ. 44 :

Սփոնարաթ յարոյց զինգրոյս այնպիսի ինչ կարծիս՝ որ հեռի թուէր գոլ՝ ի պարզութենէ և յանարատութենէ կաթողիկէ վարդապետութեան. Պոսիւէ համաձայնութեամբ բազում հայրապետաց Փրանկաց ամբաստան եղև զնմանէ առ Գահն սուրբ՝ թղթովն որ ուղղեալն էր առ քահանայապետն Խննովկենտիոս ԺԲ, որ եհաս մինչև առ մեզ¹. յորում հզօրագոյնս մարտուցեալ ընդդէմ որոց զանկնուք երախայս ազատս համարէին ի դատապարտութէ, բայց և առ նմին ցուցանէ թէ յովմբ ի վարդապետաց ազատս համարին զնոսա ի պատժոց զգայութեանց՝ այսինքն ի տանջանաց անշէջ հրոյ. զոր և ինքն ոչ միայն չդատապարտէր իբրև մոլար, այլ և առ նմին յաւելոյր. « Զի կայ մեր և նոցա, զի չեն մեզ վէճք զինգրոյս... ի պայքար աստուածաբանից թողումք զինգիրդ² »:

Մարթ էր ինձ յառաջ ածել և այլ իմն վկայութիւն հզօր սակս գերագոյն արժանապատուութեան անձինն, այսինքն միոյ ուրուք յիմաստնագոյն քահանայապետաց որք նստան յաթոռ սրբոյն Պետրոսի, զԲենեդիկտոսի ասեմ՝ ԺԴ, որ եկաց յանցելում դարու: Երկասիրութիւնք նորա լի քաջահմուտ տեղեկութեամբք՝ ականաւորք են մանաւանդ սակս ճշգրութեանն որով որոշէն զվարդապետութիւնս հաւատոց՝ որոց հարկ է հնազանդել, ի կարծեաց որք ի ներքոյ անկեալ են վիճմանց: Արդ ի գիրս ուրեք ի գէպ եկեալ խօսել զդատապարտութենէ տղայոցս, ասէ³. « Տակաւին վէճ է յաստուածաբանս եթէ արդեօք բաց ի զրկմանէ երանութեան՝ իցեն ազատ եթէ ոչ ի պատժոյ որ կոչի զգայութեանց »: Ապա եկեղեցւոյ չիք ինչ վճռեալ ի խնդիրս:

Ապաքեն չիք որ ի ձէնջ անգէտ համբաւոյ հռչակաւոր դպրոցի աստուածաբանութեան ի փարիզացւոց քաղաքիս՝ յորմէ յաճախեցին փառք պարծանաց դաղղիական եկեղեցւոյ, զի ի նմանէ ելին այնչափ

¹ Թուղթ ՄԱ:

² Մատենագր. Պոսիւէի. հա. 1. Ը:

³ Յաղագս տէրունական տօնից. գիրք Ա. գլ. Ը. զաւագ շաբաթէն. թ. 12:

⁴ Քննադատութիւն ԻԶ. նախադասութեանն:

հայրապետք և վարդապետք գիտութեամբ և առաքինութեամբ ականաւորք. նա ինքն աւանդապահ հաւատարիմ՝ եկաց ողջմիտ վարդապետութե հաւատոց, վասն որոյ վկայութի նորա կարի զօրաւոր է՝ ի ինգիլիս զոր և աւանդէ ի հռչակաւոր վճռի անդ Քննադատութեան գրոցն Եմիլիոսի Յովհաննու Յակոբայ յամին 1762, որ և գործ գերահրաշ համարեալ ոչ ըստ ունոյ ասացուածոյն այլ ըստ վարդապետութեանն: Արդ գպրոցն Փարիզու մեկին բանիւք յայտ առնէ եթէ մասն հաւատոյ է միայն ասելն՝ եթէ երախայքդ անկնիք զիրկ իցեն ի ժառանգելոյ զԱստուած, պարգեք շնորհաց ձրիատուր ամենեկն և ոչ խոստացեալ նոցա բնաւ ի Տեառնէ. և ապա բացայայտէ զվարդապետութիւն սրբոյն Աւգոստինոսի ըստ օրինակին զոր եղաք ի վեր անդր. և քանզի յայտնի ինչ են իրքն, վասն որոյ և անպէտ համարիմ կարգել զնոսա աստէն:

Բայց առաւել քան այլուր ի վճիռս ընդհանրական ժողովոց արժան է որոնել զկաթողիկէ հաւատս. քանզի նոքին զեկեղեցի համօրէն յանդիման կացուցանեն. և կամ ի համառօտ մատենիկսն որ Քրիստոնէական վարդապետութիւնք անուանին, և յածին ի ձեռս հաւատացելոց, որք և պարզ արտայայտուիք են ընդհանրական հաւատոց: Արդ յերկուս հանրական ժողովս որք գումարեցան ի Լիոն և ի Փլորենտիա՝ վըճռեցաւ եթէ երախայք սկզբնական մեղօք արատաւորեալք՝ զոյգ ընդ յանցաւորս ներգործական մեղօք իջանեն ի դժոխս, բայց պատիժ զոր կրեն՝ անհաւասար է. և վարդապետութիւնքք քրիստոնէականք յուսուցանել անդ եթէ ի սպառ անջատեալ են նոքա յԱստուծոյ, չաւելուն թէ մատնեալք իցեն ի տանջանս անշէջ հրոյ, որպէս կամին իմն անհաւանքն ցուցանել. կալցի զայն որ կամի, այլ ես հաւատամ բնաւ:

Եւ զայս դարձեալ արժան է ի միտ առնուլ զի ի բարբառել եկեղեցւոյ՝ ոչ այլ ինչ առաջիկայ ճշմարիտ հաւատացելոյն առնել՝ բայց հաւանիլ այնմ սրտի մըտօք. և ամենայն միաք և իմաստութիւն մարդկային հարկ է զի խոնարհեցի առաջի եկեղեցւոյ որ ուսուցանէ մեզ. քանզի նմին հաւատացաւ աւանդդ սուրբ ի Քրիստոս, Յիսուսէ. իսկ զնախկին եկեղեցի հակառակ ցուցանել նորոյս, և ի բանս ինչ սուրբ գրոց և սրբոց

հարց զինուորեալ՝ հակառակել վճռոց նորա՝ այս ամե-
նայն առեալ ձգեն զմարդ յանել շաւիղս վիճմանց և
քննութեանց՝ որ անմատչելիք են հասարակաց մտաց և
յորս մոլորեցան և խմաստուիք անգամ ՚ի մարդկանէ։
Եւ խոստումն Յիսուսի՝ Բրիտոսի վասն բովանդակ ժա-
մանակաց է, որով եկեղեցի առաջնորդեալ ՚ի հոգւոյն
ճշմարտութեան՝ անցանել ունի ընդ ամենայն դարս
անբռնաբարելի անարատութեամբ վարդապետունէն,
և հրահանգք նորա այնպէս ճշմարիտ են այսօր որպէս
էինն յառաջ քան զութեատան դարս։ Վասն որոյ
շատ խակ է գիտել հաւատացելոյն թէ եկեղեցին է որ
ուսուցանէ զայն. չեն նմա այլ ևս պէտք ՚ի բարձրա-
գոյնան թեալոխելոյ առ ՚ի քննելոյ զիրան, զի իշխա-
նութիւն եկեղեցւոյ կանոնք են նորա հաւատոցն։ Իսկ
՚ի զանցանել մտաց մարդոյ ըստ նուիրական պատուար-
սն, թաքթաքուր շրջեսցի՝ զամենայն ազգ մոլորու-
թեանց առեալ զճաշակ և ոչ ընդ մին հաճելով, և ա-
նիրաւ հետաքննութեամբն մղեալ՝ անկցի ՚ի վերջէ ՚ի
մոլորութիւնս անհեղեղս։ Ապա հնազանդեսցուք ե-
կեղեցւոյ ՚ի բարբառել անդ նորա՝ որպէս որդիք սի-
րելոյ մօր և խանդակաթ. բայց մի համարեսցուք
զնա բռնաւոր որ որ հպատակել զմեզ կամիցի իւրոց
ցնորից մտացն, և խելօք վարեսցուք ազատութեամբն
զոր շնորհն նա մեզ։ Զի եթէ յանցանս համարի նա
վարկածս մարդկան համարել զվարդապետութիւնս
հաւատոյ, բայց և կարի դսրովելի նախանձու է զկար-
ծիս ոմանց մասունս համարել կաթողիկէ վարդապե-
տութեան. զի ամբարհաւաճ մտաց է պայծառատես
և ողջամտագոյն զանձն առդնել քան զայն որ սիւն և
հաստատութիւն է ճշմարտութեան, և դնել լուծ ան-
բերելի մտաց ամենեցուն և զանցնիւր կարծիս ընդ
վարդապետութե եկեղեցւոյ փոխանակել, որպէս ա-
րարին հերեախովոսապետք վերանորոգողք կրօնից յամե-
նայն դարս. զի հերձուածք և հերեախկոսութիւնք
ողբ պառակտեցին զեկեղեցի ոչ այլ ուստեք սկիզբն
առին՝ բայց ՚ի վերադաս առնելոյ ոմանց զկարծիս
իւրեանց ընդհանրական վարդապետութեանն։ Ապա
ուրեմն մնացուք վճռոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ ՚ի խըն-
դիրս որ սակս երախայից անկնիք վախճանելոյ, և ան-
ընդգիմագարձ ընկալուք սրտի մտօք զգատակնիք նո-

րա գերագոյն. բայց մինչև տուեալ վճռոյն՝ ազատք 'ի կարծիս՝ ակորթելի է մեզ ընդունել զայն վարկած, զոր տկարութիւն մտաց մերոց պատկանաւոր և ևս համարի աստուածայնոյ անճառ մարդասիրութեանն:

Այլ արդ անցցուք յերկրորդ խնդիրն տեսանել եթէ զինչ արժան իցէ խորհել զպայմանէ քրիստոնէից ննջեցելոց արտաքոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ:

Բ

Չինչ պայման իցէ քրիստոնէից ննջեցելոց արտաքոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ.

Ի նախկին հանգանակի անդ զոր երգէ ժողով հաւատացելոց 'ի կատարման անդ ահաւոր խորհրդոյն, դաւանեմք զմիութիւն եկեղեցւոյն Քրիստոսի յասելն՝ հաւատամք 'ի մի միայն... եկեղեցի: Արդ մի գոլով նորա 'ի հաւատոյս՝ զգաւանողս և եթ իւրոյ վարդապետութեանն ընդունի իւր որդիս. մի դարձեալ ըստ ղեկավարութեն՝ հօտ իմն կազմելով ընդ առաջնորդութեամբ մի և նոյն հովուաց: Ապաքէն չսրահանջէ եկեղեցի յիւրաքանչիւրոց 'ի հաւատացելոց զմանրախոյզ և ղևորախորհուրդ ծանօթութիւն միոյ միոյ 'ի մասանց վարդապետութեանն իւրոյ, և ոչ 'ի գոհհիկ արանց զգիտութիւն ընդարձակ և լուսաւոր, որպէս յայնցանէ՝ որոց յանձն է աւանդ վարդապետութեն. այլ հարկ է հաւատացելոյն ունել ծանօթս քաջաշատս գլխաւոր մասանց նորին՝ առանց որոց չմարթի խորհել և կետլ որպէս զաշակերտ Քրիստոսի Յիսուսի. և քանզի աներկմիտ հաւատայ նա ամենայնի զոր ինչ ուսուցանէ եկեղեցի, հարկ է նմա ընդունել զամենայն՝ ոչ ինչ թողեալ արտաքոյ: Եւ քանզի եկեղեցի ոչ միայն զհիմնական մասունն ընդունի՝ որպիսի ինչ է խորհուրդ մարգեղութեանն յոր հիմնեալ բարձրանայ շինուած կրօնից, այլ և զայլ մասունս ոչ այնչափ կարեւորս՝ որպիսի է սրբոցն պաշտօն. վասն որոյ չէ բաւական ընդունել զառաջինս, և աստիտ առ-

նել զվերջնութեամբս. և չէ հնար անտես առնել զնոսին տ-
սելով՝ եթէ մարթ է անպատուհաս անգիտանալ զնո-
սա, զի այսու արհամարհել իմն երևի զյայտնութիւնն
աստուածային, որոյ մէն մի մասունք արժանի են մե-
րոցս մեծարանաց: Տեսէք աղէ եթէ զխորդ և մարդ-
կային ընկերութիւնք կարգեալք և յօրինեալք իցեն.
զի են 'ի նոսա օրէնք հիմնականք յորոց կազմեալ է
սահմանադրութիւն նոցին. և են դարձեալ օրէնք
առանձնակք յորոց քաղաքական մատեան օրինացն
յօրինի: Ապաքէն յանցաւորագոյն ևս է այր որ զհի-
մունս պետութեանն գրգռեցուցանել նկրտիցի, քան
զայն որ զպարզ օրէնս բարեկարգութեանն աղարտի-
ցէ. և սակայն չիք և ոչ մի յօրինաց որոյ զանցառու-
թիւն թոյլ տուեալ իցէ. և ամենայն օրինազանցու-
թիւն ընդունի զպատիժ պատուհասի. քանզի 'ի չհըս-
կել արթնութեամբ պահպանութեան նոցին՝ անսանձ
ըմբոստութեան յանգագաստից ճարակեալ, և շինուած
ընկերութեանն խրամատեալ՝ հուսկ ուրեմն փլուզեալ
կործանի: Զնոյն իմա ինձ և զբրիստոսական միաբա-
նութենէ. են նորա առաջնակարգ վարդապետութիւնք՝
որպիսիք են եղեալքն 'ի հանգանակս Առաքելոց. են
և երկրորդակարգք ոչ որպէս զառաջնան էականք,
այլ և վերջնոցս որպէս և առաջնոցն՝ սրտի մասօք զհը-
պատակութիւն պահանջիմք լի և բովանդակ. միոյն
եթ լուծումն հերձուած համարի յաչս եկեղեցւոյ.
և յանաստել միումն, և յայլն ևս ձգիմք նոյնօրի-
նակ. և եթէ ոչ զառաջս տունուցու՝ հերձիք պառակ-
տեացեն զբրիստոնէութիւն. և եկեղեցի ոչ միայն վեր-
ջասցի 'ի գեղեցիկ միութենէն, այլ և նմանեցի թա-
ղաւորութեանն յանձն իւր բաժանելոյ՝ զորմէ խօսի
աւետարանն, և ոչ այլ ինչ մնացէ բայց անհեղեղ
իմն շեղծակոյտ անկցորդելի մասանց աննմանից: Ա-
պա կնիք անջնջելի կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ միութիւնն է
'ի հաւատոյս և 'ի ղեկավարութեանն. վասն որոյ և
զամենեւին որ արտաքոյ են 'ի հաղորդութենէ իւր-
մէ և օտար 'ի վարդապետութենէն զոր դաւանի՝ հա-
մարի զնոսա մոլորեալս 'ի ճանապարհէ ճշմարտու-
թեան և փրկութեան. որ և 'ի հանրական առաժս ըն-
կալեալ է: Բայց սակայն են և այլ առաժք նոյնօրի-
նակ ընկալեալք յամենեցունց, որովք հարկ է ամո-

քել և սեղմել զմիտս և զընդարձակութիւն առաջնոյն :

Առաջինն 'ի սկզբանցս այս է՝ զի են մոլորութիւնք զորս ոչ 'ի յանցանս համարի Աստուած սակս ոչ կամաւոր լինելոյ . քանզի մերթ յայնպիսի չարսս դուհագեղի ստութիւն և այնչափ նրբին է երանգն որով 'ի ճշմարտութենէ որոշի, և յաճախ ևս ստուգութիւն իրաց յայնպիսի մասունս ղողեալ կայ . զի դժուարին է ըմբռնել զնա՝ որով և վրիպի 'ի մանրախոյզ իսկ քննութենէ : Զամենայն մոլորութիւն ներքեի համարել՝ թուլութիւն է փաստաբեր, բայց և զամենայն դատապարտ առնել իբրու եղեռնաւոր՝ խստութիւն է անմիտ, զի և տկարութիւն մտաց նորա անհրաժեշտ և անընդդիմակ բերի երբեմն 'ի պատրանքս . զի եթէ յատենին Աստուծոյ սաստկագոյն համարս պահանջէաք վասն ամենայն թիւրութեանց միտաց՝ ո՞րք 'ի դատաւորաց յաւակնէր առնել զիրաւունս, ո՞րք 'ի բժշկաց յանձն առնոյր դարմանել զախտս և զհիւանդութիւնս անգլի մարդկան, և ո՞րք 'ի պաշտօնեից Տեառն զուղղութիւն խղճի մտացն ըստանձնէր : Զի ոչ գիտութիւն, ոչ խոհականութիւն և ոչ առաքինութիւն ազատս կացուցանեն զմարդ 'ի սպառ 'ի մոլորութենէ : Պիտեմ՝ և ես զի առ 'ի ըմբռնել զճշմարտութիւն՝ ուղղութեան սրաի առաւել պէտք են քան հասողութեան մտաց . և զի յոլովք 'ի մոլորութեանց՝ 'ի կրից ունին զսկիզբն և զծագումն . և սակայն ո՞րք յանդգնեսցի ասել եթէ 'ի չարութենէ և 'ի սրտէ թիւրելոյ յառաջ եկին այնչափ վէճք և բանակոռութիւնք որք ծագեցան 'ի մէջ ականաւոր արանց սրբոց, սկսեալ 'ի սրբոյն Հերոնիմոսէ և յԱգոստինոսէ մինչև ցհայրն Մապիսեոն և ցհռահաւոր վերանորոգող կարգի Տրապեանց : Ապա հարկ է մեզ խոստովանել եթէ բազում մոլորութիւնք են 'ի տկարութենէ մանաւանդ քան 'ի չարութենէ յառաջ եկեալք, և զորս ոչ 'ի յանցանս համարի մարդոյ դատաւորն ամենատես որ քննէ զերիկամունս և զօրս :

Գարձեալ և երկրորդ սկիզբն՝ զի մարթ է մոլորութեան 'ի կրօնականս հանգէտ գոլ այլոց թերութեանց մարդոյ, այսինքն է՝ մարթի յակամայս գոլ որով և անմեղագրելի : Ապաքէն հերձուածք և հերետիկոսութեան

Թիւնք դատապարտելիք են. բայց ուր կամք չեն՝ չեն
և յանցանք, և յորժամ անսողիւտ են սիրտք մեր՝
չեմք ինչ յանցաւոր յաջս Աստուծոյ: Մարդիկ ելով
մեք զերևոյթման եւթ դատեմք, որով և կաթողիկեայս
անուանեմք՝ որք ծնան և կեան 'ի կաթողիկէ եկեղե-
ցւոյ. և հերձուածողս և հերեսիովսս ձայնեմք՝ որք
ծնանին և կեան օտարք յարտաքին հաղորդակցութենէ
նորին: Այլ ուշի ուշով զիրան քննեսցուք տեսանել
զստուգութիւն իրացն: Այր որ ծնեալ է և սնեալ
'ի ծոց հօովմէական եկեղեցւոյ. բայց բանիւք և գրով
աղարտել ճգնի զիշխանութիւն եկեղեցւոյ, զօրինա-
ւոր հովիւս նորին բամբասէ և ընդ վայր հարկանէ և
ապստամբեցուցանել և զայլս հնարի ընդդէմ՝ նոցա.
ապա չիք բնաւ երկբայութիւն զի ոգի հերեսիովաւու-
թեան է 'ի նմա և մեղապարտ է առաջի Աստուծոյ: Եւ
'ի հակառակէն՝ եթէ աղանդաւորք ընկերութեան ի-
րեք քրիստոնէից անջատելոյ 'ի մէնջ՝ ոչ ընարութեամբ
և կամակար մտօք և գիտութեամբ 'ի նոյն յարեալք
իցեն՝ բարեմտութիւն և անկեղծութիւն նոցա անմե-
ղադիր առնեն զնոսա առաջի Աստուծոյ 'ի յանցանաց
հերձուածոյ:

Այր ոմն ըստ արտաքնոյն կաթողիկեայ՝ ոչ հնա-
զանդի սրտի մտօք վճռոց եկեղեցւոյ, և մերժէ ևս ըզ-
մասունս ինչ նորա վարդապետութեանն. որով և յան-
ցաւոր հերետիկոսութեան գտանի առաջի այնորիկ
որ քննէն զերիկամունս և զսիրտ¹, ըստ բանից սուրբ
գրոց: Եւ ընդհակառակն մարթ է ումեք անյանց լի-
նել 'ի հերեսիովաւութեան եսերանաց և 'ի միջի անդ
աղանդաւորաց, եթէ դաւանութիւն մոլոր՝ յանյաղ-
թեւի տգիտութենէ ճշմարտութեան ունիցի զծագումն.
վասն որոյ և քաջածանօթ առած է և ընկալեալ յա-
մենեցուն եթէ հերետիկոսութիւն ոչ այնչափ 'ի մոլո-
թութեանն է՝ որչափ 'ի յամառութեան 'ի ջատագո-
վել զնոյն հակառակ վճռոյ եկեղեցւոյ: Իր երբեմն զի
սուրբն Վիպրիանոս այնպիսի իմն կարծեաց եկաց
պաշտպան՝ որ ապա դատապարտեցաւ. ուրբն ան-
յանց էր 'ի կարծիսն, այլ զկնի վճռոյ եկեղեցւոյ՝ հե-

¹ Սաղմ. Ի. 21:

տևողք նորին գտան յանցաւորք և 'ի հերետիկոսս համարեցան. ոյր վասն ասաց մի ոմն 'ի նախնի և 'ի հրաշակաւոր վարդապետաց եկեղեցւոյն Կեղտաց եթէ «Վարդապետքն արձակեցան և աշակերտք դատապարտեցան¹» : Ապա ուրեմն 'ի կալ մնալ քրիստոնէի զատեալ 'ի հաղորդութենէ և 'ի հաւատոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ, և այն առ ականայ տգիտութե և եթ, չմարթի դատապարտելի գոլ սակս անջատմանն միայն և մոլորութեան: Եւ հարկ է ասել և մեծաբարբառ քարոզել եթէ յատենին Աստուծոյ մարդ համարս տացէ սակս չարամտութեան 'ի կարծիս հաւատոց, և կամաւոր զանցառութեան պարտուցն յընթացս վարուց:

Եւ մի համարիցիք եթէ անձնական ինչ գիւտք հնարից իցէ վարդապետութիւնս որով յայտ արարաք զնշանակս հերձուածոյ և հերետիկոսութեան. զի ոչ միայն յանկաւոր է ուղիղ բանի, այլ և դիւրին է ինձ հաստատել զայն վկայութեամբ ականաւոր արանց: Ըրդ ասաւել քան զսուրբն Ագոստինոս պաշտպան եկաց միութեան եկեղեցւոյ, և ջաղխիչ գլխահար հերձուածոց. և սակայն լուարուք զոր ասէն 'ի քառասներորդ երրորդ թղթին ուղղելոյ առ Կլորիոս. «Զէ արժան 'ի շարս հերետիկոսաց դասել և զայնոսիկ որոց մոլորութիւն մնասակարագոյն իցէ, եթէ ոչ պաշտպանիցեն նմին յամառութեամբ. և զայս արգարութիւն առանձինն իմն օրինակաւ հարկ է ցուցանել այնոցիկ՝ որոց մոլորութիւնք ոչ յառաջ գան յամբարհաւածութենէ նոցին և յանդգնութենէ, և որք ոչ այլապէս չաղեալք կան 'ի նոսին, բայց սակս թըշուառութեանն որով հարք նոցա 'ի նոյնս հրապուրեցան, և որք զամենայն հնարս հնարին 'ի խնդիր լինել ճմարտութեան, և պատրաստք կան և յօժարամիտք դառնալ 'ի մոլորութենէն՝ յորժամ ճմարտութիւն յայտ յանդիման երևեսցի» :

Ի սկիզբն հինգերորդի դարու եկաց 'ի Մարտիրոս քահանայ ոմն անուն Սալվիանոս, այր ականաւոր գիտութեամբ, որ և եթող երկասիրութիւնս յոլովս, ընդ որս և մատեան մի յուծ գիրս Յաղագս տեսու-

¹ Վինգենտ Լիբին. Ազգաբար. դԼ. 2:

Թեանն Աստուծոյ: Արդ 'ի հինգերորդ գիրսն 'ի խօսել անդ զհաւատոց Գլթաց և Վանդալաց որք ծնեալք և սնեալք էին յաղանդ արիանոսաց որ ծաւալեալն էր յայնժամ ընդ ամենայն տեղիս, ոչ անխախտ զամենեւին զնոսա յանցաւորս հերետիկոսութեան համարի, այլ ցուցանէ զի ազգքն այնոքիկ խուժադուժք ոչ այլ ինչ գիտէին՝ բայց զոր ընկալեալ ունէին 'ի վարդապետաց իւրեանց, և աւանդութիւն միակ յորէնս համարեալ էր առ նոսա, և ապա յաւելու առել: «Ապա հերետիկոսք են՝ այլ առանց գիտելոյ. ճշմարտութիւն առ մեզ է՝ այլ նոքա առ ինքեանս համարին զնա. պատրին նոքա՝ այլ միամտութեամբ են պատրանքն. և գերագոյն դատաւորին և եթ է գիտելի եթէ զիարդ պատուհասիլ ունին նոքա յաւուրն դատաստանի՝ սակս մոլար կարծեացս այսոցիկ ¹ »:

Այլ ահա և երրորդ իմն խելամոտութիւն կարեւոր զորով և անփոյթ առնեմք յաճախ. զի յամենայն աղանդս քրիստոնէից անջատելոց 'ի միութենէ կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ խորհուրդ մկրտութեանն եթէ պարտապատշաճ արարողութեամբն կատարեսցի 'ի վերայ մանկանց, զնոյն շնորհս ներգործէ. որով և տղայքն եթէ և արտաքոյ եկեղեցւոյ մկրտեալք՝ անդամք նորահամարին՝ սակս խորհրդոյ մկրտութեանն որ սեպհական է եկեղեցւոյ. որով եթէ յառաջ քան 'ի բանավարութիւն հասանել մեռանիցին, աներկմիտ ժառանգք են արքայութեան երկնից. այս ոչ կարծիք են՝ այլ մասն կաթողիկէ հաւատոց: — Իսկ 'ի հասանել 'ի տիս բանավարութեան եթէ դաւանեսցին զգլխաւոր մասունս հաւատոց որ պահեալն է յաղանդս նոցին և որ նոյն են ընդ մերոցն, և յայլն ամենայն միամտութեամբ սրտի բերիցին, և յայնժամ իսկ ոչ վերջանան նոքա համարել յորդիս եկեղեցւոյ: Արդ զմտաւ ածեալ զայնչափ մանկունս 'ի վեցամեակից ցերկոտասան՝ որ հրահանգեալք և խրատեալք 'ի ծնողաց իւրեանց և 'ի վարժապետաց և 'ի հովուաց, և օրինակաւ յորոց միջի բնակին, հնա՛ր ինչ իցէ նոցա կատկածել ընդ ստութի կրօնիցն իւրեանց, և զի պատրեալք իցեն յայն.

¹ Սալվիանոս Յաղադս տեսչութեանն Աստուծոյ. գիրք Ե:

ցանկէ՝ զորս բնութիւն մեծարել և սիրել հրամայէ։
Եւ ո՞րք յանդգնեացի ասել եթէ 'ի մատաղ տիա անդ
չարամտութեամբ դաւանիցեն զհայրենի մոլորութիւն
սըն։ Ապա թողցուք զընտրութիւնդ այնմ՝ որ ծածկա-
գէտն է խղճի մտաց, և տեսցուք զինչ ասել իցէ զհա-
սելոց 'ի չափ, և զարանց կատարելոց, մանաւանդ այնր
դասու մարդկանն որոց միտք չիցեն կարի հրահանգեալ-
ղի չէ մարդոյ գիտելի եթէ ցորվայր արդեօք ձգիցի
ազդեցութիւն դաստիարակութեան և նախկին տալա-
ւորութեանց՝ զոր ընդ կենաց իցէ որ ընկալեալ և
մինչև ցերբ բաւական համարիցին առանձինն պատ-
ճառք, և յանկեղծութիւն սրտի և 'ի բարեմտութիւն
գրեացին՝ առ չքմեղս կացուցանել զմարդ առաջի ամե-
նատեառնն։ Յոյր սակս 'ի դատապարտել անդ զա-
ղանդս առհասարակ՝ զդատաստան առանձնականաց
յԱստուած արժան է առնել ապաստան։

Նկիւր՝ որ մի է 'ի ճարտարարուեստ վիճաբանից որ
մարտեան ընդ նորաղանդս և 'ի վար արկին ընդգէմ՝ նո-
ցա տրամաբանութիւն իմն հոծ և լուսաւոր, աւան-
դեաց մեզ ճառ մի Յաղագս Բոնիւեան Էլէղէցոյ, յորում
ասէ այսպէս¹. «Ըստ ասելոյ ամենայն աստուածաբա-
նից կաթողիկեայց՝ ճշմարիտ է եթէ յոլովագոյն ան-
գամբ կենդանիք և որդիք հարազատք են եկեղեցւոյ
'ի ջոկս քրիստոնէից անջատելոց 'ի հաղորդութենէ
իւրմէ, որովհետև այնչափ մանկունք են 'ի նոսա յոգ-
նաթիւք, նա և 'ի չափահասս իսկ գտանին բազումք՝
թէ և առ անձանթն գոլոյ ոչ 'ի համար արկանիցին»։
Եւ դարձեալ ասէ². «Ոչ բնաւ օտարս 'ի փրկութե-
նէ համարիմք զամենեւին զնոսա՝ որ 'ի վերին երեսս
արտաքոյ են 'ի հաղորդութենէ հռովմեական եկեղե-
ցւոյ։ Այլ ընդ հակառակն համարիմք եթէ են նորա
անգամբ սեպհականք յամենայն աղանդս, զի ամենայն
երախայք մկրտեալք որք բազմաթիւք են յոյժ՝ որ-
դիք են ճշմարիտ եկեղեցւոյ, զինա ինքն վերստին ծնաւ-
զնոսա թէ և 'ի ձեռն հովուաց հերետիկոսայց կամ
հերձուածողաց։ Նա և նոքին որ ոչ կամաւ և գիտու-

¹ Գիրք Ա. գլ. Դ։

² Գիրք Բ. գլ. Գ։

Թեամբ հաղորդ եղեն հերձուածոյն կամ հերեսիով տուութեանն՝ մասն են ճշմարիտ եկեղեցւոյ: Հռովմէական եկեղեցի անմեղադիր առնէ զնոսա մինչև ցայն վայր՝ ցորչափ միամտութիւն նոցա և տգիտութիւն արդարացուցանէ զնոսա առաջի Աստուծոյ, և չհամարձակի սահմանել եթէ ցորվայր ձգիցին այդոքիկ և որովհետև ինքեանք իսկ անգէտ են այնմ՝ ի դործ նականն չխարէ զնոսա ի ստոյգ յանցաւորաց »:

Ոչ գոյզն վկայութիւն է յայտմ և սորբոնեանն վըճիւն ի Քննադատութեան Եմիլիոսի¹, յորում յետ խօսելոյ զերախայից մկրտելոց յաղանդաւորաց անշատելոց ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ, և զարանց խօթամտաց՝ որոց թիւ Աստուծոյ և եթ է գիտելի, և որոց անհնարին է ճանաչել զճշմարիտ եկեղեցի, յաւելու ասել. «Սոքա ամենեքեան» և մանկունքն և խօթամիտք՝ ոչ պատկանին ոչ հերեսիովտութեան և ոչ հերձուածոց, և անյալթելի տգիտութիւն իրացն անմեղադիրս առնէ զնոսա. վասն որոյ չէ արժան օտարս յեկեղեցւոյ համարել զնոսա, արտաքոյ որոյ չիք փրկութիւն »:

Այլ արդ հարցանիցէ ինձ ոք Թերեւ եթէ յղովք իցեն արգեգք ի հերձուածոյս անկեղծք և միամիտք: Առ այս ասեմ եթէ Աստուծոյ և եթ է գիտելի, և եթ խոր է սիրտ մարդոյ իբրև զանդունդս, և եթ կիրք ամբարտաւանութեան և շահախնդրութեան և ցանկութեան՝ աղբիւրք են մոլորութեանց, և զի չէ պարտ ընդ մի համարել զաներկեանութիւն սուտ՝ որով անձամբ զանձինս խաբեմք, ընդ ուղղութեան սրտի և անկեղծութեան որ արդարացուցանեն զմեզ առաջի Աստուծոյ: Պատրանք ոչ նոյն են ընդ անկեղծութե, այլ բազում անգամ տգիտութիւն իմն է՝ զոր չկամի մարդ փարատել յանձնէ, որով և ոչ նուազ յանցաւոր գտանի: Վարիցեմք ինչ վկայել զանձանց եթէ սիրեմք զճշմարտութիւն և ի ծանօթութիւն նորին վատակիմք, և զի ոչ արգելս կամաւորս ընդդէմ եղաք առ ի խափանելոյ զծաղումն լուսոյ նորին. զայստակահա արժան է քննել: Վասն որոյ չէ արժան աներկ-

¹ Քննադատութիւն Լի. նախադատութեանն:

միա լինել ընդ ելս այնոցիկ որ 'ի մոլորութեանն իցեն, և ոչ դադարել 'ի վաստակելոյ առ 'ի միութիւն ածելոյ զնոսին. հեռի 'ի մէջ անխափր պղերգութիւն որ ընդ մի համարի զստութիւն և զճմարտութիւն, և 'ի վերջէ նոյնօրինակ կարգէ և զախտս և զառաքինութիւնս:

Արդ համառօտեալ զբանս իմ՝ ասեմ. ճմարիտ է եթէ արտաքոյ եկեղեցւոյ չիք բնաւ փրկութիւն. բայց մանկուիք մկրտեալք յայլ ազանդս քրիստոնէից՝ հարազատ որդիք են եկեղեցւոյ. դարձեալ և հասեալքն 'ի չափ և պատրեալք միամտութեամբ՝ ոչ դադարեն լինել անդամս նորին, այլ 'ի պահանջին համարս սակս չարութեան մտացն և գործոց՝ իցէ ինչ անիրաւութի և խժդժութիւն:

Եկեացուք արդ 'ի խնդիրն երրորդ եթէ զի՞նչ կարծել իցէ զայնոցիկ՝ որք մեռանին անգէտք 'ի յայանութենէ, և որ անհաւատքն կոչին:

Գ.

Զինչ պայման իցէ անհաւատից վախճանելոց՝ որոց անծանօր էր յայտնուրիւն.

Քաւ յինէն, տեարք, թէ առ հաւատալի ևս անելոյ զքրիստոսական վարդապետութիւնս՝ ճգնիցիմ՝ ամոքել զխստութիւն նորա. հեռի 'ի մէջ անարժան զիջողութիւնք անծանօթք 'ի կրօնից. քանզի նա չգիտէ ոչ զխորհրդոցն սրբութիւն պատրուակել՝ առ 'ի հաճոյ լինելոյ ամբարհաւաճ մտաց, և ոչ զխստութիւն բարոյական կարգացն մեղմել առ 'ի հաճել ըզսիրտս հեղգս և ապականեալս: Քանզի եկեղեցի ոչ է տէր բացարձակ՝ այլ ավանդապահ աստուածային յայանութեան. փոփոխին հրահանգք կարգացն՝ բայց ոչ բնաւ հաւատոց, և միաբանել ընդ ստութեան անհնարիցն է նմա. քանզի իմաստութիւն նորա ճմարտութիւնն է. և զի չիք ինչ հօրապոյն քան զճմարտութիւն, և ոչինչ քան զնա ատելի կրից ցանկութի:

վասն որոյ և հաւատք միշտ 'ի պատերազմի կան. և սակայն այսպէս և կամ՝ այնպէս միշտ յաղթողք գրտանին: Այլ կարեւոր է քաջ 'ի միտ առնուլ զվարդապետութիւն նորա, և ճշգիւ որոշել զայն զոր ուսուցանէն՝ յայնոցիկ զոր ոչն ուսուցանէ, և զսկզբունս նորա անաղօտ ածել 'ի մէջ, և մի խառնել 'ի նոսա աւելազանցութիւնս ամբոխիչս մտաց:

Եւ նախ զառաջինն զայն արժան է ինձ ցուցանել զի ըստ գրոց սրբոց՝ շատ խնդրեսցի 'ի նմանէ որում շատ տուաւ, և սակաւ՝ որում՝ սակաւ. և ծառայ որ դիտելով չափ զկամս տեսան իւրոյ ոչ արասցէ՝ խրատագոյնս պատուհասեսցի, բայց այլոց ոչ այնպէս. և զի Աստուած որ ինքն իսկ արգարուութիւն է՝ ոչ հրնձեսցէ ուր ոչ սերմանեաց, և զի որոց առաւելագոյն առատաձեռնեաց զնորհս իւր և զպարգևս՝ յայնցանէ առաւել ևս պահանջեսցէ համարս խստագոյնս: Քանզի լուսաւորեալ գոլով մեր 'ի լուսոյ աւետարանին և հրահանգեալ վարդապետութեամբ եկեղեցւոյ, որով բան մտաց ներակրթեալ, և հոգի բարդաւաճեալ՝ ճշմարտագոյն ևս ունիմք ծանօթս զպարտուց մերոց. սակս որոյ և զանցառութիւնս մեր յանցաւորագոյն և ևս համարի. զի չարութիւն ըստ կարողութեան մըտացն չափի: Այլ գնացուք միանգամ մտօք 'ի Ժողովս անդ վայրենեաց խժադժից՝ որ այնչափ հէգք են և ողորմելիք, յազգսն ասեմ՝ Թափառականս 'ի մայրիս անտառաց որոց առաւել հանգիստութիւն է ընդ առնանոց անբանից քան ընդ բնութեան մարդոյ, և որք առ Թերութեան հրահանգաց 'ի ծնէ՝ 'ի յետսամիտ ագիտութեանն գանդաչեն. ապաքէն գտանել գրտանիցէք և 'ի նոսա զնոյլ իմն աստուածային լուսոյն՝ որ լուսաւորէն զհոգիս ամենեցուն, այլ քանի շիջանուա է նա և խաւարամած, որչափ մթին և աղջամղջին ծանօթութիւնք նոցա զբարւոյ և զւարէ, քանի անկարողք յըմբռնել զվարդապետութիւնս հոգևորս դեր 'ի վերոյս քան զզգալիս, որչափ կուրութիւն և անզգայութիւն: Ի գտանել նորոյ աշխարհին՝ ոմանք 'ի նախկին քարոզչաց այնպէս զարմացեալ էին ընդ խօթամառութիւն հնդկաց զի համարէին զնոսա անկարողս 'ի միտ առնուլ զսկզբունս անդամ՝ կրօնից: Ոչ են ինձ կամք վիճել աստանօր եթէ անասնամիտքդ այդո-

քիկ բնաւ իսկ իցեն բաւականք յընտրութիւն բարւոյ
և չարի, այլ զայն և եթ ցուցանել էթէ են ինչ ինչ որ
մեզ յեղեոն համարեսցին՝ բայց ոչ և նոցա, և յան-
ցանք մեր մեծամեծք ՚ի թեթեւ գրեսցին վասն նոցա:
Նա և ՚ի բազում գէպս յորս չերկմտեմք ինչ ՚ի մեզս
մահուչափս համարել քրիստոնէի, վասն վայրենեացդ
կարի երկբայական է հաստատել ինչ այնպիսի: Ո՞չ
ապաքէն և ՚ի միջի մերում մի և նոյն օրինազանցութի
հաւատոց՝ զանազանս ՚ի մէջ ածէ յանցաւորութիւնս.
զի այր տգէտ անմեղադրելի ևս է քան զհրահանգեա-
լոն, և պարզապէս հաւատացեալն քան զպաշտօնեայ
սեղանոյն. վասն որոյ անմիտ խտուութեան է անխտիր
զնոյն կանոնս ՚ի կիրառուել ՚ի դատել զանհաւատիցն
զգործս՝ որովք դատաստան առնեմք զուղղութենէ
մերոցն:

Գարձեալ և այսմ խելամտել արժան է՝ որ և ա-
ռաջնոյն զհետ գայ. զի յատենին Աստուծոյ ոչ այն-
չափ սաստկագոյնս պահանջեսցին՝ որ անմասն կացին
ի լուսոյ քրիստոսական կրօնից. և անգէտ եղելոցն
քարոզութեան աւետարանին ոչ ըստ աւետարանա-
կան օրինաց լիցին դատաստանք: Ամենեցուն ձեզ քա-
ջածանօթ է Պուրաւլու որոյ հանձար արդիւնաշատ
և պարզութիւն նախատիպ՝ միացեալ էր ընդ խորին
ծանօթութեան ամենայն մասանց հաւատոց, որ պա-
տուականագոյնն է ՚ի կատարելութիւնս պաշտօնէի
բանին կենաց: Զի կացին արդարև արք քան զնա գե-
րահանձարք և յաշնոյժ մտաց եռանդունք և քան զնա
տեղեկագոյնք ազգի ազգի ծանօթութեանց. բայց ոչ ոք
քան զնա պարզախօս գտաւ և ճշգրիտ ՚ի մատուցս հա-
ւատոյ և բարոյից. ոչ բնաւ առաւելազանց գտեալ ՚ի
պերճախօսութեանն, այլ ամենայն ինչ ճշմարտու-
թիւն է ՚ի նմա և կորով: Այլ արդ լուիցուք զոր ասէն
ի ծառի ուրեք սալս վերջնոյ Դափասափանի¹. « Հարկ է մեզ
հաւատացեալքդ, հաստատել ՚ի միտս մեր և զայս ճշ-
մարտութիւն, զորմէ թերևս ոչ որպէս պարտն է խե-
լամտեալ է մեր տակաւին, և զոր ՚ի սրբոյն Հերոնի-
մոսէ առեալ գնեմ առաջի ձեր. և այս իսկ է զի յա-

¹ Ա. Գալստեան. Ճառ առաջնոյ կիր, մասն առաջին:

տենի անդ Աստուծոյ խախի մեծ իցէ ընդ հեթանոս
անգէտ օրինաց քրիստոնէութեան, և ընդ հաւատա-
ցեալ որ ծանօթ գոլով այնմ՝ յուրաստ կացեալ իցէ
'ի նմանէ 'ի սրտի իւրում, և զի Աստուած ըստ օրի-
նաց արդարութեանն այլապէս յոյժ դատեսցի զնո-
սա. քաջայայտ իմն է զի հեթանոս ոք որում ոչ աւե-
տարանեցան օրէնք Քրիստոսի Յիսուսի՝ ոչ նովին օրի-
նօքն դատեսցի. և Աստուած տէր և իշխան ամենայնի,
զքնական արդարութիւն 'ի գործ արկեալ՝ ոչ դատա-
պարտեսցէ զնա վասն անպահաւանութեան օրինացն,
զոր ոչ ծանոյց նմին. զոր և յայտնաբարբառ ուսու-
ցանէ Պաւլոս յասելն. «Որ արտաքոյ օրինացն մեղան,
արտաքոյ օրինացն և դատեսցին¹» : Ահաւասիկ Պուր-
տալու վկայութեամբ սրբոյն Հերոնիմեայ և սրբոյն
Պաւլոսի ծանուցանէ մեզ եթէ որոց ոչն քարոզեցաւ
աւետարանն՝ ոչ ըստ աւետարանին դատեսցէ զնոսա
Աստուած :

Ապա ընդէր իցէ Յովհ. Յակոբայ, և այլոց ճառատո-
ղաց ըստ նմանէ, համարել եթէ ըստ վարդապետու-
թեան կաթողիկեայց՝ իցեն մարդիկ որ դատապար-
տեսցին 'ի տանջանս յաւիտենից սակս այսորիկ միայն՝
զի ոչ ծանեան զօրէնան՝ յորոյ 'ի ծանօթութիւն հա-
սանել անհնարիցն էր նոցա : Այլ ցնորական է վար-
կածդ և աղիկամի. քանզի նախ ոչ ոք փրկեսցի սակս
այնորիկ, զի ծնեալ իցէ 'ի հռովմ և գիտիցէ և դաւա-
նեսցի զճշմարիտ հաւատս. զի վայր ծննդեան մարթի
նպաստամատոյց լինել, բայց ոչ յարգիւնս համարի.
եթէ հաւատք պարգև են պատուական, այլ հաւատք
առանց գործոց պարգևք ինչ են առանց արդեանց. և
Աստուած ոչ միայն ճշմարտութեան է Աստուած, այլ
և սրբութեան, և առհասարակ պահանջէ զպահա-
նութիւն օրինացն և զհնազանդութիւն բանին իւրոյ :
Եւ երկրորդ անգամ զի յաւենի անդ Աստուծոյ, ոչ
ոք բնաւ դատապարտեսցի սակս այնորիկ և եթ զի ծը-
նեալ իցէ 'ի մայրիս Նորոյ աշխարհին, և ոչ դարձեալ
զի անգէտ եկաց քրիստոսական առաքինութեանց :
Ծնունդ մարդոյ մարթի գոլ նմին յաղէտս բայց ոչ 'ի

¹ Առ Հռովմ. Բ. 12 :

յանցանս, և ակամայ անդիտութիւն յայտնութեան՝
 չեն ինչ յանցանք արժանի պատուհասելոյ: Ի ծագել
 երկնից զլոյս իւր յաչս անհաւատին՝ յանցաւոր գտա-
 նի սա՛ ի մերժելն զնոյն. այլ եթէ չիցէ նմին հնար ան-
 ձամբ զանձն լուսաւորել, ագիտութիւն նորա անյաղ-
 թելի է յայնժամ, և ինքն անմեղադրելի՝ սակս անծա-
 նօթութեանն: Զի յայտնութի քրիստոսական՝ դրա-
 կան յօրինաց է հաւարի. իսկ արդ յայնժամ և եթ
 պարտաւորեն օրէնք՝ յորժամ հրապարակեալ իցեն և
 ծանուցեալ: Ապա ուրեմն վասն այն և եթ դատասպար-
 տի անհաւատն յատենի արդարադատ դատաւորին,
 զի զանցառու գտաւ ներքին օրինաց՝ զոր կարէր և
 հարկ իսկ էր ճանաչել, և որ խղճիւ մտաց ՚ի յայտ
 գայ: Ապա ընդէր անիրաւութիւն համարեացի Աս-
 տուծոյ եթէ ոչ գատի զանհաւատն ըստ քրիստոսական
 օրինաց, և ոչ պատուհասէ սակս անհաւատն լինելոյ
 նորա, այլ սակս յանցանաց յորոց խորշել արժան
 էր նմա, և զչափ պատուհասին ըստ ծանօթութեան
 և ըստ չարութեան նորա պատրաստէ: Ոչ եթէ հա-
 մարիմ զանհաւատն վերառեալ յորքայութիւն և յե-
 րանութիւն երկնից, այլ ըստ չափու ուղղութեան վա-
 րուցն՝ պայման նորա հանգէտ գացի փոքր ՚ի շատե
 անկնիք մանկանց վախճանելոց, զորոց կանխաւ խօսե-
 ցաք: Շատ իսկ էր թերեւս ասացեալս ՚ի հաւանեցու-
 ցանել զանհաւատն, և բաւական ՚ի փարատել զգը-
 ժուարութիւնս որ ընդ առաջ ելանեն ՚ի ինդիրս, այլ
 աստուածաբանութիւն քրիստոսական նորանոր լու-
 սաւորութիւնս յաւելու յայն: — Քանզի նախ, ասէ,
 եթէ մարդ բնականաւն և եթ զօրութեամբ՝ ոչ արժա-
 նաւորի հաւատոց, և զի նախկին շնորհք ձրիատուրք
 են ամենեւին, և որ ոք ասիցէ եթէ Աստուած պարտա-
 ւորի տալ զնոյն իբրու ՚ի վարձ նախընթաց արդեանց՝
 բանիւ և եթ մտաց ստացելոց, այնպիսին դթէ ՚ի մոլը-
 րութիւն պեղագեանց՝ որ բազում անգամ դատա-
 պարտեցաւ յեկեղեցւոյ: Բայց և առ նմին խոստովա-
 նիմք եթէ չիք ոք ՚ի հեթանոսաց որ օտար և անմասն
 իցէ ՚ի փրկագործութեանն բարերարութենէ և ՚ի գե-
 րադոյն շնորհաց՝ որ արդիւնք էին մեծի զոհագործու-
 թեան խաչին վասն փրկութեան աշխարհի. և զի ՚ի հա-
 ւատարիմ գտանել անհաւատին ազդեցութեանց նախ-

կին ձրիատուր շնորհաց՝ ընդունի նորանորս 'ի արի-
տուր. և 'ի լուսոյ 'ի լոյս անցեալ՝ մարթ է նմա հասա-
նել 'ի վախճանի 'ի ծանօթութիւն ճշմարտին. և զի ոչ
չքաւորէ Աստուած ժաման կացուցանել զնա յայն կամ
'ի ձեռն քարոզութեանց որ սովորականն է, և կամ 'ի
ձեռն առանձինն իմն յայանութեան հանգոյն եղելոցն
առ առաքեալս և մարգարէս, և կամ ներքին իմն ազգե-
ցութեամբ 'ի հոգին յառաջ քան զվախճան կենացն,
և կամ այլ իմն եղանակաւ որովք լի են անբաւ դանձք
կարողութեան նորա և իմաստութեանն: Քանզի ան-
ծանօթ են 'ի մէնջ գաղանի ներգործութիւնք Աստու-
ծոյ 'ի հոգիս, և թէ զիարդ լուսաւորէ նա զնոսին:
Յանկալի իմն է ինձ հաւատալ եթէ 'ի մեծի աւուր
անդ յայանութեան՝ տեսցուք զսքանչելիս անճառս ո-
ղորմութեան նորա՝ որք այժմ ծածկեալ են առ 'ի
մէնջ, որք և հրաշացուցեն զհրեշտակս և զմարդիկ:

Զսոյն զայս վարդապետութիւն զոր պարզաբանե-
ցի, ընկալեալ էր և Պոսիւէ, զի ասէ ¹. « Քանզի հե-
թանոսաց՝ որք ոչ բնաւ լուսն զքարոզութիւն աւե-
տարանին՝ ոչ տուաւ նախկին շնորհգ որ կարեւորն է
առ 'ի հաւատալ, ոչ ինչ արգելու շնորհել նոցա զայն
որ հեռաւորն է և նախապատրաստիչ, զոր եթէ 'ի վար-
արկցեն որպէս արժանն է, կարող է Աստուած 'ի գան-
ձս իմաստութեանն իւրոյ և բարութե գտանել հնարս
առ ածելոյ զնոսա ռոն՝ առ ռոն 'ի ծանօթութի ճշմար-
տութեան »: — Զնոյն վարդապետութիւն գտանեմ
ճշդիւ աւանդեալ 'ի Քննադատութեան Եմիլիոսի ²,
և 'ի գործս սրբոյն Փրանկիսկոսի սալեղացւոյ, որոյ
աստուածապաշտութի լուսաւոր և միանգամայն քաղցր
և համոզակեր՝ ծանօթ է ամենեցուն. արդ սա ինքն
յիշատակէ և հաւանի ընդ պատասխանին զոր ետ եր-
բեմն սուրբն Փրանկիսկոս քտաւերեան ³ առ Յալիո-
նացիս, որում և հաստատութիւն են լուսաբանութիւն
զորս եգաք 'ի վեր անդր: Զնոյն վարդապետութիւն

¹ Պաշտպանութիւն խորհրդածութեանց զնորոց կտակարա-
նաց 347:

² Քննադատութիւն 19. և 19. նախադասութեանց:

³ Ճառ զսիրոյն Աստուծոյ. գիրք Դ. գլ. 6:

գաւանեմ՝ և ՚ի սուրբն թողմաս որոյ խորամուխ մտացն
ընդարձակութիւն գահակից առնէ զնա սրբոյն Ազոս-
ախնոսի և Պոսիւէի. քանզի նորա են և հռչակաւոր
այն բանք յիշատակեալք բազում անգամ, եթէ բա-
րութիւնն Աստուծոյ առաքեսցէ մանաւանդ զհրեշ-
տակ իւր այնմ՝ որ օգնականութեամբ շնորհաց նորա
և յանկեղծութեան սրտին ՚ի խնդիր նորա շրջեսցի,
քան թողուլ զնա ՚ի խաւարի¹: Յայսմ վայրի գար-
ձեալ ընդ առաջ լինի մեզ Ռուսոյ անգոսնելով իմն
զհնարդ փրկութեան, և ասէ. « Ահա գեղեցիկ մենքե-
նայից և հրեշտակից. զի (երկցունքդ այդոքիկ) ոչ շա-
տացեալք ներքոյ արկանել զմեզ մենքենաւորու-
թեանց իւրեանց, և Աստուծոյ խոյ բուռն առնեն
վարել նոքօք »: Այլ հեղնութիւն են բանքդ լի տգի-
տութեամբ և չարութեամբ. զի ոչ ասեն աստուածա-
բանք եթէ բռնադատեսցի Աստուած առաքել ըզ-
հրեշտակ, որպէս եթէ չէին նորա այլ հնարք ամե-
նակարողութեանն, զի արդարեւ ծաղրելի իմն լինէր
բանդ, այլ զի՞նչ ծաղրական իցէ ասել՝ եթէ այնչափ
գութք ողորմութեան են Աստուծոյ ՚ի վերայ արդա-
րոց՝ զի կամակար սքանչելիս ներգործեսցէ. և եթէ
պէտք լինիցին, և զսպասաւորութիւն անգամ հրեշ-
տակաց ՚ի ձեռն առնուցու, առ ՚ի փրկել զմարդն որ
հաւատարիմ գտեալ ազդեցութեան շնորհաց նորա
՚ի խնդիր լինիցի ճշմարտութեանն սրտի մտօք. զոր օ-
րինակ արար հարիւրապետին Վուռնելեայ որում և
ասացաւ². « Աղօթք քոյ և ողորմութիւնք ելին յիշա-
տակաւ առաջի Աստուծոյ »: Եւ խորհրդածութիւնս
այս աստուածաբանից ոչ միայն ոչ անարգէ զմեծ վա-
յեղութիւնն Աստուծոյ, այլ և տայ մեզ ճանաչել
զանբաւ ողորմութեան նորա զմեծութիւն:

Յանկալի է ինձ, տեսրք, զի նովին մտօք ընկալցիք
զվարդապետութիւնս՝ որովք առաջի արարի ես զնոյն.
ասպա թէ ոչ մարթ է ոմանց չարախօսել զինէն իբրեւ
մեղկաղէտ, և այլոց իբրեւ սաստկապահանջ: Արդ հա-

¹ Տես ՚ի Ֆենելոն թուղթք զգանազան նիւթոց բնազանցու-
թեան և կրօնից. թղթ. 2. թ. 41

² Գործք. առաք. ծ. 41

մաղօտել կամեցեալ զասացեալքս՝ արժան համարիմ
'ի միտ առնուլ զայնս այսպէս: Աստուած հայր ազգի
մարդկան՝ բարերար է առ ամենեւին, և առ ոմանս
բարեգոյն. և անհաւասարութիւնս այս ձրից և շնոր-
հաց յամենայն իրս տեսանի 'ի բնական և 'ի քաղա-
քական կարգս՝ որպէս և 'ի կրօնականնս. զի ահա տե-
սանեմք զտկարս՝ առննթեր հզօրաց, զաղքատութիւն
առ ճոխութեան, զերջանկութիւն առ թշուառու-
թեան, և զհանճար առ բթամտութեան: Ասան որոյ
'ի հարցանել աստուածեան աղանդաւորին եթէ ըն-
դէր ոչ հաւասար տուեալ իցէ ամենեցուն լոյս յայտ-
նութեանն, պատասխանեմք հարցաբանելով. Ընդէր
նոյնպէս անհաւասար իցէ լոյս բանին մտաց և բնա-
կան օրինաց: Եթէ մեք յորդուցն սակի եմք որք զա-
ռաւելութիւն շնորհացն ընկալաք, տրտունջս մեր և
զայրոյթ՝ զանշորհակալու միտս մեր ցուցանեն՝ որով
անարգութք գտանիմք Աստուծոյ. զի զինչ ապաքէն
ասէաք 'ի տեսանել անդ զմանուկ ճոխացեալ բարե-
րարութեամբ հօրն՝ որ անդոսնիցէ զնա եթէ ընդէր ոչ
նոյնպէս առատատուր յեղբարս իւր բերիցի. և զինչ
խորհէաք զմասանոյ 'ի չարախօսելն նորա զԱստուծոյ
եթէ ընդէր քան այլոց 'ի մարդկանէ տուեալ իցէ նը-
մին զմիտս և զհանճար: Այլ եկեսցէ օր զի արդարաս-
ցի Աստուած 'ի տուրս շնորհացն, և բուն արասցէ
արարածոց պատուել զարդարութիւն իւր, և տալ
նոցա խոտատլանել եթէ ըստ իւրաքանչիւր գործոցն
տուեալ իցէ զփոխարէն վաստակոցն: Իսկ մինչև հա-
սեալ աւուրն, զայս ինչ պատասխանի արասցութք առ-
կարահանճար և հարցասէր մտաց ցանկացողաց:
Յայտնի ինչ է եթէ ազգ մարդկան կիսով չափ մեռա-
նին 'ի մանկութեան մինչև հասեալք 'ի ախ բանավա-
րութեան՝ արդ ուսուցանեն մեզ հաւատք եթէ ամե-
նայն երախայք մկրտեալք 'ի մեռանելն ժառանգեն
դերանութիւն երկնից. և նոյն հաւատք թոյլ տան
մեզ խորհել եթէ երախայք անկնիք յայնախառմ են
վիճակի զի գոյն նոցին և էութիւն բարի իմն է վասն
նոցա և ցանկան հանապազորդել 'ի նմին:

Երկրորդ անգամ՝ եթէ զայնոցիկ 'ի չափ հասելոց
իցեն բանք՝ որք օտարք էին 'ի հաղորդութենէ կաթո-
ղիկէ եկեղեցւոյ, որոշել արժան է այսպէս. զի կամ

չարամտութեամբ է մոլորութիւն նոցին, և յայնժամ արդարապէս ընկալցին զպատուհաս, և կամ պարզ մտութեամբ, և յայնժամ ոչ ՚ի յանցանս համարեսցի նոցա մոլորութիւնն. ո՞չ ապաքէն արդարանայ այսու Աստուծոյ խմաստութիւնն:

Եւ երրորդ անգամ՝ եթէ զանհաւատից իցէ խնդիրն, ասելի է. եթէ քարոզութեան աւետարանին անծանօթք եղեն՝ ըստ օրինաց խղճի մտացն դատեսցին, և պատուհաս ընկալցին վասն յանցանաց յորոց մարթ էր նոցա խորշէւ. և իցէ ինչ յայստսիկ հակառակամարտ մտաց: Իսկ եթէ հաւատարիմք գացին շնորհացն՝ զոր զթուութիւնն Աստուծոյ ընձեռէ ամենեցուն, և անթերիք ՚ի կտաարումն պարտուցն, նա ինքն Աստուած ածցէ զնոսա տակաւ ՚ի ծանօթութիւն ճշմարտին:

Ոչ համարիք անշուշտ, տեսրք, եթէ կարիցեմ ՚ի սպառ փարատել զխորհրդական ստուերսն որ պատեալ ունին զանքնին շաւիղս տեսչութեանն Աստուծոյ ՚ի խնդիրս այս փրկութեան մարդոյ. զի սուղ և զազիազիուն են խորհուրդք մեր առ ՚ի չափելոյ զանքնինս Աստուծոյ. զի որ ոք կամիցի անաղօտ տեսանել զամենայն և հասու լինել ամենայնի, այնպիսին քան զմարդկային միտս ապարթանէ, և փոխանակ ստեղծական տկար և սահմանափակ մտացն՝ կամի ունել միտս անչափ և աստուածային: Ասեն իսկ գիրք սուրբք՝¹ եթէ իրաւունք բարձրելոյն՝ խորք են անդընդոյ, և մարթ է նշոյլ իմն ցուցանել ՚ի նոսա, բայց ոչ բնաւ լուսաւորել: Ո՞չ ահա և նիւթական աշխարհքս և անհարթ իսկ արարածք Արարչին ծածկեալ իմն են ՚ի քող սղինձի՝ զոր չկարէ վերացուցանել և ճիգն բովանդակ մարդկութեանս, և կամիմք զի ՚ի գերազոյն գործս նորին և ՚ի բարձրագոյնս՝ յիմանալի ասեմ աշխարհին՝ ամենայն ինչ լուսաւոր իցէ և անաղօտ և անստուեր. որ հակառակ է ամենեւին ուղղադատ մտաց: Վասն որոյ լաւ ևս իցէ մեզ փոխանակ զրախնդիր լինելոյ զվերջին վախճանէ անջատելոյն ՚ի միութենէ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, խորհել խմաստու-

¹ Սաղմ. 16. 7:

Թեամբ զկատարածէս մերմէ. և մի յաւակնել 'ի հա-
մար տկարութեան մտացս արկանել զխորհուրդս ան-
սահման էութեանն: Որպէս ասացի երբեմն՝ է կրօնից
կողմն լուսաւոր, որպէս զի բանաւոր իցեն հաւատք
մեր. և Թեր իմն ստուերամած՝ զի արժանի վարձուց
եղիցին հաւատք. հանգոյն իմն է արեգական ծած-
կելոյ ընդ ամսովք: Հայա, ընթացուք 'ի լոյսն զոր
տան մեզ երկինք, և ակն կալցուք ծագելոյ նորա յա-
ւուր միում՝ մեծապայծառ փայլմամբն: Մի թէ որ 'ի
քաղցր լոյս արշալուսոյն վայելիցէ՝ կարիցէ հայհոյել
զտեսչութիւնն Աստուծոյ զի չէ է հասեալ արեգակն
'ի պայծառութիւն ժամակշիռ միջօրէին: Ապա խո-
նարհեսցուք որպէս զԵսայէլ առ ոտս լերինն սրբոյ,
և ահիւ և դողութեամբ երկիր պաղցուք Տեառն որ
ծածկեալ կայ 'ի գազաթան անդ 'ի մեծվայելութեան
փառաց իւրոց, և զգոյշ լիցուք զի մի գուցէ 'ի յա-
ւակնել մեր ելանել անդր 'ի վեր՝ կայծակն սրտմառ-
ութեան նորա շանթահարեալ զմեզ՝ պատուհասեցէ
զանմիտ յանդգնութիւնս մեր:

ՅԱՂԱԳՍ ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱՒԱՏՈՅՍ

Ձեք ինչ զոր այնչափ յաճախակի վեր 'ի վայր յեղ-
յեղեացեն արդի անհաւատք 'ի գիրս իւրեանց՝ քան
զբառսդ ներողամտութիւն կամ անխախտ թոյլտուութիւն
ամենայն ազգ կրօնից, մինչ զի գոգցես 'ի յետին դա-
րու՝ դաշնագրեալ ձայն իմն համարեալ էր հակառա-
կորդաց քրիստոսական կրօնից։ Ձի ըստ նորոգողացն
ասելոյ՝ անունդ այդ քաղցր և հաշտեցուցիչ 'ի մի կը-
ցորդելոց էր զմիտս ամենեցուն, և խաղաղելոց զհեռ և
զատելութիւն, և շիջուցանելոց զամենայն նախանձընդդէմ
գրգռութիւն ազգաց. և զոր օրինակ արեգակն ցանկալի
լուսով զուարճացուցանէ և զերկոսին մասունս աշխար-
հի, այսպէս և իմաստասիրութիւն ընդ ոլորտս երկրի
անցեալ՝ ածելոց էր առ ամենայն ազգս զխաղաղութիւն
և զերջանկութիւն 'ի ձեռն ներողամտութեանդ։ Եւ
որչափ ակնկալութիւն էր տեսանել զբոլիսէլ հասա-
րակաց երանութեան յաղբերէ այտի, այնչափ ևս ա-
տելի լինէին կրօնք քրիստոսականք զի աններող գող
բամբաստէին զնա թշնամիք։ Եւ եթէ ոք համարձակէր
պաշտպան կալ փառաց նորա և ցուցանել զի ուր ուրէք
եմուտ քնականն կրօնք՝ դադարեցին գարշ և աղտեղի և
խժաղուժ դիցն պաշտամունք, և արգելան մարդազոհ-
քնն խոհերականք, և ապահարզանին օրէնք և բազմա-
կնութիւն և տղայասպան անկողիտութիւն՝ որ յօրէնս
էր համարեալ, և գերութեան անբերելի խստութիւն, և
վայրագ այն իրաւունք պատերազմի՝ որ զյաղթահա-
րեալ թշնամին նկուն առնէր տմենեկն ընդ վէս բռնու-

Թեամբ յաղթականին, այս անժ, ասեմ, բարերարու
Թիւնք կրօնից յոչինչ համարէին ասելով եթէ ինքն իսկ
կրօնք աններողք են: Իսկ եթէ որ ճգնէր ցուցանել
ընդ ջատագովացն՝ եթէ ժողովուրդք խուժադուժք ի
դառնալն ի հաւատս Քրիստոսի՝ հրահանգեալ զար-
գացան, և զի Փրանկք և Գոթացիք, Վանգալք և Լոմ-
բարդք և Սաքսոնք և Պուրկինեանք յաղբերաց անտի-
աւետարանին ընկալան զառաջնաճաշակ հրահանգան՝
որովք ապա բարգաւաճեալ և ազնուացեալ կազմե-
ցին զայժմու ազգս Եւրոպայ, և զի առաջին տեարք
նոցա կացին քահանայք և եպիսկոպոսուհք, և զի ի
խժգժութեան դարսն գիտութիւնք և արուեստք առ-
ժառանգաւորացն դասս աւանդեալ սղահեցան, և զի
նոցա պարտապան գտանիմք սակս անկորուստ պա-
հելոյ նոցա զէզուս և զյիշատակարանս հնոցն, որոց
ապա խուզարկութիւն զարթոյց զճաշակ և զհանճար
ազգաց Եւրոպայ, և սակայն այս ամենայն ինչ ոչ
ազդէին ի սիրտս այնոցիկ որ կանխակալոյ կարծեօքն
զինեալ էին, և համարէին զկեղտ անուն անշնորհա-
լու ապերախտութե յանձանց ի բաց մերժել՝ պատ-
րուակաւ աններող գոլոյ կրօնից և պաշտօնէից նորին:
Եւ հուսկ ուրեմն՝ մինչ արք իմաստունք և հանճա-
րեղք տագնապեալ խռովէին ի յետիւլ այնքան գրոց
որք ուսուցանէին անարգու լինել աստուածութեան և
ատեցող կրօնից և իշխանութեան, որով և զհիմունս
մարդաժողով ընկերութեանն քակտել կամէին, նոքա
վասն այնպիսեաց մեծաբարբառ ինգրէին զազատու-
թիւն խորհելոյ և զթոյլտուութիւն: Եւ այսպէս նո-
րահար վարդապետութիւնք ընդ ամենայն ուրեք ճա-
րակէին, իսկ հինաւանդքն ի կանխակալոյ կարծիս հա-
մարէին. զանցելովքն դարովէին և զայժմուս պանծա-
ցուցանէին ցնծալիցք և մեծայոյլք ընդ ապագայն՝
մինչև փորձ իրացն ծագեալ իբրեւ զլոյս լուսաւորէր
ղիւսարջուտ տեսութիւնս նորոգողացն: Ուր ուրեմն
հարկեցան մարդիկ ի միտ առնուլ եթէ հարկ էր և նե-
րողամտութեան ունել զիւր սահմանսն, և զի ազա-
տութիւն ոչ է սանձարձակութիւն, և զի անօրէն վտր-
դապետութեանց զհետ դա՛ւ չարագործութիւնք, և զի
հարկ է ուղղադատ մտաց կարգել օրէնս գնացից մար-
դոյ և երկասիրութեանցն և գործոց, և զի չէ տուեալ

մարդոյ յարարէին իրաւունս ասելոյ զամենայն որպէս
և ոչ գործելոյ անխտիր: Որպէս յառաջն՝ նոյն և
այժմ՝ ոչ գաղարենն ՚ի կոչելոյ յօգնութիւն զներողամը-
տութիւնդ զայդ, որով իմանան իրաւունս ինչ անգոս-
նելոյ որ ինչ սրբանուէր կայցէ ՚ի կրօնս, և անպատու-
հաս դաւադիր լինելոյ աթոռոյ արքայութեան և սե-
ղանոյ: Եւ սակայն թուի ինձ եթէ որք երիտասարդք
էին երբեմն՝ այժմ՝ ընդ փորձ անցելոցն անցեալք, ա-
ռաւելեալք իցեն իմաստութեամբ, որ սովորաբար յո-
լովելոյ ամաց են արգասիք, որով և յուսալի է զիւրա-
գոյն ևս տպաւորել ՚ի միտս նոցա զխտիր ներողամը-
տութեան և աններողութեան, ՚ի լուսաբանել անդ
զերկդ իմի իմացուածս բանից և զերկիւնդիւնեալ միտս
մարդկանն զուգաւորել: Յայս սակս առցուք ՚ի քնին
զազգս ազգս ներողամտութեանն, և թէ զինչ կարծել
իցէ զիւրաքանչիւրոց ՚ի նոցանէ, որ և բովանդակու-
թիւն է նիւթոյ բանախօսութեանս:

Ս.

Ներողամտութիւն քաղաքային .

Եւ ՚ի խորշելոյ յայլ ընդ այլոյ իմացուածոյ բանից
և մտաց՝ երիս ազգս ներողամտութեան սահմանեմք՝
քաղաքային, քրիստոնէական և իմաստասիրական. և
յուսամք զի ՚ի բացայայտել մեր զմիտս ՚ի խնդիրս
յայս՝ յոլովք ՚ի կանխակալոյ կարծեաց ինքնին ՚ի բաց
փարատեսցին:

Զաղգ ինչ ներողամտութեան քաղաքային կոչե-
ցաք. որ բանդի արտաքոյ է խնդրոյս մերոյ՝ այնքան
և եթ խօսեսցուք զնմանէ և զհանդամանացն, որչափ
ինչ պէտք են առ որոշելոյ զնա յայնմանէ՝ զոր բուռն
հարեալս է հերքել ՚ի վերջիոյս ճառիս:

Արդ քաղաքայինդ անուանեալ ներողամտութիւն
այն է՝ որ ազատս թողու զպաշտօն տմենայն կրօնից,
ոչ սակս այնորիկ զի անխտիրս համարի զնոսա յաչս
Աստուծոյ, այլ առ ՚ի ոչ նեղելոյ և չզգուկելոյ զհետևողս

պաշտամանցն այնոցիկ 'ի հրապարակական արեւայայտութեան առանձին հաւատոց իւրեանց: Քաղաքական տեսչութեան անկէ սահմանել եթէ ցորվայր արժանի իցէ ձգել զներողամտութիւնդ, և որ այն իցեն իմաստութեան սահմանք յարգար պայմանի ունեւոյ զնոսա, զի մի զեղեալ ազատութեանն պաշտամանց՝ 'ի ծայրայեղ վտանգ փոխեսցի. զորոց չէ իսկ մարթ, որ պէս կարծեմ, սահմանել ինչ և աւել լուծումն անթերի վտան ամենայն ժամանակաց և տեղեաց, այլ ուղղապատութեան ուղլամիտ մարդկանն առնել ապաստան: Մարթ է իւրաքանչիւր պետութեանց կարգել օրէնս զանազանեալս՝ թէ և առհասարակ իմաստունս՝ ըստ սովորութեանց ազգաց և ըստ հանձարոց նոցին, և ըստ դիպաց ժամանակաց և տեղեաց: Զի յայտնի իմն է եթէ յաշխարհս՝ ուր կաթողիկէ կրօնից և եթէ պաշտամունք տիրապետեալ են՝ ոչ անպատեհ է քաղաքական իշխանութեան նախանձաւոր լինել 'ի պահպանութիւն միութեան կրօնից, որ այնչափ հզօր է 'ի հայթհայթել զանդորրութիւն ժողովրդոց: Իսկ ընդհակառակն այլապէս ամենևին խորհել արժան է սակս աշխարհաց յորս զանազանութիւն պաշտամանց կանխաւ իսկ հաստատեալ է, իւրաքանչիւր մասանց ընկերութեանն առանձինն գոլով գաւանութիւն՝ ընդհակողութեամբ պետութեանն: Դարձեալ հարկ է գիտել զի են ազանգք հլուք և դիւրամերձք 'ի հնազանդութիւն օրինաց՝ որպէս և հրամայեն իսկ սկզբունք և վարդապետութիւնք կրօնից նոցա. բայց են և ազանգք 'ի բնէ խռովայոյզք, ազատութիւն իմն անլուր քարոզելով աւետարանական, և հաւասարութիւն որ զամենայն ինչ վեր 'ի վայր հարեալ վրդովէ. արդ ո՞ղք ոչ տեսանէ եթէ հարկ է հասուն մաօք կշռել զոոսա: Զի եթէ են ժամանակք յորս մարթ է ասել իմաստութեամբ զասացեալն հռչակաւորին Կոնստանդուպոլսոսմորանսեայ՝ որ դիւցազն էր գարուն և փառք առնան իւրում՝ եթէ Մի օրէնս և մի հաւատք, բայց են և այլ դէպք յորս իմաստութիւն է ասել որպէս զՅենեոն¹ ցորդի Յակոբայ Բ, « Ընորհեա ամենեցուն

¹ Վարդ Յենեոնի 'ի Ռամսէէ. յԱմսդէլտամ 1727. էջ 176:

զներողամտութիւն քաղաքական, ոչ խոր անխտիր ինչ
համարելով զամենայն, այլ հանդուրժելով երկայն-
մատութիւն ամենայնի՝ որում հանդուրժէ Աստուած, և
ճգնելով ածել զմարդիկ 'ի հաւանութիւն քաղցրու-
թեամբ » : Այլ արդ յիմաստութիւն պետութեանց՝
որ վարեն զաշխարհս՝ յանձն արացողք զներքին խըն-
դիրսդ, շատ համարեալ մեզ գիտել եթէ այր քրիս-
տոնեայ յորում վայրի և գոցի՝ անշարժ և անասան
կալոց է 'ի դաւանութեանն, և մի խառնակել ընդ սնո-
տի պաշտամունս այնոցիկ որ զիւրեւ իցեն, և զմահ
լաւ համարել քան զուրացութիւն. բայց և առ նմին
միշտ պարտս անձին համարել հնազանդ լինել իշխա-
նութեանց 'ի քաղաքականս. և պատկառ կալ կար-
գաց 'ի կանուխ ժամանակաց հաստատելոց, որք և
աներկբայ ճշմարտութիւնք են յայսմ աւուր՝ որպէս
և ցյաւխտեանս ժամանակաց. զորոյ և զօրինակս ա-
ւանդեցին մեզ հաւատացեալք նախկի դարուց երկից,
որք հարք և հեղինակք կացին մեզ 'ի հաւատոյս. զի
'ի ժամանակս կայսերաց լլկեալք և հալածեալք՝ միշտ
հպատակք կացին նոցա, ևս և յորժամ ահարկուք
էին բաղմութեամբ և 'ի բարձս աւադութեան վերա-
բաղմեալք 'ի ծերակուտին և 'ի բանակի. և ոչ բնաւ
տեսաւ որ 'ի նոցանէ դաւակից լինել նենգութեանց որ
ընդդէմ պետացնելութէին. և հպատակութեան մարդ-
կայնոց օրինաց ոչ այլ սահման էր վասն նոցա, բայց
զոր գնէին գերագոյն օրէնք Աստուծոյ. և յորժամ
հետամուտ լեալ հալածէին զնոսա մինչև ցայնվայր
աստուածագիր սահմանացն, և ոչ յայնժամ ընդդէմ
դառնային, այլ կամակար յանձն առնուին զմահ : Բո-
վանդակ իսկ ոգի նոցա որով լցեալն էին՝ փայլէ յայ-
սոսիկ բանս միոյ ուրուք 'ի զօրավարաց քրիստոսա-
խումբ լեզէնին, որ այսպէս բարբառէր առ Մաքսի-
միանոս¹. Տէր արքայ արդարեւ զօրականք եմք քո,
բայց և առ նմին՝ ծառայք եմք Աստուծոյ ճշմարտի. 'ի
քէն է զինուորական պատիւս մեր, բայց անմեղու-
թեանն ձիր անգին՝ յԱստուծոյ. 'ի քէն ընդունիմք լլկ

¹ Տես 'ի Հարս Հիւսից 'ի Տ. Բուխարայ զՀիւսիս-Բիւն որքոյն
Մարտի 1-ին և Հոկտեմբեր 1-ին :

Թողակ 'ի վարձ վաստակոցս, բայց կեանքս մեր յԱստուծոյ շնորհեալ է ձրիատուր՝ որում չէաք արժանի. ապա չէ օրէն մեզ հնազանդել կայսեր՝ յորժամ Աստուած արգելու զմեզ՝ Աստուած մեր որ և քոյ իսկ է տէր. արդ ոչ ինչ երկնչիմք ընտրել զմահ անմեղու. Թեամբ քան զկեանս յանցաւորութեամբ » : Տեսէք ահա, տեսրք, զի քրիստոնեայն ոչ վատշուէր որ է և ոչ խռովիչ. անասան է նա 'ի հաւատան, այլ 'ի քաղաքական կարգս հպատակէ օրինաց, և 'ի Թերանալն 'ի պարտուց քաղաքացւոյ՝ համարի պատուիրանաւ զանց դաեալ 'ի կրօնականս. և յամենայն տեղիս և յամենայն ազգս պետութեանց գիտէ տալ զԱստուծոյն Աստուծոյ և զկայսերն կայսեր. որ և ածէ զմեզ անխափան 'ի ներողամտութիւն քրիստոնէական :

Բ

Ներողամտութիւն քրիստոսական.

Անդէն յերևել անդ յաշխարհի քրիստոսական կրօնիցս՝ յայտնաբարբառ խոստովանութեամբ եցոյց՝ եթէ յինքեան միայն համարի ճշմարտութիւն, յայտարարեալ եթէ եբրայական կրօնք ստուերք և օրինակ էին՝ զորս ինքն ստուգելոցն էր. իսկ հեթանոսութիւն՝ անոտեաց պաշտօն, զոր դայր ջնջել 'ի միջոյ : Աշակերտք նորա վառեցան յեռանդն նախանձու հաստատելոյ զտէրութիւն նորա, և մարանչելոյ ընդ մոլորութիւնս և ընդ ակտս, որ գրաւեալ ունէին զաշխարհ, ոչ զօրութեմ զինուոց՝ այլ հաւանեցուցանելով զմիտս, և առ 'ի յամենայն տեղիս կտգմելոյ զաղգս երկրպագուաց հոգւով և ճշմարտութեամբ Աստուծոյ ճմարտի : Եւ քանզի քրիստոսական կրօնք անհաշտ թշնամի է մոլորութեան, վասն որոյ անմարթ է նմա միաբանիլ ընդ այլոց կրօնից, և ըստ այսմ մարթի կոչել զնա անհէրդ. այլ աններողութի նորա սակս ապականեալ վարդապետութեանցն է. բայց սակայն միանգամայն մարդասիրութիւն և առ թշնամիս իսկ՝ կնիք

յայտարարք են նորա. քանզի ինքն իսկ ուսուցանէ եթէ 'ի Յիսուս Քրիստոս չեք խաիր ոչ հրէի և ոչ հեթանոսի, ոչ յունի և ոչ բարբարոսի, ոչ ազատի և ոչ ծառայի, այլ 'ի նմա ամենայն մարդիկ եղբարք են, և զի սէր քահեաց զմիջնորմն որ անջատէրն զնոսա: Եւ ըստ այսմ՝ կրօնք քրիստոսականք ներողամտագոյն են քան զայլս 'ի կրօնից, այլ ներողամտութիւն նորա սակա անձանց է. այսպէս է ահա կրկին ոգի նորա. զի նախանձ նորա ընդդէմ՝ ստութեանց և անաւից կարի իսկ 'ի ճահ գայ փոխադարձ սիրոյն. և առ 'ի ատելի զնա ցուցանելոյ՝ հարկ է օտարոտի ինչ կերպարանս տալ նմա և մնայլ զերեսօքն արկանել, ընդ մի խառնելով զայն ինչ զորս հարկ է որոշել 'ի միմեանց: Պարզաբանեացոք զմիտս ասացելոցս և ջան դիցուք խելամուտ առնել զձեզ իսկութեան քրիստոսական ներողամտութեանս:

Կրօնք քրիստոսականք դուստր գոլով վերինն Սիոնի, յերևել անդ մարդկութեանս հարկ էր ածել 'ի մէջ զստուգադիր վկայութիւնս իւրոյ երկնային ծագմանն և ապա թէ պահանջել 'ի նոցանէ զհնազանդութիւն և զմեծարանս: Ապա զաստուածային ծագումն նորին միայն արժան է քննել, որոյ և ընծայութիւնք յարտաքին և 'ի հրապարակեալ անցս հաստատեալք յորդոր լինին մտաց 'ի քնին առնուլ զնոսա: Եթէ յԱստուծոյ են կրօնքս, և եթէ հիմնադիր նորին Քրիստոս իրաւամբ ասաց զանձնէ՝ Ես եմ՝ ճշմարտութիւն, ապա անհրաժեշտ հարկ 'ի վերայ կայ եկեղեցւոյ նախանձաւոր դոլ առ անվթար պահելոյ զվարդապետութիւն իւր զոր ընկալեալ է յերկնուստ, և իբրու հաւատարիմ աւանդապահ նուիրականացն մերժել յանձնէ զստութիւնս որ թիւրեն զնա, որպէս և զախտս որ զփառս նորա աղարտեն. և կալ միշտ աչալուրջ և ըզգուշացուցանել զորդիս իւր 'ի մահառիթ նորաձևութեանց որք մարթին պատրել զնոսա և մոլորեցուցանել: Եւ ճշմարտութիւնն որում զինքն և եթ համարի աւանդապահ, ճմարթի ընդ ստութեան գալ 'ի համբոյր, որպէս և լուսոյ հաղորդ լինել խաւարի, և անաւից ընդ առաքինութեան, և օրինաց ընդ անաւնձ ազատութեան, և իշխանութեան ընդ ստամբակութիւն: Քանզի մի է ճշմարտութիւն. և եթէ 'ի քրիստոսա-

կան կրօնի գտանիցի այն, հարկ է ղի այլք 'ի կրօնից փոքր 'ի շատէ շարեալք իցեն ստուծեամբ: Եւ ղինչ լինէր եթէ ընկերութիւն հաստատեալ 'ի Յիսուսէ Քրիստոսէ ոչ քաջամարտիկ հաւատարմութեամբ պահպանէր զնուիրական ճշմարտութիւնսն՝ որ նմա հաւատացան, բայց եթէ յամենայն ուստեք 'ի յարձակմանէ թշնամեացն 'ի ծուէնս ծուէնս պատառեալ, շեղջակոյտ իմն լինէր զազիր մոլորութեանց: Ապա փոխանակ գարովելոյ զնախանձ նորա, ծանկցութք ղի այն իսկ է փառք նորա և զօրութիւն: Զի ամենայն կրօնք որ անխախտ և անյարխր հանդուրժեացէ զհակառակամարտս ինքեան զկարծիս, այն իսկ կնիք են նորա ստուծեանն և նշան յայտնանախատ կորստեան նորա և վերահաս աւերածոյն. զոր օրինակ և պետութիւնք որք ոչ հսկեսցեն 'ի նուաճել զնենգազործ դաւանս և զստամբակ գնացս ժողովրդոց՝ յայտ յանգիման ցուցանեն զսպառնալից երևոյթս անկման իւրեանց և կործանման:

Այլ սակայն չէ պարտ նախանձու վարդապետութեանն սանանել սիրոյ և գթութեան. ղի կրօնք զոր պաշտեմքս՝ աններողք են մոլորութեանց, այլ ներողափա առ անձինս. և 'ի բազմադարեան գէպս անցից՝ յորս տեսաւ թերութիւն միոյ 'ի նշանացս՝ անմեղկելի զօրութեան ասեմ 'ի միոյ կողմանէ և քաղցրութեան 'ի միւսմէն, ոչ կրօնից դործ էր այն այլ ախտից մարդկան: Քանզի կրօնք ուսուցանեն մեզ երկայնամիտ և ներողամիտ լինել և այնոցիկ՝ զորս 'ի մոլորութեան համարիմք, և արգահատել մանաւանդ քան դատապարտ առնել զնոսա. և որ ճշմարիտ քրիստոնեայն է՝ գիտէ խորել զմոլորութիւն խորշիկ 'ի մոլորելոյն, և զստուծութիւն հակառակամարտ մտաց՝ յայնմանէ որ պաշտպան կայ այնմ: Արդարեւ ստուծի ոչ առաւել արգահատանաց է արժանի քան զախտս, և ոչ այլ աստուածանդէս մեծարոյ քան զցոփակեացն է. բայց և օրինաւոր նախանձու սահմանք են. ղի հարկ է նմին ամոքելի գոլ ներողամիտ իմաստութեամբ, և յանջատել զանազանութեան վարդապետութեանց զմիտս՝ հարկ է սիրոյ զսիրտսն շողկապել:

Զարմանայք ասպքէն ընդ աններողութիւն եկեղեցւոյ 'ի վարդապետութեան իւրում. այլ ոչ ահա և յա-

մենայն մարդկայինս զնոյն է տեսանել. զի ո՞ր այն ան-
տուժիւն իցէ, տեսաք, որ ոչ նախանձաւոր իցէ ընդ
անվկանդ հաստատուութիւն իշխանութեան իւրոյ, և
ոչ նուաճեացէ զնենգադործ դաւադիրսն և 'ի հնազան-
դութեան ունիցի զհպատակսն, որով և աննէրող հա-
մարի անաստողաց իւրոյ իշխանութեանն: Եւ ո՞ր այն
դատաւոր իցէ որ ոչ նուիրական նարաս անձին հա-
մարեցի հսկել արթնութեամբ յաներկեան պահ-
պանութիւն անձանց իւրաքանչիւր և ընչից նոցա, և
'ի լրումն կարգաց և անդորրութեան ժողովրդոց, և 'ի
հետախոյզ քննութիւն, և 'ի պատուհասակոծ առնել
զյանցուածս և զոճիրս. ո՞չ ապաքէն և սա աննէրող
դոլ բամբասեցի յօրինազանց եղեռնաւորաց: Տեսեք
և զիմաստունն որ աներկմիտ ընդ ստուգութիւն իւ-
րոց կարծեաց սակս կազմուածոյ հողագնացոյս, և զաշ-
խարհաց որ թափ առեալ ընթանան ընդ տիեզերս,
որպիսի՞ նախանձ ոչ բերիցէ 'ի պաշտպանութիւն նո-
ցին և 'ի հերքումն հակառակ վարկածիցն. ո՞չ ապա-
քէն և սա աննէրող կոչի յիւրոց ընդգիմաբանիցն: Մի-
թէ աններողութեան յանցանաց համարիցլբ մեղա-
պարա և զայրն բանասեր՝ որոյ համոզակեր լեալ եթէ
զանապակ աղբիւր գեղեցիկ դպրութեանց խնդրելի է
'ի դարս անդ Ազոստոսի և Նուգովիկոսի թԲ, պաշտ-
պան կացցէ մատենագրաց հռչակաւոր դարուցն այնո-
ցիկ, և մերժիցէ զձեռներիցութիւն յանդուգն նորո-
գողաց՝ որ ոչ իբրև զինքն հիացեալ սքանչանան ընդ-
երկասիրութիւնս նոցին: Ո՞չ ահա և ես ինքն նշաւակ
կամ բամբասանաց աններողութեան յանցուածոյ, զի
պաշտօնեայ գոլով կրօնից և պարտական 'ի քարոզել
զնոյն առ մարդիկ, և հաւանեալ մօօքս ընդ ծագումն
նորա աստուածային՝ ճգնիմ հաւանեցուցանել զմիտս
ձեր ընդ ճմարտութիւն վարդապետութեանց նորա
և ընդ սրբութիւն պատուիրանացն, և ակներև ցու-
ցանեմ ձեզ զմոլորութիւնս՝ որ զգեղ կերպարանաց
նորա աղարտեն, և պաշտպան կամ նմին 'ի յարձակ-
մանէ թշնամեաց նորա: Այլ իցէ՞ թէ ճմարիտ իցէ
չարախօսութիւնս. զի ահա գովանի ընծայի նախանձ
դատաւորին՝ սակս օրինացն, և իմաստնոյն՝ սակս կար-
ծեացն, և բանասիրին՝ սակս ճմարիտ սկզբանց գեղե-
ցիկ դպրութեանցն, և միայն նախանձ կրօնից՝ վեհա-

դունին քան զամենայն բարիս՝ դարովեալ անարգեացի վատչուէր անուանակոչութեամբ։ Եւ իցէ՞նէրողամբ տութեան մունեակացդ չափի և կշիւ կրկին՝ ի չափել զխորհուրդս և զգործս մարդկան։

Այլ ասացէ՞ որ թերևս եթէ չիցէ՞ արդեօք երկիւղ՝ զի նախանձդ այդ կարծեաց դառնացուցէ զհոգիս և յատելութիւն անձանց ածցէ զնոսա։ Հաւանիմ և ես ասել զի մարթ է նախանձու՝ ի ծայրայեղան անկանել, բայց զնոյն ասելի է ինձ և զթութենէ. եթէ հնար է նախանձու դառնալ՝ ի խտութիւն հալածանաց, նոյն պէս և գթութեան մարթ է՝ ի մեղկաղէտութիւն հատա նիւ և մի թէ արգելուցո՞ւք զմեզ ի սիրելոյ զանձինս անհաւատից՝ պատրուակաւ զի սէր անձանց մարթի ածել զմեզ ի սէր անհաւատութեան. և ոչ բնաւ. ապա ընդէր դատասլարտ առնիցէք զատելութիւն սրտութեանն՝ պատճառելով թէ մարթ է այնու յատելութիւն բերիլ անձանց։ Զի և ծայրայեղ և անգոռնելի մոլորութեան են և երկոքին՝ եթէ սէր զնախանձ չիլուցանիցէ, և եթէ նախանձ զսիրոյ սահմանն կապտեսցէ։ Եւ ընդէր իցէ այս՝ զի ընդդէմ նախանձաւորութեան կրօնից չպատկառէք մաքառիլ այնու պատճառաբանութեամբ, զոր անպատէհն համարիք յայլ խնդիրս։ Ոչ ահաւանիկ բազում անգամ հեռ և նախանձ և արիւնուռչտ պատերազմունք յառաջ եկին ի կանխակալոյ կարծեաց ազգաց և ի փոխադարձ ամբարհաւաճութենէ պետութեց, և յընդդիմակ շահախնդրութենէ տուրեւառիկ վաճառուց. արդ իցէ՞ ինչ ի դէպ ասել եթէ լաւ ևս էր չլինել ազգաց և պետութեանց և արուեստեց ճարտարութիւն։ Կա մանաւանդ և խառնուածոյ և եթ զանազանութիւն և հանճարոյ՝ մարթէ վրդովել և պառակտել զտունս, որպէս զօգտածարաւ շահասիրութիւն. և արժան ինչ իցէ ասել եթէ լաւագոյն ևս էր եթէ չլինէին տնական ընկերութիւնք, և իւրաքանչիւր ումեք ի մարդկանէ կեալ առանձինն մեկնեալ յիւրոց նմանեաց։ Այլ ոչ այսպէս, ասարբ. յորժամ օգտակար ինչ իրք իցեն՝ հարկ է մեծարել զնա, թէ և ի չարն զեղծանիցին նովին ամբարիշտք. արժան ինչ իցէ եղծանել զբնութիւն հրոյ՝ որով կենդանանայ աշխարհս, սակս այնուրիկ զի և հրդեհք ի նմանէ յառաջ գան։ Արդ համա-

նօստ ասել՝ ներողամտութիւն քրիստոնէական ոչ այլ ինչ է՝ բայց սէր լուսաւոր հաւասար չափով հեռի 'ի տկարութենէ՝ որ զամենայն ինչ անմեղադիր համարի, և 'ի խստութենէ՝ որ ոչ իմիք գիտէ ներել, սէր՝ որ ոչ խնայէ մոլորութեան և անտից, բայց տայ մեղ սիրել զմոլորեալս և զանաւորս:

Ի բազմաց հետէ հակառակորդք կրօնիցս համարին հրաւիրել զմեզ 'ի սէր 'ի քաղցրութիւն և 'ի ներողամտութիւն, յօրինակ ածեալ զՖենէլոն. արդարեւ գեղեցիկ է նախատիպդ. և իցէ՞ որ 'ի պաշտօնեից սեղանոյն որ ոչ փառս անձին համարեսցի ընթանալ ընդ հետս շաւղաց անմահական հայրապետին Քամարէի որ մի է 'ի գերահանձար մարդկանէ, և մի յականաւոր քահանայապետաց որ լուսաւորեցին գեղեցիկս մեր: Այլ չտեսանիցէ անհաւատն կամ արդեօք մոռացեալ իցէ զի որչափ քաղցրահամբոյր էր Ֆենէլոն և ներողամիտ 'ի վարսն, այնչափ ևս անբիծ էր և անկեղծ և զգուշաւոր և աններող 'ի վարդապետութեանն և 'ի հաւատոյս: Անողորբի ուղղութեան սկզբանց նորա վկայեն և երկասիրութիւնք նորա և վարք և վերապիք իսկ նորին. զի և ընդ ամենայն թշնամիս ճմարտութեմարտեալ նա՝ ընդ անաստուածս և ընդ նիւթապաշտրս, ընդ աստուածեանս և ընդ անխտիրս, ընդ սկեպտականս և ընդ այլափառս, որպէս է տեսանել 'ի գործս նորա: Եւ պատրանք իսկ նորա փառս իմն են զգալի՝ անկեղծութեան հաւատոցն, որպէս և չքնադկնիք փառացն. զի 'ի նմա փայլեցաւ խորին հպատակութիւն նորա առ իշխանութիւն. զի ինքն իսկ ելեալ 'ի բեմն աւետարանական՝ ընթեռնոյր առաջն ժողովրդեանն խանդաղատելոյ զգատակնիք վճռոյն որ գատապարտէրն զնա, և հովիւն իբրեւ գլխաւնն 'ի գառանց հօտին երևէր հեղ և խոնարհ, և ճմարտութիւն սաստկապահանջ և աններող ոչ երբեք տարեալ էր զայնպիսի չքնադ յաղթանակ. արդ եթէ զայս համարիցիք ներողամտութիւն՝ կամակար ներողամիտք եմք և մեք:

Գ.

Ներողամտութիւն իմաստասիրական, որոյ հիմունքն են — Ա. Ոյինչ և անխտիր են հաշտութեան և դաշնութիւնը: — Բ. Շատ է լինել այր արդար: — Գ. Սմեկայն ունի արժան է զհետ երբայ կրօնից խորոյ աշխարհին:

Եկեացուք արդ 'ի ներողամտութիւնն կոչեցեալ ի մաստասիրական՝ սակա հնարեալ գոլոյ 'ի մատենագրաց անցելոյ դարուն՝ որ իմաստասէր զանձինս ձայնէին: Արդ ոչ այլ ինչ է ներողամտութիւնս բայց զամենայն կրօնս անխտիր համարել, և թոյլ տալ ամենեցուն ընդունել զայն որ ընկալեալ է յաշխարհին յորում բնակէ՝ առանց ինչ քննութեան. որ և է նոյն ինքն անխտութիւն 'ի կրօնականս, որպէս և կոչի իսկ պարզապէս. արդ տեսցուք եթէ զինչ խորհել իցէ զայս ազգ ներողամտութենէ:

Սերկեանս ներողամտութիւն բացարձակ, որ և անխտութիւն կրօնից, անընդունելի է բնութեան մարդոյ, հեքեքի յովամիտ մտաց, և արգասեօք չարեացն փաստաբեր:

Եւ արգարե, տեսրք, այնչափ հակառակ է անխտութիւնի մարդկայինս բնութեան զի մերժեն զնա ամենայն կարողութիւնք հոգւոյ նորա. քանզի բանաւոր գոլով մարդոյ՝ ցանկութեամբ բերի 'ի գիտութիւն և 'ի ծանօթութիւն իրաց. վասն որոյ և խնդրէ և յուզէ՝ և 'ի քողախնդրել անդ զձմարաւութիւն բերելի ցնծութեամբ. նոյն ինքն գոլով և գիւրաղջած՝ փափագէ և երկնչի, յուսայ և սիրէ. դարձեալ գործունայ գոլով 'ի բնէ՝ հաճոյական է նմա զիղձս և զխորհուրդս մտացն զեղուլ արտաքս և հաղորդս առնել այնմ և զայնս 'ի մարդկանէ: Ոչ անդէտ եմ եթէ 'ի կեղծ երանգս սաութեան պատրի մարդ, որպէս և 'ի սնտի հրապոյրս հաճոյից. և մարթ է նմա խաբիլ

յընտրեւիս մտացն որպէս և 'ի հաճոյականս սրտին . բայց սակայն 'ի խորս անդ բնութեանն դրոշմեալ է զգացումն և պէտք սիրելութեան . արդ իցէ՞ հնար զի էակս այս որ կեսոյ բանիւ և սիրով՝ լի եռանդեամբ բերիցի յայլն ամենայն բաց յայնմանէ որ կարևորագոյն է վասն իւր , և կրօնք և եթ օտար համարեսցին և անմասն 'ի մտաց նորա և 'ի սիրոյն : Եւ զհարգ իցէ ինձ հեղգասիրտ լինել առ այն որ զթերութիւն էութեանս 'ի կատարումն ամէ , զմիտս իմ՝ 'ի բարձրագոյնսն վերացուցանէ , քաջալերէ զիս յառաքինութիւնս , միսիթարէ 'ի վիշտս . այն որ զամենայն իմաստնոց զմիտսն գրաւէ , և զօրէնսդրաց զեօրհուրդս զիւրև յածեցուցանէ , և այնչափ քաջայաջթ առաքինութեանց է վերածնող՝ և ես չմատուցանեմ ինչ նմա մեծարանս , նա և ոչ իսկ արժանի համարիմ՝ առնուլ 'ի քննութիւն : Արդարև զիւրագոյն ևս իցէ ձեզ խել 'ի սրտէ մարդոյ զտենչ երջանկութեան անձինն , քան եթէ զանիմանալին զայն ազգումն աստուածային որ ընու զնա և յակաւոյս , և որ 'ի վեր համբաւնայ զնա քան զգայի աշխարհս , և հաղորդ առնէ գերագոյն իմացական էութեանն , և յաճմահութիւն անդր զնա վերածէ : Անհնարին է ձեզ խորասուզել զոգի նորա յանդուհս անաստուածութեան , զոր օրինակ չկարէք կորացուցանել միշտ զմարմին նորա յերկիր : Ո՞ւր ուրեք դասնիցէք դուք ընդ աիեղերս համօրէն ազգ մի և եթ որ չդաւանեսցի ինչ կրօնս ամենւին : Համարեսցուք եթէ իցեն ոմանք որ առ շահու անձանց նիրհեսցեն յանհոգութեան՝ ոչ ինչ ընդունելով և կամ մերժելով . և սակայն ոչէութիւնս այս և նուազութիւն սիրոյ աստուածապաշտութեան՝ անդէս է մարդկայնոց բնութեանս . զի 'ի նմա զօրագոյն ևս ազգեն յօժարութիւն սրտին քան զգրութիւնս ձեր . մարթ է ժողովրդեան յանդգաստիցս հեռանալ և անջատել 'ի նախկին հաւատոցն և նորանորս ընդունել , և թողեալ զարահատուղին ճմարտութեան՝ 'ի սնոտիսն գնալ մոլորաշաւիղ . այլ սակայն պիտոյք նորին և արկածք , սովորութեանն ազգեցութիւն և ձայն բնութեան և բողոք խղճի՝ որում չէ մարթ անլսող լինել՝ ածցեն զնա դարձեալ յաստուածութիւն անդր : Քարանց և փայտից չարցէ զպաշտօն մանաւանդ քան թէ մնալ առանց ի-

ըիք պաշտաման. հաւատս բերցէ տառեւ մանկական
տառապելեաց որով զուարճանան տղայք քան եթէ
հաւատայցէ և ոչ իմիք. և 'ի մոռացոն լինել նմա
ճշմարտին Աստուծոյ՝ արասցէ իւր աստուածս ձեռա-
կերտս և մտացածինս: Ոչ ապաքէն և զբազումս ան-
հաւատից՝ որ անխարութեան կրօնից թեկն ածէին,
չկարաց զերծ կացուցանել պանծացեալն իւրեանց կո-
րովամտութիւն 'ի սնոտի զարհուրանաց, որք և ահա-
բեկեալ զգողանի հարկանէին 'ի տեսիլ շարադասու-
թեան ինչ թուոց և անկարծելի պատահարաց և նո-
րատեսիլ երեւութից: Իմաստութեամբ բարբառեցաւ
զայս նուագ Ռուսոյ յասելն¹. « Կարի անբերելի է
մտաց մարդոյ երկմտութիւն յայն իրս՝ զորս հարկ է
նմա գիտել ստուգիւ: Վասն որոյ ոչ ընդերկար յամէ
նա յերկմտութեան, այլ և յակամայս իսկ միտէ յայս
և կամ յայն կողմն »:

Այլէ հարցցուք ցայնստիկ որ քարոզս անխարութեան
համարին զանձինս եթէ ինքեանք զնոյն 'ի վար արկա-
նիցեն. եթէ ամենայն կրօնք հաւատար են՝ ընդէր ա-
պա ոչ ազատս թողուցուք զամենեսեան զհետ երթալ
իւրումն. և ընդէր ընդ իշխանութեամբ անխարութեդ
ձերոյ հալածական վարին կրօնք. ընդէր փակիցէք և
կործանիցէք զտաճարս նորա, և զպաշտօնեայս նորա
և զհետևողս խողխողիցէք: Անխարութեան բանք 'ի
չթուես ձեր յածին, այլ մախանք բռնեալ են 'ի սրբ-
աիդ. ոչ միայն չէք անխտիր, այլ և բիւր հայհոյանս
ժայթքէք ընդգէմ Աստուծոյ և Օծելոյ նորա, զսե-
ղանս նորա կործանէք առ պաշտօն տանելոյ բանի, և
զորս չկարիցէք բանիւք հաւանեցուցանել՝ բռնաբարչ
ձգէք զնոսա յոտս նորակերտ գրօշելոյդ: Զինչ իցէ
այսն այն նախատանաց որով մինչև ցայսօր զկրօնս
հարցն մերոց գարովեն, և ուստի՝ ատելութիւնն չարա-
նենք ընդգէմ պաշտօնից սեղանոյն, և ճիգն անուա-
հարկ առնելոյ զնոսա և անարդ զնելոյ զնոսա յաչս
Ժողովրդեան: Իցէ թէ անխարութեան իցեն այտօքիկ
նշանակք, և ոչ մանաւանդ մոլեռանգն կատաղութե.

¹ Եփեսոս. զերբ Դ. հտ. Դ:

յորմէ 'ի յայտ դայ եթէ անխորուծիւն անհնարին
ինչ է և այնոցիկ՝ որ բարձրաբարբառ զնոյն քարոզեն:

Այլ տեսցուք ոյք իցեն հաստատութիւնք անխորա-
կան վարդապետութեանդ. զի ասեն եթէ կրօնական
հաւատք ոչ ինչ են, և զի շատ է լինել այր բարի, և
այլն ամենայն ըստ կամի թողեալ է. և զի եթէ պէտք
ևս իցեն մարդոյ ունել կրօնս՝ հարկ է ամենեցուն զհետ
երթալ այնմ՝ որ ընդունելին է յաշխարհին յորում
բնակէ. ահա յայտոսիկ բովանդակի անխորուծիւնդ՝
եթէ մերկապարանոց զնոյն յանդիմանեսցուք առանց
սեթեւեթեալ պաճուճանաց գեղամտացն ամբարհա-
ւածից:

Ա. Արդ ասեն նախ եթէ հաւատք ոչ ինչ են. և զիսորդ,
մի թէ ոչ ինչ իցէ հաւատալ յԱստուած և 'ի տեսչու-
թիւն նորա, և 'ի կեանս հանդերձեալս, և իցէ մարթ
մարդոյ բանաւորի անյարիր կալ յայամ և պղերդ և
հեղգասիրտ. որպէս հնար իցէ անխտիր կալ ընդ մէջ
աստուածանգիտութեան և աստուածածանութու-
թեան, 'ի մէջ վարդապետութեան բաշխից և ճակա-
տագրի՝ որ զամենայն ինչ զհաւացու բաղդի առնէ ա-
պաստան, և վարդապետութեան աստուածային նա-
խախնամութեանն որ հսկէ և ընու զպէտս մեր. 'ի մէջ
տարրապաշտ մոլորութեան որ ոչ այլ ինչ խոստանայ
առաքինի առն վշտահարի՝ բայց եթէ դառնալ յան-
դոյութիւն, և կրօնից՝ որ բանայ հանդէպ նմին զդրունս
անմահութեան: Ո՞րք ոչ տեսանէ զի ըստ հաւատոցն
զանազանութեան ուղղէ մարդ զընթացս կենացն և
զիլձս սրտին: Զի եթէ չէ Աստուած և ոչ տեսչու-
թիւն և ոչ հանդերձեալք, կրօնք առհասարակ նեն-
գադործ ինչ պատրանք են, և բովանդակ խորհուրդք
մտացս յառաջիկայ կեանս և եթ պարագրին. իսկ եթէ
դուցէ իմ 'ի յերկինս հայր և տէր և դատաւոր, և ե-
թէ անգր քան զչիրիմ տապանիս իցէ ինչ ինձ խիթա-
լի և կամ յուսալի, ասպա 'ի միտ առնում եթէ հարկ
է ինձ 'ի բարձրագոյնս զխորհուրդս իմ ամբառնալ, և
այժմէն խորհել զհանդերձեացն: Ի զուր եպիսկո-
րեայն կենցաղասէր՝ որում անբերելի են այսպիսի տե-
սութիւնք խորհրդոց՝ յերգ առցէ զանխորութեան
զգովութիւն՝ ծնունդ կոչելով զնա հեշտութեան և հա-
ճոյից, և հրաւեր կարգալով մեզ բոլորիւք ծաղկանց

ստակել զկեանս մեր, և մի ինչ հոգալ զկատարածէ նորին յոր յանդելոցն է. քանզի և ամենայն գեղերեւ սութիւնքն հեշտալիք զորս խանդք մտաց հնարին՝ չկարացեն քօղարկել զանհեգեդ կերպարանս վարդապետութեանս այսորիկ 'ի հայեցուածոյ ուղղադատ մտաց: Քանզի յանխորհուրդս գահավէժ անկանել յանդուհան յաւիտենականս՝ ոչ ինչ զմտաւ ածեալ զպայմանէն որ մնայ մեզ անդր, ոչ կորովամտութիւն է, այլ յիմարութիւն: Ապաքէն չէ ինչ կարեւոր գիտել եթէ արգեօք ըստ հնոցն կարծեաց՝ երկիր անշարժ կացցէ 'ի միջակին աստեղազարդն երկնից, եթէ ըստ նորոց՝ տարեւոր շրջանաւ հոլովիցի մեօք հանդերձ զարեգակամբ. զի ահա գոգցես անդէտ են այնմ՝ մարդիկ առհասարակ, և չէ ինչ անտի միաս: Այլ գոյութիւն Աստուծոյ և տեսչութիւն և կեանք հանդերձեալ այնպիսի խնդիրք են, զի անհնարին է արհամարհել զնոսա. ոյր վասն ասաց Բասդալ՝ «Լաւ համարիմ՝ մի խորամուխ լինել 'ի կարծիս Առաքելիկեայ, բայց բովանդակ կենացս կարեւոր է գիտել եթէ հոգի մահկանացուն իցէ թէ անմահ¹ »:

Բ. Ասեն դարձեալ եթէ շատ է մարդոյ լինել օրինապահ. այլ ոչ ապաքէն առաջինն 'ի պարտուց մարդոյ այն իսկ է՝ հնազանդել այնմ՝ որ արարն զնա. իցեն ինչ իրաւունք ստեղծուածոյ թօթափել զլուծ արարչին, և համարիցի ինչ աղատ 'ի մատուցանելոյ զպաշտօն երկրպագութեան և սիրոյ այնմ՝ յորմէ ընկալեալ է զամենայն: Եւ եթէ իւրով անձառ բարերարութեն՝ որպէս և է իսկ, արժանի համարեցաւ յայանել մեզ զկամս սրբութեան իւրոյ, և տալ մեզ կրօնս գրականս, և ծանուցանել մեզ զամենայն որ ինչ պարտք են մեզ հաւատալ և գործել, իցէ մեզ իշխանութիւն անպատուհաս արհամարհել զբարերարութիւնս նորա, և փոխանակ 'ի նմանէ ընդունելոյ՝ հրամայել նմա օրէնս: Ոչ ապաքէն տէր է Աստուած և ոգւոց և նիւթոյ, մի թէ ոչ ունիցի իշխանութիւն հրամայելոյ միտաց մերոց հաւանել ընդ ճշմարտութիւնս զորս յայտնէ մեզ, որպէս և կամացս՝ հնազանդել պատուիրա-

¹ Խորհրդածութիւնք. յօդ. ԻԲ. Թ. 22:

յորմէ 'ի յայտ գայ եթէ անխարուծիւն անհնարին
ինչ է և այնոցիկ՝ որ բարձրաբարբառ զնոյն քարոզեն:

Այլ տեսցուք ոյք իցեն հաստատութիւնք անխարա-
կան վարդապետութեանդ. զի ասեն եթէ կրօնական
հաւատք ոչ ինչ են, և զի շատ է լինել այր բարի, և
այն ամենայն ըստ կամի թողեալ է. և զի եթէ պէտք
ևս իցեն մարդոյ ունել կրօնս՝ հարկ է ամենեցուն զհետ
երթալ այնմ որ ընդունելին է յաշխարհին յորում
բնակէ. ահա յայտոսիկ բովանդակի անխարուծիւնդ՝
եթէ մերկապարանոց զնոյն յանդիմանեսցուք առանց
սեթեւեթեալ սլաճուճանաց գեղամտաց ամբարհա-
ւածից:

Ա. Արդ ասեն նախ եթէ հաւատք ոչ ինչ են. և զի արդ,
մի թէ ոչ ինչ իցէ հաւատալ յԱստուած և 'ի տեսչու-
թիւն նորա, և 'ի կեանս հանդերձեալս. և իցէ՞ մարթ-
մարդոյ բանաւորի անյարիր կալ յայսմ և պղերդ և
հեղգասիրտ. որպէս հնար իցէ անխար կալ ընդ մէջ
աստուածանգիտութեան և աստուածածանօթու-
թեան, 'ի մէջ վարդապետութեան բաշխից և ճակա-
տագրի՝ որ զամենայն ինչ զաչացու բաղդի առնէ ա-
պաստան, և վարդապետութեան աստուածային նա-
խախնամութեանն որ հսկէ և ընու զպէտս մեր. 'ի մէջ
տարրապաշտ մոլորութեան որ ոչ այլ ինչ խոստանայ
առաքինի առն վշտահարի՝ բայց եթէ զառնալ յան-
դոյութիւն, և կրօնից՝ որ բանայ հանգէպ նմին զգրուես
անմահութեան: Ո՞րք ոչ տեսանէ զի ըստ հաւատոցն
զանազանութեան ուղղէ մարդ զընթացս կենացն և
զիղձս սրտին: Զի եթէ չէ Աստուած և ոչ տեսչու-
թիւն և ոչ հանդերձեալք, կրօնք առհասարակ նեն-
գագործ ինչ պատրանք են, և բովանդակ խորհուրդք
մտացս յառաջիկայ կեանս և եթ պարագրին. իսկ եթէ
դուցէ իմ 'ի յերկինս հայր և տէր և դատաւոր, և ե-
թէ անդր քան զշիրիմ տապանիս իցէ ինչ ինձ խիթա-
լի և կամ յուսալի, ապա 'ի միտ առնում եթէ հարկ
է ինձ 'ի բարձրագոյնս զխորհուրդս իմ ամբառնալ, և
այժմէն խորհել զհանդերձեւոցն: Ի զուր եպիկու-
րեայն կենցաղասէր՝ որում անբերելի են այսպիսի տե-
սութիւնք խորհրդոց՝ յերդ առցէ զանխարութեան
զգովութիւն՝ ծնունդ կոչելով զնա հեշտութեան և հա-
ճոյից, և հրաւեր կարգալով մեզ բոլորիւք ծաղկանց

պատկել զկեանս մեր, և մի ինչ հոգալ զկատարածէ նորին յոր յանդէլոցն է. քանզի և ամենայն գեղերե սուծիւնքն հեշտալիք զորս խանդք մտաց հնարին՝ չկարացեն քօղարկել զանհեղեղ կերպարանս վարդապետութեանս այսորիկ 'ի հայեցուածոյ ուղղադատ մտաց: Քանզի յանխորհուրդս գահավէժ անկանել յանդունդան յաւիտենականս՝ ոչ ինչ զմտաւ ածեալ զսպանանէն որ մնայ մեզ անդր, ոչ կորովամտութիւն է, այլ յիմարութիւն: Ապաքէն չէ ինչ կարեւոր գիտել եթէ արդեօք ըստ հնոցն կարծեաց՝ երկիր անշարժ կացցէ 'ի միջակին աստեղազարդն երկնից, եթէ ըստ նորոց՝ տարեւոր շրջանաւ հոլովիցի մեօք հանդերձ զարեգակամբ. զի ահա գոգցեն անդէտ են այնմ մարդիկ առհասարակ, և չէ ինչ անախ փնաս: Այլ գոյութիւն Աստուծոյ և տեսչութիւն և կեանք հանդերձեալ՝ այնպիսի խնդիրք են, զի անհնարին է արհամարհել զնոսա. ոյր վասն ասաց Բասգալ՝ «Լաւ համարիմ՝ մի խորամուխ լինել 'ի կարծիս Կոստերնիկեայ, բայց բովանդակ կենացս կարեւոր է գիտել եթէ հոգի մահկանացուն իցէ թէ անմահ¹ »:

Բ. Ասեն գտրձեալ եթէ շատ է մարդոյ լինել օրինապահ. այլ ոչ ապաքէն առաջինն 'ի պարտուց մարդոյ այն խկէ՝ հնազանդել այնմ որ արարն զնա. իցեն ինչ իրաւունք ստեղծուածոյ թօթափել զլուծ արարչին, և համարիցի ինչ աղատ 'ի մատուցանելոյ զպաշտօն երկրպագութեան և սիրոյ այնմ՝ յորմէ ընկալեալ է զամենայն: Եւ եթէ իւրով անձառ բարերարութիւն՝ որպէս և է խկ, արժանի համարեցաւ յայտնել մեզ զկամս սրբութեան իւրոյ, և տալ մեզ կրօնս գրականս, և ծանուցանել մեզ զամենայն որ ինչ սրարտք են մեզ հաւատալ և գործել, իցէ՞ մեզ իշխանութիւն անպատուհաս արհամարհել զբարերարութիւնս նորա, և փոխանակ 'ի նմանէ ընդունելոյ՝ հրամայել նմա օրէնս: Ո՞չ ապաքէն տէր է Աստուած և ոգւոց և նիւթոյ, մի թէ ոչ ունիցի իշխանութիւն հրամայելոյ մըտաց մերոց հաւանել ընդ ճշմարտութիւն զորս յայտնէ մեզ, որպէս և կամացս՝ հնազանդել պատուիրա-

¹ Խորհրդածութիւնք. յօդ. ԻԲ. Թ. 22:

նաց նորա. քանզի անհնար է մեզ խոյս տալ 'ի տէրութենէ նորա, որպէս և Թաքէլ 'ի նորա աչացն: Արդարեւ ոչ յանցաւոր գտանէի եթէ անծանօթ էր յինէն յայանութիւնս, և ոչ լուսոյ նորա ծագեալ առ իս. զի ոչ է մեղադրութիւն յորժամ ամենևին ահամայ իցէ անգիտութիւն ճշմարտութեանն. զի դատաւորն արդարադատ զառեւելոյ լուսոյն խնդրեսցէ զհամար. և որում անհարին էր գիտել զաւետարանն՝ ոչ ըստ աւետարանին գատեսցի. բայց սակայն ճշմարտութեանն նոյն է միշտ զօրութիւն 'ի հպատակել ըզմիտս, և յորոց լուսաւորեացն՝ պահանջել զմեծարանս: Վասն որոյ պարտ է մարդոյ անկեղծութեամբ յօժարամիտ կալ յընդունել զհաւատս ճշմարիտ՝ յորժամ յայանեսցի նմին. և ոչ աղիկամի ինչ է այս՝ այլ պարտք անհրաժեշտ. զի մարթ էր ինձ անյանց լինել 'ի չգիտելն, բայց ոչ բնաւ անմեղադիր գտայց 'ի մերժելն զնա՝ յորժամ ընդառաջ ինձ ելանէ ստուգադիր վկայութեամբք որ բաւականք իցեն 'ի հաւան ածել զմիտքս, և 'ի Թողուլ զայն 'ի բաց յետ միանգամ ճանաչելոյ:

Գ. Ասի դարձեալ զի իւրաքանչիւր ոք ազատ է և առանց իսկ քննութեան զհետ երթալ կրօնից աշխարհին իւրոյ: Բայց նախ արժան է զի եռանդուն ջատագովք ներողամտութեան՝ սահմանս ինչ կարգեսցեն այնմ. քանզի տեսան իսկ պաշտամունք Թշնամանագիրք մարդկան ազգի և առաքինութեան, որք կարգեցին զտաճարս 'ի տեղիս պղծութեան և 'ի պոռնկանոցս և 'ի տեսլարանս սպանդից. և աստուածք որ 'ի նոսս պաշտէին՝ ծարաւիք էին արեան և քարուտկանութեան. չէ ինձ մարթ կարծել եթէ ցայնվայր պղծութեան ձգել կամիցիք զսահմանս անխարութեան ձերոյ քարոզքդ ներողամտութեան. և վասն այնորիկ հարկեալիք սահման զնել վարդապետութեանդ՝ եթէ չկամիցիք անմեղադիր առնել զոր ինչ միանգամ անտախապատուաստ պաշտամունք հնարեցին խժդժականս և պիղծս: Այլ յաւակնիք ասել եթէ և 'ի կրօնականս մարթ է զհետ երթալ ազգի ազգի պաշտմանց, որպէս ըստ քաղաքական կարգաց օրէն է հպատակել զանազան կարգաց որ սահմանեալ են յոստիկանութենէ քաղաքաց իւրաքանչիւր. և կամիք զի

մարդ ըստ փոփոխելոյ բաժնից երկրի յորում բնակէ՝ փոփոխեսցէ և զկրօնս իւր՝ օրինակ իմն՝ լինել կաթոլիկեայ՝ ի հռովմ, անգղիական ի լոնտրա, կալվինական ի Գենեւայ, մահմէտական ի Վ.Պօլիս և կռապարիշտ ի Բէքլին. այն ինքն է՝ զի ըստ ասացելոցդ հարկ է ինձ ըստ անգղեաց և ըստ սովորութեանց պաշտել զօր ատեամն, և հայհոյել զօր սիրտ իմ՝ ընդգրկէ. և ես որ հաւատամ զԲրիտանոս Յիսուս Ճշմարտապէս փրկիչ գոյ աշխարհի իւրով մահուամբն, որպէս և ըստ իւրով վարդապետութեամբն, ի հասանելս ի Յափոն՝ կարիցեմ նշովել զնա և առ ոտն կոխել զպաակերս նորին սուրբս. և որ հաւատամ ի միութիւն Այաւարչի երկնից և երկրի, ի գտանելս իմ ի միջի դիցապաշտ ժողովրդոց՝ կարիցեմ ըստ ձերոց բանիցդ՝ կարգալ զառասպելայօգ աստուածունիսն։ Եւ մինչդեռ համարձակաձայն բարբառով նենգադործ դք կարգամ ըզմարգարէն Արաբիոյ յաշխարհամուտ քաղաքիս, ի ժամանելս ի Մէքքէ՝ կարացից ըստ ձեզ գոչել ընդ պաշտօնեայս նորա. «Աստուած Աստուած է՝ և նա ինքն մարգարէ նորա»։ Որպիսի՞ գրութիւն ի հակառակ մարտ սկզբանց հիւսեալ և արխախեալ, որ զվարս մարդոյ հակառակ յարգարէ մտացն խղճի, և ուսուցանէ ինձ մատնտու լինել բանիւք և գործովք՝ ճշմարտութեանցն որոց հաւատամ, և կամ ուղղել զգնացս իմ ըստ անօրէն վարդապետութեանց յորոց խորշիմ։ Որպիսի՞ գրութիւն որ խաղ իմն համօրի զկրօնս և ցնորս բանդադուշանաց, որ թոյլ տայ ինձ կեղծաւորել և հաւատալ այնմ որում ոչ հաւատամ, և զստութիւն բարեպաշտութիւն համարի, և զպաշտամունս կրօնից վատթար իմն արխալ յանձին բերէ որ է կեղծաւորութիւն։

Որուսոց իբրու խոհական իմն խորհրդով ասէ եթէ «Արժան է կնոջ մարդոյ երթալ զհեա կրօնից ասն իւրոյ». ապա ուրեմն ի փոփոխել առնն հեազհետէ և լինել անգղիական և կաթոլիկէ և աստուածեան, որպէս տեսաւ իսկ երբեմն, հարկ իցէ ամուսնոյն ընդ նմա թափառել և անցանել ի կրօնից ի կրօնս. իսկ եթէ անկցի այրն յանաստուածութիւն՝ արժան իցէ և կնոջն առ հաճելոյ զայրն դառնալ ի նոյն։ Արգարե քարոզիչքդ սանձարձակ ազատութեան՝ յանհեղեղ

գերութիւն ձգեն զկին մարդ. քանզի կամին զի կուրօրէն
հաւատացէ նա և իբր ստրուկ զհետ երթիցէ առնն.
որով և յոչինչ համարի վասն նորա բան մտաց և հա-
ւանութիւն և ճշմարտութիւն. և սակայն զգերագոյն
խմաստասիրութեան յաւակնեցաւ շորթել զանուն
տխմար վարդապետութիւնդ: — Կոյնպէս անմիտ է
Ռուսոյ 'ի բանն որ ասէ եթէ « Արժան է և որդւոյ
զհետ երթալ կրօնից հօրն », զոր հարկ է մեզ բացա-
յայտել: Ոչ ինչ երկմտեմք եթէ մանուկ որ տղայ 'ի
մատաղ տխ և անկարող 'ի քննութիւն, և անկաս-
կած 'ի պատրելոյ յիւրոց ծնողաց, բնական ազգամայ
բերիցի զհետ շաւղաց նոցա, և իշխանութիւն նոցա
կաշկանդեալ ունիցի զնա 'ի պատիր կրօնս. այլ խըն-
դիր այն է եթէ արժան իցէ նմա ապախտ առնել ըզ-
ճշմարտութիւն սակա որդիական պատկառանաց, յոր-
ժամ կրօնք նոցին անարժան իցեն Աստուծոյ, և նուաժ-
տացուցիչ մարդկան, և տխտից մանաւանդ քան տռա-
քինութեանց թելագիր, և ինքն 'ի չափ հասեալ բա-
նավարութեան և հաւանեալ իցէ սրտի մտօք թէ կայ
'ի մոլորութեան: Են են արդարև հայրական իշխա-
նութեան իրաւունք անշորթելիք, և քրիստոսական
կրօնք առաւել քան զայլսն պինդ և յակաստանի ու-
նին զնոսա. բայց առ նմին են նորա և սահմանք կար-
գեալք. զի ոչ ներելի է նմա զանօրէնս ինչ հրամայել
որդւոյն, որպէս և ոչ զսպանութիւն և զգողութիւն.
չէ նորա իշխանութիւն կաշկանդելոյ զբանաւոր միտս
տղայոյն, և ոչ անմիտ կարողութիւն ընդ լծով մոլո-
րութեան ունելոյ զնոսա ընկճեալս՝ հակառակ բարձրա-
գոյ աղաղակի խլճի մտացն. զի յորժամ կամք մար-
դոյ յաւակնին աստուածականին կքրել հակառակ
ժամ է ասել անդ. « Հնազանդել առաւել պարտ է
Աստուծոյ քան մարդկան »:

Այլ աղէ տեսէք, տեսրք, եթէ զխարդ անձնըն-
տիր վրէժխնդիրք իրաւանց բանին՝ իւրեանց վարդա-
պետութեանն 'ի հարկի զնա կացուցանեն. քանզի 'ի
միոյ կողմանէ առ աղարտելոյ զբանաւոր հնազանդու-
թիւն քրիստոնէից հայրենատուր հաւատոցն՝ ոչ զա-
գարեցին ընդ անուամբ գիւրահաւան սնոտխապաշտու-
թեան այսպանել զնա ասելով եթէ իշխանութիւն՝ աղ-
բիւր է կանխակալոյ կարծեաց և պատրանաց, և զի

բանին և եթ իշխել արժան է մտաց, և ի միւսոյ կողմանէ՝ սովորութիւն իմն ըստ բաժնից երկրի համարեցան զկրօնս, կամեցեալ զի կին մարդ ի կրօնս առնն կապեալ իցէ, և որդի՝ հաւատոց հօրն զհետ երթիցէ. այնպէս զի յետ զամենայն ինչ շնորհելոյ բանին՝ ի վախճանի ետուն զամենայն ի ձեռս բացարձակ իշխանութեան. արդարեւ հակառակամարտ մտաց է չմիաբանութիւնս՝ բայց անմեկին և անհրաժեշտ է ի նոցա վարդապետութենէն:

Բայց որչափ անհնարին և անբանաւոր է դրութիւն նոցա, նոյնչափ ևս փնասաբեր արդասեօքն բարդաւաճ. այլ զայսմանէ չեն ինձ կամք յամել երկարադոյնս, քանզի յայլ բանախօսութիւնս ճոխաբար ըզնոյն պարզաբանեցաք: Արդարեւ, տեսրք, եթէ զարդիւնս անխորութեանս ի հաւատոյս զմտաւ ածիցէք, տեսանէք զփնասան և զչարիս որ ի նմանէ յառաջ գան առ ազգս մարդկան: Զի զինչ լինիցի ազգի յորում ճարակեցի վարդապետութիւնդ յամենայն դասս քաղաքացեացն. բայց զի գորդեացին ամենայն հաւատք և կրօնք, և միտք ամենեցուն ծփեալք և տատանեալք ոչ ևս գիտիցեն ընտիր առնել որում հաւատալ արժան իցէ և զոր հերքել: Ի թուլանալ կրօնից՝ թուլացին և որ ի նմանէ յառաջ եկեալ կանոնք ուղղութեան վարուց. և այր իւրաքանչիւր անձին իւրում հնարեացի կանոնս խորհելոյ, դատելոյ և գործելոյ. ոչ ևս իցէ անասան հաւանութիւն մտաց որ զօրութիւն է հոգւոյ. ոչ ևս հասարակաց հաւատոց սկզբունք անշարժելիք, որ առաւել քան զօրէնս գիտեն հպաւորել և չազկապել զմիտս և զսիրտս. և այր և գերզատան իւրաքանչիւր՝ փոխանակ անտեսանելի և անխզելի շղթայից որովք կցորդեն զնոսա կրօնք, անձնամասն լինիցին աստից որ քակտեն և պառակտեն զնոսա. ազգասիրութեան եռանդն անկցի շիջեալափառ և կամ առկայծեալ և եթ մնացէ. հայրենասիրութիւն իսթարեացի ամենեկին, և մեծանձն խորհուրդք փոխեցին յանկարեկիր անձնասիրութիւն, և ոչ ևս յակասանի կացցէ ընկերութիւն, և միաբանութիւն համակամ և համամիտ որով ճշմարիտ հայրենասիրութիւն ծաղկէ և բարգաւաճէ, և մարդաժողով ընկերութեանն հիմանց տայ զհաստատութիւն:

Եւ մի համարիցիք եթէ ցայն վայր միայն հասանի-
ցեն քանդմունք աւերածոյ անխորուժեան վարդա-
պետութեանդ. այլ 'ի հաւատալեացն անցեալ յա-
ռաջ՝ և յայլ իրա ճարակ գտանիցէ. հերքեալ մերժեա-
լին ամենայն ճշմարտութիւնք, նա և գոյութեան
խիւս Եստուծոյ հաւատք անջնջելիք: Զի հարցասի-
րութիւն մարդոյ չյապի երբէք, և մոլորութիւն՝ 'ի
մոլորութիւն ամէ զմարդ, և ըստ գրոց իսկ ասե-
լոյ՝ խորք զնորս կարդան, և միաք ընդ արտու-
ղիս մոլորահետք՝ գահավեժ անկցին յանաստուածու-
թեան խորխորատ. և յայնժամ թերեւս ահաբեկեալք
զարթիցեն 'ի գինեհար թմբբութենէն, և հնարս խն-
դրեսցեն ելանելոյ 'ի վհէ անտի. բայց թերեւս ջախջա-
խեալք և լուծեալք յահաւոր գահավեժութենէն, ոչ
ևս ունիցին զգորութիւն 'ի ճշմարտութիւն անգր միւս.
անգամ վերտանել. և այսպէս անխորութիւնդ անաս-
տուածս և կամ անձնահաճս և եթ գիտիցէ գործել
զմարդիկ. յորոց անհնարին է կազմել ընկերութիւն
սրանց ազատաց և հրահանգելոց. երևոյթ քաղաքա-
կան՝ զոր չև ևս ետես որ ընդ արեգակամբ: Արդ աղէ
տեսէք եթէ զխորդ գրութիւնք իմաստասիրութեանդ
որոց ազատամիտքն կոչին՝ հակառակ ելանեն երջան-
կութեան մարդոյ, որպէս և բանին մտաց, և բարւոյ
ընկերութեանն որպէս և ճշմարտութեան:

Եւ զոր երբեմն ասէր Եստուած ցմարգարէն Ե-
սայի¹. « Արդի մարդոյ, գոչեա զօրութեամբ և մի խը-
նայեար, բարձրացն իբրև զփոյոյ զբարբառ քոյ,
պատմեա՛ ժողովրդեան իմում զմեղս նոցա », նոյն պատ-
գամք աստուածային հնչեն այսօր առ պաշտօնեայս
կրօնից. զի երբ և յորճամ ժամանակի քան զոր այժմս՝
կարևորագոյն պէտք իցեն համարձակաձայն քարո-
զութեան, մինչդեռ ամբարշտութիւն սպառնայ թար-
շամեալ ցամաքեցուցանել 'ի հոգիս զսերմանս անգամ
առաքինութեան: Զի հարկ 'ի վերայ կայ փրկել զաղ-
գըս առաջիկայ 'ի չարեացն՝ որ զաղգս անցեալս թշուա-
ռացուցին. և արգելուլ զվերագարձ աղետիցն՝ մաքա-
ռելով ընդգէմ մոլորութեանց որ պատճառք կացին

¹ Եսայի. ԵԸ. 41:

այնոցիկ զառաջինն. և իբրու պահակերս արթունա
կալ զսպառուածիւ անդնդախոր վճին, յոր գահավի-
ժեալ երբեմն՝ զերծաք սքանչելեօք, առ ՚ի արգելու-
ղջունդագունդ մանկալն որ կուրօրէն ընթանայ խո-
րասուզել ՚ի նմա, զի ոչ բնաւ այնչափ վտանգ շուրջ
եկեալ թակարգեցին զանպորձ հասակ նորա, և զան-
տխեղծ տիս նորա հաղթք որոգայթից. զի քանի միա-
սաբերք են նմա օրինակք անկրօնութեան յայնոսիկ,
որոց հասակ առն կատարելոյ ՚ի տիպարս համարելոց
էին, և քանի մոլորեցուցիչ վարդապետութիւնք այ-
նոցիկ՝ որոց հարկ էր լոյս լինել նոցա և առաջնորդ
յուզղութիւն: Զի և գիտութիւնք և դպրութիւնք,
մատենիք և բանախօսութիւնք, որ աղբերք են նոցա
հրահանգացն՝ փոքր ՚ի շատե թունաւորեալք են. և
մերթ յայտնի պատերազմք և մերթ գաղտնի դաւա-
դրութիւնք՝ ատելի և կամ այսպանելի ցուցանեն նմին
զքրիստոնէութիւն. կամելով իմն հաւանեցուցանել
զմիտս նոցա եթէ հաւատք անցելոց դարուց ոչ ևս մե-
րումս պատկանիցին, որպէս եթէ դադարէր Աճ յիւր
էութեն և ՚ի լինելոյ միշտ տէր գերագոյն և ամենիշխան,
և որպէս եթէ մարդ ոչ ևս մարդ էր՝ այս է արարած
կարգեալ ընդ իշխանութեամբ: Այլ ոչ ոչ բնաւ, ճըշ-
մարտութիւն ոչ երբէք հնանայ որպէս և արեգակն,
և յաւիտենականութիւն ոչ անցաւորակից է ժամա-
նակի: Եւ զհարգ յաւակնիցիմք անցելոց դարուց լի-
նել մեղադիր, յորժամ ազգի ազգի ապականութիւնք
պղծեցին զժամանակսն յորում կամք. հաճութեամբ
իմն քողանդրեմք զմոլորութիւնս և զախոտ խուժա-
դուժ ժամանակացն. բայց ոչ ապաքէն և քաղաքա-
կանութիւն ունի զիւր ծայրայեղ չարիսն՝ ոչ ինչ նը-
ւաղ միասակարս և թերևս և ևս անբուժելիս: Բա-
ղում անդամ կրօնք զխուժն և զգուժ հրահանգեալ
ածին ՚ի բարգաւաճանս, իցիւ թէ առնել ինչ կարաս-
ցեն և ընդ ժողովուրդ հիւժեալ ՚ի քաղաքական նըր-
բութեանց. զի լաւագոյն ևս է խօթամիտ պարզու-
թիւն տգիտին՝ քան զնրբամտութիւն սնոտի իմաստա-
կին: Ազէ ածէք ՚ի կշիռ զժողովուրդ վայրագ՝ որ ընդու-
նի զքարոզութիւն աւետարանին, և զազգ բարգաւա-
ճեալ որ յուրաստ կայցէ ՚ի հաւատոցն. զի մինչդեռ
նա ՚ի խրատուց աւետարանին հրահանգեալ՝ տակաւ

զգենու զմարդասիրութիւն և զարդարութիւն, և փութաջան ևս է 'ի պահպանութիւն պարտուցն, և 'ի պատուիրանս և եթ Աստուծոյ՝ զոր որոճայ միշտ 'ի միտս իւր՝ գտանէ զսահմանագիր օրէնս ընտանեկանս և ընկերականս . և թէպէտ սակս անձաշակ լինելոյն դպրութեանց և բնական մակացութեանց՝ չմարթիցի իմաստուն զնա անուանել, այլ բերէ յանձին զսերմանս ընկերական կենաց՝ որոց ընձիւղեալ յաւուր միում մինչև ցհասակ այրական զնա զարգացուցեն, և 'ի պարզամիտ ազիտութեանն ևս՝ յանձին բերէ զգիտութիւնն ճշմարիտ որ օճան և օժանդակ լինիցի պահպանութեան կենաց նորս և երկարակեցութեան . սո ընդհակառակն ժողովուրդ գիտութեամբք և արուեստիւք պայծառացեալ՝ 'ի հատանէն յանհաւատութիւն, կորուսանէ զծանօթութիւն պարտուցն, յօժարամիտ բերի յամենայն բաց յառաքինութենէ, և կրէ 'ի ծոցին զվարդապետութիւնս թունալիցս . ցուցանել ցուցանէ նշանս ինչ առկայծեալ կենաց, այլ ալւուր ոմն է հիւժեալ և երթիթացեալ՝ որ զսխտս խօթութեանցն յոսկի մետաքսահիւս ծածկել հնարի, և յանձնահաճ գիտութեան իւրում ականաւորայն ևս է՝ անծանօթ գողով արուեստի պահպանելոյ զանձն . զի միայն կրօնից է տալ նմա կեանս մշտնջենաւորս . իսկ եթէ երեսս դարձուցէ յանհրաժեշտ գեղոցն՝ հարկ է նմա հիւժել և մաշել և 'ի սպառ կորնչել . զի ապրեցուցանել զնա յանհնարիցն է և ապստամբ յարուեստից մերոց և 'ի գիտութեանց : Ասեն իսկ գիլբ սուրբք զի ոչ 'ի յոլովումէ գիտնոց, այլ 'ի բազմութենէ տրանց իմաստնոց և առաքինեաց է զօրութիւն և փրկկութիւն ազգաց . « Բազմութիւն իմաստնոց՝ փրկկութիւն աշխարհաց ¹ » :

1 Իմաստութիւն . 2 . 26 :

ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՆՐԱՀԱՒԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ

Այս բաժին վիճակի տուաւ քրիստոսական կրօնիցս 'ի վերայ երկրի' զի միշտ և հանապազ նշաւակ կացցէ մեծարանաց և տրհամարհանաց, սիրոյ և ատելութեան. և վէպք իսկ նորին յայտ առնեն եթէ անդրս ալին 'ի սկզբանէ հաստատութեանն' մերթ 'ի հալածանս եկաց նա և մերթ 'ի պատուի, է զի 'ի հայհոյանս և է զի յօրհնութիւնս ազգաց և Ժողովրդոց. քանզի և հարկ է գալ մոլորութեան' զի սիրողք ճշմարտութեանն 'ի յայտ գայցեն. և դայթակղութեան' զի բարեկամք առաքինութեանն փորձ գտցին. և վասն գաց և հակառակութեանց' զի հաւատարմութիւն քաջնաիր տրանց չքեղ ևս փայլեսցէ. և ըստ աւետարանական պատգամացն հարկ էր զի նշան Փրկչին աշխարհի կացցէ 'ի նշան հակառակութեան: Եթէ յառաջին դարս անդ ծագման կրօնիցս 'ի վեր ելանիցէք, տեսանիցէք անգանօր որչափ ինչ կրեաց նա 'ի հարբստահարութեանց կայսերաց, 'ի նախանձայող մոլեղնութենէ պաշտօնէից սուա աստուածոց, 'ի նրբարան հակաճառութենէ հռետորաց և խմաստակաց, և 'ի ջայրագին կատաղութենէ Ժողովրդոց մոլորելոց 'ի սնոտի պաշտամանց: Բայց 'ի տեսանել անդ զՎեցոս և զՊորփիր սրել և յեսանել զսլաքս նետիցն առ 'ի մարանչել ընդ նմա, առ նմին տեսանեմք և զՈրոգինէս և զԱգոստինոս զինավառեալս 'ի պաշտպանութիւն նորին. և եթէ Դեկոս և Յուլիանոս 'ի հնարս խուժա-

դուժ հայթայթանաց մրանեն սոնանել նմա, բայց և առ նմին Կոստանդիանոս և Թէոդոս զյաղթական գլուխն առաջի նորա խոնարհեցուցանեն. և այսօրինակ անցք ընդգիմակք փոքր 'ի շարե նորոգեցան յամենայն դարս եկեղեցւոյ, 'ի սկզբանէ անտի ծագմանն՝ մինչև ցաւուրս մեր: Զ'ի զհետ արիւնհուշտ հալածանաց հեթանոսաց՝ հերձուածք և հերեսիովաութիւնք զնա վրդովեցին. և յետ այնոցիկ խժդժութիւնք գողցես ծածկեցին զնա 'ի քօղ խաւարի, Թէ և հիմունք վարդապետութեանն մնացին անաղարտելիք: Նա և 'ի մերձաւոր ժամանակս՝ խռովայոյզ բան մտաց կեղաւարծս համարեցաւ զկանդաղեալ հաւատս ազգաց՝ հարկանելով զցանկ նախկին սահմանացն, և տենչ նորոգելոյ զամենայն՝ երթալով երթայր և զայրանայր, մինչև ուր ուրեմն յութեաւաներորդում դարու՝ գունդիմն անձնահաճ խմատանոց ձեռներեցեղև քանդել աւերել զհիմունս կրօնիցս: Եւ մատենիք նոցա ծաւալեալ ընդ Եւրոպէ համօրէն՝ ճարակեցաւ իբրև զԹոյն մահառիթմ՝ նենդագործ անհաւաթութիւն նոցա, և վեր 'ի վայր շարժեցին զյոյզս կրից մարդոյ, և զերկիր ընդդէմ երկնից 'ի մարտ յարուցին. և յապտատմբէլ անդ ընդդէմ Աստուծոյ՝ պատրաստեցան ստամբակել և ընդդէմ Թագաւորաց: Փոյթ ընդ փոյթ ճարակեցաւ տխուն մահաբեր յամենայն դասս և յամենայն հասակ, և անասնձ ազատութիւն խորհելոյ՝ զհետ իւր ձգեաց զյաւակնութիւն և զձեռներիցութիւն 'ի գործել զամենայն. յորմէ 'ի վերայ հասին հեղեղք չարեաց որ գողցես ընկղմէին զմեզ մինչ 'ի սպառ: Եւ անհաւատութիւն որ այնչափ ներողամիտ Թուէր 'ի գիրս՝ անդութ 'ի գործսն յանգիմանեցաւ. զի զինեալ ձեռնհասութեամբ յամենայնի 'ի հալածել և 'ի ջնջել, 'ի վարէարկ զգորութիւն իւր, և 'ի վերայ արիւնհաղանդ աւերածոց Սեղանոյ և Գահուն՝ ամբարձ զբեմս սրտութեանցն. չմնաց ինչ 'ի չարեաց զոր չհրամայեաց գործել, և ոչ իսկ փոյթ տարու արգարացուցանել զինքն, յիրաւունս համարեալ զամենայն մոլեգնութիւն. և ընդ իշխանութեամբ նորա գրիչ անձնահաճ նորասիրին՝ դաշնաւորէր ընդ սուսերի դաշձացն:

Արդարև դառն և անբերելի է յիշատակ չարեացն որ շղթայադերձ հարան բախեցան միանգամայն ընդ

քրիստոսական կրօնիցս՝ այլ որ ոչ սակաւ ողբոց է արժանի և որ գոգցես անյոյսս զմեզ առնէ զփրկութենէ հայրենատուր հաւատոցս և աշխարհիս այն է՝ զի անցեալք ընդ փորձ չարեաց մոլար վարդապետութեանցն՝ որք սկզբնապատճառ եղեն մերոցս աղետից, չե ևս դարչիմք մերժիմք ՚ի նոցանէ, և տակաւին բազմեալ տեսանեմք զամբարշտութիւն ՚ի վերայ ինքնա կործան աւերակաց՝ և խաղ արարեալ զսրբութեամբ կրօնիցս՝ որ զնոսին կանգնել նկրտի. և ՚ի նոցանէ անգամ՝ որք երբեմն ՚ի մոլեգնութիւն նորա մասնեցան՝ հաշուի նա կուսակիցս իւր և վարդապետս։ Ապաքէն սնոտեաց ինչ համարեցաւ առ մեօք կրօնս մեր, և խօթամտութեան հարցն մերոց միայն պատկանաւոր. անկրօնութիւն զգերածայրեալ իմաստութեան տանի զյաղթանակ, և ոչ որ է որ ՚ի նմանէ աղետիցն և մահաւ իմ քնասակարութեանց խելամոտեցէ։ Ապա ճրդնեցայց պատառել զքօղն դժնդակ որ ծածկեալ ունի զաչս օցաւելոցն ՚ի քրիստոսական հաւատոց, և առանձինն առ նանրահաւատ երիտասարդս ուղղեալ զբանս իմ ասեմ. Եթէ պանծայք դուք յանձինս իբրու զի ըզբանաւոր միտս ունիք ձեզ առաջնորդ, արդ և ես յատեան մտացդ եկակոչ առնեմ զձեզ վասն կարծեացդ զոր ունիք զքրիստոսական կրօնիցս, և հաստատութեամբ ասեմ՝ զի թէ արդարեւ ողջամիտք իցէք, հարկ է ձեզ երկմտել ընդ անհաւատութիւնդ և ՚ի նորանոր քննութիւն ածել զնա։ Չսոյն զայս խնդիր առաջի կայ ինձ պարդել այսօր, զի մի յրնդարձակութիւնս բանից տուեալ զանձինս՝ պաշարիցիմք։

Ս.

Սկսաւստոյրիւն կանրահաւատից ոչ իմաստոյրեամբ է .

Չբազումս բազում անգամ տեսանեմք յերիտասարդս ժամանակիս զի փառս անձանց համարին օտարօտիս իմն զքրիստոսական կրօնիցս խորհել արաւաքոյ բան զլաւիկս հարց իւրեանց, և զամենայն զհաւա-

տոյս 'ի անոտի կարծիս համարին, և աներկիւղ և անխիղճ կան անյարիր յանհաւատութեան իւրեանց: Այլ մերձաւորագոյն 'ի քնին մատուցեալ ուսածառացն և հանգամանաց՝ ոչ աներկեանս ինչ նշմարեմ 'ի նոսա: Ասան որոյ յուշ առնեմ՝ նոցա դառնալ 'ի զգաստութիւն, զի իջեալ 'ի խորս սրտից ուսցին ճանաչել զանձինս, և կամիմ ցուցանել նոցա զլոյս, զի նովաւ տեսցեն զորս վրիպեցինն յաչաց նոցա մինչև ցոյսօր, և տալ նոցա 'ի միտ առնուլ եթէ քանի երկբայելի է նոցին անհաւատութիւն, և բուռն առնել նոցա հաւանել ընդ իս եթէ թերահաւատութիւն նոցա ոչ իմաստութեամբ է և ոչ անկեղծութեամբ և ոչ անմասն յանձնասէր շահախնդրութենէ:

Այլ արդ ասեմ՝ նախ զառաջինն զի ոչ իմաստութեամբ է երկտասարդացդ անհաւատութիւն որպէս և յոլովից 'ի մարդկանէ: Եւ արդարեւ, տեսաք, եթէ յառաջ քան զհատանել յանհաւատութիւն՝ խնամով զգուշացեալ էր նոցա 'ի բաց կալ 'ի պատրանաց և ճանաչել զճմարտութիւն, և եթէ 'ի պայքարս բանից յարուցելոց յաւուրս մեր ընդ մէջ բրիտանեանութեան և ստապատիր իմաստասիրութեան՝ յամբաքայլ խաղացեալ էր նոցա յառաջ և խոհական խորհրդով՝ որ միայն խնդրելին է 'ի դժուարին յայս գործ կարեւոր, և եթէ զնոյն խնամս յանձին կալեալ էր նոցա 'ի քննութեան իրացս՝ որպէս և յայնստիկ յորս շահ ինչ օգտի կայցէ նոցա հանգստեան և ընչից և կենաց, յայնժամ թերեւ մարթ էր ինձ հաւատալ եթէ յիմաստուն և 'ի խոհական խորհուրդս հաստատեալ իցէ նոցին անհաւատութիւն: Այլ ընդ հակառակն բազում անգամ և առանց ինչ քննութեան 'ի նոյն հաստատին, և կամ այնպիսի իմն յողջյոզդ մտօք և յանխորհուրդս, որ և 'ի խնդիրս գիտութեանց և զպրութեանց եպերեալ է: Քանզի ուստ ուստեք առեալ իցէ նոցա ծանօթս զբրիտանոսական վարդապետութենէն. բայց 'ի կարկատուն բանից հեշտասիրի ուրուք երկտասարդի՝ որ հեշտընկալ խրատու սուտ իմաստութեանն ճգնի անմեղադիր առնել զանուղղայ դնացն. յախմարական ուրեք գրոց՝ յորս ծաղր և կատակ առաջի դնին փոխանակ ողջամիտ փառտից և պատճառաց, և կամ թերեւ 'ի մեծախորհ կարծե-

ցեալ մատենից՝ յորս լի են ձեռնարկք՝ վաղուց ուրեմն հերքեալք. 'ի վկայութենէ ոմանց՝ որք թէ և հմուտք իցեն 'ի վարժս գիտութեանց, այլ վերջացեալք 'ի ծանօթութենէ կրօնից: Արդ եթէ արդարեւ այս այսպէս իցէ, զինչ ասլա անմտաբոյն և զինչ անմասն 'ի լուսոյ կայցէ քան զանհաւատութիւն այն պիսեաց: Եւ դարձեալ հնա՞ր ինչ իցէ արդեօք նոցա անկասկածս լինել և աներկեւան զպատճառացն յորոց սակս զանհաւատութիւն ընտրեալ կալան յանձինս:

Այլ մատիցուք 'ի պարզաբանութիւն ասացելոցս, որք թերեւ ճշգրիտ նկարագիր իցեն բազմաց 'ի թերահաւատից որք ունինդիրք են բանիցս. զի թերեւ երկասարգդ այդ ունինդիր լեալ ասացելոցն զանհաւատ վկայաց և զսուտ սքանչելեաց, և զնոտի յայտնութեանց և զանկանոնական գրոց, և լուեալ զհարանեղ զուգակշռութիւնսն՝ որովք արք նենգուպատիրք 'ի համեմատութիւն կշռոց ածեն զնոսա ընդ աւետարանապատում՝ վէպսն, և անբաւական զխօիր իսկական զանազանութեանն տեսանել 'ի նոսա, զի 'ի վերեն քան զհասողութիւն մտաց իւրոց, անգէն նաւակոծի 'ի հաւատան և 'ի հաղբս մոլորութեանն ըմբռնեալ՝ նուաղէ 'ի նմա երկիւղ պատկառանացն սակս Գրոցն սրբոց, և երկմտութիւն սպրդեալ մտանէ 'ի հոգի նորա, և ուր ուրեմն յանհաւատութիւն հատանի, առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ եթէ հարազատութիւն աւետարանաց ստուգագոյն ևս է քան ըզհրոցն Դիմոսթենեայ և Ալիքիլիոսի՝ ընդ որս չերկմառք ամենեկին. և վէպք աւետարանապատումք անհերքելի ևս վկայեալ են քան զգործս Սոկրատայ և Վեսարու, զորոց չիք բնաւ երկբայութիւն:

Քանզի ահա ոմն յիմաստնոց յօրինէ մատեան ինչ շինելութենէ աշխարհիս, և ճարտարահիւս հնարիւք խառնէ զստոյգան ընդ կեղակարծից, զճմարիտ զնոշութիւնս ընդ ինքնաստեղծ վարկածս, որոյ և բովանդակութիւն հակառակ բերի մովսիսաւանդ տուչութեան զսկզբնաւորութենէ արարածոց. իսկ երիտասարդն նորաթէք 'ի բնական մակացութիւնս՝ որ անխրախր բերի 'ի ստուութիւն և 'ի ճմարտութիւն, խնդամիտ ընդունի զնորաձայնութիւնն զայն որ ազատ կացանէ զմարդ յօրինաւոր իշխանութենէ. և ոչ իսկ

ընդ միտ ամէ եթէ գրութիւնն այն սնտաի յորում վարկածք աղիկամի՝ զստուգութեան կալեալ ունին զանդի, վաղու իսկ հերքեալ են ի ստուգագոյն վարդապետութեանց որք և քաջագէտ ևս յարմարին պատմելոցն ի Մովսիսէ:

Դիւրագոյն է յոյժ այլ ընդ այլց կերպարանաւ յանդիման առնել զհաւատս և ատելի զնոյն ցուցանել, այլափոխել և կամակորել զգիրս սուրբս՝ բծախնդիր լինելով գծուարիմաց անցիցն և յայանի դիմախօսութիւնս ի նոսա նկատելով, և անհաւատալիս և նորահրաշս ցուցանելով՝ անճատեալ զնոսա ի յառաջ ընթաց և ի հետևորդ բանից որ մեկն և յայանի կացուցանեն զնոսա: Արդ եթէ դէպ լիցի երիտասարդին ընթեռնուլ զայնպիսի ինչ գիրս՝ յորում խաթարեալ ցուցանին կրօնք, անդէն և անդ սասանի ի հաւատոցն ոչ գիտելով եթէ ծաղրական իմաստք հպաւորագոյն են վսեմին, և զի դիւրագոյն ևս է զգիրսն Պոսիւէի ի խեղկատակութիւն յեղաշրջել քան զնուաստագունի ուրուք ի ճարտարախօսաց: Անգէտ է դարձեալ զի քաջավարժքն ի լեզուագիտութեան և ի հնախօսութեան վաղ ուրեմն տուեալ են զմեկնութիւն գծուարիմաստ բանիցն որ ոտնառէնն զնա, և զի անհնարին է թէ չգտանիցին բանք մթինք և նորանշանք ի գիրսն յայնոսիկ որ այնչափ դարուք երկցագոյն են ժամանակաւ՝ յորում կենցաղ և սովորոյթ և օրէնք բնութիսկ աննմանք էին մերոցն:

Բազում անգամ ամբարտաւանութիւն և ամբարհաւաճութիւն մարդկան ընդ անուամբ քրիստոնէութեան անկղիտացաւ ի չարիս. և պաշտօնեայք նորին անուղղայ գնացիւք և անբարի օրինակօք անարգեցին զփառս նորա, և հետևողք նորին մուծին ի նմա զսնտաի պաշտամունս. այլ չարութիւն քրիստոնէից ոմանց չկարէ աղարտել և սուտ ցուցանել զքրիստոնէութիւն, որպէս և ապիրատութիւն աստուածեան աղանդաւորի չկարէ զգոյութեանն Աստուծոյ զփառսս եղծանել: Այլ յորժամ զկրօնից բանք իցեն՝ ոչ ինչ ամօթ համարին զանիրաւութիւն, ընդվայր հարկանեն զփառնս բանաւոր մտաց և անձամբ անձանց յօրինեն արուեստ իմն խոհական՝ թէ և կարի անհեղեղ իցէ: Ըստ նոցա՝ ի կրօնից պահանջելի է համար չարեացն

խիկ այնոցիկ՝ զորս արգելու նա և դատապարտէ առաւել քան զքան մտաց. կամին դարձեալ կապաւել 'ի նմանէ զփառս առաքինութեանց՝ զորս ազգէ նա, և չարիք վաղանցուիք որ յանուն նորա գործին՝ 'ի մուռացունս դարձուցանեն զմեծամեծ բարիան՝ որոց ինքն է աղբիւր անսպառ և մշտաբուխ յամենայն տեղիս և յամենայն ժամանակի: Արդ եթէ երիտասարդք զայս օրինակ տեսանեն և դատաստան առնեն զիրաց՝ 'ի զուրէ ինձ խնդրել 'ի նոսա զուղիղ միտս և զարգարութիւն:

Յանկալի էր մեզ տեսանել զերիտասարդսդ ոչ այնչափ յողացեալս 'ի կարծիս անձանց, և զգուշագոյնս յիլձս սրտիցն 'ի հեշտասէր հասակի անդ և 'ի պատրանաց, և 'ի խնդիրս հաւատոյ հպատակելով այնոցիկ որոց ուշ և պարապ բերեալ է այնպիսեաց: Ոչ ապաքէն 'ի գօւտարակնձիւն խնդիրս օրինաց ընդ անուանեալ օրէնագիտաց 'ի խորհուրդ մտանէք և ոչ ընդ քերթողի. և 'ի բնական մակացութիւնս՝ ոչ առ քերական ոք ընթանայք, այլ առ իմաստուն ոք որ գաղտնեաց բնութեան վերահասու լեալ իցէ, և 'ի նորաթէք երիտասարդութեան հասակիդ ոչ յաւակնիք քաջանուսաքան զգառաւորս և զիմաստունս զանձինս համարել: Այսպէս և կրօնք զիւրեանց ունին զվարդապետս, և պաշտպանութիւն իրաւանց նորա յանձն է այնոցիկ՝ որոց պայման կենաց և պաշտօն առանձինն ծանօթագոյն ևս գործէ զնոսա. և վարժեալք և ներակրթեալք յիւրաքանչիւր մասունս հաւատոյ՝ ներկուրք և հրմուտք գտանին և վարդապետութեանցն և պատուիրանաց և հրահանգաց և պատմութեան նորին, և որ մաադիւրագոյն քան զանհաւատս ընթերցեալ է զհին և զնոր, զօտար և զազգային գրեանս՝ որք ընդդէմ կրօնիցս շարագրեցան. և դուք արհամարհէք զգիտութեամբնոցս և ոչ կամեցեալ 'ի նոցանէ ուսանել զարժանն, կուտէք անձանց առաջնորդս անմիտս և տրխմարս: Եւ իցէ յայսմ՝ խոհականութիւն և երկիւղած զգուշաւորութիւն, որ անմեկին ընկեր գոլ պարտի անփորձ հասակի:

Ոչ ասեմ՝ քեզ երիտասարդդ նանրահաւատ եթէ հաւատասցես ամենայնի առանց քննութեան, զի ոչ հեղձուցանել կամիմ զքան մտացդ և բռնաբարչ ձգել չեքդ 'ի քրիստոնէութիւն, այլ զայս ինչ տամ քեզ

խրատ. Քննեա՛ յոր հաւատալոցն ես. իսկ եթէ զսոյն
 ոչ յանձն առնուցուս՝ ապա տացի ինձ ասել եթէ և
 զամենայն իսկ սկզբունս ուղիղ մտաց առ ոսն կոխե-
 ցեր: Ապաքէն սնար դու յորէնս ուղղութեան հաւա-
 տոց զորս ՚ի հարց քոց ընկալար, որպէս և նորա յե-
 ղելոցն յառաջագոյն ժամանակաւ. իսկ այժմ՝ անխոր-
 հուրդ և յողորդ յմօք թողուս ՚ի բաց զնախկին հա-
 ւատսդ. և ընթերցեալ և կամ լուեալ բանս ինչ ան-
 հանճարս՝ յուրաստ կոս խնդութեամբ ՚ի հայրենա-
 տուր կրօնիցդ, և խնուս զականջս քոյ առ ՚ի ջուել ձայ-
 նին՝ որ ՚ի կարեւորացն քննութիւն զքեզ հրաւիրէ. ա-
 ւա՛ղ յանդգնութեանս և կամակոր յամառութեանս:
 Եւ զխորդ ոչ իւրբ ազգիցեն քեզ կրօնք՝ որ այնքան
 պանծալի է ՚ի խոսամունս աւետեացն և սուրբ ՚ի կա-
 նոնս ուղղութեան վարուց, և այնքան ճոխացեալ առա-
 քինաբեր արգասեօք. և որ ՚ի բռնի ունի զսիրտս այն-
 քանեաց ազանց՝ զորս մի առ մի ձգեաց առ ինքն. որ
 այնչափ զարմանալին է տարածութեամբն ընդ աշ-
 խարհ ամենայն և անսասան հաստատութեամբն ՚ի
 միջի յեղափոխութեանց ժամանակաց՝ որ զամենայն
 զմարդկայինս քանդեալ աւերեն. այնչափ մեծարոյ
 սակս այնքանեաց արանց իմաստնոց որք ընդ դարս
 ութեալսն դաւանեցին զնոյն. և չերկնչիցիս զի ՚ի լքա-
 նել քոյ զնա՝ դուցէ յանկարծ սայթաքեսցին ոտք քո
 ՚ի վտանգս անձողոպրելիս: Եւ ուր թողուցուս զեր-
 կիւղ պատկառանացն զոր պարտիս հայրենատուր յի-
 շատակաց նախահարցդ, և իշխանութեան իմաստախոհ
 արանց և առաքինութեան մեծարոյ մարդկանն: Զի
 ահա ՚ի հազար և ութհարիւր ամաց հետէ երեւելա-
 գոյնքն յիմաստութեան և յառաքինութեան, հանճա-
 րեղքն ՚ի գիտութիւնս և ՚ի հրահանգս, և այնոքիկ իսկ
 որք առ ամբարհաւաճ ցանկութեան կամէին սուս
 ցուցանել զբրիստոսական հաւատս, բազում անգամ
 ՚ի սլայքար մտեալ սակս նորա և խորամուխ լեալ յա-
 մենայն մասունսն կնքեցին ՚ի վերջէ ինքեանք իսկ նմին
 հաւատս ընծայելով. և դուք առ ոչինչ համարիք զայս
 պիտեաց վկայութիւնս, և ոչ երկմտէք իսկ բնաւ եթէ
 աստուածային իմն ծածուկ և անքնին զօրութեան
 հարկ է դու ՚ի կրօնիս՝ առ ՚ի զգերահանճար միտս այն-
 պիտեացն նուաճելոյ ՚ի հնազանդութիւն, և զմարդ-

կային ակարուծիւն 'ի գերագոյն ծագ կառարեւու-
թեանն ժաման կացուցանել, և տակաւին յերկմիտս
լեալ թանգուղէք թէ մի գուցէ ակնն յորմէ բղնէ
ջուրն կենդանի՝ գեղեալ ինչ իցէ: Ոչ զայն ասացից ե-
թէ շատ խակ են ակնյայտնի ընդդիմաբանուծիւնքդ առ
'ի հաստատել զհաւատս ձեր, այլ ոչ գոնեայ ազդես-
ցեն ինչ ձեզ երկմտել ընդ թերահաւատուծիւնդ:
Յաւելում միւսանգամ՝ ոչ ասեմ՝ ձեզ հաւատալ ա-
ռանց քննութեան, այլ եթէ աւաղելի կուրուծեամք
հարեալք 'ի շացուծիւն և զրկեալ 'ի լուսոյ՝ 'ի խաւա-
րի խարխափիցէք և հաւանութեամբ մտաց հատեալ
իցէք յանկրօնութիւն, յուշ արարից ձեզ զբանս առն
տկանաւոր մատենագրի մերոցս ժամանակաց, որ յեռ-
բազում ամաց մոլորահետ ընթացից՝ դարձ արարեալ
'ի հաւատս ասէր. «Հաւատացի՝ քանզի քննեցի. քննե-
ցէք և դուք՝ և հաւատասցիք¹»:

Այլ թերեւս ասիցէք թէ արդարեւ նախանձելի ձեզ
թուին՝ որք միանգամ հաւանեալ դարձան 'ի քրիս-
տոնէութիւն. և զի դուք ևս կամիցիք հաւատալ որ-
պէս և նոքա, այլ անդր 'ի վեր է քան զկար ձեր իրն:
Ոչ անկեղծ է բարբառդ որով զանձինս խաբէք, այլ
էն հնար նովին պատրել և զմեզ: Ոչ այդպէս, չեն 'ի
ձեզ ճշմարիտ իլծք 'ի հաւատալ. զի զի՞նչ հնարս հնա-
րիցիք առ 'ի գալ 'ի հաւանութիւն. ոչ ապաքէն ամե-
նայնի որ ընդդիմամտաւ է կրօնից՝ նոցին անյագ զհետ
ընթանայք, և որք պաշտպանեն նմին՝ բացէ 'ի բաց
մերժէք զնոսա. մատենաք ուսուցիչք անկրօնութեան
և ցոփութեան՝ յածին հանապազ 'ի ձեռս ձեր, և յո-
րոց 'ի ջատագովութիւն քրիստոսական կրօնիցս գրե-
ցան՝ գարշիք մերժիք 'ի նոցանէ. հեղգասիրտք 'ի լու-
սաւորել զերկմտութիւն մտացդ՝ և ոչ խակ խնդրէք
զուծումն առարկութեանցդ, և զհիմնական վկայու-
ծիւնս քրիստոսական հաւատոց չկամիք ուսանել. և
զհարգ կարիցէք գալ 'ի հաւանութիւն. վասն որոյ և
դուք ինքնին անգիտանայք զպատճառս անհաւատու-
թեան ձերոյ: Ապա խոստովան լերուք եթէ առանց
հաստատուն պատճառաց յանկրօնութիւն հատեալ

¹ Լահարբ:

է ձեր, և կարծեցեալքն առ 'ի ձէնջ պատճառք՝ զազ-
փաղփուէք են և անկայուն, այսինքն է զի խսկապէս
անհաւատք էք 'ի սրտի, և առ յոյժ դիւրահաւա-
տութեան 'ի նմին կայք հանապազ:

Եթէ կամիք զի համարեցայց զձեզ բանաւորս՝ ապա
զքան մտաց արկէք 'ի գործ, յատեան նորա կոչեցէք
զկարծիս ձեր զանխորհուրդս և զանհաստատս զո՞ր
ունիք զքրիստոսական հաւատոց. ջան դիք որչափ և է
'ի ձեզ զօրութիւն ոգւոյ առ 'ի լուսաւորելոյ զերկմը-
տութիւնս ձեր և առ 'ի քաջ խելամոեղոյ իրացն՝ զորս
ոչ ճանաչէք, և 'ի վեր քան զամենայն՝ դիմեցէք առ
հայրն լուսոյ զի լուսաւորեսցէ զխաւարեալ միտս
ձեր. խնդրեցէք 'ի նմանէ որպէս երբեմն Աւգոստինոս
ճանաչել զնա և զանձինս ձեր՝ ասելով. « Ծանեայց
զքեզ և ծանեայց զնա »: Եթէ Արտուած առաջին է և
սկիզբն յեութեան, ապա և կրօնք նախակարգ քան
զամենայն ինչ համարելի է: Գտանել գտանիցէք 'ի
բնական մականցութիւնս զյագուրդ մտաց ձերոց և
հարցասիրութեան, առ 'ի օգտամատոյց և զուարճա-
լիս գործելոյ զպարապոյ ժամագ և օգտամատոյց իսկ
լինելոյ ձերոց նմանեաց. այլ զգիտութիւն որ սանձա-
հարէ զկիրս և կանոնս ուղղութեան վարուց սահմանէ,
յաղէտս վշտաց մխիթարէ զմարդ, և երանիկ և երջա-
նիկ գործէ զնա, և անգր քան զմրրկայոյզ ախտս և
քան զյեղափոխութիւնս աշխարհի 'ի վեր ամբառնայ,
զգիտութիւն այնպիսի 'ի բարձրագոյն պարուհակս
երկնից խնդրելի է, և մի յաշխարհիս յոր բնակեմք՝
և ակն ունել նմին յերկնազգեցիկ կրօնից՝ որ հաստա-
տէ զհոգիս հաւատով, նեցուկ լինի նմին յուսով և
յանթերի կատարելութիւն ժամանեցուցանէ սիրով:
Քանզի նա է խարիսխն փրկութեան 'ի մէջ փոթորկա-
լից կոհակաց, որոյ 'ի խորտակելն՝ նաւաբեկութիւն
ազետաւոր 'ի վերայ հասանէ: Ապա ճշմարտիւ ոչ ի-
մաստութեամբ է նանրահաւատութիւն երիտասար-
դաց. բայց յաւելում ասել թէ ոչ և անկեղծութիւն:

Բ

Անհատորոշիւն երկրամասնութից ոչ է անկեղ-
ծութեամբ .

Հրաշալի իմն է , տեարք , ճշմարիտ քրիստոնէից ան-
սասանելի հաստատութիւն 'ի հաւատս , զոր ոմանք
յանձինս բերեն ուղղութեամբ վարուցն և գործոց և
բանից , և առաքինութեամբ զորս հրամայեն կրօնք ,
և կատարելութեամբ յոր խրատեն միայն և յորդոր
լինին գործելեացն . իսկ և յայլս նոյն հաստատութիւն
կայ և մնայ անշարժելի նաև 'ի խաւան անդ ախտից
ցանկութեանց որ շիջուցանել զնա նկրտին , և 'ի մէջ
ստապատիր մոլորութեանց որ գողցեն ճգնին ջնջել
զնա 'ի սպառ : Են գարձեալ և հաւատացեալք մտօք
այլ հեղգասիրութե , որոց ոչ հանգիստապատիւ հաւա-
տոյն են գործքն . արդարեւ օտարութիւք են սոքա՝ այլ
ոչ անհաւատք : Ո՞րք 'ի հաւատացելոց 'ի վախճանել
կենացն զղջացի ընդ քրիստոնէութիւն իւր , և երկիցէ
զի մի գուցէ պատրանք ինչ իցեն հաւատք նորա , և
խղճիւ մտացն իղձ լինիցի լինել անհաւատ , և յու-
րաստ կալ 'ի քրիստոսական կրօնից առ հաճոյ լինել
Ատուծոյ . նա մանաւանդ ո՞րք ոչ խնդացէ յայնմ
ժամու սակս հաւատարմութեանն 'ի հաւատոյս և 'ի
կատարման սարտուցն 'ի նմանէ հրամայելոց : Արդ
տեսա՞ւ ինչ բնաւ այսպիսի ինչ 'ի դասս անհաւատից ,
և ոչ երբէք :

Ի զուր է երկտասարդաց աներկմիտ զանձինս ցու-
ցանել 'ի կարծիս իւրեանց և համարձակաձայն ապար-
թանել , և զամենայն գործս կրօնից և հաւատոց ամ-
բարհաւաճ մտօք այսպանել . ոչ ինչ ազգէն և ստնանեն
ինձ արտաքնայարդար վստահութեանդ կերպարանք .
զի զիմակ հաւանութեան են այգօքիկ քան եթէ հա-
ւանութիւն . և փորձ իրացն իսկ ցուցցէ մեզ եթէ
բազում անգամ անհաւատք կարծին՝ այլ ոչ են իս-
կապէս : Ո՞չ ահա յաճախ պատահէ զի առ մարդա-
հաճութեան հաւանել իմն թուի երկտասարդ ընդ

հայհոյութիւնն՝ զոր ատեայ սիրտ նորա, և քանիցս
ցոյց հանձարոյ և իղձ աղեղնաբանելոյ ընդդէմ՝ կրօնից՝
ոչ առեալ ձգեն զնա անդր ևս քան զմտացն դիտաւո-
րութիւն. և որչափ դէպք անկարծելիք գողցես յա-
կամայս քօղախնդրեն և հոլանի կացուցանեն զճմա-
րիտ խորս սրտին. յորժամ խաղաղեալ իցեն կիրք նո-
րա, և կամ յանձն խորամուխ լեալ՝ լաւ ևս նկատէ
զճմարտութիւն. ի յիշել անդ զաւուրսն յորս հա-
ւատայր և ըստ հաւատոցն իսկ գործէր, և յանժառ-
գիւտ խիղճ մտաց կեայր խաղաղ և յանդորրութեան,
հաւաքեցէ ընդ ժամանակսն անցեալս որ ոչ ևս են, թէ
և առ երեսս անհաւատութեան թեկն ամիցէ: Եթէ
տեսանէ զընկերակիցն իւր համատի՝ որոյ վարք հա-
մեստ և վատապատէր և հաւատարիմ յամենայն պար-
տըս կրօնիցն՝ վկայեն ուղղութեան հաւատոցն, նա
խանձ իմն բերէ ընդ նա ի խորս սրտին, և ցաւէ նմա
սակս անհանգէտն գոլոյ այնմ՝ թէ և առ տկարութեան
այսպանեցէ զնորա բարեպաշտութեամբն: Եւ եթէ
հարցանիցէ որ զնա սակս անհաւատութեանն և կեղա-
կարծ հաստատութեան կարծեացն և սակս պատճառաց
ոյր վասն ի նոյն բերեալ է՝ խռովի և տագնապի.
զի ո՞րք անլըկալ գիտիցէ զամենայն մասունս նանրա-
հաւատ գրութեանն և ի բացայայտ սկզբունս հաս-
տատել զնոյն կարիցէ. զի յետ միանգամ առ ռոն կո-
խելոյ զսահմանս սրբանուէրս՝ չիք այլ բնաւ զկայ առ-
նու և դադարել: Եթէ ոչ հաւատայ քրիստոսաւանդ
հանգանակիս՝ աղէ ցուցցէ մեզ զիւրն որում հաւա-
տայ, յիք իցեն մասունք յայտնեալ կրօնիցն՝ զոր ընդ-
ունի, և ի բնական անուանեալ հաւատոց իմ իմիք
հաւատս բերիցէ. պարզաբար ասել ինքն իսկ անգէտ
է որում հաւատայ և որում ոչն հաւատայ, այլ յա-
մենայն հոլմոց վարդապետութեանն ծփեալ տարու-
բերի: Իցէ որ յանհաւատից որ այնպէս պնդապէս
հաւանեալ իցէ ընդ կարծիս իւր, որպէս ենն յոլովք
ի բրիտանից ընդ կրօնս իւրեանց՝ որով և քաջապէս
արիութեամբ կատարեն զանցնիւր պարտս: Ոչ ապա-
քէն բազումք յանհաւատից դարձելոց ի հաւատս
առ խելամուտութեան և կամ սակս վերահաս աղետից
խոստովան եղեն անկեղծութեամբ եթէ առ արտաքս
և առ երեսս էր նոցա անհաւատութիւն:

Ոչ ահա և յընթացս իսկ կենաց զօրհանապաղ տեսանեմք՝ եթէ բազում անգամ յաջողութիւնք զանցուցանեն զմարդ, և կիրք ցնորեցուցանեն, և ամբարտաւանութիւն չլացուցանէ, և ՚ի խելացնոր յիմարութեան անդ՝ տան մոռանալ զԱստուած և զհաւատս և զօրէնս, և հայհոյութեան բանս տան բարբառել, և անձամբ զանձն համարել և ասել գոլ անհաւատ: Այլ եթէ հարուածք ինչ աղետից ՚ի վերայ հասցեն՝ անդէն և անդ տեղի տայ անհաւատութիւնդ՝ որ այնպէս աներկմիտն համարէր. զի ՚ի տեսանել առն զամուսինն իւր սիրեցեալ՝ մահու տարածեալ, և մօր՝ զօրգին, և մօտեմի զմօտերին՝ դեղևի իմն անհաւատութիւն նոցա որ ցայնվայր անդրդուելի համարէր. անհանգուրժեղի իմն է նոցա տեսանել զի գի անկենդան անկեալ կայ զոր սիրէինն խանդակաթ և ոչ ևս է՝ բայց հոլ անարգ և անզգայ: Խորհուրդս այս յուսակրտուր առնէ զնոսա և յակամայ կամս բուռն առնեն անձանց հաւատալ եթէ ոչ ամենայն ինչ մեռեալ է ՚ի նմա, այլ է նորա մասն տակաւին կենդանի. և յոչ կամս իսկ խորամուխ լինին ՚ի խորհուրդս աստուածականի իմիք էութեան և տեսչութեան և անմահութեան կենաց. և այսօրինակ խորհուրդք զարթնուն և ևս ՚ի ժամուն յորում զվերջին պաշտօն յուղարկաւորութեանն մատուցանեն սիրելեացն. և մարդ ոչ ուրեք երբեք այնպէս ընդատար ընու յուսով անմահութեան՝ որպէս ՚ի հանգրուանս անդ մեռելոց. և ոչ բնաւ աստացէ՛նա ՚ի վերայ շիրմի եթէ Ոչ գոյ Աստուած: Այլ ՚ի տապալ աւերակաց իւրոց նմանեացն, և ՚ի տեսիլ մեռելոտի մարմնոյն յանձին լեալ և խորհարհեալ ցանկայ գտանել սփոփանս անձին յուսով անմահութե հոգւոյն, և ՚ի նաւաբեկութենէ ժամանակէնցս՝ ՚ի նաւահանգիստն յաւիտենից փութայ զերծանիլ: Արդ քանի՞ դիւրագոյն է միտս ունողաց ՚ի մեծամեծ և ՚ի սկզբնական խորհրդոց աստի աստուածութեանն և հանդերձեալ կենաց՝ գալ ՚ի ծանօթութիւն կրօնից, որ ուսուցանէ մեզ պաշտել զմին, և գրտանել զերանութիւն մեր ՚ի միւսումն:

Տեսե՛ք ահա եթէ ՚ի քանի՞ դէպս ակներև տեսանին հաւատք և ՚ի սիրտս այնոցիկ՝ որ ՚ի սպառ անմասն ՚ի նմանէ լինել համարէին: Աւ արդարև առաւելագոյն

յոյժ հաւատաս դու, երկոսասարդդ անհաւատ, քան զոր կամիս, և 'ի դարովեւ իսկ բանիւք զկրօնս՝ 'ի խորս սրտիդ կայ մնայ տակաւին մասն ինչ հաւատոց, և 'ի ներքս 'ի քեզ լսես զձայն՝ որ ընդդէմ ընդուագարութեանդ բողոք հարկանէ. հուր է նա զաղեալ բայց անշէջ. և մերթ ընդ մերթ կայծակունք հատանին անտի՝ որ 'ի լուսաւորեն՝ միանգամայն և ահաբեկ առնեն զքեզ. և անհաւատութիւնդ ոչ աւելի ինչ է քան զերկմտութիւն և զվարանս մտաց. և զի զամենայն իսկ զձիգն թափեալ առ 'ի չհաւատալ՝ տակաւին չկարեն 'ի սպառ հեղձուցանել 'ի քեզ զհաւատս. այս ասանկարողութիւն բարձրաբարբառ վկայէ եթէ անմեկին է 'ի քէն ազդեցութիւն կրօնից: Այո՛ բազում անգամ հակառակամարտ սրտքարիս ընդդէմ կրօնից, այլ նոքին իսկ ձեռնարկեք մասնառ լինին երկշտ սրտիդ՝ զոր ճգնիս անգորրացուցանել յանհաւատութեան անդ, և բուն առնես անձին ցուցանել զանվրդով և զանգրգուելի հաստատութիւն կամակար հաւանութեան մտաց՝ զոր ոչն ունիս: Ասացաւ իսկ սակս հեշտասէր ուրուք քերթողի՝ որ 'ի ցոփ նկարագիրս խառնէր միշտ զիշատակս մահու՝ եթէ Ոչ այնչափ յաճախ խօսէր զմահուանէ՝ եթէ չերկնէր 'ի նրմանէ. ոչ ապաքէն և զքէն մարթ է ասել եթէ ոչ այնչափ հակառակէիր քրիստոնէութեան՝ եթէ աներկիւղ էիր 'ի նորին սպառնալեացն: Եւ հաճեալ ինչ իցես եթէ մահ յանկարծակի և անակնկալ հասցէ քեզ յանհաւատութեանդ. նա՛ ոչ ապաքէն խաղաղել իմն ճգնիս զանձնդ անտի յուսով 'ի քնին առնլոյ յաւուր միում զկրօնս և 'ի նոյն վերադառնալոյ: Գաղա նի ազդեցութիւնքս այս սրտից՝ թէ և բազում անգամ անտես լեալ առ 'ի մէնջ, ըստ բանից Տերառնվիանտի վկայութիւն իմն է հոգւոյ բնաւորելոյ 'ի քրիստոնէութեան: Ապա անհաւատութիւնդ ձեր ոչ հաստատուն ինչ է և անկեղծ:

Բայց և երրորդ անգամ ասեմ եթէ անհաւատութիւն երկոսասարդաց ոչ սուրբ է 'ի պատճառս իւր՝ որպէս և ոչ անմասն յանձնասիրութենէ:

Գ.

Եւ ոչ տեմաւս յանձնասէր շահախնդրութեւն .

Խոստովանիմ արդարեւ եթէ զարմանք մեծ ունին զիս՝ յորժամ տեսանեմ զայր որ անհաւատ, որ յետ մոլորելոյ ընդ ժամանակս բազումս՝ ի շաւիղս անկրօնութեան և անտից՝ դառնայ ի հաւատս ճշմարտութեան հրապարակաւ զնոյն դաւանեալ, և զվարս կենաց ընդ լծով աւետարանին նուաճեալ. և այնչափ առաւել հիանամ՝ որչափ զի անկեղծ է դարձ նորին: Քանզի զինչ շահ օգտի կայցէ նմա թողուլ լքանել զհեշտ կարծիս դիւրընկալս, և ընդգրկել զհաւատս՝ թէ և անեղծ և անապական, այլ դժուարատար ի պատուէրս հրամանացն: Զարմանամ եթէ զխորդ ընդ լծով խոնարհեցաւ հոգին այն սանձակոտոր և ապեւրասան. և հիանամ ընդ արգեցութիւն կրօնիցս որ ըզմիտս և զսիրտ միանդամայն սանձահարէ. և քանզի հակառակ իսկ է անտից ցանկութեան գերահրաշ այլափոխութիւնդ, վասն որոյ և հաւատամ եթէ և պատճառք նորին սուրբք իցեն: Բայց ջմարթիմ ասել ըզնոյն սակա առն, որ յուրաստ կացեալ ի հաւատոցն՝ կամակար մտօք յանխարութիւն և կամ յանհաւատութիւն հատանիցի:

Զի եթէ երկտասարդք անհաւատք կարող էին անձամբ զանձինս հաւանեցուցանել եթէ առ սէր ճշմարտութեան և առաքինութեան և եթ ընկալեալ իցեն զանկրօն իմաստասիրութիւն աշխարհիս, և եթէ յետ ուրանալոյ զքրիստոնէութիւն՝ անձնապահ ևս էին ի բանս և հաւատարմագոյնք ի պարտս, զգուշաւորագոյն ի կենցաղս և յամենայն վարս իւրեանց անըսագիւտք, յայնժամ թերեւ կարէի հաւատալ եթէ ոչ առ մարդկեղէն ինչ շահու աղնկալութեան իցէ նոցա ի թեր անհաւատութեանն ելանել: Բայց ալէ ասա, ո՞ր իցեն երկտասարդք որ յանհաւատութիւն բերիցին առ ընտիր ևս լինելոյ, և ի քրիստոնէութեան

Թէնէ յուրաստ կայցեն՝ առ 'ի բաց կալոյ 'ի մեղան-
չական վարուց, և զշղթայս կրօնիցն խղեսցեն՝ առ
խորտակելոյ զոտնակապս ախտից ինչ հնացելոց, նա՝
ոչ ապաքէն վասն բազմաց 'ի նոցանէ սկիզբն անհա-
ւատութեանն լինի և սկիզբն խոտորնակ գնացիցն 'ի
վարս: Զի մինչ չև հեշտասիրութեանն ճարակեալ էր
'ի հոգիս նոցա՝ սիրելի և հաճոյական էր նոցա աս-
տուածապաշտութիւն, բայց 'ի կամելն Թօթափել ըզ-
լուծ պարտուց՝ հարկ եղև նոցա մերժել յանձանց և
զլուծ անբերելի հաւատոց, և 'ի հեշտրնկալ վարդա-
պետութիւնս ինգրել գտանել հնարս՝ զխայթս խղ-
ճին լուեցուցանելոյ և զսպառնալիս նորին խաղաղա-
ցուցանել: Զի 'ի սիրտ մոլորեալ յախտից ցանկու-
թեանց՝ զիւրապատրաստ կան պատճառք դադրնա-
ծածուկք առ 'ի սուտ ցուցանել որ ինչ աներկեան
ճամարտութիւնն է. և 'ի խորոց ապականեալ բնու-
թեանս ելանեն ծառանան ամպք մթագնիչք մտաց. և
զիւրին է հաւանելի ընծայել՝ զոր սիրեմքն 'ի բնէ, և
յորժամ սիրտ պատրեալ 'ի հեշտալիսն դեգերի, ապա
և միտք կամակար անձնամտան լինին մոլորութեանց
որ արդարացուցանեն զնոսին. համարձակիմ՝ ասել
եթէ բազում անգամ՝ զպատճառս անհաւատին 'ի
ցանկութեան անդ կրիցն ինգրելի է:

Զի ոմն մոլեալ զհետ ամբարտաւանութեան, և ան-
սանձ ազատասիրութեամբ ջերեալ՝ անբերելի է նմա
հնազանդութիւն, և ընկէց յամենայնէ գոլ ցանկայ՝
նա և յաստուածայնոցն իսկ օրինաց. այնպիսին նուա-
տութիւն անձին համարի տէր իւր ճանաչել զԹագա-
ւոր երկնի և երկրի, և գոգցես 'ի համար գրի անզգամ
մարդկանն՝ զորոց ասէ մարգարէն ձայնակից իմն լինելով
նոցա. « Զլեզուս մեր մեծս արասցուք, շրթունք մեր
առ մեզ են, և արդ մեր ուլ է տէր ¹ »: Արդ հարցա-
նեմ. զիարդ այսպիսւոյ առն հաճոյական ընծայեցին
կրօնք՝ որ զհպատակութիւն հրամայեն և զանկեղծու-
թիւն, և ուսուցանեն հեզ լինել և խոնարհ՝ սրտիւ. զի
անհաւատութեան նորա պատճառ ամբարտաւանու-
թիւնն է: Եւ այլ որ դարձեալ յամենայն իոհերս ա-

պահանջեալ բնութեանս անձնամասն, 'ի սկզբան անդ-
մարտ ներքին յարեալ 'ի նմա ընդ արտս և ընդ առա-
քինութիւն, և ապա պարտասեալ 'ի կռուոյն և կա-
մեցեալ յանդորր ելանել՝ յանհաւատութեանն թեր
հատաւ իբրու յամուր ապաւէն ընդդէմ խայթից
մտացն. և որոյ կեանք դուն ուրեք հանգէտ են մարդ-
կայնոցս՝ զիւրդ իբրու քրիստոնեայ խորհիցի այնպի-
սին. և պատճառք անհաւատութեան սորա ապակա-
նութիւն բարուց: Է և այլ ոմն որ ոչ իբրեւ զառա-
ջինն շարտեսեալ 'ի կարի իսկ յամօթալից և յանասնա-
կան ցոյութիւնս, այլ անբերելի է նմա ամենայն որ
զազատութիւն իւր կապուէ. զի կամի սանձարձակ
թողուլ զմիտան և զցնորս, և կանոն ոչ այլ բայց զհա-
ճոյս խելացնոր սրտին. ցանկալի են նմա հեշտութիւն
քաղցրիկ և կենցաղասէր ազատութիւն և քնքուշ
զուարճութիւնք, որ այնչափ առաւել յանգուցիւք են
սրտից՝ որչափ զի հեռի են 'ի թանձր վայրենութենէ.
արդ զիւրդ հնազանդեսցի այնպիսին կրօնիցն սրբու-
թեան որ այնչափ ինչ դժուարինս հրամայէ նմին, ա-
պա և սա առ մեղկութեան բարուցն հատանի յանհա-
ւատութիւն: Եւ արդարեւ, տեարք, զոր ինչ ասաց
լա-Պրիւյէր սակս անաստուածիցն առանձինն՝ մարթ
է մեզ ասել զնոյն առ հասարակ զհակառակորդաց
քրիստոսական կրօնիցս. « Յանկալի էր ինձ տեսանել
զայր որ սակաւապէտ և զգօն, ողջախոհ և արգար՝
յուրաստ կացեալ յԱստուծոյ. զի գէթ առանց ակրն-
կալութեան շահու անձինն համարէր անհաւատու-
թիւն նորա. այլ զայր այնպիսի չիք ուրեք գտանել¹ »:

Այլ արդ զձեզ ինքնին դատաւորս կոչեմ, տեարք.
եթէ յոլովք յերկտասարդաց 'ի կրից կարեաց պատ-
ճառս առին անհաւատութեան իւրեանց, եթէ հա-
ւանութիւն նոցա 'ի շրթունս և եթէ և ոչ 'ի սրտի,
և եթէ առ նանրասիրութեան և եթէ առանց իսկ խե-
լամութեան եղեն անհաւատք, և համառօտ առել՝
եթէ անհաւատութիւն նոցա ոչ իմաստնաբար է և ոչ
անկեղծութեամբ և ոչ իսկ առանց անձնատէր շահու,
զիւրդ ապա հնար իցէ նոցա անկասկածս լինել 'ի մո-

¹ Նկարագիրք. գԼ. ԹԶ. յաղաթս խորհմամոյց:

լորութեանն. և ոչ ապաքէն հարկ է նոցա միւսան. գամ 'ի քննութիւն կոչել զանհաւատութի իւրեանց՝ եթէ կամիցին դու բանաւորք: Այսպիսեաց ակնկալեմք մէք արգասեաց 'ի բանախօսութենէ աստի:

Հայա, տեսրք, թօթափեցէք յանձանց զքնեած թմբրութիւնդ, և լուարուք ձայնին որ կոչէ զձեզ ճշգիւ գտակաւ համարս պահանջել և քննել զկարծիս ձեր յոր յանխորհուրդս զառաժայք. մի թէ շատ ինչ խնդրիցեմք 'ի ձէնը 'ի կամելս զի դուք բանաւորք իցէք. դդոյշ լերուք յամբարիշտ նորոգողաց դարուն անցելոյ, որք ոչ այլ ինչ թողին ձեզ 'ի ժառանգութիւն՝ բայց զանհէգեզ դրութիւնս. և դուք երիտասարդք անզգոյշք, տակաւին երթիցէք հանել ջուր 'ի թիւնաւոր աղբերացդ. և իմ իմիք մնայք դեռ ևս աս 'ի մերժել յանձանց զմահառիթ վարդապետութիւնդ, զորս այնչափ յայտ յանդիման իայտառակեցին փորձք հանդիսից, և որ ցնորք խօլականք համարելի են յայսմ հետէ: Ոչ ժխտեմ եթէ ոմանք յաղանդաւորացդ պերճացեալ էին հանձարով և գիտութեամբ. քանզի կացին իսկ ոմանք ականաւորք որոց բնութիւն առատաձեռն լեալ էր 'ի ձիրս պարգեւացն: Բայց յաջատուն առաքինւոյ՝ ոչ ինչ է հանձար եթէ 'ի մեղանչականս ոք զնոյն 'ի վար արկանիցէ. այլ ջահս խնդրեմ ես լուսաւորիչս և ոչ եթէ խանձողս հրդեհարկուս: Ապաքէն ոչ անմասն էին 'ի մարդկայնոցս թերութեց գրիչք դարուն Նուգովիկոսի ԺԴ. կանխակալոյ կարծիք ընդաժինք և հերձուածք և կուսակցութիւնք մուրեցուցին և զնոսա 'ի մասունս ինչ վարդապետութեան, և յուրից 'ի նոցանէ գրիչք ոչ անսագիւտք են ըստ բարոյից. բայց և սակայն չեք 'ի նոսա գտանել զանօրէն և զվատթար վարդապետութիւնս որ ընդ մի համարին զախտս և զառաքինութիւնս, և խզեն զամենայն լուծ կրօնից, բառնան յեղեռանց զսաստ պատուհասի, և յառաքինութեանց զվարձուց ակնկալութիւն, զմխիթարութիւնս յաղէտս թշուառութեան, և յուղղութեան վարուց զնեցուկ ամբութեան՝ զհիմունս հաստատութեան մարդաժողով ընկերութեանն. և այսպէս առեալ ձգեն պատրանօք զազգս 'ի համայնաջինջ կործանումն: Ահա և յաստուածարեւն զպարագլուխ անձնահաճ անկրօնիցդ 'ի քաղաքամիջի աստ

'ի խաղ և յայսին կատականաց եղան ամենայն որ ինչ
 նուիրականն էր 'ի մարդիկ, և 'ի վերայ կրօնից և սե-
 ղանոց և սրաշտօնից առեալ թափեցին զհեռ և զա-
 տելու թիւն և զմոլեգին կատաղութիւն, և սպառուա-
 կաւ խմաստասիրութեան քանդեցին աւերեցին զգե-
 ղեցիկ սահմանս հայրենեաց մերոց և հիմն 'ի վեր տա-
 պալեցին: Եւ զգիրս անուանեալ Դաւիթ ընկերական 'ի
 ձեռս առեալ նորոգողացն՝ համարէին նովաւ ազաս-
 կացուցանել զազգ մարդկան, և կոչել զնոսս յինքնա-
 կամ օրէնս՝ որոյ առ 'ի գիւտ հնարիցն ստիպեցան ըզ-
 վայրագութիւն խուժադուժ վայրենեաց լծորդել ընդ
 ապականութեան բարուց արանց զարգացելոց: Այլ
 ոչ երբէք յիշեմ եթէ մոլեգին անխիստութիւնդ
 պաշտպանս իւր յաւակնեալ իցէ կոչել զվարդեսիոս,
 զԲասգալ, զՊոսիւէ, զՖենէլոն, զՌասին, զԲոռնէյլ,
 զԼա-Պրիւյէր, զՄասիյոն, զԼամուանէոն և զՏակէսոյ:
 Զի աւագորեարդ այդոքիկ ոչ խաղ ինչ համարէին
 զհայհոյութիւնդ և ոչ կորովամտութիւն վարկանէին
 զանխտրութիւնն 'ի հաւատոյս: Զեզ արդ յուշ ա-
 ծեմ, երկտասարդքդ Փրանկք, մեծախոհ հոգւոցդ
 յուշ առնեմ զհոյակապ արսդ. զի անխտոր ընդ հետս
 շաւղաց նոցա սկզբանցն գնայցէք: Եւ եթէ ոմանք 'ի
 նոցանէ մոլորեցան յուզիղ գնացիցն՝ դուք 'ի վրիպա-
 նաց նոցա անձնապահք՝ լուսադոյն քան զօրինակսդ
 յարդարեցէք զանձինս. հաստատութիւն հաւատոց
 նոցա՝ զառաքինութիւնս նոցին մաքրաղարդեալ, ոչ
 ինչ թուլացոյց զհոլաթեւ հանձարոյ նոցին. ապաքէն
 ոչ անկրօն որ էր որ յուլբերգութեանն Գոթովիայ
 երկնեաց զհրաշակերան փրանկական քերթողութե:
 Հապա ընթացուք ընդ լուսահետ պողտայն ականա-
 ւոր արանցս, և յայնժամ՝ Փրանկիա վերածնեալ՝ 'ի
 տեսիլ չքնաղ հանգիստացի Եւրոպայ յակճիւս կա-
 ցելոյ, ցուցանելով զինքն իբրու ազգ և ժողովուրդ որ
 գիտիցէ լծակցել զգորութիւն բարուց ընդ գեղեցիկ
 բարեմասնութեանց քաջընտիր զօրականի, և որ զլրի-
 պանս իւր ևս գիտէ յոգուտ 'ի կիր արկանել առ լու-
 ւս զանձն յարդարելոյ, և յաղէտս անդ թշուառու-
 թեանցն հնարի դառնել աղբերս նորանոր բարդաւա-
 ճանաց:

ՅԱՂԱԳՍ ԱԿԱՆԱԻՈՐ ԱՐԱՆՑ ՈՐ ԿԱՑԻՆ
Ի ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐԾՆԻՍ

Սկի ինչ փաստակարագոյն կրօնից յաւուրս մեր քան զսնտաի զայն կարծիս՝ որով սովորեալքն վերադասել զգիտութիւն քան զառաքինութիւն, և զցոյց հանձարոյ քան զվարս ուղղութեան, համարին եթէ հաւատք՝ պարզամտաց և եթէ և դիւրահաւատ արանց իցեն պատկանաւորք. և եթէ դոյզն ինչ քննադատութիւն լուսաւորեալ, և կորով մտաց, և սակաւիկ իմն իմաստասիրութիւն շատ իսկ են քան զառմկին դիւրահաւանութիւն 'ի վեր համբառնալ զնոսա. և զի կացեալքն երբեմն 'ի քրիստոնէութեան արք աւանաւորք հանձարով և առաքինութեամբ, դիպաց ինչ և հանգամանաց ժամանակին ընծայելք իցեն և ոչ եթէ հաւանութեան մտաց, այլ յազգամանէ կանխաժաման կարծեաց տղայական հասակին բերեալք 'ի նոյն, և առ շահասէր ցանկութեան և առ մարդահաճութեան և սնտաի քաղաքագիտութեան 'ի նմին պաշարեալք. և զի դարձեալ որ զինչ և լեալ իցեն պատճառք այնոցիկ՝ սակայն չէր տակաւին ծագեալ իմաստասիրութեանն լոյս՝ որով պանծայ դարն ութևասաներորդ որ փարատեաց զմուշկս մոլորութեանց և հաստատեաց զմիահեծան պետութիւն ճշմարտութեանն:

Եթէ ունկն մատուցանիցես իմաստնոց մերոցս ժամանակաց՝ ասիցեն քեզ առանց պատ 'ի պատ բանից և եթէ առնոսա և եթէ պահեալ կան դանձք իմաստու-

Թեանն, և զի միտք մարդոյ յառաջ քան զինքեանս
գողցես խաւարեալ իմն էին 'ի ստուերս ստուծեան և
անտի պատրանաց, և զի ստուգութեամբ յետ երևե-
լոյ նոցա յաշխարհի՝ սկիզբն լեալ իցէ խակապէս դա-
րուն՝ յորում փայլէ հանճար մարդոյ: Սոքա ոչ այլ
ինչ համարին զամենայն ազգս քրիստոնէից որք եղեն
յառաջ քան զնոսա 'ի զանազան դարս՝ բայց արս խո-
թամիտս, զիւրահաւանս և անոտիապաշտս: Եթէ ըզ-
հաւատացեալս նորածին եկեղեցւոյ յուշ արասցես
նոցա և ասիցես՝ եթէ չէր մարթ նոցա առանց հօգոս-
դոյն պատճառաց թողուլ լքանել զպաշտօն իւրեանց
որ այնչափ հէշտնկալն էր և ձեռնտու ախաից նոցա
և խորագոյնս կանգաղեալ հեթանոսութեամբն, և
յանձն առնուլ զվարդապետութիւն սուեռարանին որ
այնպէս անբիծն է և անմեղկելի և զորով շուրջ պա-
տեալ էին վտանգք և հալածանք, ասեն. եթէ նախկին
քրիստոնէայքդ այդոքիկ արք տգէտք էին և անոպայք,
անմասն 'ի բանասէր ախորժակաց և 'ի քննագատու-
թենէ, և անկարողք իսկ 'ի խորհել և 'ի հետազօտել:
Եւ եթէ յիշեցուցանիցես նոցա զականաւոր արսն որք
ծագեցին յառաջին դարս քրիստոնէութեան և զորս
հարս եկեղեցւոյ անուանեմք, թերեւ երիտասարդն
նանրահաւատ անդոսնելով իմն ծիծաղեսցի զնոքօք,
համարելով զնոսին աստուածաբանս աղխատրոյզս
աղամոռս և անյարգարս որ զգնորոցական նրբաբանու-
թեանց եւթ գիտացին ճառել իբրու զկարեւորաց ինչ,
և զորս ոչինչ համարի այր հանճարեղ: Եւ հուսկ ու-
րեմն եթէ 'ի գէմս ածիցես նոցա զսրբ գերահանճար
որերոյն որ 'ի վերակենցաղելոյ անտի դպրութեանց
յեւրոպա՝ խոստովան եղեն զքրիստոնէութիւն, ոչ
ինչ ակն ածեն երկմեալ ընդ անկեղծութիւն հաւա-
տոց նոցա և կասկածելիս ցուցանել, և կամ ոչ յոյժ
մտացիս. և կամ համարիցին զնոսա առ մարդահա-
ճութեան բերեալ 'ի նոյն, և կամ ականաւորացն ևս
'ի մարդկանէ ըմբռնեալ 'ի պատրանս որ անհրաժեշտն
է 'ի հոգեղէն բնութենէս: Այլ արժանաւոր ուսու-
ցիչք ազգի մարդկան ամբարհաւաճ անհաւատքն են
անցելոյ դարուն, և որք աշակերտս այնոցիկ զանձինս
ընծայեցուցանեն՝ նոցա միայն տուեալ է լսելի լինել
որպէս զպատգամս բանի մտաց, պար առեալ գորով

նոցա 'ի նորանոր լուսոյ՝ որ նորանոր հնարագիտութեանց են արդասիբ :

Որպիսի անյագ տենչմամբ յունկնդրութիւն հաճոյական ստութեանցդ բերի անփորձն այն հասակ մանկութեան, քանի քմապարար են նմա զաղիաղփուն և նենգաւոր ձեռնարկքդ որ ոչ յայլ ինչ յանդին բայց 'ի լծնկէց առնել զնոսա 'ի կրօնից՝ որ անբերելն է հեշտալից ցանկութեանցն : Զի յորժամ արբ ակնաւորք 'ի գիտութիւնս և 'ի դպրութիւնս՝ միանգամայն և անկրօնք ընդ առաջ ելանիցեն երիտասարդացդ այդոցիկ, համբաւ անուան նոցա և հանճարոյ շարացանէ զնոսա, և գողցես մոռանան զհոյակապ արսն որ կացին 'ի դարս անցեալս նահատակք կրօնից. զնեն 'ի մօի եթէ չէ մարթ հաւատոց կալ 'ի միասին ընդ գիտութեան և ընդ լուսաւորութեան միտաց, և կամակար իսկ բարբառին եթէ « Զանցանք՝ ներողութեան արժանիք՝ եղեն նախահարց մերոց հաւատալ յԱստուած » : Այլ արդ յառաջ ածեալ հերքեսցուք զսոնքացեալ ամբարտաւանութիւն կարծեցեալ իմաստնոցդ. յառաջնում բանախօսութեանս ասասցուք զայնոցիկ որք գտանեցին զքրիստոնէութիւն, և 'ի յաջորդն տեսցուք եթէ զինչ խորհել արժան իցէ զամբարհաւաճ անհաւատիցդ :

Առ այժմ՝ երեք ինչ՝ նիւթ ընձեռեսցեն բանախօսութեանս, ճշմարիտ իցէ եթէ յեանորդք և եթ մարդկային ընկերութեանն գրեցան 'ի թիւս քրիստոնէից 'ի նախկին եկեղեցւոյ. մի թէ ստուգապէս հարք և վարդապետք եկեղեցւոյ և նոցին վկայութիւնք չունիցին ինչ ազդեցութիւն և իշխանութիւն 'ի վերայ եկեղեցւոյ. իցէ թէ ճշմարտիւ առ ոչինչ գրելի իցեն հաւատք այնչափ գերահանճար արանց որք յերկց դարուց հետէ կացին յԱւրոպա 'ի քրիստոնէութեան :

Ա.

Ճշմարիտ իցէ երէ յետնորդք եւր մարդկային ընկերութեան գրեցան 'ի թիւս քրիստոնէից 'ի նախկին եկեղեցոջ .

Եթէ որ յինքնահաճ' անհաւատիցդ 'ի դէմս մեզ ածիցէ եթէ Առաքեալք ընտրեալք 'ի Քսէ Զսէ Հիմնադիրք իւրոց կրօնից՝ արք տգէտք էին և առանց դպրութեան, ոչ միայն չուրանամք այլ և համարձակաձայն խոստովանիմք: Քանզի արդարև Առաքեալք ըստ սլայմանի ծննդեանն և կենաց արք տգէտք էին և անուսմունք, և ոչ 'ի դպրոցս Հռովմայ և Աթենայ հրահանդեալք, և ոչ զաղայնեաց համագոյիցս խելամուտք՝ այլ օտարք էին 'ի նրբազնին քաղաքագիտութենէ, անզօրք, անինչք և անսպառելք. և սոյն իսկ հրաշարի իմն է զի երկոտասան արք տգէտք և ձկնորսք ամիանցն Յորդանանու՝ անուպայք և խօթամիտք քան զբնակիչս շինից մերոց և գետափանց՝ ձեռն 'ի գործ արարեալ իցեն յեղափոխութիւն իմն գործել այնպիսի 'ի կրօնական և 'ի բարոյական աշխարհիս՝ որ անընդհատ հանսպաշորդէ ընդ դարս ութեւտան, և զոր բովանդակ իմաստունք Ելլադայ հազիւ ուրեմն խորհէին գործել յանկեան ուրեք աշխարհի և 'ի միում՝ և եթ քաղաքի: Կանխաւ իսկ ցուցաք յառանձինն ուրեք բանախօսութեան զի այս և եթ յայտարար է աստուածային իմն զօրութեան լինելոյ 'ի քրիստոսական կրօնիս:

Իսկ եթէ իմաստունք ոմանք ըստ աշխարհի յաւակնեսցեն սոնքացեալ իմն արհամարհանօք ցուցանել մեզ եթէ Առաքեալք ջան 'ի գործ արարեալ իցեն ուսուցանել և հրահանգել միայն զաղքատս և զտգէտս և զանտոհմն աշխարհի, ոչ միայն ոչ սպառկառեալ ամաչեացուք ընդ սկզբնաւորութիւն հաւատոցս, այլ մանաւանդ յայնմանէ իսկ ցուցուք զսարժանս նորին սեպհականս, և որ վերագոյն համբառնայ զնա քան

զիմաստութիւն մարդկային. զի ոչ զոմանս և եթ 'ի դպրոցաց լուսաւորեցին կրօնքս՝ որոց աշակերտեալ էին մեծատունք աշխարհի, այլ վարդապետութիւն նորա աստուածային՝ վասն ամենեցուն սահմանեալ էր. և քանզի իջեալ էր 'ի վերուստ 'ի հօրէ բովանդակ մարդկանն, հարկ էր նմա յամենայն դաս առեալ բերել զլոյս, զառաքինութիւն և զմխիթարութիւն. ոյր վասն ասաց Ագոստինոս եթէ Աստուած գոգցես ժողովրդական իմն զթութեամբ երեւցաւ մարդկան՝¹։ Բայց տեսցուք եթէ արդարեւ աղքատք եթ և անատհմբ վիճակակից եղեն նորածին եկեղեցոյ, որպէս և համարի անհաւատն, զորոյ զհակառակն վկայեն վէպք։

Քանզի բացեալ միանգամ զգիրս աւետարանացն տեսանեմ զի Յիսուս Քրիստոս և 'ի կենդանութեան անդ իւրում յաշակերտս իւր հաշուէ զՆիկողեմոս զիշխան ժողովրդեան, զԶաքէոս մաքսապետ զայր ճոխ, զՅայրոս գլուխ ժողովարանին, զՅովսէփ Արիմատացի այր նախարար, և զբազում այլս 'ի գլխաւորացն հրէից որք առ երկիւղի ոչ յայտնէին համարձակ զանձինս իւրեանց։ Տեսէք աղէ և զԱռաքեալն 'ի սկզբան անդ քարոզութեան նոցա 'ի հրէաստանի. զի 'ի թիւս աշակերտաց նոցա համարին արք մեծատունք որք վաճառեն զստացուածս իւրեանց առ 'ի դարմանել զաղքատս և զանանկս. նա և բազումք 'ի քահանայից որ իմաստնագոյնք էին յազգին՝ անսային հաւատոցն։ Ընթա զհետ աւետաքարող Առաքելոցն և տեսանիցես ընդ հաւատացեալս 'ի հեթանոսաց և 'ի հրէից՝ 'ի ճանապարհին Գաղայ զիշխան հզօր զհաղարապետ Տիկնոյն եթովպացոյ որ էր 'ի վերայ ամենայն գանձուց նորա. 'ի Կեսարիա զհարիւրապետն Կուռնէլիոս, 'ի Պափոս զՊաւլոս Սերգիոս զփոխանակ բգեշխին հռովմայեցոց, յԱթէնս զԴիոնէսիոս արիտապագայի, և յԵփեսոս զԱգոդոս զայր ճարտարաբան. թող և զկախարդաստարսն՝ գաղտնեաց բնութեան հետազօտս՝ զորոց զսուտակասապաս գիրսն ծանրագինս՝ հրաման ետ

¹ Ընդդէմ Ակազ. գիրք Գ. գլ. ԺԹ. Թ. 42։ — Պասիւէ առաջին ճառ Յաղագս ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի։

Պօլոս այրել. 'ի Կորնթոս զՎրիսպոս Ժողովրդապետ
և զԵրաստոս շահապ քաղաքին, 'ի Հռովմ՝ զբազումս
'ի տանէ կայսեր, 'ի Թեսալոնիկէ զբազումս 'ի հրէից
զարս ճարտարագոյնս և բաւականս առ 'ի կշիռ հա-
մեմատութեան ամելոյ զօրէնս քրիստոնէութեան ընդ
հնոց կտակարանաց, 'ի Կողոսսա զյոլովագոյնս 'ի հրա-
հանդեալ մարգկանէ՝ որոց պատուէր հրամանի տայ
Առաքեալ զգուշանալ 'ի պատրանաց մնոտի իմաստա-
սիրութեան. որպէս և է իսկ տեսանել 'ի բազում Ժե-
ղիս և զկանայս ազնուատոհմս և իշխանազունս՝ զորս
յորդորեն սուրբ առաքեալքն Պետրոս և Պաւլոս ըզ-
գուշանալ 'ի պճնելոյ 'ի հիւսս ոսկեմանս, և 'ի պաճու-
ճանաց շքեղ հանդերձից: Յայտնի ուրեմն է՝ զի հա-
ւատացեալքդ զորս յիշատակեցաք, ոչ տղէաք ոմանք
էին և յոչինչ համարելիք. և զի և ևս բազումք կացին
նոցին հանգիստապատիւք՝ որոց անուանք ոչ հասին
մինչև առ մեզ: Ի Թիւս աւետարանագրաց է և սուրբն
'Առկաս որ բժիշկ էր արուեստիւ. գեղեցկութիւն
զրուածոցն յայտ առնէ զմտացն նորա գեղեցիկ հրա-
հանգս յորս վարժեալն էր խնամով առաւել քան
զայլս յաւետարանագրաց: Եւ սուրբն Պաւլոս այր
ներհուլն էր 'ի հերձուածի անդ իւրում, և ոչ իսկ օ-
տար էր նա և անձաշակ արտաքնոցն իսկ բանասիրու-
թեանց. զի ահա զերից հեթանոս քերթողաց յիշ-
գբանս՝ զԵւրիպիդեսայ, զԱրատոսի և զԵպիմենիդեսայ.
և վիպագիրն գործոց առաքելոց 'ի վկայութիւն գոգցես
պերճախօսութեան նորա յայտ առնէ մեզ զի 'ի Լիւս-
տրա բնակիչք քաղաքին համարէին զնա հերմէս¹,
քանզի նա էր առաջնորդ բանին: Ոչ չբաւորեցայց 'ի
համար արկանել և զՎիլեմեանս 'ի Հռովմ, զԻգնատիոսս
յԱնտիոք և զՊոլիկարպոսս 'ի Զմիւռնիա որ աշա-
կերտք կացին նոցին իսկ Առաքելոց՝ որոց և երկք ինչ
վաճառակոց հասին առ մեզ, որք և վկայք կացին կրօ-
նիցս՝ յետ պաշտպանս հանգիստնալոյ նմին: Որպէս և
ահա այն ինչ 'ի վախճան հասեալ Առաքելոց՝ Պլինիոս
կրտսերն որ 'ի հեթանոսացն էր կուսակալ Բիւթանիոյ՝
'ի Թզթի ուրեք առ Տրայիանոս կայսր՝ որ ամենեցուն

¹ Գործք առաքելոց. ԺԴ. 11:

ի ձեռս յածի, ցուցանէր նմա եթէ քրիստոնէութիւն տիրեալ տարածեալ էր ի մարդիկ՝ յամենայն հասակս, յամենայն դասս և յամենայն պայմանս կենաց¹։ Ապա ուր ուրէք գտեալ իցէ անհաւատն եթէ ի սկզբան անդ քրիստոնէութեան անտոհմք և եթ ի մարդկանէ և տգէտք ընկալեալ իցեն զնոյն հաւատս։

Սնոտի իմն իմաստութեամբ սոնքացեալ Յունաց՝ պանծային ընդ գիտութիւն իմաստասիրաց իւրեանց և ընդ պերճախօսութիւն ճարտարախօսացն. վասն որոյ և Պաւլոս գրէ առ կորնթացիս զի բովանդակ իմաստութիւն մարդոյ չկարաց զարձուցանել զազգն ի մոլորութենէ և ի գիտութիւն ածել զնոսա. և զի Աստուած առ յայտնագոյն ևս ցուցանելոյ զզօրութիւն իւրոյ բանին, ոչ ընտրեաց առ ի քարոզել զնոյն՝ զգիտունս և զիմաստունս աշխարհի, այլ զլիմարս աշխարհիս ընտրեաց Աստուած՝ զի յամօթ արասցէ զիմաստունս, և զտկարս աշխարհիս ընտրեաց Աստուած՝ զի յամօթ արասցէ զհզօրս. և զի ի կոչեցեալս անդ ի հաւատս ոչ բազում էին աղնուականք, և ոչ բազում գիտունք, և ոչ բազում հզօրք². բայց որպէս ցուցանէ Որոգինէս³ չասէ Առաքեալն եթէ չգտանէին և յայնպիսեաց, այլ թէ ոչ բազում։ Ապաքէն քրիստոսականս միաբանութիւն հանգէտ է քաղաքական ընկերութեն. զի յովազոյնք ի նոցանէ չեն արք իմաստունք, ճարտարախօսք, հզօրք և մեծատունք. և հարկ իսկ է լինել այնպէս՝ ըստ անհաւասարութեան պայմանացն յամենայն ընկերութիւնս մարդկայինս։ Ապա յայտնապէս սուտ է ամենեկին բանդ եթէ նախկին քրիստոնէայք տգէտք էին բնաւ և անուպայք։

1 Թուղթք. Ղ. 2։

2 Առաջին կորնթ. Ա. 26։

3 Ընդգէմ կեկսոսի. գիրք Դ. թ. 48 և 49։

Բ

Միքէ Հարր և փարդասկոտը կկեղեցոյ՝ լուսկցին
ինչ ազդեցութիւն և իշխանութիւն 'ի վերայ կկե-
ղեցոյ .

Եկեց արդ 'ի խնդիրն երկրորդ, թէ արդեօք ճշմա-
րիւս իցէ զի վկայութիւն Հարց եկեղեցւոյ չաղգիցէ
ինչ ամենեւին: Առ 'ի կարկել և սպասանձեցուցանել
զբերանս թեթեամաց ոմանց և անխորհուրդ յա-
ւակներոց՝ որ ոչ ալն ածեն Հարց քրիստոսականս ե-
կեղեցւոյ՝ շատ է ինձ 'ի մէջ ածել զվկայութիւն զոր
վկայեաց գնոցանէ 'ի գերահանձարից որ արանց դա-
րուն Նուգովիկոսի Ժ'Ի, այն ինքն է Ֆենելոն որ այս-
պէս բարբառի 'ի Տրամախոսութեան իւրում՝ Յաղագս
Ճարարխոսութեան¹. « Ինն նոքա արք գերահանձարք և
մեծահոգիք և դիւցազնական առաքինութիւն լցեալք,
փորձք և հմուտք ոգւոց և բարուց մարդկան՝ որով և
իշխանութիւն մեծ 'ի ձեռս բերեալ և վարժութիւն
'ի հրապարակախօս լինել առ ժողովուրդն: Եւ առ
նմին և բարեմարդիկք յոյժ և ներհուրք 'ի կենցաղա-
գիտութեան 'ի դիրս իւրեանց և 'ի հրապարակախօ-
սութիւն, եթէ 'ի կենաց կցորդութիւնս ընտանեկանս,
և եթէ 'ի կատարումն որ և է պաշտամանց քաղաքա-
կան կենաց »: Ապա ոյք արժանապէսն կոչեցան Հարք
եկեղեցւոյ՝ ապա իշխանութեանն զոր յանձինս բերին
և երկասիրութեամբքն և առաքինութեամբք, արք
ներկուրք էին 'ի բանասէր մակագութիւնս և յամե-
նայն գիտութիւնս իւրեանց ժամանակին. և զի հա-
ւատք նոցա արդասիւք էին խորազնին քննութեանց և
խորախորհուրդ հաւանութեան մտացն, որով և վկա-
յութիւն նոցա մեծարգոյ է յոյժ յաջս խնամուին

1. Տրամախոսութիւն Դ.

մարդկանն, թէ և չիյէ տեղւոյս 'ի դէպ քննելոյ եթէ
ցոյր վայր ձգիցի հասու զօրութիւն նորին:

Որպիսի շարայտրութիւն ականաւոր արանց յան-
դիման լինի մեզ ընդ վեցեակ նախկին դարս քրիստո-
սական եկեղեցւոյ. զի ահա սուրբն Յուստինոս իմաս-
տասէր պղատոնական՝ գիտութեամբ և գեղեցիկ հան-
ճարովն երևելի՝ առ ոտն հարեալ զկանխակալոյ կար-
ծիս դասախորհութեանն 'ի մանկութենէ, և յաջ
եզեալ զվառանգսն որ շուրջ կային զիւր և 'ի դաւանել
անդ զքրիստոնէութիւն, խոնարհեցուցանէ առ պա-
տուանդանի խաչին զընդունայն իմաստութիւն գրա-
րոցաց և ընդգրկէ զաւետարանն, և յետ պաշտպան
կալոյ այնմ բանիւք՝ 'ի վախճանի վկայ նմին հանդիսա-
նայ նահատակութեամբ: Նոյնպէս և Տերստուղիանոս
ծնեալ 'ի հեթանոսութեան, և քաջամարտ և արգա-
սաւոր ոգւոյ դիպեալ և ներհուն յիրաւագիտութեան
և յառասպելայօդ վէպս նախնեաց և սկզբանց ամե-
նայն ազանգոց իմաստասիրացն ներակրթեալ: Սուրբն
Կղեմէս Ալեքսանդրացի՝ որ առ յագուրդ իմաստու-
թեանն ուղեորի յԵլլագա և յԱսիա, յԱսորիս և յԵ-
գիպտոս և ընդ ականաւոր արանց՝ յազգս ազգս գի-
տութեանց մտերմացեալ՝ ուր ուրեմն զկայ առնու-
լիմաստաճեմ գնացիցն յԱլեքսանդրացւոց քաղա-
քին. և յուսումն կրօնից պարապեալ՝ նախագահ բազ-
մի քրիստոնէական կաճառին հաստատելոյ 'ի քաղաքի
անդ, վարժարան համբաւատենչ՝ յորում ըստ վկայե-
լոյ սրբոյն Հերոնիմոսի անանձրպեա յաջորդեցին վար-
ժապետք վեհագոյնք իմաստութեամբ և առաքինութիւն,
ներհունք 'ի դպրութիւնս գրոց սրբոց և արտաքնոցն
հեթանոսականաց: Անգանօր շարագրեաց Կղեմէս զեր-
կասիրութիւնս իւր, ընդ որս և զՅորդորակոս առ հելա-
նոսս, որոյ 'ի յօրինուած հանդանակեցին վիպասանք
ամենայն դարուց և ամենայն ազգաց, իմաստասէրք ա-
մենայն ազանգոց և քերթողք ամենայն լեզուաց: Դար-
ձեալ և Որոգինէս որ ութևտասն ամաց դեռ ևս՝ համ-
բաւաւոր էր իմաստութեամբն, և որ ջահալոյս պայ-
ծառացոյց զիւր ժամանակսն, և ապշեցոյց զիմաստա-
սէրս հեթանոսաց, մինչև Պլտինոսի իմաստասիրի տե-
սեալ զնա յաւուր միում մտեալ 'ի վարժոց իւր՝ ոչ
ևս համարձակէր առաջի նորա յառաջ վարել զբանսն:

և 'ի սրբոյն Հերոնիմոսէ ուսանիմք¹ զի Որոգինէս ներ-
կուռ 'ի տրամաբանութեան և յերկրաչափութեան, 'ի
քերականութեան և 'ի հռետորականին և ամենայն
հերձուածոց իմաստասիրաց, ձգէր առ ինքն զբազմու-
թիւն յոյժ ունկնդրաց, և 'ի խայծ մարդկեղէն իմաս-
տութեանն հնարէր որսալ զնոսա 'ի հաւատոս ուղղու-
թեան: Նոյնպէս և Եւսեբիոս որ մի է 'ի բազմահմուտ
գրչաց, որք կացին 'ի սկզբանէ, և մեծարոյ յոյժ սակս
տեղեկութեանցն՝ որպէս և 'ի գրոց նորին յայտ է հե-
տազօտութիւն նորա անբաւ:

Ընդ աշխատարարս ընդ այսոսիկ, որք և ամենեքեան
պաշտպան կացին կրօնիցս ընդգէմ՝ հրէից և հեթանո-
սաց, արժան է դասել և զճատագովս զայսոսիկ՝ ըզ-
թէոփիլոս անաիփրացի, զԱրնոբիոս, զԼակտանտիոս
ղիտէնցեալն Վիկտորն քրիստոնեայ, և զՄինուտիոս
Փելլիքս, որ զհամբաւի հարաւ 'ի հռովմայեցւոց քա-
ղաքին սակս պերճախօսութեանն 'ի պաշտպանութիւն
իւր, և որ յետ ընդունելոյ զքրիստոսական կրօնս՝
գրեաց զգեղեցիկ տրամախօսութիւն իւր 'ի ջատագո-
վութիւն նորին՝ որ և պահի մինչև ցայսօր: Թողից
յիշատակել զաշխատարարսն որոց երկք և առաքի-
նութիւնք՝ մեծարոյք և նուիրական համարեալք են
յազգաց յազգս, որպիսիք ոմանք էին սուրբն Երանոս
և սուրբն Վիպրիանոս, սուրբն Վիւրեղ աղէքսանդրա-
ցի և սուրբն Բասիլիոս, սուրբն Աթանաս և սուրբն
Գրիգոր Նազիանզու և սուրբն Ոսկեբերան, սուրբն
Հերոնիմոս և սուրբն Ամբրոսիոս, սուրբն Հիլարիոն,
սուրբն Աւգոստինոս և սուրբն Գրիգոր մեծն և այլք:
Ընթերցարուք ազէ զՆամականի սրբոյն Հերոնիմոսի, և
զսրբոյն Աւգոստինոսի զգիրս Յաղագս քաղաքին Աստուծոյ,
և զճառ սրբոյն Բարսղի Յաղագս օգաթի հեթանոսագիր մա-
րէնի, զոր և ուղղէ առ երիտասարդացն դասս, զի ոչ
ստուար ինչ են մատենաքս և դժուարագիւտք, և տե-
սանիցէք 'ի նոսա զի ոչ ինչ 'ի մարդկայնոցս ծանօ-
թութեանց ժամանակին օտար էր 'ի նոցանէ, և ոչ
անձաշակք ոմանք էին հելլէն և լատին գպրութեան
և պատմութեան և առասպելաց անգամ ստոյգօղից:

1 Յաղագս եկեղեցական գրոց. Թ. 54:

Ազա չեն ինչ զարմանք եթէ ականաւոր որ գրիչ մե-
րոցս ժամանակաց 'ի նախագուռն ճառի 'ի մուտս երկ-
րորդի մասին Մարէնագրութեան ասէ¹. « Բազում ինչ
սրահասէր Կելտոսի, Պորփիրի և Սիմմաքոսի հաւա-
սարեւ տրամախոհութեանն Տերաուղիանոսի և գի-
տութեանն Որոգինեայ և հանձարոյ Աւգոստինոսի և
Ոսկերեքանի: Զի ո՞ր յանաչառ ընթերցողաց ոչ
հիասցի 'ի գիրս նոցա ընդ գեղեցիկ զուգորդութիւն
գերազանց իմաստից և գողար ասացուածոց, ընդ զո-
րութիւն նոցին և ընդ օծութիւն, ընդ գեղեցիկ յոյզս
կրից և ընդ բարձրաձեւ իմաստս, և առհասարակ ընդ
հեշտ և բնատուր սիրճախօսութիւնն, որ և մի է 'ի
սեփական հանգամանաց զարուցն որք հաշակաւորք
կացին 'ի վէպս զպրութեանց »:

Արդ այժմ աներկմիտ և անկասկած գոլով ընդ
հանձար և ընդ իմաստութիւն հարց եկեղեցւոյ՝ զիմրդ
ոչ հիասցուք ընդ աղղեցութիւն արանցս՝ որք ականա-
ւորք կացին խոհականութեամբ և առաքինութեամբ,
և յորոց որչափ հեռի էր անխորհուրդ ընարութիւն 'ի
միտս, նոյնչափ ևս կեղծաւորութիւն 'ի գնացս: Մի
թէ ասիցէք եթէ հաւատք նոցա 'ի տգիտութենէ նո-
ցին յառաջ եկեալ էր. և սակայն արք գերիմաստք
էին նոքա և հանձարեղք: Ասիցէք՝ զի առանց քննե-
լոյ ընկալեալ էր նոցա զհաւատս. բայց սակայն այն-
չափ խորամուխ լեալ էին նոքա 'ի գիտութեան կրօ-
նից, զի և բազումք 'ի նոցանէ իմաստազեղ սաշտապա-
նութիւնս գրեցին զնմանէ. գիտէին նոքա զամենայն
առարկուածս թշնամեաց՝ զորս և անպատրուակ յա-
ռաջ բերէին. և 'ի հակաճառութիւնս անդ նոցա փայ-
լէ անկեղծութիւն նոցին՝ մինչև չթաքուցանել ինչ
յայնցանէ. և 'ի նոցանէ է մեզ ուսանել զոր ինչ ընդ-
գէմ քրիստոսական կրօնիցս հնարէին առարկուածս
հրեայք և հեթանոսք, որպիսիք ոմանք էին Կելտոս,
և Պորփիր, Յուլիանոս և Հերոկլէս: Ասիցէք դար-
ձեալ եթէ սակս կանխակալոյ կարծեացն 'ի ծնէ՝ եկին

¹ Խաչարք. ճառ. յաղագս պայմանի զպրութեանց 'ի վերջ-
կուսէ զարուն Աւգոստոսի մինչև ցթագաւորութիւն Լուգովի-
կոսի թի:

նոքա 'ի գրեւ զայնոսիկ: Այլ նա մանաւանդ բազումք
'ի նոցանէ ծնեալք էին և սնեալք 'ի հեթանոսութեան,
որպիսիք էին սուրբն Կղեմէս աղեքսանդրացի և Տեր-
սուղիանոս, սուրբն Կիպրիանոս և Արնոբիոս, Լակ-
տանտիոս և Մինուտիոս Փելլքս. ոչ ապաքէն ամենե-
ցուն յայտ է զի և սուրբն Աւգոստինոս յառաջ քան
զգարձ իւր 'ի քրիստոնէութիւն՝ առեալ էր զճաշակ
ամենայն մոլորութեանց և ամենայն հեշտութեանց
կենցաղիս: Այլ թերեւ համարիցիք թէ առ շահասէր
ցանկութեան և ամբարհաւածութեան 'ի նոյն բերեալ
իցեն: Բայց զի՞նչ շահ օգտի առաջի կայր յառաջին
յերեսին դարս եկեղեցւոյ յընդունել զկրօնս որ ա-
տելին էր և հալածեալ յամենեցուն, և ո՞ր տենչ փա-
ռաց 'ի մարդիկն՝ որ և յեկեղեցական աւագութեանց
անգամ՝ այնու փութով 'ի բաց խուսափէին՝ որչափ
ամբարհաւածութիւն 'ի խնդիր լինի այնոցիկ. և յընդ-
ունել իսկ զայնոսիկ՝ ահիւ տագնապէին, և յանձնս
բերէին զամենայն առաքինութիւնս և զառաքելական
վաստակս, և կէին 'ի նոսա անպաճոյճք և աղքատք
իբրև զմիայնացեալսն 'ի յանապատս: Այսպիսիք կա-
ցին Բարսեղ և Գրիգոր Նազիանզացին և Ոսկեբերան
և այլք բազումք 'ի նախագահ աթոռս հայրապետու-
թեանց և 'ի պերճացեալ քաղաքս Հռովմէական պե-
տութեն: Հուսկ ուրեմն՝ ասիցէք թերեւ զի հեռի էին
'ի սրտից նոցա հաւատք զոր արտաբուստ դաւանէին:
Ոչ ինչ երկուանամ, տեաքք, զի որք պահեն և առնեն
զսուրբ և զանարատ պատուիրանս Աւետարանին՝ ան-
երկմիտ են հաւատք նոցա, և որք չարչարին և մեռա-
նին վասն կրօնից՝ ապաքէն հաւատան եթէ ճշմարիտ
է. այլ արդ սուրբն Երանոս և սուրբն Յուստինոս և
Կիպրիանոս նահատակեցան վասն հաւատոց, սուրբն
Աթանաս հնգիցս տարագրեցաւ վասն այնորիկ, և
սուրբն Ոսկեբերան մեռաւ յաքսորանս, և սուրբն
Ամբրոսիոս բազում նեղութեանց և հալածանաց տա-
րաւ յարիանոսաց և 'ի Յուստինեայ թագուհւոյ որ
պաշտպան էր նոցին. դարձեալ իցէ՞ ուրեք դտանել
վարս անարատս և անբափրս քան զկեանս սրբոյն
Բարսիլ և սրբոյն Գրիգորի Նազիանզացւոյ: Ապա ա-
ւելորդ է երկարագոյն ևս բանիւք ցուցանել զանկեղ-
ծութիւն հաւատոց նոցա: Արդ յայտնի իմն է զի հա-

ւառք հարց եկեղեցւոյ հաստատեալ էին 'ի վերայ
հաւանութեան խորախորհուրդ և լուսաւոր մտաց նո-
ցին. և անհանդուրժելի ժպրհութեան է առ ոչինչ
համարել զգորութիւն վկայութեան նոցա:

Բայց իցեն թերեւս ոմանք որք ասիցեն եթէ և յԱ-
թէնս և 'ի հռովմ' կացին արք գերահանձարք որ զգի-
ցապաշտութեան զհեա գնացին. և Սոկրատ և Պլա-
տոն և Արիստոտէլ և Վիկերոն, և Վարրոն և Սենե-
կա և Պլուտարքոս հեթանոսք էին. արդ մարթ իցէ և
մեզ լինել նոցա պէս. և ընդէր իցէ և մեզ լինել քրիս-
տոնեայս սակս այսորիկ զի և հարք եկեղեցւոյ եղեն
նոյնպիսիք յառաջ քան զմեզ: Այլ չէ ճշգրիտ հան-
գիտութիւնդ. զի բնական ինչ է և հասարակ իմաս-
տասիրաց 'ի վերին երեսս հաւանել ընդ սնոտի պաշ-
տամունսն յորոց միջի ծնեալք էին, և զորս սովորոյթ
և սահմանք ազգաց յօրէնս համարեալ էին, և որք
այնչափ ձեռնտու էին աստից ցանկութեանց՝ յորոց
ոչ ազատք էին և նոքին իսկ իմաստասերք. բայց այս
ինչ է հիանալին՝ զի արք մեծահանձարք 'ի հեթանո-
սութեանն ծնեալք՝ առ ոտն հարեալ զկանխակալոյ
կարծիս մանկութեան և դաստիարակութեան, և հա-
կառակ սաստից օրինաց որ սպառնային նոցա աքսորս
և կապանս և զմահ՝ յանձն առնուցուն զքրիստոնէութե-
թիւն ընդդէմ՝ շահու ցանկութեանց և մեղկադէտ հեշ-
տութեանց. և սոյն իսկ ցոյց է անաղարտելի հաւա-
նութեան մտաց նոցա և խորախորհուրդ հետազօտու-
թեանն արգասիք՝ զի արք աւագագոյնք զօրութեամբ
մտաց և բանադատութեամբ՝ հաւանութիւն բերեալ
իցեն ընդ ճշմարտութիւն աւետարանապատում ան-
ցիցն, և անշարժ կացեալ 'ի խոստովանութեան հա-
ւատոց՝ որում ամենայն ինչ հակառակ կայ բաց 'ի
ճշմարտութենէ, և զի յանձինս բերեալ իցեն զգերա-
պանծ առաքինութեանցն զհանդէս՝ զորս նա ինքն թե-
լադրէ. քանզի առ 'ի լինել հեթանոս՝ շատ է զհետ
երթալ իւրոց հաճոյից, իսկ առ 'ի լինել քրիստոնեայ՝
հարկ է պատերազմել ընդ նոսա: Կա զի զայնպիսիս
ոմանս կոչեցաք 'ի վկայութիւն ճշմարտութեան կրօ-
նիցս որք սակս հաւատոց և վարդապետութեան նորա
զամենայն ինչ արհամարհեցին. ուր յայանի ինչ է
եթէ իմաստասերք ոչ հաւատային հեթանոսական

պաշտամանցն զորս առ երեսս մեծարէին: Եւ թէպէտ չէ 'ի ճահ տեղւոյս պայքարել զայսմանէ, բայց սակայն անհերքելի իմն է՝ եթէ իմաստնոցն հեթանոսաց կրկին վարդապետութիւնք էին. մի վասն իւրեանց և միւս ևս վասն ժողովրդեան, և թէպէտ առ արտաքս հաւասարէին լրութեան ազգին՝ այլ կարի հեռի և օտարք էին խորհուրդք նոցա: Նոյն ինքն վէպք և մատենք Սոկրատայ, Պլատոնի, Կիկերոնի և Սենեկայ վկայեն զի թէպէտ առ քաղաքագիտութեան կամ առ երկրւոյ մեծարէին զանոաի պաշտամունս ժողովրդեանն՝ սակայն կարի հեռի էր 'ի նոցանէ ընդ ստոյգս զնոսին համարել. ոյր վասն դարովէ զնոսս սուրբն Պաւղոս զի 'ի կապանս կալան զճշմարտութիւն, և զի ծանեան զԱստուած և ոչ իբրեւ զԱստուած փառաւորեցին¹:

Եւ սակայն իմ՝ կամք աստանոր ոչ այն են՝ անաղարտելի ցուցանել զիշխանութիւն հարց եկեղեցւոյ 'ի հաւատոյս, բայց տեսանէք ապաքէն զի մեծ է զօրութիւն նորա և ազդեցութիւն 'ի միտս բանաւորս. և լա-Պրիւյէր որ 'ի գերահանձարիցն էր 'ի գերագունին 'ի դարս՝ ոչ ինչ զանգիտէր ասել եթէ 'ի գործս հարց առաւել ևս գտանին « դարձուածք բանից և նրբաբանութիւնք, և կիրթ ճաշակ և հանձար, և ճոխ յեղանակք զրուցաց և կորով փաստից, նկարագիրք եռանդունք և բնիկ գեղեցկութիւնք՝ քան որչափ չիք տեսանել 'ի յոլովագոյնս 'ի մատենից զորս անյագ տենչմամբ ընթեռնումք, և որք անուն և սնոաի պարծանս նիւթեն գրելեացն: Քանի՜ հաճոյական է ապասիրել զայնպիսի կրօնս և տեսանել զի այնպիսի արք հանձարեղք և մեծախորհուրդք հաւատս ընծայեցին այնմ՝ և պաշտպան կացին նմա և պարզաբանեցին մեզ զնոյն² »:

Այլ ահա հասարք 'ի խնդիրն երրորդ՝ եթէ արդեօք առ ոչինչ համարելի իցէ վկայութիւն այնքանեաց բանց վեհագունից՝ ոյք կացին յԵւրոպէ 'ի վերջին դարս երիս և խոստովան եղեն զբրիստոնէութիւն:

¹ Առ. Հաովմ. Ա. 21:

² Նկարագիրք. գլ. ԺԶ:

Գ.

Թե՛ օչմարտիւ առ ոչինչ գրեցի իցեն հաշատք այն շափ գերահանձար արանց՝ որք յերից դարուց հետեւ կ'ացին յԵզրուպա .

Կամակար իսկ լռեալ դադարելի, և զանց առնելի յիշատակել զյոյովագոյնս 'ի հանձարեղ արանցն զորս առաջի կայ ինձ 'ի հանդէս ածել և որք զքրիստոսական կրօնս դաւանեցին յԵւրոպա յանցեալ դարս երիս, և թէ առ 'ի խօսել զնոցանէ՝ հարկ անհրաժեշտ 'ի վերայ կայր ինձ խորամուխ լինել և ներկուռ 'ի ծանօթութիւն այլևայլ մասանց գիտութեանցն զորսնոքս այնպէս ճոխաբար մշակեցին, և կամ՝ անթերի համբարեալ ունել 'ի միտս զերկս նոցա և զվարդապետութիւնս, և ձեռնհաս գոլ 'ի ճանաչել և 'ի ցուցանել պայծառութեամբ զարգիւնս վատակոց նոցա և զգեղեցկութիւն: Այլ այսմ միտ գնել աղաչեմ զձեզ, տեսրք, զի են մարգիկք զորոց անուանս այնպէս մեծահամբաւ հռչակեալ է ժամանակն և անաչառ մեծարանք եկեղոց զհետ նոցա ազգաց՝ զի յիշատակ և եթ անուան նոցա զարմանս իմն զարթուցանեն և 'ի հոգիս այնոցիկ որոց չիցէ ընթերցեալ զգիրս նոցա, յուշ ածելով նոցա զոր ինչ վեհադոյնս ընծայեաց ազգ մարգիութե մտօք և հանձարով: Եւ արդ ոչ եթ առաջի կայ մեզ դրօշեալս ինչ ընծայեցուցանել ձեզ 'ի պաշտօն մեծարանաց՝ կուեալս և կոփեալս հոգւով կուտակցութեան, որոց չիցէ մարթ կալ անկործան առաջի ճրջ մարտութեան, և ոչ քողախնդրել անուանս անծանօթս թաղեալս 'ի մոռացութեան, և կամ 'ի վկայութիւն կոչել մատենագիրս անյայտս որոց կեղակարծ իցեն անուանք, նա մանաւանդ ոչինչ ամենեկն յիշատակ արասցուք զայնոցիկ 'ի մատենագրաց որ թէ և յարդոյք իցեն և ճարտարք և իմաստունք՝ այլ խոնարհագոյնք դասակարգութեամբ քան զտաջնան:

Սահայն և այնպէս զորպիսի շարայարութիւն ակա-
նաւոր արանց առաջի կայ ինձ յանդիման առնել ձեզ,
թէ և չկարիցեմ զամենեւեան զնոսա կոչել յականէ
յանուանէ:

Արախիւք ոմանք եղեն 'ի մտաւորական և 'ի բնա-
շանցական գիտութիւնս և 'ի բարձրագոյն իմաստա-
սիրութեան Պաքոն, Բասգալ, Արնոյ, Լոք, Տէքարթ,
Մալպրանշ, Քլարք և Լայպնից:

Աբբան քննագատութիւն և հմտութիւն և հան-
րածաւալ ծանօթութիւն 'ի յԵրազմոս, յՈւստե-
րիոս, 'ի Պարոնիոս, 'ի Տիւբէրոն, 'ի Ռընոտոյ, 'ի Թո-
մասէն, 'ի Թիլլմոն, 'ի Մոնֆոքոն, 'ի Մապլյոն, 'ի
Սիրմոն, 'ի Պետաւիոս, 'ի Պոշար, 'ի Վոսսիոս, 'ի Հիւէ
և 'ի Ֆլէօրի:

Քանի՛ խորին գիտութիւն վարդապետութեան յօ-
րէնագէտս և յիրաւաբանս և 'ի գատաւորս, որպիսիք
ոմանք կացին Թովմաս Մորիւս, և Լ-Հորիթալ, Տիւ-
մուէն, Թալոն, Պինետոն, Սէկիէ, Լը Թէլիէ, Բու-
սոր, Կրոտիոս, Բուֆէնտորֆ, Լամուանետոն, Տոմա,
Տ-Ալէսսոյ:

Արախիւք գծուարագիւտ հանձար քերթողաց և
ճարտարախօսաց և մատենագրաց՝ զոր օրինակ 'ի Թաս-
սոյ, 'ի Մալէրպ, 'ի Պոսիւէ, 'ի Ֆենելոն, 'ի Պուրտա-
լու, 'ի Մասկյոն, 'ի Բոռնէյլ, 'ի Ռասին, 'ի Պուալոյ,
'ի Լաֆոնթէն, 'ի Բոլլենեաք, 'ի Լա Պրիւյէր, Եւալի-
սըն և 'ի Յովհաննէս-Մկրտիչ-Ռուսսոյ:

Եւ 'ի բնական գիտութիւնս, 'ի բնաբանութեան և
'ի չափաբերութեան գեղեցիկ պարծանաց են անշուշտ
անուանքս Կոպերնիկոս, Գալիլէոս, Կեպլեր, Քէ-
լեր, Պոյլ, Պոէրհալ, Հոֆման, Սխալնհէյմ, Վան-
Սվիթէն, Հալլէր, Ժիւսսիէօ, Ռէօմբեր, Լիննէ, Պէր-
նույի, Լա Քալլ և Եւէր:

Իսկ եթէ կամեցեալ էր յիշատակել և զքաղաքա-
գէտս անուանիս, և զգորավարս քաջամարտիկս, և
զձեռագէտս հանձարեղս՝ որք ոչ միայն հաւատա-
ցեալք այլ և պաշտօնասէրք յոյժ կացին 'ի կեանս՝ որ-
պիսի գասակարգութիւնս նորանորս անուանց յիշա-
տակաց արժանիս չկարէաք յանդիման կացուցանել.
այլ հարեանցիւ ասացից առ տեղեալս զի ոչ ամբա-
րիշտք ոմանք էին որեարն ականաւոր զորս 'ի գովու-
թիւն էառ Փոնթրնէլ:

Արդարեւ սկոփանք մեծ է առն քրիստոնէի տեսա-
նել՝ զի ընթանայ նա ընդ հետս շաւղաց գերահանձար
արանց. և յորժամ նկատէ հանդէպ աչացն զաւագո-
րեարն վեհագոյն և զականաւորս 'ի մարդկանէ՝ իցէ
թէ կարասցեն վրդովել զմիտս նորա բարբանջք սնո-
սիք իմաստակաց ոմանց՝ որք չարախօսեն զմէնջ իբրու-
խօթամիտս և դիւրահաւանս: Զի յիշատակեալքն 'ի
մէնջ վերագոյն արք մեծահանձարք՝ այնպիսիք ոմանք
են՝ որք թէ և չիցեն անզուգականք՝ այլ ոչ ուրուք
գերազանցեալ է զնոսա: Ի երբէք զի խելագարեալ
իմն նորասիրացդ և նորանչան իմաստնոցդ՝ այսպանել
յանդգնեցան զյիշատակս նոցա, բայց անուն նոցա
յաղթական հանդիսացաւ դարովանաց նախանձու որ-
պէս և մոռացութեան ժամանակի, և նախատինք վա-
ղանցիկ ցնորեւոց ոմանց՝ առաւել ևս բացափայլեցին
զփառս նոցա և ձայնակից արարին զմարդիկ 'ի մի բար-
բառ գովաբանել զհանձար մտաց նոցա և զառաքի-
նորթիւնս:

Արդ տեսցուք թէ զինչ հնարեալ իցէ անհաւատից
առ 'ի նկուն առնել և կամ տկարացուցանել զգորու-
թիւն հռչակաւոր արանցս յօժանդակութիւն կրօ-
նիցս. ասեն նախ եթէ ոչ հետազօտեցին նոքա զիրան
ստուգութեամբ և սաստկապահանջ կանոնովք քննա-
դատութեան, և թէ քրիստոնէութիւն նոցա արգասիք
էին ծննդեան նոցա և դաստիարակութեան, քան ե-
թէ կամակար հաւանութեան մտաց. և զի ոչ լուսա-
ւոր էին հաւատք նոցա: Եւ երկրորդ անգամ՝ ասեն
եթէ գովելի իմն արգահատանօք զիջեալ իցեն 'ի մոլո-
րական կարծիս ռամկին, և առ քաղաքագիտութեան
կամ առ երկիւղի յանձին բերեալ զկրօնս որում չհա-
ւատային 'ի ներքուստ, որով ոչ անկեղծ էին հաւատք
նոցա: Եւ երրորդ անգամ զի յիշատակեալքդ 'ի վեր-
անդր արք ականաւորք՝ ոչ միաբան էին 'ի նիւթս հա-
ւատոյ, ոմանց կաթողիկեայս գոլով և ոմանց բողո-
քականս, որով և հաւատք նոցա ոչ միօրինակ եր և
միաբան: Եւ հուսկ ուրեմն մարթ է յաւելուլ զի և
յոլովք 'ի գեղազարդ հանձարեղաց արանց հակառակ
կացին կրօնից, որով և առաջնոցն զօրութիւն յոր յե-
նութն՝ նուազէ յոյժ և հանգիստալիս գայ ընդ սոցա-
յոցն: Ոչ գիտեմ եթէ իցեն ինչ այլ ընդգիմաբանու-
թիւնք բաց յասացեւոցս:

Արդ ասի նախ եթէ ոչ լուսաւոր էին հաւատք նո-
ցա : Բայց նախ թողեալ 'ի բաց աստանօր զմատենա-
գիրս 'ի Ժառանգաւորացն դասուէ՝ որք սակս պայմա-
նի կենացն և հանգամանաց ուսմանց սեպհականաց
իւրեանց կոչմանն՝ խորամուխ լեալ էին 'ի գիտութիւնս
կրօնից, որպիսիք ոմանք էին Բողնեաք, Ֆենեւոն, Պո-
սիւէ, Հիւէ և Մապիւոն և այլք յոլովք, տեսանեմք
զի արքդ այդոքիկ ականաւորք զորս 'ի վերոյ յիշատա-
կեցաք՝ ոչ միայն ներհունք էին 'ի գպրութիւնս և 'ի
գիտութիւնս մարդկայինս, այլ և կարի իսկ հմուտք
և ներկուպք 'ի կրօնական խնդիրս : Պաքոն որ պարա-
զուխ եկաց 'ի մէջ արգեաց 'ի գիտութիւնս, ակն յան-
դիման ցուցանէ 'ի գիրս իւր զհանրածաւալ ծանօ-
թութիւնսն զորս ունէր զհաւատոց : Բասգալ՝ բնա-
բանն և երկրաչափ՝ աւանդեաց զկրօնից խորհրդածու-
թիւնս որոց խորք հիացուցանեն զմիտս մարդոյ . հըռ-
չտկաւոր բժիշկն Պոէրհալ քաջահմուտ էր յերբայա-
կան և 'ի քաղցեացւոց բարբառս, և 'ի քննաբանութե-
հնոց և նորոց կտակարանաց . և Պոյլ որ հեղինակ ե-
կաց փորձառական բնաբանութեան՝ 'ի բազում տեղիս
Գրոց իւրոց ներբողաբան լուսաւոր գտաւ աստուա-
ծային յայանութեան . բնազանցն Լոք յօրինեաց ըզ-
գիրսն յորջորջեալ Քրիստոսեանիւն Բանաւոր, և մեծա-
խորհուրդ բնախօսն Նւտոն գրեաց Ճառ մի յաղագս
համաբարբառ ձայնակցութեան աւետարանաց . իմաս-
տուն օրէնստուտոյն Արովաիտս երկասիրեաց զպանծա-
լին Ճառ յաղագս Ճմարբանութեան կրօնից . և գլուխ մի բանից
Լա Պրիւյէրի յաղագս խորվածապաղ՝ յայտնի է ամենեցուն .
Լայսնից և Տ-Ակէսոյ աստուածաբանք էին իմաս-
տունք . և բանասէրն Իտիսըն յառանձին ուրեք մա-
տենի պարզաբանեաց զցուցակութիւնս քրիստոսա-
կան կրօնից . Հոֆման որ հռչակաւոր է յոյժ 'ի բժըշ-
կութեան, և Հալլէր անուանի 'ի բնախօսութեան բա-
զում գիրս յօրինեցին ընդդէմ անհաւատից . և բնա-
խօսն Աարուրս Պոնէ գրեաց զգիրսն անուանեալ Իմաս-
տաբանի խաղարկութեան քրիստոսեանի կրօնից . և հոսկ
ուրեմն Եւլէր առաջինն յերկրաչափս ութնասնե-
րորդի դարուն՝ եթող յեանոց զՆախնային իւր, յորս լի
են գերապանծ տեսութիւնք հակառակ անաստուա-
ծից և աստուածեանց : Իցէ՛ դք յայսմ հետէ որ յաւակ-

նեացի ասել եթէ ոչ լուսաւոր էին հաւատք ականաւոր արանցդ. զի անմարթ էր նոցա ոչ հետադոտել և 'ի միտ աւնուլ ջանիւ վաստակոց զկրօնս որ սիրելին էր նոցա, և զորոյ զպատուէրս սարտ անձանց համարէին ընուլ անթերի: Ասան որոյ չգիտեմ որով աւնուամբ կոչել զբարբանջագ որով չարախօսեն զհաւատս ականաւոր արանցն այնոցիկ՝ որպէս անբանաւոր և անբաժ 'ի լուսոյ:

Եւ երկրորդ անգամ՝ անձահ և անտեղի ևս է ասել եթէ 'ի վերին երեսս և եթէ էին հաւատք նոցա, և խկապէս չհաւատային և ոչ իմիք. և որով իւրք հաստատիցեն զպարսաւադրութիւնդ, և ուր իցեն տարացոյցք բարանացդ. զի ոչ շատ համարիմ զանտաի վարկածս, այլ ցուցակութիւնս խնդրեմ անհերքելիս: Զի եթէ չարախտաւար բանսարկու համարի 'ի մարդաժողով ընկերութե՝ որ որ առանց օրինաւոր ստաճառաց երկմտէ ընդ անկեղծութիւն առն սոսկականի և չարախօսէ զնմանէ, ապա որով անուամբ կոչել արժան իցէ զչարահնար խարդաւանս իմասանոցդ սրտակասպասից որ զհաւատարմագոյնս 'ի հետեւողաց կրօնիցս, և զականաւորս 'ի ներբողբանից նորա առաջի առնեն իբրու զբարբանջոյս սնոտեաց: Կա մանաւանդ ամենայն ինչ անկեղծութեան հաւատոց նոցա վկայեն և երկասիրութիւնք նոցին և վարք հրապարակաւ և առանին, և առաքինութիւնք և վախճան կենաց, և վարկած ժամանակակից մարդկանն զնոցանէ. այս ամենայն ցուցանէ եթէ այնպէս հաւատացեալք էին նոքա 'ի սրաի՝ որպէս և երևէին արտաքոյ. և սարսաւադէտքդ զրախօք ժպրհին զկեղա կեղծաւորութեան շփել զնոքօք առանց գոնեայ առերևոյթ սպառնառաց, ոչ վասն այլ իրիք՝ բայց առ 'ի քօղարկել զիւրեանց ամբարշտութիւնն՝ յոր հաճեալ կան, և զամօթի հարեալք 'ի տեսիլ այնքանեաց ականաւոր արանց որ հանձարով իւրեանց և առաքինութեամբք գողցես նրկուն առնեն զնոսա:

Ապա որք ամբարշտս համարին լեալ զհոյակապ զարան զայնոսիկ՝ անգէտ են սրաի մարդոյ, զի չգտանեմք նշմարանս ինչ ամբարշտութեան 'ի զիրս նոցա և 'ի զորոյս և մանաւանդ 'ի թուղթս և 'ի մտերմական կցորդութիւնս կենաց՝ յորս յայտ յանդիման երևի

հողի մարդոյ։ Քանզի արդարութեան կնիք իմն են սեպհականք, և կեղծաւորութեան չէ հնար յանձին բերել զկերպարանս ճշմարտութեան, և նենգաւորութիւն անձնամասն յանդիմանի ուրեք ուրեք, և յորժամ վարք ականաւոր մատենագրի զուգածայն գտանին ընդ երկասիրութեանցն, և յորժամ ոչ առձեռն կան փաստք ստուգագոյնք և անհերքելիք՝ առ 'ի հաստատելոյ զկեղծաւորութեան կասկածանս զումեքէ՝ զինչ ինչ խորհել արժան իցէ զառնն որ ժպրհիցի չարախօսութիւն այնպիսի 'ի մէջ արկանել։

Են արդարեւ մատենագիրք և արք՝ ականաւոր հանդիսացեալք 'ի թատր աշխարհի՝ որոց կեղակարծ են հաւատք և խիթալիք. բայց հասու լեալ եմք այնմ կամ 'ի գրուածոց նոցին և կամ 'ի լռելեայն խորհրդակցութեանց հրատարակելոց, և կամ 'ի վիպաց ինչ մանուկ, և կամ 'ի սլառութեանց վարուց նոցին, որ 'ի յիշատակել անդ զանուանս նոցա՝ աւանդեցին յետնոց, և զիսէթ կասկածանացն զուղղութենէ հաւատոց նոցա. արդ նոյն անցք և ընդ ականաւոր արան յիշատակեալս անցանէին՝ եթէ ոչ անկեղծաւոր էին հաւատք նոցա։ Գարձեալ անհանդուրժելի էր վնեմախոհ մեծանձնութեան նոցա՝ այնպէս յաճախագոյնս և բարձրագոյնս զկրօնիցս ճառ արկանել՝ զոր անգոսնէին. շատ խեղ էր նոցա առ քաղաքագէտ հնարից 'ի վերին երեսս մեծարել զնա՝ առանց իջանելոյ յանարգութիւն սլաշտպան կալոյ այնմ. զի խաւարառէր իմաստակաց է առ ընչաքաղցութեան սլաշտպանել կրօնից՝ որում ոչն հաւատան, և իբրեւ ճշմարիտ և աստուածային յանդիման առնել՝ զոր ստապատիր համարին։ Եւ եթէ չէր նոցա կամակար հաւանութիւն բերեալ ընդ ճշմարտութիւնս բրիտոսական՝ բաւական էր նոցա զարտաքին սլաշտամունս նորին մեծարել, բայց չէր հնար նոցա զօրանալ միամտութեամբ սրտի 'ի կատարումն առաքինութեանց զորս նա օրինագրէ։

Ասի եթէ Մոնթէնէր կարասկեա եկաց անհաւատութեան. արդարեւ չեն ինձ կամք անմեղադիր առնել զամենայն որ ինչ 'ի շնական և 'ի խառնիխառն զրչէն 'ի լոյս ածան. բայց սակայն և երկասիրութիւնք յորին և վարք և վախճան կատարածին ցուցանեն եթէ անկեղծաբար յարեալ էր նա 'ի կրօնս, և անստու-

գուծիւն նորա և երկմտութիւն ոչ 'ի հաւատոյս էր :
'Նոյնպէս 'ի ջոկս անուանեալ իմաստասիրաց դասաւո-
րել ճգնեցան զՊաքոն և զԼայանից . արդ որ ոք կամի-
ցի զանտեղութիւն վարկածիդ տեսանել՝ ընթերցցի
զգիրսն որոց անուանք են Քրիստոնէական Պատմի և
Խորհուրդք Լայանիցեայ վասն կրօնից և բարոյականի : 'Նոյն-
պէս և զԲասագալ անաստուած ցուցանել հնարեցան՝
ոչ ինչ ակն առեալ ամենայնի որ զխորախորհուրդ
հաւանութիւն մտաց նորա ցուցանեն , և կամակորե-
լով զբանս ինչ նորա տարապայմանս որ զտկարութենէ
մտաց մարդոյ : Ոչ ևս գեգերեցայց ընդ երկար առ 'ի
պաշտպան կալ առանձինն իմն օրինակաւ հաւատոցն
Պոսիւէի և Ֆենէլոնի , զի բազում անգամ՝ վանեցաք
յետոս զյարձակումն թշնամեաց այնպիսի իմն զօրու-
թեամբ՝ որ յուսաբեկ առնելոց էր զհակառակորդն
առ 'ի միւսանգամ 'ի նոյն դառնալոյ՝ եթէ չէին նոցա
զէնք առձեռն պատրաստք և կարի իսկ անօրէնք : Եւ
արդարեւ կարի անսանձ մտաց և աներասանակ ժպըր-
հութեան պէտք էին առ 'ի յանգնել յաւակնել և 'ի
գիմի հարկանել անկեղծութեան վարդապետութեան
երկոցուն զամպարափայլ հայրապետաց Գաղիլիականս
եկեղեցւոյ , յետ միանգամ՝ գիտելոյ եթէ եպիսկո-
պոսն Մելքաց անասանելի իմն հաւանութեամբ մը-
տաց պաշտպան կացեալ էր վարդապետութեանց հա-
ւատոյ և ուղղութեան վարուց , և յանձին բերեալ
զհանգէսս ազգի ազգի առաքինութեանց . և զի ոգին
Ֆենէլոնի անբիծ և անարատ՝ լի և պատարուն էր խան-
դաղատելի աստուածաշտուութեամբ մինչև 'ի յետին
շունչ կենացն : Ապա ուրեմն հաւատք վեհագունիցն
արանց զորս յիշատակեցաք՝ այնչափ անկեղծ էր , որ-
չափ և լուսաւոր :

Ասի դարձեալ երրորդ եթէ հաւատք նոցա ոչ միօ-
րինակք են , և չմիաբանութի նկուն առնէ զզօրութիւն
նոցա : Ապաքէն ճմարիտ է զի զկնի վեշտասաներորդ դա-
րուն հերձիք անկան 'ի նոսա՝ ի մատուցն ինչ յայանու-
թեան . բայց նոքին իսկ տարաձայնութիւնք ոչ միայն
չստնանեն ինչ , այլ և զօրացուցանեն և պայծառ ևս
կացուցանեն զնոցին միաձայնութիւն և զվկայութիւն
զհիմանց բրիստոսական կրօնիցս . զի յամենայն ժա-
մանակս եղեն մարդիկ մեծահանձարք որ գերեալք 'ի

սկզբանց դատարարակութեան և կամ առ քաղաքա-
դէտ հնարից և ունայնամտութեան և կամ 'ի կրից վա-
րեալք՝ մոլորեցան երբեմն. բայց ուստի յառաջ գայ-
ցէ զի մարդիկ ծնեալք յայլևայլ դաւանութիւնս, և
կանխակալոյ կարծեօք իւրաքանչիւր ազգաց զատու-
ցեալք 'ի միմեանց՝ և սակայն ամենեքեան միաբանին
խոստովանել եթէ աստուածատուր են կրօնք քրիս-
տոնէիցս, և որպէս առաջի նուիրական սահմանաց
զկայ առեալ խոնարհին. և թէպէտ 'ի մասունս ինչ
վարդապետութեանն Քրիստոսի սլայքարին ընդ մի-
մեանս՝ բայց սակայն ամենեքեան խոստովանին զՔրիս-
տոս Յիսուս իբրու առաքեալ յԱստուծոյ 'ի լուսա-
ւորել զմիտս մարդոյ: Ուստի իցէ ապա 'ի վեհագոյն
և 'ի գերահանձար արսն՝ որ յամենայնի ազատք են և
ոչ բնաւ ներքոյ անկեալ տկարութե և կեղծաւորու-
թեան, միաբանութիւնս այս 'ի կարևոր մասունս հա-
ւատոց: Զի հերձուածոցն որ 'ի նոսա՝ մարթ է պատ-
ճառս համարել զկանխակալոյ կարծիս և զկիրս մարդ-
կայինս՝ յորոց ոչ ամենեկն զերծք էին և նոքա. իսկ
միաբանութեան նոցա 'ի գոյութիւն աստուածային
յայտնութեան՝ չմարթի այլ պատճառս տալ բայց
զհօր ազգեցութիւն ճմարտութեանն որ հաւասար
է 'ի միտս ամենեցուն և 'ի խորազնին խուզարկութենէ
յառաջ դայ: Ապա ճմարտութիւնն էր որ յաղթա-
հարեաց զնոսա. և զանաղանութիւն վարդապետու-
թեան նոցա 'ի մասունս ինչ հաւատոց՝ հրաշալի և ևս
ցուցանէ զմիաբանութիւն նոցա 'ի մնացեալսն:

Դարձեալ և չորրորդ անգամ մարթ է ումք 'ի
դէմն ածել մեզ եթէ վկայութեանց ականաւոր ա-
րանց երեցուն դարուցս վերջնոց՝ որք հաւատս ըն-
ծայեցին կրօնից, զուգակշիռ գտանին վկայութիւնք
հանձարեզ արանց որք հերքեցին զնոյնս: Արդարև
երկարագոյն հակաճառութեան նիւթ է խնդիրս, և
զորմէ առանձինն իմն բանախօսութիւն կարևոր և շա-
հաւէտ տեսանիցի, յորժամ 'ի քնին աւելցումք ե-
թէ զինչ խորհել արժան իցէ զանձնահաճ իմաստնոցդ
անհաւատից: Այլ առ այժմ 'ի մէջ ածից զհռչակա-
ւոր բանս Տ-Ալամպերի որ մի էր 'ի պարագլխաց ան-
հաւատութեան, որ զայսօրինակ բարբառի 'ի Յիշա-
տակարանս վարուց Յովհաննու Պէրնույի. « Սա ինքն

յանկեղծաւոր մտաց յարեալ ընդ կրօնից՝ մեծարեաց զնա յամենայն կեանս իւր լռելեայն և անախտեմեթ պարզութեամբ. և ՚ի թղթեանն զոր եթող՝ գտան ցոյցք հաւանութեան մտաց նորա. որով հարկ է յաւելուլ և զանուն իւր ՚ի գասս ականաւոր մարդկանն՝ որ գործ ձեռինն Աստուծոյ համարեցան զկրօնս. որոց անուանցն եւեթ գլխակարգութի բաւական է և յառաջ քան զքննութիւն գրգուեցուցանել զկորուստիւտըս ՚ի մարդկանէ. և քան զբաւականն առաւել՝ ՚ի լռեցուցանել զխուժան միաբանելոցն ռիւերիմ՝ և անզոր թշնամեաց կարեւոր ճամարտութեանց՝ որոց պաշտպան եկաց Բասգալ, որոց հաւատաց Աւստոն և զորս մեծարեաց Կարդեսիոս » :

Քանի՛ քաղցր է առն Փրանկիացւոյ և առն քրիստոնէի՝ պաշտպանել առաջի ձեր զհաւատս ականաւոր արանցս որ պարծանք կացին կրօնից, և մանաւանդ այնոցիկ՝ որ միանգամայն պանծալի հանդիսացան ՚ի հայրենի աշխարհիս. որք և հանձարով և առաքինութեամբ գերազանցք՝ զպաշտօն մեծարանացն պահանջեն ՚ի մէնջ։ Քանզի զի՛նչ այլ հզօրագոյն պատճառ կայցէ անհաւատին յերկմիտս լինել ընդ կարծիս ամբարշտութե իւրոյ, և զեղեւելոյն ՚ի հաւատս՝ առ ՚ի հաստատել ՚ի նոյն անգապէս, և հաւատացելոյն՝ առաւել ևս համարձակութեամբ զնոյն խոստովանել, քան տեսանել զդերածայրեալսն իմաստութեամբ խոնարհեցուցեալ զմիտս իւրեանց ընդ լծով հաւատոց։ Քանզի ՚ի գիրս անմահական հետեւողաց քրիստոսական կրօնիցս՝ զորս յիշատակեցաք, անվրէպ գտանին տրամաբանական հրահանգաց նրբութիւնք, հետախոյզ ծանօթութիւնք քննաբանից, գիտութիւնք գաղտնեաց, խելամոռութիւնք բարձրաթուիցք, և սիրտ երկնապաշտ, և առաքինութիւնք վեհագոյնք և խանդավառելիք. և այս ևս մեծ պարծանք են կրօնիցս անստելիք, զի և գերազանց հնարագիտութիւնք ազգի ազգի ծանօթութեանց ՚ի ձեռն պաշտօնասեր արանց եկին յերևան։ Զի առաքինութիւն անմասն ՚ի հանձարոյ մեծարոյ է՝ այլ ոչ յաղթահարիչ մտաց, և հանձար անկցորդ յառաքինութենէ՝ խիթալի իմն է զօրութիւն նորա. վասն որոյ չիք ինչ՝ որ այնպէս գիտիցէ զմիտսն նուաճել և ձգել՝ որպէս զմիաբանութիւն առաքինու-

Թեան ընդ հանձարոյ: Էր երբեմն զի առաքեալն Պաւ-
ղոս 'ի համար ածէր զսուրբս նախկին օրինացն, որք 'ի
սկզբանէ աշխարհի վկայք հանդիսացեալ էին աստուա-
ծային յայանութեանն առաջնոյ՝ անարատ և գերա-
զոյն քաղաքավարութեամբ և աստուածապաշտութիւն
յիշելով զհաւատս Աբելի, Նոյի, Աբրահամու, Յով-
սեփայ, Մովսէսի, Սամուէլի, Դաւթի և այլոց մար-
գարեից, և արէր. « Այսուհետեւ և մէք որք այսչափ
շուրջ զմեօք մածեալ ունիմք զբաղմութիւն վկայիցս...
համբերութեամբ ընթացուք 'ի պատերազմն որ ա-
ռաջի կայ մեզ¹ »: Եւ մէք իսկ, տեարք, յանդիման
առնեմք երիտասարդացդ դասու զշարս արանց ակա-
նաւորաց՝ որ 'ի սկզբանէ անախ քրիստոսական կրօ-
նիցս փառս յաւելին ազգի մարդկան և կրօնիցն սրբոյ՝
գեղեցիկ հանձարովն իւրեանց և առաքինի շահատա-
կութեամբ, և ասեմք. Երկերուք 'ի հայհոյելոյ զոր
աւագագոյնքն 'ի մարդկանէ պաշտեցին. և օրինակ նո-
ցա զգուշաւորս արասցէ զձեզ և պատկառոտս. և եթէ
ոչ 'ի սպառ հնազանդեցուցանէ զձեզ, այլ գոնեանուա-
ծեսցէ. և եթէ ոչ այնչափ արիասիրտք էք նմանող լի-
նեւ առաքինութեանց նոցա, այլ գէթ ընկալարուք
յանձինս զանկեղծութիւն նոցին առ 'ի քննել և հե-
տադօտել զկրօնս որով նոքա վառեալ բորբոքեցան:

1 Առ Հերբայեցիս. ԺԲ. 1:

ՅԱՂԱԳՍ ՄՏԱՀԱՃ ԻՄԱՍՏՆՈՅ ԱՆՀԱԻԱՏԻՅ

Վկայութիւնս և եթ գերահրաշ գարունս Նուգովիկոսի ժոշատ էր 'ի նկուն առնել զանհաւատութիւնս այժմու ժամանակացս. քանզի 'ի նմա յարեան արքականաւորք որք պարծանս անձանց համարէին դաւանել զքրիստոսական հաւատս, պաշտպան կալ նմին գրով և պատուել զնա առաքինաջան վաստակօք. ոյր վասն և անհաւատք որոց անբերելի էր ազդեցութիւն նոցին՝ ջան 'ի գործ արկին կեղծուպատիր ցուցանել և կամ անմասն 'ի լուսոյ զհաւատս գարունս՝ յորում փայլեցին գերահանձար միտք, և ոչ զանգիտեցին հարախօսել զնոցանէ իբրու եթէ կեղծաւորէին ունել զհաւատս՝ զոր ոչն ունէին, և կամ առ տգիտութեան և մտահաճութեան 'ի նոյնս բերեալք: Ի վերջնում ճառիս խնդրեցաք զվրէժ վեհագունին 'ի դարս մերձաւորս ժամանակաւ՝ 'ի թշնամանադիր սոգտանացն՝ որ առելին է միանգամայն և ծաղու արժանի. և 'ի վախճանի երկար արտաճառութեանն յուսամ զի աներկմիտ հաւանեցայք եթէ անկեղծ և խոհական էին հաւատք մեծահանձար արանցն՝ որք կացին յեթին տասներորդում դարու՝ յազգս ազգս մակացութեանց գերազանցեալք, և որք կացցեն միշտ 'ի պարծանս հայրենի աշխարհիս և կրօնիցս: Ընդ վկայութիւնս նոցին եղաք առնութիւն և զհաստատութիւն ականաւոր արանց յաստուածաշտութեան և 'ի վարդապետութեան՝ որք պայծառացուցին զեկեղեցի 'ի վեցեակ նախ.

կին դարս եկեղեցւոյ, 'ի վերայ բերելով եթէ յարա-
կից վկայութիւն առաջնոցն և վերջնոցս յօժանդա-
կութիւն կրօնից՝ կարի ծանրակշիռ էր, և ըստ ասելոյ
նորին ինքեան Տ-Աւամպերի՝ հզօր 'ի կարկէլ զբերանս
սինքնոր այսպանողաց կրօնից զորմէ անգէտ են 'ի սպառ:

Այլ արդեօք չիցէ մարթ և անհաւատութեան 'ի
թիկունս իւր կոչել զանուանս անձնահաճ իմաստ-
նոց՝ որք պաշտպան կացին նմին, և 'ի ճակատ հանել
աւագորերոյ քրիստոնէութեան զայնոսիկ՝ զորս պան-
ծայ ունել ընդ դրօշիւքն իւրովք: Արեւոր է արդարեւ
ինդիրս՝ զոր և ընդարձակագոյնս յանդիման արտա-
ցուք, և զոր թերեւս յաջողեսցի մեզ պարզել այնու-
օրինակաւ՝ որով հերքել կարիցեմք զբազում մտա-
հաճութիւնս միաստկարս կրօնից: Երեք ինչ են որով
պանծացաւ անհաւատութիւն և պարծի ևս մինչև ցայ-
սօր, յոխորտալով ընդ բազմութիւն իւրոց հետեւո-
ղացն, ընդ լուսաւորութիւն մտացնոցս, և մանաւանդ
ընդ իմաստասիրութիւն. քաջ է, տեարք, քննեսցուք
սպա զթիւ մտահաճ անհաւատիցդ, կռեսցուք զլու-
սաւորութիւն մտացնոցս, և զիմաստասիրութիւն
նոցին 'ի դատ կոչեսցուք:

ՈՐԶԱՓ ԻՆՁ ԻՅԷ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՀԱՒԱՏԻՅ

Ա. Ըստ բռնոյ բազմութեան աղանդաւորացն.

Գիտէք ապաքէն եթէ զիարդ և որով եղանակաւ
հերքեցաք զամբաստանութիւնն ագիտութեան և դիւ-
րահաւանութեան զոր շփել հնարեցին զքրիստոսա-
կանս եկեղեցեաւ նախանձ ատելութեան և կանխա-
կալոյ բնակարծիք՝ որ միշտ կոյրք են և զաչացուք: Զի
ահա 'ի վերջնում ճառիս կամակար հաւանեցաք յա-
պաւել և 'ի բաց թողուլ զվկայութիւնս բազմաց 'ի
մատենագրաց՝ որք և կարի յոյժ լուսաւորք էին մտօք
և առաքինութեամբք պանծալիք, և խոստովանողք
քրիստոսական դաւանութեանն. և միայն յօժանդա-
կութիւն կոչեցաք մեզ զմեծահանճար արսն՝ որոց ա-

նուանք մեծարոյք են առ յապա ազգս. քանզի ոչ եթէ թուել՝ այլ կռուել մանաւանդ զվկայութիւնս առաջի կայր: Արդ կամիմք զի և անհաւատք ընդ նոյն հետս ընթացին ընդ մեզ. զի եթէ կամիցին մաքառել ընդ մեզ թուով կուսակցացն իւրեանց, և ընդդէմ աւագ արանցն քրիստոնէութեան կարգել զայնոսիկ զորս՝ ի կողմն իւրեանց ունել համարին, ապա՝ ի բաց թօթափեսցեն զաննշանսն, զյետնորդս և զարուստ՝ որոց անուանք ի մոռացոնս են, և զայնոսիկ և եթ յառաջ բերցեն որոց իցէ ինչ զօրութիւն արժանաւոր համբաւովն իւրեանց: Իսկ եթէ կոչեսցեն նոքա ի վկայութիւն զայնպիսիս որոց զօրութիւն ի նոսա և եթ ազդէ, զբազումս ի նոցանէ իրաւամբ մերժեմ ես յատենեաստի: Անկեղծս բարբառեցայց բայց առանց դառնութեան, և առաջի ձեր սլարդեցից զդատս՝ զձեզ ինքն դատաւորս կացուցեալ. չկամիմ մատնաբեր լինել սաշտամանս և զսրովանս յանձին ձգել զաւագիր լինելով անկեղծութեան մտաց ձերոց և այլ ընդ այլոյ առաջի առնելով զայն՝ որ լուսաւորել ունի զմիտս ձեր. ապա ասացից առանց պատ ի պատ բանից:

Առ ոչինչ գրեմ զվկայութիւն կանանց անձնահաճից՝ որ ընթերցմամբ մնտաի և խենեշ գրոց անեալք և զարգացեալք՝ մինչդեռ ահաբեկ սարսեն ընդ ցնորական տեսիլս անբոց, ծաղր առնեն զսպառնալիս հանդերձեալ կենաց, և հեշտընկալ անձանց համարին անհաւատութեան սկզբանցն թեկն ածել:

Առ ոչինչ համարիմ զխուժան երկոստարդացն որ թերուսումն և աղկաղկ ի վարդապետութեան և օտարք ի խոհականին կանոնաց և քննաբանութեան անկարողք են ի խորհել ողջմտութեամբ. և կամ թէ և ոչ անմասն իցեն ի հանճարոյ՝ այլ սակայն անկեալք ի պատրանս բանից ամբարշտաց՝ յանհաւատութիւն հատանին, և ի վերին երեսս ամբարշտութիւն կերպարանին. և զքրիստոնէութիւն ոչ այլ ուստեք ուսեալ է նոցա բայց ի կեղծուպատիր զիմացն՝ զոր ընծայեն նմա թշնամիք իւր, և որ ոչ հետազօտեն զճշդրրտատիպ գէմս նորա ի գիրս պատասխանաբութեանց ջատագովաց նորա:

Առ ոչինչ գրեմ դարձեալ զվկայութիւնս տկար և անզօր մարդկանն յորս հեշտեաւ ազդին և տալաւորին

կարծիք օտարաց որ շուրջ կան զնոքօք, և թուին ամենայն ախտից լինել կցորդս՝ զի չեն ախտք ինչ նոցին սեպհականք. որք ընդ ամբարիշտս ամբարշտին, և մերթ ևս ընդ աստուածասէրսն բարեպաշտին:

Առ ոչինչ համարիմ՝ զանհաւատագ զանսանաբար մոլեալս զհեա ցանկութեանց՝ որոց պատճառք ամբարշտութեանն յապականութեան սրտիցն է. ոչ ապաքէն վարք նոցա հանգէա են վարդաստութեան նոցին, և քաղաքավարութիւն նոցա յայտ առնէ ըզպատճառս անհաւատութեանն. զի 'ի տեսանել զնոսա վարեալս 'ի խենեշ ցանկութեանց՝ անդէն 'ի միտ առնում զանկրօն գնացիցն զպատուակս:

Առ ոչինչ գրեմ և զվարանեալ միտս այնոցիկ՝ որք զոգցես ծովածուփ ալէկոծին ընդ մէջ կրօնից և անհաւատութեան, որ ոչ 'ի թեր են և ոչ հակառակ քրիստոնէութեան, և կամ՝ որք յեա յողն կալոյ սու վայր մի՝ դառնան առնուլ ակն կրօնից 'ի քիրս իւրեանց և 'ի վարս: Ախտցն 'ի սոցանէ անհատատութիւն յայտ առնէ եթէ անհաւատք են, այլ ոչ ամենեկն աներկմիտք ընդ գրութիւնս իւրեանց, և այլոցն փոփոխութիւն սրտէ զանցեալ անհաւատութիւն նոցին:

Առ ոչինչ գրեմ զբազմութիւն վաղանցուկ և օրաւոր գրչաց, որ առ վայր մի երեւեալ 'ի թափ աշխարհի՝ անդէն հետախաղաղ ծածկին մինչև 'ի սպառ. իցէ թերեւս նոցա հանձար այլ ոչ ուղղամտութիւն, և առ ոչինչ է վկայութիւն նոցա:

Հուսկ ուրեմն ոչ յօժանդակ անհաւատութեան համարիմ զարս՝ թէ և գիտութեամբ և հանձարով ճոխացեալս՝ բայց ոչ ըստ բաւականին ներկուսս 'ի գիտութեան կրօնից, զի թէ և զանուն առն հանձարեղի և խմատնոյ ստացեալ իցէ նոցա 'ի քերթողութե, 'ի քերականին, 'ի բնաբանականին և յերկրաչափութեան, սակայն զի՞նչ շահ յայնցանէ եթէ յուսմունս կրօնից չիցեն հրահանգեալք. քանզի զոր ոչն ճանաչէ որք՝ չունի իշխանութիւն դատաւարանոյ:

Արդ եթէ կամիցիք, տեսրք, յառաջ բերել ամբարիշտս արժանահաւատս, պարտ է ձեզ յանդիման տծել նախ անհաւատս գերածայրեալս հանձարով, երկրորդ անգամ զի աներկմիտք իցեն ընդ իւրեանց գրութիւնս. երրորդ զի պարտս բերեալ իցէ նոցա 'ի

քննութիւն կրօնից . և չորրորդ անգամ՝ զի անստգիւտք
իցեն 'ի վարս : Չեն ինձ ընդունելի եթէ սրկատիցէ 'ի
նոսա մի 'ի բարեմասնութեանցս . քանզի եթէ չեն արք
հանձարեղք՝ ոչ ինչ ազգէ զօրութիւն նոցա . զի յա-
ռաջագոյն իսկ դաշնաւորեցաք՝ 'ի զուգակշիռս հաւա-
տացելոց և անհաւատից զնախակարգսն և եթ 'ի մարդ-
կանէ յառաջ ածել : Դարձեալ եթէ չիցէ նոցա ան-
երկմիտ հաստատութիւն յանհաւատութեան իւր-
եանց՝ մկայութիւն նոցա չմարթի աներկեանս առնել
զհեանողս իւրեանց . իսկ եթէ հարեանցիկ իցէ գի-
տութիւն նոցա զկրօնից՝ դատաւորք են նոքա խաւա-
րամիտք՝ դատակնիքս տալով զիրաց որք օտարք են 'ի
նոցանէ . և հուսկ ուրեմն եթէ քաղաքավարութիւն
նոցա ամենեկին իսկ դատապարտեալ է յաւետարանէ
անտի՝ ապա ոչ ինչ զարմանամ զի և աւետարանն
մերժեսցի 'ի նոցանէ : Եւ արդարեւ ոչ ինչ ազգեցուծի
ներգործէր յիս անհաւատութիւն ամբարշտին՝ եթէ
գիտէի զնմանէ հաստատապէս մեղորեալ զհետ ամ-
բարաւանութեան և հեշտալից ցանկութեանց , թէ
և լինէր այնպիսին ազնուատոհմ և մեծարոյ որպէս
զՊիւֆօն , անզուգական և զկծեցուցիչ որպէս զՄոն-
թէսքիէօ , կորովի և վառ և բորբոք որպէս զՌուսսոյ ,
և արգասաւոր հանձարով լցեալ որպէս զՎոլգէն . ոչ
յուրաստ կայի և անձանաչող տաղանդոյ նորին և գի-
տութեանն , այլ վարք նորա ազգ առնէին ինձ զգու-
շանալ 'ի վարդապետութեանց նորա . քանզի փոյթ
մեծ է նմա և օգուտ 'ի սուտ հանել զհաւատս որ ընկ-
ձէ զնա և խոչընդակն լինի վատթար յօժարութեանցն :
Ալէ տեսէք աստանօր զխախրն որ ընդ մէջ առն քրիս-
տոնէի և անհաւատի . զի յորժամ ապականութիւն
վարուց քրիստոնէին սղծէ զհաւատս նորա՝ անգէն 'ի
միտ առնում եթէ այր երկմիտ է և յողզողք և անզօր
'ի կատարել զպարտան՝ որոց սրտին հաւատայ , բայց
նոյն իսկ անկարգ գնացք նորին՝ սքանչելահրաշ ցու-
ցանեն ինձ զհաւատս նորա . քանզի հարկ է թէ սրտի
մտօք հաւանեալ իցէ ընդ հաւատսն , զի չմերժէ յանձնէ
զայն՝ որ դատապարտ առնէ զնա . և զարմանամ ընդ
անկեղծութիւն նորա՝ որով հրապոյրք սրտին ոչ գա-
մագիւտ եղեն խարգաւանել և զմիտսն . իսկ անհա-
ւատն գերի վարեալ միշտ 'ի կրից ցանկութեանց՝ վարք

նորա անբարիք յայտնի ցուցանեն զպատճառս անհա-
ւատութեանն :

Առ 'ի համառօտեւ զասացեալքս՝ չորեքին այսոքիկ
ինդրին յայր անհաւատ՝ զի ազգեսցեն ինչ յիս. հան-
ճար, հաւանութիւն մտաց, ծանօթութիւն կրօնից և
գնացք անսարսաւք : Արդ իցէ թէ ճանաչիցէք դուք
զբազումս՝ որ յանձին բերիցեն անթերի զբարեմաս-
նութիւնս զայսոսիկ. և եթէ գտանիցին ևս ոմանք,
զինչ իցէ այն առ խուռն բազմութեան արանցն հան-
ճարեղաց որք յուրութեանս դարուց հետէ խոստովա-
նեցին յԵւրոսէ զքրիստոսական կրօնս : Տեսէք ապա-
քէն զի յորժամ ջան 'ի գործ արկանեմք 'ի համար ա-
ծել զթիւ անհաւատիցդ, և ընտրել որոց արժիցեն
ինչ բանքն, սակաւաւորք են յոյժ և նուազունք : Զար-
մանամք զի ամենուրեք գտանին անհաւատք. աղետա-
լի է արդարև տեսիլդ, բայց զիմորդ ոչ գտանիցին. զի
անհասական խորհուրդք կրօնիցս հակառակս ինքեան
յարդարեն զամենայն մտահաճութիւնս մարդկան, և
իրատք ուղղութեան վարուց՝ թշնամիս իւրեան յա-
րուցանեն զցանկութիւնս սրտից նոցա : Հեշտին իմն է
լինել անհաւատ. քանզի առ այս չեն ինչ պէտք հան-
ճարոյ և գիտութեան և կորովոյ. բաւական է ունկըն-
դիր և եթ լինել յօժարութեանց բնութեանս որ ցան-
կալի են մեզ և զորս սանձահարէ քրիստոնէութիւն :
Իսկ առ 'ի լինել քրիստոնեայ՝ հարկ է մարտնչել ընդ
նոսա : Գիտիցէք, տեսրք, ընդ որ զարմանամ ես 'ի
խորհել անդ իմում ընդ անբիծ և անմեղիւն խառու-
թիւն աւետարանին որով դատապարտէ նա զախտս
և զանկարդ յօժարութիւնս, զամբարտաւանութիւն,
զցանկութիւն և զադահութիւն. ոչ ընդ այն եթէ գը-
տանիցին անհաւատք, այլ մանաւանդ ընդ այն եթէ
սակաւին գտանին հաւատացեալք. քանզի ամենայն
ինչ թշնամի է կրօնից՝ բաց 'ի ճմարտութեան :

Բ. Ըստ իմաստութեան ևոցս .

Բաւական են ցայտլայր ասացեալքս՝ առ 'ի ճշգիւ գտակաւ 'ի վերայ հասանելոյ համարոյ արանցն՝ որով պանծայ անհաւատութիւն . այլ արդ քննեսցուք և զլուսաւորութիւն յետին ժամանակացս՝ յորում ամբարշտութիւն ձգեալ տարածեաց զիւր իշխանութիւն : Կարի մեծագոյս պանծանօք հռչակեցան հնարագիտութիւնք ութնտասներորդի դարուն , և բարգաւաճութիւն գիտութեանց և մտացաթիւ թուիչք մարդկեղէնս հանճարոյ . և թուի իմն այնպէս եթէ յառաջ քան զայն ժամանակսն՝ Եւրոսլա առհասարակ կայր 'ի թանձրամած տգիտութեան , և զի ուր ուրեմն ծագեալ ճշմարտութիւն արեգականն՝ փարատէր զմռայլս խաւարի : Ոչ կամիմ , տեարք , կապտել զգարդ վերջին 'ի մասնէ փառայն որնմին սեպհական է , քանզի անիրաւ լինէր ձեռնարկդ և անօգուտ . վասն որոյ զգոյշ կացուք 'ի ծայրայեղ խոտորմանցն , և մի մոլորեացուք առաւելազանց նախանձու գովելոյ զանցեալսն և անարգելոյ զներկայս , այլ պատկառ կացցուք արդարութեան , և զայն եւթ ասացուք՝ որում հաւանին ամենայն մարդիկ զերծք 'ի կուսակցութենէ :

Հերեցէք ինձ մանրապատում լինել՝ առաւել քան յայլ նուազս՝ յօտարոտի խուղարկութիւնս դրաւորականս , որք ցարդ հեռի ելին 'ի քրիստոսական բեմոցս . այլ դատ որում պաշտպանել առաջի կայ ինձ , ներէ՝ մանաւանդ թէ և հարկեցուցանէ իսկ զիս՝ 'ի նորօրինակ պատասխանատուութիւնս : Քանզի զիսորդ հնար իցէ առանց պարզաբար իմաստասիրական բանակոռութեանց , և հանգիտազօր զուգակշռութեց՝ դարձուցանել 'ի գիտութիւն կրօնից զերիտասարդացն խումբ մոլորեալ , որոց մտահաճութեամբ արբեցեալ համարին եթէ դարն անհաւատութեան եկաց իսկապէս դարագլուխ լուսոյ և իմաստութեան , և զի յառաջագոյն առ տգիտութեան և խօթամտութեան հաւատային մարդիկ ամենայնի . թէ և կարի անտեղի իցէ այս նոցա յետսամտութիւն : Արդարեւ աւաղելի իմն է

բռնադատութիւնս որով հարկիմք 'ի բեմէ տասի աւել տարանին բարբառել 'ի չեզու՝ որ անծանօթ էր նմին մինչև ցայսօր. այլ հարկ է յանձին ունել և զայս առ 'ի շահ օգտի նոցին իսկ կրօնից: Տուք ինձ դարձեալ ազատութիւն մի շարամանութեամբ բանից դարձուածոց բարբառել առ ձեզ. որ թէ և վսեմացուցանել վսեմացուցանեն զբանս՝ այլ և անիմանալիս և մթինս զնոյն գործեն: Քանզի և այնմ արժան է միտ զնել զի տարօրինակ իմն է կաճառս ունկնդրաց, և բանախօսութիւնս մեր սքանչանլէ զպարզութիւն:

Ապա ոչ յուրաստ կամք եթէ 'ի յետին ժամանակս մերձաւորս մեզ՝ ընդարձակեցան յոյժ սահմանք փորձառական բնաբանութեան, աստեղաբաշխութեան, տարրալուծութեան, բուսաբանութեան և բնապատմութեան. և զի մասունք չափաբանական գիտութեց ճոխացան 'ի նորանոր օրէնս և 'ի գիւրագիւտ հաշիւս և յօգտակար գործածութիւնս նոցին. և զի դարձեալ մէն մի մասունք գիտութեանց առաւել ևս զարգացեալ բարգաւաճեցին. և զի հետադոտ տեսութիւնք ուղղաշաւիղք՝ նորանոր գիւրութիւնս հայթհայթեցին ճարտարս և օգտակարս երկրագործութեան, արուեստից, մեքենականութեան և նաւուղղութեան. և զի ութևտասներորդ դարու ընծայելի են գիւտք չորից մտլորական աստեղաց, ոգանչելք ելեքարականին, հանքաբանութիւն վերառեալ 'ի դասս գիտութեանց, չրջայածութիւնք հռչակաւորք զերեսօք երկրի, վարժարանք իլից և համերց և կուրաց, նա թէ կամիցիք՝ և դունտք օգապարիկք, որք մի քան զմի սկանծալք են: Տեսանէք զի ոչ ինչ անտեսեմ ամենևին յիւրոց պարծանաց. բայց 'ի տալ նմին զարժանիսն՝ մի անիրաւեսցուք դարուց երիցագունից քան զնա, խոստովանեալ անկեղծութեամբ եթէ արահետ գիտութեանց և արուեստից բացեալ էր յառաջ քան զվերջին դարդ, և կանխաւ իսկ հնարեալք էին ճարտարութեան գիւտք մեծամեծք, և հանճար մարդոյ գերաթափչ սլացեալ փառօք 'ի վերնագաւառս բնական աշխարհիս որպէս և մոտաւորականին: Օրինակ իմն՝ երիցագոյն ժամանակաց քան զդարն ութևտասներորդ գրելի են արուեստ սուպերութեան և կողմնացոյց և վառօք անթոց պատերազմի, և օրէնք ընթացից աստեղաց, և ծանրու-

Թիւն օդոյ, յարադրութիւն գրահաշուի յերկրաչափական մակացութիւնս, և նշանակք բանաթիւք 10-կարիթմոս 'ի յունէն կոչեցեալք, և հաշիւքն տարբերականք և ամբողջականք, և ձգողութիւն արեգեփական և տարրալուծութիւն լուսոյ. հաշիւք գիսաւոր աստեղաց, և ծանրաչափ և ջերմաչափ և մանրացոյց և հեռագիտակ և օդահան մեքենայ և այլ անբաւհնարագիտութիւնք հռչակաւորք՝ որք մեծապէս սատարեցին 'ի բարգաւաճանս հանձարոյ մտաց 'ի չափաբերական և 'ի բնաբանական գիտութիւնս, և ըստոյգ և իսկական են յիշատակեալքս՝ զոր չէ հնարմարդոյ եղծանել: Ապաքէն 'ի յետին դարու ձեռագէտք ճարտարք երկայնամիտք և անխոնջք՝ առաւելագոյն արուեստիւ և չափակցութեամբ յարգարեցին և նորոգեցին զմասունս շինուածոյս և զսիւնս ինչ նորա ածին 'ի կատարումն, և դիւրամատոյց ևս գործեցին զնոյն լուծեան ժողովրդեանն. այլ շինողք ճարտարապետք կացեալք յառաջագոյն քան զնոսս՝ գծագրեալ էին զնոյն խիզախ և խմաստուն ձեռամբ: Ի հաստատութիւն բանիցս առաջի արարից զանհերքելի բանս Տ. Մոնթիւքլայ որ 'ի Պարսնաթէան լախաբախան¹ յետ գովելոյ զերկրաչափս իւրոց ժամանակաց՝ յաւելու ասել. « Սակայն եթէ որ ուշով քննեսցէ զճոլած և զգերաթուիչ սլացս գիտութեանց՝ և մանաւանդ չափաբերականին յեօթնևտասներորդ դարու, հարկ է նմին խոստովանել եթէ որչափ և 'ի կատարումն ածցեն զնոյն յետագայք, սակայն մեծագոյն մասն պարծանաց անկ է այնմ որ զարահետն երաց շաւիղ պանծալի »:

Եւ եթէ որ 'ի գէմս ինձ ածցէ եթէ 'ի վերջնում դարու բնական գիտութիւնք և չափաբերականք առաւել ևս յընդհանուրս մշակեցան, խոստովանիմ և ես. բայց և առ նմին ցուցանեմ՝ զի 'ի խնդիրս մեր առաջիկայ արժան է նկատել առաւել զհանձար վարժապետաց վեհագունից քան զբաղմութիւն տարփաւորաց գիտութեանն, և 'ի տաղանդոյ մանաւանդ քան 'ի թուոյ բերել դատաստան զիրացն. զի Նևտոն ինքնին միայ-

¹ Մասն Դ. գիրք Ա. Թ. 7:

նակ առաւել փառս յաւելլու գիտութեանց, քան ըզ-
յիսուն իմաստունս ստորագասս. որպէս և Պոսիւէ
առաւել պանծալի կացուցանէ զպերճախօսութիւն
քան զհարիւր ճարտասանս յետագասս: Զայն ևս
արժան է ինձ յուշ ածել՝ զի թէ և գեղեցիկ յոյժ ի-
ցեն հրահանգք չափաբերականք, սակայն օտար են ՚ի
ծանօթութենէ մարդոյն և պարտուց նորին և ընթա-
ցիցն ՚ի քաղաքական և ՚ի տնական կեանս. և զի ՚ի
վեր քան զամենայն արժանաւոր ուսումն մարդոյ՝ է
մարդն ինքնին. և ողջ միտք ցուցանեն մեզ զի թէ գի-
տութիւնք ոմանց և եթ են կարեւորք, և աշխատութիւն
բազմաց, սակայն առաքինութիւն ամենեցուն է ան-
կաւոր. և զի դարն ութեալսն երորդ որ կամէր ծա-
ւալել առ հասարակ զչափաբերութիւն յամենայն
դասս մարդկան, անկ էր նմա ամօթահար լինել մանա-
ւանդ քան եթէ պարծել ընդ եռանդն հաշուոց: Ապա
կարի խօթամիտ մոլորութեան է կարծել եթէ շաւիղ
գիտութեանց հազիւ ուրեմն ծանօթ էր յառաջ քան
զդարն յետին:

Գ. Ըստ իմաստասիրոշքեան.

Այլ ասեն եթէ վերլուծութեան էր դարն և իմաս-
տասիրութեան և խոհական մտաց. նոյն դարձեալ
թշնամի ամենայն կանխակալ մտահաճութեանց, ո-
րով և իշխանութիւն նորա գեր ՚ի վերոյ քան զամե-
նայն դարս երկացոյնս: Քաջ է, տեսցուք ապա եթէ
զի՞նչ խորհել արժան իցէ զիմաստասիրութենէ վերջ-
նոյ դարուդ և զանուանակոչութենէն որ շնորհեցաւ
նմա՝ Դար իմաստասիրութեան:

Հաւանիմ՝ և ես զութեալսն երորդ դար առաւել
քան զայլս համարել դար իմաստասիրութեան՝ եթէ
իմաստասիրութիւն ոչ այլ ինչ իցէ եթէ ոչ ոգի աս-
տուածանդիտութեան՝ որ միշտ զհնութեանն անուն
յեղեղէ առ ՚ի մոռացօնս արկանել զարարիչ նորա.
որ արդարացուցանէ զամենայն ախտս և անարգէ զա-
մենայն առաքինութիւնս, և զքնութիւն մարդոյ հան-
դոյն իմն դնէ գործւոյ կամ անկոյ և կամ առ առաւելն՝

անասնոյ անբանի որ ընդ օրինօք հարկի կայցէ, և որ մերժելով 'ի սրտից մարդոյ՝ որպէս և 'ի համագոյիցս, զծանօթութիւն Աստուծոյ, ջնջէ և զզգածմունս կրօնից՝ որովք միայն հրահանգին ազգք խուժագութք, և հրահանգեալքն հանապազորդեն 'ի բարգաւաճանս. եթէ իմաստասիրութիւն համարիցի ոգի անձնապանծ յանդգնութեան՝ որ առ ոչինչ գրէ զփորձս հանդիսից դարուց անցելոց, և արհամարհէ զվկայութիւն արանց վեհագունից, դսրովէ զսահմանադրութիւնս օրինաց կայկայեալս անբաւութեամբ ժամանակաց՝ յամենայնի խնդրելով զնորաձեւութիւն, և անգէտ խօթամտութեան համարելով զեղեալն. եթէ իմաստասիրութիւն գրեսցի ոգին ամբարշտութեան որ ծայրակաուր յաղաւէ և կամակորէ զգիրս սուրբս առ 'ի ծանակել զնոսա, և կամ թարգմանէ զնոսին և մեկնաբանէ աներասանակ և սղծաշուրթն բերանով, և 'ի տարեգիրս եկեղեցւոյ խոյզ և խնդիր արարեալ ախտից և գայթակղութեանց՝ հնարի աղարտել նոքօք զկրօնիցս սրբութիւն՝ որ հեծէն և դատապարտ առնէ զայնոսիկ. և առ նմին ընդ լուութեամբ քողարկէ զվեհագոյն առաքինութիւնս՝ զորոց զօրինակս կրօնք միայն ետուն աշխարհի, և առագաստէ զմեծամեծ բարիսն որ յորդեցին 'ի նմանէ առ ազգս մարդկան. հուսկ ուրեմն եթէ իմաստասիրութիւն ոչ այլ ինչ իցէ եթէ ոչ անաստուածութիւն, նիւթապաշտութիւն, և բաշխից և աստուածեանցն աղանդք և սկեստիկեան երկմտութիւն, այո՝ հաւանեալ եմ և ես զի դարն ութևտասներորդ ըստ առաւելադանցութե իցէ դար իմաստասիրութեան: Քանզի բնաւ չերեցան 'ի քրիստոսադաւան ազգի այնչափ գրիչք որք հրապարակաւ ուսուցին թէ ոչ գոյ Աստուած, և զի տեսչութիւն՝ ձայն իմն է աննշան, և զի ցնորք մտաց են հանդերձեալ կեանք, և մարդ ոչ է ճոխացեալ ազատութեամբ կամաց, և հնարագիտութիւնք մարդկայինք են ախտք և առաքինութիւնք, և քրիստոսական կրօնք չեղձակոյտ իմն են սնտախազործ սաշաւամանց: Եւ այնչափ բարձրաձայն և յաճախակի աւանդեցան մոլար վարդապետութիւնքս 'ի վերջնում դսրու անդ, և յայնքան մատեանս աւանդեալ կան խոհեքքս՝ որք պարծանս անպառուճակ երկասիրողայն նիւթեցին,

և այնչափ յայանի են և անհերքելի և 'ի թշնամեաց կրօնից իսկ խոստովանեալք՝ մինչ զի աւելորդ ինչ է վկայութեամբ հաստատել զասացեալքս:

Իսկ մեք ոչ 'ի միշար վարդապետութիւնս յայսոսիկ հաստատեմք զիմաստասիրութիւն, զի այնք ապակա նութեան մտաց մարդկան են ծնունդք և կամ պատ ճառք՝ փոխանակաւ. և ոչ պատրեսցեն զմեզ ճոռ մութիւնք բանից, մինչև մեծարել զյիմարական վարդապետութիւնսդ՝ սակս գեղեցիկ անուանցդ ընդ ուրովք պատրուակին. և ոչ անշատ համարիմք զիմաստասիրութիւն յիմաստութենէ և յողջախոհ մտաց և 'ի ճշմարտութենէ և յուղղութենէ վարուց՝ որ արդարս և երջանիկս գիտեն յարդարել զմարդիկ: Սուտ անունն իմաստասիրութիւն ընդ ամս վաթսուն թեմբրեցոյց զԵւրոպէ 'ի խառնաձայն շփոթս իւրոց դրութեանց առ 'ի հերքել զկարծեցեալ մտահաճութիւնս մարդոյ. և չիցէ տակաւին ժամ զարթնոյ և եկակոչ աւանելոյ զայն՝ որ առանց իշխանութեան, և ոչ առաքեալ յուսմէք, գատեաց զտիեզերս բովանդակ: Արդ կամ ոչ լինիմք հասու մտաց իրերաց՝ յորժամ զիմաստասիրութենէ բանք իցեն, և կամ ոչ այլ ինչ է իմաստասիրութիւն բայց ուղիղ եղանակ խորհելոյ և խօսելոյ զայլևայլ մասանց մարդկայնոցս ծանօթութեանց. որով որչափ առաւել գտանին յողջի ռւբեք ողջամիտ սկզբունք ուղղութեան վարուց և ընկերութեան և արգասաբերք խաղաղութեան և արդարութեան և պահպանութեան օրինաց, այնչափ առաւել իմաստուն և բանաւոր համարեսցի ազգն այն, որով և առաւել իմաստասէր: Ապա իմաստասիրութիւն ոչ 'ի յօժարութենէ ճշգրիտ և բնական մտկացութեանց յառաջ դայ, և ոչ 'ի ցանկութենէ բանասիրական հրահանգաց և արուեստից. և չէ որ իմաստասէր այնու՝ զի ընթերցեալ է զՊոսիւէ և կամ մտախորհ լեալ 'ի գիրս Լոբի և կամ գեգերեալ յերկասիրութիւնս Մոնթէսքիէօի. և ողին իմաստասիրութեան ոչ 'ի հատակաուր զննութիւնս բուսոցն է և ոչ 'ի գիտութիւն հայեցողական սկզբանց և հաւաքաբանութեց: Քան զի մարթ է ումեք ամբարել 'ի միաս իւր զարուեստական բառս ամենայն գիտութեանց և զանուանակոչութիւնս, և զամենայն ոճս և զտարազս գիտութեանց,

և զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց վարդապետել զգգացողութեանց և զկերպարանաց մտաց, զբնական և զբարոյական կազմութենէ մարդոյ, զքաղաքագիտութենէ և զպետութեանց, և սակայն 'ի վերջ ամի տրամաբան ոք լինել անզօր, և ճարտարախօս փանաքինա և զարտուղեալ անգամ մտօք, որով և իմաստակքան էթէ իմաստասէր: Որպէս ունիմք առ այս օրինակս զմատենագիրսդ որ ստուարակարկատ մատեանս յօրինեցին առ 'ի ուսուցանել զանաստուածութիւն՝ որ վատթարագոյնն է 'ի մոլորութիւնս մարդոյ. և կամ այնքան սուտակասպաս բանս կարգեցին զօրինաց և զիշխանութենէ, զուղղութենէ վարուց և զգաստիարակութենէ և զգալրութենէ, որք այժմ 'ի մոռացնս անարգութեան անկեալ կան՝ փորձոյ իրացն յանդիմանելով զստութիւն նոցին: Քանզինա միայն է իմաստուն և իմաստասէր որ յամենայն ազգս գիտութեանց սիրէ և 'ի խնդիր լինի ճշմարտութեան տենչանօք, և ընթանայ ընդ շաւիղս որ ածեն առ նա, և որ 'ի բանս իւր և 'ի գործս ցուցանէ ակներև զողջմտութիւն և զճշմարտասիրութիւն. և անանջառք են 'ի միմեանց ուղղադատութիւն, ողջմտութիւն և ոգի իմաստասիրական: Զի որ այն 'ի դարս առաքինագոյն իցէ. ոչ էթէ յորում յաճախագոյն բանք լսիցին զառաքինութենէ, այլ այն յորում առաւել յանձինս իւրեանց բերիցեն զնոյն մարդիկ: Ապա որ դար առաւել անկաւոր իցէ իմաստասէր անուանակոչութեանդ. ոչ այն յորում միշտ բանք յաճիցին զիմաստասիրութենէ, այլ այն մանաւանդ յորում իսկապէս ուղղագոյնս խորհին մարդիկ և խօսին զզանազան նիւթոց ծանօթութեանցս մերոց. այնչափ յայտնի են ասացեալքս զի շատ է լսել՝ առ անդէն խելամտելոյ ճշմարտութեան բանիցս: Այս իսկ է ահա կանոն ուղղութեան առ 'ի դատելոյ էթէ արդարեւ դարն ութնատասներորդ իմաստասիրագոյն էր քան զնախընթացն: Այլ արդ անցուք առ վայր մի և ընդ զանազան մասունս մերոց ծանօթութեանց:

Յիմանալիս և 'ի մտաւորականս ոչ այլ ինչ է իմաստասիրութիւն բոյց ելանել ամբառնալ 'ի պատճառս իրաց և 'ի սկզբունս նոցին, զոչսն ճշմարիտ զատել անջատել յայնմանէ որ խաբուսիկ պատկեր է նորս:

'ի կշիռ բանաւորութեան ամէլ զկարծիս գուհիկս, և ցուցանել մտաց զլաւիլ ընդ որ արժան իցէ գնալ 'ի խնդիր ճշմարտութեան. արդ իցէ հնար չտեսանել ըզդրոյն զայսոսիկ 'ի Պաքոն, 'ի Տէքարթ, 'ի Նայսիկ, 'ի Մալպրանշ և 'ի Նոք որ յառաջ իսկ էին քան զգարն ութնութեաներորդ: Դարձեալ 'ի բնական գիտութիւնս՝ ճշմարիտ իմաստասիրութեան է հետազոտել շնամագոյնց ստեղծուածս, և զննել զիրս և զերևոյթըս՝ փորձառութեամբ, 'ի բաց կալ 'ի սնտոի տեսութեանց, և խնդրել ոչ որ ինչ կարէն լինէ՝ այլ որ ինչ էն, ոչ մտացածին դրութիւնս, այլ զճշմարիտ յարմարութիւնս օրինաց բնութեան. և իցէ թէ յայսոսիկ աւանդայն անյիշատակ մնացեն Կոպերնիկոս և Քեպլէր, և Գալիլէոս և Բասցալ, Պայլ և Նևտոն՝ որ ոչ ութնութեաներորդ դարու են ծնունդք: Իմաստասիրութիւն է 'ի պատմութեան և 'ի քաղաքագիտութեան՝ անաչառ և լուսաւոր քննադատութեամբ զննել զվէսս և շնախօսութիւնս ազգաց՝ առանց յանդգնութեան, որով 'ի յայտ գայ ճշմարտութիւն, և ճշմարտանմանութիւն 'ի ստութենէ որոշեալ բացագրի: Իմաստասիրութեան է դարձեալ խրատս յուշարարս և կարևորագոյնս քաղել 'ի տարեգրաց ազգաց և 'ի խորին բնութենէ վարուց արանց ականաւորաց. և հնար իցէ և յայտ լուել զանուանս Մապիոնի, Պետալիոսի, Թիլլմոնի, Ֆլէօրէայ և Պոսիւէի, որ երիցագոյն են քան զգարդ. ութնութեան: Իմաստասիրութեան բարոյականին և իրաւագիտութեան է պարզել զգաղանիս սրտի մարդոյ և կանոնս վարուց սահմանել, և կորովամիտ հանձարով կարգել զմիութիւն, զօգի և զզուրակցութիւն օրինաց. և ո՞րք անծանօթ կայցէ անուանց Մասիոնի և Պուրտալուի, և Նա Պրիւյէրի և Տոմայի որ 'ի դարուն Նուգովիկոսի ԺԴ կացին վեհագոյն վարժապետք:

Արդ հարցանեմ առ ձեզ, տեաքք, եթէ զինչ ինչ պահասէր դարուն առ 'ի քաջ խորհելոյ և զիմաստասէրդ անուն յանձին բերելոյ, յորում այնքան վեհագոյն հանձարք ելին կանգնեցան, զորոց և զյուրովիցն ոչ յիշեցի զանուանս և զգործս նոցա և զտեսութիւնս: Այլ աներկբայ իմն է զի և յայնժամ մարթ էր մարդկան մոլորել. զի տկարութիւն մտաց յարակից է նմին

յամենայն ժամ և յամենայն տեղիս. և իմաստասիրութիւն ոչ 'ի սպառ անպարսաւ առնէ զմարդ 'ի մոլորութենէ. սակայն և յայանի է զի գիտութիւն խորհելոյ կարի բարգաւաճեալ էր յայնժամ յառաջ քան զգարդ վերջին, յամենայն ազգս գիտելեաց յորս պարապին միաք մարդոյ 'ի վերայ երկրի:

Եւ զի՞նչ հնարեցան հակառակորդք առ 'ի ընդ վայր հարկանել զգարն Լուգովիկոսի ԺԻ, և պանծացուցանել որ զհետ եկն այնմ: Դէմ ընդդէմ կարգեցին ըզբարեմասնութիւնսն զորս համարեցան առաւելութիւն պայծառացեալս 'ի միում միում 'ի նոցանէ, բայց այնու օրինակաւ զի յետինն նախամեծար ցուցցի, ասելով եթէ եօթնևտասներորդն դար բարգաւաճ գտաւ 'ի խիղախ ստեղծագործութիւնս և 'ի չքեղ երևակերպութիւնս մտաց և 'ի գեղեցիկ դպրութիւնս, իսկ ութևտասներորդն ուղղախոհ բանիւ. և քանզի մոլորութեք յարակիցք են իրերաց՝ անտի առնուին ցուցանել պանծանօք յօժանդակութիւն անհաւատութեան՝ եթէ կշիռ 'ի դարու անդ զարգանալոյ բանին յաղթանակ կանգնեաց ամբարշտութիւն: Այս իսկ է ահա հիմն խելամոռութեան՝ զոր 'ի բազում կերպարանս առաջի արարին՝ զանհաւատութիւն 'ի բանականութենէ ծագեալ համարելով, և զոր քննել առաջի կայ մեզ առ տեղեալս:

Արդ ասի եթէ երևակայութեան էր դարն Լուգովիկոսի ԺԻ: Արդարեւ երջանիկ համարելի է դարն այն երևակայութեան, և ուխտիւք խնդրելի վերանորոգութիւն նորին և 'ի սպառ տեղութիւն յամենայն ազնիս աշխարհի, եթէ նովին և եթ չափաբերական ստուգութիւնք ելին յայանեցան 'ի ձեռն Բասդալի. եթէ երևակայութեամբդ այդու 'ի լոյս ել նորոգ իմաստասիրութիւն կամ լաւ ևս ասել հաստեցաւ Ճմարիտն 'ի ձեռն Վարդեսիոսի. եթէ նովին կարաց Նևտոն հաստատել զիւր գրութիւն՝ որ թէ և չիցէ անթերի՝ այլ հրաշակերտ իմն է մարդկային մտաց. եթէ երևակայութիւն և եթ բաւական գտաւ յարդարել 'ի ձեռն Թիւրենեայ զուղմական յօրինուածս մարտից, որովք 'ի ձեռս եբեր նա զյաղթութիւն և զքաջանունութիւն. եթէ նովին հնարեալ տուան հրովարտակքն հռչակաւորք՝ արգասիք բանախօսութեանցն Սէկիէի և Թալո-

նի. եթէ երևակերպութեան եւթ գրելի է իմաստուն
 թագաւորութիւն Լուդովիկոսի ԺԴ, խոհական անտե-
 սութիւն Քոլպէրայ, և Վոպանի պատասպարել զա-
 մուրս աշխարհին. և եթէ երևակայութեամբ եւթ
 հնար իցէ որպէս զՊոսիւէ յօրինել զճարտարախօս և
 զքաղաքագէտ գիրսն որ Յաղագս տիեզերական պատ-
 մութեան, և կամ իբրև զՅենեւոն տալ թագաւորաց
 և ազգաց զխանդակաթ խրատս ուղղութեան. հուսկ
 ուրեմն եթէ երևակայութիւն եւթ բաւական գտաւ
 դերաթուիչ մտաց ականաւոր արանցս եթէ 'ի գիրս
 իւրեանց և եթէ 'ի գործս անմահականս: Եւ չտեսա-
 նիցէք եթէ առ 'ի գլուխ տանելոյ զգեղեցիկ և զմեծա-
 մեծ արարս զորս յիշատակեցաք՝ հարկ է թէ 'ի գոր-
 ծոնս նոցին իցէ կորով մտաց, նրբութիւն հանձա-
 րոյ, խոհական դատաստան և խորիմաստ զննութիւն՝
 որք ճգունք մեծամեծք են մարգկայինս հանձարոյ:

Ասեն դարձեալ հակառակորդք եթէ բանասիրու-
 թեն էր դարն Լուդովիկոսի ԺԴ. խոստովանութիւնս այս
 անձնադատ շատ է ինձ 'ի հերքել զնոսս անվաստակ:
 Հաւանիք դուք ասել եթէ պարծանք մատենագրու-
 թեան ընծայելի է դարուն Լուդովիկեայ. բաւական
 է ինձ այդ և չեն ինձ պէտք այլոց բանից 'ի ցուցանել
 եթէ դարն այն դերածայրեալ էր և 'ի բանաւոր միտս.
 Թերևս օտարոտի իմն թուեսցի ոմանց ասացեալս, զի
 յորմէ հետէ իշխանութիւն անց 'ի ձեռս իմաստակաց,
 և մտահաճութիւնք անթիւք ծաւալեցան 'ի նոցանէ,
 ուղղամտութիւն՝ չափազանցութիւն բանից համարի:
 Այլ ես ոչ դադարեցայց ասել եթէ դարն յորում
 բարգաւաճեն բանասիրութիւնք՝ հարկ իսկ է նմա զի
 և յողջամիտ իմաստասիրութեանն իցէ երեւելի: Քան-
 զի յանթերի կատարելութիւն գպրութեանց՝ անհրա-
 ժեշտ կարևոր է խորին ծանօթութիւն բարւոյն և գե-
 ղեցկին, և հանձար մեծ 'ի քննել և 'ի դատել զյարա-
 բերութիւնս իրաց և պատշաճից, առ 'ի մերժել զսը-
 տութիւն և յընդգրկել զճշմարտութիւն, առ 'ի զօ-
 դել զմասունս անջատս՝ և 'ի գեղեցիկ միութիւն վե-
 րածել զնոսս. և յամենայնի ճշմարտի առած հոով-
 մեական քերթօղին եթէ սկիզբն և աղբիւր գեղեցկին
 է բանն մտաց: Քանի նուաստագոյն ինչ զճարտարա-
 խօսութիւն համարէր որ եթէ վարկանէր զնա ոչ այլ

ինչ բայց տաղանդ փանաքի շարագասելոյ զբառս ընդ միմեանս և ձեւելոյ զխօսս և զգարձուածս բանից. արդարեւ բանիւ բարբառոյ փայլեն խորհուրդք մտաց, որպէս և նիւթք 'ի ձեռն լուսոյ գունաւորեալք գան 'ի տեսութիւն աչաց. բայց և առ նմին բարբառ առանց ճմարաութեան խորհրդոյ՝ զօղանջիւն իմն է սնուտի և ցնդական: Որ որ անգէտ է և անկարող 'ի հաստատել զսկզբունս ճմարիտս և գեղեցիկ իմն կարգաւ յառաջ ածել զցուցակութիւնս, և անկարող 'ի լուսաւորել զմիտս պայծառ լուսով՝ և հզօր և խիզախ ըստեղծաբանութեամբ ապշեցուցանել զսիրտս, այնպիսին առ առաւելն ճամարտակ միայն է և ոչ ճարտարաստ. իսկ առ 'ի յօրինուած գեղեցկահիւս ճառի և քերթուածոյ՝ պէտք են նախագիծ ստուերագրի; կարգաբանութեան և զուգակցութեան մասանց անխզելեաց՝ որ 'ի միութիւն զնոսա ածիցեն. և յիմաստն խնդրելի է խորախորհուրդ ճմարաութիւն որպէս և 'ի նկարագիրսն. քանզի և անջատել զարամաբանութիւն 'ի պերճախօսութենէ, և բաժանել զբառս և զիրս 'ի միմեանց՝ ոչ այլ ինչ է բայց անգիտութիւն գրաւորական հանճարոյ: Չիք ինչ գովելի և գեղեցիկ՝ բայց որ ճմարիտն է, և սակս այսորիկ սուտանուն ի մաստասիրութիւն անցելոյ դարուն ոչ գովելի է և ոչ գեղեցիկ. և սակս նոցին իսկ պատճառաց այնչափ երկասիրութիւնք դարուն Նուգովիկոսի ԺՎ տանին յանձինս զգրոշմ և զինիք անմահութեան:

Եւ ուսալ՝ արդեօք յառաջ եկն զանազանութիւնս այս տաղանդոյ և զօրութեան մտաց, որով դարն Նուգովիկոսի ԺՎ երևակայութեան դար կոչեցաւ. և որ զհետ եկն այնմ մտաւորական: Թերեւս անտի զի ոմանց 'ի մատենագրաց հաճոյ թուեցաւ պատկեր իմն յօրինել ծանօթութեանց մարդոյ՝ յորում ոմանք 'ի ծանօթութեանցս յիշողութեան համարին՝ որպէս ըգպատմութիւն, և այլք երևակայութեան՝ որպէս քերթողութիւն և արուեստք: Բայց մի շացուցեն զմեզ զանազանութիւնքս նրբինք այլ ոչ հաստատունք. որք ըստ իս ոչ միայն անօգուտք են և անկարողք քայլիւ միով անգամ՝ յառաջ մղելոյ զհանճար մարդոյ, այլ և մոլարք և խիթալիք: Այսպէս 'ի զիրս ուրեք որ կոչի Պարիէր Դըռնէանց որ յաճի 'ի ձեռս ամենեցուն, պատ-

մութիւնն՝ յիշողութեան վերագրի, որ ամենեւին անի-
մաստ ինչ է։ քանզի ճշմարիտ է ապաքէն զի յիշողու-
թեամբ բազում ինչ իրաց գիտակ է մարդս, և առանց
նորա և ոչ իմիք։ բայց մի թէ հնա՛ր ինչ իցէ առանց
ուղղագատութեան մտաց յիշողութեամբ ևեթ դրեւ
զպատմութիւն։ և մի թէ յիշողութեամբ միայն ակա-
նաւորք եղեն գրիչքն պատմականք Տակիտոս, Պոսիւէ
և Ռոպերթսըն, և ո՞րք ոչ տեսանիցէ զի առանց ու-
ղիղ քննադատութեան և ընտրողութեան անձանց և
իրաց, և միով բանիւ՝ առանց լուսաւոր մտաց ոչ վե-
րագոյն համբարձցի պատմագիր քան զսինքնոր գրիչս։
Նոյնպէս և զքերթողութիւն՝ երեակայութեան գրեն
սեպհական։ բայց երեակայութիւն անբաժ յուղիղ
մտաց՝ ցնորք ինչ են և բանդագուշանք։ և ՚ի զուր է
զեղերեսել զխորհուրդս մտաց երպնեւրանգ պայծա-
ռութեամբ։ զի ՚ի թերանալ ՚ի ճշմարտէն՝ անկաժ լի-
նիցին քերթուածքն։ մի թէ երեակայութեամբ ևեթ
քերթողք բանաւոր մտաց կոչեցան բանաստեղծքն
հոտլմայեցիք և փրանկիացիք՝ որ օրէնսգիրքն համարին
գրաւորական պետութեան։ Ապա օտարացուցիչ իմն
հնարագիտութիւն է քան եթէ իմաստասիրական՝ ան-
ջատել զանբականելի կարողութիւնս հոգւոյ և առան-
ձինն սահմանել նոցա վայր և սաշտօն սեպհական։
Ուղղամտութիւն ինքնին միայնակ առանց երեակայու-
թեան՝ չկարիցէ արդեօք ՚ի սոսկական դասուէ վեր
համբառնալ զմարդ։ բայց և երեակայութիւն առանց
ողջմտութե՝ խօշական իմն է ցնորք դահալէժ։ Ամե-
նայն կարողութիւնք հոգւոյ զօղեալք են ընդ միմեանս
և օժանդակ իրերաց, և ՚ի միաձայնութենէ նոցին և ՚ի
զուգութենէ զօրութեանցն յառաջ դայ տաղանդ, և
՚ի բարձրագոյնան ձգտելոյ ծագէ հանձար։ Եւ կամե-
ցեալ ՚ի ձև հաւտքաբանութեան բովանդակել զասա-
ցեալքս ցայսվայր՝ ասելի է. ուղիղ իմաստասիրութիւն
է քաջ խորհել և խօսել զզանազան նիւթոց մարդ-
կայինս ծանօթութեանց. և անհերքելի է սկիզբնս և
յայտնի. արդ ՚ի դարու անդ լուգովիկոսի ԺԴ նոյն
պէս քաջ խորհեցան և խօսեցան մարդիկ՝ որպէս և ՚ի
դարն յետագայ՝ որպէս և ցուցաւ իսկ հաստատու-
թեամբ, ապա նոյնչափ իմաստասէր էր դարն այն
նախկին որպէս և երկրորդն. և տեսանէք զի ոչ յան-
չափսն նկրտին բանք եղբակացութեանս։

Այլ այժմ ներեսցի ինձ արդեօք վարկածս ինչ յաւաջ ածել՝ որ որչափ և օտարոտի իմն թուեսցի՝ այլ սակայն յայտնագոյնս յանդիման արասցէ զվախճան երկոցուն բանախօսութեանցս վերջնոց։ Համարեսցուք, և մտօք ՚ի կենդանութիւն կոչեսցուք և մերձ դիցուք միմեանց զազգան որք կացին ՚ի սկզբանէ անտի վերանորոգելոյ դարութեանց յաւուրս թագաւորութեան Փրանկիսկոսի Ա. կարգեսցուք ՚ի մի կողմն զմտահաճ իմաստունան՝ որ ընդդէմ կացին աստուածային յայտնութեան, և ՚ի միւս կողմն զայնոսիկ որք սաշտալան կացին այնմ յերկից դարուց հետէ։ Թուի իմն ինձ տեսանել երկուս տաճարս բացեալս առաջի իմ, միումն ՚ի նոցանէ բերելով գիր ՚ի ճակատուն Տաճար բանի, և միւսումն՝ Տաճար քրիստոնէութեան։

Մտանեմ նախ ՚ի տաճարն բանի և տեսանեմ զի անհաւատութիւն ընդ անուամբ իմաստասիրութեան քարոզէ անդանօր խրատս իմն ուղղութեան վարուց դիւրընկալս, հիմնեալս յանձնասիրութիւն և ՚ի հեշտասիրութիւն, և ՚ի բովանդակ վարձս հետեւողացն խոստանայ զդառնալն յոչէութիւն և կամ անծանօթ իմն և անստոյգ ապագայս. տեսանեմ անդանօր զբազումս յաշակերտաց նորա որ անծանօթ են մեզ ամենեին, դարձեալ և զսակաւս ՚ի ծանօթից, և զոմանս և եթ յականաւոր մարդկանէ՝ յորս հայիմ մտադիր. ՚ի նոսա համարի է Պայլ՝ որոյ գրիչ ձեռին ծփայ գոգցես յունայնութեան և տարածի զնովաւ ծուխ միգապատ՝ մերթ ընդ մերթ արձակելով կայծակունս լուսոյ շլացուցիչս աչաց. անդ է և Վոլդէո. որ այսպանէ և ծաղը առնէ զնմ, և զԱստուած և զմարդիկ առհասարակ դարովէ. սկանծայ զի առանց հաւատոց հաղորդակից լեալ է խորհրդոց կրօնից. միով ձեռամբ յառաջ ածէ զիրաւունսն զոր ունի առհասանելոյ ՚ի միառս, և միւսոմն ցուցանէ զերկասիրութիւնսն՝ յորս զամբարիշտ հայհոյութիւնսն քաղցրացուցանէ խենեշ ցոփութեամբ. և յանկարծակի իմն մոլեգնեալ անէծս լուսոյ ընդդէմ քրիստոնէութեան, և գոչէ մեծաձայն. « Բարեկամք, յաղթահարեսցուք զանարգդ »։ Ի ձայն խրախուսանացս ջոկատն նմ համբակաց զարթնու և կենդանանայ։ Տիարրոյ իբր տարփաւոր մոլեգնեալ ազատութեան՝ երգէ ՚ի բարբառ, զոր չէ արժան ինձ կրրկ-

Դե՛լ և թէ յայնժամ Էրջանկացի աշխարհ՝ յորժամ
 ոչ ևս իցեն 'ի վերայ երկրի քահանայք և թագաւորք :
 Եւ գրիչն Գրութեան Համագոյն (Պիւքոն) ձգողութեան և
 վանողութեան զօրութեամբն մեկնել նկրտի զամենայն
 յօժարութիւնս սրտի մարդկան, և զկիրս սիրոյ և ա-
 տելութեան, և մերթ ընդ մերթ եռանդագին իղձս ըզեր-
 ձէ առ բնութիւն համագոյնցս, առ մեծն համապար-
 փակ, առ անբաւութիւնն էլից և առ ոչ էն մտացա-
 ծին : Իսկ Տ՝ Ալամպեր հանէ 'ի ներքուստ իմաստասի-
 րական պատմութեանն՝ Նամականի իմն ծածուկ՝ լի պա-
 ճարամիտ դառնութեամբ. յորում կամի ցուցանել
 ամենեցուն զխարդաւանսն զորս 'ի կիր արկ առ 'ի
 քնքել զմտահաճութիւնս յաշխարհէ : Եւ Ռայնալ
 պանծայ յոխորտանօք ընդ փառս կրկնակի հաւա-
 տադրութեանն, և 'ի խօսել անդ զահաւաճառուց
 և զսեղանոյ հատաւաճառաց՝ յայտ առնէ զամբարը-
 տութիւն իւր 'ի մոլեգին բացագանչութիւնս. բայց
 սակայն մեղմանայ և հանդարտի, և բանս իմն զըման
 հծծեն շրթունք նորա և գոգցես ներումս հայցէ ընդ
 մոլեգնութիւնն և ընդ զայրոյցսն : Ամենեքեան մի բա-
 միջէ կամին բարբառել. և ոչ այլ ինչ են բանք նոցա
 բայց վարդապետութիւն զգնացից վարուց, և զընկերու-
 թենէ և զգաստիարակութենէ և զմատենագրութենէ
 և զարուեստից, և գոգցես կամին նորաստեղծել ըզ-
 մարդ և զսահմանս ընկերական կենաց : Ի միջոյ խառ-
 նաձայն աղաղակի անհանգէտ կարծեաց անզուգակա-
 նաց՝ ձայն իմն անծանօթ հնչէ ահագին. « Կամիցիք
 ժողովուրդք լինել երջանիկ, հապա տապալեցէք զա-
 թուս արքայից և զտաճարս » : Յայնժամ թագաւոր
 ոմն հիւսիսոյ քաջամարտիկ և աշխարհագէտ, և ընդ
 երկար ժամանակս օճան կացեալ ամբարշտութեան,
 որ չկամի բնաւ իջանել 'ի գահոյիցն, շուրջ հայի զայ-
 րագին ցասամբ և յօնակից աչօք և ասէ մեկն ձայ-
 նիւ. « Իմ կարծիք այն են՝ զի աշխարհ որ պատուհա-
 սելոյ իցէ արժանի, տացի 'ի ձեռս արանցդ 'ի ղեկավա-
 րութիւն » : Եւ նոյն ինքն Ռուսոյ որ ոչ կարի օտար է
 'ի նոցա մտացն՝ այլ գԺդմնի ընդ անհեղեղ դրութիւն
 սրն զորս լսէ՝ և գոչէ. « Փախերուք յարանցդ յայդցա-
 նէ որ զաղիտաբեր վարդապետութիւնսդ սերմանեն 'ի
 հոգիս » : Ընդ այս դոյժ աղաղակի յանձին լեալ՝ անն

արկանեմ միւսանգամ 'ի պաշտօնեայս և յերկրպագուս բանին, և թուի ինձ տեսանել 'ի ճակատս նոցա զգորշմս ամբարտաւանութեան և ամբարշտութեան, և սիրա իմ վշաահար ընդ որ տեսի և լուայ, մեկնիմ 'ի բաց 'ի տեղւոջէ անտի:

Եւ մտանեմ 'ի տաճար անդր քրիստոնէութեան. հաւատք բազմեալ կան անդանօր 'ի վերայ սեղանոյ. աջոյն կալեալ զգիրս Աւետարանաց, և ահեկաւն զհաւատարիմս օրինացն պսակելով 'ի ոբունայն անմահութեան. տեսանեմ շուրջ պար առեալ զնովաւ զգերահանձար արան որք կացին հռչակաւորք յԵւրոպէ ընդ դարս երիս. յիմաստասիրացն դաս տեսանեմ ըզՊաքոն, զվարդեսիոս, զՄալպրանշ և զԼայպնից. 'ի կարգն նախագաս իմաստնոց զՏիւբէրոն, զՊոշար, ըզԹիլլմոն, զՊետաւիոս և զՄապիցոն. 'ի բարոյախօսս զՆիքոլ, զՌոշֆուքոյ, զԼա-Պրիւյէր, զՊուրտալու և զՄասիցոն. 'ի յօրէնագէտս խորիմացս՝ զԼէօքիթալ, զԹալոն, զՍէկիէ, զՊինեոն, զՏոմա և զՏ' Ակէսսոյ. 'ի պատասխանատուս՝ զԿրոտիոս, զԲասգալ, զԱպպատի, զՖենեւոն և զԵաիսըն. յիմաստունս չափաբերս՝ զՎոպերնիկոս, զԲէբլէր, զՎալիլէոս, զՆևտոն և զԷլէր. և ամենեքեան սոքա արք աւագք պայծառ փայլէն հանձարով իւրեանց և առաքինութեամբք: Արդարեւ և յայսմ՝ որպէս և յամենայնի՝ տկարութիւն մարդկան յանդիմանի. զի աւագորեարդ այդ ոչ յամենայն մասունս յայտնեալ վարդապետութեանն միաբանին, այլ միաձայն են նոքա 'ի խնդիրս գոյութեանն Աստուծոյ և տեսչութեան, և կենաց հանդերձելոց, և զանազանութեան ախտից և առաքինութեանց և զուղղութենէ վարուց. որք և ամենեքեան միաբան մեծարեցին զկրօնս իբրու աստուածատուրս. յարդեցին նոքա և մեծաձայն քարոզեցին որ ինչ բարին էր և արդար, որ ինչ 'ի զօրավիգն առաքինութեան և սփոփիչ աղետից, և ամենայն ինչ որ պատկան էր 'ի սուրբ առնել զօրինաւոր յօժարութիւնս մարդոյ, և նուիրական յարգարել զանային և զքաղաքային պարտս նորա, և տալ սիրել զԱստուած և զմարդիկ: Եթէ յալօս լոյս մտացս ապաստան՝ ընդդէմ քրիստոսական կրօնից զնուորել յաւակնիցիմ, ազգ առնէ ինձ Պաքոն էթէ գոյզն իմաստասիրութիւն անհաւատս գոր-

ծէ զմարդ, իսկ լիութիւն իմաստասիրութեան ածէ զմարդիկ 'ի կրօնս: Եթէ 'ի հեշտին անխորութեան կամիցիմ կալ անյարիր, առաջէ ինձ Բասգալ եթէ մարթ է անխոր լինել ընդ դրութիւն Կոպերնիկեայ՝ այլ անհրաժեշտ կարևոր է գիտել եթէ հոգիս մահ- կանացու իցէ եթէ անմահ. և ըստ այնմ՝ հարկ է ուղ- ղել զգործս մեր և զյօժարութիւնս: Իսկ եթէ մտա- հաճ՝ ոք ամբարիշտ դրդուեցուցէ զիս չարահար խարդաւանօք՝ ցուցանէ ինձ Մասիոն եթէ ատոք ցան- կութեանց խանձարութեք են անհաւատութեան, և ոչ առ այլ ինչ լծընկէց լինի ոք 'ի հաւատոց՝ բայց առ 'ի Թօթաիւն յանձնէ զլուծ պարտուց. և թէ չէր ոք ուրեք հակառակորդ կրօնից՝ եթէ կրօնք չէին թշնամի ապականութեան և ատից մարդոյ: Այլ ահա 'ի գե- ռապանձ Ժողովի անդ՝ ամբառնայ զձայն իւր առաջինն 'ի վեմական հանձարսն, և որոտայ ընդդէմ՝ յաւակ- նողաց՝ ոյք կորով մտաց համարեցան զայն ինչ՝ որ մո- լեզնութեան էին ցնորք, և զանձինս ազատս կարծե- ցին զի սանձարձակ էին միտք նոցա. և ասէ նոցա Պո- սիւէ թէ չգիտեն իսկ եթէ որով իւրք հաստատել կա- ռիցեն զոչեութիւնն՝ որում ըզձան հասանել յետ աս- տեացս, և ոչ իսկ աներկմիտ են հասանելոյ վայրաւա- ան ժառանգութեանն. և զի տարակուսութեամբ և վարանօք մատնին յանդուհդս անաստուածութեան, և շանդորութիւն զոր ոչ գտանեն 'ի հոգիս իւրեանց՝ 'ի նանիր խնդրեն 'ի մոլեզնութեան մտացն. և զի անհե- դեդ ևս են մոլորութիւնք յորս անկանին 'ի յուրացտ կալ 'ի կրօնից, և անյարիրք են առաւել քան զճշ- մարտութիւնսն՝ որոց բարձրութիւն յապուշ կրթէ զնոսա. և առ 'ի չկամելոյ հաւատալ անհաս և անձա- ուել խորհրդոց՝ մի զմիոյ կնի դանդաչեն յանիմաստ մոլորութիւնս: Եւ զիւրդ ոչ հիացայց ընդ հաւատս այնքանեաց արանց վեհագունից, և ճրքան հօր է միա- ձայնութիւն վկայութեան նոցա: Եւ 'ի տեսանել զնո- սա զի խոնարհեալ երկիր պաղանեն կրօնից, և այնմ որ Փրկիչ և լոյս է աշխարհի, բռնադատիմ և զիմ եր- կրպապութիւն խառնել ընդ պաշտաման նոցին և ա- սեմ՝ անձամբ ցանձն իմ. Արդարեւ եթէ ընտիր առնել առաջի կայցէ հպատակել կամ անսաստել կրօնից՝ ըստ վկայութեան մարդկանն որք դաւանեցին զայն,

և այնպիսի՝ որ հերքեցինն, ոչ ինչ երկմտեցայց ամե-
նեին գոչել. հեռի լիցի յինէն անհաւատութիւն. և
փառք և գոհութիւն Քրիստոսի Յիսուսի զի քրիստո-
նեայ եմ:

ՅԱՂԱԴՍ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՐԾՆԻՑ ՅԵՐԶԱՆ-
ԿՈՒԹԻՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ՝

Աստուածապաշտութիւն առ ամենայն ինչ օգ-
տակար է, և զաւետիս կենաց ունի զարդիս և
զհանգերձելոցն: (Տիմոթ. Ա. 4Լ. Դ. 8:)

Եթէ առաքելական բանքս յանկ ելեալ ստուգե-
ցան 'ի Թագաւոր որ աշխարհի, անշուշտ այն ինքն է,
տեալք, զորոյ զյիշատակն կատարեմք 'ի սերկեան ա-
ւուրս. 'ի Թագաւորն ասեմ որ զքաղաքագիտութիւն
իւր ըստ կրօնիցն յարդարեալ միշտ, այնչափ առա-
ւել վեհ հանգիսացաւ յաչս մարդկան՝ որչափ և անա-
րատ էր առաջի Աստուծոյ. և որ յաստուածապաշտու-
թեան անդ իւրում եգիտ զաղբիւր փառաց 'ի կեանս
յայս՝ որպէս և 'ի հանգերձելումն. զի աստուածապա-
շտութիւն առ ամենայն ինչ օգտակար է, և զաւետիս
կենաց ունի զարդիս և զհանգերձելոցն: Քանզի անուն
և եթ լուգովիկեայ շատ է 'ի յիշեցուցանել որ ինչ
վեհագոյն գտանի յաշխարհի՝ զիմաստութիւն ասեմ
և զառաքինութիւն գահակից բազմեալ 'ի բարերարել
աղգի մարդկան՝ 'ի միում 'ի գեղեցկագոյն աթոռոց
Թագաւորութեան արեղերաց:

1 Ատենաբանեալ 'ի Փրանկական ճեմարանի յաւուր տօնի
որդոյն Լուգովիկոսի 'ի 25 աւգոստոսի 1817:

Անպաճոյճ ըստ բնատուր բարուցն և շքեղ սակս իշխանութեանն, խոնարհ առ ոսոս սեղանոց և ահաւոր ի պատերազմունս. հեղաձամբոյր և ընդէլ ի քաղաքավարութիւնս կենաց, բայց անտեղիտալի ի խորհուրդս մտացն՝ յանձին բերէր Լուդովիկոս զկարի իսկ զանհանգէտս և զանզուգականս ի բարեմասնութեանց. որ և ըստ ասելոյ որումն պատմագրի՝ զուգակցութիւնս այս անհանգիտականաց՝ կացոյց զնա մի ի հոյակապ արանց և անհամեմատ որերոյ՝ որք կացին երբէք յաշխարհի։ Հրաշալի իմն իմաստութեամբ լցեալ ի դարուն յորում եկաց՝ իրաւարար կայր իշխանաց ժամանակին, որպէս և էր իսկ նոցին օրինակ ուղղութեան. օրէնսգիր կանխատես՝ օրինգք իւրովք եղ զհիմունս հաստատութեան ճշմարիտ ազատութեան ժողովրդոց, որպէս և ստոյգ մեծութեան ժառանգաց դաճուն արբունի. նախանձաւոր իրաւանց արքայութեանն՝ սակս բարւոյ և եթ հպատակացն, պաշտպան եկաց այնոցիկ որպէս պարտական էր, և ոչ իմիք զիջաւ առ տկարութեան. անձն վեհագն որ զփորձ էառ դառնագոյն աղետից՝ այլ ոչ բնաւ նրկուն եղև և ընկճեցաւ յայնցանէ. վեհանձն ի կապանս գերութեան և վեհագոյն ի բազուկս անդ մահու, ընդ բովանդակ կեանս իւր զիտաց լինել թագաւոր և քրիստոնեայ. և եթէ ի բնութենէ ընկալեալ էր նորա զայս ամենայն բարեմասնութիւնս, ընդ որս հիանամբ ի տեսանէն զնոսին ի դիւցազունս նախնի ժամանակաց, բայց անձնապահ լինել յախտից նոցին և ի կրից ոչ յայլ ուստեք էր նմա՝ բայց յանձին բարեպաշտութենէ. զի աստուածապաշտութիւն առ ամենայն ինչ օգտակար է։

Քանի՞ փառք չիցեն Փրանկիոյ զի այսպիսի ոք թագաւոր դաճակալեաց զաթոռ նորա, և ո՞ր այն Փրանկ ոչ խնդայցէ, տեսրբ, ի տեսանել անդ զի ընկերութիւնդ ձեր ականաւոր վերականգնեալ նորոգէ զարևորական հարկս մեծարանացն՝ զոր մատուցանէր երբեմն Փրանկիա ի յիշատակ սրբոյ թագաւորին։ Եւ ի կատարել անդ զնաւակատիս վերածնութեանն ի հանդէսս այս պաշտօնասէր, ճեմարանս Փրանկիոյ դողցես յայտ առնէ աշխարհի՝ և եթէ ակն եղեալ է նա նորոգել զոգի և զնախկին կերպարանս իւրոյ հիմնագրու-

Թեանն, և զի նախամեծար արք պետուԹեանս՝ բանա-
սիրական արգեամբք ճոխացեալք, ցանկան փառացն
առաջինս լինելոյ յեռանդագին հաւատարմութեան
առ կրօնս որպէս և առ դա՛ սրբոյն Նուդովիկոսի: Եւ
սերկեանս օր երջանիկ աւետաբեր լինի մեզ դառնալոյ
խմաստուն մարդկանն առհասարակ՝ ի խոստովանու-
թիւն նուիրական ճշմարտութեանցն, զորս դաւանե-
ցին օրէնսդիւրք և խմաստունք ամենայն դարուց մինչև
ցաւուրս մեր, և որոց անդիտութիւն՝ աղիտաբեր եղև
միշտ ազգաց և ժողովրդոց, և որովք միայն հնար է
վերնձիւղել հնոյ արքայութեանս, որք և ի սկզբան
անդ պատճառք կացին նորին ծննդոցն և յապագայս
դարուց աճեցուցին վնա փառօք և յաջողութեամբ:

Եւ զինչ շահ մեզ ի հեծութեանց ընդ աղէտս Թը-
շուառութեանցն որով յապականութիւն եղաւ եր-
բեմն աշխարհս մեր հայրենի, եթէ ոչ մերժեսցուք
զապականարար վարդապետութիւնս որ կարեն միւս-
անգամ ի նոյն աղէտս ածել զմեզ. զի վարդապետու-
թիւնք վատթարք զամենայն ինչ վրդովեցին, ապա առ
ի հաստատել զամենայն հարկ է բարեացն զհեա կրը-
թել: Ի սոյն խորհուրդ լեալ խորամուխ՝ առաջի արա-
րից աստանօր տեսութիւնս ինչ զանկրօն ողւոյ արդի
ժամանակացս, առ ի յայտ ածել որ ինչ խիթալին է
անդորրութեան և ազատութեան ժողովրդոց, և թէ
զնարդ կարեոր է արգելուլ զընթացս նորա մնասա-
բերս երջանկութեան հասարակաց: Ապա զարձու-
ցեալ զբանս մեր առ հակառակորդս կրօնից ասաս-
ցուք. Ապաքէն ըղձայք դուք տեսանել ի հայրենի
աշխարհիս զհաստատել կարգաց մշտնջենաւորաց որք
երաշխաւորք կացցեն անդորրութեան հասարակաց, և
յառաջիկայիս զապագայ ժամանակաց զերջանկու-
թիւն նիւթեսցեն, և զառաջս առցեն գրգռութեանց
և քաղաքական վրդովմանց և անիշխանութեան և ա-
ղետիցն որ ի նմանէ. համառօտ ասել՝ ցանկայք տե-
սանել զհաստատել կարգաց հասարակաց. քաջ է,
այլ առանց կրօնից՝ կարգաց հասարակաց անհնարին է
առնուլ զհաստատութիւն. որ և առաջին ի տեսու-
թիւնս մեր եղիցի: Դարձեալ ոչ կամիք աղիկամի օ-
րէնս, այլ ցանկայք զի Թագաւորեսցեն օրէնք յամե-
նայնի, և ընդ ասպարափակ հովանեաւ նորա ամե-

նայն որ խաղաղութիւն վայելեացէ 'ի կեանս իւր, յինչս և յերաւուհս. և հակիրճ ասել՝ ցանկայք տեսանել զաղաթութիւն վասն ամենայն մարդկան անխտիր. բարւոք է. սակայն առանց կրօնից յանհնարիցն է աղաթութիւն հասարակաց. և այս իցէ երկրորդ տեսութիւն մեր. ահաւասիկ բաժանումն ճառիս որ յաղագս կարեւորութեան կրօնից յերջանկութիւն ժողովրդոց. նիւթ արդարեւ կարեւոր՝ զորմէ և ցանկալի է ինձ խօսել յատենի ընտրելագունիցն 'ի դրչաց Փրանկիոյ, և առաջի այնոցիկ որք հզօրք են 'ի ներգործել 'ի դիրս իւրեանց և յերկասիրութիւնս, զգեղեցիկ ազդեցութիւնս յապագայ ժամանակսն որպէս և 'ի ներկայումս: Այլ գրաւոր անպէտ է փառաց իւրոյին կոչմանն և վատնիչ պարգեացն զոր ընկալեալն է 'ի պարգևատուէն՝ եթէ ոչ 'ի գործ արկցէ զնոսին 'ի յաղթանակս ճշմարտութեան և առաքինութեան. պարտ է նմա միշտ 'ի մտի ունել եթէ և քանքար մտաց՝ որպէս և կար իշխանութեան՝ ոչ առ այլ ինչ տուեալ է մարդոյ՝ բայց յօժանդակութիւն իւրոց նմանեացն. և զի առ հասարակ աններելի է չարաչար վարել հանճարով 'ի պատրել զայլս, որպէս և իշխանութեամբն 'ի հարստահարել զնոսա: Այլ մինչև յառաջ խաղացեալ 'ի բանս՝ կարգասցուք զԱստուած սրբոյն Լուգովիկեայ՝ բարեխօսութեամբ այնորիկ որ առանձինն իմն օրինակաւ պաշտպան է աշխարհիս Փրանկիոյ և արքունական տոհմիս. Ոչքոյն քեզ Մարիս:

Ա.

Առանց կրօնից անհնար է կարգաց հասարակաց
առնուլ զհաստատոշիւն .

Եթէ ոք լուիցէ բանից նորասիրաց ոմանց արդեաց՝
որ աղետալի իմն յաջողուածով մարտ եղին ընդ հա-
ւատոց որ հաստատեալն էր առ ազգս քրիստոնէից ,
նաե 'ի բազում' նուազս և ընդ նախակարգ ճշմարտու-
թեանց որ նուիրական համարէին առ ամենայն ազինս ,
այնպէս իմն թուի զի առ ինքեանս և եթէ ծանօթու-
թիւն կատարելագործելոյ զընկերական աշխարհս և
հաստատելոյ զազատութիւն ժողովրդոց : Այլ զինչ
իցէ մեզ աեսանել եթէ կամիցիմք լուսաւորել զմիտս
մեր 'ի կրկին զամբարս բանի և փորձառութեան , բայց
զայս ինչ զի ոգի անկրօնութեան՝ զոր նոքա քարոզէն ,
'ի ճարակել յազգի ուրեք՝ վեր 'ի վայր հարեալ կոր-
ծանէ և զկարգս աշխարհին և զազատութիւն հաս-
րակաց . և զայս ճշմարտութիւն հարկ է մեզ ակներև
ցուցանել առ ազդողագոյն զնոյն առնելոյ ամենեցուն :

Հաւանիմ' և ես ասել զի քանդմունք աւերածաց
ոչ այնչափ ակներև յանդիմանին՝ ցորչափ անհաւա-
տութիւն 'ի սակաւուց ոմանց ընկալեալ է , և 'ի գիրս
ինչ և եթէ պարագրեալ յանծանօթս 'ի բազմաց . զան-
գուած իմն է ոչ դեռ ևս այնչափ խմորեալ առ 'ի զբո-
վանդակն ապականելոյ . նա և երբեմն կանխահաս սո-
վորոյթք յարս անհաւատս սանձահարէն զասպականա-
բար նոցին կարծիս , և քրիստոսական ազդեցութիւնք
'ի տղայական աիոց ընկալեալք՝ յանդէտս իսկ և յա-
կամայս սանձակոծեն զնոսա . այնպէս զի երջանիկ իմն
անհանգիստութեամբ լաւագոյնք են վաքք նոցա քան
զվարդապետութիւնս իւրեանց : Այլ եթէ միանգամ
հոլանի մերկացին ամբարիշտ վարդապետութիւնքն
'ի միգամած ամպոց յոր թաղեալն են և եկեայեն 'ի
յայտ , և ծաւալեսցին 'ի գիրս որք 'ի ձեռս յածին

ամենայն դասուց քաղաքացեացն, և նուաճեսցեն ըզմիտս իմաստնոց և բանասիրաց մեծատանց և աւագաց, նաև անդատին յաղբերակնէ ապականեսցեն ըզմիտս տանուտեարց և դաստիարակաց մանկուոյն և դատաւորաց և որոց յանձն է հասարակաց պետութիւն, և ՚ի սողոսկել անդ յանդգաստից ՚ի քաղաքաց ՚ի գիւղօրէս, և տակաւ յընդեւանալ և յարել ՚ի ժողովուրդս, զիմորդ յայնժամ մարթիցէ յանհոգս կալ և ոչ երկնչել և խիթալ զանդորրութենէ ընկերութեանն. զի խիզախ և հեշտընկալ վարդապետութեն յուզէ շարժէ անհաւատութիւն զամենայն զանկարդ կիրս սրտից ուսմիկն, գրգռէ զնոսա ընդդէմ լծոյ օրինաց և իշխանութեան, թուլացուցանէ զկապանս ընդասուն կենաց և ձգտի արկանել խռով և աղմուկ ՚ի տունս և յընկերութեան: Ճամարտութիւն՝ զոր ՚ի միտ առին իմաստունք ամենայն ժամանակաց և հաստատեցին ՚ի փորձ հանդիսից դարբ առ հասարակ և վեկայութիւնք օրէնսդրաց, և որ յաճախ կրկնութեամբն հեռեակ իմն բան համարեալ է առ մարդիկ. և սակայն աներկբայելի ինչ է զի ընկերութիւն հաստատեալ է ՚ի վերայ օրինաց, և օրէնք ՚ի վերայ ուղղութեան վարուց, և վարուց ուղղութիւն ՚ի վերայ կրօնից. արդ զիմորդ ոչ վաղափուլ կորիցէ մարդաժողով ընկերութիւն՝ յորժամ գրգռեալ սասանեսցին հիմունք նորա:

Ոչ ապաքէն, աեարք, և յաղինս անգամ ուր թագաւորեն հաւաք, և ուր ծաւալեալ է փրկաւէտ ղորութիւն նորա յօգուտ բարեաց մարդկան ազգի, և բարեբաստիկ նորա ազգեցութիւն գրաւեալ ունի ըզմիտս և զսիրտս՝ որով զառաջս առնու անիրաւութեց և եղեռանց, և զատելութեան եռանդն խաղաղացուցանէ և մեծարոյ և պատկառելի առնէ զօրէնս և զիշխանութիւն, սակայն և այնպէս մարդկայնոց կրկն բռնութիւն բազում կոտորածս գործէ. զի՞նչ լինիցի ապա եթէ զհզօրագոյնն խրամատիցես զպատուար կրօնից որ ընդդէմ կան նոցին: Զի յայնժամ յայն ամենայն անկղիտութիւնսն որոց չբաւեն կրօնք զդէմ ունել առ չարութեան մարդկան, յաւելցին և ևս յորովագոյնք զորս արգելու նա աստուածային և զաղանի ղորութեամբն. յաճախեսցեն և ևս ազգի ազգի անկարգութիւնք յամենայն դասս և յամենայն հասակս

մարդկան, և ընկերութեանն զանդուած ապականեալ
'ի խմորոյ դաւաճան ամբարշտութեանն՝ լուծեալ նե-
խեալ քայքայեցի: Դիւրին ինչ է հոլանել 'ի դիրս
զարիս որոց պատճառ և պատրուակ համարին հա-
ւառք՝ առ ամբարհաւաճութե և ամբարտաւանութե
մարդկան. այլ ընդէր իցէ քողարկել և առաքատել
զմեծամեծ բարիսն որոց ինքն միայն է աղբիւր անարատ
վարդապետութեն և ոգւով: Քանզի բարութիւնք յորս
վայելէ ընկերութիւն գողցես յանգցաստա՝ 'ի նմանէ
յառաջ գան. անտես են 'ի մէնջ խորհուրդք բարիք
զորս աղգէ նա՝ 'ի հոգիս մեր և 'ի միտս՝ կարեկցութի,
առատապարգև ողորմութիւն և մխիթարութեան ըս-
փովանք. այլ ազգեցութիւնք նորա թէ և դաղանիք՝
խկադոյնք են ամենեւին. նման կենդանարար ջերմու-
թեանն որով նորոգի համագոյիցս բնութիւն, որ տայ
ընծիւղել բուսոց, և ծառոց պտղաբերել, և ազգեցու-
թիւն նորին չէ մեզ ակներև: Ի երբեք զի պարսաւեմք
զազգս որք վատթարացան 'ի զեղծանել անդ հաւա-
տովքն, այլ հարկ է 'ի միա առնուլ եթէ զլինչ լինէր
ընկերութիւն աշխարհիս առանց հաւատոց. որպէս և
ասէ ոմն յակնաւոր ճարտարախօսաց յաւուրս մեր.
«Կրօնք՝ կեանք են քաղաքական մարմնոյ, որ և թողու-
նմին ընտրել զոր կամիցին՝ կամ կեալ ընդ նմա և կամ՝
յապականութիւն լուծանել առանց նորա¹ »:

Աներկմիտ լերուք, տեարք, զի 'ի ճարակել անհա-
ւատութեան, առաւել քան զառաւել յաճախեցին
զերդաստանք վրդովեալք 'ի տարաձայնութեանց և 'ի
խենեշ ցոփութեանց, ամուսինք անմիաբանք, որդիք
անպատկառք և ծառայք անհաւատարիմք. տեսանի-
ցէք յայնժամ մանկունս խառնակեցիկա՝ որ անսանձ
'ի բարեպաշտօն դատախարակութենէ՝ 'ի տղայական
տիոյն սովորեցին 'ի նենդութիւն և 'ի ժպրհութիւն
եղեռանց, և զհաւորագոյնն տեսիլ յանդիման արաս-
ցեն յատեանս դատաստանի 'ի սոսկումն նոցին՝ 'ի տե-
սանել անդ յանմեղ և յանենդ հասակին զարութիւն
եղեռնաւոր յանցաւորաց. և չարագործք անկասկածք

¹ Տեր Մոնթեսքիու քահանայ:

յերկիւղէ գատաստանացն Աստուծոյ՝ զայն եւեթ խո-
կասցեն եթէ սուղ և վաղանցիկ են պատուհասին ժա-
մանակք, և յընթանալ անդ՝ ի բեմն կառավիւրոյ ոչ
զգալուին և զամօթ բերցեն ի ճակատու, այլ գողցեն
զանվըգով գէմն առաքինութեան, տալով ահաբե-
կեալ ժողովրդեանն զօրինակ յանցաւորի որ մեռա-
նիցի աներկիւղ և անզեղջ. աեսանիցին մարգիկ նեն-
գագործք որ դաւանս նիւթեացեն ամբարիշտս և ան-
միտս և թերեւս և կարի մնասաբերս հայրենեաց, զայն
եւեթ խորհելով եթէ ամենայնի վախճան է ի գերեզ-
մանի, և եթէ պէտք ինչ լինիցին՝ գիտեն զերծուցա-
նել զինքեանս ի պատուհասէ և ի կորանաց՝ անձին առ-
նելով: Հուսկ ուրեմն ի ջնջել կրօնից յերկրէ՝ անձնա-
սէրք լցուցեն զաշխարհս, որոց անաես արարեալ
զբարիս կենաց հանդերձելոց՝ անյագ տենչմամբ բերի-
ցին զհետ ժամանակէիցս, և ամբարհաւաճ ցանկու-
թեամբ տոչորեալք՝ անգութք և անկարեկիրք յաղէտս
ընկերին, անկարողք ի տուրս ողորմութեան, և անձ-
նատուրք յապականութիւնս ցոփութեանց՝ իցեն պա-
տուհապ պետութեանց և տանց առհասարակ: Իցէ
թէ մտացածին եւեթ նկարք էին ասացեալքս, և ոչ ըս-
տուգէին իւրք ի միջի մերում: Բայց ընդէր իցէ ինձ
չբողոքել առ օրինապահս, առ օրէնսդէտս, առ դա-
տաւորս և առ այնոսիկ որ զսուսեր օրինաց ամեալ
են ընդ մէջ ի վրէժինդրութիւն չարագործաց, և հար-
ցանել ցնոսս եթէ արդեօք թուլութիւն կրօնական
ազդեցութեանց ոչ պատճառք կացեալ իցեն յաճա-
խելոյ և ևս և կանխելոյ ազգի ազգի անկղիտութեանց
և ոճիր յանցանաց. և զի յանուանէ իսկ ասացից
յայտնապէս՝ ոչ ապաքէն աստի յայսմանէ չհա-
ւատալի յաճախութիւն անձնասպանութեան և տը-
ղայասպան խժդժութեան, և հարձից և հարձոր-
դւոց, և որ սոսկումն ամէ բնութեանս, քստմենէի ե-
ղեռանն՝ որ օրէնսգրի ուրումն երբեմն թուեցաւ յան-
հնարիցն զայն վարկանել յօրէնս իւր:

Արդ դուք որ ի մէջ կոյս վերջնոյ դարուն բարձրա-
ցուցէք իբրեւ զփողոյ զբարբառ ձեր ի քարոզել զա-
տելութիւն և զարհամարհանս ընդդէմ կրօնից, և յան-
ձինս շորթեցիք միայնակ զփառս բուժելոյ զմարմին ըն-
կերութեան ի մահառիթ ախտէ մոլեգնութեան սուս

նախանձու, և համառօտ ասել՝ 'ի մոլենախանձ վրէժ-
խնդրութենէ, զիմրդ ոչ տեսէք և 'ի միտ պուէք եթէ
'ի հոգի ընկերութեանն անկագործէիք զաւեր և զմահ:
Հաւանեալ եմ և ես զի 'ի հաստատել վարդապետու-
թեանն ձերոյ՝ ոչ ևս զտեղի ունիցին՝ մոլենախանձ
վրէժք, բայց զտեղի նոցին փոխանակեսցէ համակործան
աւերած անարգ և վատթար կրից՝ անյագ և դժոխորո-
վայն անձնասիրութեան, խենէշ և անառակ և ցոխու-
թե որովք լուծեալ և քակտեալ զօղից ընկերութեան,
հուսկ ուրեմն պայթեսցի շղթայազերծ, որպէս տե-
սաք, ախտից առ հասարակ մոլեգին վրէժխնդրութիւն:
Վրէժխնդրութիւն կրօնից վրդովէ զընկերութիւն, իսկ
ամբարշտութիւն մեռուցանէ. մերթիկ իմն է նա որ փո-
թորկէ, ջախջախէ և խորտակէ զհզօր ոստս ծառոյն.
իսկ սա կեզ իմն է անյայտ՝ որ մինչև յարմատս նորա
ճարակի. և 'ի դէպ է ասել ընդ մատենագրի ումէք
երևելոյ եթէ անխտրութիւնն իմաստասիրական՝ հան-
դիստ է մահու և քան զպատերազմ՝ առաւել ևս ծա-
խիչ:

Բայց մի համարեսցուք եթէ անաստուածութիւն՝
անխտիր եթ իցէ և արհամարհող և մոռացկոտ կրօ-
նից, ոչ այնպէս, այլ են և նորա հալածանք և մոլեգ-
նութիւն. արդարեւ Ռուսոյ՝ որում չէր ինչ դժուա-
րին ստուծիւնս անխորհուրդս կարկատել՝ յաւակնե-
ցաւ ասել եթէ անաստուածութիւն ոչ բնաւ հեղեալ
իցէ զարիւն. զորոյ զստութիւն յայտ յանդիման խայ-
տառակեաց առաջի աջաց մերոյ փորձ հանգիսից վերջ-
նոյ դարուն. զի ոչ բնաւ այնպէս գետահետեալ ողո-
ղեցաւ երկիր յարենէ մարդոյ՝ որպէս ընդ պետու-
թեամբ աստուածանդիտութեանն: Եւ չեն ինչ զար-
մանք. զի յորժամ 'ի դասս բուսականաց համարիցին
զմարդիկ և կամ 'ի ջոկս անասնոց, զինչ զարմանք ի-
ցեն եթէ արհամարհեալ անգոմնեսցէ որ զնոսա և
ծաղր արասցէ զաղէտոս նոցա և զմահ գլխովին: Ի հա-
ւասարել անդ զմարդ անասնոց անբանից՝ սովորին վա-
րել ընդ նմա իբրեւ ընդ անասնոյ, և այնչափ առաւել
անկարեկիր է խժդժութիւն նոցա, որչափ զի առ ոտն
հարեալ զերկիւղ և զարդարութի Ստուծոյ՝ ինչ ոչ
խղճէն ամենեւին. և անաստուածից մանաւանդ 'ի դէպ
պայ բան իմաստանոյն և ըստ բառից անգամ եթէ «Ա

ղիք ամբարշտաց անողորմ՝ են¹ » : Զնոյն կանխաւ ի մացեալ էր և Վոլդէս յասել անդ զիս՝ եթէ աշխարհի ղեկավարութիւն ՚ի ձեռս անաստուածիցն էր, լաւագոյն ևս էր ընդ իշխանութեամբ լինել դժոխական ոգւոցն, որք՝ հանգոյն իմն նկարելոցն ՚ի սպտկերս՝ մոլին գիշախանձք ՚ի սպանդս իւրեանց » :

Ոչ անգէտ եմ՝ զի բազումք յանհաւատից ահաբեկեալ յետս նահանջին ՚ի տեսիլ անաստուածութեանն անզնդոց, և սարժին ևս գիտել զԱստուած և մեծարեն ևս զփառս նորա, որք և կոչին աստուածեանք : Այլ անկեղծս բարբառեսցուք, տեարք. համարիցիք զի աստուածեանդ աղանդ՝ որ ըստ ձերոց կարծեաց չէ այնչափ վնասաբեր որպէս զանաստուածութիւն, բաւական իցէ ՚ի պահպանութիւն կարգաց հասարակաց : Առ այս հարցից զձեզ եթէ զինչ վարկածք իցեն աստուածեանին զգոյութենէն Աստուծոյ և զտեսչութենէ նորին, զբարութենէ և զարդարութենէ, զվարձուց և զպատժոց ՚ի հանդերձեալ կեանս. ոչ ապաքէն աղկաղկ և անստոյգ են ծանօթութիւնք նորա զայսցանէ, և բազում անգամ ըստ կրիցն և ըստ հաճոյից ծփեալ ՚ի նոսին. իցէ՛ թէ ուղղութեան ինչ կանոնք յառաջ դայցեն ՚ի վարկածիցն յայնցանէ, և գտանիցին ՚ի նոսին օժանդակութիւնք ուղղութեան վարուց և ընկերութեան : Եւ եթէ զընթացս վարուց նոցա ՚ի համեմատութիւն ածցես՝ գտանիցես ինչ ՚ի նոսա զանազանութիւն ընդ անաստուածն և ընդ աստուածեան. ոչ ապաքէն տեսողական վարդապետութիւն աստուածեան աղանդոյ կարի յոյժ նման է անաստուածութեան ՚ի գործնականն. քանզի և յերկոսին կողմանսն նոյն մոռացութիւն է զԱստուծոյ և ամենայն սարտուց և մեծարանաց առ մեծվայելութիւն նորա, և զանցառութիւն ամենայնի որ հաճոյական է նմա. ոչ ապաքէն իրաւամբ ասէր Պոսիւէ եթէ աստուածեան աղանդ անաստուածութիւն է ծպտեալ : Արժան է, տեարք, ՚ի միտ առնուլ և զայս՝ զի ամենայն բարգաւաճեալ աղանց և ընկերութեանց կրօնք ինչ էին փոքր ՚ի շատէ կատարեալք, և այս անյեղլի իմն

¹ Առակաց. ԺԲ. 40 :

կանոն է յորում չեղև երբեք զանցառութիւն՝ յորմէ հետէ արեգակն լուսաւորէ զաշխարհս. ապա չէ մեղանկաւոր սուտ ցուցանել զիմաստութիւն դարուց ժամանակաց. իսկ արդ ազգք և ազնիք առհասարակ կրօնս ձայնեցին ոչ զկարծիս ևեթ հայեցողականս զաստուածային էութենէն՝ անարգասաւորս, այլ զմիութիւն հաւատոց, պարտուց և պաշտօնասէր մեծարանաց. որ և սոքօք յօրինեալ կայ շղթայն այն անտեսանելի այլ հզօր՝ որ ոչ առ այլ ինչ զօդէ զմարդիկ ընդ Աստուծոյ՝ որ հայրն է ամենեցուն, բայց առ ՚ի կապելոյ զնոսա ամրագոյնս ընդ իրեարս: Ապա համարձակ իսկ ասացուք եթէ աստուածեանդ ազանդ խարխուլ ինչ հիմն է ընկերական կարգաց. և աղանդդ այդ ոչ կրօնք ինչ են՝ այլ վարկածք:

Այլ առ լաւ ևս ցուցանելոյ զկարեւորութիւն կրօնից յերջանկութիւն ժողովրդոց՝ հաստատեսցուք և ևս առանձինն օրինակաւ եթէ առանց նորա անհնարին է հաստատել յազգի ուրեք զճմարիտն ազատութիւն:

Բ

Առանց կրօնից յանճարիցն է ազատութիւն
հասարակաց.

Զիմրդ իցէ, տեարք, զի ոմանք յաւուրս մեր անկարեկիր աչօք հանդիսատես կան ակարանալոյ քրիստոնէութեան յԵւրոպա, նա մանաւանդ և ցնծութեամբ իսկ և աներկմիտ վստահութեամբ թուին մարդարէանալ և նախատեսել զ՚ի սպառ. կործանումն նորին հուպ ընդ հուպ՝ հանգոյն մանկանց սղայոց որ ինդայցեն ընդ ճարակել հրդեհի որոյ բոցք տակաւ զայրացեալք սպառնան յաճիւն դարձուցանել զտուն նոցին հայրենի: Աստուծոյ ևեթ է գիտելի և ծածկեալ առ ՚ի մէջ եթէ զինչ վիճակ յապագայս պահելի կրօնից յԵւրոպա. այլ ոչ վասն նորա ինչ են խեթք կասկածանացս՝ այլ վասն մեր. զի ահաւորա-

դայն վրէժ զոր կարիցէ լուծանել նա՝ ի մէնջ սակս արհամարհանացս և անարդուութեանց այն է՝ զի լքեալ զաշխարհս մեր խոյս տացէ ՚ի մէնջ, ընդ իւր տանելով զանվրէպ երաշխիս խաղաղութեան և բարգաւաճութեան հասարակաց, և ոչ այլ ինչ թողլով ՚ի մեզ բայց զխաւար և զխաւս խժգոժութեանց և զծայրայեղ անկղիտութիւնս ազգի ազգիս, որք նուաստացուցանեն զհոգիս և պատրաստեն ՚ի գերութիւն. և դարձեալ զանխիտանութիւն զայն որ ծնող է բռնաւորութեան: Եւ զինչ լինիցի, տեաքք, եթէ համարեսցուք թէ քրիստոնէութիւն ՚ի սպառ չլծցի ՚ի միջի մերում, և փոխանակ դրական և հաստատական կրօնիցն՝ որ պնդէ և միաւորէ զմիտս ամենեցուն ՚ի մի հաւատս հասարակաց, և ցուցանէ նոցա զկանոնս անշարժս ուղիղ դնացից, և դրաւէ զմարդն բովանդակ արտաքին արարողութեամբ պաշտամանն, ոչ ևս ինչ այլ մնացէ ՚ի մեզ՝ բայց մտաւորական իմն պաշտօն զազփաղփուն և անստոյգ, ոչ ինչ ազգեցութիւն ունելով ՚ի վերայ խորհրդոց մտաց և գործոց մերոց: Բայց զի այնու իսկ պակասեսցէ պետութեան միջնորդն հզօրագոյն առ ՚ի պատկառ կացուցանելոյ զժողովուրդն ՚ի հնազանդութեան և ՚ի կատարումն պարտուցն. և յայնժամ պէտք լինիցին յետին չարեացն զյետին դնել զարմանաւորն թեր. որպէս ասաց ականաւորն յօրէնսգէտս վերջնոյ դարուն¹. « Որչափ ստիաւ սանձահարող իցեն կրօնք՝ այնչափ առաւել արժան է քաղաքական օրինաց գոլ սանձահարող »: Արդարեւ ՚ի բառնալ յերկրէ կրօնից, չլծայազերծ մոլեգնութիւն կրից՝ կարեւորս արասցէ և զկարի իսկ վայրագ պատուհաս, զի նոքին միայն ազգողք գտանին. արդարութիւն ՚ի զօրութեան և եթ գտանիցի, և խաղաղութիւն ՚ի ստրկութեան միայն. և ուր ուրեմն ազգք ամբարիշտք լուծցեն զվրէժ և քաւեսցեն զմեղանս աստուածամարտ յաւակնութեանն ՚ի չլծայս գերութեան:

Առ ՚ի բացայայտ և ևս կարգելոյ զմիտս մեր՝ ՚ի զուգակշիռ համեմատութեան ամցուք զգեղեցիկ պատուրք քրիստոնէութեան ընդ անհրաժեշտ արդասիս ամ

¹ Մօնթեսքիէոյ Ոգի օրինաց. գիրք երկ. գլ. ԺԹ:

բարչտուութեանն յաղթանակելոյ: Քանզի զնն աւսիլ առաջի առնէր մեզ և բարգաւաճագոյնն անգամ աչխարհ՝ մինչև ծագեալ էր լուսոյ Աւետարանին և փառատեալ զխաւար գիցապաշտութեանն: Ո՞չ ապաքէն գերութիւն հասարակաց պայման էր մարդկան ազգի, և ազատութիւն սակաւուց և եթ ժառանգութիւն. ոչ ուրեք տեսանի եթէ նախնի օրէնադիրք խորհեալ ինչ իցեն միաբանել զազատութիւն ամենեցուն ընդ երջանկութեան ամենեցուն. և 'ի Սպարտա և յԱթէնս և 'ի Հռովմ առ երի ազատութեանն կայր սարբկութիւն՝ երբեմն և կարի իսկ զարհուրելի: Չյիշեմ եթէ իմաստունք հնոց բոլորք ինչ բարձեալ իցեն ընդ անկարգութիւնս այս անբերելի մտաց՝ որ առ նոսա յօրինաւորս համարեալ էր. և բրիստոնէութեան և եթ պահեալ էր ամբէլ զնոյն, և ապա 'ի սպառ ջնջել 'ի միջոյ, և ցուցանել զմիութիւն երկուց հակառակամարտ կարծեցելոց՝ զանդորրութիւն ասեմ՝ հասարակաց և զազատութիւն ամենայն մարդկան:

Ապաքէն Յիսուս Քրիստոս ոչ սակա այնորիկ եկն յաշխարհ զի աւանդեսցէ մարդկան կարգս քաղաքականս և առանձինն իմն յեղանակ պետութեան տացէ նոցա. և աւետարանն լուսաւորեաց և նուիրագործեաց զընկերահաշտութիւնս և զմիահեծան պետութիւնս միանգամայն. այլ վարդապետութիւն նորա և ոգի 'ի համբոյր ածէ զկարի իսկ զանդուգական պայմանս կենաց, շնչէ 'ի հոգիս զքաղցրութիւն և զմեծանձնութիւն, միսիթար լինի վշտացելոց և սանձահարէ զախոս, և նուիրական յարգարէ զամենայն պարտս անականս և քաղաքականս: Եւ այսու օրինակաւ կրօնք նոր իմն հնարք են 'ի ձեռս պետութեանց աղգոյ և քաղցր՝ առ 'ի հնազանդութեան ունելոյ զազինս. հաւանութեան մտաց զսաստ իշխանութեանն փոխանակելով, մինչև ընտելական ողորջանաց բրիստոնէութեան՝ առանց իրիք բռնութեան առաւել յոյժ դամադիւս լինել 'ի ժողովուրդս, քան զոր կարացեալ էր երբեք բռնութիւն: Դարձեալ 'ի ձեռն կրօնից աղգողագոյն ևս գտան խրատք ուղղութեան վարուց 'ի մարդիկ. և յայնո՞հետէ մեզմացաւ խստութիւն օրինաց՝ առանց ինչ փնասուց. և աւետարանաւն 'ի միտ առին մարդիկ եթէ հնար էր ուղղել զնոսա առանց 'ի գե-

բութեան ունեւոյ զնոսին: Դարձեալ առ 'ի հայթհայթել զանգորբութիւն ժողովրդեան՝ կրօնք մեծարոյ ևս կացուցանեն զիշխանութիւն՝ աստուածուստ իմն զնորա զսկիզբն ցուցանելով, և հաստատեն զաթոռս թագաւորաց՝ անդանօր զեռեղեալ զնոյն՝ ուր և աթոռն է Աստուծոյ, այս է 'ի խղճի մտաց, որպէս գեղեցիկ բարբառեցաւ որ. և նովին չափով՝ հեռի 'ի բրնձութենէ և յանսանձ ազատութենէ՝ պատուիրեն թաղաւորաց զարդարութիւն, և ժողովրդոց զհպատակութիւն: Ահա այսպէս քրիստոսական կրօնից սեպհական պարծանք են զի և պետութեանց տայ առաւել զհաստատութիւն, և ժողովրդոց առաւելագոյն ազատութիւն, զոր չկամին տեսանել անարգութեամբ նորա անմիտք, և զոր ակն յանդիման ետես դրիչ Ոգայ օրինաց:

Այլ արդ 'ի կամել ուրուք զի ամբարշտութիւն յաղթանակ պղծութեան կանգնեսցէ և կարող լիցի քնքել զհաւատս ազգաց, և 'ի ցանկալն զի թագաւորութիւն կրօնից տապալեալ անկցի, և իբրու զէն անզօր և բթացեալ ոչ ևս կարասցէ դիմակալել անկարգ ցանկութեանց, անգէն պատրաստ իցէ տեսանել զվերնձիւղել չարեացն որոց դարման տարեալ էր քրիստոնէութիւն: Եւ յայնժամ 'ի միոյ կողմանէ յանդրդնագոյն ևս յաւակնեսցին ակտիցն հոյք, և ազգի ազգի անկղիտութիւնք առաւել ևս յաճախեսցեն. և 'ի միւսմէն՝ հնաք սանձակոծելոյ զնոսա և պահպանելոյ 'ի մարդկային ևեթ օրէնս համարեսցին գտանել. և երկաթի օրինաց պէտք լիցին առ 'ի կապանս անօրէն ժողովրդոց: Զնոսնք զսեղանս տաճարաց փոխանակեսցեն, և զինուորք զհովիւս. փոխանակ աւետարանին՝ օրէնսդիրք ահարկու պատուհասից տանջանաց, և փոխանակ հայրախնամ տեսչութեանն՝ իշխանութիւն ահաւոր. զի սոքօք ևեթ մարթ է զկարգս ընկերութեանն պահել անսայթաք. այսու օրինակաւ նորագոյքդ ամբարշտք 'ի ձեռն անկրօն վարդապետութեանցն նահանջէին զընկերութիւն աշխարհի 'ի յետսամիտ խժդժութիւն. և որ եռանդուն քարոզքն էին ազատութեան՝ նոքին խկ ոխերիմ թշնամի հանգիսացան նմին: Զի ժողովուրդ անօրէն՝ անհրաժան գելի է, և չիք վասն նորա ճշմարիտ ազատութիւն, և յանսաստել անդ. Աստուծոյ իշխանութեանն՝ 'ի գե-

բութիւն անկցի իւրոց նմանեաց. և բռնաւորք վասն ամբարիշտ ժողովրդեան են միայն:

Բայց սակայն մարթ է այժմեան ազգաց աներկեւան և անկասկած լինել 'ի վերահաս վտանգէն՝ վստահացեալ 'ի բարգաւաճութիւն դարուս 'ի զօլրութիւնս, 'ի գիտութիւնս և յարուեստս, և համարիցի զազգեցութիւն նոցա փոխանակել ընդ ազգեցութեան կրօնից. բայց սնոտի յոյսք են: Վարի հեռի են յինէն պարսաւանք որով եպերէ Ռուսսոյ զգիտութիւնս և զգրութիւնս, և կամակար ասացից ընդ Պոսիւէի եթէ նոքա որք զհետ լինին նոցին՝ « Գեղեցիկ զարգք են աշխարհի »: Եւ սակայն զգոյշ լիցուք 'ի սարապայման եռանդանէ՝ որ վնասաբեր մարթի լինել միանգամայն և անբանաւոր: Այր իմաստուն համարի զգիտութիւնսդ և զգրութիւնս և զարուեստս՝ իբրու սիւնս ինչ և զարգս շնուածոյ, բայց ոչ և հիմունս հաստատութեան: Ճշմարիտ հիմունք կարգաց և արդարութեան աշխարհի՝ միայն կրօնք են, որով և բարոյական օրէնք և ևս ամբապնդին և զօրանան, և սահմանադրութիւնք մարդկան առնուն զհաստատութիւն, և թշուառք և աղքատք որ միշտ բաղմաթիւք են յամենայն ընկերութիւնս՝ ընդունին զմիսիթարութիւն և զսփոփանս, և աղէտք զուսաւորութիւն առանց ապականութեան. և որ յարգար չափու պայմանի ունի զհանձար մարդոյ առանց արգելոյ զմտացաթեւս զհանձար մարդոյ առանց արգելոյ զմտացաթեւս է երջանկութեան և ազատութեան ժողովրդոց: Զինչ շահ լրութեան մարդկան 'ի դասուց անտի որք աւանդին յիմաստաճեմ վարժոցս մեր՝ զօրս չսէ երբէք և չմանայ: Եւ մի թէ իմաստութիւն նոյն իցէ ընդ առաքինութեան. եթէ են ախտք ագիտութեան, են և իմաստնոյն. մտաց ևս զառանցանք են՝ որպէս և սրտի: Եւ այս ամենայն պարծանք մարթին դառնալ 'ի նոր դործիս ապականութեան, և փոխանակ զառաջս առնելոյ մոլորաշաւիղ ախտից՝ ձեռնառլ լինել զբզուրութեանոց, և չարիք որ 'ի նոցանէ՝ այնչափ առաւել անբժշկելիք իցեն, որչափ զի անուն բարւոյ տացի նոցա 'ի չարաչարն վարելոյ զծանօթութիւնս գիտութեանց: Զի յերջանիկ ժամանակսն յորս 'ի պատուի են կրօնք՝ նաև տաղանդ մտաց վարեալ աստուածային նորա իշ-

խանութեամբն՝ արդար սահմանացն պատկառ կայ, և նոյն իսկ հանճար ինքնիշխան՝ փառս անձին համարի խոնարհել առաջի նորա, և ի միջոյ այնքան փառաց որ յորդէն նմա ամենայն ուստեք և յամենայն մարդկանէ՝ հազիւ թէ նշմարեսցի արհամարհել նորա յոմանց: Այլ յորժամ ի սկզբան անդ յանդգաստից ապականութեամբ, և ապա գահավէժ և ակնյայտի գլորմամբ հասանեմք յեղերական ժամանակսն՝ յորս այսին կատականաց համարին կրօնք, նաև բազումք յայնցանէ՝ որք սահմանեալ էին ի լուսաւորել զերեանց նմանիս՝ ապականին ի ժանտութենէն յընդհանուրս ծաւալելոյ, և լինին ծնունդք դարուն յորում կանն. և ծնեալք և սնեալք ապականարար վարդապետութեամբք՝ մոլորին անձամբ յանձնս, և ինքեանք ևս քարոզք հանդիսանան այնոցիկ, և զհանճար մտաց ի վար արկանեն առ ի հաստատել զիշասաբեր մոլորութիւնսն և գեղերեսել զնոսին ի պատրողական երանգս: Եւ յայսմանէ յառաջ գայ խառնուրդ իմն անաստուածութեան և մտահաճ իմաստութեան գիտութեան և խժգժութեան. նրբութեան և եթ բանից միտ եղեալ՝ և ապախտ արարեալ զանաւրատութեամբ իմաստիցն, յայնժամ գրգուեալ սասանին ամենայն ճշմարտութիւնք, և ամենայն աղիսատրոյղ զըոյցք ի սկզբունս համարին, և վարկածք մրտաց զհաւատս փոխանակեն. յորմէ յառաջ գան վարանք և երկմտութիւնք և հետտութիւն մտաց և ըստամբակութիւն որ ճանապարհ հորդէն ազգի ազգի պատրանաց և հարստահարութեան: Չեն մեզ պէտք ի հնրցն վէպս ընթանալ յօրինակ ասացելոցս, զի ի պատմութենէ ազգիս գիտեմք զի եկաց ժամանակ յորում անուանեալ լուսաւորութիւնդ չկարաց փրկել զՓրանկիա յահագին չարեաց. և գերազանց կատարելութեան գիտութեանց աջակից եղև յետին անկղեւտութիւն վատթարութեան մարդոյ: Այլ արդ զգիտութիւն փոխանակ կրօնից կարգել ոչ այլ ինչ է բայց լքանել զկարեւորն և զհետ ընթանալ օգտակարին. ապա մի անջատեսցուք զնոսա յորոց ի միութենէն և եթ մարթի ակն ունեւ բարւոյ ազգի մարդկան:

Ահաւասիկ փոխանակ յանգիման առնելոյ զգերագոյն կողմն կրօնից՝ այսինքն զվերաբերութիւնս նորա

ընդ վախճան մեր մշտնջենաւոր, զանկարեորն և զուժ-
պէտ յաչս բրիստոնէին առաջի արարաք՝ որ են յա-
րաբերութիւնք նորին ընդ ժամանակաւոր բարեացս։
Քաւ յինէն « Ամօթ համարել զաւետարանն ¹ » . այլ
ցաւէ ինձ զի ոգի աշխարհիս բուռն առնէ մեզ նուա-
տացուցանել զպաշտօն առաքելութեանս մերոյ։ Այլ
աւաղ զի բազումք են յաշխարհի՝ որ զամենայն ինչ
յանձն առնուն՝ առ ՚ի գտանել յերկրի զմեծութիւն
և զանդորութիւն . ապա զայն նախ արժան է հաւա-
նեցուցանել նոցա՝ եթէ առանց օգնականութեան կրօ-
նից՝ զոր եպերենն և անդոսնեն, ոչ ձեռնհաս գտցին
այնմ որում միայն ՚ի խնդիր չըլին . և զի նա միայն
հսկէ ՚ի պահպանութիւն բարուց և օրինաց և ազա-
տութեան, և յաներկեանութիւն կենաց նոցա և յա-
պահովութիւն ընչից, և զի թերեւ մինչ հայհոյի ՚ի
նոցանէ՝ հովանի կայ նոցա հզոր զօրութեամբն . հուսկ
ուրեմն ասելի է նոցա, զի ընկերականս այս աշխարհ՝
յոր բերին և եթ միաք նոցին և խորհուրդք, եթէ չէր
ի շունչ կրօնից կենդանացեալ, վաղ ուրեմն լուծեալ
էր յանխնայանութիւն անտերունչ, և կամ ընդարմա-
ցեալ ՚ի ստրկութիւն գերութեան . ուստի և կարի ի-
րաւամբ բարբառէր թագաւորն Տեսանող յառաջ քան
զամս երեք հազար՝ զքաղաքագէտ խորհուրդ վեհա-
դոյն՝ ընդ խիզախ և դիւրընդել կերպարանօք առաջի
արարեալ յասելն « Եթէ ոչ Տէր պահէ զքաղաք՝ ըն-
դունայն տքնին պահապանք նորա ² » :

Ի երբեք զի պաշտօնեայ կրօնից ողբայ զաղէտս չա-
րեաց որ յապականարար վարդապետութեանց յա-
ռաջ դան, և ցանկայ տեսանել զմիտս մարդկանն նը-
հանջեալս ՚ի շաւղաց ամբարշտութեան, և ցուցանէ
զվերահաս վտանգս սպառնալիցս խաղաղութեան և ա-
զատութեան ժողովրդոց . զայստօրիկ պատրուակ առեալ
ամբարշտաց՝ անխորհուրդ ինչ և մոլենախանձ համարին
զիդէս նորա և զհեծութիւնս, և չարախօսեն զնմանէ
իբրու զի յետս նահանջել կամիցի զմարդիկ դարուս և
կասեցուցանել ՚ի յառաջագէտ ընթացիցն . և բաւա-

¹ Առ Հռովմ. Ա. 46 :

² Սաղմ. ճից. 4 :

կան համարին ասել եթէ հարկ է մարդոյ զուգահէտ ընթանալ ընդ իւրոց ժամանակաց. որ ասացուած իմն է անիմաստ և դիւրընկալ. յիրս իրս ճմարիտ, բայց անխորհրդաբար 'ի վար արկեալ՝ մարթի փաստբեր լինել և գահավէժ ցնդամաք արկանել զմեզ 'ի վախ և յանդունդս: Ասան որոյ խնդիր արասցուք, տեսաք, 'ի յայտ ածել զճմարտութիւն իրացն, զի մի իրաւացի գործածութիւն սկզբանն՝ որ ամենեցուն 'ի բերանս յածի այսօր, շացուցէ զմեզ՝ առ անտես առնել զարիսն որ 'ի մուար կիրառութենէ նորին յառաջ գան:

Հաւանիմ և ես ասել զի յանխտրելիս և յանզանազանս՝ որք 'ի ժամանակի կեան և մեռանին և որք թողացուցեալ են 'ի խուզարկութիւնս մարդոյ և յարագրութիւնս նորին և 'ի հաճոյս մտաց նորա, յայս ամենայն հնար է մեզ ընթանալ ընդ ժամանակիս որ հանդէս մեր կան: Ասան որոյ յորժամ գեղեցիկ հնարագիտութիւնք ընդարձակեալ ծաւալեսցեն զծանօթութիւնս մարդկայինս, և 'ի զանազան մասունս բնական մակացութեանց նորանոր լոյսս շողացուցեն, և զհինաւանդ գրութիւնս շիջուցեալ՝ նորանորս ընդ նոցա կարդեսցեն, մի ընդդէմ կբրեսցուք փորձառութեան, և զլասցուք շնորհել զփառս ժամանակակից մարդկանն որում արժանի են. այլ ընթասցուք ընդ ժամանակիս: Նոյնպէս յորժամ բարգաւաճութիւն արուեստից և ճարտարութեան և շահավաճառուց առեալ բերցեն նորանոր սովորութիւնս և պէտս և նորանոր յարաբերութիւնս գերդաստանաց և ազգաց գողցեն նոր իմն կերպարանս տալով աշխարհի անծանօթս յառաջին ժամանակսն. և յորժամ ըստ փոփոխել ժամանակաց՝ յորմէ ամենայն ինչ հիւծի և մաշի որ մարդկայինս է, փոփոխին փոքր 'ի շատէ և օրէնք և սահմանագրութիւնք, և յայնժամ դարձեալ զգոյշ լիցուք 'ի դարովելոյ զլիշատակս հարց մերոց՝ որք թերեւ նոյնչափ իմաստունք էին՝ որչափ և մեք. բայց և առ նմին մի 'ի միջին դարս 'ի վեր ելցուք 'ի խնդիր սովորութեանց և օրէնսդրութեանց. այլ յայսմ ևս ընթասցուք ընդ ժամանակիս: Այլ յորժամ վարդապետութիւնք ապականագործք ընդ գեղեցիկ անուամբ պատրուակեալք՝ ոչ դադարեն յեղծումն գնել զազգըս. յորժամ որք կեղծենն ճառել զուղղութենէ բա-

բուց՝ նախատակոծ առնեն և ևս զկրօնիցն սրբութիւն՝
որ միայն ապաւեն է նորա, յորժամ այնու խի իմաս-
տասէրս համարին զանձինս զի չեն բրիստոնեայք, և
յորժամ զխաւարն դնեն 'ի լոյս, և զյնորս մոլեգնու-
թեան՝ 'ի զարգացումն մտաց, յայնժամ ընթանալ զու-
գահեա ընդ ժամանակին ոչ իմաստութիւն է, այլ աղ-
կարութիւն մտաց և բարուց, և յայնժամ արժան է
սլաշտօնելից սեղանոյ և դատաւորաց և տանուտեարց
և դաստիարակաց և արանց դրասիրաց և իմաստնոց՝
դաշինս սրբանուէրս կուէլ ընդ միմեանս՝ հակառակ
սուտակասպոս իմաստնոցդ: Զի այնչափ սայթաք և
լարծուտ են գահավէժք չարեացն, և մարդ այնչափ
անժոյժ՝ 'ի բերել զլուծ օրինաց՝ զի որք աւանդապահ-
քնն են անարատ վարդապետութեան և ուղղութեան
վարուց՝ եթէ ոչ քաջալանջ սլաշտպանեացն նոցին
և սլաշմանաւ կենացն և արժանապատուութեամբ, և
սլաշկառելի հասակաւն և իմաստութեամբ, ոչ յա-
սլաղեացէ մարդաժողով ընկերութիւն անկանել 'ի շփո-
թըս և յաղմուկս:

Աղէ ածէք զմտաւ ոչ զհռչակաւոր զարան զայնու-
սիկ՝ որ սնոտի փառաց տարփացեալք, լցին զտիեզերս
'ի համբաւ անուան իւրեանց՝ յորդելով 'ի նմա զա-
ղէտս և զթշուառութիւնս, այլ զմարդիկն ականաւոր
որ արդարեւ մեծք կացին և փառս յաճախեցին սոցի
մարդկան առաքինութեամբ իւրեանց և հանճարով-
և տեսանիցէք զի ոչ միայն ոչ կուրաշաւիլ ընթացան
զհեա ժամանակցացն, այլ մանաւանդ զամենայն ճիգն
'ի վար արկին առ 'ի յետս ընկրկել զանխորհուրդ ըն-
թացս նոցա: Զի զինչ առնէին յերբեմն ժամանակի
Փոկիոն յատենի, Սոկրատ 'ի դասախօսութիւնսն, Աա-
տոն 'ի ծերակուտին, և Աիկերոն յիմաստասիրական
երկասիրութիւնսն. բայց զի մարանչէին ընդ փաղա-
քուշ զովորս ժողովրդեանն և ընդ ապականարարս
բարուց և ընդ արհամարհողս նախկին օրինաց և ընդ
հակառակորդս վարդապետութեանց կրօնից. զինչ
դործ էր 'ի հնումն Լիդուրկոսի և Նուամյի, և 'ի մի-
ջին դարս Կարոլոսի Մեծի և սրբոյն Լուդովիկոսի, և
'ի մերձաւոր ժամանակս Քսիմենեսի և Սիւլիի. բայց
մաքառել ընդդէմ ախտից և խուժադուժ բարուց ժո-
ղովրդեանն՝ առ 'ի նուաճելոյ զնոսա ընդ լծով օրի-

նաց, ընդդէմ ծայրայեղ չարեաց և վատթար սովորութեանց՝ առ արմատախիլ առնելոյ զնոսա, և ընդդէմ անսանձ ազատութեան և ապստամբութեան՝ առ ի հարկի կացուցանելոյ զնոսա: Չինչ արարին դարձեալ և սուրբք անգամ՝ արք անուանիք որովք պանծայ եկեղեցի Քրիստոսի յաւուրց անտի սրբոյն Բենեդիկտոսի մինչև ցաւուրս Վինգենտիոսի Պաւլայեցւոյ, և յԱգոստինոսէ մինչև ցՖենէլոն. մի թէ ըզհնա գնացին նոքա մոլորութեանց դարուց իւրեանց, գովեցին զապականութիւն բարուց, մեծարեցին զխաւար տգիտութեան, և եղէն նմանողք մեղկաղէտ բարուց և թուլութեան կարգաց. և ոչ երբէք. այլ մանաւանդ գրով և փրկաւէտ կարգօք և իմաստուն սահմանադրութեամբք ընդդէմ կացին զբահեղեղ չարեաց վատթար վարդապետութեանց և ապականութեան բարուց, որպէս և վկայեն մեզ վէպք զյաջողել ջանից նոցա և առաքինի վաստակոց:

Ապա շնորհեսցուք դարուս՝ զոր իրաւամբ պահանջէ ի մէնջ, բայց և գիտասցուք զլանալ զայն ինչ՝ որ փնասաբեր է նմին և կործանումն դարուց առ յապա եկելոց: Եթէ և գերագոյն մտաց պարտ է յիրս իրս խոնարհել առաջի դարուն յորում կան, բայց սակայն և յայլս բազումս պարտ է նոցա ընկճել զնա և նուաճել, կասեցուցանել զնա ի մոլորահետ ընթացիցն, և յառաջ վարել զնա ընդ շաւիղս իմաստութեան և ճշմարտութեան: Եւ մանաւանդ որոց ի բարձրագոյն և ի լուսաւորագոյն դասուց ընկերութեանն իցեն՝ նոցա պարտք ի վերայ կան յաղթողս հանգիստացուցանելոյ զուղիղ վարդապետութիւնս. զի այս է բաժին նոցա, որպէս և ձերդ, տեաքք. հայրենիք և կրօնք կոչեն զձեզ առ այս, և դուք հաւատարիմք ձայնին ոչ ի գերեւ հանջիք զակնկալութիւն նոցա: Քանզի և փրկուութիւն մեր յոյժամիտ վարդապետութեանցն է՝ որք և պահպանիք են կարգաց և արդարութեան. իսկ նոցին պահապան և ուսուցիչ կրօնքն են: Ապա թագաւորեսցեն հաւատք ի սիրտս՝ առ ի խաղաղելոյ զհեռ և զատելութիւն. թագաւորեսցեն ի տունս առ ի պահելոյ ի նոսա զխաղաղութիւն և զանբծութիւն վարուց. թող սնուսցեն նոքա զմարդասիրութիւն ի մեծատունս և զժուժկալութիւն ի տնանկս, զանկաշա-

ուութիւն 'ի դատաւորս և զհնազանդութիւն 'ի ժողովութեան, և յամենեւեան զարգարութիւն. և յայնժամ միայն եղիցի իշխանութիւն պատասպարան և ոչ երբէք ահարկու, և անկասկած աներկեանութիւն հասարակաց զուգակցեացի ընդ ազատութեան ամենեցուն: Եւ արդարեւ ամենայն ինչ միանգամայն գայցեն մեզ, որպէս ասեն գիրք¹, իմաստութեամբն՝ որ ոչ այլ ինչ է՝ բայց հաւատք լուսաւոր և անկեղծաւոր, և յայնժամ ազգս մեր՝ թէ և անցեալ ընդ աղէտս, եղիցի առաջին յազգս բարգաւաճեալս՝ որպէս և վայել իսկ է:

Իսկ եթէ անզօր իցէ ձայն իմ՝ առ 'ի հաստատել զճշմարտութիւնս զայսոսիկ զմեծամեծս՝ 'ի վախճան բանիցս առից ինձ զօրավիգն զօրինակ սրբոյ Թագաւորին՝ զորոյ զլիշատակ պաշտօնասէր մեծարանօք կատարեմք: Քանի՜ ազգոյ գտաւ նա 'ի դարու անդ յորում եկաց և յապագայ ժամանակսն. և սակայն կարեմք ասել աներկմիտ եթէ Թագաւորութիւն նորա անբայութիւն էր կրօնից. զի կրօնք ազգեցին 'ի նա զայնչափ վերանորոգութիւնս քաջահանգէսս, օրէնս լի իմաստութեամբ և զօրութեամբ, հաստատութիւնս կարեւոր և պիտանի դատասկերտից 'ի զարգացումն ծանօթութեանց մարդկայնոց. նա ինքն նախագահ բազմէր 'ի խորհուրդս նորա 'ի խաղաղութեան և 'ի պատեւազմի, որով և հայր ցուցանէր զնա ժողովրդեան իւրոյ, և իրաւարար ազգաց և Թագաւորաց և հիացումն բարբարոսաց: Ոչ ահաւանիկ քրիստոսապսակ հոգի նորա ակն յայտնի տեսանի 'ի հրահանգս խրատուցն զոր եթով առ ժառանգ Թագաւորութեանն, զի պատուիրելով պատուիրէ 'ի նմա ամենեւին անձնատուր լինել յերջանկութիւն ժողովրդեան իւրոյ. և առ անեղծ կարգելոյ զնոսա և անաղարտելի՝ առաջի առնէ նմա զհաւատս իբր վեհագոյն կանոն ուղղութեան, և 'ի զուխ պարտուց նորա կարգէ զայնս՝ զորս պարտի առ գերագոյն Տէրն Թագաւորաց և հպատակաց: Վեհագոյն այն խրատք ազգողագոյնս հնչեցին 'ի հոգի արքայի՝ զոր գոգցես 'ի պահանորդ ունէին երկինք՝ առ 'ի դարմանել և բժշկել զաղէտս մեր, և որ ոչ մեծ

¹ Իմաստ. է. 11:

ինչ համարի անձին լինել պայազատ սրբոյն Լուդովիկոսի, եթէ ոչ յանձին բերցէ զառաքինութիւնս նորին արքայականս: Աեցցէ նա ապա որչափ փափաքեն իղձք սրտից մերոց, և ևս քան զևս արժանի լիցի փառաց վերաձայնելոյ 'ի դարս ապագայս՝ նորոգող կրօնից և բարուց՝ և նոքօք միահեծան արքայութեանս. Եղիցի:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՄԲԱՐԻՇՏ ԳՐԵՆՈՅ

« Բանք նոցա իբրև զքաղցկեղ ճարակ գտա-
նեն » : (Բ. Տիմոթ. Բ. 17):

Է ազգ ինչ չարեաց՝ որ յետ յապականութիւն կար-
գելոյ զայժմեան մարդիկն՝ կարէ 'ի սպառ յեղծումն
դնել և զազգս որ գալոց են. որ իբրև ախտ իմն սրա-
ծութեան ելեալ յաշխարհամուտ քաղաքէս և ընդ
ամենայն գաւառս ծաւալեալ՝ ճարակեցաւ ոչ միայն
'ի քաղաքս այլ և 'ի գիւղօրէս, ոչ յաւադաց և եթ
դասս այլ և յանշուք կարգս ռամկին. և որ սակս ընդ-
արձակութեանն և խորարմատ հաստատութեանն ան-
բուժելի իմն թուի և ապստամբ 'ի հնարից, և սակայն
արժան է 'ի խնդիր լինել դարմանոցն առ արմատա-
խիլ առնել զնոյն և կամ մեղմել զանհնարին աղէտն
որ 'ի նմանէ յառաջ գտն, եթէ չկամիցիմք տեսանել
զվաղահաս կորուստ ուղղութեան վարուց և օրինաց և
սահմանադրութեանց և պետութեանս իսկ միանգա-
մայն. կամիմ ասել զյաճախել օր քան զօր գրոց դի-
մամարտից հաւատոցս: Վաղ ուրեմն մի ոմն 'ի ճար-
տարախօս հայրապետաց ¹ նախանձախնդիր եղև ա-

¹ Տէր տը Պուլոններ եպիսկոպոս Թրուսյի որ յամի 1821 ետ
շէջեալանն «-ի» տնքարի քրոց:

Հարկու անկարգութեանս մարտուցեալ հզօրեղապէս
ընդ ամս յիսուռն յասպարիզի պերճախօսութեան ընդ
ամբարշտութիւնս դարուն. և այս իսկ թերես շատ
էր 'ի թեւադիր լինել մեզ պատկառ կալ լռութեան.
բայց և սու նմին խորհեցաք եթէ չէր պարտ մեզ թու-
լանալ 'ի մարանչելոյ ընդ չարին որք ոչ երբէք դա-
դարեն գլուխ ամբառնալ 'ի բիւր կերպարանս, և զի
ամենայն պաշտօնելից կրօնից հարկ 'ի վերայ կայ պաշտ-
պանել նմա ըստ չափու զօրութեանն և հանձա-
րոյ. քանզի և բեմս այս՝ զոր այնչափ փառօք պայծա-
ռացուցին Պոսիւէ և Մասիյոն և այլք ըստ նոցանէ,
չկարէ դադարել 'ի լռութեան:

Այս առաջին նուագ է, տեարք, զի յառանձինն
ուրեք ճառի կամիմ ուղղակի մարանչել ընդ դրաւո-
րական երկս այժմու ամբարշտութեանն. պարտ ան-
ձին վարկուցեալ զսոյն եթէ սակս կրօնիցս՝ որոյ ա-
ռանձինն իմն օրինակաւ պաշտպան կարգեալ կամ 'ի
միջի ձերում ըստ կոչմանս իմոյ և ըստ ընտրութեան,
եթէ սակս հայրենեացս՝ հաւանեալ գոլով զի որ ինչ
վնասաբերն է քրիստոնէութեան՝ նոյն աղիտաբեր է
և աշխարհիս, և եթէ սակս ժողովոյ ունկնդրացս՝ որ ի-
րաւամբ ակն ունի տեսանել զիս 'ի նորոգ պաշտա-
մանս յոր կարգեցայ 'ի տեսչութենէն Աստուծոյ¹, ա-
րիաբար քան զոր երբէք՝ նահատակեալ ընդդէմ
թշնամեաց գահուն արքունի և սեղանոյ:

Եւ այնչափ է սանձարձակ ազատութիւն մտաց յա-
ւուրս մեր, և այնպէս 'ի սովորութիւն լեալ խորհել
և խօսել և գործել առանց օրինաց և կարգաց, և շա-
րագրել և ընթեռնուել, հրատարակել և պահել զկարի
իսկ զքարուական երկասիրութիւնս, մինչ զի անտեղի
իմն թերես թուեցի նախանձախնդրութիւնս իմ և
օտար յանպայման ներողամտութենէն որով պանծայ
դարս առաջնիկայ: Եւ սակայն որչափ պատրանս առա-
ջի կայ ինձ փարատել և յայնոսիկ որք անարգէն զտա-
ղանդս մտաց իւրեանց և զտքնութիւնս գիշերոյ 'ի
գործսն անօրէնութեան, և յայնս որք ազետալի իմն

¹ Առնախօսս անուանեցաւ առաջին դրաներէց արքայի
յամանան նոյնմբերի 1381:

յաջողուածով ծաւալեն զնոսա ընդ ամենայն ուրեք, և 'ի նոսա որք յազուրդ մտաց առնուն զխոհերսն այն պիսիս՝ անյագ տենչմամբ 'ի նոյնս բերեալք: Եւ հարկ է ինձ խոստովանել զի ցաւ և տրամուծիւն ունի զիս՝ գիտելով չափ զի ձայն բարբառոյ իմոյ ընդդէմ գրոց ամբարշտաց՝ տկար և անզօր կացցէ ամբարտակ՝ ընդդէմ հեղեղասաստ աւերածոցն. քանզի և զինչ զօրեացեն ճգունք իմ 'ի խորտակել զգրիչս ամբարշտաց և զմամուլս որ գործակից են նոցին: Այլ չէ ինչ. ոչ է պարտ հաւատոց կարկել և լռել յանդիման յաւակնութեան ամբարշտաց, և ոչ աւետարանաժառանգ քարոզչի նահանջել յետահանդէս մտահաճ ի մաստակի: Շատ իցէ մեզ զարթուցանել զնախանձ հարց և ծնողաց, և զառանիս և զհասարակաց մանկածուաց, և մանաւանդ զգուշացուցանել զերիտասարդացն դաս անդգամ: Ոչ, ոչ ընդվայր լսելի լիցին բանք իմ 'ի տաճարիս, և ոչ ամենայն սիրտք փակեալ կացցեն ձայնի ճշմարտութեան:

Ապաքէն ներեսջիք ինձ, տեարք, զհամարձակութիւն պաշտամանս բովանդակ 'ի գործ արկանել 'ի բանախօսութեանս. և սակայն անձնապահ էդէց յանդուռն բանից ճամարտակի, և ոչ ինչ դառնութիւն 'ի բանս իմ՝ նշմարեսջիք: Այլ սակայն թէ և կրօնք ոչ յանձն առնուն վրէժխնդիր լինել անարգութեանն՝ նախատակոծ առնելով զթշնամիս և մատնանիշ ցուցանելով զնոսա, բայց և ոչ պաշտպանս իւր համարին զերկշուտ միտս այնոցիկ՝ որ սարսեն իմն հանդէս հակառակորդաց իւրոց, և որոց վատախորհուրդ զիջողութիւն՝ մեղսակից անօրէնութեան բերէ զկերպարանս:

Եւ այսոքիկ երեք հարցուածք բաժանեսցեն զբանախօսութիւնս՝ եթէ զինչ խորհել իցէ զմատենադրաց գանկրօնից, զինչ զծաւալողացն զնոսին, և զինչ որ ընթեռնուցուն զգիրսդ հակառակս կրօնից:

Ս.

Ձիկն խորհել արժանիցե զմատենագրացդ
անկրօնից .

Ապաքէն տարապարտուց անիրաւութեան յանձին
ձգէի զեպերանս եթէ ընդ մի համար գրէի զամենայն
գրիչս հակառակորդս քրիստոսական կրօնից, և զամե-
նեալն միօրինակ յանցաւորս համարեալ՝ նշովս զհետ
նոցա արձակէի անխտիր. քանզի ես ինքնին գիտակ
եմ թէ չէ պարտ ընդ մի գրել զայնոսիկ որ պատկառ-
կան նախայայտ ճշմարտութեանց ինչ նուիրականաց,
ընդ այնոսիկ որք առհասարակ զամենայնն արհամար-
հեն. և որ զսիւնս ինչ և եթ շինուածոյս գրգռեցու-
ցանեն, ընդ այնոսիկ որ զհիմունս նորա վեր՝ ի վայր
հարկանեն. վասն որոյ յերկուս գասս զնոսա տրոհե-
ցուք: Ոմանք ՚ի գրչաց չընդունին զայլ Աստուած՝
բայց զհամագոյիցս ստեղծուած, և զմարդ՝ մարմին
և եթ տեսանեն, և զհանգերձեալ կեանս ցնորս համա-
րին, և զղանազանութիւն բարւոյ և չարի՝ հնարագի-
տութիւնս մարդոյ. սոքա սոյնօրինակ սկզբամբք ջրն-
ջեն և եղծանեն զամենայն խորհուրդս բարեպարիշտ
պաշտաման առ էութիւնն աստուածային, զորս և
հանրական անուամբ կոչեմ ամբարիշտս. են և գրիչք
որք թէ և օգտակար ինչ համարիցին զքրիստոսական
օրէնս, այլ ոչ աստուածային կարծեն զնա և ոչ զա-
ռաքումն Քրիստոսի յաստուածակոյս կողմանէ անտի,
որով և մերժեն զյայտնութիւն կրօնից. և զսոսա կո-
չեմ պարզապէս անհաւատս. այլ արդ ՚ի քնին առ-
ցուք զչափ մեղանաց և երկոցուն կողմանց:

Եւ նախ զձեզ եկակոչ առնեմ յառեան ազգի մարդ-
կութեանս, գրիչքդ ամբարիշտք. աղէ յառաջ մատե-
րուք մերկացեալք ՚ի շքեղ հանգերձանաց սուտ իմաս-
տութեանդ և ՚ի փայլմանէ ճոռոմական բանիցդ, և
հեռի ՚ի խառնաձայն ամբօխէ աշակերտացդ մոլորելոց
և ապականելոց. արկեալ և եթ զձեզք զբեռն վարդա-

պիտուութեանցդ՝ զորոց զգիշերադէմ՝ տգեղութիւն
արժան է ինձ մերկանալ աստէն: Չկամիմ 'ի հարց-
փորձ մատուցանել զառանձնական կեանս ձեր. չկա-
միմ գիտել եթէ սանձարձակութիւն մտացդ ոչ ար-
դեօք յապերասան սրտիցդ ունիցի իւր սկիզբն. և ոչ
խիկ խնդրել համարս զամբարիշտ խորհրդոցդ՝ ցոր-
չափ զօլեալ կան 'ի հոգիս ձեր. այլ միայն 'ի քնին ա-
ռից զյանդիմանութիւն նորա արտաքուստ. և սակս
այսորիկ և եթ բողբ հարկանեմ՝ զձէնջ եթէ յեղեռ-
նաւոր ոճիրս գտանիք դուք մեղապարտք:

Հաւանեօյիք և դուք, տեարք, բանիցս եթէ առ
վայր մի 'ի կշիռ ածջիք զսոյն ընդ եղեռն այնոցիկ զորս
դատապարտեն օրէնք արդարութեան: Ապաքէն յան-
ցաւոր է օրինաց որ դք զինչս օտարին գողանայ. և սա-
կայն մարթ է, թէ 'ի նոյն բերեալ իցէ նա առ քաղցու
և առ տառապանաց, և 'ի ճիշ ամուսնոյն և որդւոց
որ 'ի յետին վտանգ տաղնապի խնդրեն 'ի նմանէ զո-
գեպաճիկն իւրեանց: Այլ զինչ առնէ գրիչն ամբա-
րիշտ. անկարօտ ամենեւին, առանց իրիք հարկի և չու-
նելով ինչ պատճառս յանմեղադրութիւն անձինն՝ քա-
րողէ և հրապարակէ, և ծափաձայն ցնծայ 'ի տեսա-
նել անդ զճարակել 'ի ժողովուրդս վարդապետու-
թեանցն որ զսանձս կրօնիցն խղեալ՝ բթեն զխայթս
խղճի, նուազեն զերկիւզ յանցանաց, որով և յաճա-
խելոյ նոցին լինին պատճառք, մինչև արդարացուցա-
նել ևս զյափշտակութիւնս և զանիրաւութիւնս: Այլ
առաւել եղեռնաւոր է որ կենաց այլոց լինի դարանա-
կալ. և սակայն և զսպանութիւնդ ևս՝ թերեւս արա-
րեալ է նորա 'ի վրիժահան կրից մոլեգնութեան բոր-
բոքելոյ 'ի նախատանաց հակառակորդին, և զի միակ
և եթ էր եղեռն յանցանաց և մի միայն սպանեալն. իսկ
զինչ առնէ գրիչն ամբարիշտ: Ընդ ամս յորովս 'ի միայ-
նութեան անդ ուսմանցն և խորհրդոց՝ անկարեկիր իմն
ցրտութեամբ խորհի 'ի յօրինուած դործոյն՝ հակա-
ռակ նախածանօթ սկզբնատարր ճշմարտութեանց որ
ընդունելիք և նուիրականք են յազգս ամենայն. և զա-
մենայն զգիտութիւն իւր և զհանձար 'ի վար արկանէ
առ 'ի գեղազարդել՝ եթէ հնար իցէ՝ զնոհերս ան-
աստուածութեանն, և կարգէ գրութիւնս սանձակո-
տորս օխտից՝ յանդգնագոյնս զնոսա գործելով 'ի չա-

րիս, և գիտելով չափ՝ զսերմն ժանտ մահու և կորուսեան արկանէ՝ ի մարմին ընկերութեանն. և որչափ ձեռնհաս է սպանանելով՝ ոչ զմի ևեթ յանդամոց ընկերութեանն, այլ զմիաբանութիւնն ինքնին գլխովին: Այլ անագորոյն և ևս յանցանաց գտանի և ղեռնաւոր քան զմարդասպանն եթէ որ զթոյն մահադէղ խառնեալ ի կերակուրս բովանդակ տոհմին՝ ի միում ևեթ աւուր տապաստ արկցէ ի նոյն գերեզման զհայր և զմայր և զորդիս և զընտանիս. և սակայն և անօրէնութեան եղեռանս իցէ չափ և սահման. իսկ գրիչն ամբարիշտ ծաւալէ ի քաղաքս և ի գաւառս զթոյն ասպականարար հոգւոց, որք գօսացուցանեն և զարմատս անգամ՝ առաքինութեանց: Նա՛ և այլոց ամենայն չարեացապարտ անօրինաց յանցանք ընդ նոսա անցանեն և կորնչին. իսկ ամբարշտին և ի մեռանէն՝ ամբարշտութիւն նորա տակաւին կենդանի կայ, և հետ նորա ծաւալի և մշտնջենաւորէ. և թերևս և յայլ լեզուս յեղեալ՝ տպականեացէ և զազգս օտարս և զորս հանգերձեալ են ծնանել, և գողցես յընդհանուրս ճարակեալ ամբարշտութիւն նորա և անմահացեալ՝ անվախձան եղիցին ասպականութիւնք նորա որպէս և աւուրութիւն. և ամենայն չարիք և ոճիրք գործեցեալք ի պատճառս ամբարիշտ գրոցն՝ ի գլուխ անօրէն մատենագրին թափեցի. ահաւասիկ յաղթանակք շիրմացդ ձերոց՝ գրիչքդ ամբարիշտք:

Այլ թերևս ի չքմեղս լեալ ասիցէք՝ եթէ զկարծիս ձեր միայն պարզեալ է անգանօր: Այլ անկեղծս բարբառեցէք. իցէ՛ թէ հաւանեալ էիք սրտի մտօք եթէ ոչ գոյ Աստուած, և խիղճ մտացդ վկայէր ինչ ձեզ եթէ անկասկած և աներկմիտ իցէք յամբարշտութեանդ՝ որպէս յայլ ամենայն ճմարտութիւնս ընդ որս ոչ որ երկբայի. հաճեալ էր ձեր ընդ խորհուրդս մտացդ եթէ տրդարև երջանկագոյն լինէին ազգք առանց կրօնից և առանց Աստուծոյ: Նա զի ոչ անգէտ ինչ էիք վիտաց մարդկան ազգի, և գերահանձար առանց անմահից՝ որք պայծառացան ի յերկրի, և գողցես հաստատեալք էին անջատք յերերաց իբրու զլամբարս ի լուսաւորել զազգս և զժամանակս: Առաւել քան զմեզ ծանօթ էիք գերահրաշ մարդկանն որք բարգաւաճեցին զքաղաքս և զժողովուրդս, և հանձարեղ որերոյն

որ ընդ ժամանակս ժամանակս յարեան և աւանդեցին մեզ գիրս՝ զդժուարագունէն յարուեստս զեկաւարելոյ զմարդիկ, սկսեալ 'ի Պղատոնէ մինչև ցՊոսիւէ. ոչ անգէտք էիք և զխմաստնոց վեհագունից որ յերկց դարուց 'ի վեր կացին յԱւրոպա, և զորս մեծարեմք մեք ցարդ իբրու հիմնադիրս մարդկայնոցս գիտութեանց, սկսեալ 'ի Գալիլէոսէ մինչև Գլուտոն, և զհրաշալի բարեգործաց ազգի մարդկան, որք հանգոյն Վինգենտիոսի Պաւլայեցւոյ հրեշտակք միսիթարիչք կացին տնանկաց և թշուառացելոց: Ոչ անգէտք էիք եթէ սոքա ամենեքեան լցեալք էին յեռանդն կրօնից, և որոյ դըրողմք նուիրականք անջինջ երեւին միշտ 'ի գիրս նոցա և յօրէնս և 'ի սահմանագրութիւնս. և զի ամենեքեան նոքա 'ի նոյն խորհուրդս էին՝ զոր ինչ ասաց ոմն 'ի նոցանէ « Եթէ զոր օրինակ անհնար է կառուցանել քաղաք յօգս՝ նոյնպէս հաստատել զմիաբանութիւն առանց կրօնից »: Զայս ամենայն գիտէիք, և ոչ երկեայք միայնակ մարանչել ընդ ազգի մարդկան, և մտլորիլ 'ի խաւարի՝ ոչ կամեցեալ ընդ լուսաշաւիղ հետս անմահական հանճարեղիցն ընթանալ: Մի 'ի դէմս ածէք ինձ զգօրութիւն ձեռնարկութեանցդ. զի յիշատակեալքդ յինէն վերագոյն արք հանճարեղք՝ ծանեան զնոսին որպէս զձեզ, և դուք ոչ կարացէք լուծանել զայնոսիկ որպէս զնոսա. 'ի պարտութիւն մատնեցայք դուք 'ի դժուարութեանցն որոց նոքա յաղթական հանդիսացան. և կորով համարեցայք զայն ինչ՝ որ տկարութիւն էր անգոր: Այլ աղէ խոստովան եղերուք անպատկառ, եթէ բազում անգամ ծածուկ իմն երկիւղ կալաւ զձեզ 'ի խորհել ձեր զԱստուծոյ զոր հայհոյէիք, և թերեւ 'ի դրոշմել անդ զտողսդ ամբարիշտս՝ զգողանի հարաւ գրիչդ 'ի ձեռս ձեր. և եթէ ոչ այսպէս՝ գոնեա ոչ բնաւ վերագոյն համբարձայք բան զվարանական երկմտութիւնս. այլ ոչ ապուքէն և 'ի տարակուսանագ ազգ առնէր ձեզ ողջմտութիւն յետս ընկրկել 'ի ձեռնարկեալդ գործոյ: Այլ ոչ այնպէս. անխող եղէք դուք ձայնի մարդկայնոյ բնութես և մեծագոչ աղաղակի սրտիցդ առ անձնամասն լինել յիմարութեամբ յանհեղեղ անհանգիստութիւնդ:

Այլ արդ դարձուցեալ զբանս իմ առ այնոսիկ՝ որ թէ և ընդունել ընդունին զոմանս 'ի նուիրական ճըշ-

մարտութեանց, որպիսի են գոյութիւն Աստուծոյ և տեսութեան նորա և կենաց հանդերձելոց, այլ ուրանան և հերքեն զքրիստոսական կրօնս 'ի գիրս իւրեանց, ասեմ. Եթէ արդարեւ ըստ ձերոց բանից ամենայն կրօնք հաւասարք իցեն յաչա ձեր և առաջի Աստուծոյ, ապա ընդէր իցեն ճգունք ձեր 'ի կործանել զայն՝ որ հաստատեալն է յաշխարհիդ ձերում: Եթէ որպէս հաստատէքդ ջմարթի միաբանութիւն մարդկան առանց կրօնից կալ յակաստանի՝ ապա ուստի իցէ մոլեգնութիւնդ որով կամիք աւերել զայն որ 'ի չորեքասան դարուց հետէ համարեալ է կրօնք հայրենեացդ, և որ հայրենաւանդ ժառանգութիւն համարեալ է ամենայն տանց, և զհարս մեր և զնախնիս բարդաւաճեալ, և որ այնպէս պնդապէս զօգեալն է ընդ ամենայն օրէնսդրութիւնս նոցին: Ո՞չ ապաքէն երկիւղ է զդրդելոյ զպետութիւն 'ի գրդուեցուցանել անդ զհաւաստ. և յաւակնիցիք դուք խորհել եթէ հընար իցէ ձեզ նոր իմն կարկատել կրօնս ինքնահարս՝ որ առաւել հօր իցէ և սիովիական և փրկաւէտ: Եւ եթէ դուք ինքնին հաւանեալ էք եթէ ամենայն ազգք զարգացեալք 'ի քաղաքականութեան՝ կրօնս իմն դրականս ընկալեալ իցեն հանդերձ հաւատովք և պատուիրանօք և պաշտամամբ, ապա ընդէր յամառեալ պնդիք ճմարտութիւնս ինչ և եթ տեսականս քարոզել զԱստուծոյ և զնախախնամութենէ նորա, և կամիք մերկացուցանել զնա յայնցանէ՝ որ զգալիս գործեն զնոսին և յուշարարս մասց և հօրս յազդեցութեան: Ո՞չ տեսանէք եթէ քանի թիկունք են նախակարգ ճմարտութեանցդ՝ խորհուրդք կրօնիցս և արարողութիւնք և ծէսք և սովորոյթք այնպէս զի 'ի խրամատել ձեր զքրիստոնէութիւն՝ նովին իսկ ականահատ լինիք հաւատոց նախայայտ ճմարտութեանցն զորս կամիք պահպանել: Զի՞նչ շահ 'ի մեծարանացդ առ ուղղութեան խրատս աւետարանին՝ յորժամ 'ի բաց առնուլ ճգնիք զսիւնն յոր յեցեալն է և որ աներկեան ևս տանէ զհաւատարիմ նոցին պահպանութիւն: Արդ 'ի միտ առեք զի թէ ոմանք յիմաստասիրոց ընդ զբրկեսցեն զկարծիս աստուածեան աղանդոյ, այլ ոչ երբէք լեալ է և ոչ բնաւ համարեսցի նա 'ի կրօնս լրութեան ազգին. և զի վարդապետութիւնդ ձեր ըզ-

բնական կրօնից՝ թէ և ոչ այնչափ հակառակամարտ է մտաց ըստ տեսականին, այլ գոգցես նոյնչափ ամուլ է և անբեղմնաւոր յառաքինութիւնս, և նոյնչափ յարգասխ չարեացն քնասաբեր՝ որչափ և ամբարշտութիւն բարձր ՚ի զլուսն պանծացեալ:

Ապա ոչ ինչ զարմանամ ընդ բանս Պոսիւէի՝ բազումս յիշատակեալ եթէ աստուածեան ազանդ անաստուածութիւն է ծպտեալ. չղարմանամ դարձեալ եթէ հայրապետք և օրէնսգէտք վերջնոյ դարուն զանգիտեալ խիթային ընդ հեղեղասաստ աճումն անհաւատութեանն օր ըստ օրէ, յառաջագոյն նկատելով զչարխն որ ՚ի նմանէ յորդելոցն էր, և զթշնամիս բրիստոնէութեանն մատնանիչ առնելով իբրև դարանակալս դահուն արքունի: Դատասխազութիւնք նոցա պերճախօսք՝ վկայութիւն իմն էին զոր տային ճմարութեանն հանգէպ նեղաց իւրեանց՝ որ արդէն իսկ զօրացեալ էին. այլ ՚ի զուր. զի մարդարէական ձայնք նոյին չեղէն լսելի ՚ի խառնաձայն ամբօխի անդ յիմարական կարծեաց, և հծծիւն իմն էր այն որ ՚ի գոչիւն մրրկաց անհետանայ: Ապախտ լինէին ամ ճմարտութիւնք, և ամաստութիւնք ՚ի վարդապետութիւն համարէին, և անսանձ բերէին յիմն միտք մարդկան. վասն որոյ ՚ի գալ հասանել ժամուն՝ ամենայն կրից խուժան միանգամայն յօտն կացին՝ վառեալք ՚ի զէն ստապատիր իմաստութեան՝ առ արդարացուցանել զանկղիտութիւնս յորս բերեալն էր. ոչ իմիք ակն առին ամենեւին, և զամենայն ինչ վեր ՚ի վայր տապալեցին, և մարդաժողով ընկերութիւն դերբուկ իմն էր աւերակաց. և եթէ ոչ անհաւատութեան և եթ գրելի է պառճառ թշուառութեանն մեծի՝ որ յեղափոխութիւնն կոչեցաւ, սակայն նա ինքն դրոշմեաց ՚ի նմա զկնիք ապականաբար եղծագործութեանն՝ որով միակ նշանակեցաւ դարն ոյն ՚ի տարեգիրս աշխարհի: Եւ ահա այս է գործ ձեր ըստ մասնէ՝ գրիչքդ անհաւատք. անդոսնէք դուք ապաքէն զմատենագիրս անաստուածս և անկրօնս, այլ իրաւամբ համարեսցուք մեք զձեզ նոյնն յանցաւորակիցս:

Ահա տեսաք թէ զինչ արժան իցէ խորհել զմատենագրաց գրոցն ընդդէմ կրօնից. եկեսցուք արդ ՚ի խորհիւն երկրորդ եթէ զինչ կարծել իցէ զճաւարդաց նոյնն:

Բ

Զինը զծառայողացն զնոսին .

Նախանձաւորութիւն իմն ահարկու վառեալ է 'ի հակառակորդս կրօնիցս յաւուրս մեր որք գոգցես եւ եւելս զմիմեամբ առնեն տալ նմա հարուած առաւել նենգաւոր և առաւել օրհասարեր: Եթէ ոչ հալածական վարեն զնա սուսեր 'ի ձեռին, այլ սակայն ցանկան անփառունակ և ամօթապարտ պարծանաց՝ ազարտելոյ զանուն նորա 'ի միաս ժողովրդեան՝ մարտեղեալ ընդ վարդապետութիւնս նորա և ատելի և ծաղու արժանի զնա ցուցանելով, և զպաշտօնեայս նորա խոտանս և արհամարհեալս, որով 'ի կրօնս անդ ելանէ անարգութիւնն: Ոչ յագեցեալ այնու որովք յերբեմն ժամանակի տարադիր վանեցին զնա 'ի տաճարաց և խողխողեցին զաշակերտս նորա և զքահանայս, և զարիւն հայրապետացն խառնեցին ընդ արեան թագաւորաց՝ որպէս եթէ կենդանութեան բաժակ մատուցանելով՝ նովաւ առաջի բազնեաց բանին և այժմ՝ վաստակարեկ և տաղտկացեալք՝ 'ի քաջութէ և 'ի համբերատար ժուժկալութենէ նահատակացն յարիւնուշտ մարտին, այլ իմն զէնս 'ի ձեռս առնու ամբարշտութիւն, և 'ի թիկունս օգնականութեան կոչեցեալ զամենայն ազգս ճարտարութեանց՝ իբրու գործիս վարէ զնոսա 'ի կատարումն խորհրդոցն: Ի գրիչ մատենագրին և առ մամուլ՝ որ ածէ զնոսին 'ի լոյս՝ օժանդակ հասանեն փորագրիչն և վրձին, և զամենայն հնարս 'ի գործ արկանեն զարգասիտ չարեաց զապիրատ գրոցն փութացուցանելոյ և ծաւալելոյ ընդ ամենայն տեղիս: Եւ ամբարշտութիւն ոչ համարի բաւական զգիրս այժմեան աշակերտացն, այլ 'ի լոյս ածէ և ըզգործս հետեողացն յանցելում գարու, և զամենայն հնարս հնարի առ 'ի տալ ճարակել զնոսա ընդ ողջոյն Փրանկիս փութանակի յաջողուածով: Գիտելով չափ զի տաղտկալի են մատենեք բազմահատոր, համառօ-

տեն զնոսա միա եդեալ հաւաքել 'ի նոցանէ որ ինչ վատթարագոյն է և չարարուեստ. դարձեալ և թանկութիւն ծանրագին խափան լինէր բազմաց գնելոյ զնոսին և ընթեռնելոյ, և ահա գտանեն զհարս բաւականութեան դիւրագնի ընծայելոյ զնոսա ամենեցուն. զստուար մեծութիւն զթուարակիր մատենին փոխեն 'ի դիւրատար հատորս և հեշտինս 'ի կիրառութիւն: Եւ այնպէս ամբարշտութիւն գրեալ, փորագրեալ, յերգ և 'ի նկար ընթանայ ճոխաճեմ՝ ընդ ամենայն գաւառս մեր, յանդիման լինի բնակչաց գիւղօրէից և քաղաքաց, և խօսի նա յաչս և յականջս տգէտ բազմութեանն 'ի լեզու՝ զոր լսէ սիրտ նորա: Արդ զսոսա զամենեւին՝ որք այսպէս և կամ այնպէս գործակից լինին 'ի հրատարակել և 'ի վաճառել, յընդունելի ընծայել և ծաւալել զգիրս ընդդէմ՝ կրօնից՝ միահաղոյն կոչեմ՝ զնոսա տարածիչս այնոցիկ. և զխարդ ոչ մեղսապարսս և յանցաւորակիցս համարեսցուք զնոսա՝ թէ և ոչ հաւասար իցէ նոցին տպիրատութիւն: Քանզի մարթ է ասել առ նոսա. Յորչափ վարդապետութիւնք ամբարիշտք կան մնան 'ի թղթի յոր աւանդեաց զնոսա մատենագիրն, նմին միայնոյ և կամ սակաւուց և եթ ինասակարք են՝ որոց ծանօթ իցեն այնոցիկ, և 'ի ստուերս մթութեան քողարկեալք՝ հազիւ ուրեք յայանի են մահաթոյն ազգեցութիւնքն. բայց դուք էք որ աայք նոցա կեանս և 'ի լոյս կոչէք զնոսա, և դիւրեք և ընդլայնէք զլաւիկս ապականութեանն. և զկրակն որ գաղեալ կայր ընդ աճիւնով, և որ թերեւս զմի և եթ տունս այրելոց էր՝ 'ի հրդէհ բոցածաւալ փոխարկէք զնոսա որ այրացաւեր արանցէ զքաղաքս և զգաւառս բովանդակ: Որպիսի՜ արուեստ իցէ այն՝ ծաւալել ճարակել որ ապականիչն է մտաց և սրտից, և 'ի տունս տունս ածել զախտս և զապականութիւն և զմախանս՝ 'ի ձեռն վարդապետութեանց որք տածիչք են այնոցիկ:

Եւ որով անմեղադրութեամբ պատրուակել կարիցեն զլնասապարտութիւն գործոյդ. ասասցին թերեւս եթէ զսոյն պահանջիցէ շահ օգտի արուեստից և վաճառաշահութեան. այլ մի փառս արուեստից համարեսցուք որ ինչ կորանք են նմա. զի գեղեցիկ արուեստիցն վսեմական վախճան այս է՝ զգեղեցկութիւն հա-

մագոյիցս ածել 'ի տեսիլ, նա և պաճուճել իսկ ըզ-
նոյն, և գուն գործել հասանել 'ի գեղեցկութիւնն
անհասանելի զորոյ զմալլ պատկեր ունիմք 'ի հոգեոջ,
և որ առաւել 'ի միտս մեր գտանի նկարեալ քան 'ի
ստեղծականս. իսկ այլն ամենայն խանդարիչք էն նո-
րա. ապա և անդրիագործ և նկարիչ ապականեն ըզ-
հանձար իւրեանց որպէս զքերթողն և զմատենագիր
յորժամ ստերիւրին յանարատ և 'ի բարձրահայեաց
կոչմանէն յոր հրաւիրեցան. և մի թէ ամբարշտու-
թիւն կարիցէ՞ ածել զոք 'ի փառս. և ոչ բնաւ. զի ոչ
յամբարիշտ ձեռակերտս ժառանգեցին զանմահու-
թիւն Փիղիաս և Ռափայէլ:

Այլ տսեն տուրևառ իմն է շահաւէտ: Ասլաքէն չեն
ինձ կամք 'ի սնոտի և յանիրաւ ճամարտակութիւնս
ճոխաբանել ընդդէմ վաճառաշահ տուրևառութեան
և ճարտարութեան արուեստից, և ոչ անտեսող լի-
նել որ 'ի նոցանէ շահաւէտութեանցն. զի ոչ միայնա-
կեացս անապատաւորս առաջի կայ մեզ յարգարել
զազգս Փրանկաց, և ոչ իսկ կարգել պետութեանս
զմնապարծ օրէնս նախնոյն Նախեղեմոնի: Մեծն և
սուրբն 'ի թագաւորս մեր զիտաց բարգաւաճեցուցա-
նել որչափ հնար էր 'ի ժամանակին յայնմիկ զվաճա-
ռաշահութիւն և զճարտարութիւն արուեստից. և վէսք
իսկ վկայեն՝ եթէ ըստ պիտոյիցն երևէր նա իշխան ճո-
խագոյն իւրոց ժամանակաց: Բայց հարկ է մեզ 'ի վեր
ամբառնալ քան զերկրաւորս. և մի համարեսցուք
զքաղաքաժողով ընկերութիւնս ջոկս իմն անասնոց՝ ո-
րոց բնատուր ազդեցութիւն 'ի պէտս և եթ բնականս
պարագրի. այլ նկատեսցուք զնոսա էակս բանաւորս՝
որ ոչ նիւթական հացիւ միայն կեցցեն, այլ հոգևոր
հացիւ ճշմարտութեան. գիտեմ զի եզն միակ հայրե-
նիս իւր համարի զեղտիւրսն յորս ճարակի և գնայ ա-
րօտական. իսկ վասն իմ հայրենի աշխարհ ոչ յերկիրն
և եթ՝ զոր առ ոտն կոխեմ սահմանի, այլ և 'ի հաւատս
իմ և 'ի թագաւոր, յօրէնս և 'ի սահմանադրութիւնս,
'ի կենցաղն ազգիս և 'ի սովորոյթս, 'ի նախահարս
և 'ի յիշատակս նոցին պանծալիս. և սակա այսորիկ
եթէ հարկ է միտ գնել ամենայնի զոր ինչ գործեն
կեանք անբանական ընկերական մարմնոյ, քանի՞ն
առաւել պարտ է հոգալ զոր ինչ առնեն կեանք բա-

ըղյական և մտաւորական. ապա հարկ է զգոյշ լինել
'ի վարդապետութեանց որ ապականեն զնոսին և եղ-
ծանեն:

Այլ ևս առաւել ևս յառաջ ընթացայց և ոչ եր-
կեայց ասել էթէ շահաւաճառութեան օժանդակ մեծ՝
աստուածաշնորհութիւնն է. զի զարգացուցիչ վաճա-
ռականութեան է արդարութիւն որ արգելու զա-
հրա անիրաւս և զնենգութիւնս և զուխտազանցու-
թիւնս դաշանց. դարձեալ բարդաւաճէ վաճառա-
շահութիւն խոհական չափաւորութեամբ որ արգե-
լու զմարդ մի ընդ անկոխ ճանապարհս զհետ լինել
մեծութեանց՝ ուր բազում գահավէժք և խորխորատք
են յորս անկանի բազում անգամ շահաժողովս յան-
դուհն և օգտածարաւ, ընդ իւր ձգելով և զտունս
բազմաց որք շահակից էին նմին. զարգանայ վաճառա-
կանութիւն և իմաստուն բաւականութեամբ՝ որ չթո-
ղու վառնել 'ի միում աւուր և 'ի ցնորս վնասաբեր
պերճութեան՝ զվաստակս ամաց բազմաց, որով զա-
ռաջս առնու բազում արկածից, հուսկ ուրեմն ծաղ-
կէ վաճառականութիւն յանկատիւ խաղաղութեան
հասարակաց, որով և իմաստնագոյնք անգամ 'ի մարդ-
կանէ նախահոգակ լինին զապագայիցն ժամանակաց
աներկմիտ վատահոլութեամբ. իսկ արդ 'ի կրօնիս և էթ
է խնդրելի զանասան երաշխաւորութիւն արդարու-
թեանն և չափաւորութեան և բաւականութեան և
անկատիւ անդորրութեան: Զինչ խորհելք դուք ըզ-
մարդոյ որ առ 'ի պահել զքաջողութիւն և զկորով
մարմնոյ՝ զանձամբ արկանիցէ հանդերձս շքեղս և ըզ-
դուխ իւր ակամբք պատկիցէ, և սակայն ոչ երկնչիցի
ըմպել զբաժակ թիւնալից՝ որ վաղ կամ անագան մա-
հացուցէ զնա 'ի չարաչար կտտանս տանջանաց. և է
այս հանգունատիպ պատկեր ազգի շլացելոյ 'ի պեր-
ճութենէ արուեստից և ձեռակերտաց ճարտարու-
թեան, ոչ ինչ փոյթ առնելով զճարակելոյ ամբարիշտ
վարդապետութեանց, որք յանգագատից խրամատեն
դբարս և զօրէնս, և 'ի վախճանի ածեն 'ի վերայ զըս-
պառսպուռ աւերածս:

Այլ ասիցեն թերևս էթէ խտագոյն իցեմ քան զօ-
րէնս, և էթէ զոր ինչ ներեն նոքա՝ մարթ է և ինձ զիջանել.
առ այս տաց պատասխանի: Ապաքէն չէ ինձ անկ ցու-

յաննէլ պետութեց զուղին ընդ որ հարկ իցէ նոցա ըն-
թանալ առ արգելոյ զծաւալումն վարդապետութեց՝
որոց 'ի յաղթանակէն անհրաժեշտ աւերած 'ի վերայ
կայ և նոցին իսկ իշխանութեանց. այլ պաշտպան գո-
լով ուղղութեան քրիստոնէական վարուց՝ օրէն է ինձ
բարբառել զոր ներէ նա և զոր արգելու: Արդ ուսեալ
'ի սրբոյն Պաւղոսէ եթէ դատապարտեն երկինք ոչ մի-
այն զչարագործս՝ այլ և որ կամակից լինին գործելեացն,
զի՞նչ հաւանութիւն յայնազոյն կայցէ չարի՝ քան
զինամա ճարակելոյ զնոյն: Նա և ոչ անգէտ եմք եթէ
և յամենայն ազգս եղեն ախտք և թիւրութիւնք՝ որք
թէ և ներեալք յօրինաց անտի՝ սակայն ողջմտութիւն
դատապարտեաց միշտ զնոսին. մի թէ ապիրատ անշնորհ
հակալութիւն և ագահութիւն՝ չիցեն ախտք ամօթա-
լիցք և դատապարտելիք սակս այնորիկ զի չեն ինչ
պատուհասք սահմանեալք յօրինաց վասն նոցին. և
անառակութիւն անմեղանչական ինչ իցէ վասն այնո-
րիկ զի ոչ յատեանս ձգի. և կամ սկէտք իցեն հաւա-
նել խենեշութեանց որք ապականեն զթատերս՝ ընդ
պատրուակաւ զի թատերք թոյլ տուեալ են յօրի-
նաց:

Զարմանան և զայրանան գոգցես մարդիկ ընդ այ-
նոսիկ որ ընդդէմ ամբարիշտ գրոց մարտնչին. և սա-
կայն տեսէք եթէ քանի անխորհուրդք եմք յայսմ և
ունայնամիտք. զի ահա յերևել ուրեք տարափոխիկ
ինչ ախտի 'ի գաւառս մեր՝ քանիօն զզուշութիւնս ոչ
'ի գործ արկանեմք առ 'ի պահպանել զնոսին, և քանի
սաստկապահանջ խստութիւնս ոչ 'ի վար արկանեմք
'ի հնարսն. և թէ հնար էր՝ ամբարտակս իսկ ամբառ-
նայաք անանցանելիս. և այսմ ամենայնի թելագիր
լինի մեզ մարդասիրութիւն լուսաւորեալ, և մի է
'ի մտադիւր ջանից հայրախնամ պետութեանց. և զայս
ամենայն առնեմք վասն մարմնոց. իսկ զի՞նչ վասն հո-
գւոց. ոչ միայն չահաբեկիմք՝ այլ և կամք անկարե-
կիր 'ի տես բարոյական սրածութեան ժանտ ախտին
որ ապականէ և գոգցես 'ի սպառ ելծանէ զսկզբունս
ընկերական կենաց, ճարակելոյ ասեմ՝ ախտաբիծ թեր-
թից և գրոց ամբարշտաց. և ոչ երկնչիմք զի մարմին
ընկերութեանն թունաւորեալ՝ յետ սպառելոյ յին-
քեան զմնացուածս զօրութեանն ջլածիգ ցնգմամբն՝

տակաւ հալւամաշ ծիւրեացի և լուծցի յապականութիւն :

Հարբ և մարբ և դուբ մանկածուբ՝ որոց երկինք յանձն արարին զիննամս սկզբնաբոյս հասակին, երկերուբ յանիոյթ պղերգութենէդ, մի գուցէ գործակիցք չարեաց ամբարշտութեանն լինիցիք : Դուբ որ զբաժակ մահաթոյն իսկել խէիք 'ի ձեռաց նոցա, թողուբ 'ի ձեռս նոցա զգիրս ապականարարս սրտից նոցա և մտաց, որով յարդարէք զնոսա որդիս տխեղծս աղիտաբերս գերդաստանաց և քաղաքացիս ապիրատս փնասակարս պետութեան. դուբ որ պահէք խնամօք զժանտալից մատենադ, ժառանգութիւն թիւնաբեր՝ որ ճարակեացի յազգաց յազգս, և այսպէս անցանէք և դուբ 'ի թիւս յանցաւորաց որք ծաւալեն զամբարշտութիւն :

Այլ արդ անցից 'ի հարցունածն երրորդ եթէ զինչ արգեօք խորհել արժան իցէ զընթերցողաց մատենից ընդդէմ հաւատոց :

Գ.

Ձկնչ որ ընթեանուն զգիրս հակառակս կրօնից .

Անցեալ գնացին աւուրբ և ոչ ևս են յորս ծաւալեալ էին հաւատք ամենութեք և դուն ուրեք երեւեր ամբարշտութիւն, և 'ի լսել անդ բանս հայհոյութեան ահաբեկեալ սարսէին իբրու յանիծաբեր բանից . և յորս դրութիւնք աննուէրք 'ի խաւարի չըջէին 'ի ծածուկ . և հաւատացեալք հնազանդ ձայնի հովուացն ունին զիր լնէին նոցա և զարգելս հրամանի նոցին պատուէին . այլ այժմ բարձաւ 'ի մէնջ հլութիւնս, և տմբարհաւաճ՝ հարցասիրութիւն փոխանակեաց զտեղի, և մանաւանդ երիտասարդացն դաս՝ անարժան համարի և զօրինաւոր իսկ սանձս՝ զորս գնել նկրտիմք անյադ ջանկութեան տենչանայն : Արդ տեսցուբ թէ զինչ պատճառանս 'ի մէջ ամիցեն ընթերցողք գրողդ . ոմանք 'ի նոցանէ չեն ամբարիշտք և ոչ իսկ կամին լնել այն .

սխիս, բայց համարին զի կարի հաստարմատ են հաւատք նոցա, և չէ ինչ նոցա երկիւղ կասկածանաց յընթերցուածոցդ. անմեղադրութիւն լի յանդգնութեամբ: Են և այլք որ անձամբ զանձինս պատրեալ և անաես արարեալ զծածուկ յօժարութիւնս սրտից իւրեանց, ոչ այլ պատճառս համարին ունել՝ բայց ՚ի լուսաւորել զմիտս և հրահանգել առ ՚ի դատ անելոյ գիտութեամբ ընդ քրիստոնէութիւն և ընդ անհաւատութիւն. և այս անմեղադրութիւն լի է պատրանօք: Են դարձեալ և ոմանք որ համարին ոչ այլ ինչ խնդրել ՚ի նոսին բայց զգեղեցկութիւնս ասացուածոյն և ոճոյ բանիցն, և ոչ պատշաճ համարին անպէտ և անծանօթ լինել մատենադրութեանցն որ այնչափ զհամբաւի հարեալ իցեն. անմեղադրութիւն լի ունայնամբութեամբ:

Արդարեւ անխորհուրդք և յանդգունք են նոքա՝ որք չունելով ինչ սէտս հարկի՝ օրինաւոր համարին անձանց զընթերցուած գրոց հակառակամարտից՝ ընդ պատրուակաւս եթէ հաստարմատք են հաւատք նոցա: Քանզի միտք մեր ընդդէմ դառնան և ըմբոստանան հակառակ բարձրագունիցն խորհրդոց քրիստոսական կրօնիցս, և հեղգութիւնս մեր դիւրապատրաստ է անաստել և զընկենուլ զլուծ պատուիրանաց նորա, և ծանր է մեզ խոնարհել ՚ի պահպանութիւն և ՚ի կատարումն հրամանացն. և գիրք մեր սուրբք լի են ՚ի դժուարիմաց բանս՝ որք դիւրաւ պաշարեն զմեզ և դեգեւեցուցանեն՝ առ ՚ի չցոյէ բաւական լուսոյ ՚ի բացայայտել զնոսին: Եւ մեք որ յողոյցողք եմք միանգամայն և ամբարհաւաճք, պղերգք և հետաքննիք՝ հարկ է մեզ անձնապահ լինել ՚ի դադանորոգայթ յօժարութեանց սրտից մերոց: Եւ սակայն զինչ առնէք դուք. փոխանակ պարարելոյ յընթերցուածս զօրացուցիչս հաւատոյ՝ որք և ընձեռեն ձեզ զէնս ՚ի պաշտպանել նոցին, ՚ի խնդիր չրջիք այնոցիկ՝ որ մեղկեն զնոսին ՚ի հոգիս ձեր, և շիջուցանեն զնախանձ ձեր սակս փառաց նորա: Բաբէ, և զիարդ յանձն առնուցուք ընթերցանուլ զստապատիր ձեռնարկսդ ընդդէմ խորհրդոց հաւատոյ՝ զորոց թերեւս անկարող էք ցուցանել զստութիւն. և ոչ երկնչիք եթէ նրբինն այն պատճառաբանութիւն թերեւս չացուցէ զձեզ նենգաւոր

լուսոյն, և 'ի միտս ձեր լեալ թափանցանց՝ պարտա-
սեցուացէ զնա. և հովացուացէ զսիրտս ձեր 'ի ժա-
մուն յորում առաջի կայր նմա խոնարհել առաջի ե-
րեքսրբեան մեծութեանն Աստուծոյ: Չխորդ յանձին
ունիցիք ընթեռնուլ զգիրս լիս մոլորութեամբ եպի-
կուրեանց, ըստ որոց ինչ ինչ 'ի քրիստոսական պա-
տուիրանաց անհնարինք երևեսցին մարդկային տկա-
րութեանս. և դուք որք արդէն հեծէք ընդ լծով բնա-
կան և եթ օրինաց՝ ոչ ապաքէն յօժարեսցիք անկու-
շեւ անարատ և անթերի պատուիրանաց աւետարա-
նին: Դարձեալ և այլ ինչ մատեան այդանէ և ծաղր
առնէ զմեծամեծար հրահանգս քրիստոնէական բա-
րեպաշտութեանն, և անգոսնէ զպարզմտութիւն ա-
րանց խմասանոց որ հալորդ և հասարակորդ լինին
յայնս սինկբոր ժողովրդեանն. և մի թէ չիցէ երկիւղ
զի և ձեզ տաղտկալիս գործեսցէ զպահպանութիւն
բարեպարիշտ հրահանգացդ, և զի ուր ուրեմն և դուք
անարժան զնոսին համարեսցիք անձանց ձերոց և առմ-
կաց և եթ 'ի դէպ: Ի երբէք զի առաջի արասցեն ձեզ
գիրս բազմահմուտս և մտահաճոյս՝ յորս ընդ մեծա-
րոյ յարգանաց խառն գնիցին և ձաղանք սայրասուր,
և զսուրբ գիրս մեր ատելի և ընդ այլ ընդ այլոց կեր-
պարանաւ ցուցանելով. և համարիցիք զի անօտասն
կացցիք դուք 'ի մեծարանսն զոր ունէիք: Երկերուք
մանաւանդ զի 'ի ձգել զձեռս ձեր 'ի պտուղն արգե-
լեալ՝ մի խստագոյնս պատժեսցիք սակս հետաքնին խու-
ղարկութեանդ. և զորմէ յանխորհուրդս ձեռն արկիք՝
յամբոկն ժամանեսցիք ուրացութեամբ հաւատոց: Եւ
սակայն հաւանիմ՝ և ես զի ոչ 'ի սպառ չիջցին հաւատք
ձեր. այլ աղօտ իմն լոյս իցէ այն՝ անմասն 'ի ջերմու-
թենէ. և սրբանուէր ճշմարտութիւնք նուաղեալք
յաչս ձեր՝ նուաղեսցի և աղղեցութիւն նոցին 'ի սիրտս.
քանզի զօրութիւն հոգւոյ 'ի հաւանութեան մտաց
հաստատեալ է, և որչափ կենդանի է սա և հաստար-
մաս՝ այնչափ ևս քաջախորհուրդ ձեռնարկութեանց
կայ թեւադրիչ: Իսկ այր երկմիտ ոչ իմիք է պիտանա-
ցու, 'ի դեգևելն իսկ անդէն կիսով չափ յալթահա-
րեալ է, և ընթացք վարուց նորա անզօրք են՝ որպէս և
խորհուրդք մտացն. որով և գործք նորա որպէս զհա-
ւասան հիւծեալ նուաղեսցին. և եթէ ոչ կարճնովին

գոսացեալ ևս իցէ՝ ծառն՝ այլ գոնեայ հարեալ անպրտ,
լուծեամբ:

Այլ արդեօք չիցէ՝ ասեն ներելի քննել և լսել և ըզ-
հակառակորդս կրօնից՝ առ ՚ի գիտելոյ զընդգիմամարտ
պատասխանին. և այս երկրորդ անմեղադրութիւն է՝
զոր և արժան է առնուլ ՚ի քննն: Ապաքէն քրիստո-
նէութիւն ոչ խաւարին ինչ կրօնք են. նա մանաւանդ
սիրէ գալ ՚ի յանդիմանութիւն և ՚ի լոյս. քանզի չեք
ինչ ընդ որ զամօթի հարեալ պատկառիցի, ոչ ընդ ծա-
գումն իւր և ոչ ընդ այնոսիկ որք քարոզ կացին նմին,
ոչ ընդ վարդապետութիւնսն և ոչ ընդ աշխարհակալ
յաղթութիւնս. նա և ախոք բազմաց իւրոց հետեռ-
դացն ոչ շաղախեն զանարատութիւն վարդապետու-
թեանց նորա, զոր օրինակ և ոչ ամպք գողտեաց զնը-
շոյլս արեգական. և տշակերաք իսկ նորա անարժան
լինին անուանս ՚ի վատթարանալն: Այլ որ անհան-
դուրժելին է, և տայ նմին հեծել և յոգւոց հանել
այն է՝ որով բազումք ՚ի մարդկանէ անհոգք և անկա-
րեկիրք՝ մինչև ինչ լուեալ դատապարտեն զնա: Իսկ
հնազանդութիւնս մեր արժանի մտաւորական էակացն
է՝ որ ՚ի քաջածանօթ ճշմարտութենէ միայն յաղթա-
հարին. և որպէս ասաց մեծահանճարն ՚ի պերճախօ-
սիցն քրիստոնէից՝ բանաւոր է պաշտօնս մեր. և զիւրդ
լինէր այնպիսի եթէ անմասն էր նա ՚ի բանաւորութէ:
Այլ զգոյշ լիցուք անձանց. զի զքննութիւնդ կամիմ՝ և
ես, բայց մի քննութիւն կոչեսցուք զկերպարանս նո-
րին և եթմնախա: Ի քննութիւն լի կուսակցութեամբ
և անիրաւութե՞ որով անյագ իմն տենչմամբ բերի դք
յընթերցուած գրոց հակառակամարտից, յորս գտա-
նէ զնիւթս խօսից, և առ ՚ի կազդուրել և ևս զառ ՚ի
նոցանէ ընկալեալ ազդեցութիւնս՝ խորհրդակցի ընդ
այնոսիկ որ զնոյն գիրս ընթերցեալ իցեն: Իսկ զպա-
տասխանատրութիւնսն հաղիւ թէ հարեանցիկ յակն
արկանէ, և զքաջայաղթ հերժուածս դժուարիմաց
խնդրոցն յորս կառչին ոտք նորա՝ և ճանաչէ իսկ ոչ.
նմանեալ անիրաւ դատաւորին որ բաց ունիցի զա-
կանջառ խառնաձայն աղաղակ ամբաստանողին, և իը-
ցեալ միշտ ՚ի ցածուն ձայն ամբաստանելոյն: Ի դար-
ձեալ և քննութիւն լի ամբարտաւանութեամբ, որով
անձնահաճ վատահութեամբ արհամարհէ դք զնոր-

հուրդս այլոց, և թուի նախատինս զնեւ մտաց իւրոց
'ի հարցանել անդ զխորհուրդ յօրէնսգիտաց՝ յամե-
նայնի դատաւոր գերագոյն զանձն համարելով. և եր-
բեմն այնչափ առաւել արհամարհող գտեալ՝ որչափ
առաւել պիտոյն էր խոնարհութիւն: Ի և քննութիւն
լի տկարութեամբ, որով խիթայ ոք. և երկնչի՝ ի ճշմա-
րիտ յանդիմանութենէ կրօնից որ անարատ է՝ ի պա-
տուիրանս իւր. որով և ծածուկ իմն ըղձիւ բերի գը-
տանելոյ զընդդիմամարտութիւնս նոցին հզօրս, և ըղ-
պաշտպանութիւնան տկարագոյնս. և գոգցես թաք-
չել իմն կամեցեալ ի լուսոյ ճշմարտութեանն՝ առ ի
խոյս տալոյ ի պարտուցն զորս պատուիրէ. և որպէս
գիրք ասեն՝ ոչ կամելով իմանալ առ ի ազատ լինելոյ
ի գործելոյ զբարիս. « Ոչ կամեցաւ նա իմանալ զբա-
րի¹ »: Եթէ այսօրինակ է և ձերդ քննութիւն՝ իցէ
թէ վստահանայցէք ի նոսին: Ծշմարիտ ցանկութիւն
միակ հնարք են գիտելոյ զճշմարտութիւն, որ սիրէն՝
գտցէ զնա. զի հասանէ նա առ ցանկացողս իւր սրտիւ
ամբծութեամբ, և ծածկի ի խորհրդոց անմտաց, և ի
պատուհաս այսնանախատ արհամարհանացն՝ թողու-
ղնոսա ի ստուերս ստութեան:

Կամիք, ասէք, քննել զիրան. բարւոք է, ապա ա-
ռէք ի քննի զընծայութիւնս կրօնից՝ առ ի զնափ առ-
նուլ զօրութեան նոցա. կռեցէք զվկայութիւնս առ
ի վերայ հասանել հաստատութեանն. լռեցուցէք
զիրս որ մօայլ զձեզ արկանեն. հարցէք խորհուրդ
յերկմաութեանդ ձերում, և հետազօտեցէք զգծուա-
րութիւնս որք ընդառաջ ձեզ ելանեն: Ասէք քննել
զիրօնս, բայց ոչ են կամք ձեր ի դոսա. զի զայն ինչ
մանաւանդ գործէք՝ որ ինչ պէտք են առ ի մնալ յան-
հաւատութեանն՝ եթէ իցէք, և կամ լինել անհաւատ՝
թէ չէք տակաւին այնպիսիք: Զի զծանօթութիւն
սուրբ գրոց, և զվարդապետութեանց և զտուչութեանց
և զպաշտամանց և զպատմութեան քրիստոսական
կրօնից՝ որոնէք ի գիրս լցեալս ի դառնութիւն մաղ-
ձի և խաւարի և հայհոյութեան, և թերես ի լիաի
և ի խենեշ մեկնաբանութիւնս վողգէոի. և յոր-

¹ Սաղմ. 17. 4:

Ժամ տաղտկութիւն և արհամարհութիւն ընուն ըզսիրտս ձեր՝ յայնժամ ՚ի միտս լինիք ակն արկանել առ վայր մի և յընթերցուած պատասխանատուաց նորին, և բանք նոցին հզօրք և անդրդուելիք և խորիմացք տաղտկացուցանեն զձեզ: Օրինակօք իւրիք ազդողագոյնս արարից զանպատշաճ գնացսդ:

Ոմն երիտասարդ՝ յետ աւարտելոյ ՚ի նահանգի ուրէք արտաքոյ զբանասիրական հրահանգսն՝ գայ հասանէ ՚ի քաղաքս աշխարհամուտ՝ առ ՚ի ուսանել զարուեստն զայն բազմակնճիւռն և զժուարին, զպատուականն և զխիթալին միանգամայն՝ զարուեստ բուժելոյ: Եւ զի՞նչ առ այս իցէ կարեւոր. նախ սկիզբն առնէ ընթեռնուլ զհին և զնոր երգիծանս ընդգէմ բժշկաց, և կամ որ ինչ հաւանեցուցանէ նմա եթէ բժշկութիւն ստապատիր արուեստ ինչ իցէ և մտացածին՝ հիմնեալ ՚ի տգիտութիւն և ՚ի գիւրահաւանութիւն, և ՚ի վարարկեալ ՚ի խաբեպատիր մարդկանէ ՚ի մէջ գիւրախաբ արանց՝ որք բազում անգամ և վտանգին խսկ ՚ի դարմանոց նոցին. այսօրինակ խորհրդովք և մտահաճութեամբ լցեալ, և հարեանցի ընդ գիրս ինչ ուսումնականս, խօսակից լինի ընդ հասակակիցս իւր՝ ոչ այնչափ առ ՚ի լուսաւորել զմիտս իրերաց՝ որչափ առ ՚ի այպանել և ծանակել, և այսօրինակ ուսմամբ լինի ուր ուրեմն բժիշկ: Ապաքէն առակ իմն է ասացեալ եթէ այնպէս հաճոյ իցէ ձեզ համարել, և սակայն ճշգրիտ պատկեր է այն երիտասարդաց՝ որք առ ՚ի ճանաչել զիրօնս՝ ՚ի գիրս հակառակորդացն ՚ի խնդիր լինին այնմ, որք բազում անգամ այնչափ առաւել յանգգունք են և ձեռներէց որչափ և ամբարիշտք:

Համարեսցուք դարձեալ եթէ ՚ի հարկէ պաշտամանդ կարգեալ իցէք ՚ի պաշտպանել որբոյն և տառապեալ հարստահարելոյ. և այրի մի անոք և անօգնական յանձն առնէ ձեզ զարարս իւր և զորդւոցն՝ ՚ի ձեռս ձեր աւանդելով զվաւերական գիրս՝ որով յալթական հանդիսացի դատին իւրոյ՝ ՚ի նախանձաւոր օժանդակութիւն ձեր վտահացեալ ամենեւին: Իսկ դուք փոխանակ ուշի ուշով զիրան քննելոյ և ՚ի վերայ հասանելոյ այնոցիկ՝ հազիւ ուրեմն վարկաբարակ ակն արկանէք ՚ի նոսին, և ընդհակառակն խորախորհուրդ քննէք որ ինչ հակառակն է դատին՝ որոյ պաշտպա-

նույն թիւն հաւատացաւ ձեզ, և ոչ իսկ ընդ միտ ածէք զհնարս հերքելոյ զհարախօսութիւնսն: Եւ ահա գայ հասանէ օրն յորում առաջի կայ պարզել զգառ հիւքացելոյն, և դուք իբրեւ զգննուոր մերկացեալ 'ի զինուց առաջի թշնամւոյն՝ կայք հանդէպ ոսոխացդ. և զիւրդ կարիցէք յաղթական հանդիսանալ և ընդդէմ կալ յարձակմանն. և եթէ իրաւունք պարտաւոր դատելոյն և յաղթահարեցելոյն՝ ոյր ուրուք իցեն յանցանքն: Եւ այս ևս օրինակ ինչ է, և սակայն թերեւս մարթի 'ի դէպ գալ ոմանց յունկնդրացս:

Հուսկ ուրեմն ասէք եթէ 'ի խնդիր և եթ չըջնցիք զեղեցիկ ասացուածոցն. ասլա ուրեմն առաւել հրապուրեն զձեզ սնտաի ինչ զարդք, քան եթէ ընկրկեն թշնամանքն որ 'ի հոսս, և թշնամիք Տեառն 'ի զուարճացուցանել անդ զձեզ՝ ոչ ևս թշնամիք համարին առ ձեզ: Եւ սակայն գիտէք զի ընդ մատենագիր որ հաճոյ ընծայի և ընդ այն որ մոլորեցուցանէ՝ չիք ինչ խրտիր և անջրպետ մեծ 'ի միջի. և զի հաճոյականք զիւրաւ փոխին 'ի հաւանութիւն. այլ ցանկութիւն ընթեռնելոյ աղեղնաբանութիւնս ինչ սայրասուրս և բանս իմն մարմալեցուցիչս՝ 'ի կշիռ գայ, նա՛ ջնջէ իսկ յաչաց ձերոց զմեծամեծ շահս օգտի բարուց և կրօնից. և փնասաբեր իմն հարցասիրութիւն առեալ ձգէ զձեզ՝ անձամբ ծանօթս առնուլ զիրաց՝ որոց գիտութիւն ոչ առանց փնասուց և վտանգաց եղիցի ձեզ: Այլ հարցանեմ. եթէ լուրհասցէ ձեզ իբրու զի ժանտախտ սրածութեան բազում մահունս ուրեք գործիցէ, ոչ ապաքէն շատ համարիք գովել և դրուատել զայնոսիկ՝ որ սակս պաշտամանն և կամ առ սիրոյ եւ ռանգեան զանձն 'ի բռին եդեալ երթիցեն ածել դարմանս դեղոց եղիկէլեացն ըմբռնելոց յախտէն. և մի թէ զնայցէք և դուք ինքնին առ հետաքննութեան 'ի տեղիսն առ 'ի շնչել զօգն մահարար, և անձամբ զփորձ առնուլ փնասակարութեանն: Եթէ 'ի խնդիր էք զեղեցկութեան ասացուածոց, որպէս ասէք, ոչ շատ իցեն դարբն Պերիկլէայ և Ագոստոսի և Լուգովիկոսի Ժ.Դ. ճոխացեալ յազգի ազգի գիտութիւնս և 'ի Դպրութիւնս, 'ի քերթողութեան և 'ի պերճախօսութեան, 'ի վիպագրութիւնս ճանապարհորդաց և 'ի պատմագրութիւնս արանց և 'ի նկարագիրս համա-

դոյից. չիցէն բաւական և գիրք սուրբ սկզբնատիպ գեղեցկութեամբն և վսեմախօս պարզութեամբ. ոչ ապաքէն յայսմ ամենայնի գտանել գտանին ընտիր ընտիր գեղեցկութիւնք անարատք խանդաղատիչք միտաց և երեակայութեան և սրտից. և պատկանաւորք հաճել զամենայն միտս և զուարճացուցանել զժամս պարապոյ: Ապաքէն կարի անյազ են՝ որոց չբաւեն գանձքս այսբան:

Ահաւասիկ, տեարք, առաջի արարի ձեզ մերկապարանոց յանգիմանութեամբ, զոր ինչ ստգտանելի ինձ երեւցաւ ՚ի մատենագիրս, ՚ի ծաւալողս նոցին և յընթերցանելիս գրոց հակառակամարտից. ծանեայք զվնասաբեր արգասիս չարեաց ամբարիշտ երկասիրութեանցս, զորս և թշնամիս կարի վտանգաւորս համարել արժան է մարդաժողով ընկերութեան:

Եւ արդարեւ դաւաճանութիւն իմն է մշտնջենաւոր գահու և սեղանոյ ՚ի հրատարակութեանդ յայգմիկ ապիրատ գրոց և թերթից որք զօրհանապազ քարոզեն զստահակութիւն և զամբարշտութիւն, և որ անյոյս իմն գողցես առնէր զիրկութիւն հայրենեաց, եթէ երկինք ոչ յօգնութիւն հասանէին Փրանկիոյ բազում սքանչելեօք: Եւ արդարեւ ոչ երբեք գտաւ այնչափ մոլորեալ մասն մի յերիտասարդաց, որպէս յաւուրս մեր. բայց և ոչ ընաւ այնպէս անկեղծ և արիասիրտ գտաւ միւս մասն նորին ՚ի քրիստոսական հաւատոս: Ի բազմաց հետէ մարտ իմն է անհնարին ընդ մէջ ճշմարտութեան և ստութեան, ընդ քրիստոնէութիւն և ընդ անհաւատութիւն, ընդ ստամբակութիւն և ընդ իշխանութիւն. բարին և չար ՚ի ճակատ յարդարեալ կան, չարն ծայրայեղ ապիրատութեամբ, և բարին արիասիրտ նահատակութեամբ. և ում ո՞ւր մէք լիցի յաղթութիւնն: Ոչ ինչ երկմտիմք. յաղթութիւնն Յիսուսի Քրիստոսի է և ճշմարիտ երկրպագուաց նորա, օրինաւոր գահուն և ծառայից նորին հաւատարմաց: Եւ զոր երբեմն ասէաք ՚ի միջի գութարկու գուշակութեանց, զնոյն առաւել ևս վստահութեամբ ասասցուք յետ միանգամ տկանատես լինելոյ՝ որոց և եմքս տակաւին զօր ամենայն՝ հրաշից և սքանչելեաց ամենագութ ոլորմութեանն Աստուծոյ:

Ոչ, մի կորիցէ բնաւ աթոռս զոր մեծարոյ տիեզե-

րաց կարգեցին այնչափ թագաւորք իմաստունք, քաջք
և բարեպարիշտք. աթոռս այս սիրեցեալ յԱստուծոյ
և 'ի մարդկանէ, որ յետ ընդդէմ կալոյ ընդ դարս չո-
րեքստասան հարուածոց բախտի և ժամանակաց, ոչ
առ այլ ինչ յաղթահարեալ անկաւ՝ բայց գոգցես առ
'ի պայծառագոյնս յանդիման առնելոյ զառաւելագոյն
հաճութիւն աստուածային տեսչութեանն յանձն իւր:

Ոչ, մի ևս շիջցի տոհմն այն արքայական՝ որ այնչափ
կարևոր է յանդորրութիւն Եւրոպայ՝ որչափ և 'ի
մերս երջանկութիւն, որում՝ երկինք շնորհեցին զհրա-
շալին բարունակ, որպէս զնոր երաշխիք մշտնջենաւոր
դաշանցն ընդ նմա:

Ոչ, մի բնաւ կորիցէ գաղղիականս Եկեղեցի, հրա-
շակաւոյց 'ի մէջ ամենայն եկեղեցեաց, գեղեցիկ յա-
ւուրս հրճուանացն, և գեղեցկագոյն յաւուրս չար ա-
ղետից. որ և յաղթական հանգիստացի ընդ այժմու ե-
պերանս, որպէս և ընդ անցեալ մոլեգնութիւնս իւրոց
հակառակորդաց. գրչաց ստասրտաիր իմաստնոց որ-
պէս և սուսերաց դահճացն: Իցին թէ արիւն քահա-
նայապետաց և քահանայից խողխողէլոց վասն հաւա-
ռոյ՝ լիցի 'ի սերմանս նորոգ քահանայապետաց և քա-
հանայից, որք զպայծառութիւն գիտութեանց ընդ
առաքինութեանցն կցորդեալ՝ պաշտպան կացցեն ուղ-
ղութեան վարուց, և աներկևան արտացեն զյաղթու-
թիւն անարատ վարդապետութեանցն՝ յերջանկու-
թիւն ժամանակելիցս և յաւիտենականաց:

ՅԱՂԱԳՍ ՈՐ ԻՆՉ ԽԻԹԱԼԻՆ Է ԵՒ ՅՈՒՍԱԼԻ
ՍԱԿՍ ԿՐՕՆԻՑ

« Բարձցի 'ի ձէնջ արքայութիւն Աստուծոյ,
և տացի ազգի որ առնիցէ զպտուղ նորա » :

(Մատթ . ԻԱ . 45 :)

Այսօրինակ սպառնայր երբեմն Փրկիչն աշխարհի
խստապարանոց հրէից՝ որ ճշմարտութեան վարդա-
պետութեան նորա ընդդէմ կբրէին ամբարհաւաճու-
թեամբ մտաց, և սրբութեան խրատուցն՝ ապականու-
թեամբ սրտից իւրեանց. գուշակելով նոցա զի սակս
ընդդիմամարտութեանն աստուածային լուսոյն՝ ար-
ժանի էին զրկել յայնմանէ, զոր և դարձուցանելոց էր
'ի լուսաւորել զազգս ունկնդիրս և անսացողս, որք և
յայնվայր 'ի ստուերս մահու արգելեալք՝ հուսկ ուրեմն
յառնելոց էին 'ի խաւարէ մոլորութեանց իւրեանց
և ախտից. « Բարձցի 'ի ձէնջ արքայութիւն Աստու-
ծոյ և տացի ազգի որ առնիցէ զպտուղ նորա » . որ և
եկն և եհաս և կատարեցաւ աղետալի արկածիւքն. զի
առ նմին վերջացաւ ազգն այն 'ի լինելոյ Ժողովուրդ
Աստուծոյ, և ծնունդք օտարոտիք զտեղի աւետեաց
որդւոցն փոխանակեցին: Պաւղոս և Բառնաբաս հրա-
ման ընդունին քարոզել զաւետարանն 'ի հելթանոս,
և 'ի վարել անդ հալածական 'ի հրէից՝ ելանեն 'ի Ժո-
ղովարանէն զայսօրինակ նզովս զհետ նոցա արձակե-

լով. « Ձեզ նախ պարտ էր խօսել զբանն Աստուծոյ ,
և քանզի դուք մերժէք զնա , և ոչ արժանիս համա-
րիք զձեզ կենացն յաւիտենից՝ ահաւասիկ դառնամք
'ի հեթանոսս . զի այսպէս պատուիրեաց մեզ Տէր ¹ » :
Եւ այսպէս ահա ժողովուրդք պատեալք և պաշա-
րեալք 'ի Թանձրամած խաւար դիցապաշտութեանն ,
տեսանեն զծագումն արեգական Ճմարտութեան և ար-
դարութեան , ուր ընդհակառակն ազգն ցայնվայր սի-
րեցեալ յԱստուծոյ անկանի յանդունդս կուրուութեան
'ի հարուած նզովիցն՝ ընդ որովք ցայսօր ծանրաբեռ-
նեալ հեծէ :

Մի արդեօք սոյն այս աւուրք դատապարտութեան
հասեալ իցեն և աշխարհիս Փրանկիոյ . և մի տաղտկա-
ցուցեալ ինչ իցէ մեր զերկայնմտութիւնն տատուա-
ծային՝ ամբարշտութեամբս ընդդէմ Աստուծոյ և Քրիս-
տոսի նորա , և արհամարհութեամբ սրբութեան կրօ-
նիցն , և անշնորհակալու ապիրատութեամբ ընկալելոց
'ի նմանէ հրաշալի պարգեաց , որով և արժանի դը-
տեալք մերժելոյ յերեսաց նորա մինչև 'ի սպառ , և
տեսանելոյ զհաւատս փախտական յերկրէս մերմէ
սակա այսնանախատ դսրովանացս մերոց՝ Թողլով ըզ-
մեզ նշաւակ մախանոց և կտակածանաց , և սնոտի
կարծեաց անմտագունից՝ որք բազում անգամ յառաջ
դան 'ի տկար և յամբարհաւած մտաց : Եւ կամ Թէ
յուսալի իցէ ամենայն 'ի գթութենէն Աստուծոյ , և զի
Ճմարիտ հաւատացելոցն առաքինութիւնք ջնջեալ
իցեն յաչաց արգարագատ Թագաւորին զամբարշտու-
թիւնս և զնախատինս կրօնից . որով և զամբար հաւա-
տոց՝ ընդ երկար ժամանակս առկայծեալ և նսեմա-
ցեալ՝ առաւել ևս ճառագայթարձակ փայլեսցէ , որ-
պէս ակն արեգական յետ մրրկալից փոթորկաց : Ար-
դեօք կացցէ մնացէ՞ Փրանկիա Թագաւորութիւն քը-
րիստոսազօր , եթէ վերջացի յայսմ՝ հետէ 'ի լինելոյ
այնպիսի . որ Թէպէտ չիցէ մարդոյ լուծանել 'ի սպառ
զննդիրդ , բայց քննութիւն նորին չէ ինչ անօգուտ :
Արդ նիւթ և բաժանումն բանախօսութեանս լիցի տե-
սանել եթէ յորոց իրաց երկիւղ առաջի կայցէ տա-

¹ Գործք առաքելոց . ԺԳ . 46 , 47 :

առաժապաշտութեան յաշխարհիս մերում և զինչ յոյս ակնկալութեան վասն նորա: Զի 'ի ճանաչել անդ զխիթալիս՝ իմասցուք զպէտս թօթափելոյ միանգամ զպղերգութիւն մեր և զհեղգութիւն, և հնարս իմաստունս գտանել ընդդէմ վտանգաց որ սպառնան մեզ, և հայթհայթանս զօրաւորս առ 'ի ճողոպրել 'ի նաւաբեկութենէ. իսկ 'ի տեսանել անդ զակնկալելիս՝ քաջալերեսցուք և զօրասցուք 'ի բարին՝ վստահացեալք 'ի գթութիւնն Աստուծոյ, և հաւատարմագոյնք ևս գտցուք 'ի նոսին առ 'ի զնորանորսն ընդունելոյ:

Ա.

Յարոց իրաց երկիւղ առաջի կայցե աստուածապաշտութեան յաշխարհիս մերում:

Ապաքէն անհնար է մարդոյ որ սահմանաւոր արարածն է՝ լիովին և անթերի գիտակ լինել և պարզաբանել զխորհուրդս այնորիկ որ կեայն և թագաւորէն 'ի յաւիտեանս. զի խորհուրդք Աստուծոյ չեն մեզ ծանօթք, և հարկ է մեզ երկիր պագանել նոցին առանց 'ի միա առնելոյ, և յիմասանոյն իսկ խրատիմք թէ որ ոք յաւակնեսցի զմեծվայելութիւնն Աստուծոյ 'ի քրնին առնուլ՝ ընկճեալ նուաճեսցի ընդ մեծութեամբ փառաց նորա: Բայց Աստուած իմ, գուոր 'ի գիրս մեր սուրբս յայտնեցեր զբարձրագոյն ճմարտութիւնս, և արժանիս համարեցար ինքնին երևել որդւոց մարդկան և ընդ նոսա լինել կենակից, և յայտնել նոցա մտամբ իւրք զխորհուրդս քո աստուածայինս, մի սրամտեսցիս բարկութեամբ եթէ զլոյս հաւատոցն ընդ մի կցորդեալ ընդ փորձառութեան՝ նոցին օժանդակութեամբն 'ի խնդիր լինիմք ճանաչել ինչ 'ի խորհրդոցդ զոր ունիս սահմանեալ վասն աշխարհիս Փրանկիոյ, ոչ առ սնոտի հետազօտութեան, այլ կամելով կորանալ խոնարհել և ևս առաջի բազկի քոյ հզօրի, եթէ 'ի հարկանել նորա զմեզ յարդարութեան իւրում, և եթէ 'ի ինայելն ողորմութեամբ:

Եւ արդարեւ ոչ աներկեան հարկ է մեզ լինել, տեսա՞րք, ընդ՝ պայման կրօնից յաշխարհիս մերում. և թէպէտ չէ պարտ անձնամատն լինել յերկիւղ անտաի, այլ սակայն չէ արժան անձնահաճ խորհրդովք ամբարտաւանել: Այլ ծանկցուք զհարն առ 'ի զգարման հնարիցն գտանելոյ, և երկիւղ տեսանելոյ զկորնչել հաւատոց յաշխարհիս մեր, աչալուրջս և նախանձաւորս և ևս արասցէ զմեզ 'ի պահպանութիւն նորին:

Պատճառք երկիւղի են ինձ նոյն ինքն հնութիւն հաւատոց 'ի միջի մերում, արդի պայման վիճակաւորաց եկեղեցւոյ, և ոգի ամբարշտութեան և անխտրութեան յաւուրս մեր:

Ա. Երիցագոյն և կանխագոյն կացին 'ի Վեղտս քրիստոսական կրօնք՝ քան զհաստատութի միահեծան պետութեան Փրանկաց. զի արդէն իսկ թագաւորէր նա 'ի գաւառս և 'ի բազում քաղաքս բարգաւաճեալ՝ յորոց կազմի այսօր գեղեցիկ թագաւորութիւնս՝ յորժամ Վլովիս վերառեալ բազմեցոյց զնա ընդ իւր յաթոռ Փրանկաց. ժամանակք արժանի յիշատակաց յորում Վլովիս միայն էր իշխան կաթողիկէ ընդ աշխարհ համօրէն, և զի յետ այնորիկ ընդ դարս չորեք տասան միշտ 'ի կաթողիկէ թագաւորաց զեկաւարեցաւ ազգս մեր. որ միակ է 'ի տարեգիրս աշխարհի: Եւ քանի՞ մեծարոյ է գաղղիականս եկեղեցի և հնութեամբն և երիցութեամբ, զի անդստին յերկրորդ դարէ ոռոգեալ նորա արեամբ այնքան վկայից 'ի քաղաքս Լուգդոնի (Լիոնի) և Վիեննայ (Վիեն) Գաղղիացւոց՝ յանգստոս աճեցեալ ծաւալեցաւ փառօք մեծաւ ընդ ամենայն կողմանս, և դարուց 'ի դարս հռչակեցաւ սրբովք և մեծամեծար արամբք, և որ անբաւ սպասահարկութեամբն զոր մատոյց՝ ոչ միայն վարուց ուղղութեան, այլ և տեսչութեան հասարակաց և մշակութեան երկրի և դաստիարակութեան և բանասէր հրահանգաց և գիտութեանց, գոռցես տուտեօք իսկ հատոյց պետութեանն զառ 'ի նմանէ ընկալեալ զպաշտպանութիւնն: Այլ երիցութիւն նորա որչափ և փառք իցեն նմին՝ նոյնչափ և երկիւղ է ինձ յայնմանէ. և նոյն իսկ վէպք փառաց նորին անցելոց՝ սասանեցուցանեն զիս վասն հանդերձելոցն՝ որպէս և

առաքինութիւնք նորա նախկին և աւողութիւնն ընդ-
երկար: Քանզի ամենայն ինչ անցեալ գնայ յաշխար-
հի, և անկումն հաստատագունիցն՝ կարծեցեղոց՝ ազգ-
առնէ մեզ զաղփաղփուն և զանկայունն լինել մարդ-
կայնոցս իրաց. քանի եկեղեցիք առանձնակեք անհետ
կորեան մինչ 'ի սպառ՝ յետ պայծառագոյնս փայլե-
լոյ յերկրի. նախկին եռանդն նոցին տակաւ շիջեալ, և
սուրբ խստութեան աւետարանին զտեղի փոխանա-
կեալ մեղկութիւն վարուց, որով և հերձուածք 'ի
նեքքս մաին վրդովել զնոսա և խախտել զհաստատու-
թիւն հաւատոցն, որ և տակաւ նուազեալ՝ 'ի վախ-
ճանի շիջեալափառ անկեալ կործանեցաւ: Մի թէ և
մերոյս եկեղեցւոյ յետ երկարագունից և գեղեցիկ ա-
ւուրց ոչ վերահաս կայցեն աւուրք խաւարին և ան-
վախճան աղետից: Ո՞ւր են եկեղեցիքն Ասիոյ և Եւա-
դայ, Եգիպտոսի և Լիբիոյ որ 'ի պայծառագեղ նը-
շոյլս հաւատոց իւրեանց և լուսաւորութեան խտր-
դէին զաչս բովանդակ աշխարհի. ո՞ւր են եկեղեցիքն
զորս պայծառացուցին Աթանաս և Գրիգոր Նազիան-
զացի, Բարսեղ և Ոսկեբերան, Աիպրիանոս և Ագոս-
տինոս, յորոց ոչ այլ ինչ մնայ բայց յիշատակ փա-
ռաց՝ բայց և տիրագին: Ո՞չ ապաքէն եկեղեցիք յու-
նական կայսերութեանն յետ վրդովմանց և գայթ 'ի
գայթի գնացիցն՝ անկան յողբալի հերձուած 'ի մետա-
սաներորդի դարուն՝ յորում կան մինչև ցայսօր: Եւ
մեծապայծառ եկեղեցիք հիւսիսակողմանցն Եւրոպայ՝
ոչ ապաքէն և նոքա 'ի մերձուոր ժամանակի 'ի միջի
ահաւոր աղետից ուրացան զնախկին հաւատս իւր-
եանց, և հերձեալ բաժանեցան 'ի Մայր եկեղեցւոյ,
զորոյ ցայնալոյր պահեալ և մեծարեալ էին զյառա-
ջամասնութիւնսն աստուածայինս: Մի թէ հաւատա-
ցեալք այս ամենայն եկեղեցեաց զոր յիշեցաք՝ յան-
ցաւորագոյնք էին քան զմերս և քան զմեզ առաւել
արժանաւորք առ 'ի բարձի թողի լինելոյ 'ի ձեռս ո-
գւոյ մոլորութեան, և չափ անօրէնութեան նոցա լը-
ցեալ ինչ էր առաւել քան զմերսն. էին 'ի նոսա բազ-
մագոյնք քան 'ի մեզ՝ հոգիք անսանձք և անզօրք և
վատթարեալք և մերձ յապականութիւն: Այլ այս
ամենայն աստուածային առաջութեանն գաղանիք են՝
յորս չէ մեզ արժան մատչել 'ի խուղարկութիւն:

Զգոյշ լիցուք անձանց 'ի պատրելոյ աստուածային խոստամբքն՝ անդր քան զսահմանն ձգելով զնոսին. վասն որոյ 'ի գոչել ուժգին մրկալից հողմոց և 'ի գուռալ չղթայազերծ փոթորկաց՝ ոչ ինչ երկիւղ է ինձ սակա հանրական եկեղեցւոյ. զի հաւատամբ բանից այնորիկ որ ասացն. « Աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, զի ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչև 'ի կատարած աշխարհիս ¹ »:

Ապա չեն ինձ խելթք երկիւղի վասն հռովմեական եկեղեցւոյ՝ 'ի տեսանել զյարձակումն թշնամեաց 'ի վերայ նորա, և զքահանայապետս նորա վարեալս 'ի գահոյիցն և արկեալս 'ի կապանս և խողխողեալս. վըշտագնել վշտագնեցայց ընդ արկածս աղետիցն, այլ քաջայոյս պնդեցայց 'ի բանս այնորիկ որ ասացն ցՊետրոս և ցյաջորդս նորա 'ի հոգեւորական իշխանութեն. « Ի վերայ քո իբրև 'ի վերայ վիմի հաստատնոյ կառուցից զեկեղեցի իմ, և դրունք դժոխոց զնա մի յաղթահարեսցեն ² »). որք և ճգրտեցան ընդ դարս ութնետասն ան ընդհատ յաղթութիւնքն զորս տարաւ եկեղեցի 'ի վերայ հերեսիովտաց, բարբարոսաց և հալածչաց: Բայց գաղղիական եկեղեցի առանձինն չունի զայսօրինակ խոստումն որ զանմահական տեսչութի նորին երաշխաւորեսցէ. զի մասն մի ևեթ է նա ժառանգութեանն Յոնի Բրիտանոսի. և որչափ առաւել պայծառացաւ՝ նոյնչափ առաւել խիթալի է ինձ՝ թէ մի գուցէ մարդկայնոցս ներքոյ անկցի անհրաժեշտ հարկի, և զի տկարութիւն զգորութիւն նորա փոխանակիցէ, հիւանդութիւն զառողջութիւնն և մահ զկեանսն:

Այլ իցէ թէ այս ևեթ էր պատճառ երկիւղիս, և եկեղեցիս փրանկիոյ թէ և երիցագոյն՝ չունէր յանձին և այլ սեպհական նշանս հնութեան և կործանման. այլ տեսէք թէ յորում պայմանի կայ քահանայութիւն, և 'ի միտ առնուցուք թէ և կարի ծանր են պատճառք երկիւղի սակա կրօնից: Քանզի հաւատք ոչ այլով իւրիք ծաւալին և պահպանին յաշխարհի ուրեք բայց նախանձու և հրահանգօք պաշտօնէիցն, և 'ի ձեռն

¹ Մատթ. Իւ. 19, 20:

² Մատթ. ԺԶ. 18:

նոցա թագաւորէ նա 'ի շէնս և 'ի քաղաքս, և խօսի
յականջս և 'ի սիրտս ժողովրդոց, և օրէնսդիր լինի և
ուսուցիչ ամենեցուն՝ հաւատալեացն և վարուց. նո-
քօք հրահանգին մանկունք 'ի քրիստոնէական վար-
դապետութեան, և երիտասարդք առաջնորդին 'ի մէջ
վտանգաց որ շուրջ կան զնոքօք, և հասակ կատարեալ
գայ խորհել զիւրոց յաւիտենական հանդերձելոցն, և
ծերութիւն 'ի նոցանէ գտանէ զմխիթարութիւն և զօ-
րանայ 'ի յետին պահու կենացն: Իսկ եթէ հունձք
բազումք իցեն և մշակք սակաւք, և վաստակք նոցին
նուազք և ոչ ըստ չափու պիտոյից ժողովրդեանն՝ ու-
րով և ապագայն երկիւղալի՝ որպէս և խիթալի է ներ-
կայ ժամանակս, զիմորդ ապա ծաղկեալ բարգաւա-
ճեսցեն 'ի միջի մերում՝ կրօնք աստուածապաշտութե-
ն և զինչ լինիցի առ յապայս 'ի նուազութենէ պաշտօ-
նէից սեղանոյն. ոչ վարկած ինչ են ասացեալքս և
խէթք կասկածանաց, բայց կամ 'ի սպառ ջնջեսցին
պաշտամունք հաւատոց և կամ նուազեսցին յոյժ-
ագիտութիւն զօրացի օր քան զօր, և նուիրականք
անաեւ լիցին, և 'ի վախճանի յաղթական հանդիսաս-
ցին մոռացութիւն և անխտրութիւն, արհամարհու-
թիւն և տաղտկութիւն և ատելութիւն ընդդէմ ճըշ-
մարտութեան. և սրբագոյնքն 'ի պաշտամունս մեզ
ապախտ լիցին և յիշատակ ինչ և եթ աղօտ մնացէ 'ի
նոցանէ. որով յառաջ գայցէ անձա՜հ իմն խառնուրդ
հաւատալեաց՝ ընդ սնոտիապաշտ կարծիս, գովելի
հրահանգաց՝ ընդ խտրականս ծաղուարժանիս, և մեծ-
վայելութիւն զիմաց կրօնիցն անարգեսցի, և փառա-
զարդ սրբութիւն խորհրդոց անհետ լիցի, և հաւատք
նուազեալ կորիցէ ընդ կարգի քահանայութեան:

Եւ ո՞րք ոչ տաղնապեսցի, տեսաք, 'ի տես այնքան
անհամար եկեղեցեաց որբացելոց 'ի հովուաց, և այն-
չափ բազմութեան քահանայից, որք ծանրացեալ ա-
մօք մեռանին, և չիք որ որ զտեղի նոցին փոխանակէ:
և կամ հիւժեալ 'ի դժնդակ ախտս հիւանդութեանց
անկարողք գտանին 'ի մեծ ինչ ձեռնտուութիւն. և
երիտասարդ ծաղկահասակ պաշտօնեայք սեղանոց
ընկձեալք ընդ ծանր բեռամբ՝ որ յառաջ ժամանա-
կաւ 'ի բազումս բաժանեալն էր, անկցին 'ի դեռաբոյս
հասակին խոնջք և վաստակաբեկք. զի ահաւասիկ 'ի

քրիստոսապասկ թագաւորութեանս հնգետասան հա-
զար աթոռք յեկեղեցական կարգի այրիացեալք կան
և չեն 'ի միջի վիճակաւորք ըստ չափուն բաւականի
առ 'ի կարգել 'ի նոսին¹։ և ո՞րք լըցն զխրամատու-
թիւնս։ Զի գերեզմանք բաց են միշտ առ 'ի կլանել
զորս հարկանէ մահ 'ի դասէ քահանայից, և ցուցակ
նոցին ամի ամի հրատարակեալ՝ կեղեքեն զսիրտս մեր,
և չիք մեզ դոնեայ միսիթարութիւն տեսանելոյ փոխա-
նակեալ զկորուստ նոցին։ Եւ հարկ է խոստովանել
աստանօր զի յորմէ հեաէ մերկացաւ եկեղեցի յիւրոց
ստացուածոց, և չկարէ զկարեւորն հայթհայթել պա-
րէն իւրոց պաշտօնէից, և քահանայականս պայման
կարօտի աւուրն կերակրոյ, և ներքոյ անկեալ է հաճոյից
մարդկան և դիպաց ժամանակի, և շուրջ պատեալ 'ի
չարակամ՝ կասկածանաց և 'ի խեթահար զգուշու-
թեանց, և հալածական վարեալ յոտելութենէ և
յայսնանախատ արհամարհանաց, և նշուակ լեալ
ծաղու կենցաղագէտ մարդկանն՝ որք հազիւ ուրեմն
հաւանին ընդ կալ մնալ նորա անփառունակ և անպա-
տիւ։ և յորմէ հեաէ քաղաքագիտութեան ճարտա-
րահար գիւտք համարեցան՝ մերկացուցանել զնա յա-
ռաջահաս պատուոյն արժանաւորութենէ, և չարա-
խօսել զնմանէ իբրու յամենայնի ձեռներեց և միջա-
մուխ որ զի խնամ՝ տանի իւրոյ մշտնջենաւորութեանն,
և զհացն զոր խնդրէ՝ ոգի զօշաքաղութեան համարե-
լով, և համառօտ ասել՝ զինչ տեսանեմք 'ի դարձանս
յայտոսիկ և 'ի բարձի թողի սրտաբեկութեանս։ բայց
զի ոչ միայն աղնուատոհմ՝ դերդաստանք՝ այլ և նը-
ւաստագոյնքն անգամ՝ տագնապեալ շուարին 'ի տե-
սանել անդ յորդիս իւրեանց նշմարանս ինչ կոչման 'ի
քահանայութիւն, և ոչ միայն ոչ ձեռնկալու լինին
նոցա, այլ և ընդդէմ՝ կան, և դարձեալ՝ ցականելոց և
կարօտելոց զպաշտօնն համարին։ Արդ եթէ ոչ չափ
և սահման դիցին թշնամանագիր նախատանացս՝ զխորդ
հնար լիցի քահանայութեան մշտնջենաւորել փառօք,
և ազգոյ գտանել 'ի միտս ժողովրդեան՝ առ 'ի պահ-
պանել 'ի նոսա զհոգի կրօնից։ Յետ ոչ բաղում ինչ

¹ Յամի 1820 խօսեցաւ բանս։

ամաց երկցադոյնքն յեպիսկոպոսս և 'ի քահանայս ոչ
 ևս իցեն, և ընդ նոսին անհետ լիցի և իշխանութիւն
 նոցին բարձրեց, և մնացորդք ինչ ևեթ ցրուեալք մը-
 նացեն. և 'ի նքթել ժողովրդեան 'ի հոգևոր քաղ-
 ցուն և 'ի խնդրելն 'ի զուր զհացն կենաց, ոչ դք իցէ
 որ փշրեսցէ զայն առ նոսա. և ոգին անօրէնութեան
 բաղմեալ 'ի վերայ աւերակաց տաճարաց մերոց կոր-
 ծանելոց՝ ծափս հարեալ խնծղայցէ ընդ յաղթու-
 թիւնս իւր:

Եկեղեցիդ գաղղիական, որպիսի ձեռք սեղանազերծք
 կապաւեցին 'ի քէն զփառս քո և զգեղեցկութիւն, և
 յորպիսի յանդունդս ցաւոց տեսանեմ զքեզ. վսե-
 մական սպիւք ճակատուդ յայտ առնեն զփառս քո.
 բայց նշանակ քաջութեանդ՝ ցոյցք են և աղետիցն ու-
 րոց տարար, և ո՞րք ոչ խանդաղատեսցի ընդ թշուա-
 ոութիւնս քո երկայնաձիգս և դժնդակս: Զի թէպէտ
 ոչ տեսի զքեզ այնպէս հզօր 'ի վարդապետութեան և
 յառաքինութեան որպէս 'ի ժամանակս Պոսիւէի, Ֆե-
 նելոնի, Պերուլեայ և Վինգենտիոսի Պաւլայեցւոյ,
 բայց տեսի զքեզ յառաջ քան զժամանակս աղետից
 մերոց՝ ծաղկեալ և բարգաւաճեալ բաղմութեամբ հո-
 վուաց որք հրահանգէին զազինս, իմաստախնդիր դըպ-
 րոցաց, և վարդապետաց իմաստնոց և ամենայն գեղե-
 ցիկ հնարից՝ առ 'ի մշտնջենաւորութիւն աւետարա-
 նական պաշտամանն՝ զոյգ ընդ գիտութեանց որ անան-
 ջատ են 'ի նմանէ: Այլ աւանդ, զի տեսանեմ զքեզ այ-
 սօր իբրու սյրի սգաւոր նստեալ 'ի վերայ դերեզմա-
 նաց՝ ողբալով զպաշտօնեայս քո որ ոչ ևս են, և խի-
 թալով թէ չունիցին այլ ևս ժառանգորդս ետեղա-
 կալս: Ո՛վ եկեղեցիդ Փրանկիոյ, որ երբեմն գեղեցկա-
 գոյն էիր 'ի մէջ ամենայն եկեղեցեաց, քեզ ուրեմն պա-
 հէին այսքան նախատինք և ամուլ անպտղութիւն:
 Բայց վայ այնոցիկ որք ջնջելոյ քահանայութեանն
 ցանկանայցեն. կուրացեալք՝ ոչ տեսանեն զաղէտս
 թշուառութեանցն զորս ընդ իւր առեալ բերցէ և 'ի
 փրստ անգամ անձանց իւրեանց. զի յայնժամ գահա-
 վէժ անկցին 'ի խորխորատ կորստեան կրօնք ընդ քա-
 հանայութեան և ընկերութիւն ընդ կրօնից:

Այլ մի թէ աղետք՝ զորս բուժեւ 'ի վերայ կայ քա-
 հանայից՝ իցեն այնչափ հաստոյր և հանրածաւալ

մինչև անբուժելի զնոյն համարել. տեսցուք յառաջիկայս:

Ամենայնի դեղք են և հնարք. քանզի զգժնեայ բարս խուժադուժիցն ամբէ տւեալարանն, և զգժնդակ և զվայրենաբարոյ միասն ընդ լծով սլարտուցն հնազանդեցուցանէ, նա և երբեմն անանաբարոյ նոցին զօրութիւն փոխի 'ի կորով առաքինութեան: Յօրժամ Փլրանիք յարձակեցան յաշխարհ Կեղտաց որք կիսով չափ քրիստոնեայք էին, տւեալարանն Քրիստոսի հրահանգեաց զնոսա, և կրօնք սլարտելոցն՝ ընկճեալ նրւաճեցին զյաղթականն: Նոյնպէս դեղք են և հնարք ընդդէմ՝ տգիտութեան որ հայհոյէ զոր ոչն իմանայ, սակայն ճշմարտութիւն՝ նորութեամբն հրապուրէ զնա, և լոյս նորա ոչ ընդ վայր ճառագայթէ 'ի մէջ խաւարի: Յօրժամ սուրբն Կարողոս Պորրոմէոս հրաւրեցաւ յաթոս Մեդիոլանու, մասն մի ժողովրդեանն և վիճակաւորք անգամ՝ զորս հովուել ունէր, ընկրդմեալ կային յամօթալից տգիտութեան. այլ սակայն նախանձ նորա լուսաւորեաց զնոսա, և ընդ ամենայն ուրեք ծաւալեալ զլոյս ճշմարտութեան՝ կենդանացոյց զամենայն առաքինութիւնս: Դարձեալ են դեղք և ախտից և դայթակղութեանց. զի ցորչափ կենդանի են հաւատք 'ի հոգւոյ՝ մարթ է հաւանեցուցանել զնա, յորդորել խոստմամբ աւետեացն և ահաբեկել սպառնալեօքն զորս չկարէ նա անտես առնել: Զկնի ընդերկար և անազորոյն ընդդիմամարտութեց՝ որոց վախճան եղև յեւանել Լուգովիկոսի ԺԴ 'ի դահալքայական, բազում աղետալի մեղկութիւնք սրպրդեալ էին 'ի վարս և 'ի կանոնա եկեղեցւոյ, այլ մարդիկ յաստուածակոյս կողմանէ առաքեալք՝ խօսելով յանուն կրօնից, որ մոռացօնք լեալ էին մանաւանդ քան եթէ անարգեալք, նորոգեցին զհոգի քահանայութեան և զհոգի քրիստոնէութե, և զգարն եօթնևտասներորդ եղին մի 'ի չքնադագոյն գարուց 'ի տարեգիրս եկեղեցւոյ, որոյ վէպք լի են այսօրինակ հանդիսիք. զի հանապաղ առաջի առնեն մեզ զպարձ հեթանոսաց, ըզլուսաւորել տգիտաց և զգառնալ անօրինաց յուղղութի վարուց առաքինուէ: Այլ ո՞ դք բուժել կարացցէ զարախ մտք ուրացութիւն քրիստոնէից՝ որ յետ ճառալէ լոյ զճշմարտութիւն՝ առ՝ ոսն կոխեն զնա, ո՞ դք

զանհաւատութիւնն զայն սպառնալէն իմաստակու-
թեամբ վառեալ ընդդէմ կրօնից. ո՞ր և զամբարհաւա-
ճութիւնն որ մերժէ յանձնէ զլոյս շնորհաց: Զորմէ
հետէ աւերեաց ամբարշտութիւն զթումբս իւր յե-
րեսնից ամաց հետէ, ոչ դադարեաց յողորմելոյ զՓրան-
կիա խրահեղեղ սաստկութեամբ. և ՚ի մօրացեալ սրկա-
ցեալ ջուրս իւր ժանտացոյց զէնս և զքաղաքս: Գէթ
գոնեայ յաւուր յայսմիկ ահաբեկ յետս ընկրկէր յիւ-
րոց աւերածացն, և թոյլ տայր կրօնից վաստակել
խաղաղիկ ՚ի կանգնուամն նոցին և ՚ի նորոգութիւն. բայց
ոչ միայն չուէ նա, այլ և ունի զիւր բեմս և զժողովա-
րանս և զքարոզս, և ձայն նորա լսելի լինի ՚ի բիւր բերա-
նքս, ՚ի աետրս և ՚ի թերթս օրըստօրէս, որք անդադար
կրկնեն զհայհոյութիւն նորա և զգարովանս և զսարսիս-
տութիւն, և առ անօգուտ և ասելի կացուցանելոյ զպաշ-
տամունս մեր՝ ստապատիր նենգաւորութեամբն շնչեն
զմասանս և զարհամարհանս. մինչ զի ոչ բնաւ ընդ ա-
ռաջ լեալ էին ճգանց մերոց ընդդիմամարտութիւնք
այսօրինակք:

Բանի՜ եղծեալ են միտք մարդկան յաւուրս մեր, որ
գողցես ամբարտակիմն անանցանելի ամբառնայ հակա-
ռակ հաստատուէ եկեղեցւոյն Փրանկիոյ, և յաղթանա-
կելոյ քրիստոսական կրօնից յաշխարհիս մերում: Զի
կրօնք հաւատան ՚ի գոյութիւն հայրախնամ տեսչու-
թեանն Աստուծոյ՝ որ հաճեցաւ յայանել զինքն մարդ-
կան ազգի և լուսաւորել զտգիտութիւն նորա և բու-
ժել զախոս նորին. իսկ ոգի աշխարհիս է ոգին անաս-
տուածութեան որ զանուն և էթ Աստուծոյ ճանաչէ.
և ոչ առ այլ ինչ քարոզէ զգոյութիւն նորա բայց առ
՚ի հայհոյել զիմաստութիւն նորա, անմասն զնա ցու-
ցանելով ՚ի ղեկավարութենէ մարդկայնոցս: Կրօնք
պարծին և յենուն ՚ի վկայութիւն գերահանձար ա-
րանցն՝ որք ընդ դարս ութնամասն զաւանեցին զնա
և պայծառացուցին գերապանծ մտօք իւրեանց և
գիտութեամբ և առաքինութեամբ. իսկ ոգի աշխար-
հիս՝ ոգի իմն է արհամարհող իշխանութեան, որ ոչ
ինչ յեղեղոցն մեծարէ, և ոչ իսկ սլատուէ զյիշատակ
ազգացն անցելոց, որպէս և ոչ իսկ ՚ի գերեզմանս նո-
ցին ինայեաց, և համարի զի դար լուսաւորելոյ մտաց
մարդկան ոչ երկցագոյն իցէ քան զամս երեսուն:

կրօնք խնդրեն միտս իմաստունս և հնազանդս, իսկ
 ոգի աշխարհիս անսանձութիւն իմն է յիմարական՝ որ
 գոգցես պատկառի խոնարհել և առաջի Աստուծոյ, և
 կամ յանձն առնու կորանալ առաջի թաղաւորաց աշ-
 խարհի՝ շատ է զի ազատ իցէ 'ի հայհոյել ընդդէմ երկ-
 նից արքային: Պահանջեն կրօնք զանձնապահ զգուշու-
 թիւն և զսանձահարութիւն անկարգ յօժարութեց,
 և օրէնք նորա զուրացութիւն անձին պահանջեն, և
 ուսուցանեն մեզ կեալ վասն օգտի այլոց, և ցուցանեն
 մեզ 'ի հանդերձեալս անմահականա՝ զփոխարէն ջանից
 մերոց և առաքինամարտ պատերազմաց: իսկ ոգի աշ-
 խարհիս ոգի է անձնասիրութեան՝ որոյ Աստուած մա-
 մոնայն է, և խրատ ուղղութեան՝ շահ անձինն, պաշ-
 տօն՝ հեշտութիւնքն, և յոյս՝ ոչնութիւն: Եւ արդ-
 հարցանեմ. տեսա՞ւ ինչ երբէք այսպիսի յանցեալ
 դարս. լեա՞լ իցէ երբէք ժամանակ յորում առաջի
 կայցէ մարանչել ընդ այսպիսեաց հզօրագոյն թշնա-
 մեաց: Քանզի որպիսիք ոմանք էին մինչև ցայսօր թըշ-
 նամիք հաւատոց. դիցապա՞շտք, և սակայն դիւրագոյն
 ևս է զանհաւատս ածել 'ի հաւատս, քան զուրացողսն
 դարձուցանել. հարածի՞նք արդեօք, բայց սակայն նը-
 ւազագոյն երկիւղ է կրօնից 'ի սրոյ և 'ի հրոյ՝ քան 'ի
 դսրովանաց և յարհամարհութենէ. հերեսիովա-
 պետք արդեօք, այլ գոնեայ մեծարէին նորոգողքդ այ-
 դոքիկ զհիմունս քրիստոնէութեանն. ա՞րք ցոփա-
 կեացք, այլ ոչ անմեղադիր առնէին նոքա զպայթակ-
 ղութիւնս, և ոչ զախտս 'ի սկզբունս կարգէին. ոգիք
 նանրահաւատք, այլ սակայն անհաւատութիւն ոչ էր
 ճարակեալ 'ի ժողովս իմաստնոց և բանասիրաց, և մա-
 նաւանդ կարի սակաւաւորք էին անաստուածք, և ծած-
 կեալք 'ի ստուերի: Ապա միակ և անօրինակ է դարս
 յորում կամք՝ 'ի տարեգիրս կրօնից. արդ 'ի մէջ այս-
 քան նորանոր պատճառաց աւերածոց՝ զիա՞րդ իցէ
 հնար կրօնից առնուլ զհաստատութիւն. զի՞նչ ինչ ա-
 ռաջի կայցէ մեզ յուսալի վասն նորա, որ և երկրորդ
 մասն է բանիս:

Բ

Զի՞նչ յոյս ակնկալութեան կայցէ վասն կրօնից .

Ահաւասիկ անցաք ընդ գթութեամբ յայնքան քանիս՝ յորմէ բուռն հարեալ է՝ սլարգելով զպատճառս երկիւղին զոր ունիմք սակս կրօնիցս. ժամ է արդ խաղաղել զմիտս ձեր քաղցր և սփոփական խորհրդովք՝ յանդիման առնելով ձեզ զպատճառս ակնկալութեան յուսոյն մերոյ։ Եւ թէպէտև յայտմ անհապ իցեն ՚ի մէնջ խորհուրդք Աստուծոյ, սակայն արձակէ նա մերթ ընդ մերթ նշոյլս իմն լուսոյ որք ՚ի յայտնեալն մեզ՝ թողուն նկատել և զոր ծածկեն առ ՚ի մէնջ, և որ փրկաւէտ աղքեցութիւնք են առաքեալք մեզ ՚ի նմանէ։ Արդ թուի ինձ եթէ և ՚ի մէջ այնքանեաց արկածից՝ որոց եղաք ականատեսք, և ՚ի հարուածս անգամ արդարութեան նորա՝ ընկալաք առհաւատացեալս աներկմիտս ողորմութեան նորա. այնպէս զի թէ չէ մեզ պարտ աներկիւղս լինել, բայց ևս առաւել չլինել անյոյսս։ Երաշխաւորք վստահութեան են ինձ գնացք եպիսկոպոսաց Փրանկիոյ, հրաշալի դարձ ՚ի հայրենիս թագաւորական տոհմին, և հանդամանք մտաց և սրտի արդի ընկերութեան մարդկան, զորս և աւցուք ՚ի քնին։

Ա. Հզօր ճարտարապետն հոգևորական շինուածոյն զոր կոչեմքս եկեղեցի, եդ ՚ի հիմունս նորա զառաքեալս և զնոցին յաջորդս ՚ի սուրբ պաշտամանն. նոցին առաջին աշակերտաց և ժառանգաւորաց ատուածային առաքելութեանն՝ որ են հայրապետք և եպիսկոպոսունք՝ յանձն արար առանձինն իմն օրինակաւ զինամն ուսուցանելոյ զթողովորդս, և ածելոյ զնոսս ընդ ճանապարհ ճմարտութեան, և պահելոյ զառանգ վարդապետութեանն ՚ի հարուածոց մոլորութեանց։ Եթէ գիտիցեն նոքա պաշտպանել կրօնից քաջութեամբ և հաւատարմութեամբ՝ ամենայն ինչ յուսալի է. իսկ եթէ տկարութեամբ բարձի թողի արասցեն ի խիթալի

է ամենայն. այնպէս զի ըստ հասարակ կարգաց տես-
չութեանն Աստուծոյ՝ հաստատութիւն հաւատոց
յաշխարհի ուրեք կախեալ կայ յարիութենէ և 'ի ար-
կարութենէ այնոցն որք յառաջագաս պահապանք
են այնորիկ: Արդ տեսէք զգնացս նոցին յառաջ քան
ղամս երեսուն. դաւաճանութիւն իմն նիւթեալ էր
առ 'ի կործանել միանգամայն զթող աղքուծի և զսե-
ղանս. և առ յամբոկ գործոյն ժամանել՝ հարկ էր ան-
ջատել զնոսա 'ի միմեանց: Սակս այսր վերանորոգու-
թիւն իմն հնարին 'ի դասս ժառանգաւորաց, որ վեր
'ի վայր հարկանէ զնուիրական իրաւունս նորա 'ի նիւ-
թըս՝ որ նմա միայնոյ պատկանին. և նորահնար կեղ-
ծաւորութեամբ՝ նոցին իսկ ամբարիշտք պանծացու-
ցանեն զնախկին աւուրս եկեղեցւոյ, և համարին վե-
րականգնել զնոսին 'ի հնարս այնպիսիս՝ որ ածելոց
էին զհալածանս արիւնուռչոս: Ապա զի՞նչ առաջի
կայ առնել հայրապետաց մերոց. լսել ձայնի մարմնոյ
և արեան և 'ի կենցաղագիտութենէ աշխարհի հար-
ցանել խորհուրդ: Ո՞չ ապաքէն մեղկեսցեն զարիու-
թիւն նոցա փառք պատուոյն, և սովորոյթ անգործ
և հեշտին կենաց, և սէր հանգստեան ընդաբոյս, և եր-
կիւղ անկանելոյ 'ի վտանգս և յաղէտս անվերջանալիս,
որով և լաւ համարեսցին զչա՛հ անձանց քան զհաւա-
սոց՝ որպէս արդարեւ խիթալին էր բազմաց: Այլ ոչ
բնաւ. զի երկցագոյնքն 'ի քահանայապետս, որպէս և
դեռահասակք, փաղանդ իմն կազմեն սուրբ ընդդէմ
հասարակաց թշնամւոյն: Ի հասանել ժամու մար-
տին՝ յառաջնում քաղաքական ժողովի անդ մերում
'ի հարցփորձ կոչեն զմի որ 'ի հայրապետաց մերոց՝ որ
կենդանի է տակաւին, և առաջի առնեն նմա երգումն
ինչ որ հակառակ էր հաւատոց նորա՝ զոր և մերժէ իսկ
յանձնէ. զյետ նորա կոչեն և զայլս, որք և ընթանան
զհետ օրինակին տուելոյ: Յայնժամ դադարեն թշնա-
միք յեկակոչէն՝ որ ծածկէր զնոսա ամօթով, և 'ի միտ
առնուն եթէ մարթ էր հալածական վարել զնոսա
այլ յաղթել ոչ բնաւ: Օր անմահական, կեցցես դու
միշտ 'ի յիշատակագիրս եկեղեցւոյ մերոյ 'ի պարծանս
կրօնից և 'ի կորանս ամբարշտաց. քանզի արդարեւ դե-
ղեցիկ իմն է տեսանել զհարիւր և զլիսուն հայրապետս
ամբարձեալս հաւատովք 'ի վեր քան զամենայն վտան

գրս, առ ոտն կոխելով զհանգստութիւն քան զխիղձ մտաց, և զաքսորանս քան զուրացութիւն լաւ համարելով՝ և մեռանելով կամակար նուիրմամբ 'ի վերայ պարտուց, և կամ յօտար յազգս գաղթելով և երևելով առաջի նոցա անստերիւր հաւատովքն՝ որում և ոչ մի ինչ կարաց ստնանել. 'ի սկզբանէ անտի քրիստոնէութեան սակաւս յոյժ տեսանիցէք 'ի մեծամեծ եկեղեցեաց՝ որ զայսօրինակ գեղեցիկ հանդէս 'ի տեսիլ ածեալ իցեն յաշխարհի: Այսպէս սիւնքս այսոքիկ կրօնից՝ անշարժք կացին մնացին 'ի միջի մրկաց. և ոչ բնաւ գայթեցին հայրապետքս Փրանկիոյ՝ որոց յանձն էր պաշտպանութիւն հաւատոց. ապա հարկ ուրեմն էր նմա զօրանալ կանգնել և յաղթել 'ի վախճանի:

Այլ անգուստ 'ի միջոյ աւերակաց և կառափնատեղեաց բարձրացեալ էր կերպարան ինչ անհեղեղ գաղղիական եկեղեցւոյ. և իցէ թէ կացցէ մնացէ նա յոտին՝ գուսար գոլով արհաւրաց ժամանակին և 'ի բազուկ ահաւոր իշխանութեանն յեցեալ. այլ ոչ երկիր սրբոյն Նուդովիկոսի մերժէ յիւրմէ զհերձուածըս և զհերեսիովտութիւնս. և Աստուած որ 'ի ձեռն առնու զմարդիկ գործել նոքօք զներհականս խորհրդոց նոցա, ապ 'ի ձեռս առն միոյ մահկանացուի կարողութիւն իմն անսահման. և զօրութիւն բազկի նորա ծանրացեալ 'ի վերայ շինուածոյն մոլորութեան՝ անկանի դաստակերան այն 'ի ծագաց մինչև 'ի ծագս Փրանկիոյ: Բանակաւք ինչ աստուածաբանականք վրդովեն դեռ ևս առ վայր մի զմիտս մարդկանն, այլ հերձուածն ոչ ևս է. և հաւատք մնան անկասկած, որով հոսկ ուրեմն եղիցի դարձեալ մի հօտ և մի հովիւ. և այս գերազանց փոխարէնք էին նախանձու հայրապետաց մերոց 'ի պաշտպանել զմիութիւն հովուական պաշտամանն՝ որպէս և զմիութիւն հաւատոց: Ոչ այսպէս կացին իրք յայլ աշխարհս Եւրոպայ՝ յորս կորեան հաւատք 'ի վեշտասաներորդի դարու. արգարև եպիսկոպոսունք Շուետաց, Դանեաց և իշխանութեց Գերմանիոյ ընդդիմանալ ընդդիմացան օտարոտի նորաձեւութեցն, այլ ոչ այնպէս հանրական էր ընդդիմութիւն նոցա և անվանելի և հաստատուն՝ որպէս և առ մեզ. տեսէք ահա ՂԱՅՂԻԱ. եպիսկոպոսունք նորա տեղի տան ոչ հաւա-

նույն ժամանակ մտայ, այլառերկիւղի. բայց սակայն հուսկ
ուրեմն ճանաչեն 'ի Հենրիկոս Ը զնախապատուութեան
Թիւն հոգևորական, զոր երկինք չեռուն բնաւ Թա-
գաւորաց աշխարհի. տկարութիւն վնասաբեր՝ յորմէ
չկարացին երբեք յառնել կալ յոտին. հաղիւ ոմանք
Լեւթ 'ի նոցանէ հաւատարիմ մնացին մինչև 'ի մահ, և
'ի Թիւս սոցա էր իմաստուն և աստուածասէր հայրա-
պետ Ռոջէսդրի՝ որ մի էր յականաւոր արանց Ժամա-
նակին յԱնգլիա: Իսկ ընդհակառակն ետես Փրանկիա
գոգցես զհայրապետս իւր բովանդակ կացեալ 'ի դիմի
անվանելի զօրութեամբ՝ զոր հուսկ ուրեմն պսակելոց
էին երկինք օրհնութեամբ: Եւ յորժամ հրովարտակք
արտասահմանութեանն կնքեցան ընդդէմ՝ նոցա, և
մորիկ որոտմանն սկսաւ գոռալ զգլխով նոցին, ատե-
նախօս որ 'ի բարձուէ քաղաքական բեմոց լսելի արար
զբանս զայսոսիկ արժանիս յիշատակաց. « Հալածի-
ցէք դուք զնոսա յապարանիցն՝ և նոքա երթիցեն ա-
պաւինել 'ի տաղաւարս աղքատինս. կապտիցէք 'ի
նոցանէ զխաչս ոսկեղէնս՝ և առնուցուն նոքա զփայտե-
ղէնս. և յուշ լիցին ձեզ զի խաչ փայտեղէն էր որ
փրկեաց զաշխարհս»: Քաջ իսկ գիտէին զայն հայրա-
պետքն մեր. վասն որոյ Թողին զամենայն և գնացին
զհետ խաչին. և յանձինս բերէին զօրինակ ճմարիտ
աշակերտաց Փրկչի մարդկութեանս. որով և խաչն՝ որ
քանդեալն էր ամենայն ուրեք, միւսանդամ վերական-
գնեցաւ. յաղթահարեաց զհերձուածս և զտարա-
գրութիւնս և զյարձակմունս ամբարշտաց, և նոյն ինքն
նկունս արասցէ և զարհամարհանս և զանխտրութիւն:

Բ. Եւ որչափ քաջայոյս առնէ զմեզ ընդ յաղթու-
թիւնս հրաշալի դարձ Պուրպոնեան տոհմին յաթոռ
Թագաւորութեանն: Ապաքէն ոչ որ 'ի քրիստոնէից
այնպէս համարի՝ իբրեւ զի զարգացումն կրօնից յանձն
իցէ միայն 'ի ձեռս իշխեցողաց ազգին, և զի 'ի ձեռս
նոցա իցէ պահել զնա և կամ ջնջել ըստ կամի. քանզի
և գիրքս մեր ասեն Թէ ոչ 'ի բազուկ մարմնեղէն յե-
ցեալ կայ նա¹. Խնդայ ընդ հովանաւորութիւն իշ-
խանաց աշխարհի, բայց և կարէ զանց առնել զնովաւ.

¹ Երկրորդ Մնացորդաց. գլ. 1Բ. 8:

տրտմի ընդ հալածանս նոցա՝ բայց գիտէ յազնական ելանել 'ի միջոյ նոցա. ընդ երկս դարս նախկինս չէր նմին օժանդակութիւն 'ի տերանց աշխարհի, և յետ անկանելոյ հռովմէական պետութեանն կայ նա և մնայ. անցանեն թագաւորք և թագաւորութիւնք, իսկ նա անշարժ մնայ 'ի կայսն. և որ համարիցի որ զնա բաժանորդ արկածից բաղդի տոհմի ուրուք՝ որչափ և վեհագոյն իցէ այն, անձանաչող է աջոյն բարձրելոյ որ ունի զնա 'ի վեր որպէս և հաստատեացն. բայց սակայն յորժամ խորհիմ զանդրդուելի հաստատութիւն արքայական գերդաստանին 'ի հաւատս, և զսքանչելի դէպս անցիցն որով հաստատեցաւ նա միւսանգամ յաթոռ արքայութեանն, կամակար մտօք հաւանիմ եթէ խորհուրդք գթութեանն Աստուծոյ հսկեն 'ի վերայ եկեղեցւոյս Փրանկիոյ որպէս և ազնուազարմ տոհմա՝ որ միշտ պարծանս անձին համարեցաւ պաշտպան կալ հաւատոց:

Գիտէք ապաքէն, տեսրք, եթէ 'ի յահաւոր դրդորդմանն, որոյ հանգէտ չէր երբէք սասանեցուցեալ զմարդաժողով ընկերութի, միահեծան պետութիւնս Փրանկաց փլուզեալ անկաւ 'ի վերայ հիմանցն հաստատ նոց և հնագուծից, և ազգս մեր էանց ընդ յետին ազգսս չարեաց անիշխանութեան և հարստահարութեան. մերթ ինքնիշխանութի կեղեքեալ և մերթ ընդ գուազանաւ երկաթեաւ հեծելով. և վեհագոյնն 'ի զոհս անկաւ ընդ սրով դահճաց. իսկ մնացորդ արքայական տոհմին՝ յօտար աշխարհս պանդխտեալ դեգերէր, և ամբ քսանհնչինգ տարադրութե և թշուառութեան անցին զգլխով նորա. մորմոքէին սիրաք Փրանկաց ընդ ազգսս տոհմին, և 'ի դառնութեան սրաիցն 'ի համեմատութիւն ածէին զփառս նորա նախկինս ընդ այժմու նուաստութեանն. և երանի կարգային հարց իւրեանց՝ որք ընդ օրինօք նորին կացին, այլ ոչ իշխէին յայանել զիլճս սրաից իւրեանց. այնչափ անյոյս անակնունելի իրքն էին. 'ի նանիք վասնեցան ամենայն հնարք, և ճգունք խիղատակաւ յազնաս յանգեցան, և գողցես ամենայն մարդկային հնարաւորութիւն սպառեալ էին ամենեւին: Եւ զի՞նչ կարէր առնել միայնակ անզէն և անօգնական ժողանգաւորն վաթսուն թաղաւորաց տա 'ի համբաւնալ 'ի դահ հարց իւրոց. և

զինչ զօրէին իրաւունք նորա առանց զօրութեան՝ ընդ-
դէմ բռնութեան. մի ինչ և եթ մնայր նմա. գեր 'ի վե-
րոյ հանդիսանալ քան զաղէտս թշուառութեանցն,
և հիացուցանել զԵւրոպէ մեծանձնութեամբն և գի-
տութեամբ. իսկ ճանապարհք առ աթոռն արքայա-
կան փակեալ էին ընդդէմ նորա մինչև 'ի սպառ: Սա-
կայն յանկարծ անակնկալ իմն կերպարանս առնուն
կըք. շարժի Եւրոպա ողջոյն և դայ հասանէ 'ի վերայ
աշխարհիս, և քսան ազգք անցանէն ընդ սահմանս
պետութեանս. և զինչ լինիցի հայրենեաց մերոց և
աշխարհամուտ քաղաքիս 'ի միջի այնքան մարտից
ճակատուց և արկածից պատերազմի: Այլ սիրտ
ազգաց և թագաւորաց 'ի ձեռին Աստուծոյ են, և նո-
քօք յայանեաց զխորհուրդս իւր, որ ընդ երկար ծած-
կեալն էր, 'ի վերայ որդւոց սրբոյն Աւագովիկոսի: Հե-
ղեղքն այն մասնաց և վրէժինդրուն՝ որ 'ի խորոց հիւ-
սիսոյ յարձակեալք և յենթացս իւրեանց զայրացեալ
և լցեալ էին գարիւ և դարիւ, և յետ ողորելոյ զգաւա-
ւրս մեր սպառնային իմն կլանել և ընկլուզանել զքա-
ղաքամայր աշխարհիս, եկեալ նկուն լինէին առ ոտս
խարխուլ պարսպաց նորա, որպէս զսաստս կոհակաց
ծովու զայրացելոյ որ փշրի յաւազածիր ափուն-
սըն: Փրանկիա ամբոփի յառաջին սահմանն, սա-
կայն ընդ նովին երկնիւք, նովին բարուք բնակչացն և
նովին օրինօք և կրօնիւք և բարբառով վայելացեալ՝
տակաւին գերազանցէ գեղով քան զամենայն քաղա-
քաժողով բարեբիկ ընկերութիւնս մարդկան՝ զորս
լուսաւորէ արեգակն: Եւ ո՞ յայնմհետէ թագաւո-
րեաց 'ի վերայ նորա. բայց այն զոր կարգայ Փրան-
կիա ուխտիւք սրաին և հիմնական օրինօք պետու-
թեանն: Առն յայնժամ մասնաց և առելութիւնք, և
ամբարհաւաճութիւն տեղի տայ արգարութեան.
Թագաւորք և ազգք՝ փրանկիացիք են համայն. և դո-
չին Եւրոպայ և ձայն տեսչութեանն Աստուծոյ կոչէ
զպուրպոնեանս: Գան և յանդիման լինին նոքա 'ի մի-
ջի մերում քաղցրահամբոյր և վսեմական առաքինու-
թեամբք նախահարց իւրեանց, և հասուն ատոգու-
թեամբն՝ զոր շնորհէն փորձք հանդիսից և թշուառու-
թեան, և անխմանալի իմն վսեմութեամբ զոր մեծա-
մեծք յաղեալից դրոշմէն 'ի զարմս մեծամեծս: Եւ ո՞ որ

'ի մէնջ ոչ խանդաղատեցաւ մեծարանօք 'ի տեսիլ քա-
ջալանջ դատեր կայսերաց՝ զոր երկինք շնորհէին սքան-
չելեօք սիրոյս մերոյ, զոր ոչ շարացունքին մեծութիւնը,
և զոր թշուառութիւնք վեհանձն դատեալ էին հանա-
պաղ. և ո՞րք 'ի մէնջ ոչ յայլ յայլմէ լեալ գոչէր ան-
դանօր. « Արդարեւ Աստուծոյ պարգև է սա » : Այլ
նորանոր գղըգիւն հեռացուցանէ զնոսա, և նորանոր
սքանչելիք կոչեն զնոսա յետս. ապստամբութիւն և
ամբարշտութիւն շուրջ զգահոյիւքն մունչեացեն, այլ
նա և ևս կանգաղեսցի. և դաւաճանութիւնք նիւ-
թեալք՝ խայտառակեալ կորիցեն. 'ի խռան անդ կար-
ծեաց ընդ միմեանս բաղխելոց՝ դեգեւեսցին միաք, և
նաւ պետութեանն 'ի վերայ անդնդոց ծփեսցի, այլ
երկինք զերծուցեն զնա 'ի նաւաբեկութենէ : Այլ
ահա անօրէն ոմն եղեռնաւոր զնսեմագոյնն յոճիրս
խոկայ 'ի խտւարի, և 'ի գլուխ հանէ. այլ տեսէք եթէ
զիարդ խաղ առնեն երկինք՝ յորժամ կամին զնորհրդ-
դովք ամպարշտաց : Ձեռն հայրասպան կամեցաւ ցա-
մաքեցուցանել զարիւն Հենրիկոսի Դ. յաղբերակունս
անդ նորա, այլ 'ի զուր. զի կայլակ մի նորա զերծաւ 'ի
մարդախոշոշ երկաթոյն. համարէր նա թողուլ զայ-
րին տառապեալ անմխիթար և անյոյս, և սակայն կրէր
նա յարգանդին զբախտն Փրանկիոյ : Յանկարծ ուրեմն
բամբիշն մանկամարդ դեռածաղիկ որ անզօրն թուէր
և երկչոտ՝ քաջալանջ արիացաւ. ոչ ինչ վրդովեալ սա-
սանեցաւ, քանզի գիտէր թէ բարձեալ բերէր զյոյս
և զակնկալութիւն հայրենեաց, և արժանի ցուցաւ
իւրում մեծութեանն յոր սահմանեալն էր. և երկինք
գոգցես աներկմիտ իմն ազգումն տուեալ էին սրտից
ամենեցուն եթէ արու մանուկն էր իշխան որ ծնանե-
լոցն էր 'ի նմանէ՝ որ և փրկելոց էր զաշխարհս : Հուսկ
ուրեմն ծնաւ մանուկ Փրանկիոյ պարգեւական յԱս-
տուծոյ՝ ուխտիւք հայցեալ և աղօթիւք : Ամենայն ինչ
հրաշալի է 'ի վէպս՝ հրաշալի 'ի զաւակն և 'ի մայրն, 'ի
պաշտանութիւն կենաց նորա և 'ի ծննդեան. և առ-
ինչ սահմանեալ իցէ մանուկս այս սքանչելի. նա ինքն
իշխան կացցէ իւրոյ դարուն, և որդի գիւցաղինն իշ-
խանուհոյ՝ եղիցի և ինքն գիւցաղն. որպէս զՊէարնէ՝ 'ի
ծնանելն էսս. զճաշակ քաջողութե և զօրութե. ար-
ժանի զաւակ կացցէ նա նահապետի ազգին իւրոյ՝ որոյ

մայրն գերազանց գտաւ քաջութեամբ քան զՅովհաննա տ' Աւսէր. նա ինքն բարութեամբ իւրով հայր եղիցի իւրոց հպատակաց, և մանաւանդ թագաւոր նոցին արդարութեամբ: Ինքն հնազանդ գոլով օրինաց՝ հարցէ զամենեսին որ կամիցին գեր 'ի վերոյ լինել օրինաց, և ոչ վայրասպար ածցէ զսուսեր: Թերևս խոջք բազումք ընդ առաջ ելցեն նմա. այլ որդի է մօր՝ զորոյ աղէտք և ընդդիմամարտութիւնք բարձրացուցին զհոգին, և զեռանդն քաջութեան նորա վառեցին. պաշտատ է նա սրբոյն Լուդովիկոսի և Հենրիկոսի Գ. ապա գիտացէ իբրև զառաջինն՝ պաշտպանել գահուն իւրոյ ընդդէմ՝ ապստամբաց, և կամ 'ի ձեռս բերել որպէս զյետինն: Ամբարշտութիւն համրացեալ կարկեսցի առաջի նորա. ոչ եթէ ինքն հարցփորձ արասցէ խզի մտաց՝ որ Աստուծոյ միայնոյ է սեպհական, այլ 'ի քնին առցէ զգործս մարդկան՝ որ օրինաց պատկանին. և տացէ մեծարել որ ինչ մեծարոյ է ազնուատոհմ արանց, և 'ի միտ առցէ զի իշխան դք առ 'ի վաշեղազ գոլ յարքայութեանն՝ հարկ է զի տացէ թագաւորել այնմ՝ որով թագաւորք թագաւորեն: Ոչ հասցէ ինձ բաղդ բարեպատեհ տեսանել զբարգաւաճանս և զփառս թագաւորութեան նորա, և ոչ խեղ զարշալոյս նորին նկատել, այլ գոնեայ կարեմ ողջունել 'ի հեռուստ զնորս զայս սուրբ Լուդովիկոս, և խնդալ ընդ ծնունդ նորա՝ որ գոգցես առհաւատչեայ իմն է հաշտութեան երկնից ընդ երկրի, և նորոգ դաշանցն ընդ փրանկական ազգիս և ընդ զարմի թագաւորաց մերոց: Եւ նոքա՝ զորս ամբարիշտն և խռովարար անարգեցին՝ նոքին եղիցին դարձեալ գլուխ անկեան շինուածոյս. և 'ի դարս ապագայս ձգեսցի թագաւորութիւն պուրպոնեանցն՝ հարց Փրանկիոյ, առ թոռակից ընդ ինքեանս ունելոյ զկրօնից սրբութիւն. զի այսպէս կամի Աստուած. արդ եթէ « Աստուած 'ի մեր կոյս է, ով իցէ մեզ հակառակ ¹ »:

Գ. Ոչ ինչ քողարկեալ պատրուակեցի զաւերածս ամբարշտութեանն, և որ ինչ խիթալին էր 'ի հոգի աշխարհիս. այլ հարկ է անաչառ աչօք տեսանել զա-

մենայն տուանց տարապայման չափազանցութեան լից ,
և 'ի միւս կողմանէ քաջ 'ի միտ առնուլ զոր ինչ ազ-
գեցին երկինք 'ի հոգիս բազմաց յուսադիրս և ակըն-
կալելիս : Ապաքէն եթէ աղէտք թշուառութեանց չէին
ուզդեալ և լուսաւորեալ զմիտս մարդկանն որ 'ի վե-
րագոյն դասս ընկերութեան կարգեալ են , և յորոց
անկրօնութիւն իջեալ ճարակեցաւ 'ի սինլքոր ռամի-
կըն . եթէ արք ահանաւորք հանձարով՝ փոխանակ 'ի
պաշտպանութիւն ողջամիտ վարդապետութեանն վա-
րելոյ զնոյն՝ զեղծանէին նովին 'ի մարտնչել ընդ նմա .
եթէ ըստ օրինակի աշխարհամուտ քաղաքիս և բնա-
կիչք դաւառացն իբրու մոլեգնեալս և յիմարեալս՝
մերժէին զձեռն որ բուժեին կամէր զնոսս , ապաքէն
յայնժամ՝ յանյուսից էին երաշխեալք Փրանկիոյ , որ-
պէս ասեն գիրք սուրբք¹ , և ապստամբ 'ի հնարից ար-
ժան էր համարել զցաւս որ նեղեն զնա 'ի հարիւր ա-
մաց հետէ . այլ չէ այս այսպէս :

Զի թէպէտ և արք նախահաւակք ընկերութեան
ծննդեամբն և պատուով՝ ոչ անկեղծ իցեն 'ի հաւա-
տըս , բայց սակայն յաւուր յայսմիկ առաւելագոյն ևս
են քան զոր երբեմն արք և կանայք գերածայրեալք
առաքինութեամբ . և պէտք կրօնից ազգողագոյն ևս է
'ի հոգիս , և մեծարեն զայն՝ զոր երբեմն արհամար-
հէին , և պատկառանք արտաքին փոխանակեցին գոնեայ
զգարովանս և զհայհոյութիւնս :

Եւ թէպէտ 'ի ժողովս գիտնոց և գրագիտաց ոչ սա-
կաւք զեղծիցին խմատութեամբ իւրեանց և հանձա-
րով և բազումք իցեն գրիչք ապականարարք և ամբա-
րիշտք , բայց սակայն հարկ է խոստովանել զի որ ա-
ռաւել պերճախօս գրիչքն են և 'ի կորով մտաց գերա-
զանցք և բարձրանկատք խորհրդովք՝ պատուեն և
պաշտպան կան կրօնից :

Եւ թէպէտ յամենայն դասս ընկերութեան 'ի քա-
ղաքս և 'ի գիւղս են տակաւին բազումք անխախրք և
հակառակորդք կրօնից , և ամբարիշտք անպաարուակք՝
նա և երբեմն և մոլեգինք , բայց սակայն ազգն առ հա-
սարակ տաղտկացեալ իմն է յամբարշտութենէ և 'ի

սանձարձակ գնացից: Եւ արդարեւ ամենայն դէպար-
տասեալ յանիշխանութեանն վրդովմանց, և նողկա-
ցեալ 'ի ստապաթիր սկզբանց որ խոստացեալ զերջան-
կութիւն՝ ցարդ ոչ այլ ինչ ետուն բայց զաղէտս թը-
շուառութեանց, ցանկան ամենեքեան անդորր և ան-
վրդով խաղաղութեան՝ որում պէտս ունին մեծապէս.
և յօժարութիւնս այս կարևոր է առ 'ի առնուլ զճա-
շակ քաղցրութեան բարոյական և կրօնական վարդա-
պետութեանց, որ ճշմարիտ հաստատութիւնք են
կարգաց հասարակաց և անդորրութեան: Վասն որոյ
և յամաց հետէ տեսանեմք զի քաղաքք և աւանք ծա-
ղաց 'ի ծագս Փրանկիոյ զարթնուն 'ի ձայն աւետարա-
նահնչիւն փողոյն, ոչ իբրու թշնամիս այլ իբր նօթիս
և նքթեալս բանին կենաց, և օրհնութիւնս կարգալով
այնոցիկ՝ որ զնոյն քարոզիցեն. և 'ի մէջ այնքան քա-
ղաքաց մեծաց և փոքունց որք աւետարանեցանն՝ զմի
և եթ գիտեմք ուր սակաւաձեռն խռովայոյդք 'ի մո-
լեղին գոչիւն աղաղակի ստիպեցին զմշակս աւետոս-
րանին ելանել և 'ի բաց մեկնել: Եւ զգօն մանկածուքն
այնոցիկ որք կրեն զանուն Եղեալք Գրիգորիան և Լարդա-
պետաբեան՝ ամենայն ուրեք ցանկալիք երևեցան և ըն-
կալեալ եղեն եռանդազին սրաիւ սակս դաստիարա-
կութեան մանկանց Ժողովրդեանն. ամենայն ուրեք
ձեռնառու եղեն 'ի ծաւալումն վաղեմի և արդի ընկե-
րութեանց Գաբէրայն գրեալեան որք պարապեն 'ի դաս-
տիարակութիւն աղջկանց. 'ի տեղիս տեղիս հաստե-
ցան ընկերութիւնք բարեսպաշտոց 'ի սփոփել զաղ-
քատս և զբանտարկեալս և զորքս անտէրունչս. և
աուրք ողորմութեան հաւատացելոց ձեռնկալու եղեն
'ի կանգնումն նախակրթական դպրոցաց 'ի վիճակա-
ւորուն եկեղեցւոյ. և ամենայն ուրեք տուրք զուարթ-
առատք ամօքեալ քաղցրացուցին զաղէտս որ յան-
հարթութենէ օգոց և յայլոց արկածից: Արդ իցէ թէ
նշանք խիթալիք իցեն սոքա շիջելափառ անկանելոյ կրօ-
նից, նա մանաւանդ ոչ ապաքէն յայտարարք են նոքա
սփոփականք՝ միւսանգամ արծարծելոյ հաւատոց: Ա-
պա տակաւին ընթանայ կենդանութիւն յերակունս
Փրանկիոյ, և վառի 'ի նմա գեւ ևս բոց աստուածային
սիրոյն՝ որ դրոշմ յայտարար է բրիստոսական կրօնից.
և եթէ աճէ նա և բարգաւաճէ՝ երկիր օրհնութեանց.

լիցի նովաւ Փրանկիա: Անգէտ եւմ ամենեկին թէ որով
 ճանապարհաւ 'ի գլուխ հանցէ զգործս իւր տեսչու
 թիւնն աստուածային. քանզի և ո՞րք ընդ միտ ամէր
 յառաջ քան զամիսս վեց եթէ ցայսկայր հասանելոց
 էաք ուր եմքս. այլ սքանչելիք զսքանչելիս կարդան. և
 ձեռն որ առաջնորդեաց ընկերութեանս 'ի բարին՝ նոյն
 պահեսցէ զնոյն 'ի մէջ իմ գիմամարտութեանց. չէ
 ինձ ասել եթէ զոր գործիս 'ի ձեռն առնուցու նա 'ի
 լրումն ածել զխորհուրդս մտացն. շատ իցէ ինձ ասել
 եթէ օժանդակութիւն զոր եցոյց 'ի պահպանութիւն
 կրօնից՝ բաւական է 'ի քաջայոյս առնել զմեզ ընդ
 յաղթութիւն նորա: Առ ոչ ինչ համարիմ զգաւանս
 և զսպառնալիս և զկարծիս թշնամեաց նորա, զի որ
 պէս միանգամ՝ և դարձեալ խայտառակեսցին. և բա
 զում այն է զի հաւատոցն աչօք լուսաւորագոյն ևս
 նկատեմք զհանդերձեալն քան եթէ մարդկային ի
 մաստութեամբ. առ որ ոչ չքաւորեսցուք ածել օրի
 նակս հաստատութեան բանիցս. զի յորժամ քահա
 նայապետն Պիոս Զ. անմահ յիշատակաց արժանի՝
 վարեալ յիւր պետութենէն՝ բռնաքարշ ածաւ 'ի գե
 րութիւն 'ի մէջերկրեայս Փրանկիոյ ուր և մեռանե
 լոցն էր, խնդացին ջոկք ամբարշտաց, և ուրախակից
 ընէին ընդ մարդկան ազգի՝ իբրու զի գաւազան սնո
 ւիսպատուաստ պաշտամանցն խորտակեցաւ մինչ 'ի
 սպառ. և սակայն տգիտագոյնն 'ի հաւատացեալս ա
 ռաւել գիտակ էր յայսմ քան զանձնահաճ իմաս
 տունսդ և ծաղր առնէր զնոցին սնոտի գուշակութիւնքն:
 Եւ արդարեւ կոչէ Աստուած 'ի խորոց Հիւսիսոյ զազ
 գըն քաջամարտիկ՝ որ ազատէ զԽալիս, և 'ի միջի
 անվրդով և խորին խաղաղութեան ընտրի յաջորդն
 Պիոսի վեցերորդի: Այլ և սա գաւաճան իմն նեն
 գութեամբ քան զառաջինն խորախորհուրդ և նախա
 հայեաց՝ գերի անկանի 'ի ձեռս անգութ աշխարհա
 կալի. և նոյն խնժիղք ցնծութեան հնչեն 'ի ճամբարս
 ամբարշտաց. և նոյն ակնկալութիւն 'ի կողմն հաւա
 տացելոց: Եւ Աստուած 'ի գանձուց իմաստութեանն
 առնու հնարս անակնկալս. և յետ հնգից ամաց տա
 րագրութեան և տառապանաց՝ դառնայ Պիոս Է. 'ի
 քաղաքամայրն քսադաւան աշխարհի: Ի մարդարեա
 նալ երբեմն թշնամեաց մերոց ընդդէմ գահուն արքու

նի և սեղանոյ՝ ասէաք նոցա եթէ ոչ ևս կամի փրանկիա յուրաստ կալ յԱստուծոյ իւրմէ և 'ի Թագաւորէ, և զի տեսցուք սքանչելիս ներգործեալս սակս այսորիկ. և տեսաք և տեսցուք իսկ յայսմ հետէ: Արդարև յայտնեցին երկինք զխորհուրդս ծածկեալս աստուածային տեսչութեանն՝ 'ի ծննդեան իշխանիս ցանկացելոյ՝ որում ակն ունէաք. և փրանկիա մտանէ արդ 'ի նոր ասպարէզ փառաց և բարգաւաճանաց, յորում և յառաջ խաղայցէ ընդ դրօշու խաչի և շուշանաց¹. և ցորչափ արժանի գոցի անուանս քրիստոսազօր Թագաւորութեան՝ ոչ վերջացի 'ի լինելոյ 'ի Թիւս շքեղափայլ պետութեանց տիեզերաց:

1 Քանզի շուշան նշանակ է Պուրպուրեանցն արքայական տուֆին:

ՅԱՂԱԳՍ ՄԻԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԶԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿՐԾՆԻՑ ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Արկին մոլորութիւնք գլխաւորք ծաւալեցան յաւուրս մեր, յորոց նուազագոյն երկիւղալին բաւական էր վեր 'ի վայր առնել զընկերական աշխարհս բովանդակ՝ եթէ յաջողէր 'ի ձեռնարկան: Քանզի ոմանք 'ի մարդկանէ ցնորս իմն համարին զկրօնս և պաշտամունքս սնոտեաց և աղբիւր անսպառ թշուառութեանց. իսկ այլք համարին զնա օժանդակ օգտակար թերևս՝ բայց խիթալի. վասն որոյ և կարևոր համարին հակառակել այնմ և պարտասեցուցանել զնա տագնապեցուցիչ զգուշաւորութեամբ. առաջինք 'ի սոցանէ կամին ցրել զամենայն դաշն ընդ երկնից՝ առ անբոյթ առնելոյ, որպէս ասեն, զնաղաղութիւն աշխարհի. իսկ յետինքս թէ և չկամին խղել 'ի սպառ զկապանս որ միաւորեն զմարդիկ ընդ Աստուծոյ, այլ սակայն 'ի խնդիր են թուլացուցանել զնոսին. նոքա՝ և 'ի խորհրդոց անգամ մտաց կամին տարագրել զԱստուած, իսկ սոքա յօրինաց և 'ի սահմանադրութեանց. մին 'ի սոցանէ անաստուածութիւն իմն է վարուց և սկզբանց՝ մտահացուցիչ ընկերութեան. իսկ միւսն անաստուածութիւն քաղաքական՝ եղծիչ և ապականիչ. նոքա կոյրք են զաջացուք՝ որ ընդդէմ լուսոյ լեզուաբարեն, և սոքա անմիտք՝ որք յոչ իմեքէ այնչափ երկնէին՝ որչափ յընդունելոյ զազգեցութիւն նորին փրկաւէս:

Բայց ըստ բախտի զոյ 'ի մարդումս ընդաբոյս աղ-

դեցուծիւն աստուածային՝ որ հերքէ և ՚ի բայ վանէ զանդունդս աստապառիւ վարդապետութեանցս. դոն դարձեալ ՚ի միջն մերում դեռ ևս արխասիրտ և հզօր պաշտպանք նուիրական ճշմարտութեանց, որպէս և արք առաքինիք որ ուղղութեամբ վարուց իւրեանց ցուցանեն զօգտակարութիւն և զգեղեցկութիւն կրօնից. իցիւ թէ ոչ գտանէին և արք ապիրառք որք ծայրայեղ եղեռամբքն իւրեանց ոչ ցուցանէին և զկարեւորութիւն նորին: Եւ մեզ առաւել անկ է՝ պաշտօնէիցս հաւատոց և որ աւանդապահ եմք ուղղութեան վարդապետութեանն, պաշտպան կալ նմին ընդդէմ հակառակորդաց, առանց չլանալոյ ՚ի պատիր իմաստութենէ նոցին, և առանց ահաբեկ լինելոյ ՚ի սպառնալեացն. մեզ անկ է դարձեալ զպուշացուցանել զմանկտին յառաւելազանց բանից նոցա զորոց փորձ իրաց վաղ կամ անագան յանդիմանեսցէ զստութիւն, և տալ նոցա ՚ի միտ առնուլ եթէ առանց Աստուծոյ հիմն արկանել շինուածոյ ընկերութեան ոչ այլ ինչ է՝ բայց ՚ի վերայ ոչնչի դնել զխարխաւս նորա. և կամ կառուցանել զնա առանց մեծարոյ կրօնիցն սրբութեան՝ է կառուցանել կերտուած իմն զաղփաղփուն և վաղափուլ:

Ապա հպատակութիւն իմն է ձայնի կրօնից և հայրենեաց միանգամայն՝ ցուցանել եթէ զինչ պարտիցին նոքա միմեանց փոխադարձաբար, և թէ սրջափ ՚ի նոցին դաշնակցութենէ յառաջ գայցէ երջանկութիւն հասարակաց: Ապա ասացից նախ զոր ինչ առնեն կրօնք սակս ընկերութեան. և ապա ցուցից զոր ինչ արար միշտ և զոր պարտի առնել ընկերութիւն վասն կրօնից:

Ա.

Չոր ինչ առնեն կրօնք սակս ընկերութեան՝ հաս-
տատելով փասն բարոյ հասարակաց զիշխանու-
րիւն, զօրենս և զպարտս .

Անհնար է համարել միաբանութիւն քաղաքական՝
առանց գերագունի իրիք իշխանութեան՝ որ հսկեացէ
յաներկեան յապահովութիւն հասարակաց . և ա-
ռանց օրինաց՝ որ կարգեալ յարգարեսցէ զինչս և զան-
ձինս իւրաքանչիւրոց . և առանց պարտուց՝ որ յանձ-
նիւր անդամս ընկերական մարմնոյս սահմանեալ են .
արդ անգին օգտակարութիւն կրօնից է՝ սակս բարւոյ
ամենեցուն ամրապնդել և զիշխանութիւն և զօրէնս և
զպարտս : Ամրապնդէ նա զիշխանութիւն՝ յայտ արա-
րեալ զի սուրբ և նուիրական է սկիզբն իշխանութե-
հաստատէ զօրէնս՝ առաջի առնելով զնոսին իբրու կա-
նոնս խղճի մտաց . և զօրացուցանէ զպարտս՝ աստուա-
ծային իմն երաշխաւորութիւն յերգմնակուռ դաշինան
տպաւորելով :

Ասացի նախ զի զօրացուցանեն կրօնք զիշխանու-
թիւն՝ շնորհելով նմա սկիզբն սուրբ, զոր անդստին 'ի
ծագմանէն արժան է մեզ 'ի յայտ ածել : Բան ողջա-
միտ թելադիր լինի մեզ՝ զոր և հաստատեն կրօնք՝ եթէ
Աստուած է տէր բարոյական աշխարհիս որպէս և նիւ-
թականս արարածոց, և զի նա ինքն տուեալ է օրէնս
իմացական բնութեանս, որպէս և մարմնեղինիս, և նա
ինքն առաջնորդ զեկաւար կայ ազգաց որպէս և շարժ-
ման աստեղաց . և նոյն ինքն միայնակ ստեղծիչ է և
օրէնսդիր և իշխան համադոյիցս . աղբիւր միակ կեն-
դանութեան, իմացականութիւն անստեղծ և զօրու-
թիւն անսահման, և 'ի նմանէ ծաւալին կեանք և իմաս-
տութիւն և բովանդակ զօրութիւն յարարածս իւր՝
նա ինքն տայ զիշխանութիւն հարց 'ի վերայ որդոց,
տերանց 'ի վերայ ծառայից, դատաւորաց 'ի վերայ

քաղաքաց, և պետութեանց 'ի վերայ ժողովրդոց՝ որոց
հոգ խնամոց յանձն է սոցին: Որ և 'ի սահմանել ըզ-
մարդն յընկերութիւն՝ անդէն 'ի ծննդեանն ետ նմա
կարողութիւնս և պէտս և յօժարութիւնս քաջագէտս
ընկերական կենաց: Եւ ոչ եթէ ճարտարապետն տիե-
զերաց եթող զմարդ յաղիկամի խուղարկութիւնս հը-
նարագիւտ լինել նախկին զօգից ընկերականութեանս,
այլ եհան զնոսա 'ի լոյս 'ի բնութենէ իսկ իրացն զոր
ստեղծ. և 'ի կարգէ օրինացն զոր եդ 'ի մշտնջենաւորու-
թիւն 'ի ծաւալումն 'ի բարգաւաճանս և 'ի հրահան-
գըս ազգի մարդկան՝ զոմանս հաստատեաց 'ի պայման
իշխանութեան և զայլս 'ի պայմանի անհրաժեշտ հպա-
տակութեան: Նա և փոխադարձ վերաբերութիւն
հարց և որդւոց ոչ ինքօրէն ինչ է. եթէ ունի հայրն
սլարտս 'ի կատարել, ունի և իրաւունս 'ի պահանջել.
առ ամենայն ազնիս սրբազան իմն համարեալ է իշխա-
նութիւն հայրական, և սէր որդիական անձեռնամերձ.
և քանզի հաւակ է հայրն սերնդոցն՝ նմին իրի իսկ իշ-
խանութիւն ունի նա 'ի վերայ նորա, և յարգութիւն
իմն մեծարանաց ազգեալ 'ի սիրտս սերնդոցն՝ կապէ
զնոսա ընդ հեզինակ կենացն 'ի զօգ անլուծանելի մին-
չև ցմահ. և մանկունք ոչ միայն զհայրն իւրեանց մե-
ծարեն այլ և զհաւն և զնախահաւ. նա և յետսերն-
դոց քսանից իրաւամբ պահանջէր զնոցին մեծարանս և
զսէր՝ եթէ մնայր կենդանի՝ որ եկացն արմատ հանուրց:

Ապա գիւրբն իմն է 'ի միտ առնուլ եթէ զխորդ ըս-
կիզբն եղև իրաց անդատին 'ի ծագմանէ անտի ազգի
մարդկան, որովք և յորդեցաւ ուղի ընկերական պե-
տութեան. զի նախադասեղծք աշխարհի՝ դաստակերտք
ամենակալ ձեռնին Աստուծոյ՝ ծնան որդիս որ նախկին
մանկունքն էին. և սոքա դարձեալ հարք կացին որ-
դւոց, և այսպէս շար իմն սերնդոց յօրինեցաւ՝ որ
ճեպք էին միմեանց. իւրաքանչիւր տանուտեառն իշ-
խանութիւն էր 'ի վերայ որդւոց իւրոց, այլ նախա-
ծնողին իշխանութիւն յընդհանուրս ծաւալէր և 'ի
տոհմս նոցա. իշխանութիւնս այս հայրական գոգցես
Թագաւորութիւն իմն էր, և մարթ է Թերևս ասել զի
ծննդակից եղև նա ազգի մարդկան, և առաջին հայր՝
առաջին Թագաւոր եկաց յաշխարհի:

Այլ զինչ անցք անցին յառաջին ժամանակսն յայ-

նոսիկ յորում՝ երկարակեաց էին մարդիկ, որպէս և վկայեն տուչութիւնք ամենայն ազանց՝ համաձայն գրոց սրբոց: Ի բազմանալ սերնդոց՝ տակաւ թուլանային զօգք հպատակութեանն առ նահապետ տոհմին. և թէպէտ սերեալք ՚ի նոյն արմատոց, այլ ոստք նոցին օտարանային տակաւ ՚ի միմեանց. այլ և անմեղութիւն նախնոց կենցաղին խանդարեալ՝ ամբարտաւանութիւն և զօշոքալութիւն և նախանձ սերմանել սկսան զխռովութիւն և զերկապառակութիւն, որով և ՚ի միտ առին զպէտս հասարակաց հզօր իշխանութեանն: Եւ յամենայն բնակեալ կողմանս երկրի՝ գտան տանուտեարք որք հասակաւն և հմտութեամբ և կորովով և բնատուր հանձարովն ՚ի ղեկավարել զմարդիկ՝ գտան ահա նաւորք, և յանձինս ձգեալ զաջս և զմեծարանս իւրեանց նմանեացն՝ ՚ի ձեռս առին զիշխանութիւն և հնազանդեցուցին զնոսա կամակար. ապա սովորոյթ նուիրական եղ զնոցա իշխանութիւն և յայնմանէ ըսկիւզն կալաւ քաղաքականն ընկերութիւն. և նորածին պետութիւնքն ՚ի գերդաստանս անդ գտեալ զախպար օրինակին՝ առին զկերպարանս փոքունց թագաւորութեանց քան եթէ հասարակապետութեանց, որպէս և վկայեն հնագոյն տուչութիւնք:

Եւ սակայն չեն մեզ կամբ ասել եթէ թագաւորութիւն աստուածադիր սահմանք իցեն, քանզի ոչ ինչ տարազ պետութեան յայտնեցաւ մեզ, և Աւետարանն ոչ ինչ զատուցանէ ՚ի նոցանէ իբրուկարեոր. զիշխանութիւն և եթ յԱստուծոյ համարի, այլ ոչ զարտաքին եղանակն որով վարի: Այլ մանաւանդ մարթ է նմին առնուլ փոփոխութիւն ըստ պիտոյից և ըստ հանգամանաց և ըստ բուսոյ բարուց ազգին, և լինել միահեծան տէրութիւն և կամ ընկերահաշտ ազատութիւն փոքր ՚ի շատէ զանազանութեամբ, մերթ ՚ի ձեռս միոյ և եթ յանձն արարեալ զիշխանութիւնն գերագոյն, և մերթ բազմաց ՚ի մարդկանէ, և կամ ՚ի թագաւորն միայն, կամ ՚ի ծերակոյտ և կամ յերկուսին միանգամայն. այլ սակայն ամենայն ուրեք աղբիւր և իսկութիւն իշխանութեանն նոյն կացին: Չեն մեզ պէտք քննելոյ եթէ զխորդ հաստատեցան նոքին, և ցորվայր գործակից եղև այնմ ազգն լռելեայն. շատ իցէ մեզ գիտել ստուգիւ եթէ ՚ի տեսչութենէն Աս.

հուժժոյ ծագեցան կարգքս ընկերական , որ 'ի պահպա-
նութիւն միաբանութեան մարդկան կամեցաւ զի գրա-
ցին 'ի նմա աւանդապահք իշխանութեան , և զի գե-
րագոյն իշխանութեւն իցեն նախապատուութիւնք որ-
պէս և ենն հայրականին : Ապա իշխանութիւն մի է 'ի
հանրական կարգաց տեսչութեանն Աստուծոյ՝ ասկա
բարեյարմար դաշնակաւորութեան ընկերութեանն ,
որպէս և վայրբերութիւն մարմնոց՝ հանրական օրէնք
են կարգեալք 'ի քաջագէտ յարագրութիւն աստեղա-
շարդ տիեզերաց : Զի կամեցաւ Աստուած թէ եղիցի
կարգ 'ի գերդաստանս՝ ոյր վասն նուիրական իշխանու-
թեամբ պերճացոյց զհարս . կամեցաւ զի և յընկերու-
թեան իցէ բարեկարգ վայելչութիւն՝ և զգեցոյց զիշ-
խանութի գատաւորին՝ որով ետնմա իրաւունս 'ի պա-
հանջել զհպատակութիւն . և եթէ մարթ իցէ ասել՝
թէ տարազ հասարակաց իշխանութեանն 'ի մարդկա-
նէ է , հարկ է խոստովանել առ նմին եթէ հիմն իշխա-
նութեան է յԱստուծոյ . և այս վարդապետութիւն
յանկ ելանէ ոչ միայն 'ի թագաւորականն իշխանութի
'ի միահեծան պետութիւնս , այլ և յամենայն գերա-
դոյն իշխանութիւն յոր և է տարազս օրինաւոր պետու-
թեանց : Տեսցուք արդ զհետեւութիւնս ասացելոցս :

Եթէ յԱստուծոյ է իշխանութիւն՝ ապա մեծավա-
յելուչ իմն և սրբազան բերէ զկնիք յաչս ժողովրդեան՝
որով առաւել ևս ազգու դասնի 'ի միտս մարդկանն ,
և 'ի մեծարանս և 'ի հնազանդութիւն գերէ զամենե-
սին , զառաջս առնու երկպառակութեանց և ապրս-
տամբութեանց՝ որք բազում անգամ անիշխանու-
թեամբն ճանապարհ հորդեն գերութեան : Եթէ յԱս-
տուծոյ է իշխանութիւն՝ տեսէք քանի աղնուագոյն
յարգարի հնազանդութիւն . զի եթէ յառիցիմ միայն
'ի մարդն հրամանատար՝ որ թերեւ բազում անգամ
անարժան իսկ է մեծարանացս , հնազանդութիւն իմ
անարդ ինչ լինիցի միանգամայն և դժուարին , որպէս
պաճարամիտ սարկի որ սարսեալ դողայցէ հանգէպ
տեառն իւրոյ . և ահա այսօրինակ է հնազանդութիւն
նորասիրացդ որ զիշխանութիւն մարդկեղէն ինչ հա-
մարին : Իսկ կրօնք 'ի վերագոյնս զաչս իմ ամբառնան ,
և 'ի վեր քան զմարդն՝ ցուցանեն ինձ զթագաւորն
Թագաւորաց , որ 'ի բռին ունի զբաղդ իշխանաց և ժո-

ղովըդեան, և հպատակութիւնս իմ առ նա ինքն վերանայ, և առաջի մեծվայելութեան նորա խոնարհիմ ես՝ ի կըքել անդ հանդէպ երևելի դործւոյ արգարութեան նորա և կամ գթութեան: Որով և հնազանդութիւն ոչ միայն հեշտ լինի ինձ այլ և վեհագոյն ինչ, և հաղորդակից մեծութեան այնորիկ զոր միտք իմ մեծարեն: Թող արդի իմաստունք սուտանունք ըզմարդ ևեթ նկատեսցեն ի հրամանատարն, և կենցաղագիտութիւն նոցա զերկրաւ ևեթ բերիցի, որով և հնազանդութիւն նոցա հանգէտ իւրեանց վարդապետութեանն երկրաքարչ է և վայրենիեցիկ: Իսկ մեր կենցաղագիտութիւն իջեալ է յերկնից՝ ի վերուստ, և յԱստուած անդր ի դատաւորն գերագոյն որոնելիք զսկզբնաբար բխումն և զաղբիւր իրաւանց և պարտուց: և յայնժամ միտքս մեր ոչ միայն ոչ նուստութիւն ինչ համարին զհնազանդութիւն, այլ և պարծին իսկ նովին:

Հանգոյն հրացայտ լերանցն՝ որ զառ ի յինքեանս ծածկեալ զբոցս ծախիչս՝ ի յայտ ածեն մերթ ընդ մերթ ահագինս բորբոքելով, այսպէս և վարդապետութիւնն այն իշխանութեան ժողովրդոց՝ որ ծածկեալ ունի յինքեան զմրրիկս քաղաքական շփոթից, միւսանգամ ի վեր երևեցաւ՝ յետ դադարելոյ առ վայր մի իբրու շիջեալ: Վարդապետութիւն այնչափ անհեղեղ որչափ և նենգաւոր, որ շնթելով մոլորեցուցանէ զազգս, և որ ոչ առ այլ ինչ զիրաւունս ժողովրդեան սանձացուցանէ՝ բայց առ ի տալ զանցանել ըստ պարտան: Իսկ եթէ ոք սահաւիկ ինչ ի խորս քննութեն մատչիցի՝ տեսանէ զի բառքս այսոքիկ ծղովորդ և իշխան՝ այնպէս անհամբոյրք են ընդ միմեանս որպէս զձայնս լոյս և խաւար: ապա ուրեմն կամ ոչ ի մանան նոքա զոր ասենն, և կամ հարկ է ասել ի միոյ կողմանէ՝ եթէ համանուն իցեն ձայնքս փեր-թիւն, իշխանութիւն և իբառանք հրամայելոյ, և ի միւսմէն՝ համարել եթէ ժողովուրդ ոչ այլ ինչ է բայց միաբանութիւն մարդկան ընդ միով հասարակաց պետութեամբ: Եւ բազմութեան մարդկան առ ի կազմել զժողովուրդ մի՝ հարկ է զի իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ հնազանդեսցի միոյ հասարակաց իշխանութեան: և զոր օրինակ մարմին մարդոյ չմարմի կալ առանց գլխոյ՝ նոյնպէս և ազգ առանց պետութեան:

Այլ արդ յորում և պայմանի գոյութեանն կամի-
ցիք նկատել զազգ մի՝ անհնար է ձեզ գտանել 'ի նմա
ղիշխանութիւն իմն գերագոյն կամ զիրաւունս հրա-
մայելոյ, կամ համառօտ ասել զտիրութիւն: Կամի-
ցիք լուծանել մաօք զամենայն զօգս որ միաւորեն զան-
դամն ընկերական մարմնոյս, և կարգել զմարդ 'ի պայ-
մանին որ յառաջ քան զմիաբանութիւն ընկերու-
թեան: Եթէ այդպէս, ունեւ ունիցիք գերդաստանս
անջատս՝ որք ոչ այլ իւրի զօգեալ իցեն ընդ միմեանս՝
բայց 'ի բնատուր ինչ մարդասիրութենէ, և որք թե-
րեւս զգայցեն զկարիս հպաւորելոյ առ միմեանս և յօրի-
նելոյ ընկերութիւն իմն ընդ հասարակաց իշխանու-
թեամբ: Արդ ըստ այսմ տեսութեան՝ բազմութիւնս
այս մարդկան ինքնիշխան է, բայց ոչ տէր. զի ոչ ու-
մէք իրաւունք են նմա հրամայելոյ, և ոչ ուրուք
պարտք հնազանդել նմա. և կարի խօթամիտ տգիտու-
թեան է ընդ մի համարել զինքնիշխանութիւն ընդ տի-
րութեան. մարդ վայրենի որ կեայ 'ի մայրիս անտա-
ւաց՝ ինքնիշխան է, բայց ոչ տէր. և կամ գաղանաց
և եթ որոց բնակակից գտանի: Այլ կամիք զի համա-
րեսցուք եթէ ինքնիշխան գերդաստանքդ հպաւո-
րեալք իրերաց՝ ցանկանայցեն միանալ ընդ միմեանս,
և 'ի քնին առնուցուն զպայմանն որք առաջի գնին
նոցա, և սահմանիցեն դաշն ինչ ընկերական: Թէ և
անգիտանամ թէ այդպիսի ինչ աւանդիցեն վէպք ազ-
դաց, և մտացածինս ինչ համարիմ զնոսա կենցաղադէտ
վկայագրաց, բայց սակայն համարեսցուք զայն առ վայր
մի որպէս և ախորժէքդ. և տեսանեմ զի բազմութիւնդ
այդ մարդկան թէպէտ և տէր իցէ ընտիր առնել 'ի
մէջ ազգի պետութեանց, և մերժել կամ հաւանիլ
այնմ որ առաջի ընծայեսցի, բայց չունի նա իրաւունս
պահանջել զհաւանութիւն յուսմանէ որ չկամիցի ընդ
այն, և ոչ պարտս 'ի վերայ ուրուք դնել զեկավարելոյ
ղինքն. առ առաւելն հաւանեցայց ազատ զնա կոչել,
բայց քանզի չունի ինչ իշխանութիւն զոր 'ի վար ար-
կանիցէ, վասն որոյ և ընդվայր 'ի խնդիր լինիմ տեսա-
նել զտիրութիւն նորա:

Այլ ասիցեն թերեւ՝ զի յետ գոնեայ լռելեայն ընդ-
ունելոյ զեղանակ իմն զեկավարութեան, տէր իցէ այ-
նուհետեւ՝ որովհետեւ կարէ փոփոխել զնոյն ըստ կամի:

Այլ ո՞ք վարիցէ զայս իրաւունս. միթէ ժողովուրդըն բովանդակ. այդ յանհնարիցն է. և հարկեսցիք 'ի բաց առնուլ գոնեայ զկանայս, զմանկալին և զպատանիս. որով առաւել քան զկէս ժողովրդեան զըկին 'ի հալորդ լինելոյ աերութեանն, և յոլովագոյնքն ենթադրեալ նուազագունից՝ որով փոխանակ իշխան կարգելոյ զժողովուրդն՝ լինի ազնուապետութիւն ճշմարիտ: Կա և չառնանմէք իսկ զի գողցես յամենայն ազգս՝ յոլովագոյնք 'ի մարդկանէ տգէտք և անզօրք են առ յառաջ բերել կարծիս ինչ քաղաքականա բանաւորս. արդ զի՞նչ այն իրաւունքն իցեն որոյ գործադրութիւն անբանաւոր իցէ և անհնարին:

Հաւանիմ և ես եթէ իցէ օրինաւոր և կարգաւոր յեղանակ՝ առ 'ի մուծանել բարեղարդութիւնս քաղաքականա. բայց քանի՞ մոլեգնութեան է դարմանա չարեաց պետութեանն որոնեւ 'ի խռովայոյզ ապրատամբութիւնս. զի ո՞ւմ ումեք օրինաւոր գրեացի ըսկիղքն առնել այնոցիկ. արդեօք գաւառի, եթէ քաղաքի և եթէ գեղջ. տոհմի միոյ, եթէ մարդոյ ումեք միայնոյ. ոչ ապաքէն ոչ այլ ինչ է այս բայց սկիղքն իմն ապականութեան մուծանել 'ի մարմին ընկերութեանն: Ապաքէն եղծումն փնասաբեր սկզբանցս չահաւորագոյն ևս է տիրացելոցն քան եթէ տիրողաց. և կարեւոր է յոյժ զի ընկերութիւն որ ամբարտակ հաստատեալ է կրից՝ մի և ինքն անկցի ընդ նոցին իշխանութեամբն, և որ 'ի դարման անիշխանութեան է հաստատեալ՝ մի և ինքն 'ի վտանգի կայցէ անկանելոյ յանիշխանութիւն: Իսկ զապստամբութիւն յօգն կոչել առ 'ի ուղղել զծայրայեղ ինչ խոտորմունս, այնպէս է իբրութեմ որ հրձիգ 'ի տուն իւր լիցի՝ առ 'ի յարդարել և կազմել զբեզեկ նորին: Չգիտեմ թէ իցէ ինչ այլ վարդապետութիւն փնասակարագոյն ազգին քան զիշխանութիւն զայդ ժողովրդեան: Ի դարս զորս խուժագութիւն կոչեմք՝ վարկած ինչ ստապատիր և վճռանգաւոր (ըստ ոմանց) աւանդէր 'ի ձեռս քահանայապետին հռովմայ իրաւունս մերժելոյ երբեմն զթագաւորս յաթոռոյ արքայութեան. իսկ մեք որ պանծամք ընդ իմաստութիւն մտաց մերոց, ո՞ւր ուրեք գնեմք զիրաւունս զայս ահաւոր՝ բայց 'ի ձեռս տգիտագունին և դժնէագունին և խելայնորելոյն քան

զամենայն բռնաւորս աշխարհի, 'ի ձեռս ասեմ խու-
ժանին, յորմէ բացաւ վիհն այն անգնդախոր՝ 'ի միջի
անդ բարգաւաճեալ աշխարհիս, յորում տեսաք ան-
հետ լեալ զազգս և զԹագաւորս, և Թերևս տակաւին
տեսանիցեմք:

Եւ երկրորդ անգամ զի կրօնք հաստատեն զօրէնս
և առաջի առնեն զնոսին որպէս կանոնս խղճի մտաց.
Քանզի առ ամենայն ազինս են օրէնք հիմնականք որ
խկուծիւն են պետութեանն և զզեկավարութեանն
տարազ անօրինեն, և 'ի նոցանէ յառաջ գան բաշխ-
մունք և հաստատութիւն իշխանութեանց. սոքա են օ-
րէնքն սահմանադրականք անուանեալ և կամ քաղա-
քականք. բաց յօրինաց աստի են և այլք որ զտոհմս
և զանհատս կարգեալ անօրինեն, որպէս և զինչս և
զանձինս իւրաքանչիւրոց, և սոքա կոչին քաղաքա-
յինք: Հարկ է մանաւանդ առաջնոցն անշարժ ունել
զինիք հաստատութեան. քանզի հիմունք գոյով բնկե-
րական շինուածոյն՝ 'ի դրոգէն նոցա և բովանդակ շի-
նուածոյն վերահաս է կործանումն. իսկ վերջնոցն անկ
է ուղղել զիւրաքանչիւր որ 'ի կատարումն յանձնա-
ռելոցն պաշտամանց, որպէս և դատաւորաց յիւրեանց
յառենի. և երկոցունցն իսկ աջակցութեամբ զարգա-
նայ պետութիւն, և արդարութիւն պահպանէ զտոհմս և
զբերդաստանս, և ինքնօրէն իշխանութիւն և բռնաւո-
րութիւն տարագրի 'ի բաց: Ընդունայն էր տալ և հա-
ւաքել զօրէնս և գրել զնոսա 'ի մատեանս և հրապա-
րակել՝ եթէ ժողովուրդն անգոսնէր զնոսին, և նեն-
դութիւն ելի աղագս դտանէր 'ի խուսափելոյ 'ի նոցա-
նէ, և եթէ իշխանութիւն բռնաբարէր զնոսին, և դատա-
ւորն օրէնսգէտ ըստ հաճոյից կրիցն ծեփէր և Թեքէր
զնոսա: Ապա հարկ է օրինաց ոչ միայն կանոնս լինել
պաշտածից՝ որոց բարի է հնազանդել, այլ և մեծա-
րոյ լինել իբրու կանոնս խղճի մտաց որ պարտաւո-
րեն զմեզ առաջի Աստուծոյ և առաջի մարդկան: Իսկ
'ի մերկանալ անդ զնուիրական նշանակքս զայսոսիկ,
ընդ նմին կորուսանեն և զմեծագոյն մասն իւրեանց
իշխանութեանն, որպէս տեսաւ իսկ առ ամենայն ժո-
ղովուրդս: Գիտեք ապաքէն զի յերբեմն ժամանակի
Լիգուրիոս և Նումա առ անբռնադատ զօրէնս իւ-
րեանց գնելոյ՝ համարեցան զնոսա իբրու հաստատեալս

յաստուածային զօրութիւն՝ որում հնազանդ է նա, և օրէնադիրն և ժողովուրդ։ Քանզի և աեսանեմք իսկ յաշխարհի զի յաճախ օրինապահն հաւատարիմ չընդունի ինչ զհատուցումն, նա թերևս և փնասաբեր իսկ լինի նմա հաւատարմութիւնն. և ընդհակառակն բազում այն է զի սր յանդուգն օրինազանցն է՝ մնայ անպատու հաս, և թերևս և չահաբեր լինի նմա ստուգանութիւն։ Իսկ կրօնք զամենայն ինչ յարդարեալ կազմեն. զի զնա քաջալերեն և մխիթարեն ՚ի յոյս հանդերձելոց վարձուցն, և զսա սպառնալեօք ահաբեկեն սաստիւ պատժոցն հանդերձելոց. դատակնիք աստուածային՝ որ գերազոյն իմն զօրութիւն ազգեն յօրէնս։ Արդ քանի չմիաբանութիւն իցէ ստապատիր իմաստնոցն քարոզել զտէրութիւն օրինաց, և զանվրդանդ հաստատութիւն նորին եղծանել ապիրատ և ամբարիշտ վարդապետութեամբքն։

Երրորդ անգամ ամրապնդեալ հաստատեն կրօնք զփոխադարձ պարտա մարդկան՝ աստուածային իմն երաշխիս տուեալ նոցա երգմնակուռ դաշամբն. և արդարեւ ոչ քաջիկ միտ դնեմք այսմ՝ զի ՚ի զանազան պայմանս յորս բաժանի ընկերութիւն, զօգիւ երգման կապին մարդիկ յիւրաքանչիւր պարտա պաշտամանն, և զի զօրութիւն երգմանն ՚ի կրօնից անտի յառաջ գայ։ Եւ արդարեւ թագաւոր յեւանել անդ ՚ի գահ արքունի, և պաշտօնեայք աւանդապահք իշխանութեանց ըստ իւրաքանչիւր կարգի՝ յառաջ քան զձեռն ՚ի գործ առնել յիշխանութիւն, հայրապետն յառաջ քան զբազմէն յաթոռ իւր, և սպարապետն մինչև զհրամանատարութիւն բանակին ՚ի ձեռն առեալ, և դատաւորն յառաջ քան զնստել յատենի, և պաշտօնեայն որում յանձն է պահակերութիւն գերդաստանաց և ապահովութիւն պետութեանն՝ երգմնակուռ դաշամբ կաշկանդեն զանձինս յանթերի կատարումն պարտուցն. նա և ՚ի սոսկական մարդկանէ հազիւ որեք գտցես զոք՝ որ ընդ բովանդակ կեանս իւր ոչ տրւեալ իցէ զերգումն հաւատարմութեան։ Բայց զինչ է երգումն. եթէ ոչ վկայ կոչել զԱստուած անկեղծութեանն յիւս զորս բարբառի, և ՚ի խոստմունսն զորս առնէ. և երաշխաւոր կացուցանէ իւրոյ հաւատարմութեանն զճշմարտութիւնն Աստուծոյ, և յանձն

իւր ձգէ զսասակապահանջ արդարութիւն նորա 'ի ստեղծ առաջի մարդկան կամ յերդմնազանցն լինել. և իցէ երաշխաւորութիւն գերազոյն քան զայս և ահաւոր: Իսկ որ ոչ ընդունի զգոյութիւն Աստուծոյ՝ սնուալի բանք ինչ են երգումն տուեալ. և ամբարիշտն 'ի տալն զայն և 'ի սպահանջել՝ ծաղր առնէ զԱստուած և զմարդիկ: Եւ որպիսի տեսիլ գարչ յաչս երկնից ազգ մի երգմնահար. և ժողովուրդ որ առ սչինչ գրէ զերգումն տուեալ՝ ոչ միայն յանձն իւր ձգէ զվրիժահան շանթիս կայծականց, այլ և խզեալ խորտակէ զխարխալ հաստատուն փոխադարձ խոստմանց մարդոյ առ միմեանս, և անկեալ գանդաչէ 'ի խորխորատ ապակաւնութեան:

Ապա ուրեմն ճշմարիտ է եթէ կրօնք 'ի վերագրել անդ զամենայն Աստուծոյ և 'ի զօղել անդ յաթոռնուրա զառաջին օղամանեակ չլթային իրաւանց և պարտուց՝ ամրապնդէ զիշխանութիւն և զօրէնս և զպարտս՝ որով և մեծապէս բարերար դատնի մարդաժողով ընկերութեան: Հիանալ արժան է աստէն ընդ գիրս սուրբս՝ որք 'ի սակաւ բանս լուսաւորս յայտնեն մեզ զոր միտքս մեր հազիւ ուրեմն ըմբռնեն ջանիւ վաստակոց և յերկարագոյն դարձուածս բանից: Տեսէք զառաքեալն հեթանոսաց թէ զիարդ բարբառի առ ժողովուրդն աշխարհակալ՝ որ զօրէնս տուեալ էր արեգեւոց, այսպէս գրելով առ Հռովմայեցիս. « Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ է՝ 'ի հնազանդութեան կացցէ, քանզի ոչ ուստեք է իշխանութիւն՝ եթէ ոչ յԱստուծոյ, և որ ենն՝ յԱստուծոյ կարգեալ են:... Վասն որոյ հարկ է հնազանդ լինել՝ ոչ միայն վասն բարկութեանն, այլ և վասն խղճի մտացն:... Արդ հատուցէք ամենեցուն զպարտս, սրում զհարկ՝ զհարկն, որում զերկիւղ՝ զերկիւղն, որում զպատիւ՝ զպատիւն՝¹ »:

Լուարուք ապաքէն զոր ինչ առնեն կրօնք վասն մարդաժողով ընկերութեանն, տեսցուք արդ թէ զինչ արար ցարդ ընկերութիւն և զինչ յետ այսորիկ ունիցի առնել վասն կրօնից:

Բ

Չոր ինչ արարն միշտ, և զոր առնելոց է տակաւին
ընկերոսքիւն վասն կրօնից .

Ի խուզարկութեանս յայսմիկ յորում առաջի կայ
մեզ 'ի քնին առնուլ զոր ինչ արար ցարդ ընկերու-
թիւն մարդկան սակս կրօնից և զոր մնայ առնել, կո-
չեմք ընկերութիւն ոչ այնչափ զսինքսոր մարդկանն
բազմութիւն, որք սակս թերութեան դաստիարակու-
թեանն և լուսոյ մտաց և հանճարոյ՝ առաւել պէտս
ունին առաջնորդելոյ յայլոց, այլ զայնոսիկ մանա-
ւանդ որ յառաջնորդութիւն կոչեցեալ են, և աւան-
դապահ, բիշտանութեան ըստ զանազան աստիճանաց
ընկերական կարգի, և համառօտ ասել զպետս և զպե-
տութիւնս ընդ որով տարազիւ և անուամբ և իցեն:
Եւ որ դք յաւակնեսցի արհամարհել և անգոսնել՝ զոր
ինչ զկրօնիցս խորհեցան և գործեցին ամենայն օրէնս,
դէտք և խմաստունք, և արք աւագք և նահապետք ազ-
գաց, այնպիսին մարտագիր է ազգի մարդկան և զխելա-
ցնոր մոլեգնութեան սարսաւանս յանձն իւր ձգէ:

Արդ հարցանեմ. ո՞ւր ուրեք գտանիցի պետութիւն
որ ոչ գաւանեսցի կրօնս ինչ՝ զոր հայրենատուր մարթ
է անուանել, և ո՞չ պարծանս անձին համարեցի մե-
ծարել զնա, պահել, և պաշտպանել վարդապետու-
թեանն և պաշտաման և քահանայութեանն: Աղաւա-
ղեաց արդարեւ սնտախապաշտութիւն զճշմարտութիւնն
նուիրական, այլ 'ի միջոյ ամպոց մոլորութեանն՝ նը-
շոյք լուսոյն սիւն գործէին, և 'ի բաղխին կարծեաց
և 'ի զանազանութեան պաշտամանց՝ միակս այս խոր-
հուրդ 'ի վեր ելանէր՝ եթէ զԱստուած արժան է նա-
խադաս առնել քան զամենայն ինչ որ 'ի տիեզերս իցեն
և մատուցանել նմին մեծարանս հանդիսականս:

Հարցեք զվէպս ազգաց սակս պարտուցն զոր ու-
նիմք առ կրօնս առհասարակ, և ասացեն ձեզ եթէ
և կարի մեծապանծք յազգս առաջինս, նաև նոքին

խակ առ որս դիմէին օտարք յուսուամն խմաստից՝ որ պիտիք կացին Եգիպտացիք, Յոյնք և հռովմայեցիք, ի գլուխ գրոց օրինացն և սահմանադրութեանց գրոշմեցին զկրօնս. և դատաւորք նոցին և զօրավարք ի ձեռնարկել իւրեանց ի գործ ինչ և ի խորհուրդ՝ խընդրէին ճանաչել զկամս աստուածոցն, և ջանային հաշտեցուցանել զնոսա և կամ՝ զօթանդակութիւն նոցին ազերսել՝ գիտելով չափ զի նոքա էին տէր ամենիշխան ճակատագրի մարդկան՝ զորս արժան էր նոցա մեծարել։ Իսկ սակս աղբաց արդի Եւրոպայ շատ լիցի ինձ յիշատակել՝ եթէ իշխանք իւրաքանչիւր պետութեանց կալան միշտ և ցարգ իսկ ունին զսովորութիւն յանուն Աստուծոյ սրբոյ և ճշմարտի կնքել զհաստատութիւն մեծահանգէս դաշանցն. և մինչև ցայսօր պետութիւնք աշխարհի պարտ անձանց համարեցան ունել անխախտ զփառս կրօնից, և զանձինս իբրու ետեղակալս աստուածային տեսչութեանն՝ ի բարգաւաճ կացուցանել զպաշտամունս նորա յազգս յանձնեալս ի խնամս նոցին. և զի Աստուած՝ հեղինակ քաղաքական ընկերութեանն որպէս և տնականին՝ նախանձախնդիր էր իւրոց մեծարանացն երկրպագութեան և հպատակութեան. և զի մարմին ինչ գոլով պետութեանն խառնեալ ի բազում անդամոց յօգուտ հասարակաց, և ներքոյ անկեալ յաջողութեանց և ձախողութեանց, բնական ինչ էր նմա հասարակաց իմն պաշտօն մատուցանել նմին սակս ներողութեան յանցուածոց և սակս երախտագէտ շնորհակալեաց։

Ի բնութեանն ազգմանէ հրահանգեալք և նորին յայտարարք « Դրակոն և Լիգուրիոս և Սոդոն ի յօրինել անդ զնախկին ընկերհաշտութիւնսն Ելլադայ Ղարի բարդաւաճեալս՝ զառաջին հոգ խնամոց կալան Ղպիտոյիցն կրօնից. և հռոմուլոս ընդ նոցին շաւիղ ընթացաւ ի տալ անդ օրէնս նորածին պետութեանն, և Պլատոն և Արիստոտէլ՝ թէ և յայլս անմիաբանք, այլ յայսմ միաբանին ասել եթէ չէ երբէք քաղաք գերազանց և երջանիկ՝ բայց ցորչափ հետամուտ իցէ դերագոյն բարւոյ. յաւելլով եթէ ոչ այլով իւրք մարթէ ժամանել այնմ բայց ի ձեռն կրօնից ¹ »։ Եւ առան-

¹ Լամար. Յաղագս ոստիկանութեան քաղաքի. հտ. Ո.։

ձինն իմն օրինակաւ կամեցեալ խօսել զմեծադունէն
յազգս որք կացին 'ի հնումն, յայտ է եթէ երկիւղ
Աստուծոյ՝ զոր տպաւորեալ էր հումայի 'ի սիրտս
հռովմայեցւոյ, միշտ անեղծական սկզբունք եղեն
բարգաւաճանաց նոցա և յաջողութեանց. և աներկ
միտք ընդ զօրութիւն և ընդ արդարութիւն երկնից՝
ոչ այնչափ երկնչէին անյսող լինել օրինաց աշխարհին՝
որչափ անհաւատարիմ յերգմունս. զոր և նշանակեն
մատենագիրք անուանիք, որպիսիք են Պողբիոս առ
հինս և Մաքքիալէլի առ արդիս. և սա ինքն յետ
նշանակելոյ զայս՝ յաւելու զբանս զայսոսիկ արժանիս
յիշատակի. « Եթէ հաւատարմութիւն 'ի պաշտօն աս-
տուածային անվկանդ երաշխաւոր է մեծանալոյ պե-
տութեանն, ապա արհամարհութիւն կրօնից ստու-
գադոյն պատճառ է կործանելոյ նորին ¹ » :

Քննեցէք և զվէպս արտաքին և հասարակաց պաշ-
տամանց, և տեսանիցէք զի առանձինն իմն դասք եղե-
ռանց համարեալ էին առ քաղաքական ազգս սեղա-
նակապտութիւնք և սրբապղծութիւնք, հայհոյու-
թիւնք և նուիրականաց այսպանումն, որք և արժանի
դատէին առանձինն իմն հսկողութեան դատաւորաց և
նշովից ժողովրդեանն: Քանզի 'ի միա առեալ էր նոցա
զի նուիրեալքն 'ի պաշտօն աստուածութեան՝ հազոր-
դակից էին գողցես մեծութեան նորա և սրբութեան,
և զի արհամարհութիւն կրօնից՝ յէն գերաբուն 'ի վեր
եղանէր՝ զոր կրօնք յանդիման կացուցանեն. և բար-
գաւաճեալն և կենցաղագէտն Աթէնք իմաստուն՝ օ-
րէնս իմն սահմանեալ էր ընդդէմ հասարակաց ամ-
բարշտութեան, զորոյ զսաստկապահանջ խստութեն
զփորձ առին բազումք յականաւոր իւրոց քաղաք-
ցեաց. և զՊերիկլէսոյ իսկ ամբաստանութիւն լեալ
զայսմանէ՝ եկակոչ լինէր զալ և յանդիման լինել յա-
տենի առ արդարացուցանել զանձն: Նոյն եռանդն մը-
տաց էր և յայլ ամենայն ազգս. զի յորժամ Երոս-
տրատոս սնոտի իմն փառասիրութեամբ բերեալ հըր-
ձիկ լինէր 'ի տաճարն Եփեսոսի, առանձինն իմն օրէնք
պատուէր 'ի վերայ եղին մի յիշել զանուն առնն, որ-

¹ Տեսութիւնք զՏիտոսէ Ալիտոսէ գիրք Ա. գլ. Բ:

պէս եթէ անուն ամբարշտին աղիաաբեր ինչ էր աշխարհին: Եւ նախնիք զեղերական մահ Դիոնեսիոսի բռնաւորի համարեցան իբրու արդար պատուհաս գըւրովանացն իւրոց և սեղանագերծութեանց. և ընդհակառակն 'ի գովութիւն Աղէքսանդրի համարեցան զայն զի յաւառարութեն թեբայ՝ ինայեաց 'ի տաճարս կրօնական մեծարանօք: Նա ոչ անդէպք էք թէ քանի սաստկութեամբ զհետ պնդեցաւ ճարտարախօսն հըռովմայեցի՝ սեղանակապտութեանց պրետորի ուրուք Սիկիլիոյ, և յամբաստանել անդ զնա սակս աւարտութեանց տաճարաց և սեղանոց՝ առանձինն իմն օրինակաւ 'ի յայտ ածէ զհանդամանս ատելի յանդգնութեանն և ամբարշտութեան:

Հարցէք աղէ զպատմութիւն և զքահանայութենէ. և ասիցէ ձեզ զի ամենայն աղինք լուսաւորեալք և իմաստունք և յամենայնի բարդաւաճք՝ համարեցան զքահանայապետս և զքահանայս կրօնից իւրեանց՝ արսարժանաւորս առանձինն մեծարանաց սակս սրբութեան պաշտամանն յոր կարգեալ էին, և 'ի սոյն խորհուրդ ոչ ինչ զանց արարին շնորհել նոցա նախապատուութիւնս և յառաջամասնութիւնս առ 'ի յարդոյ և մեծարոյ ընծայելոյ զանձինս նոցա ժողովրդեան՝ որպէս ակներև ցուցանի 'ի յիշատակարանս ճեմարանին, որ քան զամենայն հետամուտ է 'ի խուզարկութիւնս հնութեանց, թէ զինչ էր քահանայութիւնս առ Եգիպտացիս և առ Հնդկիս, առ Յոյնս, առ Հռովմայեցիս և առ Կելտս¹: Քանզի քաջ 'ի վերայ հասեալ էր նոցա զի թէ զպաշտօնեայս երկրաւոր թաւաւորաց արժան է պատուել, որչափ ևս առաւել զպաշտօնեայս երկնաւորին. և զի 'ի միտս ազգին բաշտում այն է զի ընդ մի համար գրին կրօնք և պաշտօնեայք նորա. և զի որչափ յետինքս բարձերէց հանդիսացին՝ նոյնչափ և առաջինն վեհագոյն տաւաւորեացի 'ի միտս նոցա: Դիցապաշտն հռովմ¹ անկորուստ պա-

¹ Տես զհամառօտութիւնս երկուց ճառից Տեառն տը Պիւրինեի Ետղափս նախապարտաւիտանց քահանայից 'ի հիմնադրան իրօնս. ճեմարան արձանագրութեանց. հատ. 1, 2. պարտաւիտ. էջ 108, և այլն:

հէր միշտ զայս պաշտօն մեծարանաց. այնպէս զի թէ և արիւթունիցն իշխանութիւն ահագնագոյն ինչ էր և ինքնիշխան և գոգցես սրբազան, սակայն վկայեն մեզ վէպք զի հազարապետն Տրեմելիոս պարտաւոր տու գանաց դատեցաւ՝ սակս նախատելոյն զՄետելոս քրմապետ: Աւելորդ է ինձ յիշատակել թէ քանի մեծարոյ եկաց քահանայութիւն առ ազգս քրիստոնէից 'ի ժամանակաց անտի Կոստանդիանոսի ցաւուրս մեր:

Ահաւասիկ յիշատակեցաք զվկայութիւնս ազգաց և դարուց առ 'ի հաստատելոյ զյառաջամասնութիւն կրօնից, որով և ընդ ծանրակշիւ վկայութեամբ համօրէն տիեզերաց ընկձել նուաձել զնանրահաւատիցն կարծիս սնոտեաց որ ամբարհաւաճ սոնքան ընդ յաջողուած ինչ գրչայն և ատենաբանութեանց, և 'ի միջի պայծառութեան լուսոյ Աւետարանին՝ սուսուել զաչացուք երևին քան զհեթանոսս ծածկեալս խաւարաւ դիցապաշտութեան, և ոչ դադարեն արհամարհ ցուցանել զկրօնս և զպաշտամունս նորին և զպաշտօնեայս: Այլ ահա ամենայն ինչ վկայէ ճմարտութեւս զի կրօնք նախկին գոյով 'ի բարիս ազգաց և պետութեանց, հարկ է նոցա զերիցագոյն հոգս խնամոց 'ի վար արկանել յանստերիւր նորին պահպանութիւն:

Կա՛ և ոչ իսկ բաւական համարել զկրօնս իբրու ժանդակ ինչ եւեթ, և իբրու շնորհս ինչ տալ նմին զայն՝ զոր իրաւունք են նմա պահանջել իբրու տէր և իշխան. և կամ իբրու սիւն մի շինուածոյն համարել զնա՝ որ խարխիս և հաստատութիւն է նորին. քանզի հաստատեալ գոյով նորա յիշխել՝ ամենայն բարձ բաց յառաջնոյն՝ ստորնագոյն է քան զնա. ոչ ապաքէն որ էութեամբն կանխագոյն է՝ հարկ է նմա և զերախայրիս մեծարանացն ընդունել 'ի մէնջ. և իցէ մարթ Արարչին զերկրորդ տեղին ունել 'ի միտս արարածոյն: Վայ պետութեանց որ զկրօնս արհամարհիցեն, զի այնու անձամբ զանձինս դսրովեն, և զոր կապտեն 'ի նմանէ՝ յապաւեն յիւրեանց իշխանութենէն. և եթէ թողցեն կրօնից իջանել յերկրորդ տեղին՝ զգոյշ լիցին անձանց գուցէ խորգաւանեալ անկցին ինքեանք 'ի յետնագոյնն:

Եւ առ ինչ կարգեալ իցեն իշխանք և դատաւորք և պետք և պետութիւք. միթէ վասն ապիկամի և ինքնօրէն

հաճոյիցն երթալոյ զհետ, և զյաւիտենական կարգս իրաց եղծանելոյ, և թոյլ տալոյ ընկերութեանն զնալ յսր և կամիցի, և ներելոյ ժողովրդեան անսանձ և աներասան անձնամասն լինել յաղգի աղգի պատրանս ախտից և մոլորութեանց: Եւ ոչ բնաւ. այլ մանաւանդ առ ՚ի յարգարեւոյ զնոսա արդարս և երջանիկս, և առ ՚ի տալ թագաւորել օրինաց և ուղղութեան, խաղաղութեանն ՚ի տունս, և անդորրութեան ՚ի պետութիւնս: Արդ եթէ ամենայնի այսոցիկ ամբողջութիւն կրօնքն են, առաջինն ՚ի պարտս նոցա է մեծարոյ ցուցանել զնոյն մարդկան, և փրկել զազգս յամբարշտութենէն որ ահաւորագոյն պատուհասն է նոցին: Այսու օրինակաւ լցցեն նոքա յանձինս զխորհուրդս տեսչութեանն Աստուծոյ, և ըստ սահմանելոյ նորին՝ հարբ և հովիւք ժողովրդեան երեւեսցին: Քանզի և որ ստորնագոյնքն են, յառեալ հային յայնոսիկ որ բարձերէցք և նախաթողք բաղմին ՚ի քաղաքական դասակարգութեանն, և ՚ի բարձանց անտի ընդունին զաղգեցութիւնս բարւոյ և չարի: Զի եթէ պետութիւնք և պաշտօնեայք նոցին անխտիր իցեն ՚ի հաւատոյս, և նովին անխտիր աչօք նկատեն զմեծարանսն որովք փառաւորի նա, և զհայհոյութիւնս որովք անարգի. և եթէ ամբարշտութիւն ՚ի նոցին իսկ ձեռս յաղթական հանդիսանայ՝ որ գլխահար ջաղխիչ լինելոց էին նմին, յայնժամ ապա հաւատք աղգին երթալով երթայ և թուլանայ և ուղղութիւն վարուց և օրինաց մեղկեալ լուծանի:

Ոչ ինչ անդիտանամ եթէ յորովագոյն յոյժ կացցեն միշտ հակառակորդք կրօնից՝ թէ և մեծարեալ իցէ փառօք. բայց սակայն ազդողագոյն ևս իշխեսցէ նա մտաց մարդոյ, և իբր ամբարտակ հօր կացցէ՝ թէ և ոչ անմերձենալի զբահեղեղ յորդահոսան ախտիցն զայրացելոց: Գիտեմ գարձեալ զի կրօնք ոչ ՚ի սպառամրացուսցեն զժողովուրդս յերեսաց երկպառակութեանց և հերձուածոց. նա զի և հնար է ապիրատ մարդկանն առնուլ զնա ՚ի ձեռս իբրու գործի իւրեանց ապիրատութեանն, բայց սակայն ցորջափ կենդանի է նա ՚ի սիրտս մարդկանն, հուսկ ուրեմն լիցի նա սպելանի չարեացն՝ զոր գործեալ իցէ մարդկանն յանուն նորա. և թէպէտ ծառն ոստաքանց՝ այլ հոյզ նորա ոչ

գաղարեացէ 'ի շրջելոյ ընդ բունն' և թերևս և զսկզբնա-
տիպ գեղեցկութիւնն շնորհէլ նմա: Իսկ աղիտաբերն
և երկրաքարշ խմաստասիրութիւն մերոցս ժամանա-
կաց՝ որ զմարդ անջատել կամի յԱստուծոյ, և զմիա-
բանութիւն 'ի հաւատոց, թոյն իմն է փաղաղիչ՝ ան-
մասն 'ի դեղաթափ խանթէփարայն, որ հարկանէ այլ
ոչ բժշկէ, սպանանէ այլ ոչ կեցուցանէ: զի կրօնից
միայն են դանձք կենդանութեան: Այլէ անց միանգամ
ընդ տարեգիրս Փրանկիոյ, և տեսցես յամենայն դարս
և յամենայն ժամանակի վրդովս, անկարգութիւնս և
զառանքն պատերազմունս, և սակայն քանզի յանձին
ունէր զսերմն կենաց՝ էանց փառօք 'ի միջոյ խթից և
մրրկաց, և իշխանութիւն նորա ժամանեաց մինչև ցկա-
տար զօրութե և փառաց և քաղաքականութեան, և նը-
ւաճեաց զԵւրոպէ ողջոյն մինչև հարկել զնա իւրոյ բար-
բառոյն: Քանզի ինքնին հզօր են կրօնք, և յաջակիցն լի-
նել պետունէ՝ հզօրագոյնք: այլ յորժամ ձեռք ամբա-
րըշտաց պատառեցին զդաշնս զայս սուրբ՝ դժգոհեցաւ
'ի հիմանց իւրոց Փրանկիա. և յայնժամ միայն սկսաւ
յառնել 'ի միջոյ աւերակացն՝ յորժամ ձեռք ճարտա-
րաց կանգնեցին զնա: Ապա ճշմարիտ է եթէ հարկ է
կրօնից 'ի գլուխ կալ ամենայնի՝ եթէ չկամիցիմք աւ-
սանել աղաւաղեալս զամենայն. և եթէ ամենայնի
մարթ է պահպանել նովաւ, սակայն և առանց այնու-
րիկ ամենայն ինչ յեղծումն գնայ:

Եւ քանզի զաստուածային պաշտամանէն են բան-
քըս՝ յաւելից ինչ ինչ և զաաճարաց և զսեղանոց, ըզ-
կահոց և զսպասուց սրբոց՝ որոց եռանդագին և խորին
մեծարանա բերէ ժողովուրդն. զի չէ չառ պետութեանն
պատկառելիս յարդարել զնոսա ըստ չափու իրացն որ
'ի քաղաքական կեանս իցեն պիտանիք, այլ մանաւանդ
հարկ է գերազանցս զնոսին տալ համարել, և սեղա-
նազերծ ամբարշտութիւն և ոճիր անարգութե մեծայելե-
ջութեան Աստուծոյ առջնել զարհամարհանս և զգո-
ղութիւնս նուիրականացն. քանզի և լուութիւն և եթ-
օրինաց յայսպիսիս՝ ամբարշտութիւն է: Եւ զիմարդ
կամիցիք թէ մեծարեացէ ժողովուրդն զկրօնս, մինչ-
դեռ դուք ոչ ինչ փոյթ առնէք յարդոյ ընծայել ըզ-
նոյն և պատկառելի. կամիք զի աստուածապաշտութիւն
բնակեացէ 'ի տունս, և դուք զանաստուածութիւն

խառնեք յօրէնս ձեր: Զի եթէ ոչ ինչ աւելի է յաչս
ձեր առանն Աստուծոյ քան զբնական մարդոյ, և
'նուիրական արարողութիւնք՝ հանդէս իմն հասարակ,
և սպասք սեղանոյն՝ որպէս զբաժակս ճաշարանաց
մերոց, և զարդք եկեղեցւոյ՝ իբրու կահք ինչ կարա-
սեաց, ապա օրէնք ինքնին զիջուցանեն զկրօնս՝ ի կարգս
ուսման իրաց, և զԱստուածութիւն ընդ մարդկու-
թեանն զնեն հաւասար. և եթէ այսու անխորու-
թեամբ թուլանայ աստուածաշնորհութիւն ի հո-
գիս՝ օրէնք ինքնին մեղսակից լինին չարեացս. և որպի-
սի՝ այլեւք ոչ իցեն ազգին զիանկարգութեանեալ կայ-
ցէ անդանօր՝ որ կարգ ուղղութեան լինելոց էին նմա:

Իսկ սակս քահանայութեան ասելի է թէ չէ բաւա-
կան թողուլ զնա աղատ՝ իբրու արուեստ ինչ օգտա-
կար. այլ զի պարտք են պետութեանց յարգոյ ըն-
ծայել զայն յաչս ժողովրդեանն՝ առ ազգոյ դործելոյ
զհրահանգս նորին: Զի ամենայն ինչ ի կորուստ գը-
նայ՝ եթէ դառն և տաղակալի իցէ պայման կենաց քա-
հանային, և աւուրն պարենի կարօտ և նշաւակ առե-
լութեան և արհամարհանաց՝ ի տեսիլ հանդիսացեալ
ի թատերս, և զգուեալ և չարահամբաւեալ ի պար-
սաւադիրս. և ամենուրեք խռք և խափանք յաճա-
խիցեն նմա առ ի մշտնջենաւորութիւն և ի յաջոր-
դութիւն, և ըստ գրոց և ըստ ոգւոյ օրէնսդրութեանց
բեռն իմն համարեսցի դժուարաբարձ, և արուեստ ինչ
նուաստ և անարգ: Զի կամեւ ընկերութիւն իմն ա-
ռանց կրօնից, և կրօնս առանց քահանայութեան, և
քահանայութիւն առանց իշխանութեան՝ երեք չմիա-
բանութիւնք են առհասարակ անհեղեղք, նախատա-
կանք աստուածունն և եղծիչք կարգաց հասարակաց:

Իսկ եթէ համարիցի որ զնա առ շահասիրութեան և
ամբարհաւաճութեան եկեալ յայսոսիկ բանս, կար-
ծելով եթէ ի մտահաճութեանց պաշտամանս մոլո-
րեալ բերիցիմ, այնպիսին անգէտ է ամենեւին խորոց
սրտից. և երկիւղ մեղադրութեանս ոչ իբրև ստրուկ
կաշկանդեսցէ յիս զճմարտութիւն: Չէ ինձ անկ ըզ-
կենցաղագիտութեան աւանդել աստանօր դասս, և ոչ
առանձինն իմն օրինակաւ ցուցանել պետութեանց
Եւրոպայ թէ որով ճանապարհաւ հարկ իցէ յաղ-
թող հանդիսացուցանել զքրիստոնէութիւն. բայց

քանզի յաւուրս մեր գուն գործեն յոլովք՝ ֆաասա-
կար կամ գէթ անօգուտ ցուցանել զկրօնս, ներեալ
իցէ թերեւս՝ նա մանաւանդ և սաստ հրամանի՝ ի վերայ
կայցէ յիշեցուցանել թէ ընդ որոց և որքանեաց բա-
րեաց և սպասահարկութեանց երախտապարտ գտա-
նին կրօնից՝ ազգք և պետութիւնք. և թէ զինչ ինչ ի-
րաւամբք սահանջիցէ նա՝ յորոց ի գլուխ անցեալ
կան ղեկավարութեան հասարակաց:

Արդ կամեցեալ վախճան տալ բանիս՝ ասեմք զի ե-
թէ պարտք են պետութեանց և պէտք՝ հաստատու-
թիւն տալ օրինաց իւրեանց և սահմանադրութեանց,
ապա առաջին պարտք նոցին և շահ այն է՝ մեծարել և
մեծարոյ առջնել զկրօնս՝ որ հիմն է հաստատութե-
զի ամենայն ինչ զազգազգիուն է և զիւրազայթ յազգի
ուրեք որ ոչ ի գլուխ ամենայնի զկրօնս համարեսցի:
Զի առանց նորա՝ միտք անկանոնք են և սիրտք ան-
սանձ, տխրք աներկիւղ և առաքինութիւն անոյս,
աղէտք անմխիթար և իշխանութիւն անայցելու, և
հաւատարմութիւն անտերուհչ: Իսկ եթէ դք գիտակ
գոլով աղետից արդի իմաստասիրութեանն՝ յաւակ-
նեսցի ասել թէ նոյն ինքն իմաստասիրութիւն կարող
է դարձեալ դարմանել զնոսին, այնպիսին յամբար-
տաւանութեան և յանգիտութեան դանդաչէ. քան
զի իմաստասիրութիւն ինքնին առանց կրօնից՝ եր-
կիր է անջրգի և անարև, որ չկարէ ինչ պտղաբերել. և
հնարագիտութիւնք մտաց մարդկան անկարողք են
յարդարել և ի սահսկանել զմարդաժողով ընկերու-
թիւնս. և առ այս պէտք են արարչական և սահսկա-
նողական մտացն՝ որ ստեղծ և ղեկավարէ զտիեզերս.
և զօրութիւն մարդոյ այնչափ առաւել մշտակաց է՝
որչափ յաստուածայնոյ զօրութենէն ունիցի իւր օ-
ժանդակութիւն. և կրօնից զօրութիւն անսպառ է իւր-
րև զԱստուծոյ. նա միայն կարէ տալ ղկեանս խու-
ժադուժ ազգի որ ի խնդիր նորին շրջիցի, նոյն և միւս-
անգամ շնորհել ազգի բարդաւաճելոյ որ կորուսեալ
իցէ զնոյն. և առանձինն իմն օրինակաւ զաստուածային
հրահանգաց քրիստոսական կրօնիցս ասելի է եթէ
« Բանն զոր ես խօսեցայ ընդ ձեզ հոգի. է և կեանք¹ »:

ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Եթէ իցէ ինչ, տեսրբ, որ անանջատ կցորդեսցի ընդ ապագայ վախճանի ազգի, և որ պէտք ունիցի ըզգուշաւոր խնամոց պետութեանց և առանձնականաց, և որ կարող իցէ զառաջ առնուլ զկործանման ազգաց հանգերձելոց, և կամ վերականգնել զնոսին, ապաքէն դաստիարակութիւնն է մանկանց. զի սա է մի ՚ի գլխաւոր պատճառաց բարգաւաճութեան և կամ նուազութեան պետութեանց: Եւ արդարեւ կարի ուղորմել ընկալք՝ եթէ յետ այնչափ սաստկագոյն ըզըզմանց որք սասանեցուցին ՚ի միջի մերում զչինուած ընկերութեանն ՚ի հիմանց, ոչ ՚ի միտ առնուաք զպէտքս ամրացուցանելոյ զնա և հաստատելոյ զնոյն առաւել քան զառաւել ՚ի վերայ հիմանց բարոյական և կրօնական դաստիարակութեան: Ապա հէն ի լիցի ՚ի մէնջ պղերդութիւն և արհամարհութիւն. զի կարեորագոյն շահ օգտի ամենայն գերգաստանաց և տոհմից առաջի կայ ՚ի խնդիրս, նա և փրկութիւն իսկ հայրենեաց: Թողցուք սակաւաւորաց ոմանց ՚ի մարդկանէ զիմաստալից քննադատութիւնս բանասիրութեան և արուեստից, զսկզբունս կենցաղագիտութեան և զկիրառութիւն գանձուց հասարակաց. իսկ դաստիարակութիւն մանկանց՝ ոչ ումեք օտար գոլ համարելի է. և այնչափ կարեւոր է նա ամենայն պայմանաց կենաց՝ սկսեալ յաթուոյ արքայութեան մինչև յաղաւար աղբատին, և այնպէս ամենեցուն առհասարակ պատկանաւոր ձեռն տալ նմին հրահանգօք և

օրինակօք, մինչ զի ոչ ումեք ներելի է յայամ պղերգու-
թիւն անխտիր: Ապա առ 'ի զարթուցանել զգգուշու-
թիւն ծնողաց, զնախանձ մանկածուաց, և զմտադրու-
թիւն ամենեցուն, 'ի մտի եղեալ է իմ խօսել այսօր զգաս-
տիարակութենէ մանկանց: Առ յամբօկ խնդրոյս ժա-
մանել՝ զերիս զայստսիկ առաջի արարից. առաջին զի
զարգացումն աշխարհիս 'ի բարւոք գաստիարակութե-
նէ մանկուոյն յառաջ գայ. և երկրորդ անգամ զի առ
բարւոք լինելոյ գաստիարակութեան՝ հարկ է զի կրօ-
նական իցէ. և երրորդ զի առ 'ի լինել կրօնական՝ հարկ
է յանձն առնել զնա արանց կրօնասիրաց. ահաւասիկ
նիւթ և բաժանումն բանախօսութեանս:

Ա.

Բարգառաձոռքիւն աշխարհիս 'ի բարւոք գաստիա-
րակութենէ մանկուոյն յառաջ գայ.

Ոչ առաջի կայ ինձ, տեարք, նորանոր կարգս գաս-
տիարակութեան սահմանել, և ոչ 'ի քնին առնուլ
զյեղանակս ուսմանց, պարսաւել որ ինչ կան այժմ,
և գովել որ ինչ ոչ են. այլ միայն առաջի առնել խոր-
հուրդս ինչ բարոյականս և կրօնականս որ ոչ օտարք
են յոր և է գրութիւնս գաստիարակութեան, և զորս
հարկ է միշտ ծնողաց և մանկածուաց ունել հանդէս
աչաց: Եւ մի՛ համարիցիք եթէ 'ի քննադատութեանս
զանցանիցեմ զարգար սահմանս, և ոչ քաջ կշռեալ
զբանս՝ սաստկութեամբ բերիցիմ 'ի նոսին. զի գիտակ
եմ՝ իրաւանցս որպէս և պարտուց. որ ինչ 'ի պաշ-
տօնս ակնարկիցեն՝ ունիմ իրաւունս բարբառելոյ զճըշ-
մարտութիւն, և ասացից առանց գառնութեան բանից
և առանց թշնամանելոյ զոք յանուանէ: Գարձեալ
պարտք են ինձ զգուշաւոր լինել 'ի բանս իմ՝ յորում
և անձնապահ էղէց առանց մեղկութեան և վատա-
սըրտութեան. և յուսամ զի 'ի վերջ բանախօսու-
թեանս առհասարակ հաճոյական ձեզ ընծայեսցին և
զգուշաւորութիւնս իմ և անկեղծութիւն:

Արդ առաջին ձեռնարկ բանիս այս է եթէ զարգացումն փրանկիոյ՝ ի բարեոք դաստիարակութենէ մանկըւողոյն յառաջ գայ:

Ապաքէն չիք ոք յազգէս՝ որ ոչ իլձ լինիցի բարգաւաճութեան հայրենի աշխարհին, և ոչ խնդացէ ընդ զարգացումն նորին, և տրամիցի ընդ թշուառութիւնն. նա և նոքին իսկ որ քարոզեն վարդապետութիւնս եղծիչս երջանկութեան նորա՝ խնամ՝ ունին պատրուակել զնոսին և գեղեցիկ անուամբն բարեզարդել՝ առ ի պատրելոյ զանձինս և զայլս: Այլ ուր ուրեք հաստատել արժան իցէ զճշմարիտ աղբերակունս երջանկութեան հասարակաց. արդեօք ի մշակութեան երկրի՝ որ զարգացեալ օր քան զօր նորանորս և առատագոյնս տայ պտղաբերել երկրի արդիւնս արմտեաց, որով և յապահովի կացուցանէ զազգս յաղետից սովոյ. միթէ ի բարգաւաճ վաճառաշահութեան՝ որ բազմացուցանէ զճոխութիւնս, և զամենայն բերս այլոց աշխարհաց զիւրապատրաստ յարգարէ. արդեօք ի բազմամարդութեան աշխարհի՝ որ աճէ օր ըստ օրէ. ի բանակս զօրաց հրահանգելոց՝ որ ահաւոր յարգարէ զազգս յաչս մերձաւոր ազանց. կամ թէ ի պայծառութեան գիտութեանց և արուեստից, և որ ինչ յառաջամասնութիւնս իմն տալ բնաւորեցան մտաց ազգին և հանճարոյ. և հօռակ ուրեմն՝ ի հնարագիւտ կցորդութիւնս կենցաղագիտական՝ որոց ի մէսս կշռոց բարձեալ զհասարկութիւն և զկիրս՝ գոգչես առկախեալ իմն ունին զպետութիւնս ընդ մէջ սանձարձակ ազապութեան և բռնակալութեան, և ցուցանեն զգոհարագոյն աջակցութիւն ազատութեան և անդորրութեան հասարակաց: Ապաքէն կարի կարևորք են ասացեալքդ և արժանի խնամոց պետութեանց, և զորս ի քնին առին իմաստունք և օրէնագէտք ամենայն ժամանակաց: Գիտեմ, տեսրք, զի յորժամ տեսանեմք զժողովուրդ ճշտացեալ մեծութեամբ և իմաստութեամբ և զօրութե՝ համարիմք եթէ ի ծայր բարգաւաճանաց հասեալ իցէ, և ոչ իսկ կարեմք հաւատալ եթէ երբէք հասցէ նմին կործանումն. առ այս յիշեմ զբանս մարդարէին զոր ասէր երբեմն զփղտացւոց. « Որոց ուստեք իւրեանց որպէս նորատունկ՝ հաստատուն են ի մանկութենէ իւրեանց. դստերք նոցա զարդարեալ և պաճու-

Ճեալ 'ի նմանութիւն տաճարի: Շտեմարանք նոցա լի են և բղխեն 'ի միմեանս. խաշինք նոցա բազմածինք են և բազմանան 'ի գնացս իւրեանց, և անդք նոցա պարարտք են: Ոչ գոյ խրամատութիւն ցանկոյ նոցա, և ոչ աղաղակ 'ի հրապարակս նոցա: Արդ երանեցից Ժողովրդեան՝ որոց այս այսպէս է: Նա երանի Ժողովրդեան որոյ տէր Աստուած է նոցա¹»: Արդ զնոյն բանս տակաւին բարբառի աշխարհ՝ զոր ինչ յառաջ քան զամս երեք հազար: այլ մի յերևութիցն շատցուք՝ այլ 'ի խորս անդր իջցուք 'ի քննել. զի ոչ զվաղանցուկ ինչ փառաց ազգի են բանքս, այլ զհաստատուն և զտեւական բարւոյ, զի չէ բաւական յառել զաջըս յարտաքնայարդար գէմս շինուածոյն, այլ 'ի խորս հիմանցն իջանել հարկ է առ 'ի քննելոյ զհաստատութիւն նորա:

Զի յաչս ամենայն մարդոյ բանաւորի՝ բարգաւաճութիւ պետութեանց յառաջ գայ յայն ամենայն բարեմասնութեանց որք գիտեն ամրապնդել 'ի տունս զիշխանութիւն հարց և զսէր որդւոց, զմիութիւն ամուսնաց և զհաւատարմութիւն ծառայից և զամենայն առանձին առաքինութիւնս. նոյնպէս և 'ի քաղաքական ընկերութեան գիտեն երաշխաւորել զհաստատութիւն օրէնսդրութեանց և զպատկառանս օրինաց և զհնազանդութիւն դատաւորաց. և 'ի զանազան պայմանս կենաց մեծագրեն զարդարութիւն և զանկեղծութիւն, զվաստակասիրութիւն և զնաղաղութիւն: Արդ իմ իմիք վերագրել արժան իցէ և ուստի յառաջ գայցէ սկիզբն այն ստեղծիչ և պահպանիչ կարգի և արդարութեան, և հոգին ընկերական կենաց որ կենդանացուցանէ զմարմինն քաղաքական, և զառաջս առնու մահաբեր ախտից նորա, և որ զվաղահաս և զհզօր բժշկութիւնն մատուցանէ նմին. ոչ ապաքէն առանձինն իմն օրինակաւ բարւոք դաստիարակութեան մանկանց գրելի է:

Զգոյշ լիցուք, տեսրք, մի առաւել քան զչափ պանծացուցանել զբնութիւն մարդոյ. մի համարեսցուք զնա իբրու երկիր պաղարբեր ամենայնի առանց մշակու-

Թեան սատարելոյ, այլ մանաւանդ զի պէտք են ջանիւ վաստակոց պատառել զարգանդ. նորա Թէ կամիցիմք արգասաբեր զնոյն յարգարեւ: Ապաքէն անդէն յեւանել նորա 'ի ձեռաց արարչին անվրէպ բերէ յանձին զկարողութիւնս և զյօժարութիւնս զուգայարմարս իւրոյ հանդերձելոյ վախճանին, որով և է խի էակ բանաւոր և բարեբարոյ և քաջայարմար առանին և քաջաբական կենաց. այլ ո՞րք ոչ գիտիցէ եթէ բնականքս այսոքիկ բարեմասնութիւնք պէտս ունին բարեկարգելոյ իմաստութեամբ՝ ոմանք առ 'ի զարգանալ և ոմանք առ 'ի սանձահարեւ, և բնաւքն առ 'ի ոչ 'ի վնասակարսն Թեակոխելոյ: Օրինակ իմն՝ առ վաստակել ծնեալ գոլով մարդոյ՝ բայց և ծուլութիւն հրապուրիչ է նմին. 'ի սկզբան անդ կենացն տկարութիւն նորին և պէտք, որով ներքոյ անկեալ կայ իշխանութեան այնոցիկ որ շուրջ են զնովաւ, գիւրաւ միտեն զնա 'ի լուծ հնազանդութեան և պարտուց, սակայն առ նմին ամբարտաւանութիւն ծածուկ՝ իղձ լինի խղել զնոյն. և Թէպէտ մարդս իմացականութեւն ճոխացեալ՝ սիրող է ճշմարտութեան, սակայն բազում անգամ 'ի բաց դարձուցանէ զաչս իւր առ 'ի չտեսանելոյ զոյսն որ նեղէն զնա, և անձնամասն լինի 'ի ստութիւն որ շողմէն զնա. բարերարութիւն իմն ընդաբոյս կոչէ զնա առ նմանիս իւր, բայց և լցեալ է հաճութեամբ անձինն՝ որ գիւրեաւ յանձնասիրութիւն փոխարկի: Ահա այս է մարդն ամենեւին՝ եթէ որ կամիցի քըննել զնա, յորմէ և յառաջ գոյ պատերազմն այններէին բարւոյ և չարի 'ի մատաղ տիոց սկիզբն արարեալ, և մարտք յօժարութեանց չարեաց և բարեաց՝ որոց կենօքն և եթ վախճան հասանէ: Արդ սրջափ հզոր է բարւոք դաստիարակութիւն 'ի զօրացուցանել զոմանս 'ի նոցանէ և զայլն տկարացուցանել, և աներկեան յարգարեւ զյաղթութիւն առաքինութեան ընդգիմամարտ ախալցն: Ասաց խի իմաստունն Սիրաբ. « Որդեակք իցեն քո՝ խրատեա՛ զնոսա, և խոնարհեցո՛ 'ի մանկութենէ՛ զպարանոց նոցա: Ձի անվարժ՝ ելանէ խիստ, և որդի ընդվայրատուն՝ ելանէ վատի¹ »:

¹ իմաստութիւն Սիրաբոյ. է. 25. Լ. 8:

Այլ կամիցի՞ք տին յայանի տեսանել թէ զիարդ վախճան ազգի անանջատ կցորդեալ իցէ ընդ դաստիարակութեան մատաղ հասակին. համարեացուք առ վայր մի զի ընդ երեսս բովանդակ լայնածաւալ թաղաւորութեանս՝ ի շէնս և ի քաղաքս՝ յանձն եղիցին մանկունք՝ ուստերք և դասերք ի ձեռս արանց խմաստնոց և առաքինեաց՝ որք կարողք իցեն յարդարել ըզմիտս նոցա և զսիրտս. մացուք աղէ, մտօք ի դպրանոցսդ յորս հաւաքեալ կան ակնկալութիւնք հայրենեաց. անդանօր դնին առաջի նոցա ծանօթութիւնք Աստուծոյ և օրինաց նորա, և աւանդին որ ինչ արդարն է և բարի և գովելի. անդ ի մշակել խնամով զգիտութիւնս՝ որ խմաստունս յարդարեն զմարդ, առաւելագոյն իմն խնամք են և փոյթ այնոցիկ որ արս առաքինիս կացուցանեն զնոսս. անդ ակներև կան նոցա և օրինակք՝ որոց ազդեցութիւն առաւել քաղցր է և ազդոյ քան զգասս հրահանդացն. արդ որչափ հաստարմատ ծաղկեսցին սերմանք առաքինութեան այս. օրինակ անկագործեալք ի նորաթէք հոգիս մանկանց և որչափ փրկաւէտ պաղոց չիցէ ակնկալութիւն ի նոցանէ. մեծարանաց առ իշխանութիւնն հայրական, միաբանութեան ի տունս և ի գերդաստանս, արդարութեան յամենայն գործս կենաց, սէր կարգաց և արդարութեան և հաւատարմութեան առ անցնիւր պարտս: Եւ ի ճշմարտել վարկածիցս՝ տեսցուք զնորանոր սերունդս առաքինիս պատրաստս առ հատուցանել ընկերութեան զսակ ծառայութեանն վասն առելոյ ի նմանէ բարերարութեանն դաստիարակութեամբ: Մարթի յեղանակս հրահանդացն գոլ փոփոխութեան, այլ հիմն մակացութեանցն և ազդեցութիւնք ուղղութեան վարուց և կրօնից՝ նոյն իցեն յամենեւին, որով և ծագաց ի ծագս աշխարհիս գեղեցիկ իմն դաշնակաւորութիւն յօրինեսցի և վարդապետութեանց և գիտաւորութեանց և զգացմանց. և գերդաստանք համօրէն նովին հոգւով վառեալք՝ ի մի առհմ համարեսցին. և Փրանկիա ողջոյն եղիցի գոգցես իբրև այր մի: Եւ ահա այս է ազգայինն այն դաստիարակութիւն աշխարհաքարոզ՝ միայն արժանաւոր անուանս. զի նա միայն կարէ տալ բարգաւաճանս ազգի:

Չեմ ինչ անգէտ եթէ կրթութիւն ոչ միշտ 'ի դիտաւորեալն իւր հասանէ վախճան. քանզի և են իսկ ոչ սակաւք 'ի մարդեանէ տկարք 'ի բարս, խեղաթիւրք մնօք և ապականեալք սրտիւ. և զի արկածք վտանգաւորք և կիրք եռանդունք մանկութեան՝ բազում անգամ 'ի դերն հանեն զանկալութիւնս մանկական հասակին: Այլ սակայն և յոլովք հաւատարիմք կացցեն մնասցեն առ ազգեցութիւնս առաքինութեանց յորս հրահանեցան. և բազումք գոնեայ կալցեն յանձինս իւրեանց զսկզբունս պատուոյ և արգարութեան՝ որովք լինի որ այր անարատ. իսկ որոց 'ի մոլորահետ շաւիղս ախաից գեգերիցին, մնասցէ և 'ի նոսա խայթ խղճի և անձնագատ ապաշաւանք, որ անծանօթ է այնմ՝ որոյ չիցէ ծանուցեալ զառաքինութիւն 'ի մանկութեան անդ իւրում:

Իսկ եթէ ընդհակառակն՝ դաստիարակութիւն ախտաւոր իցէ հասարակաբար, և վատթար վարդապետութիւնք ապականիցեն զմիտս բանաւորս, և օրինակք չարեաց յապիրատութիւնս հրապուրեացեն, և եթէ ուսուցեն մանկանց մեծարել զանարգան և անարգել զմեծարելիս, որպիսի վեր 'ի վայր վրդովմունք ոչ գործիցին 'ի խորհուրդս 'ի յօժարութիւնս և 'ի գիտցս. և որպիսի շփոթք 'ի կարծիս՝ որով և 'ի տունս և յընկերութեան. և քանի սերմանք ամենայն ուրեք անսաստութեան և անկարգութեան և բմբոստութեան վաղ սերմանեալք 'ի հոգիս՝ որով և գործիք իցեն առձեռնպարաստք յոճիրս եղեռանց և 'ի կատարումն մտաց խռովասիրաց: Եւ հազիւ ուրեմն տակաւք ոմանք զերծ գացին 'ի ճարակեալ ախտէն՝ ըստ անակընկալ ինչ դիպաց, կամ առ ընդաբոյս բարուցն քաղցրութեան. իսկ մարմինն ընկերութեան հարեալ 'ի սիրտ 'ի վերս մահացումս՝ լուծցի յապականութիւն: Այսպիսիք են ահա արգասիք բարի և վատթար դաստիարակութեան. զի առաջնոյն ազգեցութիւն այնպիսի է՝ զի առ հետտութեան և եթ 'ի չարն յեղաշջի մարդ նովին. իսկ երկրորդին ազգեցութեամբն՝ դիպաց և եթ է Կրելի թէ որ 'ի բարւոյն մնասցէ:

Գիտեմ զի ստգտանիցեն զիս իբրու զի յերկարիցեմ և պնդիցեմ 'ի բանս յայնպիսիս որ ծանօթք են ամենեցուն և ոչ յումեքէ կրեալ հակառակութիւն.

զի ո՞րք ոչ գիտիցէ զի բարւոք դաստիարակութեամբ
 և եթ արդի սերնդոց մարթ է յարգարել և նորոգել
 զազգս: Եւ սակայն չիցէ և ինձ մարթ ցուցանել ձեզ,
 թէպէտ և ոչ ՚ի սպառ անստգիւտ ՚ի մեղադրութենէ գե-
 լեանիցեմ, եթէ բազում անգամ սովորականքն իրք
 հասարակք օգտակարագոյնք են միանգամայն, և զի
 հարկ է յիշեցուցանել միշտ զնոսին՝ զի միշտ մոռացօնք
 լինին մեզ: Զի եթէ ճշմարտութիւն հնագոյն ինչ իցէ
 յաշխարհի, այլ վասն մեր նոր է ամենևին. զի սակս
 ըմպելոյ մեր զբաժակ ստութեանն՝ անճաշակք եմք
 նմին: Ոչ ապաքէն և բազումք ՚ի տանուտեարց ան-
 դամ ՚ի գործս և ՚ի հրճուանս աշխարհի զբաղեալք,
 համարին եթէ աներկևան և անգրգուելի իցէ բարգա-
 ւաճութիւն պետութեան՝ յորժամ յաջողեալ է նո-
 ցա կեանս առաջիկայ, և դուն ուրեք խորհին զբարւոք
 դաստիարակութենէ որդւոց իւրեանց՝ զորմէ միշտ և
 հանապաղ արժան էր նոցա խելամոռել: Իցէ թէ ՚ի միտ
 առնուին դոքա այդպիսիք եթէ նախկին տպաւորու-
 թիւնք ՚ի մանկտին կարի ազգոյ են և հզօրք. և զի ոչ
 այլ ինչ հնձել ակն կալցին առ յապայս՝ բայց զոր ինչ
 սերմանենն այսօր. և զի պարտք անհրաժեշտք են նո-
 ցին ՚ի ներկայումս զհանդերձեալն պատրաստել, և
 զայնպիսի օրինակս և եթ ընծայել մանկանց՝ որոց ար-
 ժան իցէ զհետ գնալ. և ՚ի բաց բառեալ յաչաց նոցա
 և ՚ի լեւելաց՝ որ ինչ փնասաբեր աղգեցութիւնս մար-
 թին թողուլ ՚ի նոսին, և հաւատարիմ լինել իրատուն
 զոր տայ նոցա և քերթող ոմն հեթանոս եթէ « Կարի
 մեծարանս պարախմբ մանկուոյն ¹ »: Եւ հուսկ ու-
 րեմն պարտ է նոցա գիտել եթէ տեսչութիւնն Աս-
 տուծոյ յաւանդ տուեալ է նոցա զորդիս, որոց վասն
 պահանջեցին համարս. և զի ընկերութեան իրաւունք
 են՝ ընդ խնամոցն զոր ունի սակս անդորրութեան գեր
 դաստանաց, պահանջել ՚ի նոցանէ արս առաքինիս
 որք յաւելցեն զփառս նորա և զերջանկութիւն, և ոչ
 ախտաւորս՝ որք անարգութք են նորա և անկարգու-
 թեամբն խռովիչ անդորրութեան հասարակաց:

Այլ արդ անցանեմ յերկրորդ մասն բանիս՝ որ և
 ևս լուսաւորեացէ զառաջինն. այս է զի առ ՚ի լինելոյ
 դաստիարակութե գովելի՝ հարկ է լինել կրօնական:

¹ Զորնաղ. երգիծ. ԺԳ:

Բ

Այս բարոյոր լինելոյ դաստիարակոշրեան, հարկ է
զի կրօնական իցե .

Հեղեղասաստ ամբարշտութիւն ապականարար , որ
գահավէժ ցնդամամբ խարդաւանեաց 'ի վիհ անդնդոց
զաթող արբոճնի և զսեղանն Աստուծոյ , 'ի զրահեղեղ
յորձանս իւր առեալ տարաւ և զվարժոցս հասարա-
կաց կրթութեան՝ որք կարգեալ էին 'ի յարուցանել
զնախանձաւոր և զհաւատարիմ՝ ուշտապանս և երկո-
ցունցն : Յայնմ ժամանակի անհետ եղեն յաշխարհէս
միաբանական ուխտք ուսուցչաց և վարդապետաց , և
վարժարանք ականաւորք հնութեամբն գերապանծք .
և զոր հազիւ ուրեմն արարեալ էր բարբարոսաց առ
վայրագ տգիտութեանն , զնոյն արարին սուտ իմաս-
տունք խորհրդով և գիտութեամբ : Եւ սակայն հարկ
էր կանգնել այլս 'ի վերայ աւերակաց նախկին հաս-
տատութեանցն . և սակա այսորիկ քանի՛ չարախօսու-
թիւնք անհանդուրժելիք ոչ ժայթքէին զայնցանէ որք
կացեալ էին ցայնվայր , և ճրջափ պոռոտախօս խոստա-
բանսւթիք սակա ապագայիցն : Չի ոչ պատկառէին նո-
րասերքդ ասել խրոխտապանծ եթէ ազգ մարդկան ընդ
դարս քսան ընդ լծով մոլորունն հեծէր , և վարդապե-
տութիւք կրօնից որով զմիտան ընդին՝ թուլացուցանէին
զթուիչս հանձարոյ , և զի անտեսանելի և անծանօթ բա-
ւոյ ակնկալութի 'ի հանգերձեալ կեանսն՝ որոց հետա-
մուտ չըջէին՝ հակառակ իմն ելանէր զարգացման այժ-
մու աշխարհիս : Ոչ տգէտք ոմանք էին և անհանձար
իմաստակքս՝ այլ ցնորք անկրօնութեան վարեալ էին
զնոսա , որպէս և 'ի բանս նոցին տեսանի անհեգեգ-
լինչ խառնուրդ գիտութեան և մոլեղնութեան , մտա-
հաճութեան և խօթամտութեան : Եւ 'ի միջի տարա-

գրութեանց և կառավինատեղեաց՝ մեծապանծ քարոզէր իրենական ազգային, և զբարօրութենէ որդւոյն խորհէին խողովողելով զհարս նոցա, և 'ի խոստանալ անգլղուսաւորութիւն՝ զխաւար աստուածանգիտութեանն տարածանէին, և որչափ յաճախեալ բաղմանային տաճարք կանգնեալք յանուն բանի՝ այնչափ առաւել անհետ լինէր ողջմտութիւն 'ի սահմանադրութեանց մերոց և յօրինաց, և 'ի բովանդակ նորանոր կարգադաստիարակութեան տիրէր պաճարամիտ նիւթապաշտութիւն, կարգք արդարեւ անհեղեղք որոց հիմնէր ատելութիւն այնր Թմի՝ զոր մտահաճութիւնս կոչէին և սնոտեաց պաշտամունս, այսինքն է ատելութիւն աւանդութեանց և փորձառութե և մանաւանդ քրիստոնէութե. և ոչ կամէին 'ի միտ առնուլ եթէ անմարթ էր 'ի վար արկանել զգրութիւնսդ սակս այնր և եթ զի ամբարիշտք էին: Եւ արդարեւ անաստուածութիւն սպանանէ, և կրօնք են որ կեցուցանեն, արտաքոյ գոյութեանն Աստուծոյ ամենայն ինչ ոչէութիւն է, հարկ է Աստուծոյ նախագահ բաղմել որպէս 'ի տիեզերս՝ նոյնպէս և 'ի տոհմս և յընկերութեան և 'ի դաստիարակութեան, զի առանց նորա նուաղին և եղծանին և տոհմք և ընկերութիւնք և դաստիարակութիւն, որպէս և տիեզերս դառնայր յանգունդս ոչէութեան՝ յամիտիւն Աստուծոյ զձեռն իւր հզօր որ պահէ զօրէնս նորա և զգաշնաւորութիւն: Թերեւս ոչ այլ ինչ այնչափ տին յայտնի ցուցանէ զկարեւորութիւն կրօնից որչափ անզօր ճգունք անհաւատից ընդ ամս քսան առ անպէտ զնա ցուցանելոյ: Բայց հօսակուրեմն 'ի յոյս եկին ճշմարտութիւն, և ծանուցաւ և հրապարակեցաւ եթէ 'ի քրիստոսական վարդապետութի խարսխելոց է կրթութիւն հասարակաց, արդարեւ նշոյլ յուսոյ ծագեալ յաչս առն բարեպաշտի՝ յետ ընդերկար և յուսակորոյս ստուերաց խաւարի:

Արդարեւ բազում անգամ յիշատակին ձայնքս Բաբոյան և Բարոյանոսական 'ի գիրս նոցա, բայց կամին իմն զատանել զուղղութիւն վարուց 'ի կրօնից՝ որ է մին 'ի գլխաւոր մոլորութեանց Ժամանակիս, և սահմանել կարգս իմն ընթացից կենաց՝ առանց կցորդութեան հաւատոց՝ որ տայ նոցա զոյժ և զիշխանութիւն, և զնել 'ի վերայ մարդոյ զլուծ պարտուց՝ մեր:

ժեշտով զայն որ օգնէ տկարութեան նորա 'ի բառնալ զնոյն: Արքան քաջածանօթ գտանի քրիստոնէութիւն բնութեանս մերոյ և տկարութեան և սխալոյից, և առ նմին անբռնադատելի իրաւանց Արարչին, Հիմն Հաստատութեան գնելով պատուիրանացն զկամս Աստուծոյ՝ որ գտաւորն է գերագոյն, և որ միայն ունի իշխանութիւն հրամայել մարդոյ: Իսկ խրատք ուղղութեան 'ի մարդկանէ սուեալք ոսինք են և ցուրտք, որք ցուցանեն զճանապարհն գնալի, այլ ոչ տան զքաջալեր յառաջ ընթանալոյ: Արօնք 'ի խորս սրտից իջանեն և խելամուտ զնա արարեալ խորհրդոցն Աստուծոյ՝ բաւական զնա յարգարեն ամենայն ճգանց և ամենայն գոփալութեանց զորս պահանջէ առաքինութիւն՝ սարսելով զնա ուժգին երկիւղիւ և յուսով հանդերձելոց: Այլ և 'ի հասարակաց կրթարանս հանգէպ աչաց Աստուծոյ կարգելով զուսուցիչսն և զուսանողս, յանուն նորին հրամայէ առաջնոցն զարթնութիւն և զնախանձ և զօրինակս բարեաց, և վերջնոցն զհնազանդութիւն և զմանասիրութիւն, որով և աներկեան երաշխաւոր կայ վարուց նոցին և երկասիրութեանն և յառաջագէժ զարգացման: Եւ ուրանոր ոչ ժամանեն աչք ուսուցչին, անգանօր հսկեն կրօնք՝ որպէս զամբար իմն անշէջ և լուսավառ որ լուսաւորէ զալս ներքինս և խաւարինս. որով և արգելու զբազում անկղիտութիւնս և անկարգութիւնս ծածուկս՝ որք մեղկեն տակաւ զնստութիւն կարգաց և հուսկ ուրեմն 'ի սպառ եղծանեն զնոսին: Արօնք սպառնալեօքն և յորդորմամբ քաղցրացուցանէ զգփնեայ բարրս, ուղղէ զթերութիւնս, սանձահարէ զնորածին կիրս, խրախոյս տայ տկարաց, և տայ թագաւորել պարկեշտութեան և կարգաց և խաղաղութեան. որով և յայնմ հետէ իշխանութիւն գլխաւորացն դառնայ 'ի սէր հայրագործով, և ոչ ինչ անպատեհութիւն յառաջ գայ յայնմանէ: Այլ 'ի խղել կրօնական սանձուցն՝ ոչ ևս բաւական համարին հսկողութիւն և սովորական կարգք ուղղութեան, և յամենայն ուրեք 'ի վեր ելանեն շփոթութիւնք և անսաստութիւնք, ըմբոստութիւնք և ազգի ազգի ախտից խոհերք, և ճմարիտ ան իշխանութիւն գլուխ ամբառնայ: Եւ առ 'ի դադարեցուցանել զնոսին՝ հարկ լինի ձեռն արկանել յօրէնս

խիստու և դժնգակս. և առ 'ի չափու ունել զաղածրի զայն հասակ պարզմտութեան և աներկիւղ վստահութեան, պէտք լինին ընդ ըծով երկաթեաւ տալ հեծել նոցա. և տունն կրթութեան հասարակաց՝ նմանեացի այնուհետև զօրանիսա բանակաց՝ ուր անարեկ ուսանալեօք ուղղի և պահպանի հպատակութիւն: Եւ արդարեւ եթէ 'ի բաց վտարեսցին կրօնք և զօրութիւն նորա քաղցր և հզօր՝ ոչ ևս միջնաշաւիլ ճանապարհ մնացէ ընդ ծայրայեղ աղատութիւն և ընդ ծայրայեղ ստրկութիւն:

Առ 'ի տալ իմանալ ևս քան զևս զկարեւորութիւն կրօնից, տեսէք եթէ որ այն մեծ վախճան իցէ նախ նական դաստիարակութեանն. որ չէ այլ ինչ բայց վստահել վասն սպառայ ժամանակաց, և զմանուկն յարգարել և պատրաստել այր կատարեալ, և նախահոգակ խնամով պատասպարել զնա ընդդէմ վտանգաց որ յաւուր միում կարեն զրդուեցուցանել զանկործութիւն հասակին և զթեթեամտութիւն: Աղէ հայեաց ընդ պատանիս ելեալս 'ի վարժոցաց հասարակաց՝ առ 'ի ոչ ևս դառնալ անգրէն, զի անգրէն մտանեն 'ի նոր իմն ասպարէզ կրթութեան. աշխարհ ապականեալ շուրջ պատի զնոքօք, և արբուցանէ նոցա հրապոյրս պղտորս պատրանաց և դիւրընտել և ապականարար սկզբանց, և աղատութի իմն անպայման խօսելոյ և գործելոյ զմե՝ հեռի յաչաց տաղակալի հըսկողութեան. և իցէ թէ 'ի մէջ այնչափ վտանգաց զօրեսցեն ինչ մարդկային խրատք ուղղութեան փրկել զնոսա. և եթէ սիրտք նոցա մանկականք չիցեն զօրացեալ ազգու խրատութիւն կրօնից՝ ընդդէմ կրիցն յարձակմանց, և եթէ անարատ վարուց սովորութիւն չիցէ պատրաստեալ զխարիսխն փրկաւէտ՝ սակս միւրրկածուփ ժամանակաց կրից և ախտից, ոչ ապաքէն անհրաժեշտ վերահաս է նաւաբեկութիւն: Զի թէ և կրօնք չիցեն ամբարտակք ինչ անթափանցելիք ախտից խուժելոց, և սակայն հզօրագոյն է քան զայլս ամենեսեան. և 'ի տիրել միանգամ սրտի պատանեոյն՝ հարկ է նմա յառաջ քան զանձնամասն լինել ախտից՝ մարտնչել ընդերկար ընդ ծածուկ ազգարարութիւնս նորին. և յորժամ թուի թէ հեղձեալ իցէ բոլորովն՝ տակաւին կենդանի է նա 'ի խորս սրտին,

և մերթ ընդ մերթ ճիշ բարձեալ զարթուցանէ զմեղապարտն, և հոսկ ուրեմն ածէ զնա յառաքինութիւնս: Իսկ վարել զպատանիս 'ի մէջ աշխարհի առանց պարսպելոյ զնոսա կրօնական խրատութ՝ ոչ այլ ինչ է բայց վարել զնա անղեակ և անուղղեակ 'ի մէջ փոթորկալից կռակաց: Եւ Ռուսոյ փոքր 'ի շատէ խրատեալ 'ի փորձոյ և ուղղեալ զոր ապարթանէրն՝ ասէ ուրեք 'ի գիրսն « Թուէր ինձ թէ մարթիցի լինել այր առաքինի առանց կրօնից, այլ այժմ՝ 'ի միտ առի զպատրանս իմ »:

Մեծաբարբառ պանծացուցանեմք զհնարագիտութիւնս մեր, և պարծիմք իբրու դտակ և կամ՝ ընդունողք և զարդացուցիչք հեշտին և գիւրընդել յեղանակաց առ ուսուցանել ժողովրդեան զնախատարերս ծանօթութեանց մարդկայնոց. կանխեցի ասել յառաջագոյն թէ չեն ինձ կամք արդարացուցանել և կամ հերքել զկարգս ուսմանց. իմաստունն յերկար զփորձ առնու ամենայնի՝ առ ուղղապէս դատաստան բերելոյ զամենայնէ. և հաւատարիմ՝ է խրատուն՝ զոր տայ մի ոմն 'ի սրբազան գրչաց. « Զամենայն ինչ փորձեցեք զբարին ընկալարութեամբ ¹ »: Բայց որ այն դպրոց բարեյարմար իցէ մանկանց ժողովրդեան. անշուշտ այն յորմէ տեսանեմք աշակերտս ելեալն առաւել հլուս և պատկառոտս, զգաստս և վաստակասէրս և մտադիրս պարտուց պայմանին յորում են. Իսկ նիւթական և եթ յարագրութիւն գիտութեանց՝ այն օտար է 'ի բանէս. ասացից և եթ թէ չկարեմ հաւատալ պարզմտութեամբ եթէ երջանկութիւն ազգի մարդկան յառաջ գայցէ յուսանելոյ նոր և կամ նախնի եղանակաւ և կամ յամրագոյնս և կամ փութանակի զաթութայս տառից. և առանց կամելոյ մերժել ինչ և կամ առնուլ 'ի գովութիւն՝ բաւական համարիմ յուցանել եթէ պարտ է մեզ երկնչել թէ մի գուցէ փրատիցիմք վերջացեալ 'ի նախահայեաց զգուշութեանէ. և եզուկ է նորածին սերնդոց եթէ ապախտ առնիցեմք և ոչ ինչ միտ գնիցեմք թէ որչափ հանրածաւալ

¹ Ա. Թեոսաղ. Ե. 21:

յարդարի գիտութիւն և զիւրամերձ ժողովրդեան՝ նոյնչափ ևս հարկ է նմին գոլ կրօնական. զոր և կամիմ' թէ 'ի միտ տուեալ խելամառեցիք: Իլձք են ինձ անպակաս զի յաջողութիւն արդարացուցէ զակընկալութիւնս այնոցիկ որ զնորանոր յեղանակս ուսմանց ծաւալեն զպանծալիս. և զի առանց չըջագործութեան բանից բարբառեցայց, ցանկալի է ինձ տեսանել զի յամենայն կողմանս Փրանկիոյ՝ յամենայն դասս մարդկանն որչափ և անինչք իցեն և անտոհմբ՝ գիտիցեն մանկունք գրել և ընթեռնուլ. ընդ որ խընդայցեն և ամենայն պտտաթաւարաւք խմաստից՝ իբրոյ յաղթանակ իմն տարեալ 'ի վերայ ագիտութեան, և ուրախակից լիցին ժողովրդեան իբրև զիսկզբնաւորեալ է նոցա ծանօթութեանց մարդոյ խելամառել: Միայն երկիւղ է ինձ թէ մի գուցէ գիտութիւնք զսուանցեցուսցեն ինչ զնոսա, և լինիցին անձնահաճք և խռովայոյզք, և անյապ բերեալք 'ի նորասիրութիւն փասաբերս, և տժգոհք ընդ պայման կենաց իւրեանց, և մախացողք վերագունից, թշնամիք ծանրաբեռն վաստակոց, և առաւել բերեալք 'ի պարսաւադէտ բծախընդրութիւն և յրմոստութիւն. և արդարև առաւել երկիւղ է ինձ 'ի ճարակելոյ թերակատար գիտութեդ՝ որ չար ևս է քան զագիտութիւն: Եթէ կրօնասէր էր ազգդ՝ ինչ ոչ խիթայի. զի աստուածապաշտութիւն հսկէր նոցա յընթերցումն և խլէր 'ի ձեռաց նոցա զընթերցուածս ամբարիշտս և անպատկառս, և ոչ թողոյր նոցա ընթեռնուլ զայլ ինչ՝ բայց որ առաւել յորդորէր զնոսա 'ի սէր և 'ի կատարումն պարտուց իւրեանց: Բայց յորժամ անմասն է ժողովուրդն 'ի ճշմարիտ աստուածապաշտութենէ՝ երկիցուք զի մի գուցէ որ գործին է առաքինութեան՝ համարեսցի նոցա յախտս և յապականութիւն. զի յայնժամ տեսանիցէք զնոսա անյագաբար բերեալ յընթերցումն ամբարիշտ և անառակ դրոց՝ որոց շողմեղով զյօժարութիւնս նոցին զանհարթս՝ վեր 'ի վայր հարկանեն զբռնեալն 'ի սիրտ նոցա զհեշտութիւն և զամբարտաւանութիւն և զնախանձ և զծածուկ սէր աղատութեան, որով և անխրատս կացուսցեն զնոսա, և նիւթեսցեն պետութեանց վարանս և տաղնապս և անլուր դժուարութիւնս: Վարդապետութիւնք ամ

բարիչաք և նենգաւորք առաջի ընծային յաւուրս մեր ընդ բիւր կերպարանօք ունայնութեան հեշտընկալք և առհասարակ ծաւալեալք. և կարծիցէք թէ ոչ արբոյժ ժողովուրդն 'ի թիւնալից աղբերացդ: Աղէ տեսէք որ ինչ անցք անցանեն յաշխարհամուտ քաղաքիս. յոր ժամ առ սղերգութեան և կամ սակս օրինաւոր հանգըստեան մարմնոյ՝ շաբաթանայ դործաւորն յիւրոց վտատակոց, և պարապի յընթերցումն, զի՛նչ և որպիսի իցեն մատեանքն որք յածին 'ի ձեռս նոցա. բայց գրուածք ամբարիշտք և անառակք՝ որ զամենայն կիրս ախաից զգրգռեալ՝ անլսող զմանուկն գործեն, զծառայն անհաւատարիմ, զամուսինս անկղիտացեալս 'ի շարիս և զհագառակս ապստամբս՝ որպէս գիւրին է ամենեցուն զճշմարտութիւն ասացելոցս ստուգել 'ի փորձոյ: Արդ որ ինչ գործի 'ի քաղաքիս՝ գտցին նոցին նմանողք և 'ի գաւառս հեռաւորս, որպէս և տեսանեմք իսկ յաճախ օրինակս. զի ոգի ամբարշտութեան և սրբապիղծ հայհոյութեան ժանտացուցանէ զյետին դաս մարդկութեանն՝ որպէս զմիջակայինն և զբարձրագոյն: Գիտեմ՝ գիւղօրէս և անգաստանս՝ յորս շինականն 'ի բաց թողեալ առ վայր մի զբահ և զարօր՝ պարապի յընթերցումն Վրդէնի, և զամբարիշտ երգիծանան ընդգէմ՝ կարգէ հոգեորական հրահանգաց երիցուն: Եւ ոչ անմեղադրութեան պատճառս համարեսցուք մեզ զսովորոյթս բնակչաց լեռնակողմանցն Սկովաիոյ և ափանց Էլպա գետոյ. զի այն վարդապետութիւնք և եթ 'ի գէս գան մեզ՝ որ բարեյարմարք իցեն մերոյ աղգիս. քանզի հարկ է մեզ ճանաչել զանձինս որպիսի և եմքս՝ հեշտալից 'ի կենցաղս, անկարգ 'ի կարծիս, հակամէտք 'ի ցոփութիւնս, և ծովացեալք գրովք հակառակ կրօնից և տաքլինութեանց, որք և գիւրաւ յածին 'ի ձեռս ամենեցուն յընթերցումն և 'ի ճարակ: Եւ ահա վասն այսպիսւոյ աղգի խիթալի համարիմ զգիտութիւն եթէ չիցէ կրօնասէր. իսկ որ խորհին այլապէս՝ այնպիսին անծանօթ է սրտի մարդոյ: Աստուածապաշտութիւն չէ երբէք հակառակ հրահանգաց ժողովրդեան. քանզի նա ինքն հաստատեաց ըզմանկածուն զայնոսիկ ցածունս որք կոչին Եղբարք Գրիստեանեան վարդապետութեան, և զմիաբանութիւն Գեղց Գրիստեան, որք ընդ այլ և այլ անուանակոչութեամբ

պարապին 'ի քաղաքս և 'ի զիւղօրէս 'ի կրթութիւն մանկանց տնանկաց և ընդվայրասնից: Ազդ խի յերկոտասաներորդում դարու սահմանեցաւ յերրորդ ժողովն Նատերանու մի զրկել զորդիս տնանկաց յօգտից ընթերցուածոց, և զի յամենայն եկեղեցիս հաստատեսցին վարժապետք առ 'ի ուսուցանել զնոսա: Ապա ուսցի ժողովուրդն որչափ և կամի, բայց նախ քան զամենայն գիտացէ զվարդապետութիւնս հաւատոց. զի 'ի մեծագոյն պատրանս անկանի ոք որ ճգնի ուսուցանել զնոսա՝ առանց աստուածապաշտոյ յարդարելոյ զնոսա, և աղէտս չարեաց ընկերութեանն յարդարէ. զի փոխանակ զամբարս խիտ առ խիտ լուցանելոյ առ 'ի փարատել զհաւար, ջահս վառեալս պատրաստէ՝ յորոց հրդեհ բոցածաւալ մարթի բորբոքել:

Այլ թերևս համարիցի ոք զի բանք քահանայի իցեն ասացեալքս և թշնամոյ ազատամիտ կարծեաց և վարդապետութեանց: Եւ զիւրդ. ոչ ապաքէն վարդապետութիւնքդ այդոքիկ 'ի հարիւրոց ամաց հետէ քարոզեալք՝ լի և պատարուն 'ի հայհոյութիւնս, 'ի դայթակոյութիւնս, 'ի մծղնէութիւնս և յանձնասպանութիւնս և յազգի ազգի չարիս վրդովիչս կարգաց ընկերութեան, անհանդուրժելիք են կրօնից, որ պարծի ևս լինել նոցին թշնամի և հակառակորդ: Ուր ընդհակառակն պաշտպան կայ նա ազատամիտ վարդապետութեանց՝ յորս փայլեն մեծարանք և սէր առ էութիւնն աստուածային, և սէր որդիական և նուիրումն անձին վասն բարւոյ իւրոց նմանեաց. հնազանդութիւն կարգաց հասարակաց՝ որ պահպանեն զանդորրութիւն և զազատութիւն և զերջանկութիւն ամենեցուն. այսպիսեաց աստի բարեկամք են կրօնք. նա նոքին խի վարդապետութիւնքդ են էութիւն կրօնից: Զի իմաստասիրութիւն առանց կրօնից աղիտաբեր միշտ եղիցի ժողովրդեան. և միայն յաւուրս մեր առաջինն զգրօշ ապստամբութեանն բարձրացոյց ընդդէմ վերջնոյս, կոչելով առ իւր զամենայն ազգս կրից բուռն մոլեգնեցոյ. և գիտակ էք թէ որպիսի քանդմունք գործեցան 'ի բարոյական և 'ի քաղաքական աշխարհիս: Աղէ, անցէք ընդ վէպս ազգաց և տեսանիցէք զի ամենայն օրէնսդիւրք և բարեբաղք ազգի մարդ-

կան իմաստասէրք՝ կացին կրօնասէրք, և արդարեւ բարեկամք և մտերիմք իմաստասիրութեան և աստուածսիրութեան կացին արքն այնոքիկ գերահանձարք, որ 'ի յեփն դարս դռոյթ ետուն ազգի ազգի ծանօթութեանց մարդկայնոց, և հարկ է ամբարհաւածութեամբոյ խոնարհել անկանել առաջի նոցա. 'ի սոցա համարի էին Պազոն և Վարդեսիոս և Բասգալ և Գալիլէոս և Վոպերնիկոս և Նէյսնից և Նեոտոն: Եւ զնաբգ յանդգնեցի որ ասել եթէ կրօնք խափան իցեն զարգացման մտաց՝ յորժամ գիտեմք քաջ զի գերագոյն հնարագիտութիւնք մտաց մարդոյ՝ ծնունդք են գերահանձար արանց և կարի իսկ կրօնասիրաց:

Այլ արդ անցից յերրորդ առաջարկութիւնս՝ այս է զի առ 'ի լինել գաւառիարակութեանն կրօնական, 'ի ձեռս կրօնասէր արանց հարկ է զնոյն աւանդել:

Գ.

Դաստիարակութիւն առ 'ի յինկ կրօնական, հարկ է յանձն առնել զնա արանց կրօնասիրաց .

Այնչափ է զաչացու կուրութիւն մերոցս ժամանակաց զի զգիտութիւն եթ բաւական համարի յամենայնի, իսկ զկրթութիւն առ ոչինչ գրէ ամենեւին. վասն որոյ և ամենայն հնարք հնարեցան լուսաւորելու զմիտս՝ առանց զսիրտս յարդարելոյ, և այնպէս իմն համարեցան զի 'ի տալ անդ նախկին հասակին զսկզբնական ծանօթութիւնս ինչ համարողութեան և արուեստից և լեզուաց հնոց և արդեաց, և բնական մտկացութեանց, չմնայ այլ ինչ առնել սակա մարդոյ և սակա գերդաստանի և ընկերութեան: Եւ ոչ կամեցան 'ի միտ առնուլ եթէ մարթ է սրտի մնալ 'ի յողջողջ տկարութեանն՝ նաեւ 'ի խռան անդ հանրածաւալ և ազգի ազգի ծանօթութեանց. և զի չէ բաւական մշակել եթ զմիտս՝ թէ ոչ զօրասցին և կամքն և պատապարենցին 'ի բաղնմանէ ակտից. և զի զգէնն զօրա-

ւոր անդանօր խնդրել արժան է՝ ուր էն, այսինքն 'ի կրօնիս:

Բայց ոչ համարիմ ինչ այսու եթէ զկրթութիւն հասարակաց աւանդել արժան իցէ 'ի ձեռս ժառանգաւորաց եւթ, որ թէ և բարւոք յոյժ, այլ դժուարին առ 'ի գործ դնել. միայն զայն կամք են ինձ ցուցանել զի յերկս յեալին դարս յորս սլայծառացաւ արդի աշխարհս Եւրոպայ՝ դաստիարակութիւն առ հասարակ յանձն էր վիճակաւորաց. և զի եթէ միտ դնիցեմք բազմութեան ականաւոր արանց՝ զորս վարժեցին նոքա 'ի գիտութիւնս և 'ի դպրութիւնս, յատենակալութիւն և յառաջնորդութիւն զօրաց և 'ի ղեկավարութիւն սեւտութեանց, հարկ է խոստովանել եթէ և կարի հանճարեղք էին նոքա յուզլութիւն հանճարոյ և 'ի զարգացումն ընդարդոյս բարեմասնութեանց աշակերտաց իւրեանց. և զի փորձ հանդիսիցն յազմահարեալ նկուն առնէ յայսմ զայսպանողս նոցին:

Բայց յառաջիկայս զայն եւթ կամիմք ցուցանել եթէ դաստիարակք և մանկածուք, յորմէ դասէ և իցեն, սարա է զի իցեն որք բարեպարիչաք, զի և կրթութեան նոցին բարեպաշտօն իցէ և երկիւղած: Քանզի և զինչ իցէ զոր կրօնս ձայնեմք և զոր կամիմք տպաւորել 'ի հոգիս մանկանց. միթէ արտաքնայարգաբ' ինչ ծանօթութիւնք հարեանցիկք և անպտուղք. և ոչ բնաւ. այլ հաստատուն գիտութիւն հաւատոց և սովորոյթք կանգալեալք և բնակացեալք, և փրկիւնդաւապարտիք հաւատարմութեամբ սրահալանեալք, մեծարանք սուրբ օրինաց աւետարանի և հնազանդութիւն իշխանութեան այնոցիկ որոց յանձն է ուսուցանել զնոսին: Քանզի առանց հաւատոց սահեալ անկանի մարդ 'ի կարծիս սնտախ՝ որք չունին ազգեցութիւն 'ի վերայ զգայութեանց և վարույ. և առանց ստեպ վարժից՝ ոչ 'ի խորս սրտի իջանեն հաւատք, և յետ սակաւուց անհետանան: Իսկ առանց պահպանութեան պարտույ՝ մտացածին ինչ ցնորք աննիւթականք մնան 'ի միտս և ոչ այլ ինչ. և զանցառութիւն պահպանութեան աւետարանական օրինաց՝ պատրուական զբարեպաշտութիւնն գործէ. և առանց հնազանդութեան իշխանութեանն տատանեալ տարուբերի յախտից և 'ի հաճոյից իւրաքանչիւրոց: Արդ այս ա-

մենայն՝ որոյ ազգեցութիւն չգօր է և անջինջ 'ի մանկտին, և որ բարեպաշտօն գործէն զգաստիարակութիւն՝ ոչ յայլ ուրեք գտանին բայց 'ի խնամա և 'ի հրահանգս և յօրինակս մանկածուի, որ անկեղծ կրօնասէր իցէ:

Չէ շատ վարկաբարաղի ուսուցանել մանկանց զկրօնըս, այլ և կարեւոր՝ ախորժ և սիրելի ընծայել զնոյն, և 'ի կատարումս պարտուցն փութացուցանել. արդ զխորդ նախանձ բերցէ որ 'ի ապաւորել զնոյն 'ի հոգիս աշակերտացն՝ յորժամ ինքն զիրի իցէ յայնմանէ. և զինչ չա՛հ նմա 'ի համոզակեր ընկելոյ այլոց յայնոսիկ՝ զորս ինքն առասպէլեաց սակի համարի՝ 'ի նոյն կարգի դասելով զխորհուրդս քրիստոնէութեան ընդ զիցարանական վէսս Յունաց և Հնդկաց. զի համոզակեր մօօք խօսի որ զայնոցիկ ևեթ՝ զորս ճմարիտս լինել հաւատայ, և եռանդեամբ՝ զորս սիրէ, և տենչմամբ՝ զորս զգայ յոնձին: Արդ զխորդ կարացէ բարբառել ինչ յօժանդակութիւն կրօնից՝ որում չհաւատայ. և եթէ առ հարկէ ևեթ վայելութեան խօսեացի ինչ՝ չթուիք նորա պաղեալ թոթովեացեն. և երանի՛ թէ ոչ մասնաւոր լիցին բանքն անկրօնութեան սրբախն: Եւ համարիցիք թէ կարիցէ ընդերկար ծածկել զվառթար կարծիս իւր յամենադնին աչաց չարաճճի մանկաւոյն, յորոյ միջի կայ հանապաղ. քանզի և ամենեցուն յայտնի է թէ քանի՛ հարիմաց ճարտարութեամբ 'ի վերայ հասանեն մանկունք թերութեանց և ախաից այնոցիկ որոց տեսուչքն են գաստիարակութեան նոցին. մինչև աներկմիտ կարեմբ ասել առանց չափազանցութեան բանից եթէ քան զամենայն լրաեսս աշաւուրջք են. և առ 'ի յայտնել զանհաւատութիւն որ բռնեալ է 'ի խորս սրտին՝ բաւական է մի միայն խորհրդածութիւն կամ բան կամ ժպիտ կամ շարժում կամ լուութիւն անձնապա՛հ. և համբարեացէ մանկաին 'ի միտս որ ինչ միանգամ կասկածաւոր առնեն զհաւատս մանկածուին. և քանի՛ աղետաբեր է զիցի նոցա յայտնութիւնս այս մահաուիթ:

Իսկ յորժամ տեսցեն զի յընթացս գաստիարակութեանն նախագահ բազմին կրօնք, և մեծարոյ ընծային խորհուրդք նորին և պատուէրք, տաճարք և արարողութիւնք և պահպանութիւն պատուիրանաց՝ սրբ.

տի մտօք ընդունելով զնոսին, յայնժամ խանդաղա-
տին սիրտք մանկաւոյն, և 'ի մատաղ հասակի անդ՝
գիւրաւ ընկալուէ լինին քաղցր և գոլորիկ ազդեցու-
թեանցն, և առաւել զհետ երթան իշխանութեան և
ազդեցութեան սրաին քան տեսութեան մտաց և փաս-
տից: Բայց յորժամ կրօնք՝ թէ և չիցեն արտաքսեալ
'ի տանէն յորում բնակեն, այլ ներելի և եթ համա-
րին և ոչ պատուելի. և սուղ վայրկեանք շնորհեալք
նմին յակամայս՝ արգելք և խափան թուին լինել օգ-
տակարագոյն ևս զբաղանաց. և կատարումն կրօնա-
կան ինչ պարտուց տաղտկութեամբ և ցնդմամբ մտաց
վճարիցին, և համառօտ ասել՝ յորժամ ակներև տե-
սանիցի թէ առ երեսս և եթ և առ մարդահաճութեան
կատարին պաշտամունք քան թէ համոզակեր մտօք,
յայնժամ ապա վճարեալ է ամենայն, և կորուստ ան-
հրաժեշտ 'ի վերայ հասեալ կայ կրթութեան ման-
կուոյն, և աղիտաբեր է նմին. և կրօնք ոչ միայն ոչ ա-
խորժելի և սիրելի ընծայեսցին նմա, այլ և տաղտկա-
լի և արհամարհ, որով և անդէն թօթափեսցէ զուծն
զայն որ առելի թուի նմա և ծաղու արժանի:

Ապաքէն կարի հեռի է 'ի մէնջ հակառակորդ հան-
դիսանալ գիտութեանց և դպրութեանց, և ձեռնթափ
առնել զորս վաստակինն 'ի զարգացումն նոցին, և ընդ
վայր ժամավաճառութիւն համարել զպարապելն 'ի
նոսին. ոչ ահաւանիկ քան զայլ ամենայն դասս քա-
ղաքացեաց՝ 'ի քահանայից ելին կանգնեցան յաշխար-
հիս գրագէտք անուանիք, ճարտարախօսք ականաւորք
և իմաստունք նախաթողք: Բայց սակայն և ամենայնի
սահմանք են, և ժամանակ է ամենայն իրաց. նա և յա-
ւուրս անդ Պետաւիոսի և Ժուզանսիի, Սանթէօյլի և
Քոմիլի, Ռասինի և Պուալոյի, Պոսիւէի և Ֆենելոնի,
Մասիյոնի և Լա Պրիւէրի, կարծեմ՝ եթէ կարի քա-
ղազմուտք էին լեզուացն Հոմերի և Դեմոսթենեսայ,
Կիկերոնի և Վիրգիլիոսի. և առ նմին քաջ գիտէին
և զճոխութիւն և զգեղեցկութիւն փրանկական բար-
բառոյն 'ի յայտ ածել. և սակայն 'ի ժամանակն յայ-
նոսիկ կրօնք գողցես ոգի և հիմն էին դասախարակու-
թեան, և գիտէին լծորդել զպարտս կրօնից ընդ բանա-
սէր հրահանգաց. նա և անկասկած ողջմտութեամբ
համարէին եթէ 'ի մաքրել զնորհուրդս սրտից և 'ի

լնուլ զհոգիս 'ի գեղեցիկ ազգամուհս՝ կրօնք առաւելուին զընդաբոյս կորով մտաց և զգօրութիւն հանճարոյ: Ապա ամենայն դաստիարակ որ առանձինն և որ հրապարակական, որում յանձն է կրթութիւն մանկաւոյն, եթէ ոչ նախամեծար յամենայնի համարեսցի զկրօնս, և զսակաւ վայրկեանս նուիրեալս նմին յապաւել հնարեսցի, այնպիսին պատրէ զյոյս դերգաստանաց, և անարժան է պատուաւոր բարձին, զի արուեստ իմն համարի յաչս նորա այն ինչ՝ որ ազգ իմն է քահանայութեան:

Եւ ոչ դարձեալ իբրև զմի 'ի անտեսութեանց իրաց հասարակաց արժան է համարել զդաստիարակութիւն: Քանզի զինչ խնդրելի է յառնէ որում յանձն է հաւաքումն տրոց հասարակաց, բայց եթէ աչալըրջութիւն, ճշգրտութիւն և հաւասարութիւն. և եթէ ոչ անպարսաւ որ իցէ 'ի վարս և կրօնիցն անխոյթ, ցաւալի է արդարև և այսպանելի, բայց սակայն կարէ լնուլ անվրէպ զպարտս պաշտամանն: Իսկ որում հաւատացաւ պաշտօնն պանծալի յարդարելոյ զմիտս և զսիրտ մանկաւոյն՝ մի երբէք մոռասցի այնպիսին զի հարկ է նմա տիպար և առաջնորդ լինել նոցա իմաստուն վարդապետութեամբն և զգօն գնացիւք. վասն որոյ և ամենայն առաքինութիւնք պարտք են իւրոյ պայմանին: Գիտեմ և ես զի դժուարին իմն է գտանել միանգամայն զամենայն զգեղեցիկ բարեմասնութիւնս. այլ ես ցուցի զկէտ նպատակին առ 'ի գուն գործելոյ հասանել յայն. ժամանել անգր՝ կատարելութիւն է, իսկ նկրտել յայն՝ պարտք անհրաժեշտ: Ապա սասցուք անկասկած 'ի պատրանաց՝ եթէ սերկեան ազգս յաւելցէ զապականութիւն սերնդոցն անցելոյ, եթէ 'ի դաստիարակութեան մանկաւոյն ուշ ունիցիմք միայն ուսումնական և բանասիրական հրահանգաց, եթէ ծաւալել միայն ճգնիցիմք զուսաւորութիւն՝ որով գիւրին է զեղծանել, և ոչ առնթեր նմին կարգիցեմք զհօր դարմանսն՝ զառաջս առնլոյ չարեացն, և եթէ ոչ ջանայցեմք ճարակ մտաց մանկաւոյն շնորհել զկրօնական վարդապետութիւնսն որ նեցուկ ամրութեան են վարուց և ընտանի և քաղաքական առաքինութեանց. զի 'ի լինել այսպէս՝ Փրանկիա ոչ միայն ոչ յարուցեալ նորոգեսցի յաղետից չարեացն,

այլ և ևս ապականեացի 'ի խմորոյ ամբարշտութեան և ամենայն տխտից որ ծնունդք են նորա: Արտաքնա-
յարդար եւթ պաճուճանք՝ տացեն պատրողական
ինչ ակնկալութիւնս յուսոյ, բայց յետ սակաւուց
ակներեւ տեսցի եթէ թմբբութիւն իմն մահաբեր սո-
ղակեալ է 'ի մարմին ընկերութեանն՝ յայնմ իսկ թե-
րէ՝ յորմէ ակն ունելի էր կենաց և քաջողութեան:

Եւ չիցեն այսոքիկ պաաճառքս բաւականք՝ պինդ ու-
նեւ զկրօնից. բայց ցաւէ ինձ ասել զի փոխանակ ուխ-
տիւք ցանկանալոյ այնմ՝ իբր 'ի թշնամոյ զգուշա-
նամք, և ծաւալումն նորին խէթս ազգէ մեզ կասկա-
ծանաց, և երկուցեալ վրդովմք 'ի տես ճգանցն զոր
գործէ նա առ 'ի յառնել և հանդէս առնել առաքի-
նութեանց՝ զորս հրամայէ սակա բարւոյ մարդկու-
թեանս. և անխաղաղասէր ոգւով լրտեսեմք զցնացս
նորա՝ իբրու զխլրամունս ճամբարի թշնամեաց որ 'ի
ծագս սահմանաց աշխարհիս արշաւել սպառնացի:
Եւ ուսալ՝ անիրաւ խէթքս կասկածանաց. միթէ ի-
ցեմք 'ի ժամանակսն յորս ժառանգաւորք եկեղեցւոյ
հօրք էին մեծութեամբ և փառք, և ազդեցութիւն
'ի քաղաքական՝ խիթալք էին ժամանակաւոր իշխա-
նութեան: Այլ և կարի իսկ 'ի հակառակէն հաւա-
նեալ եմք, տեսարք. այլ ընդ պատրուակաւ ցնորական
ինչ երկիւղի 'ի պաշտամանէս մերմէ՝ քօղարկել կա-
մին զատելութիւնն ճմարիտ զոր բերեն հակառակ
կրօնից: Քանզի գոյ 'ի միջի մերում՝ ազգ մի անձնա-
հաճ ամբարշտաց, ազգ անխաղաղասէր և նախանձընդ-
դէմ՝ ամենայն իշխանութեան որ ոչ իւր իցէ, որ 'ի
միջի սառնասառոյց անխորութեանն գոչէ և ձայնէ
չիջուցանել զհուրն մոլենախանձ, և վայրագ կատա-
ղութեամբ ընդդէմ բողոքէ իշխանութեան կրօնից՝
առ 'ի հաստարմատ առնելոյ զիւրն պետութիւն. ազգ
անուղղայ՝ զոր չկարացին խելաբերել երեսուն ամբ
թշուառութեանց և աղետից, որ տեսնէ՝ և ոչ 'ի միտ
առնու զտեսչութիւնն Աստուծոյ ոչ 'ի պատուհասն
և ոչ 'ի պարգես, և միւսանգամ պեղէ աներկեան ըզ-
խորխորատ չարեաց ուր գահավէժ անկցին անդրէն
ընկերութիւն և կրօնք. ազգ չքօալի՝ անքնգունակ հը-
զօր ճմարտութեանց, որ անգէտ է առաւել զոր կա-
մին քան զոր չկամի, և երկնչի անկեղծութեամբ խոս-

տովանեւ անձամբ անձին զկարեւորութիւն կրօնից, և սակայն և մերժ ընդ մերթ յերազէ հաւատա ինչ առանց քահանայութեան, և քահանայութիւն առանց իշխանութեան 'ի վերայ մտաց մարդոյ՝ որ անօգուտ ինչ է ամենեւին. ազգ անձնահաճութեամբ փքացեալ, և երկրպագու իւրոց մտացածին կարծեաց, որ զինքնահնար դրութիւնս իւր կամի փոխանակել ընդ փորձ հանդիսից դարուց ժամանակաց. և պատրաստ ձեռն արկանել 'ի նոյն մոլորութիւնս՝ առ 'ի յանդերձ 'ի կատարածին 'ի նոյն ազէտս արկածից. և որ յեցեալ 'ի դերբուկս աւերակաց սեղանոյն և աթոռոյ արքայութեանն տապալելոյ՝ գոչեացէ 'ի ձայն ցնծութեան. Կորիցէ տէրութիւնն միահեծան, կորիցեն կրօնք քրիստոսականք, շատ է զի յաղթանակ կանգնեացեն դրութիւնքս մեր: Բարեւոք է, այլ ներեսցի ինձ տաւ առ նորասիրացդ ջոկ. համարեցայց առ վայր մի լլուսն լեալ ըզձիցդ, տաճարքս մեր ամայացեալք, և պաշտօնեայք կրօնիցս մերկեալ յիշխանութենէ, և հաւատք քրիստոսականք ջնջեալ 'ի սպառ, և աշխարհս բովանդակ չըջեալ յազանդս աստուածեանց և անաստուածից. և դուք վարդապետք նոցին և ուսուցիչք, ահա ազգս համօրէն յիմաստութիւն ձեր ապաւինեալ. աղէ փորձ փորձեցէք դրութեանցդ. այլ կարծեմ 'թէ ոչ կամիցիք թողուլ զնա մնալ առանց կրօնից: Ճանաչիցէք զոք օրէնսդիր ընդ բովանդակ տիեզերս՝ որ զանաստուածութիւն համարեալ իցէ իբրուհիմն ընկերական աշխարհիս. ապաքէն և ամօթ ձեզ համարիցիք 'ի քարշ գնալ ընդ հետս մատենադրաց ոմանց ստորայնոց յետին ժամանակացս, որոց առնուանք ոչ 'ի սպառ 'ի մոռացօնս անկան սակս այլանդակութեան և եթ կարծեաց իւրեանց: Ապա հարկ է զի կրօնք ինչ անթերի 'ի դուրս ելլեն 'ի խելապատակէդ, քաջայարմար ծանօթութեանց մերոցս ժամանակաց՝ որպէս և ասէք. և յանդիման արասջիք զինքնահնար հանգանակդ և զխրատս ուղղութեան և զկարգըս պաշտամանց. բայց համարիցիք եթէ հանգանակ շարժիչդ լաւ ևս հնազանդեցուցէ զմիտս մարդկան՝ քան զհանգանակ հաւաքոյ մերոց՝ որ տայ մեզ դաւանել զԱստուած արարիչ, և զկեանս հանդերձեալս. կարծիցէք եթէ իմաստասիրական պատուէրքդ աղ-

գողագոյն ևս իցեն 'ի սիրտ մարդոյ քան զպատուի-
րանս Աստուծոյ՝ որ հրամայէ յանուն նորա սիրել
զնմանիս մեր, և մեծարոյ համարել զկեանս նոցա և
զիրաւունս և զհամբաւ բարեաց, յորս բովանդակին
ամենայն պարտք մեր անայինք և քաղաքականք: Հա-
մարիցիք եթէ գրութիւն կրօնիցդ առաւել հզօր իցէ
'ի սանձահարել և 'ի մխիթարել և 'ի քաջալերել ըզ-
մարդիկ, քան զքրիստոնէութիւն իւրով մեծարոյ
վարդապետութեամբքն և սրբութեամբ պաշտամանց
և անմահութեամբ ակնկալութեանցն: Նա զի և ոյք
իցէք դուք 'ի տալ օրէնս մարդկան, և յորոյ անուն
պատգամաւորիք: Յետ միանգամ նենգաւորութիւնս
համարելոյ զաստուածայինն յայանութիւն անշուշտ
ոչ յաւակնիցիք ընծայեցուցանել զձեզ իբրու աս-
տուածազգեցիկս ոմանս և առաքեալս յերկնից և պատ-
գամաւոր յաստուածակոյս կողմանէ: Զի՞նչ ապա,
յանման Բանի խօսիցիք, այլ զինչ պատասխանի տայ-
ցէք եթէ ասիցեմք ձեզ եթէ բանդ այդ որ ընդ ամս
երեսուն հիմն 'ի վեր տապալեաց զաշխարհս՝ յիմա-
րութեան բերէ զկերպարանս: Դարձեալ անսխալ
ինչ իցէ բանդ ձեր, ոչ այլ իբրեւ զիմն սահմանաւոր
և տկար. ուր իցեն ապա իրաւունք ձեր 'ի հնազան-
դեցուցանել զմիտս մարդոյ: Ապա առանց առաքելու-
թեան և առանց իշխանութեան պատգամաւորիք, և
առհասարակ քրիստոնեայք և օտարք ծաղր արաս-
ցեն զկրօնդ ձեր: Եթէ ճանաչէիք զսիրտ մարդոյ՝ ապա
գիտէիք եթէ ոչ կարծեօք՝ այլ հաւատովք յօրինին
ազանգք կրօնից, և զի չէ տուեալ ձեզ կարողութիւն
հաստատելոյ զհաւատս զայսոսիկ: Օն անգր. ամե-
նայն գրութիւնք ձեր ոչ յայլ ինչ յանգիցին բայց
եթէ յոմանս՝ 'ի փրատարեր անաստուածութիւն, և
յայլ՝ յանօգուտ գէն աստուածեան, և 'ի Ժողովուր-
դն առհասարակ՝ 'ի մնոտի պաշտամունս օտարա-
խորթս, յամենայնի վրդովումն և աղմուկ շփոթի 'ի
մէջ ածելով, և ոչ ուրեք զճմարիտն ազատութիւն:
Նզնակ փրանկիոյ, եզնակ և Եւրոպայ՝ եթէ 'ի սուտա-
նուն լուսաւորութիւնդ վստահացի. զի յայնժամ
վախճան հասեալ է ընկերութեան: Այլ չեն ինձ
կամք աստանօր անձնամատն լինել 'ի նսեմական նա-
խադրացութիւնս. յաղթեցին հաւատք և յաղթեցեն

միշտ յերջանկութիւն մարդոյ. յաղթահարեաց նա
զհալածիչս իւր և զազգս խուժադուժս, արդ մնաց
նմա տանել յաղթանակ նոր և դժուարագոյն՝ սար-
տելով և զխմաստական խաբէպատիրս: Եւ Աստուած
Սրբուհւոյն Կլոսիլդայ և սրբոյն Լուգովիկոսի, և սըր-
բոյ վկային Լուգովիկոսի և Եղիաբեթի՝ տացէ կրօնից
զնորս զայս յաղթութիւն, և ի հաստատել անդ զհա-
ւասս ի միջի մերում՝ հաստատեսցէ և զպետութիւնն
միահեծան:

ՅԱՂԱԳՍ ՈՒԽՏԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒ-
ԹԵԱՆ

Ի սերկեան բանախօսութեանս առաջի կայ մեզ,
տեարք, ՚ի լըումն ամէլ խորհուրդ մի մտաց՝ որոյ կա-
րևորագոյն կցորդութիւն է ընդ կրօնից. նա մանաւանդ
և ընդ բազանգակ իսկ ընկերութեան մարդկան, եթէ
սաոյգ իցէ զօգն այն անխզելի որ ընդ մէջ ընկերու-
թեան և հաւատոց՝ որում անշուշտ հաւատայր օ-
րէնադէտն այն որ ստաց զբանս զայսոսիկ բազում ան-
գամ յեղյեղեալս. « Սքանչելի իմն է զի կրօնք քրիս-
տոսականք որ թուէր զերջանկութենէ հանդերձելոց
կենաց և եթ հոգալ, նոյն ինքն նիւթէ և զերանութիւն
մեր յաստիս ¹ » : Արդ առաջի կայ մեզ զուխտէ քա-
հանայութեան արկանել ճառս առաջի ձեր, և պաշտ-
պան կալ նմա ՚ի զըսարտութեանց և ՚ի նախատանաց
թշնամեաց իւրոց, և յանդիման կացուցանել զիսկու-
թի նորա յաչս այնոցիկ՝ որ անդէտք իցեն այնմ բայց
ոչ և ատեցողք. և ցուցանել ամենեցուն զի պայմանս
այս կենաց որ սրբագոյն է յաչս կրօնից, նոյն ինքն
օգտակարագոյն է յաչս բանի : Այլ յորժամ խոր-
հուրդք ՚ի միտս անկան պաշտպան կալ առաջի ձեր
քրիստոսականս քահանայութեան, անդէն նախա-
տես իմն լինէաք եթէ թերևս նախանձաւորութիւնս
մեր յայսմ՝ ոչ անկեղծ և անշահախնդիր թուեսցի ո-

1 Մանգէսքիէօ. Ոգի օրէնաց. զերբ ԽԳ. զԼ. Գ :

մանց, և զի մեղադիր թերևս ընկիցին մեզ եթէ առ մը-
տաճաճութեան պայմանի վիճակիս, և ՚ի բնակարժեաց
դաստիարակութեան ՚ի նոյն բերիցիմք: Այլ արժան
ինչ էր մեզ յետս նաճանջել ՚ի խորհրդոցս սակս եր-
կիւղիս այսորիկ. և ոչ բնաւ. զի զինչ ազդեսցեն մեզ
բանք անխորհուրդ արանց՝ եթէ ճշմարտութիւն ՚ի
մեր կողմն է, և եթէ ակնկալութիւն է մեզ զդալի ըզ-
նոյն դործել և ամենայն ողջամտաց, անցանէ մտաճա-
ճութիւն և ճշմարտութիւն մնայ յաւիտեան: Կա զի
և անկաւոր է զի այր իւրաքանչիւր զիւրոյ արուես-
տէն ճառիցէ, որ զի քան զայլս քաջածանօթ է այնմ,
որպէս թիւրենի անկ էր զզինուորական արուեստէն
գրել, և Տ՝ Ակէսսոյի զգատաւորութենէ և Մասիյոնի
զքաճանայութենէ. զի ո՞րք առաւել քան զպաշտօ-
նեայն սեղանոյ գիտիցէ զվսեմութիւն պաշտամանց նո-
րա, և զազգեցութի նոցին ՚ի սիրտս մարդկան՝ ՚ի խա-
ղաղութիւն ընտանեաց և յանդորրութի ժողովրդոց:

Ապաքէն պատասխանատուութիւն նորա յաղթա-
կան՝ ՚ի վարս անդ նորին ինդրելի է, և նորա պարտք
են անպարտաւ քաղաքավարութեամբն կարկել զբե-
րանս հակառակորդացն, բայց յորժամ իմաստասի-
րութիւն ստապատիր՝ չաեսանել կեղծաւորի զբազ-
մաց ՚ի նոցանէ զառաքինութիւնս, և ստուարացու-
ցանէ զվրիպանս ինչ այլոց, և յերեսս հարկանէ ուխ-
տի քաճանայութեան զամօթալից Խիտս ոմանց որոց
զանձամբ արկեալ էր զքաճանայութիւն. եթէ բա-
ղում անգամ յանգիմանին քաճանայք իբրու ապա-
կանիչք խղճի մտաց, և նենգաւորք՝ որ առ շահու ան-
ձանց չարաչար վարիցին զիւրահաւատութեամբ ժո-
ղովրդոց, և եթէ այս ամենայն չարախօսութիւնք գրոշ-
մեալք ՚ի գիրս բարձրագունիցն դասու մերոցս ճար-
տարախոհից՝ արձագանգս կրկնեցին յամենայն ազգս
մատենագրութեանց, և ամենուրեք ծաւալեալք հա-
սին մինչև յականջս ժողովրդեան, ապա զինչ զար-
մանք իցեն եթէ առեւութիւն և խէթք կառկածանաց
ճարակեալ իցեն ընդդէմ ուխտի քաճանայութեան:
Արդ թէպէտ և ոչ կամիցիմք պաճանջել յետս զյա-
ռաջամասնութիւնսն ժամանակաւորս՝ որ ոչ յաս-
տուածային սահմանագրութեանց պատկանին քաճա-
նայութեան, սակայն ո՞չ ապաքէն հարկ ՚ի վերայ

կայ վերամբառնալ զնա յառաջին մեծ վայելուծիւնն
և 'ի պատիւ մեծարանաց, որոց կորուստ փասէ մեծա-
պէս կրօնից, և աղիտաբեր է ժողովորդեան:

Արդ յառուր յայսմիկ՝ յորում Գաղղիականս ե-
կեղեցի անցեալ ընդ երկար և ընդ դժնդակ աղէտս
չարեաց՝ սիրելագոյն ևս ընծայելոց է, ո՞րք անմասն
համարեսցի 'ի կանխակալ կրից՝ 'ի չկամելն ունին դը-
նել բարեհաճոյ իմն և մտադիր լուծութեամբ բանից
քահանայի որ զուխտ քահանայութեանն պաշտպա-
նել յանձին կալեալ է. զի հակառակուծիւն այդ-
օրինակ կարի օտար ինձ երևի յարգարուծենէ և յի-
մաստութենէ: Եւ զի՞նչ, միթէ խուժագուժք ոմանք
իցեմք մեք 'ի միջի ձերում և օտարախորթք. միթէ
ուխտ քահանայութեան հատուած ինչ օտարաց իցե-
բունութեամբ կամ նենդութեամբ ոսկոսկեալ և բնա-
կեալ յաշխարհս. ո՞չ ասպքէն որդիք են նորք և եղ-
բարք և արենակիցք և բարեկամք այլոց Փրանկաց.
ո՞չ և բազումք 'ի ձէնջ՝ 'ի նոցանէ ընկալան զնախկին
հրահանգս դասախարակութեան: Քանիք 'ի բազմա-
ծիւ ունինդրացս կապեալ կան զօգիւ բնութեան և
արեանառու ազգակցութեանն, և առ երախտագի-
տութեան և մտերմութեան ընդ վիճակաւորաց եկե-
ղեցւոյ, որք պատուով իշխանութեանն և կամ հան-
ձարով մտաց և առաքինութեամբքն, և վաստակով-
քն զոր վաստակեցին՝ նեցուկ և փառք են և միսիծա-
րութիւն իւրեանց տոհմին: Այլ յառնուլ անդ 'ի գո-
վութիւն զուխտ քահանայութեանն, և 'ի հռչակել
անդ զառաքինութիւնս այնոցիկ որք յաւելին նմա
փառս, ոչ լուցից և զխառս այնոցիկ որ յանարգանս
եղեն նմին. այլ ասացից ձեզ զճմարտութիւնն ան-
սղատրդակ առանց աւելազանցութեան և առանց տը-
կարութեան. այլ 'ի դնել անդ դէմ ընդդէմ իմաստա-
կութեանն՝ զուղղամտութիւն, ատելի զրպարտու-
թեանց՝ զանկեղծ տեսութիւնս մտաց, զաղփաղփուն
վկայութեանց՝ փաստս անհերքելիս, ցուցից ձեզ եթէ
քրիստոսական քահանայութիւն քան զամենայն հաս-
տատութիւնս որք կացին յաշխարհի՝ օգտակարագոյն
է ազգի մարդկան, ընդ որ յուսամ հաւանեցուցա-
նել և զձեզ. վասն որոյ ցուցից նախ զօգտակարութիւն
որ 'ի նմանէ, և տպա 'ի քնին առից զարախօսութիւն
սըն որ զնմանէ:

Ա.

Երբ քան զամենայն հաստատոյրիւնս փրկաւետա-
գոյն է ազգի մարդկան քահանայոյրիւն.

Թէ կամեցեալ էր իմ նկատել զքահանայութիւն
ըստ գերազանցութեան պաշտամանն՝ ապաքէն ասէի
եթէ քահանայն զոհարար նորոյ ուխտիս՝ կոչեցեալ
'ի մատուցանել զպատարագն գերահրաշ, անձին իսկ
արժանապատուութեամբն ընծայէ անբաւ մեծվա-
յելութեանն Աստուծոյ զարժանաւոր մեծարանս, և
հաշտարար կացեալ երկնից՝ իջուցանէ օրհնութիւնս 'ի
վերայ աշխարհիս. և զի նա ինքն է աւանդապահ աս-
տուածային շնորհացն՝ զորս և բաժանէ ըստ իւրա-
քանչիւր հասակի. սրբացուցանէ զմանուկն 'ի խան-
ձարուրս, որպէս և զալւորն յեզր գերեզմանին. նա
ինքն է դարձեալ պապամաւսոր Յիսուսի Քրիստոսի
առ մարդիկ, որ և քարոզէ զաւետարաննորին առաջի
Թագաւորաց և Ժողովրդոց, և յամենայն տեղիս երկրր.
պապուս նմին յարդարէ հոգւով և ճշմարտութեամբ,
և իբրեւ զնոր ոմն Մովսէս առաջնորդել առաջի կայ
նմա Ժողովրդեան՝ ճշմարիտն Իօրայէլի՝ ընդ անա-
պատ աշխարհիս, որ 'ի պանդխտութեան իւրում
սկիզբն առնէ կենացս իմացականութեան և սիրոյ՝ ո-
րոյ վախճան և լրումն 'ի յաւիտենականութեանն է:
Այսպիսի խորհուրդս ազգեն մեզ գիրք սուրբք ըզ-
կարգէ քահանայութեան. և արդարեւ՝ հարեանցի իմն
ասել կամեցեալ, յայտնի ինչ է զի Թէպէտեւ զպաշ-
տօնս զայս բարձրակատար հնար է մարդկան զգուել
և հալածել, այլ չէ մարթնուաստացուցանել զնա և
արհամարհ կացուցանել: Այլ արդ թողեալ զգերա-
գոյն նորին տեսութիւն՝ նկատեսցուք զնա յայնմ կող-
մանէ որ հպագոյնն է մարդկայնոյ տկարութեանս, և
ըստ պաշտամաննն զորս ունի յօգտակարութիւն
այժմու կենացս: Արդ զինչ իցէ քահանայութիւն
ըստ այսմ տեսութեան. բայց պաշտօն իմն նախան-

Ճաւորութեան յամենայն՝ առատամիտ և հրաշաղան, և յամենայն պէտս կարեաց մարդկանն խնամատար. որ ոչ առ այլ ինչ վերագոյն ամբառնայ զքահանայն պատուով փառացն, բայց առ ՚ի կարգել զնա սպասաւոր ամենեցուն սակս սիրոյ: Արդ պաշտօնեայն կրօնից՝ քրիստոնեայ գոլով վասն անձին, և քահանայ վասն այլոց, և պայմանաւ կենացն և առանձինն կոչամբ՝ մարդ Աստուծոյ է յաշխարհի առ ՚ի բարերարել իւրոց նմանեաց. և վախճան նորա ոչ այլ ինչ է՝ բայց վաստակել յերջանկութիւն նոցա բարեգոյնս զնոսա յարգարելով. և կրկին առաքելութիւնք նորա են անձնամատոյց նախատակել առ ՚ի հրահանգել զնոսա յառաքինութիւնս, և առ ՚ի թեթեւացանել զցաւս նոցա. և յաղթանակ համարեսցի նմա մեռանել իբրու պատարագ իւրոյ նախանձու:

Ասացի՛նսիս եթէ պաշտօնս մեր ուսուցանել է զժողովուրդն. որպիսի ինչ տեսիլ յանգիման առնէր աշխարհս յառաջ քան զերևել քրիստոնէութեան. լըցեալ էր զոգցես տգէտ արամբք զորս պարտ էր լուսաւորել. և ախտաւոր և ապականեալ մարդկամբ՝ զորս արժան էր ածել յառաքինութիւն. քանզի կռապաշտութիւն առհասարակ թագաւորութիւն ի մըն էր ախտից և մոլորութեանց: Արդ զորպիսի սպեղանիս արժան էր մատուցանել խղիայթեալ վերացս և հնացեալ ախտից մաաց մարդկան. և զինչ կարող էին առնել իմաստասէրք առ ՚ի բժշկել զայսքան հիւանդութիւնս: Արդէն արք գերահանձարք պանծացուցեալ էին զՀռովմ և զԵլլազա. Սոկրատ մեռեալ էր իբրև զիմաստուն, և Պլատոն այնպիսի իմն լեզուաւ բարբառեալ՝ մինչև ասպարածայն վերակոչութեանն արժանացեալ, և Կիկերոն գրեալ էր զգեղեցիկ գիրս օրինաց բարոյականին, և սակայն խաւար թանձրամած զիցապաշտութեն գեռ ունէր զբովանդակ երեսս երկրի մնտիապատիր պաշտամամբքն և անհեղեղ ախտիւք ՚ի նմանէ ծագելոց: Զինչ ինչ մարթ էր առնել և ճարտարախօսացն և քերթողաց, որք և բազում անգամ զախտս և զհեշտութիւնս յերգ առնուին, և զպատրանս ժողովրդեանն ոչ միայն չհերքէին ՚ի բաց, այլ և հաստատէին զնոսին գրովք իւրեանց:

Հուսկ ուրեմն զի՞նչ կարէին առնել քահանայք զի-
ցապաշտութեանն. արդարեւ գահադուլիք կային նո-
քա՝ ի տօնս աշխարհանդէսս, պաճուճեալ զարդարէին
զսեղանս դրօշերոցն և զենուին զզոհս. բայց սակայն
բազում անգամ ՚ի խոհերս անառակութեան և խրժ-
դրժութեան անկղիտանային. ոչ միայն ոչ լուսաւո-
րէին զմիտս մարդկան ՚ի սնոտի պաշտամանցն, այլ և
սնուցանէին իսկ զնոսին, և չէր ինչ նոցա ազգեցու-
թիւն ՚ի հոգի՝ արմատախիլ առնելոյ զախտս և տըն-
կադործելոյ զառաքինութիւնս: Բայց Յիսուս Քրիս-
տոս եկեալ յաշխարհ՝ ՚ի հանտառել անդ զնոր օրէն-
սըն՝ սահմանէ և զնոր քահանայութիւն առ ՚ի մշտն-
ջենաւորել զնա. առաքելութիւն նախկին աշակեր-
տացն էանց ՚ի յաջորդս նոցին, և անախ սկիզբն էառ
աղխաղխեալ կարգ քահանայապետաց և քահանայից՝
որ յազգաց յազգս և դարուց ՚ի դարս եհաս մինչև
առ մեզ: Եւ արդարեւ առաքելոց և նոցին յաջորդացն
են պարծանքն՝ որոց դարուց ՚ի դարս սփռեալ ընդ
ազգս՝ լուսաւորեցին զնոսա. և եթէ աշխարհն հռով-
մեացւոց՝ և ժողովուրդք որ արտաքոյ պետութե նոցա՝
հրահանգեալքն և խուժադուժք, և եթէ առանձինն
իմս օրինակաւ աշխարհս մեր Եւրոպա՝ ելին ուր ու-
րեմն ՚ի խաւարէ կռապաշտութեանն, ոչ իմաստասի-
րաց գրելի են պարծանքն, ոչ ճարտարախօսաց և ոչ
օրէնադրաց, այլ յեպիսկոպոսաց և ՚ի քահանայից ըն-
կալան նոքա զոյս աստուածապաշտութեան, և նախ-
կին ժողովուրդք՝ որպէս և արդիք Նորոյ աշխարհին՝
ոչ այլով իւրք ոսն առ ոսն լուսաւորեցան՝ բայց ըստ
զարգանալոյ քարոզութեան Աւետարանին: Եւ զի
զպատկանեալն մեզ և եթ ասացուք, զիցապաշտու-
թիւն ՚ի Կեղտաց աշխարհէն, որ է սլաւոս աշխարհս
Փրանկիա, այնպէս փախստական դամնայր ՚ի գալ ա-
ւետարանին՝ զոր օրինակ դիւեր ՚ի լոյս տունջեան: Այլ
ուստի՞ ընկալան նոքա զաւետարանն, եթէ ոչ ՚ի պաշ-
տօնէից Յիսուսի Քրիստոսի որ յառաջ քան զդարս
վեշտասան երևեցան ՚ի նոսա. որպիսիք ոմանք եղեն
Պոթինոս և Նրանոս՝ ՚ի Նիոն, Տրոփիմոս՝ յԱրեւառ,
Ղիոնէսիոս՝ ՚ի Բարիզ, Սատուրնինոս՝ ՚ի Թուլուզ,
Աստրեմոն՝ ՚ի Քլէրմոն, Մարտինոս՝ ՚ի Թուր, Թոլ-
շայլս բազումս որք որպէս զայլն քարեղեցին յաշ-

խարհս անհաւատից, և առ արդաւանդ զնոյն գործելոյ՝ ուղղեցին զնոսա՝ ի քիրտն իւրեանց, նաև յարիւն։

Արդ զոր ինչ սկսանն առաքելագործ արքս սյսոքիկ, զնոյն և այլք յառաջ վարեցին և հանապազորդեցին մինչև ցայսօր։ Մարթ է զպատմութի ի ձեռն առեալ՝ ընդ հետս շաւղաց նոցա ընթանալ առ ի տեսանել զյաղթութիս նոցա՝ ի վերայ գիցապաշտութե ոտն առ ոտն։ Բայց չեն ինչ ուէաք յանցեալ ժամանակսն ի վեր ելանել, զի առ ի ճանաչել զարդիւնս վաստակոց ուխտի քահանայութեն՝ շատ է հայել յոր ինչ գործին ցարդ յաշխարհս քրիստոնէից։ Ի քաղաքս և ի գիւղօրէս գտանին հովիւք խմաստունք և սիրալիրք, որոց պարտըս յանձին կալեալ է ուսուցանել մարդկան զկարևորագոյն ճշմարտութիւնս՝ զորովք չէ հնար զանց առնել, և հովուացս այսոցիկ երիցագոյն խնամք առ այնոսիկ են որ առաւել տնանիք իցեն և անօգնականք, և զորս արհամարհեն խմաստունն և մեծատուն, և որք մեծագոյն մասն են միշտ ժողովրդեանն, և զորոց հարկ է ամոքել զգոնեայ բարս և զանանական ցանկութիւնսն սանձահարել։ Եւ զինչ լինէին խօթամիտ մարդիկդ՝ զրկեալք ի բարեպաշտօն հրահանգաց իրնամօտ հովուին. և զորպիսի ինչ ծանօթութիւն էր նոցա զԱստուծոյ և զտեսչութենէ նորին, և զհանգերձեալ կենաց և զարգարութենէ և զանկեղծութենէ, և զամենայն հիմնական սկզբանց՝ որք կանոն են պարտուց, և անքուն սահապանք ընդասուն առաքինութեանցն և քաղաքայնոց։ Ճշմարիտ կրթութիւն ազգի կրօնքն են, և ճշմարիտ դատարարակք՝ այնոքիկ որ ի հարկէ պայմանին յանձին կալեալ են ուսուցանել զնոսա, և որք ունին զնորհա ասորժական և հեշտին զնոսին յարգարելոյ։ Հազիւ ուրեմն նորանչոյլ ինչ ճառագայթ բանականութեան զարթնութի մանուկն՝ առեալ ածեմք զնոսա ի տաճարս, յորում՝ գեղեցիկ ազգեցութիւնս ազգեն նմա տեղոյն սրբութիւն, և սրբազան պաշտամանցն հանգերձանք, և քաղցրանուագ երգք աստուածայինք, և յարգադիր զգաստութիւն մերձակայիցն. այլ եթէ չէր հրահանգեալ մանուկդ՝ առ ոչ ինչ էր շքեղ հանգեագ յաջս նորա, զականօղին և եթ զուարճացուցեալ, այլ ոչ ինչ ի սիրտն ազգելով։ Բայց քահանայն և ի նորութեք սիրտ

նորա տպաւորէ զնախկին ծանօթութիւնս Աստուծոյ՝ որ է հայր մեր ամենեցուն, և զնախաինամական տեսչութեան նորա՝ որ լին է գթութեամբ, և զկենաց հանդերձելոց՝ յոր վայելեն հարքս մեր: Յորմէ յառաջ գան պարտք պաշտելոյ զԱստուած և պահելոյ զօրէնս նորա և հաւատարիմ լինել պարտուցն. աստի ահա ծագեն և նախկին ազգմունք աստուածապատութեան, և բարեւաւութիւն մտացն խղճի որ մերժէ զչար, և խայթք որ անմեկին են ՚ի յանցանաց, և ծածուկն այն սէր առաքինութեան զոր զգայ որ յանձին և ՚ի լքանել անդ զնոյն: Ո՛վ, քանի մեծարոյ է հովիւն այն ՚ի միջի մատաղ մանկուոյն որ շուրջ կան զնովաւ, զօրս և կոչէ առ ինքն քաղցրութեամբ ըստ օրինակին Յիսուսի Քրիստոսի, որ խոնարհեալ զիջանի մինչև առ նոսա ջամբել զկաթն ուղիղ վարդապետութեան՝ ակն կալեալ մատակարարել նոցա զկերակուր հաստատուն: Տակաւ նախկին այն սերմանք՝ ըստ զարգանալ հասակին աճեն և բարգաւաճեն, և հովիւն հանապազօրոգէ յարբունս հասակին զինամս մանկութեան: Եւ այսպէս սպասահարկութիւն քահանային բարիս յարգարէ զօրդի, զհայր և զեղբայր, զհաւատարիմ բարեկամ և զայր բարեգործ. և հրահանգք հովուին բարիս մեծամեծս հանդերձեն ընկերութեան:

Արդ փոխանակ մեծարոյ հովուին՝ կարգեցէք զմաստուն որ աշխարհի կամ զիմաստասէր որ չիցէ քրիստոնեայ՝ ճարտար և պերճախօս որչափ և կամիցիք. և տեսցուք թէ զինչ ուսուցանիցէ ժողովրդեանն: Եթէ անաստուած որ է այրդ և նիւթապաշտ՝ առ ՚ի ոչ անձամբ ընդ անձին մարտնչելոյ՝ հարկ է նմա ուսուցանել եթէ բառքդ Ա՛ծ և Տեսչուի և Վեանք հանդերձեալ շնորք ինչ են մտաց ՚ի նենգաւոր մարդկանէ հնարեալք. և զի ոչ աւելի ազատ է մարդ ՚ի գործս իւր քան զբար վայրաբեր՝ յանկանել, և զբոյս գալարոյ՝ ՚ի բողբօջել. և զի զանազանութիւն բարւոյ և չարի մարդկային հնարագիտութիւնք են: Վա՛ջ գեղեցիկ սկզբանցդ՝ առ ՚ի արս բարեգործս յարգարելոյ զչինականս մեր և զարուեստագէտս և զբնակիչս գիւղից և քաղաքաց: Բայց թէ կամիցիք՝ աստուածեան իցէ այրդ, և յայնժամ հաւանիմ՝ զի առանց անձնադատն

երևելոյ Հնար է նմա ճառել զԱստուծոյ և զնախանիա մութենէ նորա, զկալճէ մաաց և զպարտուց, զախաից և զառաքինութեանց. բայց յոյր անուն բարբառեսցի զՀրահանգան, ուր իցեն վկայագիրք առաքելութեան նորա, և զինչ ազգեցութիւն 'ի Հոգիս ուսուցեալքն գործիցեն: Զի ոչ մեծ ինչ է քարոզել զանաբառ վարդապետութիւնս բարոյից, այլ կարեւորագոյն այն է ազգու զնոսին գործել 'ի Հոգիս, և 'ի կատարումն ալ ածել զնոսին: Զի իմաստասիրութիւն մարդկային՝ կեղահարծ է և զաղիաղիւն 'ի վարկածս իւր զՀանդերձեաց. ապա ուստի՝ առնուցու նա ըզպաաճառս գործելոյ զբարիս յամենայն դէպս՝ նա և 'ի դժուարագոյնան անգամ, և հաւատարիմ լինել պարտուց նաև կենօք և մահու. և ուր ուրեք գտանիցէ աներկեան վարձս առաքինութեանց և պատուհասս ախաից. ապա 'ի դէպ ասէր Ռուսոյ. « Իմաստասէրդ, կարի գեղեցիկ են բարոյական օրէնքդ, այլ աղէցոյց ինձ թէ յորոյ անուն պատգամաւորիս ¹ »: Ապա թողցուք զհովիւդ 'ի բեմագ աւետարանականս՝ որ յանձին բերելով զինիքն սրբութեան, և յեցեալ 'ի վկայութիւն տուչութեանց և իշխանութեան գարուց ժամանակաց, խօսեսցի յանուն Աստուծոյ որ յայտնեցաւ մարդոյ, և յանուն եկեղեցւոյ որ ետնմա զայն իշխանութիւն. և այսու միայն բանք նորա իբրև զբան Աստուծոյ ընկալեալք յունկնգրացն՝ լիցին միանգամայն և ըլլս լուսաւորիչ, և սանձ սանձահարիչ և ապաւէն զօրացուցիչ: Որով մինչդեռ բանք իմաստասիրին՝ տկարք գոլով որպէս զմարգն յորմէ յառաջ գան, անարգասաւորք գտանին յառաքինութիւն, բանք հովուին Հոգի են և կեանք՝ ըստ աղբերականն յորմէ բղկեն՝ որ այն ինքն է Աստուած:

Ասացի դարձեալ եթէ առաքելութեանս պարտք են արտփել զաղէսս աղգի մարդկան. քանզի յորմէ հետէ ասաց Քրիստոս զբանս զայսոսիկ « Երանի ողորմածաց », ոչ երբէք չիջաւ եռանդն այն ողորմելոյ աղքատաց և թշուառացելոց 'ի բրիտոսական եկեղեցի. այլ անդէն 'ի սկզբանէ տեսանեմք զի մեծա.

¹ Եփլ. գիրք Դ. 'ի ծանօթ:

տունք զուարթառատ տրովքն ժամանեն յօգնութիւն
կարօտելոց. և սուրբն Պաւղոս 'ի շրջէն 'ի քարոզել
զաւետարանն Աստուծոյ հաւաքէր զտուրս հաւա-
տացելոց սակս սգազգած եկեղեցւոյն Երուսաղէմի.
գիտեմք և զայն զի հարկ եղև առաքելոց թօթափել
յանձանց զհոգ բաշխելոյ զողորմութիւնս ալքատաց
յանձն արարեալ զնոյն ստորնագոյն պաշտօնէից. և
քահանայապետք և քահանայք նորոյ օրինացս միշտ
հոգ յանձին կալան հայրօրէն խնամել զորքս և զոր-
գիս անտէրունչս՝ մանաւանդ զորդիս վկայից և զնոս-
տովանողաց, այլ և զհիւանդս և զախտաժէտս և զա-
լւորս, և միանգամայն ասել՝ զամենայն հասակ և զա-
մենայն ազգս թշուառացելոյ. և այնչափ փութով
սնդութեամբ ազդէին նոքա զսէր 'ի սիրտս նախկին
քրիստոնէից, մինչև ըստ վկայելոյ Տերառլիանոսի՝
հիացեալ հեթանոսաց ասէին ցմիմեանս. « Տեսէք
զիսորդ սիրեն զմիմեանս քրիստոնէայք ¹ » : Եւ սէր նո-
ցա ձգէր նոս 'ի թշնամիս անգամ ժանտաժուտս. զի
ահա առ Վաղերիանոս կայսերաւ մինչդեռ ական սրա-
ծութեան ճարակէր յաղէքսանդրացւոյ քաղաքին,
քրիստոնէայք անձնատուր լինէին 'ի ծառայութիւն
հեթանոսաց՝ իւրեանց հալածչացն. և իսկ և թուղթ
մի ուրացողին Յուլիանու գրեալ առ Արշակ քրմա-
պետ գից 'ի Գաղատիա, յորում յորդորէ զնա գնալ
ընդ հետս շաւղաց աշակերտաց աւետարանին, որք
« Ոչ միայն զիւրեանց աղքատս, ասէ, կերակրեն, այլ
և զմերսն՝ զորս մեք անսուաղս թողումք և մերկս յա-
մենայնե ² » :

Իսկ 'ի խաղաղել և յանգորր ելանել եկեղեցւոյ առ
Վոստանդիանոսիւ՝ ոգի կարեկից գթութեան և ողոր-
մութեան և ևս ծաւալեալ սփռեցաւ ընդ ամենայն
կողմանս առաւելեալ պայծառութեամբ : Ի հոգ խնա-
մոց և զօրութեամբ պաշտօնէից եկեղեցւոյ ամբար-
ձեալ կանգնեցան յամենայն քաղաքս օթեանք աղ-
քատաց և հիքացելոց. և զուարթառատ օրինակացս,
որ ամենեւին անծանօթ ինչ էր առ հեթանոսս, նմանողք

¹ Պատմասխանատուութիւն. գլ. 1թ. :

² Նամականի 10թ. տպագր. 'ի 1630 քառածալ :

եղեն դարձ ցեառաբայք, որպէս և ամենայն ազգք ուր ուրեք քարոզեցաւ բան աւետարանին: Իսկ այսօր գլխաւորիցն ուրեք յաշխարհիս քրիստոնէից քաղաք փոքրիկ յորում չգուցէ պատուական յիշատակարան ինչ այսպիսի քրիստոնէական գթութեան. և արդ ո՞ եկաց յաճախ նոցին հիմնադիր և բարերար և օրինադիր՝ քաջալերելով և պահելով զայնս յաւաստանի. ոչ ասպքէն նախանձաւորութիւն քահանայական ուխտին:

Ահաւասիկ և այլ ինչ մի զոր ընդ միտ անգամ չածեմք, և որ ակնեւ ցուցանէ մեզ զոր արար և զոր գեռ ևս կարէ առնել ուխտ քահանայութեան սակս բարւոյ մարդկան ազգի: Գիտէք ապաքէն զմիաբանութիւնս դասերաց քրիստոնէից որք յայլ և այլ տարազս հանդերձից և ընդ զանազան անուամբք նուիրեն զանձինս՝ ի տիոփանս հիքացելոց, ի սպասաւորութիւն ակտաժետաց, և ի դաստիարակութիւն մանկանց աղքատաց. որք և կոչին և են Դասերք սրբոյն Վինգէնտիոսի Պաւլայեցւոյ, սրբոյն Թովմայի ի Վիլնէօվայ, Քորք սրբոյն Մաւրոսի, Քորք Նէվէրայ, Իբստերք խաչին, Դասերք իմաստութեան, Քորք տեսչութեան, և Միանձնուհիք սրբոյն Միքայելի, և այլք յովովք զորոց ոչ յիշեմ աստանօր զանուանս: Խանդաղաթիք ընդ անձնանուէր եռանդն հրաշազան կուսանացս գթութեան, խնդայք ընդ սիրել նոցին յամենայն վայրս՝ յերջանկութիւն ձերոց նմանեաց ի դաւառս մեծատարած պետութեանս, և թշուառութիւն մեծ համարեսցիք զանկումն նոցին. բայց գիտցէ՞ք թէ ո՞չ կացին հիմնադիրք անդին և պատուական միաբանութեանցս, ո՞չ են որ լուսաւորեն և առաջնորդեն նոցա և անքոյթ ունին զնոսա. բայց եթէ ուխտըն քահանայութեան: Եթէ ի բաց բարձրիք յաստուածասէր սրտից նոցա զբանն Աստուծոյ զհազորդութիւն սուրբ խորհրդոց, և զխրատս և զմխիթարութիւնս և զհոգևոր օժանդակութիւնս՝ զորս ընդունին ի պաշտօնից սեղանոյն, կորուստ անհրաժեշտ հասցէ նոցա: Ապա քանի՞ կոյրք են և զաջացուք հակառակորդք քահանայականս կարգի. նա յանդէտս թշնամիք են և իւրեանց նմանեացն. զի ոչ տեսանեն եթէ ի բառնալ քահանայութեանն անհետ

լիցին ընդ նմա և այն ամենայն որ մխիթարեն և ախփեն զհիբացեալ ազգ մարդկան վշտագնեւոյ :

Ալէ տեսէք որ ինչ անցք անցանեն առաջի աչաց մերոց՝ առանց իսկ ելանելոյ արաքս ընդ պարիսպս քաղաքիս . զիարդ ելին կանգնեցան միաբանութիւնքս բարեպաշտութեան , յորոց ոմանք սնուցանեն և հրահանգեն 'ի քրիստոսական կրօնս զաղայս որքս և ընդ վայրասունս անանկաց ժողովրդեան , և այլք հասանեն 'ի թիկունս կարօտելոց անծանօթից՝ որք այնչափ առաւել ողորմելոյ են արժանի՝ որչափ զի անանկացեալ են 'ի մեծութենէ և անկեալ յառաջին փառացն , որք և գոգցես պատկառեն ընդ այժմու չքաւորութիւնն . են դարձեալ որ կարգեալ են ազատել 'ի բանտից կապանաց զմարդիկ որ ոչ առ յանցանաց՝ այլ առ թշուառութեան և պարտուց հեծեն 'ի կոճեղս գերութեան , և կամ առ 'ի զգոնութիւն դարձուցանել զպատանիս կալանաւորս՝ որք սակ վաղաճաս յանցանացն անկան 'ի ձեռս արդարութեան , և պատրաստել նոցա օթեանս՝ ուր ձեռք խմաստունք և անարատք վարժեսցեն զնոսա 'ի ժիր վաստակս և յառաքինութիւնս . են և այլք կարգեալք 'ի հրահանգել 'ի քրիստոնէական վարս զսեւորդիսն (Սաբաւտիոյ) որ խմբովին հասանեն այսր 'ի լերանց իւրեանց՝ առ 'ի զտաժանականն և զօգտակար գործելոյ զարուեստ (մաքրութեան ծխահանաց) . գոն և այլք որոց գործ է այց ելանել և մխիթարել զհիւանդս և զախտաժէտս և դարման տանել նոցա 'ի տունս ապաւինի թշուառութեան հասարակաց . և այլք առ 'ի քեցեւ յախտից զզակատեալն զհետ անառակութեանց , որք լքեալ թողեալ կան 'ի տունս բանտից . և ոմանք դարձեալ առ 'ի պատրաստելոյ բնակչաց գիւղօրեից վարժիչս արժանաւորս որդւոց նոցա : Այլ արդ հարցանեմ՝ որ իցէ հոգին անծանօթ ձեռնարկութեանցս այսոցիկ սրբոց և բարերարաց . բազում անգամ՝ եթէ 'ի ծագումն նոցին մատիցես՝ տեսանես զի քահանայ դք միայնակ խորհեցաւ զայն և եդ 'ի գործ և ուղղէ , և 'ի նմանէ առնու ամենայն ինչ զարժումն և զկեանս :

Այսպէս ահա քրիստոսականս քահանայութիւն աղբիւր իմն է անսպառ , յորմէ բղխեն անդադար ջուրք շովարարք՝ յամենայն ուրեք զկեանս և զարդասաւո-

լուծիւն առբերելով. և իցէ ուրէք գտանել յաշխարհի պաշտօն օգտակարագոյն քան զսա: Ապաքէն փառաւոր և կենսառիթ է պաշտօն զօրականի որ 'ի զէն վառիցի 'ի պաշտպանութիւն հայրենեաց, և իմաստնոյ որ ճոխացուցանէ զնա յարգասիւս անքուռ արքունութեանց և հնարագիտութեանց, և դատաւորի որ պահ ունիցի անմեղկելի հաստատութեան օրինաց աշխարհին. բայց զի՞նչ լինիցի կարգաց ընկերութեանն առանց կրօնից՝ թէ և անասան կայցեն և զօրութիւն և իմաստութիւն և օրէնք. և զի՞նչ լինիցին կրօնք առանց ուխտի քահանայութեան՝ որ մշտնջենաւորէ զուսումն նորին և զհրահանգս, շնչէ 'ի սիրա մարդոյ զնորա ազգեցութիւնս, և տայ գործով կատարել զառաքինութիւնս պատուիրեալս 'ի նմանէ: Արդարեւ ոչ զինու և սպառազինութեամբ որպէս զզօրականն պաշտպանեմք մէք պետութեա. այլ զինուորք Քրիստոսի Յիսուսի՝ պահանջողք արթունք եմք 'ի վերայ պարսպաց քաղաքին սրբոյ. 'ի միում ձեռին կալեալ զաւագափող աւետարանին առ 'ի ազգ առնել և ըզգուշացուցանել յախտից և 'ի դայթակղութեանց ապականարարաց վարուց և ընտանեաց, և 'ի միւսումն զսուսեր ճշմարտութեան առ 'ի վանելոյ զլտաթար վարդապետութիւնս՝ որ չարս գործեն զմարդ հաւատնութեամբ իսկ մտաց: Ոչ ուսուցանեմք մարդկան, որպէս զիմաստունն ճանաչել զշրջանս առտեղաց, և զկազմած հողագնտոյս, զերէս վայրի՝ որ բնակեն 'ի նմա և զբոյսս դաշարւոյ որ պճնեն զերեսս նորա. այլ ուսուցանեմք ժողովրդեան երկիր պագանել և սիրել զարարիչ եղականացս սքանչելեաց, և աւանդեմք նմա զառաջինն 'ի գիտութիւնս՝ զծանօթութիւն պարտուց իւրոյ: Արդարեւ գեղեցիկ իմն է դատաւորի հըսկել 'ի պահպանութիւն օրինաց, 'ի սանձահարել ըզչարս, և 'ի պարսպել զանմեղն 'ի ձեռաց այնորիկ որ զգուէն զնա. այլ եթէ դատաւորն իշխանութեամբն զօր ունի 'ի վերայ գործոց մարդոյ՝ պատուհասէ ըզյանցանս եղեռանց գործեցեալս, սակայն քահանայն իշխանութեամբն զօր ազդէ 'ի խիզճն՝ զառաջս առնու մանաւանդ եղեռանցն. եթէ նա վերջ տայ կռուոց և անմիաբանութեանց, իսկ սա հեղձուցանէ զնոսին անդէն 'ի սկզբանն:

Զինչ կամիցին տպա ընդվայրահաջ յաջողկոտքդ քահանայական կարգին. ընդէր հայհոյութիւնքդ և ցատումն կատարութեան. վասն էր ճգունքն նախա տակոծ առնելոյ զքահանայս և 'ի ծաղը 'ի ծանակ կարգելոյ զնոսա. միթէ կամիցին այդու օրինակաւ այնպէս տաղտկացունել զմարդիկ՝ մինչև զամենայն հոգ անձին ունել 'ի քեցելոյ զորդիս իւրեանց 'ի սեղանոց. և կամ թէ անուանարկս և անպատիւս առնել զնոսա և մերկանալ յիշխանութենէ զոր ունին. և արգարե իղձ է նոցա ջնջել զնոսա յերկրէ և իջուցանել յանարգութիւն. եթէ մերթ պատկառանօք առնուն 'ի բերան զձայնդ չքծա առ դոյզն ինչ ամօթոյ որ մասն նոցա տակաւին, այլ զանուն քահանայի զայրացեալ իմն մոլեգնութեամբ հնչեն շրթունք նոցա: Եւ սակայն չգիտեմ թէ ցարդ լեակ իցէ հնարագէտ որ 'ի հաստատել կրօնս ազգաց առանց քահանայութեան, որպէս զի և չէ իսկ հնար ունել արդարութիւն օրինաւոր առանց դատաւորաց: Ասլա զինորդ իցէ մեզ ժոյժ ունել արտասուաց առ 'ի ողբալոյ զմոլորութիւն մտաց մարդկան յաւուրս մեր, և զինասաբեր արգասիս՝ որ յառաջ գայցեն 'ի նոցանէ: Կր երբեմն զի անմիտ որ յաւակներ բարբառել 'ի քաղաքական բեմոցն տեսելով եթէ « Անաստուած եմ ես, և պարծիմ ընդ այն » . այլ մինչգեռ ամբոխն ծափս հարկանէին մոլեգին ընդ ասացուածն, որ առաւել տխմար էր քան ամբարիշտ, Կն յաւիտենական ցաւմամբ սպառնալեացն որով վրէժ պահանջեր յերկրէ՝ ցուցանէր թէ թագաւորէ նա 'ի յերկինս: Բայց զանաստուածութիւն զայսօրինակ համարձակաձայն քարոզել՝ ոչ այլ ինչ էր բայց զմահ ընկերական մարմնոյն հրապարակել. ոյր վասն և ընկերութիւն ոչ ևս ուրեք գտանէր: Այլ յաւուրս մեր չեք որ որ յայս չափ մոլեգնութեան հասանիցէ. բայց յորժամ 'ի թատերս յանդիմանին քահանայք զիցառաշտութեանն որպէս զկիւսահմայս և զնենգաւորս՝ որոց իշխանութիւն 'ի դիւրահաւանութիւն և եթ ժողովրդեանն հաստատեալ էր, յաւակնին ումնք 'ի քահանայս քրիստոսական կրօնից պաշտաճեցուցանել զնախատալից բանն. և ամբարշտութիւն ծափաձայն ցնծութեամբ վաշ վաշ կարգայ. նախատինք հասարակաց և հանդիսական և

գողցես համազգային, որ 'ի Յիսուս Քրիստոս անգր յանգի՝ 'ի հեղինակն քահանայութեան, և որ երկեցուցանէ զիս թէ տակաւին ձեռն Աստուծոյ վրէժխնդիր բարձրացեալ է 'ի վերայ աշխարհիս: Դիւր է մեզ կուրանալ և անտեսելոյն առնել այլ զբնութի իրաց փոփոխել ոչ է 'ի մեր ձեռս. քանզի և ընկերական աշխարհս որպէս զբնականն ունի զիւր օրէնս, և 'ի դոյութիւն նորա հանգամանք ինչ են կարևորք և անհրաժեշտք, և չէ հնար ժողովրդեան աղաւաղել զնոսին անպատուհաս՝ առ 'ի պէտս անդորրութեան իւրոյ և ազատութեան: Կրօնք առաջին պէտք են ընկերութեան՝ որպէս և մարդոյ առանձինն. քանզի և Աստուծ առաջինն է յէակս. և ամենայն իմաստունք աշխարհի չկարասցեն զգէմ՝ ունել զի 'ի կորնչել քահանայութեան չկորիցեն և կրօնք, և 'ի ջնջել կրօնից ոչ ջնջեսցի և ընկերութիւն մարդաթողով. այլ յանկանել միոյն անկցի և միւսն համակործան: — Եկից արդ 'ի յաջաղանս որ ընդգէմ՝ քահանայութեան:

Բ

Ի զոչր ևն և սևոտի չարախօսութիւնքն ընդդէմ քահանայութեան.

Յերիս գլուխս բովանդակին, տեարք, չարախօսութիւնքն զքահանայական ուխտէս. ախարք և գայթակղութիւնք որ սղծեցին բազում անգամ զսրբութիւնս տաճարին. իշխանութիւն ժառանգաւորաց և ազդեցութիւն նոցին մեծամեծ 'ի քաղաքային և 'ի քաղաքական կարգս ընդ դարս բազումս, մանաւանդ յեթներորդ դարէ մինչև ցվէշտասաներորդ. և հուսկ ուրեմն մեծութիւնք և ստացուածք վիճակաւորաց՝ զորոց կեղակարծ համարին զծագումն և զկիրառութիւն: Արդ 'ի քնին առցուք զսոսա անկեղծութեամբ և առանց կուսակցութեան:

Ապաքէն չկամիմք անտես առնել և արդարացուցանել զանկարգութիւնսն՝ որք սղծեցին զվայրն սրբ.

բութեան. այլ հարկ է 'ի ճշգրիտ սահմանն պարփա-
կել զնոսին, և մանաւանդ մի զախտս ոմանց 'ի պաշ-
տօնէից եկեղեցւոյ զէն 'ի ձեռս առնուլ առ 'ի մօր-
տընչել ընդդէմ քրիստոսական կրօնից: Մեղագիր լի-
նիք ժառանգաւորաց սակս անկարգութեանց ինչ նո-
ցա և դայթակղութեանց. և զիմորդ զերծք լիցին նոքա
յայնցանէ՝ զի և քահանայք ոչ հրեշտակք են, այլ
մարդիկ. և միթէ զարմանք ինչ իցեն և նոցա վարա-
կել ախտիւ որ ճարակի յամենեւեան՝ որդիք գործ
և նոցա իւրեանց դարուն, և 'ի մէջ պղծաշուրթն ազ-
գի բնակեալ, և շուրջ պատեալ յանբարի օրինակաց,
և գերեալ 'ի յօժարութենէ տկար և ապականեալ
բնութեանս, և նշաւակ վտանգաց որ անանջրպետք են
'ի պաշտամանց նոցուն: Այլ դուք ախորժանօք իմն 'ի
մի վայր հաւաքէք 'ի վիպաց եկեղեցւոյ՝ որ ինչ ամօ-
թոյ իրք իցեն նմա՝ զմեղկութիւն, զարծաթսիրութիւն
և զտգիսութիւն, և անաես առնէք զմեծամեծար ա-
ռաքինութիւնս որովք պարծի. 'ի մոռացօնս դարձու-
ցանէք զայնքան քահանայապետս սուրբս, որք անա-
րատ վարուք իւրեանց՝ օրինակ կացին հօսին. զայն-
չափ սուրբ հովիւս՝ որք նուիրեցին զանձինս յուսու-
ցանել և հրահանգել զժողովուրդս շինից, և որք յա-
մենայնէ մերկացան առ 'ի սփոփելոյ զհիբացեալս. և
զայնչափ բազմութիւն առաքելագործ քարոզաց՝ որք
յամենայն դարս յաչս եգին զվտանգս, զկտտանս և
զմահ՝ առ 'ի տարածել յազգս հեթանոսաց զաւետա-
րանն փրկութեան և զաւանդեալն 'ի նմանէ զառաքի-
նութիւնս. և զայնքան ճշմարիտ միանձունս կրօնաւո-
րական ուխտից՝ որ անձնանուէր պարապէին նախան-
ձու և յաջողութեամբ 'ի դաստիարակողութիւն ման-
կանց: Այլ 'ի միտ առնուլ արժան է, տեսարբ, զի
ախտք լիբբք են, վասն որոյ և ակնյանդիման տեսանին.
իսկ առաքինութիւն պարկեշտ է՝ վասն որոյ և բողա-
ձիգ և անծանօթ. և մի ևեթ քահանայ ախտաւոր՝
տայ ձեզ անիրաւել առ բազմութիւն կարգակցաց
նորա որք չեն այնպիսիք:

Հաւանեալ եմ և ես զի թերութիւնք 'ի քահանայն
առաւել պարսաւելիք են սակս սրբութեան կոչմանն
և կնքոյն զոր յանձին բերէ. սակայն և առաքինութիւն
վասն ամենեցուն սահմանեալ է. արդ 'ի քաղաքական

ընկերութեան իցէ՞ ինչ սրայման կենաց անսպասաւ՝ միթէ ամենայն դատաւորք գնացի՞ն անվրէպ զհետ արդարութեան և անաջառութեան՝ զոր ցուցանէին յանձինս և 'ի խօսս և 'ի գործս իւրեանց առանձինն և 'ի յառնել իրաւունս . և բժիշկք միթէ միշտ պատկառ կայցեն ժողովարութեան՝ զոր օրինադրեն այլոց . և խմաստասէրքդ այդոքիկ վերանորոգողք՝ որ բարձրաբարբառ յաչաղեն ընդդէմ՝ աստից ժառանգաւորաց՝ անստգիւտք իցեն ինքեանք 'ի մեղադրութենէ . նա մանաւանդ ոչ ապաքէն լրբութիւն գրոցնոցա յայտարար է անսխալ՝ խննեշութեան գնացից նոցա . և երիտասարդացդ այդոքիկ որ լուտան ընդդէմ՝ մեր շաղաւաշութիւն բերանով՝ իցեն սուրբք լեզուք նոցա առ 'ի տալ խրատս առաքինութեան : Հաւատացէք բանիցս, տեարք, և ամենայն ոք առանց զանձն իւր խաբելոյ՝ արդար դատաւոր կացցէ իւրոց գնացից, և յայնժամ խմացի թէ քանի պէտք են ներողամիտ գիշ առ այլս :

Եւ եթէ զվէստ անցելոցն զննիցեմք՝ տեսանեմք զի և 'ի չարահամբաւ դարսն յայնոսիկ անկարգութեանց և խժգթութեանց, որպիսիք եղեն իններորդն և տասներորդ և մետասաներորդ, ընդ ամենայն կողմանս Եւրոպայ կացին 'ի ժառանգաւորս եկեղեցւոյ արք սրբագոյնք ¹ . զոր օրինակ սուրբն Դոմնստան՝ յԱնգլիա, սուրբն Ուտալլիքոս՝ 'ի Գերմանիա, սուրբն Ադալբերտոս՝ 'ի Բոհէմիա, սուրբն Վոնիփակիոս նահատակեալ 'ի Ռուսիա, սուրբն Բրոննոն 'ի Պրուսիա և սուրբն Կերարդոս 'ի Հոլանդարիա . և յայտ իմն է զի և այլք բազումք նախանձաւորք գտան առաքինութեանց նոցա, որոց անուանք չհասին մինչև առ մեզ : Նա ոչ ապաքէն և յաւուրս մեր, թէպէտ և խաթարեալ անկան հաւատք, այլ եկեղեցին Փրանսիոյ հանդիսացոյց յաշխարհի առաքինութիւնս գերածայրեալս քաջութեամբ . ոչ ահա վկայք են մեզ յայտմ և ազգք հիւր ընկալք, նաև օտարք անգամ 'ի մերմէ դաւանութենէս, յորս տքսորեալ անկան 'ի քաղաքական մըրկաց հալածականք՝ բազումք յարիասիրտ պաշտօնէից կրօ-

¹ Ֆլեօրի Կենցաղ բրիտաննէից՝ թղ. 61 :

նիցս. որպէս զի առ դաշնի վրահան եկեղեցի յանգ ելա-
նել բանից դրոց սրբոց որ ասեն. « Ասասան և ան-
դորր ոգւով ակնարկեաց յաւուրս աղեակից իւրոց ¹ » :

Ոչ դադարին հակառակորդք յիշտակել զգայ-
թաղիւթիւնս և զապիրատութիւնս որ պղծեցին եր-
բեմն զաթոռն հռովմայ. բայց սակս անարժանից ո-
մանց 'ի մնացոնս դարձուցանեն անիրաւութեամբ
զբազմութիւն քահանայապետաց՝ որք պանծալիք կա-
ցին գերածայրեալ առաքինութեամբք. զի յառաջին
ինն դարս եկեղեցւոյ քահանայապետք աստուածապա-
տութեամբ պանծալիք կուռ զմիմեանս յաջորդեցին
յաթոռ առաքելապետին, և բազումք 'ի նոցանէ նա-
հատակեցան իսկ վասն հաւատոց. և ցուցանէ Ֆլէօ-
րի ² զի ընդ ամս ինն հարիւր հազիւ երեք և չորք ո-
մանք կացին որք ոչ պատուեցան սրբութեամբ: Նա
և 'ի յետին երկս դարս և ոչ մի դք դաւաւ պարսաւելի
'ի վարս: Գտէք ինձ աղէ աթոռ մի թագաւորութեան
'ի վերայ երկրի՝ յորում ընդ դարս ութնասան բազ-
մեալ իցեն իշխանք այնպէս վեհագոյնք և իմաստունք
և մեծարոյք որպէս զքահանայապետս հռովմայ:

Եկից արդ յերկրորդ թշնամանադրութիւն յիշխա-
նութիւնն ասեմ ժառանգաւորաց և յազդեցութիւն
նոցա 'ի քաղաքային և 'ի քաղաքական կարգս, զոր
իբր յափշտակութիւն առաջի առնեն մեզ հակառա-
կորդք: Գիտակ եմ, տեարք, զի բազում անգամ վէճք
իրաւասութեան յուղեցան ընդ մէջ հայրապետաց և
դատաւորաց և սուտ նախանձ և ամբարհաւաճութի
երկոցունց իսկ կողմանցն, անդր քան զարդար սահ-
մանսն առեալ ձգեցին զնոսա. բայց համօրէն քննել
պարտ է զիրան և զվախճանն տեսանել: Եթէ անկեղծու-
թեամբ որոնիցէք զծագումն հզօր զօրութեան ժա-
ռանգաւորաց 'ի վեցերորդ դարէ ցվեշտասաներորդն՝
տեսանիցէք զի ոչ նախանկատ խորհրդոց և անգու-
հետամտութեանց արգասիք էին այն, այլ նոցին իսկ
հանդամանաց և պատահարաց ժամանակին գործ, և
առաքինի գնացից վիճակաւորաց եկեղեցւոյ և յիմաս-

¹ Իմաստ. Յնտուայ. գլ. ԽԲ. 27. պակասէ 'ի հայումս:

² Կենցաղ քրիստոնէից. Թ. 32:

տուութեան նոցա և սպասահարկութեանցն զորս մատուցին աշխարհի, և կենցաղագիտութեան իշխանաց՝ որք ածեալք եղեն յայն առ երախտապարտ շնորհակալեաց և կամ՝ առ ՚ի շահ անձանց:

Եւ արդարեւ ՚ի մէջ կոյս չորրորդի դարուն և որ զկնի՝ եկեղեցի Քրիստոսի լուսափայլեալ պայծառացաւ ՚ի հանճար և յառաքինութիւն. յայնմ ժամանակի կացին յարեւելս Աթանաս և Բարսեղ, Գրիգոր Նազիանզացի և Ոսկեբերան. և յարեմուտս Հերոնիմոս և Ագոստինոս. և յայտնի ինչ է զի նշոյլք փառաց աւագ արանցս ցայտելոյ էին ՚ի վերայ կրօնից. քրիստոնէութեան և առանձինն իմն օրինակաւ ՚ի վերայ հայրապետաց և քահանայից: Եւ ահա ազգք խուժադուժք հիւսիսոյ գրոհ ետուն յաշխարհս պետութեան Հռովմայեցւոյ, և յանդուռն վայրագութեամբն ամենայն ուրեք ածին զաւեր և զկոտորած. և Գաղիլիա և Անգլիա և Սպանիա և Իտալիա յաւաք կարգեցան լեզեոնախումբ վայրենեացն: Ի սաստ պատերազմացն յաւելաւ և ախտ սրածութեան՝ մինչև ասել Ռուպերթսընի¹. Եթէ պէտք լինիցին հաստատել թէ յորում դարու թշուառագոյնք գտան մարդիկ, հարկ է կարգել զնոյն ՚ի վերջ կուսէ չորրորդին մինչև ցվախճան վեցերորդ դարուն². զի յայնժամ ամենայն ինչ կերպարանափոխ եղև և կենցաղ և օրէնք և սովորոյթք և իմ ինչ, նա և անուանք իսկ մարդկանն, որ ոչ երբէք սպասահէ բայց յաշխարհաւեր աղէտս և եթ: Արդ ՚ի համայնաջինջ քանդմունս յայտոսի՝ ո՞ր այն էր աներկևան ապաւէն ժողովրդեանն զրկելոյ, բայց եթէ զթութիւն և պաշտպանութիւն հայրապետաց և պաշտօնէից սեղանոյն. քանզի « Յորժամ բռնութիւն լուսնուցանէ զամենայն օրէնս, յայնժամ բանն և մարդասիրութիւն և իմաստութիւն դառնան և լինին յանդգաստից մի միայն զօրութիւն զոր մարթիցէ հիքացելոցն կարգալ յօգնութիւն, և կարգել զնա ընդ մէջ իւրեանց և հարստահարողաց³ »:

¹ Հերածութիւն Պատմութեան Կարոլոսի Ե՛:

² Յամէ 393 թամբ 574 որ է միջոց ժամանակի հարիւր եօթանասունեւեց ամաց:

³ Մորոյ խօսք ՚ի վերայ Պատմ. Փրանկիոյ. հտ. Ա. էջ 307:

Եւ որպիսի սպասահարկութիւնս ոչ մատուցին ժողովրդոց գլուխք եկեղեցւոյ ընդ բովանդակ ժամանակս իշխանութեան բարբարոսացն. բազում անգամ արգելին զմոլեգնութիւն յաղթականին և փրկեցին զախարհ իւրեանց յաւարառութեանց նոցա, նաև վրտանգաւ խկ կենաց. « ԶԱտտիղաս յետս դարձոյց 'ի Հռովմայ սուրբ քահանայապետն Լևոն. 'ի Թրուայէ սուրբն Լուսոս. յՕրլէանէ սուրբն Եկնանիոս. բայց տակայն և սուրբն Դիզիէր լանկրացի և սուրբն Նիկէզ ուէմնացի խողխողեցան 'ի Վանդալաց վասն հօտին իւրեանց¹ »: Եւ Թէոդորիկոս իբրև առնոյր զքաղաքն Պաւլիա 'ի ձեռաց Ոգոսթըրի՝ տեսանէ զեպիսկոպոս քաղաքին զԵպիփան զի գայր առ նա և ասէ ցոստանիկան. « Ահաւասիկ հզօրագոյնն 'ի մարտկոցս Պաւլիա. այրդ այդ անպաճոյճ ըստ արտաքնոյն չունի զոք հանգէտ ինքեան ընդ տիեզերս »: Եւ Թողու ընդ հովանեաւ պաշտպանութեան նորա 'ի քաղաքին զկին իւր և զմայր և զքոյր. գողցես գնելով զնոսա ընդ հովանեաւ առաքինութեան և կրօնից²: Արդ հարցանեմ, տեսաք, որպիսի ազգեցութիւն ոչ ունէին 'ի միտս մարդկանն հայրապետքդ այդոքիկ՝ որ նուիրեալ էին զանձինս իւրեանց 'ի սէր ժողովրդեանն: Նա և նոքին խկ իշխանք բարբարոսացն՝ հիացեալք ընդ առաքինութիւն նոցա և ընդ իմաստութիւն, 'ի դառնալն 'ի քրիստոսական օրէնս՝ կոչէին զնոսա 'ի խորհուրդս իւրեանց և կամէին ուսանել 'ի նոցանէ զճմարիտ յեղանակ առաջնորդելոյ ժողովրդեան և սիրելի ընծայելոյ նոցին զանձինս իւրեանց:

Այլ մեք առցուք խօսել զայնոցիկ որ առաւել մերձաւորք են մեզ. տեսէք աղէ զՎլովիա 'ի վերջկոյս հինգերորդի դարուն որ հիմն արկանէ պետութես Փրանկաց. աշակերտեալ սորա սրբոյն Ռեմիկիոսի՝ ընդունի զաւետարանն, ինքն միայն գոլով իշխան ուղղափառ ժամանակին. զի այլքն ամենեքեան արիանոսք էին և կամ անհաւատք: Վաթողիկէ եկեղեցի արևմտից՝ հա-

¹ Ֆլէօրի. Կենցաղ քրիստոնէից Թ. 58:

² Մորոյ խօսք 'ի վերայ Պատմ. Փրանկիոյ. հտ. Ա. էջ 308 'ի ծանօթ:

մարի զնա իբրու ազատեցուցի՝ առաքեալ 'ի տեսչու-
թենէն Աստուծոյ, և հայրապետք ձեռնառու լինին
խորհրդոց նորա առ 'ի հաստատել զաթոռ նորա: Այլու-
վիս նոյնչափ կենցաղադէտ գոլով որչափ աշխարհա-
կալ էր՝ մուծանէ զեպիսկոպոսունս 'ի ժողովարանն
դերագոյն՝ որ հալածառական կոչէր. և քաջայայտ է ա-
մենեցուն թէ քանի վերագաս համարելոց էին նոքա
քան զսպարապետս Փրանկաց՝ որք քաջամարտիկ էին՝
բայց ադէաք ամենեկին, երբեք երբեք արգարք՝ բայց
միշտ վայրենամիտք: «Արի խոհական էր Ալովիս, ասե-
նախագահ ատենին Հենոյ, վասն որոյ և ամբապինդ պա-
հէր զիշխանութիւն եպիսկոպոսաց զոր ունէին նոքա
'ի վերայ մտաց ժողովրդեանն, և զոր չըջեալ էր յօ-
գուտ անձինն. և ահա այս իսկ է սրաճառն զի և զկնի
յոգունց ժամանակաց տեսանեմք զազդեցութիւն մեծ
ժառանգաւորաց յիրս պետութեան¹ »:

Եւ զիսորդ հնար էր չհանապազօրոգել ազդեցու-
թեանս որ սկիզբն առեալ էր 'ի ծագմանէ անտի միտ-
հեծան պետութեանն. միթէ ոչ բնական ինչ իցէ և
անհրաժեշտ և կարևոր իսկ՝ զի արդեանց վաստակոյ և
խմաստութեան զհետ երթիցեն փառք և սրախ և
վստահութիւն և իշխանութիւն վասն բարւոյ ժողո-
վրդեանն. և ուր ուրեք դտանէին, տեարք, բարեմաս-
նութիւնքս այսոքիկ ընդ դարս բազումս՝ եթէ ոչ 'ի
դասս ժառանգաւորաց: Քանզի անդէն 'ի սկզբանէ
եօթներորդի դարուն ուսումն և դիտութիւնք մարդ-
կային նսեմանան տակաւ, և ոչ ոք զհետ լինի այնու-
ցիկ՝ բայց վիճակաւորք միայն, յորոյ 'ի ձեռս է աւան-
դել զնոսին ժողովրդեան. և դպրութեանց միակ ա-
սպաւէնք վարժատունք եկեղեցեացն են և միայնանոցք:
Եւ յիններորդ դարու կամեցեալ Արարչոսի մեծի խրա-
խոյս տալ գիտութեանց՝ 'ի ձեռս առնու զեպիսկոպո-
սունս ժամանակին և զերկցունս և զաբեղայս խմաս-
տունս. և ինքն իսկ ուսանի յԱլիուինոսէ զարուեստ
բանական, զհռետորութիւն և զաստղաբաշխութիւն.
արգարե գովելի էին ճգունքն՝ բայց չկարացին զդէմ
ունել զբահեղեղ ագիտութեանն յորձանաց որ ա-

1 Պատմ. Փրանկոյ յամի 822 :

եւալ վարէր զազգս յանկումն դահավէժ: Խժդժու-
թիւն ոչ դադարէ 'ի զօրանալոյ ընդ դարն տասներորդ,
և տգիտութիւն մարդկայնոցն ծանօթութեանց և ան-
ուսումնութիւն խորամուխ արմատանայր յաշխար-
հիկս և յաղնուականս, և իշխանք և տեարք դաւա-
ռաց հազիւ ուրեմն գիտէին զնախատարերս ծանօթու-
թեանց, և բազում անգամ անպէտք էին գրոց և ըն-
թերցման: Եւ այնչափ սեպհական էին ժառանգաւո-
րաց և եթ գեղեցիկ դպրութիւնք՝ մինչև զայր իմաս-
տուն անուանել Կլէբիլոս Քէճ, և զգիտութիւն՝ Իշ-
բիլոսաւիան¹. յայս սակս և հենրիկոս Ա. Թագա-
ւոր Անգլիոյ յերկոտասաներորդ դարու սակս գիտու-
թեանն և ճարտարախօսութեան ճարտք-Իշբէր կոչե-
ցաւ. քանզի իմաստնագոյնքն 'ի ժամանակին 'ի դա-
սուէ վիճակաւորաց էին: Ապա հարկ է խոստովանել
զի ժառանգաւորք՝ ոչ միայն աստուածային գիտու-
թեանց այլ և մարդկայնոցս ծանօթութեանց՝ միակ ա-
ւանդապահք էին յայնժամ. և զիսորդ հնար էր նոցա
չունել առանձին իմն իշխանութիւն: Ապա պարսաւել
զնա սակս իշխանութեանն 'ի հին ժամանակն՝ ոչ այլ
ինչ է, բայց պարսաւել զառաւելութիւն իմաստու-
թեան նորա՝ յորմէ յառաջ գայ և իշխանութիւնդ.
և յանցանս համարել նմա զայն ինչ՝ որ կարեւորագոյն
ինչ էր 'ի ժամանակին և երջանկութիւն ժողովրդեան:
Վասն որոյ արդարագատ ևս եկաց Լէյպնից՝ զի ասէր.
« Ի դարսն յայնոսիկ յորս ժառանգաւորք և եթ պա-
րապէին 'ի դպրութիւնս, և այլք ամենայն յազատ
մարդկանէ զօրականք էին՝ կարի 'ի դէպ էր զինուորա-
կան պետութեանն բարեխառնել իշխանութեամբ ի-
մասանոց՝ այսինքն է ժառանգաւորաց² »:

Եւ թուի ինձ թէ վայելչական ևս է զնախկին փառս
և զվաստակս ժառանգաւորացն յիշատակել՝ քան եթէ
այսպնեւ զնոսա վասն այժմեան պայմանին յոր կան:
Քանզի և քանի քանի արս գժուարագիւտս է տեսա-

¹ Փաքիէ զոր 'ի վկայութիւն կոչէ Հենոյ. Պատմութիւն Փր.
աթ 992:

² Մատենագրութիւնք Լէյպ. հատ. Ե. էջ 145: Տես Լէյպ.
հատ. Բ. էջ 590:

նել 'ի տարեգիրս եկեղեցւոյս՝ ըստ ազգս ազգս գիտու-
թեանց, յորոց զոմանս և եթ յիշատակեսցուք որք
յայլ և այլ ժամանակս և 'ի զանազան արարս հանդի-
սացան. որպէս 'ի կենցաղագիրտութեան Սիւժէ և Ռիշ-
լիէօ, 'ի բանագնացութիւնս՝ Տ' Օսսա և Բոլինեաք, 'ի
բարձր իմաստասիրութեան՝ Վաստենտի և Մալպրանշ,
յեկեղեցական գիտութեան՝ Թոմասէն և Ֆլէօրի, 'ի
բնական գիտութիւնս՝ Մէրսան և Նաթայլ, 'ի խո-
րագին հմտութիւնս՝ Մապիյոն և Պեդաւիոս, 'ի ծա-
նօթութեան վաղեմի և իմաստուն լեզուաց՝ Ամիոյ և
Հիւէ և Ժուվանսի և Սանկէօյլ, 'ի պերճախօսութեան
Մասիյոն և Պուրտալու, Ֆենէլոն և Պոսիւէ, 'ի պատ-
մագիրս՝ Սէն-Ֆէալ և Վէրթոյ, 'ի միանձունս՝ սուրբն
Բեռնարդոս և Ռանսէ, 'ի բարերարս ազգի մարդկան՝
Լասալ Հիմնագիր եղբարց քրիստոնէական գալոցաց,
և Վինգենտիոս պաւլայեցի հիմնագիր Գասերաց գը-
թութեան: Ահաւասիկ, տեարք, եկեղեցիս դադիւա-
կան պար առեալ յամբօխէ արանցս աւագագունից
և այլոց բաղմաց՝ ընդառաջ ելանէ մեզ, և պահանջէ
զմեծարանս մեր և զաշխարհի բովանդակ:

Բայց յաւակնին ոմանք աներկիւղ պարսաւել զվի-
ճակաւորս եկեղեցւոյ՝ իբրուզի թողեալ էնոցա կորըն-
չել զփառաւոր ժառանգութիւն զայն: Բայց միթէ մեր
ինչ իցեն յանցանքն եթէ աքսորք և կատանք և բանա-
արդել բնակութիւնք և ծանրաբեռն վաստակք և մահ
չարաչար՝ առեալ տարան զբաղումս յարժանաժա-
ռանդ պաշտօնից, որոց մարթ էր այսօր ապաւէն և
փառս լինել սեղանոց. զի գիտակ իսկ էք եթէ ման-
դաղ խոտութեանն առաւելապէս 'ի դասս սրբոյ քա-
հանայապետութեանն մոլեալ՝ եհար զիւր ոճս: Միթէ
մեր իցեն մեղանքն եթէ և յետ այնորիկ գողցես ընդ
շարս ամաց երկոտասանից՝ անհնար էր ընծայել աշա-
կերոս 'ի սպասաւորութիւն սեղանոյ. որով և 'ի հարկէ
իրացն պակասեալ նուազեցին երիցունք և խրամատե-
ցաւ պաշտօն հովուութեն: Դարձեալ միւսանդամ՝ մի
թէ մեր իցեն յանցանքն եթէ բազումք 'ի մարդկանէ
սրտաբեկեալք սակս բազում պատճառաց՝ դժուարէին
իմն 'ի առսանել անդ զորդիս իւրեանց բուռն հարեալ
զեկեղեցական վիճակէ. և զի պէտք վերահապ այն-
քան եկեղեցեաց այրիացելոց՝ սախէին զնորընծայեալ

սըն՝ի քահանայութիւն՝ յապուրակի աւարտել զհրահանգս ուսմանցն: Սակայն մի համարեսցուք եթէ առօգտակար ընծայիլ ՚ի պաշտամանն՝ հարկ իցէ երիցութենէլ զգիտութիւն Ֆլէօրեսայ և զպերճախօսութիւն Պոսիւէի. զի առ ՚ի հարկանէլ զսպասաւորութիւն պատուական՝ շատ է նմա գիտել զգիրս սուրբս և զկանոնս ուղղութեան վարուց քրիստոսականաց, և ընդ ողջամտութեանն կցորդել զանվկանդ աստուածապատութիւն. զի մեկնութեամբ և եթ աստուածային պատուիրանացն՝ ծաւալեսցէ ՚ի ժողովրդեան զսկզբունս կարգաց և արգարութեան և ընկերական կենաց. ուր բազումք մոլար գիտութեամբն ոչ այլ ինչ գործեն բայց սերմանել ՚ի մարմին ընկերութեանն զսպականութիւն և զմահ: Այլ ոչ այսչափ միայն. զի որով իրաւամբ յերեսս հարկանիցեն ժառանգաւորաց ըզնուաղել փառաց նորա. քանզի ըստ այսմ հաւասարք են ամենայն պայմանք: Եթէ լուիցես բանից յաչադկոտաց՝ թուի իմն այնպէս եթէ յայլ ամենայն պայմանս կենաց յողովք իցեն և անթիւք արք գերածայրեալք արդեամբք վաստակոց. իբր զի ամենայն ուրեք յողովադոյնք գտանիցին մանկածուք և դաստիարակք որպէս զՌոլէն, իմաստասէրք որպէս զՎարդեսիոս, քերթողք որպէս զՔորնէյլ, սպարապետք որպէս ըզԹիւրէն, օրէնսգէտք որպէս զՄոնթէսքիէօ, օրէնստեսցք որպէս զՏ՝ Ակէսոյ, հազարապետք որպէս զՔոլպէս և կենցաղագէտք որպէս զՎիլլի: Բայց ամենայն պայմանք ընկերական կենաց հեռի կացցեն ՚ի սնապարծ պանծանացդ, և յայնժամ արդարագոյն ևս լիցի նոցին դատաստան: Շատ խիստ ուսուցին մեզ երեսնամեայ փորձք և մոլորութիւնք և խելաբախ յիմարութիւնք ճանաչել զյարգ վարդապետութեան և ճարտարութեան արանցդ որ զանձինս և եթ քաջալարմարս համարին ՚ի լուսաւորել և ՚ի ղեկավարել զազգ մարդկան:

Արդ ահաւասիկ հասեալ կամք յերրորդ գլուխ բամբասանացն՝ որ է մեծութիւն և փարթամութիւն ժառանգաւորաց՝ զորոց չարախօսեն զբաշխումն և զծաղումն և զկիրաւութիւն: Առ այս նախ զայն արժան է ինձ ցուցանել զի մեծութիւնքդ այդոքիկ գողցես ժառանգութիւն իմն էին հասարակաց ամենայն

ութնց պատկանաւոր՝ և ամենեցուն իսկ անխափր իրաւունք էին ժամանել յայն, և ժառանգէին իսկ ընծայելով զորդիս իւրեանց ՚ի քահանայութիւն. և թէպէտ ըստ հասարակ կարգաց նախապատիւ իշխանութիւնք, որով և ճոխագոյնք, ազնուատոհմից պահեալ էին սակս իմաստուն պատճառաց, սակայն ոչ ոք մերժեալ լինէր. և օրինակք առաջի կան մեզ Մասիսոն և Ֆլէշէ, Տ' Օսսա և Ամիոյ և այլք յոլովք. նա զի և յայլ և այլ դասս քահանայապետութեանն՝ բազում բարձք էին պատուոյ, զորս ունէին մարդիկ ՚ի միջակային դասուէ քաղաքացեացն զարգացեալք՝ նաև յանշուք իսկ տոհմից. զի յեկեղեցական ղեկավարութեան հիմնական օրէնք են արժանաւորագունի աւանդել ըզպաշտամունս. վասն որոյ և չկարեմ ՚ի միտ առնուլ թէ զինչ օրինաւոր պատճառք կայցեն նախանձու չարակնութեանն սակս մեծութեանց զոր ամենայն ոք կարէր վայելել յորում պայմանի և դառնիցի:

Այլ զինչ արժան իցէ խորհել զծագմանէ նոցին և զկիրաւութենէ. հաւանիմ և ես ասել եթէ ընդ դարս ութնամասն եղեն ոմանք որ նենգաւոր հնարիւք շորթեցին յանձինս պարգեւականս ինչ և ժառանգութիւնս. բայց սակայն տգիտութեան և չարութեան է չհաւանել՝ եթէ կարի սակաւ և գուն ուրեք են օրինակքս: Ակայեն վէպք եթէ ՚ի սկզբանն կալուածք պարգեւականք կարի առատք էին, և զի յոլովք ՚ի նոցանէ մայրիք էին ամայիք և անդատտանք անմշակելիք ճահիճք և մօրուտք, զորս ապա արգասաբերս դործեցին ձեռք վաստակասէրք. և Լը Ժանար ՚ի գիրսն որ կոչի Կենդաղ և սոլորոյն՝ Փրանկայ¹, ցուցանէ եթէ մենաստանքն մեծամեծք ոչ թանկագինք հաստատեցան. այլ զերէզս անպողարբերս տային միայնակեցաց, և նոքա ժիր վաստակօքն ճգնէին ցամաքեցուցանել զնոսին և հերկագործել, կանգնել վանս բնակութեան և անկել այգիս, ոչ այնչափ ՚ի ճաշակել զքաղցրութիւն կենաց՝ զի սակաւապէտք էին և ժուժկալք, որչափ առ ՚ի ընուլ զպէտս կարօտելոց: Արդ եթէ հնարագիւտ վաստակք և հանապազորդ ճարտարութիւն

¹ Էջ 10, ապագր. 1740 տալի:

եգին զխոսանացեալ դաշտս՝ յանդաստանս և՛ ի մարգս և՛ ի հովիտս արգասաւորս, և եթէ արդիւնաբեր մշակութիւն նոցա ձեռնառու եղև ի զարգացումն երկրագունին յարուեստս երկրագործութեան, թուի ինձ եթէ արարբք և կաշուածք գեղեցիկք զերախտապարս շնորհակալիս պարտին զարթուցանել քան զգարակնութիւն նախանձու:

Հաւանեցայց դարձեալ ասել եթէ յորովք ի տերանց՝ ոչ միշտ յօրինաւորս ծախեալ իցեն զինչս իւրեանց. բայց սակայն ստիպլիմք խոտտովանել եթէ յորովագոյնք ի նոցանէ վարէին նոքօք ի ընդ զպէտս կարօտելոց, և ի հաստատութիւն և ի պահպանութիւն կարևոր դաստակերտաց. և ամենայն հովիւ պարտանձին վարկանէր ձեռնառու ընել աղքատաց և կարօտելոց հօտին իւրոյ յորոց միջի բնակէր. և եթէ գթութեան իսկ պարտք չհրամայէին նոցա զայն, այլ գոնեայ պատշաճք առատաձեռնս առնէին զնոսս. և գիտեմք իսկ զի ի ժամանակս սովու և թշուառութեանց ձեռնառուութիւնս մեծամեծս առնէին եպիսկոպոսունք աշխարհիս: Բայց կարգեսցուք աստէն և խորհրդածութիւն մի հանրական սակս կիրառութեան եկեղեցական ընչից, որ կարող է հաշտեցուցանել և զկարի իսկ զգթուարահաճ միտս. արդ. աղէ ո՞ւմ ումեք երախտապարտ իցէք վասն այնչափ բազմութեան եկեղեցեաց որ ընդ բովանդակ աշխարհս Փրանկիոյ զարգ. փառաց են քաղաքաց մերոց, այնչափ յորովութեան ապաստանարանաց հասարակաց առ ամենայն պէտս և աղէտս մարդկանն սրտորաստելոց, վասն վարժարանաց կրթութութեան ժողովրդոյ յուսումն դպրութեանց և գիտութեանց, և դպրատանց կարգելոց ի հրահանգս սրբանուէր աշակերտաց տաճարին, վասն դաստակերտից գթութեան ի պէտս այնոցիկ՝ որոց հանճար մըտաց անօգուտ մնալոց էր առ աղքատութեան, վասն ճոխ հաւաքածոյից մարդկային գիտելեաց, և վասն բազմածախ մրցանակաց ի խրախոյս զարգացման գիտութեանց և արուեստից. աղէ, ո՞յր ուրուք շնորհք իցեն ձեզ այս ամենայն տուրք զուարթառաք որք այնչափ պատուականքն են յերջանկութիւն ընկերութեան և փառաց ազգիս. ո՞չ ապաքէն մեծագոյն մասն ի նոցանէ ժառանգաւորացն առատատուր ձրից դրե-

լի են: Իսկ արդ եթէ տղքատք և կարօտեալք էին նոքա՝ մարթ ինչ էր այսչափ սպասս հարկանել. ապա կարի անհանձար են զրաբանութիւնքդ հակառակ մեծութեան և փարթամութեան եկեղեցւոյ: Այլ առաւել ծաղու արժանի և նախատալից այն է՝ զոր և արդ չարախօսեն ոմանք՝ ի մեծատանց և ի հզօրագունից՝ զամբարհաւաճութեան և զզօշաքաղութեան շփեալ բարուրս զժառանգաւորաց մերոյ ժամանակիս, այսինքն զայնպիսեաց՝ յորոց բազումք զիրի են և ի կարեւորաց, և չիք ոք ի նոցանէ աւելաստացու:

Թողցուք ապա, տեսրք, ճառատողաց՝ զրաբանել ընդդէմ ուխտի քահանայութեան մօլեգլին կատաղութեամբ. զի տկարամիտք են, և ի կարի իսկ կենսառիթ յիրս ոչ զայլ ինչ նկատեն՝ բայց թերութիւնս ինչ անհրաժեշտս: Զի եթէ հաճք և հաւանք էին նոքա իւրեանց ոկղբանցն՝ ապա հարկ էր նոցա տարագրել անողորմ և զամենայն արուեստս, դատապարտել ըզզինուորութիւն սակս ակառից ոմանց ի սպայից, զդատաւորութիւն սակս կաշառակրծութեան ոմանց ի դատաւորաց, զգլխուութիւնս և զշարութիւնս սակս անհեղեղ կարծեաց ինչ և դրութեանց որ ի նոցանէ ծագեցան: Ապա որք այսպանեն զքահանայութիւն և ցանկան տեսանել զկործանումն նորա, երկիցեն մի գուցէ լսելի լիցին պաղատանք իւրեանց. զի ընդ քահանայութեան անկցի յայնժամ և քրիստոնէութիւն. և յորպիսի ստուերս և յանդունդս աղետից ոչ դահավէժ անկանիցիմք: Այլ ոչ այսպէս. զի թէ եկեղեցին Փրանկիոյ ըստ կրօնականին՝ ընդ որով միայն նկատեմք մէք զնա այժմ, բերէ յանձին ցոյցս կործանման, բայց և առ նմին տեսանեմք ի նմա նշանակս կենաց և յաւէժական անմահութեան. եթէ ստութիւն ունի զիւր բեմս և զփողարս, են և ճմարտութեան առաքեալք և պաշտպանք: Անկրօնութիւն աղէտս անհաւրինս էած ի ժողովուրդս՝ յաւուրս մեր՝ զայն ոչ ժրխտեմ. քայց և աստուածապաշտութիւն յարգոյ ևս է յաչս վերագոյն դասուց. և յաշխարհամուտ քաղաքիս յոյժ առաւել դատնին այժմ՝ երիտասարդք անկեղծ հաւատացեալք՝ քան յառաջ քան զամս երեսուն: Եւ մի համարեսցուք դարձեալ զմարդիկ ձեռնհասս ամենայն չարեացն որոց փափաքեն. քանզի և

սխալից սահմանք են՝ որպէս և առաքինութեան. և է
Աստուած յերկինս որ հսկէն 'ի պահպանութիւն բա-
րոյական աշխարհիս որպէս և զգալւոյն. և յորժամ
կամի նա՝ մտնեալութիւն կրից երթայ խորտակի 'ի
հատա աւազին՝ որպէս զիոհակս ծովու զայրացելոյ:
Արգարեւ չիբիմ՝ յառեալ զակն 'ի դարութիւնս յաւի-
տենական վճռոց, այլ զմտաւ ածի զանցեալն, խոր-
հեցայ 'ի ներկայս, և առաւել ակնկալութիւն գտի
յանձին քան երկիւղ վասն հանդերձելոց:

Ընդ անցեալն լեալ մտախորհ, տեսանեմ զի 'ի
սկզբան անդ քաղաքական և կրօնական ժխորիցն՝ գրեա-
թէ ամենայն հայրապետք աշխարհիս անշարժ կացին
'ի հաւատս. և գիտեմք զի եպիսկոպոսոսնք սիւնք են
եկեղեցւոյ, զի ընդդէմ ամենայն ճգանց հզօր զօրու-
թեանն՝ հերձուածք ոչ արմատացան յերկիր հայրե-
նեաց մերոց. և զի զինի քսանեհինգ ամաց թշուառու-
թեան՝ հաճեցան երկինք շնորհել ժողովրդեան սրբոյն
Լուսավորչոսի զարքայազարմ՝ տոհմս զայս որ միշտ և
հանապազ հաւատարիմ գտաւ կրօնից: Եւ 'ի տեսիլ
սքանչելեացս ասեմ՝ յանձն իմ. Ապա ուրեմն նախա-
պատիւ թագաւորութիւն իմն է Փրանկիա յաջս տես-
չութեանն Աստուծոյ. և տեսիլք հրաշիցն զորս արար
վասն նորա՝ երաշխաւոր իմն են նորանոր սքանչելեաց:

Եթէ հայիմ 'ի ներկայս՝ տեսանեմ զի ամենայն
սուրբ ձեռնարկութիւնք առ 'ի պէտս և 'ի սիրտիս
մարդկան ազգի՝ հաստատեալ պահին 'ի զուարթա-
ւատ տուրս քրիստոնէական սիրոյն, որ նշան յայտա-
րար է անկեղծութեան կրօնից. և ընդդէմ ամենայն
հակառակամարտ հնարից և տաղակութեանց՝ տակա-
ւին տեսանին կոչմունք 'ի սպասաւորութիւն սեղա-
նոյն, յորոց և ոմանք կարի զարմանալիք են և խոստա-
նան ակնկալութիւնս գեղեցիկս: Դարձեալ զի բանն
Աստուծոյ յառաքելաջան արանց քարոզեալ՝ ոչ ու-
րեք մերժի 'ի բաց, այլ 'ի ձայն աւագափող աւետա-
րանին՝ զարթնուն ողջոյն քաղաքք 'ի թմբուութենէ
անխարութեան իւրեանց: Արդ վկայ լեալ և այսոցիկ
տարօրինակ եղելոցս՝ 'ի միջի չարախօսութեց և խառ-
նաձայն աղաղակի ամբարշտութեանն. ասեմ ցանձն իմ.
Ոչ, հաւատք Փրանկիոյ չեն մեռեալ, և ոչ լիցի նա ա-
ւար ուրացութեան. ժամանակք սահմանեալք գոն 'ի

տեսչութենէն Աստուծոյ, ակն կալցուք այնոցիկ. հա-
կառակ իսկ թշնամեացն ոչ դադարեոցեն յառաջա-
դէմ ընթանալ կրօնք, ընդ իւր ածելով զսէր կարգաց
և արդարութեան, և զմեծարանս ուղղութեան բա-
րուց և օրինաց, և յաղթութիւն նորա հայրենեաց
մերոց համարեացի: Եւ Փրանկիս յաղթահարեալ յա-
ղեալից թշուառութեանց և ընդ փորձ անցեալ չարեաց՝
'ի միա առնուցու հուսկ սւրբմն եթէ 'ի վերայ գիւրա-
սաղապ և վայրաբեր աւազոյ շինէ զտուն՝ թէ ոչ կանդ-
նէ զնա 'ի վերայ կրօնից և ուղղութեան. և զի առ 'ի
լինել երջանիկ հարկ է նմա լինել քրիստոնեայ. և յայն
ժամ ապաշաւեալ և զղջացեալ ընդ մոլորութիւնսն՝
անկցի առաջի Ամենակալին. և յորժամ հիանամ մը-
տօքս 'ի տիտիական խորհուրդս յայսոսիկ՝ թուի ինձ
տեսանել 'ի ծագ հրաշակերտ սեանն կառուցելոյ՝ 'ի
զարդ փառաց միոյ 'ի գեղեցկագոյն հրապարակաց քա-
ղաքիս, և որ յուշ ածէ զայնքան յաղթութիւն, կանդ-
նեալ զխաջն յաղթող՝ իբրու արձան անեղծական յուշ-
արար թշնամութեանցն խաղաղելոց և հաշտութեան
սրալից, և մոլորութեանց հերքելոց, և 'ի նշան անկեղ-
ծաւոր դարձի և նուիրելոյ վերստին բովանդակ ժո-
ղովրդեանն Փրանկաց 'ի հաւատս Յիսուսի Քրիստոսի:

ՅԱՂԱԳՍ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ճշմարտութիւն իմն է աներկբայ եթէ չիք ազգ աւանց կրօնից. բայց ստոյգ է և այն զի ըստ այժմեան պայմանի աշխարհիս, պաշտամունք հաւատոց ազգի մարդկան 'ի չորս կրօնս բաժանին. որ են կռապաշտութիւն, մահմէտականութիւն, հրէութիւն և կրօնք հաստատեալ 'ի Քրիստոսէ Յիսուսէ. և յոստոց աստի ելանեն ստեղծնք զանազան գէնից և պաշտամանց:

Բազումք 'ի դիցապաշտից յուժնտան գարուց հետէ՝ 'ի միտ առեալ զստութիւն կռապարիշտ մոլորութեանն՝ ընկալան զպաշտօն ճշմարտին Աստուծոյ. և դիտաւորապէս 'ի Ժողովրդոց աստի հեթանոսաց, որք ըստ գրոցն ասելոյ՝ նստէին 'ի ստուերս մահու, կազմեցաւ արքայութիւնն Յիսուսի Քրիստոսի, 'ի բանալ նոցա զաչս իւրեանց 'ի լոյս աւետարանին:

Կացին և Հրետյք՝ որպէս և տեսանին ցայսօր՝ որք ուր ուրեմն հաւանեցան ճանաչել զՔրիստոս իբր ըզՓրկիչ աշխարհի խոստացեալ զոր նախաձայնեցին պատգամք մարգարէիցն, որք և անկեալ երկիր պագին առ ոտս խաչին՝ որ զառաջինն գայ թափղութիւն էր յաչս նոցա, որպէս համարեալ էր յիմարութիւն յաչս հեթանոսաց:

Հուսկ ուրեմն եղէն և սակաւաւորք ոմանք 'ի դէնէն Մահմէտի, որոց հերքեալ զՂուրանն ընկալան զա-

ւետարանն Քրիստոսի: Բայց ոչ ուրիշ երևեցաւ որ
'ի քրիստոնէից անկեղծութեամբ և սրտի մաօք յու-
րաստ կացեալ յիւրոց կրօնից առ 'ի ընդունել զհա-
սրաշտութիւն, զմահմէտականութիւն և զհրէութիւն:
Կացին արդարև ոմանք որ ուրացան զհաւատս առ
անառակութեան և զօշաքաղութեան և առ երկիւղի,
բայց անլուր ինչ է ամենևին եթէ քրիստոնէայ որ գի-
տակ իւրոցն հաւատոց՝ թողեալ իցէ զհաւատս իւր
և ընդգրկեալ զկրօնս Մովսէսի կամ Մահմէտի և կամ
զպաշտօն գից՝ 'ի մօտց հաւանութենէ 'ի նոյն բերեալ,
և կամ առ 'ի ունկնդիր լինել խղճի մօտցն, և կամ
կամելով լաւագոյն ևս լինել և սրբագոյն 'ի վարս: Եւ
արդարև կարի զարմանալի է զի աղանդաւորք այլոց
կրօնից՝ 'ի բաց կան յայնցանէ առ 'ի անցանել 'ի մերն.
Իսկ մեք հաւատացեալք ոչ բնաւ թողումք զմերն առ
'ի դառնալ 'ի նոցայն. և զայս թերևս չիցէ երբեք
որ 'ի ձէնջ ածեալ 'ի միտս: Եւ սակայն այս ևեթ չիցէ
վկայութիւն մեծ 'ի հաստատութիւն քրիստոսական
կրօնից, և ոչ ապաքէն նովին իսկ երևի եթէ հաստա-
տութիւնք ընծայութեանց նորա լուսաւորագոյնք են
և հզօրք առ 'ի փարատել զխաւար մօտց և հաւանե-
ցուցանել զնոսին: Եւ իցէ ինչ կարևոր առաւել քան
զայս առ աներկմիտս հաստատելոյ զմեզ 'ի հաւատս՝
զոր դաւանել բաժին ել մեզ բարեբաղդ:

Բայց և քրիստոնէութիւն 'ի բազում հերձուածս
բաժանի՝ որք թէ և 'ի բազում մասունս հաւատոց
միաբանք իցեն, այլ ոչ յամենեսին, և ոչ ընդ միով
հովուական անսջութեամբ մահաղեալք, զորս և յե-
րիս գլխաւոր աղանդս մարթ է բաժանել. յեկեղե-
ցի կաթողիկէ երիցագոյնն քան զամենեսին և ծաւա-
լեալ առաւել քան զայլս, և յորմէ ելին և այլքն ա-
մենայն, և որ գլուխ իւր ճանաչէ զքահանայապետն
հռովմայ. յեկեղեցի յունական որոյ դաւանութիւն
նոյն է զողցես ընդ վարդապետութեան հռովմէական
եկեղեցւոյ՝ թէ և անջատեալ 'ի նմանէ յովից դա-
րուց հեռէ՝ յեա քաղում երկմտութեանց և վարան-
մանց. յեկեղեցի բողոքական բաժանեալ յերկուս
աղանդս՝ որք յանուն հեղինակացն կոչին, և որոց ըս-
կիղքն ոչ հնազոյն ինչ է քան զգարն վեշտառաներորդ:

Այլ արդ արժանի իցէ արդեօք հաւասար համարել

զոսա զամենեսին. իցէն նորա առհասարակ ըստ մը-
տաց Յիսուսի Քրիստոսի 'ի հաստատել անդ զկրօնս,
զորս և արժան է քննել. առ այս առջուք 'ի քննութիւն
զչորեսին խնդիրս զայսոսիկ.

Արդեօք Յիսուս Քրիստոս հաստատեալ իցէ միա-
բանութիւն ինչ կրօնական որ անընդհատ ունիցի հա-
նապազորդել մինչև ցվախճան աշխարհի:

Յիսուս Քրիստոս իցէ հաստատեալ 'ի միաբանու-
թեանս յայսմիկ իշխանութիւն ինչ որ պահապան և
թարգման իցէ իւրոյ վարդապետութեանն:

Յորոց ձեռս է իշխանութիւնս այս:

Միթէ անսխալ իցեն դատաստանք իշխանութեանս
'ի նիւթս հաւատոց և վարդապետութեան: Ահա այ-
սորիկ են նիւթ բանախօսութեանս:

Ա.

Յիսուս Քրիստոս հաստատեալ իցէ միաբանու-
թիւն ինչ կրօնական, որ անընդհատ ունիցի հա-
նապազորդել մինչև ցվախճան աշխարհի.

Չեն ինձ կամք պայքարել այսօր ընդ թշնամեաց
աստուածային յայանութեանն՝ ընդդէմ անհաւատի-
ցն այնոցիկ՝ որոց առաւել ահարկու են պատուի-
րանք աւետարանին անարատ սրբութիւն, քան բարձ-
րութիւնք խորհրդոց նորա, ոյր վասն և առ երեսս՝
մարդկային ինչ հնարագիտութիւն հեղծեն համարել
զքրիստոնէութիւն: Ընդ սոսա 'ի յոլով բանախօ-
սութիւնս մարտ եղեալ և հերքեցաք զնոսին: Իսկ
այժմ՝ ընդ այլ և այլ ազանդաւորս քրիստոնէական
դաւանութեան են բանքս, զորս և հրաւիրեմ գալ
ընդ իս 'ի քննութիւն թէ զի՞նչ խորհել արժան իցէ
զձեռոյ և զյայտարար նշանաց և զտեողութենէ ըն-
կերութեանն հաստատելոյ 'ի Յիսուսէ Քրիստոսէ որ
ամենեցուն մեր օրէնսդիրն է. և կամիմ փորձ փոր-
ձել մերժել զպատրանս այնոցիկ որոց մուր խոր-
հուրդք են զխնդրոյս: Քաջ 'ի միտ առնուլ արժան է

զի ամենայն քրիստոնեայք աշխարհի մեծարեն ընդ մեզ գոնեայ զյուզվագոյնս՝ ի դրոց Հին և նոր կտակարանաց. և ամենեքեան դաւանութիւն հաւատարիմ համարին վարդապետութեանն յայանեցելոյ՝ զՀանդանակն երկցագոյն՝ որ ի ծագմանէ անտի քրիստոնէութեանն հասեալ է առ մեզ, և որ ծանօթ է ընդ անուամբս Հանգանակ առաջելոյ. դարձեալ զի ամենեքին մեծարեն զԺողովս և զվարդապետս նախկին չորից դարուց եկեղեցւոյ, զորս և համաձայն վկայութեամբ համարիմք աւանդապահս վարդապետութեաւետարանին յիւրում անթերի և անխառն պարզութեանն: Այսոքիկ աղբերք են հասարակաց ընկալեալք յամենեցունց, վասն որոյ և աներկմիտ վստահութեամբ մարթիմք դիմել առ նոսա և կոչել ի վեկայութիւն. ապա ի ձեռն յիշատակարանացս այսոցիկ՝ սկսանիմք մեկնաբանել նախ զառաջին ինդիկոք՝ եթէ իցէ՞ հաստատեալ Յիսուսի Քրիստոսի միաբանութիւն ինչ կրօնական որ ունիցի կալ և մնալ տեսանելի՝ մինչև ցվախճան աշխարհի:

Քրիստոսականս կրօնք չեն ինչ հանգէտ մովսիսականին. զի այն պարագրեալ իմն էր և Ժամանակաւն և տեղեաւ. և Հին օրէնք պատրաստութիւն ինչ էին գերագոյն ևս օրինաց. և յամենայն դաւանութիւնս քրիստոսական կրօնից՝ Յիսուս Քրիստոս ծանուցեալ է իբրու վախճան պատգամաց և կերպարանաց, և զի նովաւ սկիզբն լինելոց էր հոգևոր արքայութեանն՝ որ գեղեցկագոյն ևս էր և ընդհանրական և մշտնջենաւոր. մովսիսական պաշտամունք վաղանցիկ կերպարանք էին մշտնջենաւոր խկութեան քրիստոսական կրօնից:

Եւ զիսորդ հնար իցէ երկմտել ընդ մշտնջենաւորութիւն Թագաւորութեան Յիսուսի Քրիստոսի՝ մինչդեռ լսեմք զի հրեշտակ Տեառն ասէ ցՄարիամ վասն նորա, «Նա եղիցի մեծ, և որդի Բարձրելոյ կոչեսցի. և տացէ նմա Տէր Աստուած զաթոռն Դաւթի հօր նորա, և Թագաւորեսցէ ի վերայ տանն Զաւորայ ի յաւիտեանս, և Թագաւորութեան նորա վախճան մի լիցի¹»: Եւ չէր հնար սուտ լինել բանիցս, զի երկինք

և երկիր անցցեն և բանք նորա մի անցցեն. նա և բանք բերանոյ Յիսուսի Քրիստոսի հաստատութիւն են նոցին. զի ահա 'ի յլէլ անդ զգասս առաքելոց՝ և 'ի ձեռն նոցա զժառանգորդս առաքելութեանն՝ աւետարանել ազգաց, խոստանայ լինել ընդ նոսս ոչ մերթ ընդ մերթ, այլ միշտ և զօր ամենայն, զամենայն առաք. ոչ առ վայր մի՝ այլ յամենայն ժամանակս մինչ 'ի կապարած աշխարհի¹. և 'ի խօսելն առանձինն առ Պետրոս՝ առաջի առնէ զեկեղեցի իւր իբրեւ զառն կառուցեալ 'ի վերայ վիմի՝ զոր ոչ ինչ բռնութիւն չկարացցէ հարկանել: «Դրունք դժօխոց զնա մի՝ յաղթահարեսցեն²»: և մարթ էր արդեօք հզօրագոյն ևս բանիւք յայտ առնել զանասան մշտնջենաւորութիւն եկեղեցւոյ:

Ոյր վասն յորժամ բողոքականք 'ի վնչտասաներորդի դարու՝ կանգնեցին զսեղանս հակառակս սեղանոյ և անջատեցան 'ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ առանց յարելոյ յայլ եկեղեցի ծանուցեալ, իրաւունս համարեցան ոմանք ասել նոցա. Գիտեք և դուք զի ըստ խոստման աստուածային հիմնադրին իւրոյ՝ եկեղեցին Քրիստոսի կալոց մնալոց էր մինչև 'ի վախճան աշխարհի. ապա ուրեմն էր նա ուրեք յառաջ քան զձեզ. արդասացէք մեզ թէ ո՞ւր էր՝ եթէ կաթողիկէ եկեղեցին ոչ էր ճշմարիտ եկեղեցի: Որոց կարի տաղնապեալ 'ի հարկեցուցիչ հարցմանէն՝ ասելին նախ եթէ արդարեւ թաղաւորութիւն Յիսուսի Քրիստոսի ոչ բնաւ վերջացեալ էր. բայց ոչ յայլ ուրեք գոտներ բայց 'ի սիրտս հաւատարիմ երկրպագուաց ոմանց, որ ջրիկէին 'ի մէջ ժողովրդեանն անծանօթք 'ի մարդկանէ՝ և յԱստուծոյ և եթ ծանուցեալք: Այլ ընդունայն՝ էր հնարագիտութիւն նոցա, զի անունս և եթ եկեղեցի քանդէ զհիմունս հաստատութեան նորա. քանզի ձայնս այս որով վարին սուրբ գիրք և հանգանակ առաքելոց և բովանդակ աւանդութիւնք նախկին քրիստոնէութեան՝ առնուն զնա փոխանակ թողնել հաւատացելոց, զոր և յայտ առնէ ձայնն յունական, որով և արտաքին ինչ է և տեսանելի աչաց: Նա զի և գիրք սուրբ

1 Մատթ. ԻԸ. 20:

2 Մատթ. ԺԶ. 18:

առջի առնեն մեղ ղեկեղեցի՝ իբրու քաղաք կառուցեալ ՚ի վերայ լերին, որ ոչ կարիցէ թագչել. և թագաւորութիւն իմն յորում են իշխանք և հպատակք, և այդի մշակեալ յայգեգործաց. և ագարակ սերմանեալ ՚ի տանուտեառնէն. տուն կառուցեալ ՚ի վերայ վիմի, և հօտ ընդ առաջնորդութեամբ հովուի: Արդ ոչ ապաքէն այս ամենայն օրինակք և նմանութիւնք յայտ յանգիման առաջի առնեն մեղ ինչ մի արտաքին և տեսանելի, և ընկերութիւն մի մարդկան ծանօթից և հպաւորաց և ՚ի մի միաբանելոց:

Սակա այսոցիկ և բողոքականք ոչ յասպաղեցին մեր ժել զցնորս զայս համարելոյ ղեկեղեցի անտեսանելի. և եթէ որ անցցէ ընդ դաւանութիւնս նոցա անուանիս, և ընդ զիրս ականաւոր վարդապետաց նոցա, ակն յանգիման տեսանէ եթէ բողոքականք՝ յոր և է դաւանութենէ՝ հուսկ ուրեմն միաբանեցին ընդ կաթողիկեայս ասել եթէ եկեղեցի հիմնեալ ՚ի Յիսուսէ Քրիստոսէ պարտ էր միշտ տեսանելի գոլ յաշխարհիս¹. ապա ուրեմն մարթ է մեղ ասել եթէ այս առաջին մասն է հաւատոյ յոր միաձայնին ամենայն հաւատացեալք:

Արդ քանի՞ հիանալի և հզօր է եկեղեցիս այս քրիստոնէական, անսահման տեղեալ և ժամանակալ, որ պարբիակէ զամենայն դարս և զամենայն աղինս, և որ միշտ յաղթող դտաւ ՚ի մարտս պատերազմաց, և որ հայի ընդ թագաւորութիւնս և ընդ պետութիւնս՝ որպէս և ընդ օրէնս և ընդ սովորութիւնս՝ զի անցանեն, և հոսանք դարուց չկարեն վարել տանել զնա ընդ իւրեանս. արդարեւ ճշմարտութիւն Աստուծոյ է՝ որ մնայ յաւիտեան. և Յիսուս Քրիստոս բարբառէր աներկիւղ եթէ առաքելոց էր զաշակերտս իւր ծաւալել զճշմարտութիւն, ապա ՚ի պողաբեր առնելոյ զնա յազգս և տալ նմա բերել զպառուղ մշտնջենաւոր. « Եւ պատուին ձեր կացցէ »²: Արդ ՚ի հնչել բանիցս ՚ի բերանոյ Յիսուսի Քրիստոսի յանկեան ուրեք հրէաստանի՝

¹ Պոսիւէ. Պատմ. յիշատիւնաւիտանց բողոքական եկեղեցւոյ. գիրք ԺԵ. Թ. 4:

² Յովհ. ԺԵ. 16:

ո՞ դք կարէր 'ի միտ առնուլ եթէ սերմնս այս անգոր՝
լինիցի ծառ մեծ որ յոսոս իւր փրկաւէտս ծածկեսցէ
զտիեղերս, և կացցէ որչափ և աշխարհս՝ հակառակ
բաղնման մըրկաց կրից մարդոյ, և սակայն այս ամենայն
եկն և եհաս, և մէք ականատես եմք սքանչելեացս:

Եմուտ ծաւալեցաւ աւետարանն մի առ մի յամե-
նայն ազգս՝ առ 'ի ղերծուցանել զնոսա 'ի զիցապաշտ
մոլորութենէ, 'ի տգիտութենէ և յախտից. և թէ-
պէտ յանցանք և անկարգութիւնք աղարտեսցեն ըզ-
վարս քրիստոնէից՝ այլ խրատք ուղղուէ նորին կացցեն
մնացեն անարատք. հերետիկոսութիւնք փորձ փոր-
ձեսցեն ապականել զվարդապետութիւն նորա, այլ
հաւատք մնացեն անվկանդք. ամենայն մտահաճու-
թիւնք և ակտք զննուորեսցին ընդդէմ քրիստոսա-
կանս եկեղեցւոյ՝ այլ սակայն նա յաղթական լիցի նո-
ցա, և յայնժամ առաւել տեսանելի լիցի նա՝ յոր-
ժամ կամիցին մարդիկ նսեմացուցանել զնա և կաշ-
կանգել: Այսպէս ահա յարիւնուռչա հալածանս անդ
կայսերաց՝ ոչ դադարէր նա յայտնի դոլ աշխարհի
և յաջորդութեամբ հովուացն, և գրովք իւրոց պա-
տասխանատուաց, և քաջութեամբ իւրոց աշակերտաց,
և դարձիւ զիցապաշտից 'ի հաւատս: Եւ ոչ ուրեք այն-
չափ փառաւորեալ ցուցաւ նա՝ որպէս 'ի կառավինս-
տեղիս և 'ի խարոյկս. նուազէ նա արդարեւ 'ի տեղիս
տեղիս, բայց 'ի լքանել անդ զկողմանս ինչ աշխարհի՝
յայլս հաստատեալ կանգաղի. և եղուկ ազգին՝ որում
առ անշնորհակալու ապերախտութեանն և անհաւա-
տարմութեան յանգ ելլեն բանքս. « Բարձցի 'ի ձէնջ
արքայութիւն Աստուծոյ և տացի ազգի որ առնիցէ
զպտուղս նորա ¹ »:

Ի ցնորս ամբարտաւանութե զակատեալք՝ համա-
րինք եթէ 'ի հաւատարիմ մնալ անդ կրօնից՝ փառս մեծ
յաւելլումք նմա. և սակայն կարօտիցի ինչ նա մերովքս
մեծարանօք. ազէ տեսէք թէ զինչ անցք անցին յա-
ռաջին ժամանակսն. 'ի մերժել զնա Հրէից՝ ծաւալի
նա 'ի մէջ հեթանոսաց, և յանտես լինել յԱրևելից՝
դառնայ յԱրևմուտս, և 'ի նուաղել 'ի Լիբիա և յԱ-

¹ Մատթ. ԻԱ. 45:

սիա՝ պայծառանայ յԵւրոպէ. և յորժամ՝ի յետին
ժամանակս գրգուռի և յայսմ, նոր իմն աշխարհ գայ
յերևան՝ որ ընծայէ նմին նորանոր աշխարհակալու-
թիւնս. և եթէ այժմ՝ կամակորեացուք մեք խուսա-
փել յաստուածային նորա պայծառութենէն, խոյս
տուեալ մեկնեցի նա յանօրէն աշխարհէս՝ թողեալ
լքեալ զմեզ յաղէտս թշուառութեանց, որ անմեկին
ընկերք են ուրացութեան հաւատոց, և այլ աշխարհք
երջանկագոյնք և հլուք ընկալցին զնա ցնծութեամբ:
Այո, հնար է մերժել զնա, այլ ջնջել ոչ բնաւ. ծառ
իմն է նա՝ որոյ առանձինն ոստոց մարթ է կոծոպել,
բայց արմատ նորա անմահական՝ նորանորս արձակես-
ցէ միշտ շառաւիղս ոստոց:

Արդ անցուք յերկրորդ խնդիրն եթէ արդեօք Յի-
սուս Քրիստոս հաստատեալ իցէ ՚ի քրիստոսական
ընկերութեանս իշխանութիւն ինչ՝ որում հարկ իցէ
մեզ հնազանդել, և առեան՝ պահապան և թարգման
վարդապետութեան իւրոյ և օրինաց:

Բ

Յիսուս Քրիստոս հաստատուալ իցէ ՚ի միաբանու-
րեանս յայսմիկ իշխանութիւն ինչ որ պահապան
և քարգման իցէ իւրոյ վարդապետութեանն.

Այլ նախ քան զամենայն տեսցուք թէ յի՞նչ իրս
միաձայնին յայսմ հաւատացեալք համօրէն, զի կա-
րացուք ապա ՚ի միտ առնուլ զորս անջատենն զնոսս:

Յամենայն դաւանութիւնս քրիստոնէից ընդունելի
է եթէ գիրք սուրբ՝ ընդհանրապէս աւանգդ և անխօս
կանոնք են ամենայնի զոր հաւատալ և գործել ար-
ժան է, և զի յիրս իրս կարի բացայայտ են նոքին՝ որ-
պէս ՚ի սքանչելագործութիւնս, ՚ի պատուէրս ուղղու-
թեան վարուց, և ՚ի գլխաւոր մասունս բնական օրի-
նաց՝ որպիսիք են միութիւն Աստուծոյ և տեսչութիւն
նորա և կեանք հանդերձեալ. դարձեալ զի մարդիկ

հրահանգեալք կարեն վարել նովաւ յօգուտ առ 'ի հաստատել և 'ի բացայայտել զղանաղան մասունս յայանեալ վարդապետութեանն. և զի առ 'ի հաւատալ և ունել յանձին զհաստատութիւնս զայս աստուածային հաւատոյ, որ արմատն է ամենայն առաքինութեանց, պէտք են օժանդակութեան հոգւոյն Աստուծոյ, լուսոյ նորա և զօրութեան. և զի պարտ է մարդոյ ամենայնի ալն ունել յօժանդակութեանէ երկնից քան եթէ յիւրոց ճգանց և վաստակոց: Այլ ո՞ր արդեօք արժան իցէ հաստատել զպատճառս հաւատալութեան՝ որ բանաւոր զհաւատան գործէ, և զարտաքին զայն հնարս առ որոշելոյ զստութիւն 'ի ճշմարտութեանէ. արդեօք, որպէս բողոքականն կամի, 'ի քննութեան գրոց բացայայտելոյ յառանձինն մարդկանէ, եթէ յիշխանութեան ուրեք որ միշտ ուսուցիչն է, և կարգեալ 'ի մեկնել և հաստատել զխմաստս գրոց՝ որպէս կամի կաթողիկեայն. և ահա այս իսկ է խնդիրն հիմնական՝ որոյ մեկնութեամբն լուծանին և այլք:

Բողոքականն ասէ ամենեցուն անխտիր. Առէք ըզգիրսդ, ընթերցէք, քննեցէք և դատեցարուք. իսկ կաթողիկեայն ասէ նոյնպէս առ ամենեսին. Ունին զիք եկեղեցւոյ որ թարգման է գրոց, և հպատակ կացէք վճռոց նորա: Ապա ուրեմն մի կողմն անձնական քննութեան է, և միւսն իշխանութեան. քննութիդ հաճոյական է մտաց, այլ ճանապարհն երկար և դժուարին, և բազում են 'ի նմա վախք և դահավէժք. իսկ իշխանութիւն ընկճող է ամբարհաւաճութեան, սակայն ճանապարհ նորա հեշտին է և զիւր և պատկանաւոր տգիտութեան և տկարութեան որ անբաժին են 'ի յոլովագունից 'ի մարդկանէ: Ո՛հ, քանի քաղցր է ինձ զերծանել միանգամ 'ի դժուարին և յանվերջ պայքարմանցս, և անգորր խաղաղութեամբ դադարել 'ի զիրկս խնամակալ իշխանութեան: Արդ առից յօրինակ բանիցս զնմանութիւնն զոր ածէ Ֆենելըն¹. Համարեսցուք թէ անդամալոյծ դք խուսափել կամեցեալ 'ի հրդեհէ որ ճարակէ զսուռն նորա, արք հինգ

¹ Համականի յաղագս Բնազանցութեան և կրօնից. Թուղթ Ե. մասն Գ:

գոչեսցեն առնա. « Արի, 'ի վեր վաղեաց, ընթացիր, անց ընդ խուժան ամբոխիդ, զերծ՝ զքեզ 'ի հրդեհէդ » . աղաղակ անօգուտ . զի ախտաժէտն այն չկարէ շարժել զանդամս մարմնոյն, և գոգցես կապեալ կաշկանդեալ կայ 'ի մահիճան. և արդարև նմանատիպ պատկեր է այս զանաղան աղանգոց՝ որք գոչեն առ տգէտս . « Ընթերցիր զգիրս, քննեա և վճռեա » . զի անկարողք են նոքա առ այն : Այլ վեցերորդ որ այր մատուցեալ առ անդամալոյծն ասէ . « Քաջալերեաց, թող ինձ զամենայն, ես բարձեալ 'ի գիրկս իմ տարայց զքեզ » . և ախտաժէտն առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ՝ հնազանդի նմա յամենայնի, որով և զերծանի 'ի բոցոյն . և ահա այս պատկեր է կաթողիկէ եկեղեցւոյ, որ ասէ ցպարզամիտն և ցտգէտ . « Ի միտ առէք զանկարողութիւն ձեր և հնազանդեցարուք, և ես յանձին կալայց լուսատու լինել ձեզ և առաջնորդել » . և անկարողութիւն նոցին առաւել ևս ցուցանէ նոցա զկարևորութիւն առաջնորդութեանն : Բայց ասիցէք եթէ բարի են ասացեալքդ սակս տգիտաց, բայց չեն պատկանաւոր առն իմաստնոյ : Բայց ոչ ապաքէն, տեարք, և գիտութիւնդ ինքնին՝ պատճառ է բանից պայքարմանց . և արդեօք սակաւք իցեն մոլորութիւնք յառաջ եկեալք 'ի նմանէ քան 'ի տգիտութենէ . և եթէ տգիտութիւն պէտս ունի լուսաւորելոյ, ոչ և ամբարհաւաճութեան կարևոր են սանձք հզօրք առ 'ի սանձահարել զնա և նուաճել : Շատ իսկ իցեն ասացեալքս ցայս վայր առ 'ի համոզակեր լինել ինձ՝ եթէ արդարև հաստատեալ է Քրիստոս իշխանութիւն իմն յարակայ՝ առ 'ի յարդարել զիրս կրօնականս . այլ խորագոյն ևս քննեսցուք զիրսդ :

Կանոն հաւատոց կարգէք դուք զքննութիւն գրոց սրբոց, բայց սակայն պիտէք զի կրօնք վասն ամենեցուն են, ևս և վասն ռամկին և տգիտին . և զայն ևս ոչ անգիտանայք զի մի 'ի յայտարար նշանաց առաքելութեանն Քրիստոսի այն է՝ աւետարանել զաղքատս և զկրտսերս . « Աւետարանել աղքատաց առաքեաց զիս¹ » : Արդ եթէ քննութեամբ և եթ գրոց մարթիցի ումք

յարդարել զիւր հաւատս, զինչ առնիցէք զանբաւ-
բազմութիւն քրիստոնէից՝ ամենայն աշխարհաց և ամենայն ժամանակաց՝ որ օտարք ելով ամենեւին և նախասկիզբն տարերաց մարդկայնոցս ծանօթութեանց, անբաւականք են ամենեւին ոչ միայն 'ի քննել' այլ և յընթեւնուլ անգամ՝ զգիրս սուրբա: 'Նա զի ընդէր այսօր կարեւոր դատիցի քրիստոսական օրինաց քննութիւնդ այդ՝ որ ոչ էր 'ի սկզբան անդ քրիստոնէութեան: Քանզի տեսանեմք զի Յիսուս Քրիստոս ձայնիւ բարբառոյ աւետարանեաց զԺողովուրդս Հրէաստանի, և միայն յետ մահու նորա 'ի գիր աւանդեցին Առաքեալք զերկնազդեցիկ պատգամս խրատուցն. նոյն պէս և Առաքեալք՝ յառաջ քան 'ի գիր դրոշմել ինչ՝ քարոզութեամբ հաստատեցին զզանազան եկեղեցիս յաշխարհ պետութեան Հռովմայեցւոց, և յետոյ ուրեմն 'ի միտս եղեն 'ի գիր արձանացուցանել յաւետարանս զպատմութիւն բանից և գործոց երկնառաք վարդապետին, և առաքել զԹուղթս առ Ժողովուրդս զորս հրահանգեալ էին: Ասա անդիմադարձ ճշմարտութիւն է թէ քրիստոսական հաւատք առանց քննութեան մերոյ հաստատեցան, և ընդէր ոչ նոյնպէս լինիցի յաւուրս մեր:

Դարձեալ կամիք զի քննութիւն անձնական կանոն լիցի ինձ 'ի հաւատոյս. այլ թէ և համօրէն քրիստոնեայք բաւականք իցեն յընթերցումն գրոց, այլ իցէ նոցա և կարողութիւն առ 'ի միտ առնուլ զնոսին, և Ժողովուրդ անհրահանգ և առանց զպրութեան, և անձուկ մտօքն սահմանաւոր, և անպարապ 'ի վաստակոյ 'ի հայթհայթել զպէտս կենացն, կարող ինչ իցէ մտադիւր դալ յուսումն այնոցիկ և անձամբ անձին խելամուտ լինել վարդապետութեան գրոց սրբոցն զի ոչ 'ի ձայնս է հաստատեալ բանն Աստուծոյ, այլ յիմացուածս նոցին ճշմարիտս: Մի թէ բաւական իցէ Ժողովուրդն դատաստան առնել զԹարգմանութեանց յաշխարհիկ բարբառս՝ զորս տամք 'ի ձեռս նոցա, և 'ի զուգակիւս համեմատութեան ածել զնոսա ընդ բնագրոցն, 'ի բաղդատութիւն կոչել զմասունս, տեսանել զհանգիստութիւնսն, և լուսաւորեալ բացալ յայտել զնոսա օժանդակութեամբ իրերաց. ոչ ապա քէն բազում ինչ են 'ի գիրս դժուարիմացք և խորա-

խորհուրդք. քանզի և խորհուրդք կարի բարձունք են և քան զհասողութիւն մտաց դերազանցք, և բացարժեք նոցին զգուշաւոր բանից կարօտ. ապա զխորդ կամիցիք զի ռամիկն անձամբ անձին պարապեսցի 'ի քննութիւնագ և 'ի խուզարկութիւնս, յորս բազում անգամ տապնապին և խմսսանագոյնքն 'ի մարդկանէ:

Քննութիւնդ այդ առանձնական՝ յոր հրաւիրէք զմարդ առ 'ի գիւտ ճմարտութեան՝ լի է յանդգնութեամբ և անձնահաճութեամբ: Եւ արդարեւ կամեցեալ հաւանեցուցանել զպարզամիտ զոք շինական՝ առնեմ նմա. կամեցիս գիտել համառօտիւ զամենայն վարդապետութիւնս յայանեալս յԱստուծոյ, ահաւասիկ բովանդակեալ կան նոքին 'ի խոստովանութեան ուրեք հաւատոյ որ հնագոյն է յոյժ և ընդհանրական, և յամենայն դարս և առ ամենայն ազգս քրիստոնէից մեծարեալ, որ և կոչի Հանգանակ առաքելոյ. զի յընդունել քոյ զայն՝ հաւատաս ամենայնի որում հաւատացին միշտ քրիստոնեայք բովանդակ աշխարհի 'ի ժամանակաց անտի Յիսուսի Քրիստոսի մինչև առ մեզ: Արդ ոչ սպաքէն խոնարհեալ հաւանեսցի շինականդ այդ յանդիման իշխանութեանս: Իսկ եթէ հեռեւոր է նա սկզբանն քննելոյ զհաւատալիս և կամի դործել ըստ իւրոյ սկզբանն, կարող է առել. հարկ է ինձ յառաջ քան զընդունելութիւն Հանգանակիդ՝ քննել և բազդատել եթէ զուգայտրմար իցէ նա ընդ դրոց. քան զի իրաւունք են ինձ 'ի քննութիւն կոչել զհաւատսդ հնագոյն և աիւղերական, և զոր անփոփոխ հաստատութեամբ ունին ամենայն ազգք քրիստոնէից. և ես գեղջուկս եղիկ ի հաւատամ հաւանութեամբ մտացս եթէ քաջիկ ևս իմանամ զգիրսդ քան զամենայն ժողովս որք գումարեցան, քան զամենայն վարդապետս և արս սուրբս որք կացին ընդ դարս ութնութեամբ. և արդարեւ յայս յանգի քննութիւնդ դրոց սրբոյ որ կարի անհեղեղ ինչ է:

Եւ և զայն արժան է 'ի միտ առնուլ զի քննութիւն այդ առանձնին՝ սկիզբն ինչ է անմիաբանութեան և հերձուածոյ յեկեղեցիս քրիստոնէից, և որ պառակտեալ պատառեաց զքրիստոնէութիւն 'ի ծուէնս, և որով անկանի մարդ յայլկամի կարծիս ինքնօրէնս. սովին և դիրք սուրբ հաճոյից մարդկան և կրից նոցին

լինին խաղաղիք, որով որ ինչ ախորժականէ զայն յան-
ձին կալեալ՝ մերժեցեն որ ինչ հակառակն թուիցի. և
'ի քննութիւնդ յայտ մատիցէ խմաստունն իւրով ամ-
բարհաւածութեամբ, անձնահաճն իւրով ունայնա-
մտութեամբ, և հեշտասերն իւրով ցոփութիւն, և ու-
միկն իւրով տգիտութեամբ: Քանզի ուսալի յառաջ
եկին հերձուածք և հերեսիովտութիւնք՝ որք տառա-
պեցուցին զեկեղեցի. ոչ ապաքէն 'ի վատթար մեկնա-
բանութենէ գրոց սրբոց, յորմէ առին և ամենայն սի-
րողք նորաձեութեանց զիւրեանց պատճառս հաստա-
տութեան. յորոց և բաղումբ ոչ խօթամիտք ոմանք
էին, այլ մանաւանդ նրբահանձարք և խորաղնինք և
ճարտարք. այլ գիտութիւն նոցա ոչ միայն ոչ զերծ
կացուցանէր զնոսա 'ի պատրանաց, այլ և պատճառ
լինէր նոցա 'ի նոյն. առանց կարգաց և անսանձք և ան-
ձնամասն 'ի ղդայութիւն՝ գահալէժ բերէին ընդ ռահս
ստութեանց. ամենեքեան բարձեալ բերէին զպիրս
սուրբս, բայց 'ի ձեռս նոցա նշան հակառակութեան
համարեալ էին նոքին. զի ոմն ընթեռնոյր 'ի նոսին ըզ-
բաշխիցն վարդապետութիւնս և զհարկ. այլ որ զինքնօ-
րէն աղատութիւն մարդկան յատուածային շնոր-
հաց. ոմն զխկապէս ներկայութիւն, և այլ որ զե-
րեութեանն և եթ. արդ ս' որ կարէր վերջ տալ և
դադարեցուցանել զպայքարմունս նոցին և զբանակը
ռուութիւնս: Հնար ինչ էր Աստուծոյն խաղաղութե
և ճշմարտութեան և խմաստութեան՝ թողուլ լքանել
զեկեղեցի իւր՝ առանց շնորհելոյ նմա հնարս ինչ հղօ-
րագոյնս 'ի լուսաւորել զմիտս և սանձահարել զնո-
սին. և միաբանութիւնն հաստատեալ 'ի նմանէ յան-
դիման առնելոց էր միայն զանկարգութիւն և զհեր-
ձուածս:

Նա և 'ի քաղաքական ընկերութեան մատենիք ինչ
օրինաց են առ 'ի կարգաւորել զիրաւունս ամենե-
ցուն, և յապահովի կացուցանել զստացուածս իւրա-
քանչիւրոց և զանդորրութիւն անձանց նոցա, և 'ի
վախճան առնել հակառակութեանց յարուցելոց 'ի
միջի նոցա: Արդ զիցուք եթէ մատեանս այս օրինաց
անթերի և բացայայտ յամենայնի՝ յանձն եղիցի 'ի
մեկնութիւն իւրաքանչիւրոց 'ի մարդկանէ, և առ 'ի
պահպանութիւն նորա և 'ի գործադրութիւն և 'ի կի-

բառութիւն՝ չիցեն ուրեք ոչ պետութիւնք, ոչ դատաւորք և ոչ ատենիք. և առ ի՞նչ իցէ պիտանացու մատենիդ. միթէ բաւական իցէ ինքնին միայնակ արգելու և կամ վախճան առնել հակառակութեանց, և զառաջն առնուլ աղիկամի ազատութեան՝ ի տունս և ի քաղաքական մարմնի ընկերութեան: Եւ ոչ բնաւ քանզի շահասիրութիւն իւրաքանչիւրոց, և ատելութիւնք և կիրք՝ յաւակնեսցին մեկնիչս լինել օրինացն, և յետ ոչ սակաւուց ի ծուէնս անկարկառելիս անկցի մատեանն: Արդ նոյն անցք անցցեն ընդ մատեանս օրինաց գրոց սրբոց՝ եթէ իւրաքանչիւր ումեք ի հաւատացելոց յանձն եղիցի նորին մեկնաբանութիւն:

Եւ արգարեւ այնչափ անտեղի և փնասակար է գրութիւնդ այդ անձնական քննութեան գրոց սրբոց, զի և նոքին իսկ որք պահանջէին զնոյն, և որք պատճառս համարեցան հերձեալ անջատելոյ ի հռովմէական եկեղեցւոյ, հարկեցան ի բաց կալ ի նմանէ: Եւ առ բողոքականս ևս՝ հարկ ի վերայ կայ գործնականին հակառակամարտ գոլ տեսական սկզբանն. քանզի և առ նոսա, որպէս և առ մեզ, մանկուիք հրահանգին ի հաւատոյս ի ձեռն ծնողաց ի տունս իւրեանց, ի ձեռն մանկածուաց ի վարժարանս, և ի ձեռն հովուաց ի տաճարս. և տղայք նոցա՝ որպէս և մերքն՝ մինչ չև ուսեալ զընթերցումն վարժին թոթովել զնախատարերս քրիստոնէական վարդապետութեանն, և զազօթս և զՀանգանակն Առաքելոց, և մեծարել զարարողութիւնս և զպաշտամունս դաւանութեան իւրեանց: Ապա որ զառաջինն ընդհարկանի ի միտս նոցա և ուղղէ զնոսին ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ իշխանութիւն ծնողաց և մանկածուաց և հովուաց և ամենեցուն որ շուրջ կան զնոքօք, և զորս տեսանենն և զորս լսեն. որով և հաւատք նոցա յարդարին յազդեցութեանցն զորս ընդունին առանց քննութեան և վիճմանց. և բազումք ի նոցանէ ընդ բովանդակ կեանս իւրեանց հաւատան զոր ինչ ընկալան ի մանկութեան՝ յիշխանութենէ մանաւանդ քան ի մօտաց հաւանութենէ: Եւ քանիք ոմանք գտանիցին ի Ժողովրդեան, որ յետ յարբունս՝ հատանելոյ՝ ի զուգակշիռս ածիցեն զվարդապետութիւնն զոր ընկալան՝ ընդ բառից գրոց սրբոց. զորս բազում անգամ չեն կարողք առնուլ ի

միտ: Առ այս օրինակ լիցին մեզ անցք անցեալք 'ի
հոլանդա յեթնեւտասներորդի դարու. քանզի յա-
րեաւ Արմինիոս ոմն անուն պաշտօնեայ՝ որ քարոզէր
յայանապէս ընդդէմ վարդապետութեանն Վալիւնոյ՝
որ հաստատեալ էր յաշխարհին. յորմէ յառաջ ե-
կին բազում տարածայնութիւնք կրօնականք և քա-
ղաքականք, և որք պատճառք եղեն մահու Պէրնիէլտ-
թայ որ մի էր յականաւոր արանց պետութեանն: Ի
զուր բողոքեցին հետևողք Արմինիոսի ասելով, եթէ
ամենայն հաւատացեալք ազատք էին մեկնաբանել
զգիրս, որով և իրաւունք էին նոցա ուղղագրել զՎալ-
վին ինքնին՝ եթէ թուէր նոցա զարտուղեալ նորա յա-
նարատութենէ աւետարանական վարդապետութեն.
այլ չեղեն լսելի, և հալածական վարեցան իբրու ա-
պրատամբք. և ժողով մեծ գումարեալ 'ի Տօրթէխդ՝
դատապարտեցաւ հրապարակաւ նոր վարդապետու-
թիւնն՝ ոչ ինչ ունին դնելով բողոքարկութեց: Այս-
պէս յետ խոստանալոյ ժողովրդեան զանաանձ ազա-
տութիւն, 'ի միտ առին զկարեւորութիւն խոնարհելոյ
զնոսա ընդ լծով իշխանութեան:

Ապա ուրեմն և միտք ողջախոհ և փորձ իրաց, և
ծանօթութիւն կարեաց և տկարութեան մտաց մարդ-
կան, բունն առնէ մեզ հաւատալ՝ եթէ Յիսուս Քրիս-
տոս ոչ յանցնիր միտս ստճմանեաց զկանոնս ուղղու-
թեան հաւատոց, այլ աւանդեաց զնոյն. ատենի, որ
պահապան և թարգման է նուիրական աւանդին. զոր
և ևս լուսաբանեցուք 'ի լուծանել անդ զյետագայ
երկուս խնդիրս, յորոց և զերրորդն կարգեցաք այս-
պէս՝ եթէ արդեօք յոր ձեռս իցէ իշխանութիւնդ այդ
պահապան և թարգման աստուածային օրինաց. ար-
դեօք 'ի ձեռս ժողովրդեան հաւատացելոյ, եթէ իշ-
խանաց և դատաւորաց. կամ մանաւանդ յառանձինն
ժողով հովուաց որ զմիմեանս ունին յաջորդել՝ յա-
ւուրց անտի Առաքելոց մինչև 'ի կատարած աշխարհի:

Գ.

Յորոց ձևու է իշխանութիւնս այս .

Արդ ասեմ՝ նախ եթէ իշխանութիւնդ այդ գերա-
գոյն 'ի խնդիրս կրօնականս ոչ է տուեալ ժողովրդ-
դեան . և առ այս չեն ինձ կամք գեղերել ասանէն առ
'ի քննելոյ զծագումն իշխանութեան 'ի քաղաքային և
'ի կենցաղական ընկերութեան մարդկան , և ոչ իսկ
սպայքարել ընդդէմ սնտախի և փաստաբեր դրութեանն
որ Ընկերական Դաշինքն կոչի , որ յաւուրս մեր իւրով ա-
ղետաբեր արդասեօքն ևեթ եկաց անուանի . 'ի բաց
Թողեալ զայդ խնդիր իշխանութեան ժողովրդեանն՝ ոյր
վասն առանձինն ատենախօսութեան պէտք են , առ
ժամս 'ի քննութիւն առցուք միայն զընկերութիւնն
կրօնական հիմնեալ 'ի Յիսուսէ Քրիստոսէ , զոր և կո-
չեմք Եկեղեցի : Արդ յամենայնի որ սմա պատկանին՝
կամք աստուածառաք օրէնսդրի նորա՝ օրէնք են գե-
րագոյն . և զոր կամեցաւ նա և զոր արար և հաստա-
տեաց մինչև ցյաւիտեան՝ այն ևեթ կարևոր է մեզ 'ի
գիտութիւն : Են արդարև յեկեղեցւոյ օրինադրու-
թիւնք ինչ սահմանեալք 'ի բարեկարգութիւն , որք
ըստ ժամանակաց և անդեաց առնուն զփոփոխութի-
ւոյն են և այլք ամենեւին իսկ անյեղլիք , և իշխանու-
թիւն հիմնական որ ոչ անցանէ , և կացցէ մնասցէ ան-
շարժ՝ ցորչալի և կրօնք կան յակաստանի : Ի քրիստո-
սական միաբանութիւնս զամենայն ինչ ձրիատուր ըն-
կալան մարդիկ , և ոչ ինչ ետուն յինքեանց . և Յիսուս
Քրիստոս չունի ինչ յերկրէ ամենեւին , և իշխանու-
թիւն նորա դայ իջանէ 'ի վերուստ , որ և հաստատեաց
զԹագաւորութիւն հոգևորական՝ ինքնօրէն իշխանու-
թեամբ . ինքն կարգեաց զսահմանադրութիւնս նորին
անշարժս , ապա և ամենայն զուգադիր բաղգատու-
թիւնք՝ արքայութեան նորա ընդ Թագաւորութեանց
աշխարհիս՝ զազգաղիւսութիւնք են ամենեւին , որպէս ցու-
ցանէ մեզ Պոսիւէ ¹ :

¹ Պատմ. յեղափոխ . գիրք ԺԵ . Թ . 110 , 121 :

Լուարուք զինչ ասէ Քրիստոս ցԱռաքեալս իւր.
 « Ոչ եթէ դուք ընտրեցիք զիս՝ այլ ես ընտրեցի զձեզ
 զի դուք երթայցէք և պաղարեք լինիցիք, և պտուղն
 ձեր կացցէ¹ »: Եւ Պաւղոս կոչէ զանձն առաքեալ ոչ
 'ի մարդկանէ, այլ 'ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի², և
 կամօք և հրաւիրանաւն Աստուծոյ՝ մինչև չունել 'ի
 նմա ժողովրդեանն մասն ամենեկին: Եւ 'ի ժողովել Ա-
 ռաքելոց յԵրուսաղէմ, և 'ի կարգել պատուերս ինչ օ-
 րինականա³, հրեշտակս յղէին և առ ամենայն եկեղե-
 ցիս ոչ եթէ առ առնուլ զհաւանութիւն հաւատացե-
 լոց, այլ առ 'ի հրամայել զպահպանութիւն նոցին:
 Լուիցուք սակս այսորիկ և զերիցադոյն ժամանակսն
 որ այնչափ մեծարոյք են. իցէ՛ թէ գտանիցի ինչ աւան-
 դութիւն այսպիսի 'ի դիրս վարդապետաց և ժողովոց
 և արձանագրաց նախկին չորից դարուց եկեղեցւոյ՝
 զորս մեծարեն և բողբոքականք. գտանիցի՞ ուրեք եթէ
 ժողովուրդն խառնեալ իցէ զանձն 'ի յօրինուած դա-
 ւանութեանց հաւատոյ, և դատակնքոց վճռելոց ընդ-
 դէմ՝ նորասիրաց, 'ի հաստատութիւն օրինաց և 'ի փո-
 փոխութիւնս կարգաց. երևիցի՞ ուրեք ունել նմա իշ-
 խանութիւն դատելոյ, հաստատելոյ և 'ի բաց առնելոյ
 զիշխանութիւն իւրոց հովուաց. և թէպէտ 'ի նախկին
 եռանդագին ժամանակսն յայնոսիկ՝ գովելի իմն զիջո-
 զութեամբ հարցանէին զկամս հաւատացեալ ժողովրդ-
 դեանն յընտրութեան հովուաց նոցա, սակայն և այն
 աներկբայ ստուգեալ է եթէ հայրապետացն և եթ իշ-
 խանութիւն վճռէր, որոշէր և հաստատէր զնոսա: Եւ
 'ի հին ժամանակսն յայնոսիկ իշխանք հաւատացեալ
 ժողովրդեանն ոչ համարէին զանձինս իւրեանց իբրու-
 նուիրակս ազգին, այլ ուսեալք 'ի Պօղոսէ ասէին.
 « Այսն Քրիստոսի պառգամաւորիմբ⁴ »:

Այն զի եկեղեցի քրիստոսական ոչ 'ի միում՝ և եթ
 քաղաքի կամ 'ի գաւառի, և կամ 'ի միում և եթ թա-
 գաւորութեան պարագրի, այլ ընդ ամենայն աշ-
 խարհ և յամենայն ազգս սփռեալ տարածեալ է՝ 'ի

¹ Յովհ. Ժե. 16:

² Առ Պաղատ. Ա. 1:

³ Գործք առաքելոց. Ժե. 23:

⁴ Երկրորդ կորնթ. Ե. 20:

խժագութան որպէս և 'ի հրահանգեալս. և ոչ իմաստունք և եթ և մեծատունք և հզօրք են անդամք եկեղեցւոյ, այլ մանաւանդ որք 'ի յեանորդ և յանշուք պայմանէ են աղքատք և խօթամիտք, որք յամենայն ընկերութիւնս մարդկանն բաղմամբիւք են յոյժ քան զայլս. ապա զխորդ կամիցիք 'ի ղեկավարութիւն և 'ի գերագոյն իշխանութիւն եկեղեցւոյ կոչել՝ զբաղմութիւն խաժամութ և տգէտ ամբօխին՝ որ առաւել պէտս ունին առաջնորդութեան քան եթէ կարողութիւն առաջնորդելոյ այլոց. ուսանել մանաւանդ քան ուսուցանել, անկարողք ինքնին յմբռնել զխորհուրդս լուսաւորս: Ոչ ապաքէն հակառակամարտ է մըտաց քանդ. քանզի և Յիսուս Քրիստոս հաղորդս կամեցաւ առնել զնոսա խորհրդոց իւրոց և բարբերարութեանց, բայց ոչ եթէ աւանդել 'ի ձեռս նոցա ղիւր զաստուածային իշխանութիւնսն, և ոչ 'ի վերայ անկայուն և վայրաբեր աւազոյ կարծեաց տգէտ և մտահաճ ուսմիկն հաստատեաց զհիմունս անմահական շինուածոյ եկեղեցւոյ իւրոյ:

Եւ ոչ դարձեալ 'ի ձեռս իշխանաց և դատաւորաց աւանդեաց ղվարդապետութիւնս իւր և զօրէնս. և 'ի զուր են ճգունք շողովարար մարդէլուզից իշխանաց աշխարհի՝ հարկանել զցանկ զոր սահմանեաց աջ Տեառն. քանզի չիք ինչ որ սանանել կարիցէ անյեղ ընդ ճմարտութեանն: Ապաքէն գիտեմք հաստատութիւն եթէ Յիսուս Քրիստոս ոչ եկն 'ի խորտակել ղթագս և զգաւազանս իշխանութեան. և իշխանք ժամանակաւորք ազատ են 'ի գործս որ իւրեանց իշխանութեան պատկանիցին, և 'ի վարել անդ քաղաքական իրաւամբքն՝ ոչ անկանին ընդ գատալճուլ եկեղեցւոյ՝ և յայս միտս թագաւորութիւն Յիսուսի Քրիստոսի չէ յայտ աշխարհէ: Բայց և առ նմին դաւանիմք և հաւատամք եթէ եկեղեցի ազատ է յիրս կրօնականս, և ինքն միայն է աւանդապահ և դատաւոր վարդապետութեան. և եթէ քահանայապետն և քահանայ և դպիր ըստ քաղաքային կարգաց հպատակք են իշխանին, բայց և իշխանն ինքնին 'ի հոգեւորական կարգս հպատակ է եկեղեցւոյ. և 'ի ընել անդ քրիստոնեայ՝ ոչ եթէ տէր՝ այլ որդի ըսալ է եկեղեցւոյ: Քանզի և ուր իցեն վրկայութիւնք իշխանութեան նորա յեկեղեցւոյ. զի ոչ

Թափաւորաց՝ այլ Առաքելոց և յաջորդաց նոցա ասացաւ. « Աշակերտեցէք զհէթանոսս ¹ » : Նա՝ անցեալ ընդ զանազան դարս եկեղեցւոյ, տեսանեմք զի յառաջին յերիս դարս՝ իշխանք կռապարիշաք տիրէին նմա. և հնար ինչ իցէ ասել եթէ նոցին իշխանութեամբն վարէին զաստուածային առաքելութիւնը եւս սուրբն Պաւլոս և Իգնատիոս Անտիոքացի և Կիպրիանոս ՚ի Կարգագինոյ : Եւ ՚ի յետին դարս բազում այն է զի իշխանք մահմէտականք և այլադէնք տիրեցին եկեղեցւոյ. արդ ոչ ապաքէն անմտութեան է ասել եթէ Թնայմիք Այ ՚ի նմանէ իսկ ունէին զիշխանութիւն և զիրաւունս սահմանելոյ զվարդապետութիւն նորա և զեկապալութելոյ զնա : Եւ ոչ այսչափ միայն. իշխանք աշխարհի ազատք են և տնձնիշխանք. ապա հարկ էր լինել այնչափ հանգանակաւ և եկեղեցիս և կրօնս՝ որչափ իշխանք են յաշխարհի, և ջնջել ՚ի հանգանակէն Նիկիոյ՝ յօրինելոյ յառաջ քան զամս հազար և հինգհարիւր, զյօդուածն որով դաւանեմք զմիութիւն եկեղեցւոյ յասելն. « Հաւատամք ՚ի մի միայն եկեղեցի » : Ապա որեմն բաժին վիճակի ժամանակաւոր իշխանաց՝ է պաշտպանել եկեղեցւոյ՝ բայց ոչ վճիռ հատանել, հսկել առ դուրս սրբութեանցն՝ բայց ոչ յանդգնութեամբ մխիղ ՚ի ներքս, նեցուկ ամբութեան լինել եկեղեցւոյ օրինակաւ վարուց և զօրութեամբ բազկի, և հովանի լինել նմա և պատապարան՝ յուղեւորել նորա ընդ ճանապարհ աշխարհիս՝ և ոչ եթէ առաջնորդել : Զայստակ և եթ զսկզբունս հանրականս շատ համարեալ, Թողում աստուածաբանից բացայայտել և զորս ՚ի նոցանէ յառաջ դան :

Աղա մնայ մեզ ասել եթէ իշխանութիւն եկեղեցւոյ՝ յանձն է ՚ի մարմին հովուացն հաստատելոց ՚ի Յիսուսէ Քրիստոսէ, զոր և կոչեմք Եկեղեցի ուսուցիչ. և ատեան գերագոյն մեզ կաթողիկոսեայցս է Ժողով հայրապետաց միացելոց ՚ի գլուխ իւրեանց՝ որ է Քահանայապետն Հռովմայ :

Այլ արդ տեսցուք եթէ գերագոյնդ այդ ատեան անվրէպ իցէ ՚ի սահմանս իւր վարդապետականս, որ և չօրրորդ և վերջին է ՚ի կարգս ինդրոց :

Դ

Մի քիւսնսխա՞յ իցեն դատաստանք իշխանութեան
եկեղեցոյ 'ի եկեղեցւոյ և հաշտոյ և վարդապետութեան:

Յակնարկելու միանգամ յոր շուրջ կան զմեզք՝ տե-
սանեմք անդէն եթէ ամենայն ուրեք կարգ և խաղա-
ղութիւն յառաջ գան յիշխանութենէ և 'ի հնազան-
դութենէ, կամ համառօտ ասել՝ 'ի հպատակութենէ:
Քանզի զինչ լինէր տուն առանց հայրական իշխանու-
թեան, և բանակ զօրաց առանց կարգաց և զօրապե-
տի, քաղաք առանց արթուն հսկողութեան դատաւո-
րաց, և թագաւորութիւն առանց իշխանի՝ որ բարձ-
երէց և առաջնորդ կայ նմին: Արդ ոչ ապաքէն բնա-
կան իմն է խորհել եթէ նոյն իմաստութիւն տիրէ և
'ի կրօնական ընկերութեան, զոր առ 'ի բարեյարմար
յարդարել՝ Յիսուս Քրիստոս կարգեաց ընդ իշխանու-
թեամբ՝ զի զօմանս սանձահարելով և զայլս լուսաւո-
րելով՝ առաջնորդ անմոլար կացցէ ամենեցուն: Բայց
իցէ արդեօք ինքն անմոլար և իցէ անսխալ 'ի վճիռս
իւր: Եթէ հարցանեմ սակս այսորիկ զուղիկ միտս բա-
նաւորս՝ ընեմ պատասխանի որ ասէ. Եթէ 'ի զուր-
ւինէր Քրիստոսի ուսուցիչ եկեղեցւոյ յանձն առնել
զաւանգ նուիրական ճմարտութեանցն՝ եթէ հնար էր
նմա աղարտել զայն և խանգարել, և փոխանակել ընդ
այնոցիկ զստապատիր վարդապետութիւնս: Քանզի
զիմարդ յայնժամ մշտնջենաւորութիւն թագաւորու-
թեան Քրիստոսի՝ համարէր արքայութիւն ճմարտու-
թեան: Ապա ուրեմն կամ չէ նորա կամեցեալ եթէ
իշխանութիւն կանոն իցէ հաւատոցն իմոց, և կամ
պարտի ամրացուցանել զնա յամենայն մոլորութենէ
'ի սահմանել անդ նորա վարդապետութիւնս ինչ: Ե-
թէ մտախորհ լինիմ 'ի Հանգանակն մեծարեալ յամե-
նայն ազգաց քրիստոնէից և որ ժամանակակից է կրօ-
նից, տեսանեմ զի դաւանեմ 'ի նմա հաւատալ 'ի Վա-
թուհի եկեղեցի, որպէս դաւանեմ զգոյութիւն Աստու-

ծոյ. արդ Կաթողիկէ ոչ այլ ինչ է բայց ընդհանրական. իսկ արդ զիարդ ընդհանրական լինէր եկեղեցի եթէ հնար էր մոլորութեան ընդմտանել 'ի հանրական վարդապետութիւնս հովուաց նորա: Եթէ խուզարկեմ զհրնութիւնս քրիստոսական կրօնիցս՝ տեսանեմ զի 'ի յառնել նորաձայնութեանց՝ միշտ ընդգէմ կարգեցաւ նոցին հանրական վարդապետութիւն եկեղեցեաց. և առ ինչ զօրէր հանրականդ այդ վարդապետութիւն եթէ հնար էր և այնմ մոլորել: Հուսկ ապա 'ի բանալ զգիրս աւետարանաց՝ դտանեմ 'ի նոսին զգերազանց և զլուսաւոր բանս զայսոսիկ՝ ասացեալս առ աշակերտս և ցժառանգորդս նոցին յառաքելութեան. « Տուա ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս և յերկրի. զնացէք այսուհետև՝ աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսս յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, ուսուցէք նոցա պահել զամենայն զոր ինչ պատուիրեցի ձեզ. և ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս՝ մինչև 'ի կատարած աշխարհի »¹. Բա՛բէ գերազանց խոստմանցս և զօրութեան, և անանցանելի և յարակայ աւետեացս. զի Յիսուս Քրիստոս խոստանայ լինել ընդ ուսուցիչ եկեղեցւոյ անանջապետ և անանջատ զամենայն աւուրս. ոչ ընդ դարս ինչ միայն անբաժան՝ այլ մինչև 'ի կատարած աշխարհի: Այսպէս ահա Հոգին ճմարտութեան առնթեր կայ և այսօր եկեղեցւոյ սրբոյ, որպէս և 'ի սկզբանն. և վճիռք նորա տուեալք յութեամբսնէրորդ դարու՝ հանգիտապառիւք են տուելոցն յառաջնումն. ապա որ համարին հակառակ կարգել զայժմեանս եկեղեցի ընդ հնոյն՝ անդէտ են նոքա աւետեացս խոստացելոյ ոչ միայն վասն ամենայն ժամանակաց, այլ և վասն ամենայն մասանց վարդապետութեան. քանզի Յիսուս Քրիստոս ոչ ինչ թողու արտաքոյ յասելն. « Ուսուցէք նոցա պահել զամենայն որ ինչ պատուիրեցի ձեզ, և ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ »: Ապա ուրեմն յամենայն վճիռս եկեղեցւոյ հաւատարմապէս պահանջիմք զհնազանդութիւն. զի եթէ 'ի միում՝ և եթէ հնար էր նմա վրիպել, ընդէր ոչ նոյնպէս և յայլն. որով և հա-

ւառք 'ի սպառ ջնջէին, և կեղակարծ ևեթ վարկածք զտեղի փոխանակէին: Ինձ կարեւոր 'ի գիտել այս է՝ թէ վճռեալ է ինչ մի յեկեղեցւոյ. թէպէտ յընդհանուր ժողովք՝ որ զնա յանդիման կացուցանէ, և որոյ վճիռք ընկալեալ են յամենեցուն, թէպէտ 'ի բերանոյ պատկազարգ Քահանայապետին, և կամ յառանձինն ժողովք՝ որոյ դատաստանք ծանուցեալ են և ընկալեալ 'ի միաձայն հաւանութենէ. բանզի յայսմ ամենայնի անբաժան է՝ 'ի նմանէ Յիսուս Քրիստոս:

Այլ եթէ զձիրս անսխալութեան պաշտպանել համարիմք 'ի միում՝ միում յեպիսկոպոսաց և յառանձինն եկեղեցիս՝ օրինակ իմն յեկեղեցի Փրանկիոյ, որ մասն է ընդհանրական եկեղեցւոյ, և ոչ իսկ որ և է ժողովոյ հայրապետաց. այլ զգերագոյնն իշխանութիւն կարգեմք 'ի մարմնի ժողովական հովուապետաց և հայրապետաց՝ որոց զլուխ է Քահանայապետն, որպէս և բովանդակ իսկ լուսութեան եկեղեցւոյ:

Դարձեալ ոչ համարիմք եթէ եպիսկոպոսունք լըցեալ իցեն հոգւով՝ որպէս զմարդարէս և զառաքեալս, և կամ լուսաւորեալք անմիջնորդ յայանութեամբ: Աստուած որ ղեկավարէ զաշխարհս՝ առանձինն իմն օրինակաւ վարէ և ղեկեղեցի. և կիրք և մտահաճութիւնք և ագիտութիւն գործիս ընձեռեն նմա՝ առ 'ի տալ զյաղթութիւն ճշմարտութեանն, որպէս և ընդգիմամարտ տարերօր զեկեղեցկութիւն ամեղեքացս կարգեալ յօրինէ. նա ինքն այնպէս իմն պատրաստէ զմիտս և զսիրտս և զգէտս պատահարաց՝ զի ճշմարտութիւն միշտ յաղթող դատնի յընդհանրութեան անգ մարմնոյ հովուաց, որով և հաւատացելոց: Եւ ահա յայս միտս ասեմք եթէ Աստուած ձեռնկալու է նմա 'ի պահել զնա 'ի մեղքութենէ, կամ թէ ասել՝ անսխալ. և այս ամենայն կարի յանկաւոր է բանաւոր մտաց: Ապա ուրեմն կանոն հաւատալեաց իշխանութիւնն է, և ոչ քննութիւն առանձնական:

Յովհաննէս—Յակոբ—Ռուսոյ տակ ուրեք՝ի գիրս իւր «Եթէ ցուցցի ինձ միանգամ թէ 'ի հաւատոյս պարտ է ինձ հնազանդել իշխանութեան, անգէն յանձին կալայց լինել կաթողիկեայ»: Այլ ահա հաստատեցաւ, տեալք, խնդիրդ. ապա ուրեմն ամենայն քրիստոնեայ մտացի՝ եթէ անյողդ յողդ կայ 'ի բանսն՝ հարկ է նմա լինել կաթողիկէ:

Ժամ իցէ արդեօք 'ի սփոփական խորհուրդս դեգերելոյ, համարելով եկեալ հասեալ զժամանակն՝ յորում վերջ տացի մոլորութեանց և սլաքանայ, և յեա ականատես լինելոյ սքանչելահարալ ողորմութեն ծագելոյ 'ի վերայ հռովմէական Եկեղեցւոյ, առաւելագունից և նորանոր շնորհաց ակն ունել՝ տեսանելոյ զեղբարս մեր անջատեալս դարձ արարեալ 'ի գիրկս նախկին եկեղեցւոյ՝ յորում սնան հարք նոցա որպէս զմերսն: Եւ արդարեւ յառաջ քան զգարն վեշտասաներորդ, մինչև երևեալ էին լուսեր և Վալվին, լուսաւորագոյն և իմաստնագոյն մասն աշխարհի՝ Եւրոպա համօրէն՝ զնոյն դաւանութիւն խոստովանէր 'ի հաւատս: Եւ ոչ եթէ մէք կաթողիկեայքս փոխեցաք կամ օտարացաք, զի զոր ինչ հաւատային հարքն մեր յառաջ քան զգարս երկս, զնոյն հաւատամք մինչև ցայսօր: Եւ զիարդ նորաձայնութիւնք աղիտաբերք 'ի վերայ հասեալ խզեցին զգեղեցիկ միութիւնս, և հերձիս 'ի ներքս արկին, որ բազում արեան ճապաղեաց և գերարտօսք ողբոց կացին սլառճառք: Յետ ահագնադղորդ սասանութեանցն 'ի քաղաքական և 'ի կրօնական կարգս՝ որով և ամենայն հաւատք զրդուեցան, և ըմբոստութիւն սերմանեալ 'ի միտս՝ ընդդէմ կքրեցաւ օրինաւոր և նուիրական իշխանութեանց, թուի իմն եթէ ամենայն սյր իմաստուն և ճարտար՝ յորմէ և իցէ դաւանութենէ, առնուլ առնուցու 'ի միտ զպէտս իշխանութեան 'ի կրօնս և 'ի պետութեան: Քանզի յորում սլայմանի կան այսօր եկեղեցիք բողոքականք. ոչ ապաքէն 'ի սպառ յանիշխանութեան, և սլաշտօնեայք նոցա գիտիցէն բնաւ որում հաւատանն և որում չհաւատան. և եթէ իցէ ինչ որով զանազան աղանդք նոցա հաւաւորին միմեանց՝ ոչ ապաքէն անխորութիւնն է 'ի վարդապետութիւնս. մինչև անպէտ ինչ ինչիր համարել առնոսա հաւատալ և կամ ոչ աստուածութեանն Յիսուսի Քրիստոսի. այնպէս զի 'ի դադարել անդ 'ի լինելոյ կաթողիկեայ՝ դադարեն և 'ի լինելոյ քրիստոնեայ: Իսկ խաղաղութիւնն որ երևի 'ի նոսա՝ թմբիր է մահու. քանզի քնեածութիւն անխորութեան չէ յանկաւոր ժողովրդեան, այլ վարդապետութիւնք ճշգրտապատումք կարեւոր են նմա. և որովհետեւ կարի յոյժ դեղևի քրիստոնէութիւն առ

բողոքականս՝ Թուի իմն այնպէս ելծէ պատրաստա-
գոյնք իցեն 'ի կաթողիկէ հաւատս: Իցիւ Թէ երկինք
յարուցանէին յԵւրոպա զմանս 'ի սակաւագիւտ ա-
բանց, հզօրք 'ի գործ և 'ի բան, և ճարտարք 'ի գերել
զմիտս և զսիրտս, առ ածել ժողովել զորդիան սար-
սուցեալս առ հայրն իւրեանց, և քակել զմիջնորմս
հերձուածոյն, և մուծանել 'ի փարսին զոչխարսն մո-
լորեալս. որպէս զի և յաւուրս մեր՝ որպէս երբեմն
լեցի համօրէն Եւրոպա մի հօս և մի հովիւ:

**ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՐՏՈՒՅ ՄԵՐՈՑ ԶՈՐ ՈՒՆԻՄՔ ԱՌ-
ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ ՏԵՐ ՄԵՐ՝**

« Հայեսցուք 'ի զօրագլուխն հաւատոց և 'ի
կատարիչն Յիսուս » . (Եֆ. . ԳԼ. ԺԲ. 2.)

ԱՐՔԱՅԱԶՆ ՏԵՐ **

Ազգք և ազինք և դարք ժամանակաց անցելոց տե-
սին ցարդ և տեսցեն իսկ յայսմ՝ հետէ մինչև յաւի-
տեան՝ զնախանձընդդէմ՝ մարտ ճշմարտութեան և
ստոութեան, բարւոյ և չարի, կրօնից և ամբարշտու-
թեան՝ առ 'ի տիրել բովանդակ աշխարհի, որպէս և
զերկատեօսակ հանդէս հակառակամարտ դործոց մարդ-
կան՝ զվեհագունիցն, և զծայրացելոց 'ի գարշութեան :
Ապաքէն 'ի կարի յանհեղեղ պատրանս ըմբռնեաք՝ ե-
թէ կարծեաք զաւուրս մեր միայն վարակեալս յախտս
և 'ի կիրս, և 'ի ժամանակս հարց մերոց նշմարեաք և եթ
զտուաքինութիս . այլ համօրէն դարուց իւրաքանչիւր
սեպհական չարութիւնք են և ապականութիւնք . և
յայտարար կնիք դարուս յորում եմքս, են յանդգնու-
թիւն 'ի կարծիս՝ զոյգ ընդ մեղկութեան բարուց, ան-

* Քարոզեալ յարքունիս յաւուր աւագ հինգշաբաթի 30
մարտի 1820 :

** Կոմսն Արթուրայի :

սանձ սէր աղցաւորացս, և տաղակուծիւն 'ի վերամբարձ ճմարտութեանց որք հակառակ ելանեն յօժարութեանցս մերոց՝ և կարձեն զմեզ 'ի ցանկալեաց, ընդնկէց վտարանջութիւն 'ի սամեաեաց կրօնից և ընկերութեան, մոռացութիւն Աստուծոյ և նուիրականացն արհամարհութիւն, ոգի ապստամբութեան և անօրէնութեան հակառակ Քրիստոսի Յիսուսի և խորհրդոց նորա և վարդապետութեանց և օրինաց՝ 'ի հարիւր ամաց հետէ պատմութիւն աշխարհիս Փրանկիոյ ոչ այլ ինչ է՝ բայց վէպք հակառակամարտ անկրօնութեան ընդդէմ՝ քրիստոսական օրինաց. որ զառաջինն միայն գրչաւ վճարէր, ապա և սրով, և 'ի կատարածին՝ գողցես առ վայր մի 'ի սպառ մահացան կրօնք. որոյ տարագրեալ 'ի տաճարաց՝ ապաստան անկաւ 'ի սիրտս՝ 'ի խորանս անմատոյցս 'ի մոլեգնութենէ մարդկան։ Այլ յետ սակաւուց ել յայնցանէ առ 'ի բազմեւ յեկեղեցիս հրապարակաւ. բայց ամբարշտութիւն առ պարտութեանն և ևս կատաղեալ՝ սաստկագոյն ևս ընդհարաւ ընդ նմա, և փոխանակ արիւնուռչտ տարագրութեանցն՝ 'ի ձեռս էառ զհաւորագոյնն քան զամենայն հալածանս՝ զհարստահարութիւն և զարհամարհանս. որ և մինչև ցայսօր ոչ 'ի փորձոյ անցելոցն խրատեալ, և ոչ յամբարտաւանութենէն և յատելութենէ զգօնացեալ՝ պղծալից շթամբք բերի 'ի ծաղր և 'ի նախատինս, 'ի հայհոյութիւնս և 'ի չարախօսութիւնս՝ որք հիշեն ընդ համօրէն Եւրոպա, որով և անգարձ տեսանի յիւրոց առաջին մտացն և 'ի խորհրդոց 'ի մի անգունդ խարդաւանելոյ զամենայն սեղանս և զամենայն աթոռս թագաւորաց։

Յայսոսիկ ծուփս խորհրդոց տարուբերեալ այնպէս իմն թուեցաւ ինձ՝ եթէ չէր ինձ մարթ մեծարանս արժանաւորագոյնս հարկանելոյ իմոյ սպասաւորութեա՝ բայց հրաւիրելով զձեզ յառել զաչս ձեր 'ի Յիսուս Քրիստոս որ հեղինակ և կատարիչ եկաց հաւատոց մերոց ճմարտութեամբ իւրոյ վարդապետութեանն, իշխանութեամբ օրինակին, և արդեամբ մահուն իւրոյ. « Հայեսցուք 'ի զօրագլուխն հաւատոց և 'ի կատարին Յիսուս »։ Արդ ցուցանել կամք են ինձ զհաւանդութիւնն և զսէր անձնատուր զոր սլարտիմք նմա, և թէ քանի արժանաւոր է քրիստոնէի յառե-

ըսել 'ի նախանձ իւր սակս փառաց 'նորա՝ որչափ և թշնամիք նորա առաւելուն զյանդգնութիւն իւրեանց առ 'ի ջնջելոյ յաշխարհէ, թէ հնար ինչ իցէ, զանուն 'նորա և զսրաշածն: Առ որ 'ի դէպ ելանէ և ժամանակս բարեպատեհ՝ յորում եկեղեցի դնէ յանդիման աջաց մերոց զցոյցս հայրախնամ սիրոյ 'նորա առ մարդիկ, և յորում պանծալի է ինձ խօսել յատենի այնոցիկ որոց շքեղութիւն բարձի և իշխանութեան, և ազգեցութիւն 'ի վերայ ժողովրդոց՝ անստերիւր առաջնորդք են նոցա և օրինակ: Ապա նիւթ բանախօսութեանս իցէ տեսանել եթէ ոչք իցեն սլարաիք մեր առ Յիսուս Քրիստոս:

Ա.

Յիսուս Քրիստոս ձմարառնաբիւն է 'ի վարդապետաբնակ իւրում, ապա հարկ է մեզ հաշտաւոր բանից նորա.

Բազումք 'ի նորասիրաց՝ անյոյսք գոլով 'ի համբաւոյ անուան սակս չափաւորութեան հանճարոյ, յանդրգնին յիմարական խորհրդովք շորթել անձանց իւրեանց փառս, կամելով վերստին միւսանգամ ձուլել զաշխարհս բովանդակ՝ կարգելով զհաշխինդութիւն փոխանակ ուղիութե վարուց, և զարուեստս և զճարտարութիւնս՝ ի տեղի կրօնից, տարագրելով զԱստուած յիւրմէ թագաւորութենէ, և մերժելով զնա՝ ի դաս տակերտէն իւրմէ՝ որ է աշխարհս, որպէս և 'ի սրտից մերոց որ դաբիրայք են 'նորա սրբանուէրք: Այլ ըստ բազմի և առ անգործութիւն աշխարհիս՝ տակաւաւորք ոմանք են եղծագործք ասպականաբարք, այնչափ առաւել անմատցեալք՝ որչափ ըստ առաքելոյն առ իմաստունս ունին զանձինս. « Զանձինս առ իմաստունս ունէին՝ յիմարեցան », և որք ոչ առ այլ ինչ ցուցանեն զանձինս գոլ յազգէ մարդկուէս՝ բայց առ յաւելուլ նմա նախատինս և զաղէտս: Բայց է 'ի մարդիկ

գերազանց իմն ազդեցութիւն յաղթող ժամանակաց
և սուտանուն իմաստնոց, որ զօգէ զազգս և զժամա-
նակս 'ի ճշմարտութիւնս ինչ նախայայտս և նուիրա-
կանս. և ցորչափ յընդհանուրս յածին բանք մեր զազ-
դեցութենէ կրօնից, սակաւք ընդգիմամարտ մեզ գտա-
նին: Կա մանաւանդ և բազումք 'ի մարդկանէ սնեալք
'ի կրօնս քրիստոնէութեան, թէ և ոչ կատարեսցեն
զպարտս պատուիրեալս 'ի նմանէ, սակայն փառս ան-
ձանց համարին պատուել զնա և մեծարել, և անհնա-
րին է նոցա յուրաստ կալ 'ի հայրենատուր հաւատոցն.
և գոգցես պարծանք միայն անձին՝ 'ի բազում գէսւս
գտեղի հաւանութեանն ընդ: Բայց յորժամ 'ի բաց
թողեալ զհանրական սկզբունս զայսոսիկ՝ խորամուխ
լինիմք 'ի խնդիրս պարտուց՝ զոր դնեն 'ի վերայ մեր
կրօնք քրիստոսականք, և պահանջիմք հաւատալ
կամակար մտօք ամենայն ճշմարտութեանց յայտնե-
լոց յԱՄ, և հաւատարիմ՝ գտանիլ աւետարանական
պատուիրանաց և պահել զօրէնս հրամայեալս, յայն-
ժամ քրթմնջեն 'ի սիրտս իւրեանց, և անկուշեն լծոյն՝
յոր կամիմք ընդունել զնոսա, և գոգցես պատրաստք
կան 'ի դռնէ որպէս զկամակար անհաւատան. « Ըն-
կեսցուք 'ի մէնջ զլուծ նոցա ¹ »: Արդ առ սոսա ուղ-
ղեմ՝ այսօր զբանս իմ առ 'ի ցուցանել եթէ քանի յողգ-
յողգք են նոքա 'ի բանս և յանցաւորք: Քանզի իբրու
քրիստոնեայք ամենեքեան պահանջիմք զհպատակու-
թիւն լիուրի և անթերի սրտիւ, մտօք և վարուք՝ լըրու-
թեան կրօնից Յիսուսի Քրիստոսի:

Զի և ոչ առ այլ ինչ երեւցաւ նա յաշխարհի, բայց
առ 'ի փարատել զխաւար և ջնջել զախտս դիցապաշ-
տութեան, և առ 'ի հաստատել զմիտս յանշարժ հա-
ւատս՝ որք ցայնվայր ծփեալ ծածանէին 'ի հողմոց վար-
դապետութեան, առ 'ի սրբել և 'ի լըումն ածել զխը-
րատս ուղղութեան և շնորհել նոցա իշխանութիւն իմն
աստուածային, և հաստատել պաշտամունս անարա-
տըս և սուրբս՝ փոխանակ պիղծ և ժանտաժուտ սնո-
տիապաշտութեանց՝ որք անարժան էին մարդկան և
Աստուծոյ միանգամայն: Արդ վասն ամենայն մասանց

կրօնիցն և վարդապետութեան, բարոյականին և պաշտամանն, և անխտիր վասն ամենայն ժամանակաց և տեղեաց և սակս ամենայն մարդկան՝ ասաց նա զանձնէ « Ես եմ ճշմարտութիւն ¹ » • բանք որ ոչ երբէք անցնէ, և յորոց բոլսն ամենայն պարտք մեր:

Յիսուս Քրիստոս ճշմարտութիւն է 'ի վարդապետութեան իւրում, վասն որոյ չէ հնար ումեք կարկատել անձամբ անձին ըստ իւրոց խելաց կրօնս իմն անուանեալս Բնական, և իւրոյ անձինն լինել տէր և օրէնսդիր, և ոչ գտրձեալ խառնել զքրիստոնէութիւն ընդ իմաստասիրութեան, որպէս առնէին սուտանուն իմաստունք հեթանոսաց 'ի սկզբան անդժագման քրիստոսականս եկեղեցւոյ, և ոչ յիմաստայոյզ խնդիրս լինել խորամուխ, և զիմաստունս Ելլադայ և Հռովմայ հարցանել առ 'ի գիտելոյ թէ զի՛նչ արժանի իցէ խորհել զԱստուծոյ, զտեսչութենէ նորա և զկենաց հանդերձելոց, զշնուածոյ աշխարհիս և զժագմանէ ազգի մարդկան, և զպատճառաց և զգարմանոց ապականելոյ բնութեանս և զաղետիցն որ 'ի նմանէ: Քանզի զայս ամենայն յայանեաց և ուսոյց մեզ Քրիստոս անձամբ և 'ի ձեռն այնոցիկ որ նախկին աւանդապահք կացին նորա վարդապետութեանն. ոչ իբրև զճամարտակ իմաստունսն բարբառելով, այլ իշխանութեամբ որպէս զտէր. և սքանչելիք հրաշագործեալք 'ի նմանէ 'ի հրէաստան՝ զողցես վաւերական հրովարտակ են առաքելութեան նորա յաստուածակոյս կողմանէ. և 'ի սաստել համագոյիցս՝ յայտ առնէ եթէ իրաւունք են նորա հրամայելոյ մարդկան. ապաքէն 'ի խօսել Աստուծոյ՝ հարկ է մարդոյ դադարել 'ի լուութիւն:

Սակս այսորիկ յորում և պայմանի կացցէ ազգ մարդկան՝ եթէ 'ի լուսաւորութեան և եթէ 'ի խաւարի, եթէ 'ի խաղաղութեան և եթէ 'ի խռովութեան, եթէ 'ի բարգաւաճանս և եթէ 'ի նուաղութեան, նոյն և անյեղլի մնան հաւատք 'ի միջի անգադարելի յեղափոխութեանցս. առէ իսկ առաքեալն. « Յիսուս Քրիստոս երէկ և այսօր՝ նոյն և յաւիտեանս ² »: Զի աւե-

¹ Յովհ. Ժ. 6:

² Հեբր. Ժ. 8:

տարան նորա իբրեւ զարեգակն ճշմարտութեան ծագեցաւ 'ի մէջ հեթանոսական աշխարհի. և յորմէ հետէ ծագեաց՝ ոչ երբէք արդեւ զլոյս իւր. և զոր օրինակ անհնար է մարդոյ 'ի բաց բառնալ յերեսաց երկնից զարեգակն որ լուսաւորեն զմեզ, նոյնալէս և անհնարին է շնչուցանել զլոյս կրօնից. և հարկ է՝ որոց չկամիցին գնալ ընդ խաւար, զհետ երթալ Յիսուսի Քրիստոսի. « Որ գայ զինի իմ՝ ընդ խաւար մի գնացէ՞ ¹ » :

Արդ 'ի խօսել ընդ իս իմաստնոյն սակս յառաջագէմ զարգացման մտաց մարդոյ 'ի հնարագիտութիւնս արուեստից և բնական մակացութեանց, 'ի ծանօթութեան տեսանելի աշխարհիս և հողագնացոյս յորում՝ բնակեմք, ունին գնեմ՝ նմա. գիտելով չափ զի գիտք հանձարոյ՝ ծնունդք են ժամանակի և փորձառութե: Բայց 'ի կրօնականս ամենայն որ ինչ կարեւոր է 'ի գիտութիւն՝ կանխաւ իսկ յայտնեալ է. և յետ երևելոյ Յիսուսի Քրիստոսի յաշխարհս՝ հաւատաց և եթ ունիմք պէտս և ոչ խուզարկութեան. և շինականն պարզամիտ որ գիտիցէ զհանգանակն՝ այնչափ զարգացեալ է յայսմ՝ որչափ իմաստագոյնն 'ի մարդկանէ. և գիտնոյն և սգիտին մի և եթ է տէր՝ որ է Յիսուս Քրիստոս. « Ուսուցիչ ձեր Քրիստոս է ² » : Եւ հարկ է զի ամենայն միտք մարդկայինք խոհարհեացին առջի աստուածային իմացականութեանն, և որպէս ասէ Տերտուլիանոս. « Հետաքնին խուզարկութիւն տեղի տացէ հաւատոց, զի հակառակ օրինաց չգիտեալ ինչ՝ զի տեւ է զամենայն ³ » :

Եւ ում ումք սուսեւ քան զմեզ պարտք իցեն գիտել եթէ յինչ յանդիցի ամբարհաւած անանգորութիւնս այս մտաց. զի կամեցեալ մեր միանգամ անցանել ըստ սահմանս զօրս կարգեցին ձեռք ամենակալին, Աստուած առ 'ի պատուհասել զմեզ եթող գանդաչել մեզ յանհեգեգ մարտութիւնս. մոռացօնք եղեն մեզ ամենայն ճշմարտութիւնք, և երկբայութիւնք

¹ Յովհ. Բ. 12:

² Մատթ. ԻԳ. 40:

³ Յաղագս Նախագր. գլ. ԺԴ:

զհաւատս փոխանակեցին, և ամենայն մասունք քրիստոսական հաւատոյ 'ի ծուէնս ծուէնս պատառեցան, և յետ կոճոպելոյ բռնութեամբ ոտս ինչ 'ի ծառոյն՝ եղաւ տապաւն առ արմին, ոչ խնայելով և 'ի սրբութիւնս նուիրականս՝ մինչև յանդնդոց յանդունդս մոլորութեանց գահավէժ՝ խարդաւանեցաւ 'ի վիհս անխրտութեան և անաստուածութեան: Եւ յունմէ՞ զանդիտիցէ և ակն առնուցու՝ որ ոչ երկնչի յԱստուծոյ և ոչ պատկառէ 'ի նմանէ. վասն որոյ յորժամ՝ թուլացան կրօնք, որ ճշմարիտ պահապանն է բարուց և օրինաց, անդէն և զօգք տոհմի և ընկերութեան մեղկանալ սկսան. և ողի ըմբոստութեան ճարակեցաւ 'ի ժողովուրդս, սուտ իմաստասիրութիւն անմիտ՝ նշկահեաց զիշխանութիւն, և զգաւազան հրամանաւ արութեանն եղ 'ի ձեռս այնոցիկ՝ որոց անկէր հնազանդութի՝ զհպատակութի վատութի համարելով, և պարտս՝ զապստամբուն. զի որոց ընդ մեծազօր թագաւորին երկնից եղեն մարտադիր՝ զիարդ կարէին կալ առաջի նոցա անզօր թագաւորք երկրի և զերծանել 'ի ձեռաց նոցա. և ուր աստուածուէ գահ սասանեալ իմն էր, անդանօր ակթոք թագաւորաց չկարէին կալ հաստատուն: Հանդոյն իմն ստորերկրեայ խանձողի, որ յետ անդնդախոր մունչմանցն՝ ահագնատեսիլ ժայթքէ բոց մրրկածուփ, այսպէս և վատթար վարդապետութիւնք, յետ եռալոյ առ վայր մի 'ի միտս մարդկան՝ պայթեցին ահագնագոչ զզօրգամմբ. սարսեցին աղինք, և զզրգեցաւ ընկերական աշխարհս, և մինչև ցայսօր դեղեւեալ տարութեանն 'ի վերայ հիմանցն դրդուեցելոց: Վասն որոյ, ո՞վ Տէր մեր երկրպագելի, խրատեալք յանհեղեղ մոլորութեանց իսկ նոցին՝ որք թողին զքեզ, դիմեալ գամբ առ քեզ առ աղբիւրդ ամենայն ճշմարտութեան, և ասեմբ՝ որպէս երբեմն սկսան առաքելոց. « Տէր առ ո՞վ երթիցուք, բանս կենաց յաւիտեանականաց ունիս¹ »:

1 Յովհ. 2. 61:

Բ

Յիսուս Քրիստոս ձմարտութիւն է 'ի քարոյսկա-
նին, ապա պարտ է մեզ շնոր զպատուիրանս
նորս .

Յիսուս Քրիստոս ոչ միայն ձմարտութիւն է 'ի
վարդապետութիւնս իւր զորս յայննէ մեզ, այլ և 'ի
պատուիրանս զորս տայ . որով և ամենայն կանոնք վա-
րուց՝ յառաջագոյն գրեալ են վասն մեր, և չեն նոքին
թողեալ 'ի կամս և 'ի խուզարկութիւն տկար մտաց,
և ոչ իսկ հաճոյից կրից մարդոյ որ թշնամիք են և հա-
կառակ որ և է լծոյ իշխանութեան : Բայց 'ի զուր է
մեզ սքանչանալ ընդ ուղղութիւն խրատուց աւետա-
րանին, որ գեղեցկագոյնն է 'ի պարգևս երկնից շնոր-
հելոց աշխարհի, եթէ ոչ ուղղեացուք նոքօք զխոր-
հուրդս մեր և զգործս, և եթէ վասն այլոց և եթ հա-
մարիցիմք զնոսս պատկանաւորս, և ոչ և վասն մեր,
և եթէ կամիցիմք թեքել զնոսս ըստ ցանկութեան սրբ-
տից մերոց և յօժարութեանց, և առաւել վարս ու-
նել իմաստասիրի 'ի դպրոցս Պղատոնի վարժելոյ, քան
եթէ քրիստոնէի հրահանգելոյ առ ռոս Յիսուսի Քրիս-
տոսի :

Իսկ մէք պաշտօնեայք կրօնից՝ աւանդապահք միայն
եմք երկնատուր վարդապետութեանցս, և ուսուցա-
նել միայն զնոսին յանձն է մեզ, և չէ մեր իշխանու-
թիւն խտացուցանել զնոսին և կամ նուազեցուցա-
նել : Հեռի լիցի 'ի մէնջ խառութիւն՝ որ զխրատս ընդ
մի համար դասէ ընդ պատուիրանաց, և երբեմն կամի
զնել լուծ անբերելի տկարութեան բնութեան մար-
դոյ . բայց հեռի 'ի մէնջ և մեղկ ներողութիւն, որ առ
արգահատել ապականութեան որդւոց մարդկան՝ նը-
ւազեցուցանէ զամենայն ձմարտութիւնս, որպէս ա-
սէ մարգարէն . « Նուազեցին ձմարտութիւնք յորդւոց

'ի մարդկանէ՜ ¹ » : Քանզի 'ի հարցանել ուրումն թէ զի՞նչ առնել արժան իցէ առ 'ի մտանել 'ի կեանս, ասէ Փրկիչն. « Պահեա զսպառուիրանս ² » : Այս են ահա օրէնքն հանրական և անբռնադատելի, զոր հարկ է սաշտօնէին նախ անձինն օրինադրել, բայց զերծ կացուցանել զոք յայնմանէ չէ նմա երբէք իշխանութիւն. և թէպէտ 'ի վեհագունից ոք աշխարհի իցէ որ հարցանէն, պարտ է նմա յանուն Աստուծոյ զնոյն առնել սպառասխանի՝ զոր ինչ տայր յետնագունին 'ի հաւատացեալս եթէ « Պահեա զսպառուիրանս » :

Այլ զգոյշ լիցուք 'ի սպառանաց՝ և 'ի սպառառելոյ գոգցես զգիրս օրինաց՝ ընտրելով 'ի նոցանէ որ ինչ հաճոյ է մեզ, և զգիտարինան 'ի բաց վտարելով, և 'ի պահել անդ. զմանս և եթ 'ի մասանցն՝ համարել զմեզ հաւատարիմս, և ոչ ինչ սիոյթ առնել զայլոցն օրինազանցուէ : Այսպէս չէ բաւական առ ահի հպատակել իշխանութե՝ եթէ ոչ հնազանդիմք և վասն խղճի մտաց. և ոչ բարիս առնել բարերարաց՝ եթէ չարիս հատուցանեմք թշնամեաց. նոյնպէս չէ բաւական ոչ դարանել կենաց ուրուք՝ եթէ վնասեմք ինչ նմա յինչան և յիրաւունս, և ոչ չկարկառել ձեռն յափշտակութե՝ եթէ զբարեհամբաւութիւն նորա աղարտեմք. և ոչ 'ի բաց կալ յամօթապարտ ցոփութեանց, եթէ կեանս վարեմք մեղկաղէտս և հեշտալիցս. դարձեալ չէ շատ զգուշանալ 'ի մեծածախ շռայլութենէ՝ եթէ ոչ մտան ժառանգութեան աղքատաց համարիմք զաւելորդս. և ոչ յարգարել զարտաքին քաղաքավարութիւնս մեր՝ եթէ անսանձ ազատութիւն շնորհեմք սրտից մերոց : Ամենեցուն սպառուէր հրամանի 'ի վերայ կայ սիրել զԱստուած և զմարդիկ, որպէս և ամենեցուն պարտք են հաւատոս ընծայել աստուածային բանին. և եթէ վասն ամենայն մտաց տուեալ են հաւատք՝ որ բովանդակեն զամենայն յայտնեալ ճշմարտութիւնս, ապա և սեր՝ որ զամենայն առաքինութիւնս յինքեան պարփակէ, լեալ է վասն սրտից ամենեցուն. զի Տէրն ինքնին ասաց. « Եթէ սիրէք զիս՝ զսպառուիրանս իմ պահեսցիք ³ » :

¹ Սաղմ. ԺԱ. 2 :

² Մատթ. ԺԹ. 47 :

³ ԲողՏ. ԺԴ. 15 :

Յիսուս Քրիստոս ձմարտոյքուն է 'ի պաշտամունս
կրօնից, ապա պարտիսք մեծարել զԱստուած
պաշտամանքքն զորս ևս հաստատուաց .

Յիսուս Քրիստոս ձմարտութիւն է ոչ միայն 'ի
վարդապետութիւնս և 'ի բարոյականին, այլ և 'ի պաշ-
տամանս մերում. վասն որոյ և պարտ է մեզ մեծարել
զԱստուած պաշտամանքն զոր հրամայեաց մեզ, և որ
գարուց 'ի դարս մշտնջենաւորեալ եհաս մինչև առ
մեզ. և եկեղեցի քրիստոսական զատեալ որոշեալ
'ի հեթանոսական սնոտիապաշտութեանցն, և զատուե-
րախալ մովսեսական օրէնսն ձմարտելով՝ ըստ հրա-
հանգացն զոր ընկալաւ յաստուածային իւրոյ վար-
դապետէն՝ 'ի սկզբանէ անտի ծագմանն մատոյց Աս-
տուծոյ զպաշտօն սուրբ և անարատ, յայտարար հա-
ւատոցն իւրոց և ըզձից և ակնկալութեան և երկիրդի.
և որ զօգ իմն էր տեսանելի անդամոց նորա ընդ իրեարս:
Ժամանակք և դէսք յաւելուլ յաւելին յարտաքին
բարեզարդութիւնս 'ի ճոխութիւնս սեղանոց, 'ի մեծ-
վայելութիւն տաճարաց, և 'ի չքեղութիւն մեծա-
հանգէս արարողութեանց. այլ հիմն նուիրական պաշ-
տամանն ոչ ինչ փոփոխումն ընկալաւ. այնպէս զի յոր-
ժամ բանք իցեն զայնցանէ՝ զորս պատուիրէ մեզ
Քրիստոս յանուն Աստուծոյ, և կամ զոր օրինադրէ
մեզ եկեղեցի յանուն Քրիստոսի, մեր բաժին վիճա-
կի մեծարանք և եթ են և հպատակութիւն. քանզի
ասոց իսկ ինքն ցգոսս առաքելոցն և հետևողաց նո-
ցին յաստուածային Առաքելութեանն. « Որ ձեզ լսէ՝
ինձ լսէ ¹ » : Եւ ըստ այսմ, որովհետեւ Քրիստոս հա-
տատեաց զաղօթն՝ իբր խողովակս երկնաձիր շնորհաց,
մեզ անկ է նովմբ կոչել զնա յօգնութիւն 'ի խոնարհ

սրտէ և աներկեան վստահութեամբ: Որովհետև հաստեաց նա պատարագս երկրպագութեան և սիրոյ՝ որոյ գին անգին՝ արժանի կացուցանէ զնա անբաւ մեծ վայելութեանն Աստուծոյ, հարկ է մեզ ապա առաջիկայ գտանել այնմ բեկեալ սրտիւ և խորին խոնարհութեամբ: Եւ զի եղև նա կնիքս սրբանուէրս հօրս և ազգուս՝ ի մաքրել զհոգիս, պարտ է մեզ երախտագէտ սրտիւ փութալ յաղբիւրս անդր շնորհաց: Հաստատեաց և զուխտ քահանայութեանն որք մատակարարք են խորհրդոց, ապա մեզ անկ է դիմել առ նոսա պատկառանք: Հուսկ ուրեմն ի թողուլ և ի լքանել անդ զաշխարհս՝ եթող իշխանութիւն իմն պահապան իւրոց նուիրական ճշմարտութեանցն, որում և յանձն արար առաջնորդել մեզ ի շաւիղս փրկութե, և հսկել յանարատութիւն իւրոց պաշտամանցն որպէս և յանվթար պահպանութիւն վարդապետութեանցն, ապա հարկ է մեզ ունկնդիր լինել հլութի, յիշելով զասացեալն սրբոյն Վիպրիանոսի եթէ. « Որ ոչ պատուէ զեկեղեցի որպէս զմայր իւր, այնպիսին չմարթէ ունել հայր զԱստուած ¹ »: Ապա հեռի ի մէնջ յիմար ամբարհաւաճութիւն դատելոյ զգործս աստուածային իմաստութեանն, և արհամարհելոյ զհնարս սրբարարս զորս հաճեցաւ նա հաստատել, և նորանոր իմն կամել յորդել մեզ շաւիղս, և սնտիապաշտ մոլորութեան համարել զորս ի վար արկին սուրբք և արք աշխատորք՝ որք կացին յառաջ քան զմեզ:

Գիտեմ զի յորժամ բանք լինին զպարտուց և ըզպահպանութենէ սովորական պատուիրանաց քրիստոսական կենաց՝ զոր օրինակ, առ ի բացայայտ ևս բարբառել, յորժամ խնդիր լինի սուրբ առնել զօրն Տեառն, առաջիկայ գտանել աստուածային պաշտամանց, խոստովանիլ անվրէպ գոնեայ մի անգամ ի տարւոյ և հազորդել խորհրդոյն ի զատկի, ընդունել զխորհուրդս եկեղեցւոյ, պահել զպահս և զծոմապահս, պատուել զիշատակս սրբոց, և զգերեզմանս նոցա և զմասունս, այս ամենայն, ասեմ, ռամկական փոյթ

¹ Յաղագս միութեան եկեղ:

Թուի աստուածապաշտութեան, և անարժանա համարիմք իշխանութեանս մերոյ և իմաստութեան՝ հաւատալ այնոցիկ. և սակայն գիտեմ զի և ամենայն աշխուհականութիւն և հանճար և մեծութիւն և փառք և պատիւ, որչափ և հրամայեալք իցեն մեզ այնք ՚ի տեսչութենէն Աստուծոյ, և ՚ի պէտս բարւոյ ամենեցուն սահմանեալք, այլ յաչս Աստուծոյ արարչի երկնից և երկրի անհետ լինին այնոցիկ, և չկարեն արդարացուցանել զմեզ եթէ օրինազանցք գտանիցիմք, նա զի և որում առաւելն ետ՝ ունիցի իրաւունս զառաւելն ՚ի նմանէ պահանջելոյ: Արդ ՚ի կրօնական պարտս կանոն ճշմարիտ հաւատացելոյն է դատապարտել զոր ինչ հերքէ եկեղեցին, հաստատել զոր ինչ ընդունի, և գործել զոր պատուիրէ:

Գիտեմ դարձեալ զի բազում են յաշխարհի իմաստունք անձնահաճք և արհամարհոք՝ որ այսպանեն և ծաղր առնեն դարձանօք՝ զոր ինչ պատուէ պյր բարեպաշտօն. բազումք են և հեղգասիրտք՝ որ մատն լինին իւրեանց հաւատոցն, և որ ուրանան արտաքուստ զայն՝ զոր ՚ի ներքուստ դաւանին, և գողցես ամօթ համարին զարտաքին պարտս և զնուիրական պատուիրանս կրօնից. բայց սակայն աշխուհական և կորովամիտ ոգւոյ է՝ արհամարհել զանոտի ծաղրածութիւնս ունայնամիտ մարդկանն, որք բազում անգամ հայհոյեն զոր ոչն գիտեն. և վսեմական ոգւոյ է ասել ընդ սրբոցն Պաւլոսի զի կայ իմ և դատաստանաց մարդկան և գովութեանց նոցա կամ անարգանաց. « Զի որ քննէն զիս Տէր է »:

Հուսկ ուրեմն գիտեմ և զայն զի է ՚ի միջի մերում հերձուած մի առ ապականութեանն ամբարիշտ և առ ամբարշտութեանն ապականեալ՝ որ մարտնչի ընդ Աստուծոյ առ ՚ի նուաճել զմարդիկ, որ սերմանէ վարդապետութիւնս ապականարարս՝ առ ՚ի հնձելոյ ըզյանցանս, որ իմաստակութեամբ և եղեռամբ եղծանել ճգնի զսահմանադրութիւնս մարդոյ մեծամեծս և բարձրագոյնս, որ զանսանձութիւն վայրենի՝ ապատութիւն համարի, և զխառնիխուռն խառնակութիւն բարձից և աւագութեանց՝ հաւասարութիւն իրաւանց, և զատելութիւն և զհարստահարութիւն ճշմարիտ կրօնից՝ կարծէ ներողամիտ թոյլտուութիւն.

հերձուած՝ որ ոչ այլով իւրից կեայ գողցես՝ բայց յապականութեան և ՚ի ստութեան. և որ զօր ամենայն սիրէ ընդ երեսս աշխարհիս՝ ընդ շէնս և ընդ քաղաքս՝ սարսառազիրս մոլեգինս ընդդէմ կրօնից և քահանայութեան և սաշտօնից։ Բայց այնպիսեացն ուրացութիւն և ևս արժանաւորագոյն վարձուց յարդարէ զհաւատարմութիւն այլոց. և յորժամ բիւր պղծաշուրթն բերանք՝ հայհոյեն զերկրպագելի անունն Յիսուսի, յայնժամ առաւել ևս հարկ է քրիստոնէի օրհնել զնա. և յորժամ տապանակն Աստուծոյ մերձ է անկանել ՚ի ձեռս փղշտացւոց՝ յայնժամ սարտ է ճմարիտ խորայեւացւոց շուրջ պատել զնովաւ. և յորժամ անօրէնութիւն կրճտէ զատամուկս իւր և սպառնայ քաղաքին սրբոյ՝ պարտ է բարեպաշտութեան հրահել ՚ի վերայ պարսպաց նորա։ Ասացաւ իսկ երբեմն եթէ ՚ի վերահաս վտանգի հայրենեաց՝ ամենայն քաղաքացի զօրական էր. ապա ասասցուք և մէք զի յորժամ թշնամիք քրիստոսական կրօնից ամենայն ուստեք յարձակին ՚ի վերայ նորա, ամենայն քրիստոնեայ հարկ է թէ իցէ առաքեալ եթէ ոչ բանիւ՝ այլ օրինակաւ, և դռնէլ որպէս զմարգարէն. Տէր, զինեցան նոքա ընդդէմ օրինաց քոց և առ ոտն հարին զնոսս, եղծանել զնա կամեցան և ջնջել յերկրէ. հապա չափատելութեան նոցա լիցի չափ սիրոյ իմոյ. և քանզի կամին նոքա ջնջել զնա յերկրէ՝ ապա սիրելագոյն ևս եղիցի նա ինձ. « Խափանեցին զօրէնս քոյ. վասն այսորիկ սիրեցի զպատուիրանս քոյ »։

Դիւրին է ձեզ խմանալ զզօրութի բանիցս, քրիստոնեայ հաւատացեալք, որք ժողովեալքդ էք ՚ի տաճարիս, և կրօնից իրաւունք են ՚ի ձէնջ ակն ունել ճգանց և անձնանուէր վաստակոց. ձեզ մանաւանդ անկ է պայծառ օրինակօքդ սպասահարկել նմա, և մեծահանդէս մեծարանօքդ փոխարինել նախատանացն զոր ընդունի։ Զի կրօնից միայն է հնարել դարմանել ամբարշտութեանն աղետից, և հաստատել զիշխանութիւն տոհմային և քաղաքային՝ յիշխանութենէ անտի Աստուծոյ ցուցանելով զծագումն նորա, և նուաձել զանսանձութիւն մտաց յերասանակս հաւատոց, և վերստին հաստատել զնսեմացեալ ծանօթութիւնս արդարութեան և անիրաւութեան, ցուցանել ամե-

նեցուն զիւրաքանցիւր զպարտս աստուածայնով զօրութեամբ պատուիրանացն իւրոց, և այսպէս կանգնել միւսանգամ զընկերութիւն 'ի վերայ հիմանցն ճշմարտից: Բայց առ 'ի ծաւալել իշխանութեան նորա՝ յերջանկութիւն ամենեցուն, հարկ է նմա ընդունել զպաշտօն մեծարանաց յայնցանէ՝ որք առաջնորդք և իշխանք են ազգին. քանզի որք փառօքն և ընչիւք և իմաստութեամբ՝ գեր 'ի վերոյ են քան զուսիկն, նոցին արհամարհութիւն կրօնից միշտ անխաբելի և ահաւոր գութկան եղև և եղիցի ազարտելոյ վարուց և օրինաց և ընկերութեան:

Գորհնամ զքէն, Տէր Աստուած, յանուն բովանդակ աշխարհիս՝ զի զնախանձս զայս և զսէր վառեցեր 'ի սիրտս որդւոց սրբոյն Լուդովիկոսի. արդ լուր խընդորուածաց սրտից մերոց, և պահեա զմնացորդս գեղեցիկ բարունակիս, և ծաղկեցն զնոյն նորոգատուր պայծառութեամբ: Ասպարափակ հովանի լէր քոյով զօրութեամբդ աստուածասէր և ազգասէր իշխանիս՝ որ գահերէց բազմեալ կայ 'ի Ժողովիս, որոյ սիրտ արթնի և մեծանձն՝ գողցես նկարի յամենայն բանս նորա՝ որպէս և 'ի դէմս երեսացն: Պահեա և զթագաւորս մեր որ ընդ աթոռոյ հարցն՝ եկաց Ժառանգ և նոցին աստուածապաշտութեանն, և հեղ 'ի գլուխ նորա պսակազարդ՝ զլիութիւն շնորհացդ, և զոր սկսարն՝ կատարեա՝ նովաւ. և ձեռք նորա արքունի փակեսցեն զանդուռդս աղետից մերոց և թշուառութեանց: Հայր որդորմութեանց, տուր լուսաւոր մտաց նորա յաղթութիւն անթերի 'ի վերայ ստուերաց ստապատիր իմաստութեան, և անարատ առաքինութեանցն՝ 'ի վերայ ապականութեան աշխարհիս, և անկեղծ հաւատոց նորա՝ 'ի վերայ ճգանց անօրէն ամբարշտութեանն: Պահեա զլիութիւն պարգեացդ՝ երջանիկ գործելով զնա 'ի վերայ երկրի երանութեամբ իւրոց Ժողովրդոց, և երջանիկ 'ի յերկինս քոյովդ իսկ երանութեամբ. Եւրիցի եղիցի:

ՅՈՒՑԱԿ ՆԻԻԹՈՑ

ՀԱՏՈՐ Բ

ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐԾՆԻՑ. 1

Ա. Զիւրդ արագ արագ ծաւալեցաւ . . . 4

Բ. Զիւրդ հրաշալի եկաց և զարմանալի. . . 13

ՅԱՂԱԳՍ ՍՔԱՆՁԵԼԱՀՐԱՇ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐԾՆԻՑ . . . 17

Ա. Աստուծոյ միայնոյ էր հիմն արկանելնմա. . . 19

Բ. Զիւրդ անզօր են պատճառք զորս ածեն առ այս անհաւատք . . . 28

ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՅ . . . 35

Ա. Եթէ արդարև հալածանք յառաջին երես դարս՝ այնչափ յաճախ էին և դժնդակ, որչափ համարին զնոսին քրիստոնեայք. . . 38

Բ. Զինչ աւանդեցին մեզ վէպք զԹուոյ մարտիրոսաց և զպատճառաց և զհանգամանաց մահուան նոցա . . . 46

Գ. Զիւրդ օժանդակել մարտիկն ջատագովից կրօնիցս ի վկայաբանութենէ մարտիրոսաց . . . 53

ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԵԱՆՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՌԱՋԳՍ ՄԱՐԴԿԱՆ . . . 59

Ա. Եթառ Քրիստոս եղև ճշմարտութիւն՝ զի . . . 69

փարատեաց զմոլորութիւնս հեթանոսա- կանս ամենայն աշխարհի	62
Բ. Եւ կեանք՝ զի նոր իմն շնչեալ ոգի, զամե- նեալն վերանորոգեաց	70
ՅԱՂԱԳՍ ԴԵՐԱԶԱՆՅՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ՄԱՐԴԵ- ՂՈՒԹԵԱՆ	80
Ա. Ո՛ր ինչ մեծ և դեղեցիկ կայցէ 'ի խորհր- դեանս	83
Բ. Թէ քանի զաղփաղփունք են գիմադրու- թիւնք անհաւատից ընդդէմ խորհրդոյս .	93
ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԵԱՆՅ.	105
Ա. Գուցէ՛ն ճմարաիւ 'ի հին կտակարանս կանխաձայնութիւնք ազգարարք գալըս- տեան Մեսիային	107
Բ. Նկարագիրք կանխաւ նկատեալք զանհա- մեմատ առնէս՝ պատկանիցի՛ն ստուգիւ յանձն Քրիստոսի	115
Գ. Արդեօք անհիմն իցեն և անհաստատ ընդ- գիմաբանութիւնք 'ի խնդիրս յայս . . .	129
ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ՀԱԽԱՏՈՅ ԲՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐՕՆԻՑ	150
Ա. Պատշաճաւորութիւն խորհրդոյ յաստուա- ծային կրօնս	152
Բ. Օգտակարութիւն քրիստոսական խորհրդ- ոյ 'ի բարս և յուղղութիւն վարուց . .	164
ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱՅ ԲՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐՕ- ՆԻՑ	176
Ա. Բարոյական օրէնք քրիստոսականք թշնա- մի համարին քաղաքաժողով ընկերութե սակս հրաժարմանն զոր պահանջէ . . .	179
Բ. Անարգ՝ սակս խոնարհութեան զոր քա- րողէ	188
Գ. Անբերելի՝ սակս խստութեան պատուի- րանայն զորս սահմանէ	193
ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՇՏԱՄԱՆՅ ԲՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ԿՐՕՆԻՑ . . .	201

Ա. Զտաճարաց	203
Բ. Զժողովոց հաւատացելոց	209
Գ. Զսրբազան արարողութեանց	214

ՀԵՐՔՈՒԾՆ ՅԱԶԱՂԱՆԱՅ ՄՈՒԽՆԱԽԱՆՁ ՎՐԷԺԻՐՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿՐՕՆԻՑ	223
--	-----

Ա. Ի գործս և 'ի վարդապետութիւնս Քրիստոսի իցէն ինչ մոլէնախանձ վրէժխընդրութեան հետք	225
---	-----

Բ. Հնար իցէ 'ի հրահանգս և յընթացս եկեղեցւոյ գտանել ինչ այսպանելի սակս մոլէնախանձ վրէժահանութեան . և առայս զի՞նչ խորհել արժան իցէ զգատապարտութենէ երկցուն Վիրգիլիոսի . ըզգատակնքոյ Գալիլէոսի, զգատապարտութենէ Յովհաննու Հուս, և զատենէն Սրբաբննութեան	228
--	-----

Գ. Զիցէն գոնեայ անցք ինչ յորս յայանադոյն երեւիցի հեռ և մոլեգնութիւն՝ որոց սկիզբն համարին կրօնք, որպիսի են ստատերազմունք սակս կրօնից, խաչակրաց արշաւանք, կոտորած հնդկաց 'ի գիւտս Նորոյ աշխարհի, սպանդ սրբոյն Բարթուղիմեայ, և կոչումն յեսս հրովարտակին Նանթի	239
--	-----

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍԱԿՍ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆ	262
---	-----

Ա. Զի՞նչ խորհել արժան իցէ զաղայոց մեռելոց առանց մկրտութեան	264
--	-----

Բ. Զի՞նչ պայման իցէ քրիստոնէից ննջեցելոց արտաքոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ	272
---	-----

Գ. Զի՞նչ պայման իցէ անհաւատից վախճանելոց՝ որոց անծանօթ էր յայանութիւն	280
---	-----

ՅԱՂԱԳՍ ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱԽԱՏՈՅՍ	290
--	-----

Ա. Ներողամտութիւն քաղաքային	292
---------------------------------------	-----

Բ. Ներողամտութիւն Քրիստոսական	295
---	-----

Գ. Ներողամտութիւն իմաստասիրական, որոյ հիմունքն են — Ա. Ոչինչ և անխափր	297
---	-----

են հաւատք և դաւանութիւնք: — Բ. Շատ	
է լինել այր արդար: — Գ. Ամենայն ու	
մէք արժան է զհետ երթալ կրօնից իւ	
րոյ աշխարհին	301
ՅԱՂԱԳՍ ՆԱՆՐԱՀԱՅԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ. . .	313
Ա. Անհաւատութիւն նանրահաւատից ոչ ի	
մաստութեամբ է	315
Բ. Անհաւատութիւն նանրահաւատից ոչ է	
անկեղծութեամբ	323
Գ. Եւ ոչ անմասն յանձնասէր շահախնդրու	
թենէ	327
ՅԱՂԱԳՍ ԱԿԱՆԱԻՈՐ ԱՐԱՆՑ ՈՐ ԿԱՅՈՒ Ի ՔՐԻՍՏՈՒ	
ՍԱԿԱՆ ԿՐԻՆԻՍ	332
Ա. Ճշմարիտ իցէ եթէ յետնորդք և եթ մարդ	
կային ընկերութեան գրեցան 'ի թիւս	
քրիստոնէից 'ի նախկին եկեղեցւոյ . . .	335
Բ. Մի թէ հարք և վարդապետք եկեղեցւոյ՝	
չունիցին ինչ ազդեցութիւն և իշխանու	
թիւն 'ի վերայ եկեղեցւոյ	339
Գ. Թէ ճշմարտիւ առ ոչինչ գրելի իցեն հա	
ւատք այնչափ դերահանձար արանց՝ որք	
յերից դարուց հետէ կացին յԵւրոպա .	346
ՅԱՂԱԳՍ ՄՏԱՀԱՃ ԻՄԱՏՏՆՈՅ ԱՆՀԱՒԱՏԻՑ . . .	356
Ա. Ըստ թուոյ բազմութեան աղանդաւո	
րացն	357
Բ. Ըստ իմաստութեան նոցա	362
Գ. Ըստ իմաստասիրութեան	365
ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՐԵԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՐՕՆԻՑ ՅԵՐԶԱՆԿՈՒ	
ԹԻՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ	379
Ա. Առանց կրօնից անհնար է կարգաց հասա	
րակաց առնուլ զհաստատութիւն . . .	383
Բ. Առանց կրօնից յահարիցն է ազատու	
թիւն հասարակաց	389
ՅԱՂԱԳՍ ԱՄԲԱՐԻՇՑ ԳՐԵՆՈՑ	401
Ա. Զինչ խորհել արժան իցէ զմատենա	
դրացդ անկրօնից	404

Բ. Զինք զծաւալողացն զնոսին	410
Գ. Զինք որ ընթեւնուն զգիրս հակառակս կրօնից	415

ՅԱՂԱԳՍ ՈՐ ԽԶ ԽԻԹԱԼԻՆ Է ԵՒ ՅՈՒՍԱԼԻ ՍԱԿՍ ԿՐՕՆԻՅ	424
Ա. Յորոց իրաց երկիւղ առաջի կայցէ տա- տուածապաշտութե յաշխարհիս մերում.	426
Բ. Զինք յոյս անկալութեան կայցէ վասն կրօնից	436

ՅԱՂԱԳՍ ՄԻԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԶԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿՐՕ- ՆԻՅ ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ	448
Ա. Զոր ինչ առնեն կրօնք սակս ընկերութե՝ հաստատելով վասն բարւոյ հասարակաց զիշխանութիւն, զօրէնս և զսարտս	450
Բ. Զոր ինչ արարն միշտ, և զոր առնելոց է տակաւին ընկերութիւն վասն կրօնից	460

ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ	469
Ա. Բարգաւաճութիւն աշխարհիս 'ի բարւոք դաստիարակութենէ մանկտւոյն յառաջ գայ	470
Բ. Առ բարւոք լինելոյ դաստիարակութեան, հարկ է զի կրօնական իցէ	477
Գ. Դաստիարակութիւն առ 'ի լինել կրօնա- կան, հարկ է յանձն առնել զնա արանց կրօնասիրաց	485

ՅԱՂԱԳՍ ՈՒԻՏԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ.	494
Ա. Եթէ քան զամենայն հաստատութիւնս փրկաւէտագոյն է ազգի մարդկան քա- հանայութիւն	497
Բ. Ի զուր են և սնոտի չարախօսութիւնքն ընդդէմ քահանայութեան	508

ՅԱՂԱԳՍ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ	523
Ա. Յիսուս Քրիստոս հաստատեալ իցէ միա- բանութի ինչ կրօնական, որ անընդհատ է	

ունիցի հանապազորդել մինչև ցվախ ճան աշխարհի	525
Բ. Յիսուս Քրիստոս հաստատեալ իցէ 'ի միաբանութեանս յայսմիկ իշխանութի ինչ որ պահապան և թարգման իցէ իւ րոյ վարդապետութեանն	530
Գ. Յորոց ձեռս է իշխանութիւնս այս	538
Դ. Միթէ անսխալ իցեն դատաստանք իշ խանութեանս 'ի նիւթս հաւատոյ և վար դապետութեան	542
 ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՐՏՈՒՅ ԶՈՐ ՈՒՆԻՄՔ ԱՌ ՏԷՐՆ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ	
Ա. Յիսուս Քրիստոս ճշմարտութիւն է 'ի վարդապետութեան իւրում, ապա հարկ է մեզ հաւատալ բանից նորա	549
Բ. Յիսուս Քրիստոս ճշմարտութիւն է 'ի բա րոյականին՝ ապա պարտ է մեզ ընուլ ըզ պատուիրանս նորա	554
Գ. Յիսուս Քրիստոս ճշմարտութիւն է 'ի պաշտամունս կրօնից՝ ապա պարտիմք մե ծարել զԱստուած պաշտամամքն զոր նա հաստատեաց	556

Handwritten signature

ՀԱՏՈՐ Բ

Էջ	ՏՈՂ	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
6	36	Թափառեցին	Թափառիցին
7	22	յիշեցի	յիշեցի
8	6	զարհուրեցեալք	զարհուրեալ
10	9	տեսանով	տեսանելով
31	38	և ոչ գիտիցէ	և ոչ գիտիցէ
34	17	Փրանիկոյ, այլ	Փրանիկոյ, այլ Փրան
		Փրանսիա	կիա
»	19	սքանչեղեօք	սքանչեղեօք
45	1	բանսարկութիւն	բանսարկութն
93	3	կարէք	կարէաք
94	21	ոչ իսկ կորոյս	ոչ ինչ կորոյս
99	31	վերջինն	վերջինս
105	14	Ճանանապարհ	Ճանապարհ
145	10	զառ հապա	զառ յապա
147	3	իցեն	իցեն
158	30	ապենիազի	ապենիազ
204	16	նշանակել	նշաւակել
210	2	եկեղեցւոյ	եկեղեցւոյ
»	18	խըս բարոյքն	խըս տաբարոյքն
212	31	բայց ոչ	թէ և ոչ
213	18	հաշուոյ	հաշուոյ
215	3	արարողութեան	արարողութեանց
260	20	'ի հանդէսք	'ի հանդէս
262	10	ոչ միայն քողարկէ	ոչ միայն ոչ քողարկէ
269	ԾՆ	4 պատկանի 'ի յա	
		ջորդ էջն 270	տող 9
298	23	Լուգովիկոսի ժԳ	Լուգովիկոսի ժԳ
206	8	անհարին	անհնարին
418	34	հերուածս	հերքուածս
434	6	ջրահեղեղ	ջրահեղեղ
448	23	լեզուաբարեն	լեզուադարեն
451	14	ինքօրէն	ինքնօրէն
463	26	Եգիպտացիս է առ	Եգիպտացիս և առ
		հնդիկս	հնդիկս
465	40	յոյզ	հոյզ

496	15	սողոսկեալ	սողոսկեալ
500	22	զորպիսի	որպիսի
511	36	խմաստուլթեան	խմաստուլթեան
516	13	Սէն-Թէալ	Սէն-Բէալ
533	32	զրոյ սրբոցի	զրոյ սրբոց
553	6	խարդաւանեցաւ	խարդաւանեցաք
560	20	արփենի	արբենի

UMB N 25199

1 1 MAY 2013

12820

1

3

Aprm.

2-66762